

॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

परिणतवरजयादित्यविरचिता ।

तत्पूर्वार्धम्

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापकेन

रानीडेपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधितम् ।

काश्यां मेडिकलहॉलनामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

KĀŚIKĀ.

A COMMENTARY ON PĀṆINI'S GRAMMATICAL
APHORISMS

BY

PANDIT JAYĀDITYA

EDITED BY

PANDIT BĀLA ŚĀSTRĪ,

PROFESSOR OF HINDU LAW IN THE SANSKRIT COLLEGE, BENARÉS.

FIRST PART.

BENARÉS: . .

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1876

20.0001

S
491.25
V. 16 K. 6

SL. NO.
077231

THI DCIET
UTIN 700018
App B. 1616
Date 13/11/85

B. 1616

॥ काशिका ॥

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।

विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारमंयहः ॥ १ ॥

इष्टुपसंख्यानवर्ती शुद्धगणा विवृतगूढमूत्रार्थः ।

ध्रुत्यनुरूपमिद्विवृत्तिरियं काशिका नाम ॥ २ ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यं मेतावत् ।

शिष्टः परिकरचन्द्रः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

किपां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् ।

वृत्तानां विभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणतः । अथ किमर्थं ।
शब्दानामुपदेशः । प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ॥

अ इ उ ण ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते ककारमितं करोति प्र-
त्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन उरण् रपर इत्यकारेण । अथ मन्त्र-
प्रयोगे मन्वृतम् । दीर्घप्रत्ययास्तु विवृतत्वम् । तेषां मावर्ग्यप्रतिष्ठापनकार-
णम् । अथ विवृतः प्रतिज्ञायते । तस्य प्रयोगार्थम् अ अ इति शास्त्रान्त-
प्रत्यापत्तिः करिष्यते ॥

क ल क ॥ २ ॥

अ ल इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वोच्चारान्ते ककारमितं करोति प्रत्या-
हारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अकः मन्त्रे दीर्घ इत्यकारेण ।
कः गुणवृद्धौ इति कारेण । उगितश्चेत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्र-
योगविषयास्तेषां मुञ्जानमुपदेशे प्रयोजनम् । लकारस्तु कृपिष्येति प्रयु-
ज्यते । अथ पूर्वोच्चारान्ते लत्वमिति लत्वमिति । तस्यामिद्वत्त्वाद् अकारश्च

अचकार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थम् लकार उपदिश्यते । लत्वविधाना-
द्यानि पराण्यचकार्याणि तानि लकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तावि ।
पुनः स्वरिते द्विवचनम् । कृत्तश्चिखः प्रकृतवानिति । यच्चाशक्तिजम-
साधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते । तत्स्थस्यापि लकारस्या-
चकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् लकारोपदेशः क्रियते । अतः इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवै-
कल्यात् कुमारी लतक इति प्रयुङ्गे तदन्यो ऽनुकरोति कुमायुतक इत्या-
हेति ॥

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारा-
र्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । एङि मरूपमित्यकारेण ॥

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्या-
हारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यकारेण ।
इच एकाचो ऽम् प्रत्ययवृत्ति इकारेण । एचो ऽयत्रायाव इति एकारेण ।
वृद्धरादैजिति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेणुबन्धानां कथमन्यग्रहणेषु न ।

आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णान्तरसमानाकृत्यस्तेषु तत्कार्यं न भवति
तच्छायावृत्तिरिति हि ते न पुनस्तएव । पृथक्प्रयवनिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छ-
न्त्याचम्याः । नुद्विधिलादेशविनामेषु अकारे प्रतिविधातव्यम् । नुद्विधौ
अकारग्रहणम् । आनुधतुः । आनुधुः । लादेशे अकारग्रहणम् । कृत्तः कृत्प्र-
वान् । विनामे अकारग्रहणम् । कर्तृणाम् ॥

ह य व र ङ् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ङकारमितं करोति प्र-
त्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । शङ्काटीत्यकारेण । अयं रेफो यका-
रात्परं उपदिश्यते । तस्य ग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वनयति

मद्भुदो भद्रहृद इत्यत्र द्विवचनं प्राप्नोति अचो रहाभ्यां द्वे इति । कुम्भ-
रथेन वनं रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति परसवर्णः प्राप्नोति ।
नेष दोषः । आकृतौ पदार्थं समुदाये सकललक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तमानं तस्मिन्
रथेन यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वाऽन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते ।
तत्रैव गकारादीनां ङकारादयो ये यथा स्वस्थानतो गुणतश्चान्तरतमो-
स्ते सर्वे विहिताः । ये तु न स्थानतः नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमा-
त्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य
णकारो न भवति । द्विवचनेपि रेफस्य यरन्तर्भावे सति यत्कार्यत्वं प्राप्य
तस्मात्ताच्छ्रितेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्रिच्यते रेफः । अनुस्वा-
रस्य ययि परसवर्ण इत्येतदण्यनुस्वारान्तरतमं मद्भुदेव परसवर्णं निदर्शय-
ति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णोऽस्तीति न भविष्यति ।
रथेन वनं रथेनेत्यत्र । अटां मध्ये विमज्जनीयजिह्वामूलोयोपध्मनीयानु-
मण्यदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरःकेण । उरःकेण । उरःकेण ।
उरःकेण । अत्राङ्गव्याय इति गत्व यथा स्यादिति ।

ल ण ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वं स्वान्ते णकारमितं करोमि ।
रायम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यका-
रेण । इण्कारिणकारेण । इको यणचोति यकारेण । इण्यग्रहणानि सवर्ण-
णि परेण णकारेण अण्यग्रहणानि तु पूर्वण । अणुदित्सवर्णस्य च प्रत्यय-
इत्येतदेकमनेन । अथ क्रियार्थमज्यग्रहणमेवैव क्रियते । नैवं यद्यपि ।
अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते मय्यन्ता । सवर्णानां ।
यत्तुल्यं कर्मुन् तत्तुल्यं कामित्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके ययि परसवर्ण इति तस्य
यद्यग्रहणेन ग्रहणाद् द्विवचनं यथा स्यादिति । ङकारादिव्यकार उच्चार-
णार्थो नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः प्रतिज्ञायते । तेन उरण् ।

अ म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

अ म ङ ण न इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । पुमः खय्यम्प्यइत्यकारेण । ह्रस्वो यमां यमि लोप इति यकारेण । डमो ह्रस्वादाच्च डमुण नित्यमिति ङकारेण । अमन्ताडु इति अकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते । केचित्तु सर्वान्वेतानि प्रत्याहारग्रहणानि अकारेण भवन्तिवति मकारमुपलब्धं प्रत्यावसते । तथा तु सति डमो ह्रस्वादाच्च डमुण नित्यमित्यत्रागमिनोर्भभारभावादागमाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपात्तगौरवं भवति ॥

भ म ज ॥ ८ ॥

भ म इत्येता वर्णवुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते जकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्, तस्य ग्रहणं भवत्येकेन, अतो दीर्घा यजति यकारेण ॥

घ ङ ध ष ॥ ९ ॥

घ ङ ध इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते, पकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्यग्रहणं भवति द्वाभ्याम् । एकाच्च वशो भप् भपन्तश्च सध्वोरिति भकारभकाराभ्याम् ॥

ज ब ग ड द श् ॥ १० ॥

ज ब ग ड द इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पङ्क्तुः । भोभगोअधोअपूर्वस्य योशोस्ति अकारेण । हशि चेति हकारेण । नेद्वशि कृतोति वकारेण । भलां जश् भशीति जकारभकाराभ्याम् । एकाच्च वशो भप् भपन्तस्य सध्वोरिति वकारेण ॥

ख फ क्ठ थ च टं ते व् ॥ ११ ॥

ख फ क्ठ थ च टं ते इत्येतान्वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन न नश्यप्रशान्तिं ककारेण । खफग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

क प य ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते यकारमितं करोति प्रत्या-
हार्यम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति
यकारेण । मय उज्जा वो वेति मकारेण । भयो हो इत्यंतरस्यामिति भ-
कारेण । पुमः खय्यमपर इति खकारेण ॥

श ष स र ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते रेफमितं कथ्येति प्र-
त्याहार्यम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः । यरो ऽनुनामिके ऽनुनामि-
को वेति यकारेण । भरो भरि मवर्ण इति भकारेण । खरि चेति खका-
रेण । अश्यामे चर्चेति चकारेण । शर्पूर्वाः खय इति शकारेण ॥

ह ल ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहा-
र्यम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । अलो ऽन्त्यात्पूर्वं उपधेति अकारेण ।
हलो ऽम्लराः संयोग इति हकारेण । लोपो व्यर्चनीति वकारेण । रलो
व्युपधादुलोदेः संञ्चति रेफेण । भलो भलोति भकारेण । शल इगुपधा-
दनिटः क्स इति शकारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टौ ऽपि हकारः पुनरुप-
दिश्यते । कित्वाविकल्पस्सद्विधयो यथा स्युरिति । स्निहित्वा स्नेहित्वन्यत्र
रलो व्युपधादुलोदेः संञ्चति कित्त्वं वा यथा स्यात् । लिहोरलित्वादिनि
शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सा यथा स्यात् । मदिहि स्वापह्नाति व-
सादिलक्षण इत्यथा स्यात् । अदागधाम । भल्यहणेण च हकारस्य ग्रहणं
यथा स्यात् । यद्वावं ह य व र इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते । महौ-
दि सः देवा हमन्तीत्यत्राङ्ग्रहणेण चाश्वदेहेण च ग्रहणं यथा स्यात् ।
अथ हि हकारस्य ग्रहणं मथ्य स्यात् । ब्रह्मणा ब्रह्मति । हसि चेति
हकारेण यथा स्यात् ।

अस्मान् डकेणवटा द्वाभ्यां पस्तिभ्य गव कणमाः स्युः ।

चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ पड्युः ॥

इति । इति प्रत्याहारः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

• वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैच् वर्णानां सामान्येन तद्वाचितानामतद्वाचितानां च । तत्परकरणमैज्यं तादृपि परस्पर इति खट्वैङ्कादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपमन्यवः । शालीया मालीयः । वृद्धिप्रदेशाः मित्रि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

• गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङ् वर्णानां सामान्येन तद्वाचितानामतद्वाचितानां च । तत्परकरणं त्यह सर्वार्थम् । तरिता । चेता । स्तोता । पचति । जयति । अहं पचे । गुणप्रदेशाः मिद्रेगुण इत्येवमादयः ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्यान्नियमार्था । अनियमप्रसङ्गे निषेधो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्याने वेदितव्यम् । वक्ष्यति सार्वधातुकादुधातुकयोः अङ्गस्य गुण इति स इक एव स्याने वेदितव्यः । तरति । नयति । भवति । वृद्धिः खल्वपि । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अजैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धौ स्वसंज्ञया विधीयते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाष्यते । मिद्रिमृजिपुगन्तलघूपधर्चिर्दृशित्तिप्रतुद्वेष्वङ्गनेविशेष्यते । जुसिसार्वधातुकादिगुणेष्वङ्गाङ्गं विशेष्यते । मेढ्रतै । अत्रिभयुः । इक इति किम् । आत्सन्ध्यत्तरव्यञ्जनानां मा भूत् । यानम् । ग्वायति । उर्मिन्ता । पुनर्गुणवृद्धियहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह माभूत् । द्यौः । पन्थाः । सः । इममिति ॥

• भवत् इति वेदितव्यम् । पा० ।

• गुणवृद्धौ इत्यारभ्यात्रिभूपुरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

न धातुलोपआर्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वैकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्चाट्टधातुके तदार्धधातुकं
धातुलोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुस्ते न भवतः । लोबुवः । पोपुवः ।
मरीमृजः । लालूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते यङोचि चेति यङो
लुकि कृते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहणं
किम् । लूत्र् । लविता । रेडसि । पर्णं नयेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् ।
रिषेहिंसार्यस्य विच्प्रत्ययलोपउदाहरणं रेडिति । आर्धधातुक इति किम् ।
त्रिधा वृद्धो वृषभो रारवाति । सार्धधातुके मा भूत् । इक इत्येष ।
अभाजि । रागः ॥

कृति च ॥ ५ ॥

निमित्तसम्प्रयेषा । कृत्त्रिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुस्ते न भवतः ।
चितः । चितवान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिचः । भिचवान् । मृष्टः । मृष्टवान् ।
डिति खल्वपि । चिनुतः । चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चत्स्य-
भूतो निर्दिश्यते । भ्लाजिस्त्यश्च क्नुः । जिष्णुः । भूष्णुः । इक इत्येष ।
कामयते । लैगवायनः । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते । संक्रमो
नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । परिमृजन्ति । परिमान्जन्ति । परिमृजन्तु ।
परिमरज्जन्तु । लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अक्षितवममुनवमित्यादौ
लकारस्य सत्यपि डित्वे यामुटो डिट्वचनं ज्ञापकं डिति यत्कार्यं तल्लकारे
डिति न भवतीति ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेयोरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुस्ते न भवतः । आदीधनम् ।
आदीधकः । आवृथ्यनम् । आवृथ्यकः । इटः खल्वपि । श्वः कृणिता ।
श्वो रणिता । वृद्धिरिटो न संभवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ॥

ह्रलोऽनन्तराः संयोगाः ॥ ७ ॥

भिचजान्त्यैरज्भिरव्यवहिताः श्लिष्टाञ्चारिता ह्रलः संयोगसंज्ञा
भवन्ति समुदायः संज्ञी । जाति चेदं बहुवचनं तेन टुप्याचङ्गनां च सं

पूरेः । लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अक्षितवममुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि डित्वे यामुटो डिट्वचनं ज्ञापकं डिति यत्कार्यं तल्लकारे डिति न भवतीति ॥

र्यागसंज्ञा सिद्धा भवति । अग्निरिति गनौ । अश्व इति शवौ । कर्णे इ-
ति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति नदराः । उप्रो राष्ट्रं भाष्ट्रमिति धट-
राः । तिलान्स्त्र्यावफ्तीति नसतरयाः । ननमतरया वा । हल इति
किम् । तितउच्छ्रम् । संयोगान्तस्य लोप इति लोपः स्यात् । अनन्तरा
इति किम् । पचति पनसम् । स्काः संयोगाद्धारिति लोपः स्यात् । सं-
योगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्येवमादयः ॥

मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका तथा य उच्चार्यते वर्णः सो
ऽनुनासिकसंज्ञा भवति । आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । अक्षराँ अपः । गभी-
रआँ उद्यपुत्रे । चन आँ इन्द्रः * । मुखग्रहणं किम् । अनुस्वारस्यैव हि
स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् । क्वचटतपानां माभूत् । अनुनासिकप्रदे-
शाः । आङोऽनुनासिकश्छन्दसोऽप्येवमादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्य शब्दः सदृशपर्याय, आस्य भवमास्यं तात्त्वादित्यने, प्रयत्नं
प्रयत्नः स्पृष्टताद्विवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन
सह स समानजातीयं प्रति सवर्णसंज्ञा भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रय-
त्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते । स्पृष्टता-ईषत्स्पृष्टता संवृतता विवृतता
चेति । अक्षरइति त्रयो ऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं साप्सुना-
सिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुनभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेव-
र्णः । तथैव वर्णः । तथा च वर्णः । त्ववर्णस्य दीर्घा न सन्ति । तं द्वादश-
प्रभेदमाचक्षते । सन्त्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि ।
अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवलाः साप्सुनासिका निरनुनासिका-
श्च । रेफाक्षराणां सवर्णा न सन्ति । वार्ध्यावर्ग्येण सवर्णः । आङायम् ।
खट्टायम् । आस्यग्रहणं किम् । क्वचटतपानां भिद्यमानानां तुल्यप्रयत्नानां
माभूत् । किं च स्यात् । तस्मात् तर्ह्युमित्यत्र भरोभरि सवर्णइति प्रकार-

स्य तकारे लापः स्यात् । प्रयवयहणं किम् । इदुयशानां तुल्यस्यानानां भिन्नप्रयवानां मा भूत् । किं च स्यात् । अश्रुत्याततीत्यत्र भरोभरि सव-
गं इति शकारस्य चकारे लापः स्यात् ॥ चकारलृकारयोः सवर्गमज्ञा व-
क्तव्या ॥ ४ ॥ होतृलृकारः । होतृकारः । उभयोर्चवर्गस्य लृवर्गस्य चा-
न्तरात्मः संज्ञां दाघां नास्तीति चकार एव दाघां भवति । सवर्गप्रदेशा
अक्रः सवर्गं दाघं इत्येवमादयः ॥

नाञ्भलौ ॥ १० ॥

अञ्च बल् च अञ्भलौ तुल्याभ्यप्रयवावपि अञ्भलौ परस्परं सव-
र्गमज्ञा न भवतः । अञ्चर्गहकारौ दृगदहस्तः । इवर्गशकारौ दधिशीत-
म् । सवर्गदाघंत्वं न भवति । वैपंशि मत्स्यः । आनहुहं चर्ममिति यस्ये-
ति चेति लापो न भवति ॥

ईदृदेद्विवचनं प्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

ईत् कृत् गत् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रष्टव्यमज्ञं भवति ।
अग्नी इति । वायू इति । मालि इति । पचेते इति । पचथे इति । ईदृदे-
दिति किम् । वृत्तावच । प्रत्तावच । द्विवचनमिति किम् । कुमार्यत्र ।
क्रिशाथ्यत्र । तपेरकागमसंदेहाथ्यम् । प्रष्टव्यप्रदेशाः । प्रतप्रष्टव्या अचौत्ये-
वमादयः । ईदादीनां प्रष्टव्यत्वं मूर्णीवादीनां प्रातिपदेष्वेव वक्तव्यः ॥

मूर्णीवापृष्य लम्बते प्रियौ वत्सतरौ मम ।

दम्पतीव जम्पतीव रोदसांश्च ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः संबन्धी येन मकारस्तस्मात्पर ईदृदेतः प्रष्टव्यमज्ञा भवन्ति ।
अमो अत्र । अमी आसते । अमृ अत्र । अमृ आसते । एकारस्य नाभ्यु-
दाहणम् । अदस इति किम् । शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् ।
अमुके ऽत्र ॥

शे ॥ १३ ॥

शे इत्येतत्प्रष्टव्यमज्ञं भवति । किमिदं शे इति । सुषामादेशश्च-

न्दसि । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । हान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम् अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरत्तु लौकिकमनुकरणम् । युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे इति । मे इति ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच् निपातो य एकाच् आङ्दर्जातः स प्रहसंज्ञो भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । निपात इति किम् । चकारात्र । एकाजिति किम् । प्राग्नये वाचमीरय । अनाङिति किम् । आ उदकान्तात् आदकान्तात् ।

ईषदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं दितं विद्वाद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात् इति वर्त्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रहस्यसंज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याद्यर्थस्य मतेन प्रहस्यसंज्ञो भवति । इतिशब्दे उनार्षे अर्धैदिके परतः । वायो इति । वायविति । भानो इति । भानविति । संबुद्धाविति किम् । गवित्ययमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवस्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । इताविति किम् । वादोत्र । अनार्षे इति किम् । एता मा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उजः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उजः प्रहस्यसंज्ञो भवति इतो शाकल्यस्याद्यर्थस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उत्र इति वर्तते । उत्र इतावनापि ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घाऽनुनासिकः शाकल्यस्य मतेन प्रत्यक्षसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्यनुवर्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति । विंति । ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनापि इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थं वर्तमानं प्रत्यक्षसंज्ञं भवति । अधस्यां मामकी तनू । मामक्यां तच्चास्मिन्नि प्राप्तिं । मामक्यां, मामकी इति । तन्वां, तनू इति । मामो गौरी अधिश्रितः । ईदूताविति किम् । प्रियः सूर्यं प्रियो अग्ना भवति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या डादेशः । सप्तमांशग्रहणं किम् । धीती मत्याः सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । अर्थग्रहणं किम् । वायश्वा नद्यातिः । तपरकरणमसन्देहायम् ॥

ईदूतौ मप्रमीत्येव लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्वेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोमावाडाम्भावः प्रमज्यते ॥ १० ॥

वचनादत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे, मा वा पूर्वपदस्य भूत ॥ २ ॥

दाधा छदाप् ॥ २० ॥

दारूपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाद्धौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति । दुदाञ्, प्रणिददाति । दाण् दाने, प्रणिदाता । द्वा, प्रणिद्वति । देङ्, प्रणिद्वयते । दुधाञ्, प्रणिद्वधाति । धेट्, प्रणिधयति वत्सा मातरम् । अदाविति किम् । दाप् लवने, दातं बर्हिः । देप् शोधने, अददातं मुद्वस् । घुप्रदेशः घुमास्यागापाजहातिसां हलोत्येवमादयः * ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न मिद्वन्तीत्ययमतिदेश

नेगदनदपतपददुमास्यतीत्ययमादयः । पा० ।

श्रीरभ्यते । सप्तम्यर्थे वतिः । आदाविव अन्तइव एकस्मिन्नपि कार्ये भवति । यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति एवमैपगवमित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोद्गस्य दीर्घत्वमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एकस्मिन्निति किम् । सभासचयने भवः सभासचयनः । आकारमाश्रित्य दृष्टमंज्ञा न भवति ॥

तरणमपौ घः ॥ २२ ॥

नरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवनः । कुमारितरा । कुमारितमा । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा घरूपकल्पचेलङ्बुवगोत्रमतुहतेषु ड्यो ऽनेकाचो ह्रस्व इत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति इत्येते संख्यामंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः । बहुधा । बहुकः । बहुशः । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्वृत् । तावच्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणशब्दयोर्विपुल्यं सङ्के च वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूयोदीनां नित्यर्थं संख्या संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यामंज्ञा भवतीति वक्तव्यं समामकनुविध्यर्थम् ॥ * ॥ अर्थपञ्चमशूर्पः । अर्द्धः पञ्चमो येषामिति बहुव्रीहौ कृते ऽर्द्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । तद्वृत्तार्थं समामः । तत्र दिक्संख्ये संज्ञायामि नुवृत्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुमंज्ञायां शूर्पादजन्यतरस्यामित्यञ् ठञ्च । अर्द्धपूर्वद्विगुपरिति लुक् । अर्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः । संख्यावंश्येनेत्येवमादयः * ॥

षणान्ता षट् ॥ २४ ॥

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्संख्येति संबध्यते । पैकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । पैकारान्ताज्ञावत् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । नकारान्ताः । पञ्च । सप्त । नव । दश । अन्त्यग्रहणमौपदेशिका-

* संख्यादाः क्रियाभ्याद्युक्तिगणने कृत्वमुज्जित्येवमादयः । प० ।

र्थम् । तेनेह न भवति । शतानि । सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नृद् भ०
वर्ति । षट्प्रदेशाः षड्भ्यो लुगित्येवमादयः ॥

इति च ॥ २५ ॥

इत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति
मस्य ॥

कृत्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

कृत्तवतूश्च कृत्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृ-
तवान् । भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः किल्कार्यार्थः । उकार उर्गिल्कार्या-
र्थः । निष्ठाप्रदेशाः श्वादिना निष्ठायामित्येवमादयः ॥

सर्वं दीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिषु तानोमानि सर्वनामानि सर्वनामसंज्ञानि भव-
न्ति । सर्वः । सर्वः । सर्वः । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् ।
सर्वकः । विश्वः । विश्वः । विश्वः । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषा-
म् । विश्वस्मिन् । विश्वकः । उभः । उभयः । उभयश्च सर्वनामत्वे प्र-
योजनं सूचनायामुच्यते चेति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभये-
षाम् । उभयस्मिन् । इतरः । इतमः । कतरः । कतमि । कतरस्मै । कतमस्मै ।
इतरः । अन्यः । अन्यतरः । इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । त्वशब्दान्यत्रा-
चो द्वारभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्ता द्वितीया अनुदात्तः । के चित्त-
कारान्तभेदं पठन्ति । त्वत्त्वदिति द्वावापि चानुदात्तादिति स्पर्शन् । नेमः ।
नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जमि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । ममः ।
ममस्मै । कथं यथामव्ययमनुदेशः समाना ममे देशे यजेरिति । ममस्य सं-
वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाप्यत न सर्वत्र । मिमः । मिमस्मै । पूर्वपराव-
रदङ्गिणेतृरापराधराणि व्यञ्ज्यायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।
अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः । तद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् ।
अदम् । एकः । द्विः । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वादिति ॥ सर्व-
नामप्रदेशाः सर्वनामः स्मै इत्येवमादयः ॥

विभाषाद्विक्तमासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । द्विशां समासे द्विक्तमासे द्विगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वस्यै । दक्षिणपूर्वस्यै । दक्षिणपूर्वस्यै । दिग् ग्रहणं किम् । न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते द्विगुपदिष्टसमासे विभाषा ऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासग्रहणं किम् । समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत् । दक्षिणदक्षिणस्ये देहि । बहुव्रीहविति किम् । द्वन्द्वे विभाषा मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद्बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पृथिविश्रयाय । प्रियोभयाय । दृष्ट्याय । अन्यथाय । इह च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्येकज्ज भवति । बहुव्रीहविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वमात्रेपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय । संवत्सरपूर्वाय । द्युहपूर्वाय । अहपूर्वाय । समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्ये ऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । मासेन पूर्वाय । पूर्वसदृशसमानार्थ इति तृतीयासमासं प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणं न यस्य कस्य चित् तृतीयासमासस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति । त्वयका कृतम् । मयका कृतम् ॥

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वाप-
राणाम् । कतरकतमानाम् ॥

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वस्य नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे स-
मासे जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे ।
कतरकतमाः । जसः कार्यं प्रति विभाषा ऽकञिह न भवति । कतरकत-
मकाः ॥

प्रथमचरमतयात्पार्दुक्तिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजमीति वर्त्तते । द्वन्द्वइति निवृत्तम् । प्रथम चरम स्य
अल्प अर्द्ध कतिपय नेम इत्येते जसि विभाषा सर्वनां मसंज्ञा भवन्ति ।
प्रथमे । प्रथमाः* । चरमे । चरमाः । द्वितये । द्वितयाः । अल्पे । अल्पाः ।
अर्धे । अर्धाः । कतिपये । कतिपयाः । नेमे । नेमाः । तय इति त्रयस्य-
त्ययः । शिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते तस्य
प्राप्ते विभाषा ऽन्येषामप्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्नस्य गणे पा-
ठाच्चित्वा सर्वनामसंज्ञा इहापि जस्कार्यं प्रति विभाषा । काकचोर्यययोगं
वृत्तिः ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञा-
याम् ॥ ३४ ॥

पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर इत्येतेषां गणे पाठोत्पूर्व-
नित्यायां सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषा ऽऽरभ्यते । पूर्वादीनि
विभाषां जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वाभि-
धेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था* । पूर्व पूर्वाः । परे पराः । अवरे अवराः ।

* अत्र स्वाभिधेयापेक्षावधीति बहुषु पुस्तकेषु पलभ्यमानः पदमञ्जरीम्यरसमिच्छापि
व्यस्तः पाठोऽसमञ्जस इत्यनादृतः ।

दक्षिणे दक्षिणाः । उत्तरे उत्तराः । अपरे अपराः । अधरे अधराः । व्यव-
स्यायामिति किम् । दक्षिणा इमे गायकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञा-
यामिति किम् । उत्तराः कुरवः । सत्यामेव व्यवस्यायामयं तेषां संज्ञा ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जमि विभाष्यते । स्वमित्येत-
च्छब्दरूपं जमि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति न चेत् ज्ञातिधनयोः संज्ञा-
रूपेण वर्तते । स्वे पुत्राः । स्वाः पुत्राः । स्वे गावः । स्वा गावः । आ-
त्मीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेधः किम् ।

धूमायन्तश्वाश्लिष्टाः प्रचलन्तीव संहताः ।

उल्मुकानीव मे ऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम् । प्रभूताः स्वा न दीयन्ते । प्रभूताः स्वा
न भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेषां नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जमि विभाष्यते ।
अन्तर्मित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जमि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योगोपसं-
व्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहाः । अन्तरा गृहाः । नगरबाह्याश्चागडा-
नादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटकाः । अन्तरा शाटकाः । उपसंव्याने
परिधानीयमुच्यते न प्रावरणीयम् । बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति किम् । आ-
नयोर्यामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति । तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि । म-
ध्यप्रदेशवचनान्तरशब्दः । गणमूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम् ॥ अपुरीति च
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तराय पुंलि वसति । विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा द्वित्सु
सर्वनामसंज्ञेत्युपसंव्यानम् ॥ * ॥ द्वितीयाय । द्वितीयस्मै । तृतीयाय ।
तृतीयस्मै ॥

स्वरादिनिपातमन्वयम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर ।

अन्तरं प्रातरं । एते अन्तोदात्ताः पठन्ते । पुनरं आद्युदात्तः । सनुतरं ।
उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । अधक् । आरात् । अते । युगपत् । एथक् ।
एतेपि सनुतरप्रभृतयोन्तोदात्ताः पठन्ते । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ ।
सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । आवि-
मू । अयस् । अधस् । समया । निकषा । स्वयम् । मृषा । नक्तम् । नञ् ।
हैतौ । अट्टा । इट्टा । सामि । एतेपि ह्यस्मभृतयोन्तोदात्ताः पठन्ते ।
वत् । वदन्तप्रत्ययसंज्ञं भवति । ब्राह्मणवत् । तत्रियवत् । सन् । सनात् ।
सनत् । तिरम् । एते आद्युदात्ताः पठन्ते । अन्तरा । अयमन्तोदात्तः ।
अन्तरेण । ज्याक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना । स्व-
स्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । तंभा ।
विहायसा । दोषा । मुधा । मिथ्या । त्कातोऽमुक्तकुसुनः कृन्मकारान्तः
सन्त्यक्षरान्तेऽप्ययोभाषश्च । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रबाहुकम् । आ-
र्यहलम् । अर्भोत्तम् । साकम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् । हिरू । त-
सिलादिस्तद्धित एधाच्यर्पन्तः । शन्तसी । कृत्वमुच् । मुच् । आद्यंशो ।
च्यथाश्च । अम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादिः । निपाता वक्ष्य-
न्ते । प्राचीश्वराचिपाता इति । च । वा । ह । अह । एव । एवमित्या-
दयः । अख्यप्रदेशा अख्ययादाप्सु इत्येवमादयः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वेषामु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्यति तदख्ययम् ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्धितान्तः शब्देऽऽसर्वविभक्तिरख्ययसंज्ञा भवति । यस्माच्च सर्व-
विभक्तिरूप्यतिः सो ऽसर्वविभक्तिः । ततः । यतः । तत्र । यत्र । तदा ।
यदा । सर्वदा । सदा । तद्धित इति किम् । एकः । द्वौ । बहवः । अ-
सर्वविभक्तिरिति किम् । औपगवः । औपगवौ । औपगवाः ॥

कृन्मजन्तः ॥ ३९ ॥

कृन्मो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमख्ययसंज्ञं भवति ।

स्वीदुंकारं भुङ्क्ते । संपवङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते । एजन्तः । वत्ते रा-
यः । ता वामपे रथानाम् । कृत्वे दत्ताय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे ।
वत्ते इति वच्चेस्तुमर्थे । सेसेनिति सेप्रत्यये कृत्वे षत्वे च कृते रूपम् । एषे
इति 'इणः' से प्रत्यये गुणे षत्वे च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवेरसे प्र-
त्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः केन्यत्ययो निपात्यते । दृशे विव्ये चेति ।
अन्तश्चदणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत् । आधये । चिकीर्षवे ।
कुम्भकारेभ्य इति ॥

क्वातोमुन्कसुनः ॥ ४० ॥

क्त्वा तोमुन्कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा ।
हृत्वा । तोमुन् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा वत्सानामपाकृताः । भा-
वलतणे स्येणकृत्रवदीति इणः कृजश्च तोमुन्प्रत्ययः । कसुन् । सृपितृदोः
कसुन् । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जर्तृभ्य आतृदः ॥

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमाप्तेऽव्ययसंज्ञा भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मु-
खस्वरपचाराः । लुक् । उपाग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । मुखस्वर ।
उपाग्निमुखः । प्रत्यग्निमुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तादात्तत्वं प्राप्तं
नाव्ययदिक्कृद्धेति प्रतिषिध्यते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर ए-
व भवति । उपचार । उपपयःकारः । उपपयःकामः । विसर्जनीयस्यानि-
कस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा । तत्राव्ययीभावस्याव्ययत्वे ऽतः कृ-
कामिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोऽनव्ययस्येति पर्युदासः सिद्धो भवति । सर्व-
मिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनायं
कार्यनियमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः, पुरा क्रूरस्य
विसृप, इति न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति । जश-
सोः, शिरादेशः । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य (दधीनि । मधूनि ।

त्रपूणि । जतूनि । सर्वनामस्यानप्रदेशाः । सर्वनामस्याने वासंबुट्टावित्येव-
मादयः ॥

मुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

मुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्यानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकाद-
द्यत्र । नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जसंशे सर्वनामस्यानसंज्ञा पूर्वण
भवत्येव । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । मुडिति
किम् । राज्ञः पश्य । अर्नपुंसकस्येति किम् । सामनी । वेमनी ॥

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति
संज्ञा भवति । इतिकरणार्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पा-
वुपतिष्ठते । तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते । उ-
भयत्र विभाषाः प्रयोजयन्ति । विभाषा श्वेः । शुशाव । शिखाय । शुशुवतुः ।
शिखिष्यतुः । विभाषाप्रदेशाः । विभाषा श्वेरित्येवमादयः ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा
भवति । वज्र । इष्टम् । वप् । इप्तम् । यह । युहीतम् । के चिदुभयथा
सूत्रमिदं व्यावृत्तते । वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति । इग्यण इति यो वा-
क्यार्थः स्यात्पादशसंबन्धलक्षणः स संप्रसारणसंज्ञो भवति यणस्यानिक
इग्यणः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते ।
पण्डः संप्रसारणं वसेः संप्रसारणमिति । अनुवादे वर्णः, संप्रसारणाच्चेति ।
संख्यातानुदेशाद्विह न भवति । अदुहितरामिति । * संप्रसारणप्रदेशाः *
वसेः संप्रसारणमित्येवमादयः ॥

आद्यन्तौ ट्कितौ ॥ ४६ ॥

आदिष्टिद्वयति अन्तः किद्ववति पठ्ठीनिर्दिष्टम् । लविता । मु-
ण्डो भोषयते । टित्यदेशाः । आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्येवमादयः । कि-
त्प्रदेशाः । भियो हेतुभये णुगित्येवमादयः ॥

द्युभ्यामित्यत्र द्विद्य उदिति तपरकरणाच्छोषो नेति क्व चित्याटः ।

मिदच्चाऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां सनि-
विष्टानामन्त्यादचः परो मिद्ववति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः ।
विरुणद्धि । मुञ्चति । पयांसि । मित्प्रदेशाः । रुधादिभ्यः शनमित्येवमादयः ।
मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । मग्नः । मग्नवान् ।
मङ्गा । मङ्गुम् ॥

एच इग्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्तव्यइगेव ह्रस्वो भवति नान्यः । रै । अतिरि ।
नौ । अतिनु । गो । उपगु । एच इति किम् । अतिखट्वः । अतिमालः ।
ह्रस्वादेशइति किम् । देवदत्त । देवदत्त ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा
श्रूयते सा स्थानेयोगैव भवति नान्ययोगा स्थानेयोगनिमित्तभूते सति सा
प्रतिपत्तव्या । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्त-
रितस्यमिति दर्भाणां प्रसङ्गइति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे
भूर्भवति । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति ।
वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । प्रसङ्गे संबन्धस्य निमित्तभूते ब्रुव इति षष्ठी ।
बहवो हि षष्ठ्यर्थाः स्वस्वाम्यनन्तरसमीपसमूहविकारावयवाद्यास्तत्र या-
वन्तः शब्दे संभवान्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते षष्ठी स्थानेयोगेति ।
स्थाने योगोऽस्या इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अत एव निपातनाच्च
सप्तम्या अलुक् ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः । कुतश्च
शब्दस्यान्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः । अकः सवर्णे दीर्घः ।
दण्डायम् । यूपायम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ एव दीर्घ आकारो भवति ।
अर्पतः । वतण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेनान्तरतमः पुंश-

व्देो ऽतिदिश्यते। गुणतः। पाकः। त्यागः। रागः। चञ्जोः कु घिण्यते। रिति
चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारो भवति जङ्कारस्य घोषवतो
ऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः। प्रमाणतः। अमुष्मै। अमूभ्याम्। अद-
सोसेर्दादु दो म इति ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः। स्थानइति-धत्ते-
माने पुनः स्थानेयहणं किम्। यत्रानेकमान्तर्यं संभवति तत्र स्थानत एवा-
न्तर्यं बलीयो यथा स्यात्। चैता। स्तोता। प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्स्तत्र
स्थानत आन्तर्यादेकारोकारौ भवतः। तमव्यहणं किम्। वाग्यमिति।
त्रिष्टुभ्सति। भयो होन्यतरस्यामिति हकारस्य पूर्वसवर्णं क्रियमाणे
सोष्माणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः,
तमव्यहणाद्वो सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ॥

उरण् रपरः ॥ ५२ ॥

उः स्थाने ऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः। कर्त्ता। हर्त्ता।
किरिति। गिरिति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः। उरिति किम्। खेयम्। गेयम्। अण-
यहणं किम्। सुधातुरकङ् च। सौधातकिः ॥

अलो ऽन्त्यस्य ॥ ५३ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सान्त्यस्थालः स्थाने वेदितव्यः।
इन्द्रोण्याः। पञ्चगोणिः। दशगोणिः ॥

डिच्च ॥ ५३ ॥

डिच्च य आदेशः सो ऽनेकालपि अनेान्त्यस्य भवति। ज्ञानदृते
दृन्दे। होतापोतारौ। मातापितरौ। तातडि डिक्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषे-
धार्थं स्वात्सर्वादेशस्तातङ् भवति। जीवताद्वान्। जीवतास्वम् ॥

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

। अस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम्। क्व च परस्य कार्यं
शिष्यते। यत्र पञ्चमीनिर्दिशः। तद्यथा। ईदासः। आसीनो यजते। द्युन्त-
वपर्सगिभ्यो ऽप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। प्रतोपम्। समीपम् ॥

• अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकात् य आदेशः शिञ्च सर्वस्य षष्ठीनिर्द्विष्टस्य स्याने भवति ।
अस्तेभूः । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । शित्वत्वपि । जश्शसोः शिः ।
कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य ॥

स्थानिवदादेशानल्विधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्यय-
मतिदेश आरभ्यते । स्थानिना तुल्यं वर्त्ततइति स्थानिवत् । स्थानिवदा-
देशो भवति स्थान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि
वर्जयित्वा । अनल्विधिरनेकाल्विधिरित्यर्थः । किमुदाहरणम् । धात्वङ्ग-
कृतद्विजाव्ययसुप्रिङ्पदादेशः । धात्वादेशो धातुवद्भवति । अस्तेभूः ।
ब्रुवे वचिः । आर्धधातुकविषये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति त्र्ययादयो
भवन्ति । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् ।
अङ्गादेशो ऽङ्गवद्भवति । केन । काभ्याम् । कैः । किमः कादेशे कृते ऽङ्गा-
श्रया इनदीर्घत्वैस्भावा भवन्ति । कृदादेशः कृवद्भवति । प्रकृत्य । प्रकृत्य ।
ल्यबादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुगभवति । तद्विजादेशस्तद्वि-
तवद्भवति । दाधिकम् । अद्यतनम् । कृतद्वितसमासाश्चेति प्रातिपदिक-
संज्ञा भवति । अख्ययादेशो ऽख्ययवद्भवति । प्रस्तुत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य ।
अख्ययादिति सुहृद् भवति । सुबादेशः सुखवद्भवति । हृत्ताय । प्रहृत्ताय ।
सुपि चेति दीर्घत्वं भवति । तिङादेशस्तित्ववद्भवति । अकुरुतम् । अकुरुत ।
सुप्रिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवद्भवति । रामो वः
स्वम् । जनपदो नः स्वम् । पदस्येति ह्रस्वं भवति । वत्करणं किम् ।
स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्याश्रयमपि यथा स्यात् । आङो
यमहनः । आहत । आश्रयित्वात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशपहणं
किम् । आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । पचतु ।
गृहः । अनल्विधाविति किम् । द्युर्पचितदादेशो न स्थानिवद्भवति ।
द्वौः । पन्याः । स इति ह्रस्व्याविति सुतोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वणानन्विधौ स्यानिवद्वाव उक्तः । अन्विध्यर्थमिदमारभ्यते ।
 आदेशः स्यानिवदिति वर्तते । अच इति स्यानिनिर्देशः । परस्मिन्निति
 निमित्तसप्तमी । पूर्वविधाविति विषयसप्तमी । अजादेशः परनिमित्तकः
 पूर्वविधौ कर्तव्यं स्यानिवद्भवति । पठयति । अवधीत् । बहुखट्वकः ।
 यटुमाचष्टंङ्गति णिचि टिलोपे कृते तस्य स्यानिवद्वावादत उपधाया इति
 वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अतो लोपस्य स्यानिवद्वावादतो हलादेलंधो-
 रिति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहुखट्वक इति आपोन्यतरस्यामिति
 ह्रस्वस्य स्यानिवद्वावाद ह्रस्वान्ते ऽन्यात्पूर्वमिति स्वरो न भवति । अच
 इति किम् । प्रश्नः । अक्राष्टाम् । आगत्य । प्रश्न इति प्रच्छेनङ्प्रत्यये द्वोः
 शूडनुनासिके चेति ककारस्य शकारः परनिमित्तकस्तुकि कर्तव्यं न स्यानि-
 वद्भवति । अक्राष्टामिति भलो भलीति सिद्धौ लोपः परनिमित्तकः कृपेः
 पकारस्य पठोः कः सीति ककारे कर्तव्यं न स्यानिवद्भवति । आगत्येति
 वा ल्यपीति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्तव्यं न स्यानिवद्भवति ।
 परस्मिन्निति किम् । युवजानिः । वधूटीजानिः । वैयाघ्रपद्मः । आदीध्ये ।
 युवजानिरिति जायाया निङ् न परनिमित्तकस्तेन यलोपे, न स्यानिवद्भ-
 वति । वैयाघ्रपद्म इति न परनिमित्तकः पादस्थान्तलोपः पद्माद्यं न प्रति-
 बध्नाति । आदीध्ये इति दीधीङ् उत्तमपुरुषैकवचने, टेरेत्वस्यापरनिमि-
 त्तत्वाद् योवर्णयोर्दीधीवेष्ट्योरिति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति
 किम् । हे गौः । बाभ्रवीयाः । नैधेयः । हे गौरिति वृद्धिरजादेशः संबुद्धि-
 लोपे कर्तव्यं न स्यानिवद्भवति । बाभ्रवीया इति बाभ्रव्यस्यामीच्छात्रा
 इति वृद्धाच्छ इति कः हलस्तद्धितस्येति यकारलोपे कर्तव्यं ऽवादेशो न
 स्यानिवद्भवति । नैधेयः । अतो लोप इटि चेत्याकारलोप इत श्वानिर्ज-
 इति द्युल्लक्षणे प्रत्ययविधौ न स्यानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार-

दीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वणातिभक्तः स्यानिवद्वाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते । पदान्त-

विधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । कौ स्तः । यौ स्तः । तानि सन्ति ।
 यानि सन्ति । शनसारल्लोपः कृति सार्वधातुकइति परनिमित्तकः स पूर्व-
 विधावाधीदेशे यणादेशे च कर्त्तव्ये स्यानिवत्स्यात्, अस्माद्वचनाच्च भव-
 ति । द्विवचनविधिं प्रति न स्यानिवद्भवति । दद्मत्र । मद्मत्र । यणादेशः
 परनिमित्तकस्तस्य स्यानिवद्वादादनचि चेति धकारस्य द्विवचनं न स्या-
 दस्माद्वचनाद्भवति । वरे योजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्यानिवद्भवति ।
 अप्सु यायावरः प्रवपेति पिण्डान् । यातेर्यङन्तादशच यङ इति वरचि कृते
 ऽतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्यानिवत्त्वादातो लोप इटि, चेत्याकारलो-
 पः स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । यलोप । यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्या-
 निवद्भवति । कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्तिचि कृते ऽतोलोपः परनिमित्तको
 लोपो स्यार्वलीति यलोपे स्यानिवत्स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । स्वर । स्वर-
 विधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः ।
 ण्वलि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरं
 कर्त्तव्यं न स्यानिवद्भवतीति । सवर्ण । सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न
 स्यानिवद्भवति । शिण्ठ । पिण्ठ । शिषेः पिषेश्च लोपमध्यमपुरुषैकवचने
 रुधादिभ्यः शनम् हित्वधित्वष्ट्वजश्वेषु कृतेषु शनसारल्लोपः कृति सार्व-
 धातुके परनिमित्तको ऽनुस्वारस्य ययि परसवर्णे कर्त्तव्यं न स्यानिवद्भव-
 ति । अनुस्वार । अनुस्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति । शिंप-
 न्ति । पिंपन्ति । नश्चाण्डान्तस्य भलीति अनुस्वारे कर्त्तव्ये शनसारल्लोपो
 न स्यानिवद्भवति । दीर्घ । दीर्घविधिं प्रति अजादेशो न स्यानिवद्भवति ।
 प्रतिदीर्घनां । प्रतिदीर्घने । प्रतिदिवचित्येतस्य भस्येत्यधिकृत्य तृतीयैकव-
 चने चतुर्थैकवचने च अल्लोपो ऽन इति अकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य
 स्यानिवद्वादादुलि चेति दीर्घत्वं न स्यात्, नह्ययं वकारो हल्पर इति
 अस्माद्वचनाद्भवति । जश् । जश्चिधिं प्रत्यजादेशो न स्यानिवद्भवति ।
 सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बद्धान्ते हरौ धानाः । अदेः क्तिनि बहुलं
 छन्दसीति घस्मादेशः, घसिभसोर्हलि चेति उपधालोपः, भलो भलीति
 सकरलोपः, भणस्तथोद्ग्राध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्यानिवत्त्वात्

भलां जश् भशीति धकारस्य जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । समानां
 गिर्धः समानस्य सभावः । सगिधः । वक्ष्यामिति । भसेर्लोङ्द्विवचने शपः
 श्लुः, द्विवचन, मभ्यासकार्यं, घसिभसोर्हलि चेति उपधा लोपः, भलो भ-
 लीति सकारलोपः, भपस्तथोद्गांध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिव-
 त्वात् भलां जश् भशीति जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । चर् । चर्-
 विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । जत्तुः । जत्तुः । अतचमीमदन्त
 पितरः । लिङ्द्विवचनबहुवचनयोरदेर्घस्लादेशः, गमहनजनखनघसामित्यु-
 पधालोपः, द्विवचन, मभ्यासकार्यं, तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् खरि
 चेति घकारस्य चत्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । शासिबसिघसीनां चेति
 पत्वम् । अतचित्यदेर्लुङ्बहुवचने घस्लादेशश्चैरागतस्य मन्त्रे घसहूहेति
 लुक्, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, तस्य स्थानिवत्त्वात् खरि चेति
 चत्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । स्वरदीर्घलोपेषु लोपाजादेशो न स्था-
 निवद्भवति । अन्यत्र तु स्थानिवदेव । तेन बहुवद्भूकः । क्रियाः । गिर्याः ।
 वाय्वारिति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घलोपा न भवन्ति ॥

द्विवचनेचि ॥ ५८ ॥

द्विवचननिमित्ते ऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विवचनएव क-
 र्तव्ये । रूपातिदेशश्चायं नियतकालस्तेन कृते द्विवचने पुनरादेशरूपमे-
 वावतिष्ठते । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणयवायावादेशाः प्रयोजनम् ।
 आल्लोपः । पपतुः । पपुः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे कृते तस्य
 स्थानिवद्वावादेकाच इति द्विवचनं भवति । उपधालोपः । जघ्नतुः । ज-
 घ्नः । गमहनजनखनघसामित्युपधालोपे कृते ऽनच्क्त्वाद् द्विवचनं न
 स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । णिलोपः । अटिटत् । अटतेर्णिचि लुङि च-
 ङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादजादेर्द्वितीयस्येति टिशब्दस्य द्विव-
 चनं भवति । यण् । चक्रतुः । चक्रुः । करोतेरनुसि ऽसि च यणादेशे कृते
 ऽनच्क्त्वाद् द्विवचनं न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्वति । अयवायावादेशाः ।
 निनय । निनाय । लुलाव । लुलाव । नयतेर्लुनादेशोत्तमे णालि गुणे कृते

‘वृद्धौ चायवायावादेशास्तेषां स्यानिवत्वाच्चेलोनैलाविति द्विर्वचनं भव-
ति । द्विर्वचनइति किम् । जगले । मगले । श्रवणमाकारस्य न भवति ।
द्विर्वचननिमित्तइति किम् । दुद्रूपति । ऊठि यणादेशो न स्यानिवद्भव-
ति । अचीति किम् । जेघीयते । देधीयते । ईघ्राध्मार्थडि चेति ईकारा-
देशस्तस्य स्यानिवद्वायादाकारस्य द्विर्वचनं स्यात् । अज्यहफ्तञ भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवणमनुच्चारणमनुपलब्धिभावो वर्णविनाश इत्यनर्थो-
न्तरमैतैः शब्दैर्योर्थाभिधीयते तस्य लोप इतीयं संज्ञा भवति । अर्थस्येयं
संज्ञा न शब्दस्य । प्रसक्तप्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति । गोधाया द्रुक् । गौ-
धेरः । पचेरन् । जीवे रदानुक् । जीरदानुः । सिधेर्मनिन् । आसिमाणम् ।
यंकारवकारयोरदर्शनमिहोदाहरणम् । अपरस्यानुबन्धादेः प्रसक्तस्य । लो-
पप्रदेशाः लोपो व्यावर्तनीत्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्त्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप इत्येताः सं-
ज्ञा भवन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भावितयहणमिह विज्ञायते । लु-
क्संज्ञाभावितं प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति । श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भ-
वति । लुप्संज्ञाभावितं लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संकरो न भवति ।
विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा विज्ञायते । अस्ति । जुहोति । वरणाः ।
प्रत्ययग्रहणं किम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः । लुक्श्लुलुपप्रदेशाः लुक्श्लु-
तलुकि, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदे लुबित्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्र-
मिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति ।
अग्निवित्, सोमसुत्, अधोगित्यत्र सुप्रिडोर्लुप्तयोः सुप्रिडन्तं पदमिति
पदसंज्ञा भवति । अधोगिति तुहेर्लङि तिपि शब्दलुकि तिलोपे घस्त्वभ-
वभावजश्चत्वंस्वेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्ययइति वर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं

किम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा भूत् । आघ्रीय । सङ्गमो-
य । हन्तिम्योर्लिङात्मनेपदे लिङः स लोपोनन्त्यस्येति सीयुट्सकारलोपः
प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन भलीत्यनुनामिकलोपो न भवति ।
प्रत्ययलक्षणमिति किम् । रायः कुनं रैकुलम् । गवे हितं गोहितम् । आ-
यवादेशौ म्भवतो वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता
शब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गंगाः ।
मृष्टः । जुहुतः । शव्यत्रो * लुमता लुप्तेरङ्गस्य गुणवृद्धौ न भवतः ।
लुमतेति किम् । कार्यते । अङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । पयः । सा-
म ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्धारणे पठौ । जातावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां
योन्त्याच् तदादि शब्दरूपं टिमञं भवति । अग्निचित् । इच्छः । मो-
मसुत् । उच्छः । आताम् । आथाम् । आम्शब्दः । पचेते । पचेथे ।
टिप्रदेशाः । टित आत्मनेपदानां टेइत्येवमादयः ॥

अलोन्त्यापूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्व्यौ वर्णसमुदाये ऽन्त्यादनः पूर्वा यो वर्णः सोलोपोपधाम-
जा भवति । पच् । पठ् । अकारः । भिद् । क्तिद् । इकारः । बुध् । युध् ।
उकारः । वृत् । वृध् । अकारः । अल इति किम् । शिष्टः । शिष्ट्यात् ।
समुदायात्पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः । अत उपधाया इत्येवमादयः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति नात्तरस्य ।
इको यणचि । दध्युदकम् । मर्ध्वदम् । पचत्येवमादयः । निर्दिष्टयङ्गमा-
नन्तर्यार्थम् । अग्निचिदत्रेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

* यज्ञयोगिति कुत्र चित्युस्तके उपलभ्यमानः पाठ एव समाजानः ।

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशउत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । तिङुतिङः । आदनं पचति । इह न भवति । पचत्यादनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्र स्वमेव रूपं शब्दस्य याज्ञं बोध्यं प्रत्याय्यं भवति न बा-
ह्यो ऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थं कार्यस्यासंभवात्
तद्व्याचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यति । अग्नेर्देक् ।
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निशब्दे ऽग्निशब्दस्यैव याहको भवति
न ज्वलनः पावको धूमकेतुरिति नातः प्रत्ययो भवति । उदश्वितो ऽ-
न्यतरस्याम् । औदश्वित्कम् । औदश्वितम् । तत्क्रमरिष्टं कालशेषं दण्डा-
हतं मथितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम् । दाधा
ध्वंदाप् । तरप्तमपौ घः । घुग्रहणेणु घग्रहणेणु च संज्ञिनां ग्रहणं न सं-
ज्ञायाः ॥ सित्तद्विशेषाणां वृत्ताद्यर्थम् ॥ * ॥ सिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो
वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृत्ताद्यर्थम् । वि-
भाषा वृत्तमृगतृणेति । प्लुतन्यशोधम् । प्लुतन्यशोधाः । पितृर्यायवचनस्य
च स्वाद्यर्थम् ॥ * ॥ पिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य
ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् ।
स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः । स्वपोषं पुष्टः । रौपोषम् । धनपोषम् । अश्वपो-
षम् । गोपोषम् । जित् पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ * ॥ जिचिर्देशः
कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य
नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्य-
पूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्वि-
शेषाणां च न भवति । पुष्पमित्रसभा । चन्द्रगुप्तसभा । मित्रद्विशेषाणां च
मत्स्याद्यर्थम् ॥ * ॥ मिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं
भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्य-

मृगान् हन्तीति ठक् । पात्तिकः । मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम् । शाकु-
निकः । पर्यायाणां न भवति । अजिह्वान् हन्तिः । अनिमिश्रान् हन्ती-
ति । अस्येष्यते । मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण शकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अण् एह्यमाण उदिच्च सव-
र्णानां याहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा । आद्रुणः ।
अस्य च्चौ । यस्येति च । स्वरानुनासिक्यकालभित्रस्य ग्रहणं भवति ।
उदित्वल्बपि । चुटू । लशक्वतद्धिते । चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं
भवति । अप्रत्यय इति किम् । सनाशंसभित्त उः । अ सांप्रतिके । दीर्घो
न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परे यस्मात्सोऽयं तपरः तादृषि परस्तपरः । तपरो वर्णस्त-
त्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य याहको भवति
स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थमिदम् । अणिति नानुवर्तते । अणामन्येषां च
तपराणाम् इदमेव ग्रहणकशास्त्रम् । अतो भिस ऐसित्येवमादिषु पूर्व-
ग्रहणकशास्त्रं न प्रवर्ततेऽयम् । अतपरा अणस्तस्मीवकाशः । किमुद्राहर-
णम् । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । प्लुतैः । विद्वनोरनुनासिकस्यात् । अज्जाः ।
गोजाः । तत्कालस्येति किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकेन सह एह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां
याहको भवति स्वस्य च रूपस्य । अण् । अक् । अच् । हल् । सुप् । ति-
ङ् । अन्त्येनेति किम् । मुङिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा-
भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य
याहको भवति स्वस्य च रूपस्य । एरच् । इवर्णान्तादप्रत्ययो भवति ।

क्षयः । जयः । अयः । आरावश्यके । उवर्णान्ताद् ययद्ववति । अवश्यला-
 व्यम् । अवश्यभाव्यम् ॥ समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो 'व-
 क्तव्यः ॥ * ॥ द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टश्रितः ।
 इह मा भूत् । कष्टं परमश्रित इति । प्रत्ययविधौ । नडादिभ्यः फक् ।
 नडस्यापत्यं नाढायनः । इह मा भूत् । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः ।
 किमविशेषेण । नेत्याह ॥ उगिद्वर्णयहणवर्जमिति वाच्यम् ॥ * ॥ उगि-
 तश्चेति डीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति । भवती । अतिभवती । वर्णय-
 हणम् । अत इत् । दातिः । प्रातिः ॥ यस्मिन्विधिस्तदादावन्त्यहणे
 ॥ * ॥ अत्यहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । अचि शुधा-
 तुभुषां ख्यारियदुवडाविति । श्रियः । भुवः ॥

वृद्धिर्नस्याचामादिस्तद्वद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति सगुदाय उच्यते । अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभू-
 तस्तच्छब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शानी-
 यः । मालीयः । औपगवीयः । कापटवीयः । आदिरिति क्रिम् । सभा-
 संनयने भवः साभासन्नयनः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥
 देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः ॥ गोत्रान्तादसमस्तप्रत्ययो भवतीति वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ घृतप्रधानो रौढिः घृतरौढिः । तस्य क्वात्रा घृतरौढीयाः ।
 आदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य क्वात्रा आदनपाणिनीयाः ।
 वृद्धाम्नीयाः । वृद्धकाश्यपीयाः ॥ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् ॥ * ॥
 जैह्वाकाताः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादियहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । इह न संबध्यते । त्यदा-
 दीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । एतदी-
 यम् । इदमीयम् । अदमीयम् । त्वदीयम् । मदीयम् । त्वादायनिः ।
 मादायभिः । भवदीयम् । क्रिमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादियहणमनुवर्त्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्रादेशाभिधाने वृद्धमञ्जं भवति । एणीषचनीयम् । भोजकटीयः । गोमर्दीयः । एङिति किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम् । देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामः । तत्र भवो देवदत्तः । देशइति किम् । गोमत्यां भवा मत्स्या गौमताः ।

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दमिदं सा नः पातु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ऽजिण्डित् ॥ १ ॥

अतिदेशायम् । गाङिति इडादेशो गृह्यते, न गाङ् गताविति । इङ्कारस्यानन्वार्थत्वात् । कुटादयोपि कुटकौटिल्यइत्येतद्वारभ्य यावत् कुङ्शब्दे इति । एभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परे ऽजिणतः प्रत्यया इति भवन्ति डिद्वद्वन्तीत्यर्थः । गाङ् । अङ्गगीष्ट । अङ्गगीषाताम् । अङ्गगीषत । कुटादिभ्यः । कुटिता । कुटितुम् । कुटितव्यम् । उत्पुटिता । उत्पुटितुम् । उत्पुटितव्यम् । अजिणदिति किम् । उत्कोटयति । उत्पुटोऽट । उत्कोटकः । उत्कोटो वर्त्तते ॥ व्यञ्जः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ॥ ॥ विचित्रः । विचित्रम् । विचित्रव्यम् । अनसीति किम् । उक्तव्यवाः ॥

विज इट् ॥ २ ॥

आविजो भूचलनयोः, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययेऽङ्ङिवति ।

उद्विजिता । उद्विजितुम् । उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम् ।
उद्वेजनीयम् ॥

विभाषेणोः ॥ ३ ॥

इडिति वर्तते । कर्णञ् आच्छादने, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो
विभाषा इद्ववति । प्रोर्णुविता । प्रोर्णविता । इडित्येव । प्रोर्णवनम् ।
प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपि ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्तन्दिद्ववति । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः ।
चिन्वन्ति । सार्वधातुकमिति किम् । कर्त्ता । कर्तुम् । कर्त्तव्यम् । अपिदिति
किम् । करोति । करोषि । करोमि ॥

असंयोगास्त्रिद्वित् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्तते । असंयोगान्तादुतोः परो लिट्प्रत्ययो ऽपि
किद्ववति । बिभितुः । बिभितुः । चिच्छितुः । चिच्छितुः । ईजतुः ।
ईजुः । असंयोगादिति किम् । सससे । दध्वसे । अपिदित्येव । बिभेद * ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किद्ववति । समीधे दस्यु-
हन्तम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । भवतेः खल्वपि । बभूव । बभूविथ ।
इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम् । भवतेः पितृर्थम् । अत्रेष्टिः । अन्ययन्दिद्वमि-
स्वज्जीनमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अथतुः । अथुः । यथतुः । यथुः । देभतुः ।
देभुः । परिपस्वजे । परिपस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुप क्लिश वद वस् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किद्व-
वति । न क्त्वामेडिति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । गुधकुप-
क्लिशीनां तु रत्नो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृडित्वा ।
मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

* बिभेदित्येति पा० ।

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संख्यं ॥ ८ ॥

•• रुद विद मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छ इत्येतेभ्यः सख्यं तत्त्वा च कितौ भवतः । रुदविदमुषीणां रत्नो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेर्विध्यर्थमेव । स्वपिप्रच्छयोः सख्यं ग्रहणम् । किदेव हि तथा । उदित्वा । रुदित्वा । विदित्वा । विविदिषति । मुषित्वा । मुमुषिषति । ग्रहीत्वा । जिघृक्षति । मुष्या । मुषुषति । पृष्ट्वा । पिष्टिच्छति । ग्रहादीनां किञ्चात्संप्रमाराणं भवति । किरश्च पञ्चभ्य इति प्रच्छेरिडागमः ॥

इको भल् ॥ ९ ॥

मन्त्रित्यनुवर्तते । त्वेति निवृत्तम् । इगन्ताद्वातोः परो भलादिः सन् किद्वयति । चिचीयति । तुष्टुपति । चिरीर्यति । इक इति किम् । पिपामति । तिष्ठामति । भलिति किम् । शिशीयति । किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भूदिति । अङ्गनगमां सनीति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यथैव तर्हि दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा गिलोपमपि बाधते । तस्माद्दीर्घत्वव्यावकाशदानाय किञ्चमिदमारभ्यते । चिचीयतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् गिलोपेन बाध्यते । जीकति ॥

इकः किञ्च गुणो मा भूद्वीधारम्भात्कृति भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्वा पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंशयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे गिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताच्च ॥ १० ॥

इकः सन् भल्किदिति वर्तते । समीपवचनोन्तशब्दः । हल् चासावन्तश्च हलन्तः । इगन्तादिकसमीपादुलः परः सन् भलादिः किद्वयति । बिभित्सति । बुभुत्सति । इक इत्येव । पिपत्तते । भलित्येव । विवर्तिषति । दम्भेर्ह्रस्वस्य ज्ञातिवाचकत्वात्सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तादिके भल्किदिति वर्तते । सनिति निवृत्तम् । इगन्तादिक-

भीषाद्वलः परौ भलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः ।
 भित्सीष्ट । भुत्सीष्ट । सिचि खल्वपि । अभित । अबुद्व । इक इत्येव ।
 यषीष्ट । अयष्ट । संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम् ।
 अखात्सीत् । अद्रात्सीत् । सृजिदृशोर्भल्यमकितौत्यमागमो न स्यात् । हल-
 न्तादित्येव । चेपीष्ट । अचेष्ट । गुणो न स्यात् । भलित्येव । धात्तृपीष्ट ।
 अवर्त्तिष्ट । गुणो न स्यात् । लिङ्सिचाविति किम् । द्वेष्टा । द्वेष्टति ॥

उश्च ॥ १२ ॥

अवर्णान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु भलादी कितौ भव-
 तः । कृषीष्ट । कृषीष्ट । सिचः खल्वपि । अकृत । अकृत । भलित्येव ।
 वरिषीष्ट । अवरिष्ट । वृत्तो वा । अवरीष्ट * ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ
 आत्मनेपदेषु भलादी वा कितौ भवतः । संगंसीष्ट । संगंसीष्ट । सिचः
 खल्वपि । समगत । समगंस्त । कित्वपत्ते अनुनासिकलोपो भवति
 अनुदात्तोपदेशवन्तितनोत्यादीनामिति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किद्ववति । आहत । आहसाताम् । आह-
 सत । सिचः कित्वादनुनासिकलोपः । सिज्ग्रहणं लिङ्गित्यर्थम्, उत्तर-
 जानुवृत्तिर्मा भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु परस्मैपदे
 हन्तेर्वधभावस्य नित्यत्वात्किञ्चस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः
 सिच् प्रत्ययः किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनं सूचनं, परेण प्रच्छा-
 द्यमानस्यावयवस्याधिष्करणम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां यमिस्तत्र वर्त्तते ।

* आत्मनेपदेष्वित्येव । अकार्षीत् । इति क्वाचित्कः पठः ।

उदायत । उदायसाताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्वा-
दनुस्ससिकलोपः । आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । गन्धनइति किम् ।
उदायंस्त पादम् । उदायंस्त कूपादुदकम्* उदृतवानित्यर्थः । सकर्मक-
त्वेपि समुदाङ्भ्यो यमो ऽयन्यइत्यात्मनेपदम् ॥

॥ विभाषोपयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेऽप्यिति वर्तते । यमेर्धातोः उपयमने वर्तमानात्
परः सिचप्रत्ययो विभाषा किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत् कन्या-
म् । उपाग्रंस्त कन्याम् । उपायत् भार्याम् । उपायंस्त भार्याम् । उपयमने
स्वीकरणं विवाहः दारकर्म पाणिग्रहणमित्यर्थः । उपाक्रमः स्वकरणइत्या-
त्मनेपदम् ॥

स्थाध्वोरिच्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेऽप्यिति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकार-
श्चान्तादेशः सिच्च किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित । उपास्थि-
याताम् । उपास्थिपत । घुसंज्ञकानाम् । अदित । अधित ॥

इच्च कस्य तकारेण्यं दीर्घो मा भूदृतेपि सः ।

अनन्तरे पूतो मा भूत् पूतरच विषये स्मृतः ॥

न क्ता सेट् ॥ १८ ॥

- त्वाप्रत्ययः सेणन किद्ववति । देवित्वा । वर्तित्वा । सेडिति किम् ।
कृत्वा । हुत्वा । त्वाग्रहणं किम् । निरुहंति । उपस्थितिः । निरु-
चितिः ॥

न सेडिति कृते ऽकित्वा निष्ठायाप्रवधारणाम् ।

ज्ञापकाच्च परोक्षायां मनि भ्रमग्रहणं विदुः ॥

इत्थं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीर्वाचन ।

वस्वर्थं किदतीदेशाच्चिह्नीतिः प्रयोजनम् ॥

* रज्जुम् । पा० ।

† हृत्वेति पाठान्तरम् ।

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदित्विदिधृषः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्त्तते । शीङ् स्विदि मिदि त्विदि धृष् इत्येतेभ्यः परे
निष्ठाप्रत्ययः सेण किद्ववति । शयितः । शयितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वे-
दितवान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रत्वेदितः । प्रत्वेदितवान् । प्रध-
र्षितः । प्रधर्षितवान् । सेडित्येव । स्विन्नः । स्विन्नवान् । स्विदादीनाम-
दितश्चेति निष्ठायामिदं प्रतिषिध्यते । विभाषा भावादिकर्मणोरिति
पक्षेभ्यनुज्ञायते स विषयः कित्वप्रतिषेधस्य ॥

मृषस्तितायायाम् ॥ २० ॥

मृषेधातोः तितित्तायामर्थे निष्ठा सेण किद्ववति । तितित्ता क्षमा ।
मार्षितः । मार्षितवान् । तितित्तायामिति किम् । अपमृषितं वाक्यमाह ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेण किदिति वर्त्तते । उदुपधाद्भातोः परे भावे आदि-
कर्मणि च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किद्ववति । द्युतित-
मनेन । द्योतितमनेन । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । मुदितमनेन । मोदित-
मनेन । प्रमुदितः । प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् । लिखितमनेन ।
भावादिकर्मणोरिति किम् । रुचितं कार्षापणं ददाति । सेडित्येव । प्रभुक्त
आदनः । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन शब्दकरणानामेव भवति ।
गुधपरिवेष्टने । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वर्यते । उत्तरसूत्रे पुनर्वावचनात् । न सेडिति
वर्त्तते । पूङश्चेतीद्विहितः क्लिंशः त्वानिष्ठयोः पूङश्चेति । पूङः परे निष्ठा-
प्रत्ययः त्वा च सेण न किद्ववति । पवितः । पवितवान् । त्वाप्रत्ययस्य न त्वां
सेडिति सिद्धु एव प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम् । नित्य-
मंकिस्वमिडाद्योः त्वानिष्ठयोः त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥

नोपधात्यफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्वातोस्यकारान्तात्फकारान्ताच्च
परः त्वाप्रत्ययः सेट्वा न किद्ववति । यथित्वा । यथित्वा । अथित्वा ।
अन्यित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधादिति किम् । रेफित्वा । गो-
फित्वा । यंफान्तादिति किम् । खंसित्वा । ध्वंसित्वा ॥

वञ्चिलुञ्च्यतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि लुञ्चि च्त् इत्येतेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेट्वा न किद्ववति ।
वचित्वा । धञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । च्चित्वा । अर्चित्वा । च्ते-
रीयडार्धधातुको विकल्पितः । स यत्र पठे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् ।
सेडित्येव । वक्तवा ॥

तृपिमृपिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते । तृपि मृपि
कृशि इत्येतेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्व-
वति । तृपित्वा । तर्पित्वा । मृपित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा । कर्षित्वा ।
काश्यपग्रहणं पूजार्थं वेत्येव हि वर्त्तते ॥

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्त्तते । सेडिति च । उश्च इश्च वी । वी उपधे यस्य स व्यु-
पधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातो रलन्ताद्दलादेः परः संश्च त्वा च
सेटौ वा कितौ भवतः । द्युतित्वा । द्योतित्वा । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते ।
लिखित्वा । लेखित्वा । लिखित्वा । लिखित्वा । रल इति किम् ।
देवित्वा । दिदेविषति । व्युपधादिति किम् । वर्त्तित्वा । विवर्त्तिषते ।
ईलादेरिति किम् । एषित्वा । एषिषति । सेडित्येव । भुक्त्वा । भुभुक्षते ॥

उकालो ऽज् ह्रस्वदीर्घसुतः ॥ २७ ॥

उडिति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनि-
र्देशः । ह्रस्वदीर्घसुत इति द्वन्द्वैकवद्भाषे पुल्लिङ्गनिर्देशः । उऊङ इत्येवं

कालो यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवं संज्ञा भवति । उकालो ह्रस्वः ।
 दधि । मधु । उकालो दीर्घः । कुमारी । गौरी । ऊ३ कालः प्लुतः । देव-
 दत्ता३ अन्वसि । कालग्रहणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा
 भूत् । आलूय । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ्ग भवति । अन्-
 ग्रहणं संयोगाच्चसमुदायनिवृत्त्यर्थम् । प्रतत्य । परतत्य । ह्रस्वाश्चस्तुङ्गा भूत् ।
 तितउच्छन्नम् । दीर्घात्पदान्ताद्वेति विभाषा तुङ्गा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्र-
 देशाः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । वाक्यस्य
 टेः प्लुत उदात्तः ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्यान्नियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्य-
 माणा अच एव स्याने घटितव्याः । वक्ष्यति ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदि-
 कस्य । रे । अतिरि । नौ । अतिनु । गो । उपगु । अच इति किम् ।
 सुवाग्राह्यणकुलम् । अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । वीयते । श्रूयते । अच
 इति किम् । भिद्यते । क्रिद्यते । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । देवदत्ता३ ।
 यज्ञदत्ता३ । अच इति किम् । अग्निवी३त् । सोमसू३त् । तकारस्य मा
 भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्त्तते । इह मा भूत् । द्यौः ।
 पन्थाः । सः । द्युभ्याम् । द्युभिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्त्तते । उदात्तादिशब्दः स्वरे वर्णधर्मे लोकावेदयोः प्रसिद्धा
 एव तद्दृष्टं तद्वृत्तेः परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो यो ऽच् स उदा-
 त्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाष्यते । उच्चैः
 पठतीति । किं तर्हि, स्यान्नकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेषणम् । तोल्यादिषु
 हि भागवत्सु स्यानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते तत्र यः समाने स्याने ऊर्ध्व-
 भागनिष्पद्यो ऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामो
 नियमो भवति । कृतता अस्तिधता स्वरस्य । संवृतता कण्ठविश्वस्य ।
 ये । ते । के । उदात्तप्रदेशा आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

•• अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योच् सोनुदात्तसंज्ञो भवति । समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नो ऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणी गात्राणामन्ववर्गो भवति । मार्दवम् । स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । कण्ठविबरस्थोक्ता महता । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चारि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्रात् । अनुदात्तप्रदेशा अनुदात्तो सुप्पितावित्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योच् स स्वरितः संज्ञो भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणाघेष वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तो ह्येते नाचौ । तौ ममाह्रियेते यस्मिन्नाचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते । शिष्यम् । कन्या । सामान्यः । कृ । स्वरितप्रदेशाः तित्स्वरितमित्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नेष उदात्तः कस्मिन्नुदात्तः, कियान्वा उदात्तः कियान्वा अनुदात्त इति । तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनुदात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलक्ष्यति । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेव स्वरविभागः, शिष्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ता ऽपरार्धमात्रा ऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्रा ऽऽदित उदात्ता ऽध्यर्धमात्रा ऽनुदात्ता । माणवकाः ३ माणवकेत्यत्रार्धमात्रा ऽऽदित उदात्ता ऽर्धवृत्तेयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धौ एकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तदिदमेकश्रुति । एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात्संबोधयति येन वाक्येन तत्संबोधनं संबुद्धिः, नैकश्रुतं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामधि

भागो ऽभेदः तिरोधानमैकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ ।
दूरादिति किम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूहुसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वयेण वेदे मन्त्राः पठन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे
प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते । जपन्यूहुसामानि वृज्जयित्वा यज्ञकर्मणि मन्त्रा-
णामैकश्रुत्यं भवति । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां
रेतामि जिन्वतोऽम् । यज्ञकर्मणीति किम् । संपाठे मा भूत् । अजपेष्वि-
ति किम् । ममाग्ने वर्ज्या विहवेष्वस्तु । जपो ऽनुकरणमन्त्रः । उपांशु-
प्रयोगः । अनूहुति किम् । न्यूहु औकाराः षोडश । तेषु के चिदुदात्ताः
के विदनुदात्ताः । असामस्विति किम् । ए३ विश्वं समन्त्रिणं दहा३ ।
सामानि वाक्यविशेषस्थगीतय उच्यन्ते । तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भव-
ति एकश्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दे लक्ष्यते, वौषट् इत्यस्यैवेदं
स्वरविधानम् । यद्येवं वौषट्करणमेव कस्माच्च कृतम् । वैचित्र्यार्थम् ।
विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ पट् ।
सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ पट् ॥

॥ विभाषा कन्दसि ॥ ३६ ॥

कन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पतान्तरे त्रैस्वयमेव
भवति । वेति प्रकृते विभाषापक्षेण यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं
स्वाध्यायकालेपि पाठिक एकश्रुत्यविधिर्भवति । इषे त्वोर्ज्जं त्वा । इषे
त्वोर्ज्जं त्वा । अग्नयायाहि वीतये । अग्नयायाहि वीतये । अग्निमीळि
पुरोहितम् । अग्निमीळि पुरोहितम् । शन्नो देवीरभिष्टये । शन्नो देवीरभि-
ष्टये । * व्यवस्थितविकल्पायमिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले
नित्यं त्रैस्वयं ब्राह्मणदले नित्यमैकश्रुत्यमिति ।

* व्यवस्थितव्यारभ्य सिद्धमित्यन्तः पाठः केषु चित्सुस्तत्रेषु नैवलभ्यते ।

“इच्छासंहितयोरार्षं कृन्दो षडे च कृन्दसि”

इति नानार्थकशात् कृन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यव्या-
णा इति । भाषायामप्यश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

‘न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र यज्ञकर्मणीति विभाषा कृन्दसीति च
गकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु
नतगशाप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्या ३ मिन्द्रा-
गच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मप वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिबह-
ल्यायै जार कौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मधश्च ।
अत्र सुब्रह्मण्यामित्योकारस्त्वरेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र
आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं द्वितीयो वर्णा ऽनुदात्तः । उदात्तादनुदात्त-
स्य स्वरित इति स्वरितः प्रसक्तस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्यु-
दात्तौ संपन्ना । आगच्छेत्याकार उदात्तः । ततः परानुदात्तः स्वरितस्त-
स्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छति चत्वार उदात्ताः । पञ्चम
गकानुदात्तः । हरिव आगच्छेत्यनयेव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः द्वावप्यु-
दात्तौ । मेधातिथिरिति षष्ठ्यन्तं प्रमामन्त्रितमनुप्रविशति । सुब्रामन्त्रिते
पराद्वयत्वरे इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमत-
रमनुदात्तं तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदा-
त्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणश्वस्य
मेने इति समानं पूर्वग । गौरावस्कन्दिचित् तथैव द्वे आद्ये अतरे उदात्ते
शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै जारिति सुब्रह्मण्यामन्त्रितानुप्रवेशात् तदुद्वे-
स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति समस्तमामन्त्रित-
माद्युदात्तं तत्र पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एवं गौतमब्रुवाणे-
ति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्वः सुत्यामागच्छ मधश्चित् श्वः शब्द-
उदात्तः सुत्यामित्युन्तोदान्तः । संज्ञायां समजनपदेति अयो विज्ञाने

उदात्त इति वर्त्तते । आगच्छेति द्वावुदात्तो । अन्यो ऽनुदात्तः । मध्वविति
पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते, तत्र पूर्वणं स्वरित-
स्योदात्ते प्राप्ते ऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त
आदेशो भवति । देवा ब्रह्माण आगच्छत । द्रुयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदा-
त्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते । संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामे-
कश्रुतिर्भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिल-
काध्यापक कृ गमिष्यसि । इममित्यन्तोदात्तं, मे इति अनुदात्तं, विधिका-
ल एव निघातविधानात् । तत्पुनरुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितं
संपद्यति । तस्मात्स्वरितात्परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति ।
सर्वएते आमन्त्रितनिघातिनानुदात्ताः । माणवक जटिलकृतिप्रथममामन्त्रित-
माद्युदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति ।
संहिताग्रहणं किम् । अथग्रहे मा भूत् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तग्रहणमनुवर्त्तते । उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः
परो यस्मात्स स्वरितपरः, उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर
आदेशो भवति । अनुदात्ततर इत्यर्थः । देवा मरुतः पृथिमातरोपः । मा-
तर इत्यनुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः । ऊडिदंपदाद्यप्युच्चैर्दुभ्य इति ।
तत्रानुदात्तयोरेकादेश आकारोऽनुदात्तः । तस्योदात्ते परंभूते सन्नतर आदे-
शो भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । इकारोऽनुदात्तः शुतुद्रि-
इत्येतदामन्त्रितं पादादौ तस्माच्च निहन्यते, अनुदात्तं सर्वमपादादोषति
तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन्परभूते पूर्वस्य सरस्वतीतीकारस्य सन्नतर आ-

देशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । क इति स्वशि-
तस्तस्मिन्परभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सन्नतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकात्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची
ऐकशब्दः । स्पृशेनुदके क्लृत् । घृतस्पृक् । भजे एवः । अर्धभाक् । पा-
दभाक् । एकानिति किम् । दर्विः । जायिः । प्रत्यय इति किम् । सुराः ।
अपृक्तप्रदेशाः वेरपृक्तस्येत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समाना-
धिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्देभिधेयवाची । स-
मानाधिकरणः समानाभिधेयः । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये
राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दारिका । तत्पुरुष इति
किम् । पाचिकाभार्यः । समानाधिकरण इति किम् । ब्राह्मणराज्यम् ।
कर्मधारयप्रदेशाः कर्मधारये निष्ठेत्येवमादयः * ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यत्निर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति ।
समास इति समासविधायि शास्त्रे वक्ष्यते । वक्ष्यति द्वितीया श्रितातीतप-
तितगतात्यस्तप्राप्तापचरति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टं
तृतीयासमासे तृतीयेति चतुर्थीसमासे चतुर्थीति पञ्चमीसमासे पञ्चमीति
षष्ठीसमासे षष्ठीति सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शकुलाखण्डः ।
यूपदारु । वृकभयम् । राजपुरुषः । अक्षशैखण्डः । उपसर्जनप्रदेशाः उपसर्जने
पूर्वमित्येवमादयः ॥

एकविभक्ति ज्ञापार्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्तिः समासे विधीयमाने यच्चि-
कर्मधारयप्रदेशाः पुंस्त्वकर्मधारयज्ञातोपदेशोर्गोप्येत्येवमादय इति पाठान्तरम् ।

तविभक्तिकं द्वितीये संबन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेष्वेकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते, पूर्वनिपाते पूर्वनिपातादुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा । निरादयः क्रान्ताद्वयं पञ्चम्या । पूर्वपदे नानादिभक्तिकेषुत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । निष्क्रान्तं कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिम् । निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिना । निष्क्रान्ताय कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बये । निष्क्रान्तात् कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बेः । निष्क्रातस्य कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्ते कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बौ । एवं निर्वाणसिः । एकविभक्तीति किम् । राजकुमारी । अपूर्वनिपातइति किम् । नहि भवति कौशाम्ब्यीतिरिति ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनो ऽर्थशब्दः । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा । इत्थः । कपित्थः । कुण्डम् । पीठम् । अर्थवदिति किम् । वनं धनमिति नान्तस्यावधेर्मा भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम् । हन्तेर्लङ् । अहन् । नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम् । काण्डे । कुड्ये । ह्रस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वः स्यात् । * अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेऽप्येते । अध्यागच्छति । प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशाः ह्रस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्येवमादयः ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृत्स्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकमञ्जा भवन्ति । अप्रत्यय इति पूर्वत्र पयुंदासात्कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकमञ्जा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत् । कारकः । हारकः । कर्त्ता । कृत्ता । तद्धितः । औपगवः । कापट्यः । समासः । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

ह्रस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

* अनर्थकस्येत्याभ्य प्रलम्बते इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

नपुंसकलिङ्गे ऽयं यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्य ह्रस्वा भवति आदेशे
शोभेन्नित्यस्याचः । अतिरि कुलम् । अतिलु कुलम् । नपुंसकइति किम् ।
यामणीः । सेनानीः । प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे तिष्ठतः । कुड्ये
तिष्ठतः । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवच्च भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते । गोइति स्वरूपग्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययग्र-
हणं, स्वरितत्वात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोरुपसर्जनस्य स्त्री-
प्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उप-
सर्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वा
भवति । चित्रगुः । शत्रुलगुः । स्त्रियाः । निष्कौशाम्बिः । निर्धारणसिः ।
अतिषट्पदः । अतिमालः । उपसर्जनस्येति किम् । राजकुमारी । स्वरितत्वं
किम् । अतितन्त्रीः । अतिलक्ष्माः । अतिश्रीः । ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधा
वक्तव्यः ॥ ४७ ॥ बहुश्रेयसो । विद्वमानश्रेयसो ॥

लुक्लङ्घितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीग्रहणमनुवर्त्तते उपसर्जनस्येति च । पूर्वेषु ह्रस्वत्वं प्राप्ते लुग्वि-
धीयते । तद्वृत्तलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुगभवति । पञ्च-
न्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः
पञ्चशष्कुलिः । आमलक्याः फलमामलकम् । वक्रुलम् । बदरम् । तद्वृ-
त्तग्रहणं किम् । गार्ग्याः कुलं गार्गीकुलम् । लुकीति किम् । गार्गीत्वम् ।
उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

इन्द्रोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेषु लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यान्तद्वृत्तलुकि सति
इकारादेशो भवति । पञ्चभिर्गोलीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगो-
णिः । इदिति योगविभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः । दश-
सूचिः । स च एवंप्रपञ्च एव ॥

लुपि युक्तवद्वाक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद्
व्यक्तिवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते ।
स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुबर्थं विधी-
येते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्विधे व्यक्तिवचने
लुबर्थं भवतः । सप्रम्यर्थं वतिः । व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वा-
चार्यचिद्वैशस्तदीयमेवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । त-
दशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि, वज्रनमेकत्वद्वित्व-
बहुत्वानि । पञ्चालाः तत्रियाः । पुलिङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां नि-
वासो जनपदः यथा तेषु तत्रियेषु व्यक्तिवचने तद्वज्रनपदे भवतः । प-
ञ्चालाः । कुरवः । मगधाः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । सुह्नाः । पुण्ड्राः ।
लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणः सूपः । लवणा यवागूः । लवणं शाकम् ।
व्यक्तिवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवे यामः शिरीषास्तस्य वनं
शिरीषवनम् । विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति गत्वं न भवति ॥ हरीत-
क्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ॥ खलति-
कादिषु वचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभयानि वनानि खलतिकं
वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्त्तते । लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने
भवतो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चालाः रमणीयाः । बहुधाः बहुतीरपृताः
बहुमात्यफलाः । गोदौ रमणीयौ । बहुसौ बहुतीरपृताः बहुमात्यफलौ ।
अजातेरिति किम् । पञ्चालाः जनपदः । गोदौ यामः । जात्यर्थस्य चायं
युक्तवद्वावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तव-
द्वावो न भवति । पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बहुधः । गोदौ यामो
रमणीयो बहुध इति ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चञ्चाभि-
रूपः । पञ्चिका दर्शनीयः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

•• तदिति प्रकृतं युक्तवद्वाचनत्वं निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याः । प्रमाणपञ्चाला वरणा इति च । नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञास्ताः । तत्र न लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव न यत्प्रतिपादयाम् । यथा आपो दाराः एहाः सिकता वर्षा इति ॥

लुब्धोगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुब्धप्यशिष्यः । योयं जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति लुबुध्यते अयं न वक्तव्यः, किं कारणं योगाप्रख्यानात् । नहि पञ्चाला वरणा इति योगः संवन्धः प्रख्यायते नैतदुपलभामहे वृत्तयोगाच्चरे वरणा इति । किं तर्हि संज्ञा एताः । तस्मादत्र तस्य निवासः अदूरभवश्चेति तद्वृत्ते नैवात्यज्यते किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञा शब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, ब्रूञ्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावे ऽदर्शनं स्यात् यदि पञ्चालादिशब्दे योगस्य प्रमाणं योगस्य वाचकः स्यात् ततस्तदभावे ऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च संप्रति त्रिनैव तत्रियसंवन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दस्ततो ऽवसीयते नायं योगनिमित्तकः किं तर्हि कृटिरूपेणैव तद् प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

•• अशिष्यमिति वर्तते, प्रधानं समामे किं चित्यदं प्रत्ययस्त्यदादिः ताभ्यामर्थवचनमर्थभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति, पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं ब्रूत इति । तत्प्राणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे । अशिष्यमेतत् अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते, शब्दैरर्थभिधानं स्वाभा-

विकं न परिभाषिकमशक्यत्वात्, लोकत एवार्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं ते ऽपि राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमात्रम् । औपगवमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नापगुं नाप्यपत्यमात्रं नाभौ । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वर्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्यशब्दो हेत्यनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं त्वैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः । इहान्ये वैपाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति । आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच्च संवेशनात् । एषोऽद्यतनः कालः । अपरे पुनराहुः । अहुरुभयतोर्द्वाराच्च एषोऽद्यतनः काल इति । तथोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति अप्रधानमुपसर्जनमिति । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतो ऽर्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेषामुद्दिष्टमस्माभिरद्वयं कर्तव्यमिदं श्वः कर्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति । नैवं व्युत्पादन्ते । तथोपसर्जनं वयमत्र गृहे यामे वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन । यद्वैवं पूर्वमुच्यते कालोपसर्जनयद्गुणं कस्माच्च क्रियते, क्रियार्थो योगविभागः । प्रशनार्थः अन्यदप्येवं जातीयक्रमशिष्यमिति । तथा च पूर्वोच्यते परिभाषन्ते मत्वर्थे बहुव्रीहिः, पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्येवमर्द्धतदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्तरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकार्थः तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत इदमुच्यते जातेराख्या जात्याख्या जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि संप्रदादीनां बहुवचनमुपपद्यते । संप्रदा यधः । संप्रदा यथाः । संप्रदा व्रीहिः । संप्रदा व्रीहयः । पूर्वयथा

ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः । पूर्ववत्सो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम् ।
देवदत्तो यज्ञदत्तः । आख्यायामिति किम् । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः ।
भवत्ययं जातिशब्दे न त्वनेन जातिराख्यायते किं सार्हं प्रतिकृतिः ।
एकस्मिन्निति किम् । ग्रीह्यवै ॥ संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
एको ग्रीहिः संपन्नः सुभितं करोति ॥

॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५८ ॥

अस्मदो योर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति ।
अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां ब्रुवः । वयं ब्रूमः । सविशेषणस्य प्रति-
षेधो वक्तव्यः ॥ ॥ अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं
पटुर्ब्रवीमि । युष्मदि गुरावेकेषाम् । त्वं मे गुरुः । यूयं मे गुरवः ॥

॥ फलानुनीप्रोष्ठपदानां च नञ्चे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकर्णार्थः । फलानुनीप्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्न-
तत्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वं फलानुन्यौ, कदा पूर्वाः फलानु-
न्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नतत्रदत्ति किम् । फलानु-
न्यौ प्राणविकौ ॥

॥ कृन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

*अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोः कृन्दसि
विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नतत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसू-
नतत्रमदितिर्देवता । नतत्रदत्येव । पुनर्वसू प्राणविकौ । कृन्दसीति किम् ।
पुनर्वसू इति ॥

॥ विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

कृन्दसीति वर्तते, द्विवचने प्राप्ते कृन्दसि विषये विशाखयोरेकव-
चनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नतत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नतत्र-
मिन्द्राग्नी देवता ॥

तिष्ठपुनर्वस्वोर्नञ्चकृन्दे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

कृन्तसीति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वो बहुवचः ।
तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वसोर्नतत्रविषये द्वन्द्वे
बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते ।
तिष्यपुनर्वसोरिति किम् । विशाखानुगाधाः । नतत्रइति किम् । तिष्यश्च
माणवकः पुनर्वसू माणवकौ तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव
नतत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायाणामपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू ।
पुष्यपुनर्वसू । सिद्धपुनर्वसू । द्वन्द्वइति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां
तदमे तिष्यपुनर्वसवः । उन्मुग्धास्तिष्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहु-
व्रीहिणोच्यन्ते । तेन नतत्रसमास एवायम् । बहुवचनस्येति किम् । एकव-
चस्य मा भूत्, तिष्यपुनर्वसु इदमिति । सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकव-
द्वधतीत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेषामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानां एकविभक्तौ
परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्तन्ते । वृत्तश्च वृत्तश्च
वृत्तौ । वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्तश्च वृत्ताः । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्वैकनानेकस्या-
भिधानं, तत्रानेकार्थाभिधाने ऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं तस्मादेकशेषः । सरूपा-
णामिति किम् । प्लुतन्यग्रोधाः । रूपग्रहणं किम् । भिन्नेष्वर्थे यथा स्यात् ।
अन्ताः । पादाः । माषाः । एकग्रहणं किम् । द्विवद्भेदः शेषो मा भूत् ।
शेषग्रहणं किम् । आदेशो मा भूत् । एकविभक्ताविति किम् । पयः पयो
अरयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्तते । यूनेति सहयोगे वृत्तीया । वृद्धो यूना सहवचने
शिष्यते युवा निवर्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं
वृद्धमिति । वृद्धयूनाः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।
तदिति वृद्धयूना निर्देशः । तल्लक्षणशब्दो निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यद्ग्रहं,
एवकारो ऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनमित्तकमेव यदि वैरूप्यं

भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्तते । समानायामकृतो वृद्धवप्र-
त्ययौ भिद्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च
वात्स्यौ । वृद्ध इति किम् । गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति
किम् । गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् । गार्ग्यवात्स्या-
यनौ । एवकारः किमर्थः । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभाग-
वित्तिकौ । कुत्सा सौखीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्तते, वृद्धो यूनेति च सर्वं, स्त्री वृद्धा यूना सहवचने
शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंसदवास्याः कार्यं भवति ।
स्वयर्थः पुमर्थवद्भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्या-
यनश्च वात्स्यौ । दाती च दातायणश्च दाती ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् ।
स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्तते । स्त्रीपुंमलक्षणश्चेदेव वि-
शेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुकुटश्च कुकुटी च कु-
कुटौ । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव । कुकुटश्च मयूरी च कुकुटमयूरी ।
एवकारः किमर्थः । इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुण्यागादाख्यायामि-
त्यपरो विशेषः । पुमानिति किम् । प्राक्च प्राची च प्राक्प्राची । प्रागित्य-
वयमलिङ्गम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वस्तुदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वस्तुदुहितृभ्याम् ।
स्वस्त्रा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वस्त्रा च भ्रातरौ । दुहित्रा
सहवचने पुत्र शब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । नपुंसकानपुंसकमाचक्षते विशुद्धे

उनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतर-
स्याम् । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लम् ।
तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि ।
एकवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते नैकवदिति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः
शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितराविति वा ॥

श्वशुरः श्वश्रवा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्रवा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते
अन्यतरस्याम् । श्वशुरश्च श्वश्रुश्च श्वशुरौ । श्वश्रुश्च श्वशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादि-
भिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं साकल्यार्थं, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च
देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । त्यदादीनां मिथो यद्व्यत्यरं तत्त-
च्छिष्यते ॥ ॥ स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री
शिष्यते । पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुण-
ग्रहणं सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं
किम् । हरव इमे । एषता इमे । पशुष्विति किम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः ।
संघेष्विति किम् । एतौ गावौ चरतः । अतरुणेष्विति किम् । वत्सा इमे ।
वर्करी इमे । अनेकशेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अश्व इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । भू । भवति । एध । एधते । स्पृष्टुं । स्पृष्टुते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

• भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भ्वयो वा वादयः स्मृताः ॥

धातुप्रदेशा धातेरित्येवमादयः ॥

॥ उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेनेनेत्युपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूत्रपाठः खिलपाठश्च तत्र योजननासिकः स इत्संज्ञा भवति । एध । स्पृष्टुं । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । उपदेशइति किम् । अथञ्चा अपः । अजिति किम् । आति मनिन् कङ्गिन्निपश्च । अनुनासिक इति किम् । सर्वस्याद्या मा भूत् । इत्प्रदेशा आदितश्चेत्येवमादयः ॥

॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेशइति वर्त्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं हल् तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ण् । शकारः । च ल क् । कर्कारः । ए ओ ङ् । ङकारः । ऐ औ च् । चकारः । उपदेशइत्येव । अग्निचित् । सोमसूक्तम् । हस्य ल् हलिति* द्वितीयमत्र हल्यहणं तन्त्रेणापात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा ज्ञ सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

• न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेषु प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्त्तमानानां त्वगंसकारमका-

* हल्हलिति पा०

राणां प्रतिषेध उच्यते । तवर्गः । टाडसिङ्गसामिनोत्स्याः । वृत्तात् । प्लुतात् ।
अकारः । जस् । ब्राह्मणाः । तस् । यस् । पचतः । पचथः । मकारः । अप-
चताम् । अपचतम् । विभक्ताविति किम् । अचो यत् । ऊर्णाया युस् ।
रूपादिभ्यः अस् । किमो ऽत् । इटो ऽदित्यत्र प्रतिषेधो न भवति । अनि-
त्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य । इदमस्यमुरित्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुप-
लक्ष्यते ॥

आदिर्जिटुडवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । त्रि टु डु इत्येतेषां
समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति । जिमिदा । मित्रः ।
जिधृषा । धृष्टः । जित्विदा । त्विण्णः * । जिइन्धी । इटुः । टुवेष्ट । वे-
पथुः । टुओश्वि । श्वयथुः । डुपचष् । पक्षिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् ।
डुकृञ् । कृत्रिमम् । आदिरिति किम् । पटूर्यात् । कण्डूयति । उपदेश-
इत्येव । जिकारीयति ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञा भवति । शिल्पिनि ध्वन् । नर्तकी ।
रजबी । प्रत्ययस्येति किम् । षोडः । षडिकः । आदिरित्येव । अविम-
ह्योष्टिषच् । अविषः । महिषः ॥

चुट्ट ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादौ इत्संज्ञौ भवतः । गोत्रे कुञ्जादिभ्य-
श्चक्ष् । कौञ्जायन्यः । कस्य ईपादेशं वक्ष्यति । जस् । ब्राह्मणाः । भ-
स्यान्तादेशं वक्ष्यति । शण्डिकादिभ्यो ज्यः । शण्डिक्यः । टवर्गः । चरे-
ष्टुः । कुहचरी । मद्रचरी । टस्य इकादेशं वक्ष्यति । सप्रम्यां जनेडौ । उ-
पसरजः । मन्दुरजः । ठस्यैपादेशं वक्ष्यति । अचाण्णः । आचः । पृथग्यो-
गकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपौ । केशचु-
ञ्चुः । केशचणः । अवात्कुटारच्च । नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जा-
टवभटच्च । ज्वटीडः । आदिरित्येव । कर्मणि घटो ऽठच् । कर्मठः ॥

लशक्तद्विते ॥ ८ ॥

तद्वितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा भवन्ति । लकार । ल्युट् । चयनम् । जयनम् । शकार । कर्त्तरि शप् । भवति । पचति । कवर्ग । कक्तवत् निष्ठा । भुक्तः । भुक्तवान् । प्रियवशे वदः खच् । प्रियंवदः । वशंवदः । ग्लानिस्थश्च ग्लुः । ग्लानुः । जिष्णुः । भूष्णुः । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । टाडसिद्धसामिना-
स्याः । वृत्तात् । वृत्तस्य । अतद्वितइति किम् । नूडालः । लोमशः ।
कर्णिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । तस्य यद्वहं सर्वलोपार्थम् । अलोन्यस्य मा भूत् । आदिर्निर्गुण इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यतइत्यनुदेशः । पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थः । समानां समसंख्यानां समपरिपठितानामनुदेशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममुद्देशिभिरनुदेशिनः संब-
ध्यन्ते । तूदीशेलोतुरधर्मतीकूचवारादुक्कण्ठज्यकः । प्रथमात्प्रथमः । द्वि-
तीयद् द्वितीय इत्यादि । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौच-
वार्यः । समानामिति किम् । लक्षणेभ्यभूताख्यानभागवर्षाप्तासु प्रतिपर्यन-
वः । लक्षणादयश्चत्वारो ऽर्थाः । प्रत्यादयस्त्रयः । सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञा भवति । इह कस्माच भवति । वेशोपशब्दादेर्भगाद्यन्तु । ख-
चेति । स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं, यत्र नेष्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रति-
ज्ञायते । स्वरितेनाधिकार इति स्वरितग्रहणं पूर्वणापि संबध्यते ॥

॥ स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो
वर्णधर्मः । तेन चिह्नेनाधिकारो वदितव्यः । अधिकारो विनियोगः ।

• वर्णधर्मो न स्वरधर्म इति ख चित्पाठः ।

स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः
माणिनीयाः । प्रत्ययः । धातोः । ह्याप्प्रातिपदिकात् । अङ्गस्य । भस्य ।
पदस्य ॥

॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोराल्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः
क्रियते । अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति
नान्येभ्यः । अनुदात्तेद्भ्यः । आस् । आस्ते । वस् । वस्ते । डिद्भ्यः खल्-
पि । षूङ् । सूते । शीङ् । शेते ॥

॥ भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोर्विहितस्य
लस्य तिषादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रेदमुच्यते । भावे कर्मणि चात्म-
नेपदं भवति । भावे । ग्लायते भवता । सुष्यते भवता । आस्यते भवता ।
कर्मणि । क्रियते कटः । द्वियते भारः । कर्मकर्त्तरि । लूयते केदारः
स्वयमेवेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुव-
र्त्तते । तेन कर्त्तृग्रहणं यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

॥ कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची व्यतिहारो विनिमयः । यत्रान्यसंबन्धिनीं
क्रियामन्यः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतः स कर्मव्यतिहारः । तद्विशिष्ट-
क्रियाधचनाद्भातोराल्मनेपदं भवति । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । कर्मव्य-
तिहारइति किम् । लुनन्ति । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपद-
मिति ॥

॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिबध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातु-
भ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति ।
हिंसार्थेभ्यः । व्यतिहिसन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसाद्रीनामुपसंख्या-

नम् ॥ * ॥ व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । हरतेरप्रति-
षेधः ॥ * ॥ संप्रहरन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

इतरेतरो ऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्वाताः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं
न भवति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । परस्पर-
ोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ १७ ॥

शेषात्कर्तरीति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्दिश आत्मनेपदं विधीयते
नेः परस्माद्दिश आत्मनेपदं भवति । निविशते । निविशन्ते । नेरिति
क्रिम् । प्रविशति । यदागमास्तद्वहणेन रुद्धन्ते । तेनाटा नास्ति व्य-
धानम् । न्यविशत । नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्यति तस्मा-
दिह न भवति । मधुनि विशन्ति भ्रमराः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

दुष्क्रीञ्च द्रव्यविनिमये जित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽसिद्धमात्मने-
पदम्, अकर्त्रभिप्रायार्थोपमारम्भः । परिव्यवेभ्य उक्तरात्क्रीणातिरात्मनेपदं
भवति । परिक्रीणीति । विक्रीणीति । अवक्रीणीति । पर्यादग्न उपमर्गा रुद्धन्ते
तेनेह न भवति । बहुविक्रीणाति वनम् ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्जयते धैर्योरा-
त्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दावुपसर्गो रुद्धेति सा-
हचर्यात्, तेनेह न भवति । बहु विजयति वनम् । परा जयति सेनेति ॥

आडो दो ऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

* अकर्त्रभिप्रायार्थोपमारम्भः । आदपूर्वाद्वातेरनास्यविहरणे वक्तव्यमा-
नादात्मनेपदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरणइति क्रिम् । आस्यं
व्याददाति ॥ आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ वि-

पादिकां व्याददाति । कूलं व्याददाति । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

क्रीडो ऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

क्रीडु विहारे शतस्माद् अनु सम् परि इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्चात्मने-
पदं भवति । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आङः खल्वपि । आक्री-
डते । समो ऽकृजने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संक्रीडन्ति शकटानि । समा
साहचर्यादन्वादिरूपसर्गा एह्यते तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति ।
माणवकमनुक्रीडति । आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षमा
उरेता कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । शिवे-
र्भिन्नासायाम् ॥ * ॥ त्रिद्यासु शिवते । आशिषि नाथः ॥ * ॥ सर्पिषो
नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमनुनाथति । हर-
तेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥ पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते ।
गतताच्छील्य इति किम् । मातुरनुहरति । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकर-
णोष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपस्किरते वृषभो हृष्टः । जीविकायाम् ।
अपस्किरते भुक्कुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे । अपस्किरते श्वा ऽऽश्वार्थी ।
हर्षादिष्विति किम् । अपस्किरति कुसुमम् । आङि नुप्रच्छेत्पसंख्यानम् ॥ * ॥
आनुते शृगालः । आणच्छते गुरुम् । शप उपलम्भनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥
वावा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते ।
उपलम्भनइति किम् । शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्यः ॥ २२ ॥

सम् अथ प्र वि इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठ-
न्ते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः स्यः प्रतिज्ञानइति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अस्ति संकारमात्रमातिष्ठते । आगमो गुणवृद्धी अतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्थेयाख्येयाश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनं, स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मि-
न्नितिस्थेयः । विशादपदनिर्णता लोके स्थेय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्य-

र्थमाख्यायहणम् । प्रकाशने स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत् । तिष्ठते कन्या क्वात्रेभ्यः । तिष्ठते वृषली यामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः । स्थेयाख्यायाम् । स्वयि तिष्ठते । मयि तिष्ठते । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ॥

उदेऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्म- शब्दः क्रियावाची अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गेहे उत्तिष्ठते । कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यततइत्यर्थः । उद ईहायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अस्माद्वामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्प- द्यतइत्यर्थः । ईहायहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणं नापवादः । अनूर्ध्वक- र्मणीति किम् । आपनादात्तिष्ठति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे ऽयं वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रो गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणइति किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यैवनेन । उपाद्वेषपूजासंगतिकरणमित्रीकरणं पथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ देवेषूपजायाम् । आदित्यमुपतिष्ठते । संगतिकरणे । रथि- कानुपतिष्ठते । मित्रकरणे । महामीत्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसंगतिकर- णयोः क्रौ विशेषः । संगतिकरणमुपश्लेषः । तद्वथा । गङ्गा यमुनामुपति- ष्ठते । मित्रकरणं तु विनाव्युपश्लेषेण मैत्रीसम्बन्धः । पथि । अयं पन्थाः सुघ्नमुपतिष्ठते । वा निप्तायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भित्तुको ब्राह्मणकुलमु- पतिष्ठते । उपतिष्ठतीति वां ॥

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्त्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादा- त्मनेपदं भवति । यावदुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तव्ययः । भोजनेभोजने सविधीयतइत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । राजानमुपतिष्ठति ॥

॥ उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । उद्वि इत्येवंपूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता । स्वाङ्ग-
कर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते
पाणिम् । वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते ऽद्वयमूर्तिमत्
स्वाङ्गमिति । किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति । देवदत्तो यज्ञ-
तस्य पृष्ठमुत्तपतीति । उद्विभ्यामिति किम् । निष्ठपति ॥

॥ आडो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । यम उपरमे हनः हिंसागत्योरिति परस्मै-
पदिनौ । ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति ।
आयच्छते । आयच्छते । आयच्छन्ते । हनः खल्वपि । आहते । आप्नते ।
आप्रते । अकर्मकादित्येव । आयच्छति कूपाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलं
पादेन । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः ।
स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गं, तेनेह न भवति ।
आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥

॥ समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यन्तिशुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । शेषात् कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते संपूर्वभ्यो
गमि च्छि प्रच्छि स्वरति अन्ति शु विदि इत्येतेभ्यो ऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य
आत्मनेपदं भवति । संगच्छते । समृच्छते । संपृच्छते । संस्वरते । संकल्प्य अस्य
समरन्त । अन्तर्लुङि स्नेः सतिशास्त्र्यातिभ्यश्चेत्यडादेशः । तत्र परस्मैपदोऽप्य-
त्येताश्चाश्रियते बहुलं कृन्तस्यमाङ्योगेऽपीत्याट् प्रतिषध्यते । अदृशोऽडि
गुण इति गुणः । समरन्तं संशृणुते । संवित्ते । अच्छेरनादेशस्य ग्रहणम् ।
समृच्छिष्यते । अत्यं देशस्य स्वर्त्तरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् । अन्तिरुभयत्र
पठ्यते, अ गतिप्रापणयोरिति भ्यादौ अ स्त गताविति जुहोत्यादौ, विशे-
षाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । विदेजानार्थस्य ग्रहणं, परस्मैपदभिर्गमा-

दिभिः सादृश्याच्च लाभार्थस्य स्वरितेत्वादुभयतोभाषस्य । दृशश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ संपश्यते । अकर्मकादित्येष । ग्रामं संपश्यति ॥

निसमुपविभ्यो ह्रः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रति-
पत्तव्यम् । नि सम् उप वि इत्येवंपूर्वाद् ह्रयतेर्द्वितोरात्मनेपदं भवति ।
निह्रयते । संह्रयते । उपह्रयते । विह्रयते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः ।
अन्यत्र हि त्रित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । उपसर्गादस्यत्पूर्वार्वा वचनम् ॥ * ॥
निरस्यति । निरस्यते । समूहते । समूहति ॥

स्पृष्टायामाडः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । स्पृष्टायां विषये आडपूर्वाद् ह्रयतेरात्म-
नेपदं भवति । स्पृष्टा संदर्षः पराभिभवेच्छा स विषये धात्वर्थस्य । धातुस्तु
शब्दक्रिय एव । मल्लो मल्लमाह्रयते । क्वात्रशक्वात्रमाह्रयते । स्पृष्टमानस्त-
स्याह्वानं करोतीत्यर्थः । स्पृष्टायामिति किम् । गामाह्रयति गोपालः ॥

गन्धन्मन्त्रेपणसेवनसाहसिक्यप्रतिपक्षप्रकथनोपयोगेषु

कृञः ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थायमार-
म्भः । गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात्करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयु-
क्तं हिंसात्मकं सूचनम् । तथाहि, वस्तु गन्ध अर्द्धने, अर्द्ध हिंसायाम्, इति ।
चुरादौ पठ्यते । अश्वत्थेपणं भत्संनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्यं साह-
सिकं कर्म । प्रतिपक्षः सतो गुणान्तराधानम् । प्रकथनं प्रकर्षणं कथनम् ।
उपयोगो धर्मादिप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत् । उत्कृष्टे । उद्धाकु-
रुहे । सूचयतीत्यर्थः । अश्वत्थेपणे । शयने वर्त्तिकामुदंकुहते । भत्संयतीत्यर्थः ।
सेवने । गणकानुपकुहते । महामात्रानुपकुहते । सेवतइत्यर्थः । साहसिक्ये ।
परदारान्मकुहते । तेषु सहसा प्रवर्ततइत्यर्थः । प्रतिपक्षे । श्रेष्ठो दक्षस्योप-
स्कृष्टे । काण्डं गुडस्योपस्कृष्टे । तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः ।

बष्ठीमुटो करोतिः प्रतियज्यस्य विधीयेते * । प्रकथने । गाथाः प्रकुरुते । जना-
पवादान्प्रकुरुते । प्रकर्षणं कथयतीत्यर्थः । उपयोगे । शतं प्रकुरुते । सहस्रं प्रकु-
रते । धम्मार्थं शतं विनियुङ्कृत्यर्थः । एतेष्विति किम् । कटं करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थां ऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतिः प्रसहने वर्त्त-
मानादात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । तमधिवक्त्रे ।
तमभिषूय, न तेन पराजित, इति वा । प्रसहनइति किम् । अर्थमधि-
करोति । पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

• कृञ् इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात्करोतिःकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दक-
र्मण आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः ।
क्लाष्टा विकुरुते स्वरान् । ध्वाङ्तो विकुरुते स्वरान् । शब्दकर्मण इति
किम् । विकरोति पयः ॥

अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥

वेः कृञ् इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात्करोतिःकर्मकादकर्मकक्रियावचना-
दात्मनेपदं भवति । विकुर्वन्ते सैन्धवाः । साधुदान्ताः शोभनं वलान्ती-
त्यर्थः । ओदनस्य पूर्णाशब्दाच्च विकुर्वन्ते । निष्कलं चेष्टन्तइत्यर्थः ॥

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥

णीञ् प्रापणे ऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् ।
अकर्त्रभिप्रायार्थांयमारम्भः । णीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्वातोरात्मनेपदं भवति
सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्सु । संमाननं पूजनम् । नयते चावीं लोका-
यत् । चावीं बुद्धिः तत्संबन्धादाचार्योपि चावीं, स लोकायते शास्त्रे पदा-
र्थोच्यते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्य-
मानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति । उत्सञ्जनमुत्सेपणम् । माणवकमुदा-

* कृञ्ः प्रतियज्यइति बष्ठी । उपात्प्रतियजेति मुडिति कुत्र चित्पाठः

नयते । उत्तिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिनी ५५त्मसमीपं प्रापयति यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यं कुर्वन्माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते चाधी लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मट्टाः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते । सहस्रं विनयते । धर्माद्येषु शतं विनियुङ्कृत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अजां नयति यामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्ता देवदत्तादिर्लकारवाच्यः कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सन्ति नयतेरात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायः तदेकदेशोपि शरीरम् । क्वाधं विनयते । मन्युं विनयते । कर्तृस्यइति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्वाधं विनयति । अशरीरइति किम् । गडुं विनयति । घाटां विनयति । कर्मणीति किम् । बुद्ध्या विनयति । प्रज्ञया विनयति ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्तारं परस्मैपदे प्राप्तौ वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेधांतरात्मनेपदं भवति । वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्ग उत्साहः । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तावत् । चत्त्वस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यतइत्यर्थः । यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सह्यतइत्यर्थः । तायने । अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति वृत्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेवृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्तमानादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वादिति । उपक्रमते । पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् । संक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव । उपक्रामति । पराक्रामति ॥

आङ् उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमतेत्यादित्यः । आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते ज्योतीषि । उद्गमनइति किम् । आक्रामति माणवकः कुतपम् । ज्योतिरुद्गमनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणं वित्तेपः । सुष्ठु विक्रमते । साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरणएव पठ्यते क्रमु पादवित्तेपइति तथाप्यनेकार्थत्वाद्वातूनामेवमुक्तम् । पादविहरणइति किम् । विक्रामत्यजिनसन्धिः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपा समर्था तुल्यार्थौ भवतः । क्व चानयोस्तुल्यार्थता, आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् । पूर्वद्वयः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्वयरूपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्माच्च भवति, वृत्त्यादिग्रहणं तत्रानुवर्त्तने, ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्त्तते । अप्राप्रविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात् क्रमतेरात्मनेपदं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् । संक्रामति ॥

अपहृवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातिरपहृवे वर्त्तमानाद् आत्मानेपदं भवति । अपहृवो ऽपहृतिरपलापः । सोपसर्गश्चायमपहृवे वर्त्तते न केवलम् । शतमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपहृवइति किम् । न त्वं किंचिदपि जानासि ॥

अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥

“अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्राये ह्यनुपसर्गाच्च इति वक्ष्यति ।
जानातेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते ।
मधुनो जानीते । कथं चायमकर्मकः । नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विधत्ते,
किं तर्हि ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च “ज्ञो ऽविदर्थस्य
करणे” इति पृथ्वी विधीयते । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा
उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । स्वरेण पुत्र जानाति ॥

• • संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्तते । सकर्मकार्थमिदम् । संप्रति इत्येवंपूर्वाज्जानातेरना-
ध्याने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजा-
नीते । सहस्रं संजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अना-
ध्याने इति किम् । मातुः संजानाति । पितुः संजानाति । उत्कण्ठत-
इत्यर्थः ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदते-
रात्मनेपदं भवति । भासनं दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमा-
नो दीप्यमानस्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्व-
नम् । कर्मकरानुपवदते । उपसान्वयतीत्यर्थः । ज्ञानं सम्यगवबोधः ।
वदते चार्वा लोकायते । जानाति वदितुमित्यर्थः । यत्र उत्साहः । तेन
वदते । गेहे वदते । तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विमर्तिर्माना-
मतिः । तेन विवदन्ते । गेहे विवदन्ते । विमर्तिपतिता विचित्रं भाषन्-
इत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनम् । कुलभार्यामुपवदते । परदारानुप-
वदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । वत्किं विदुदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वर्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणं तत्र वर्त-
मानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति । ननु वद व्यक्तायां वाचीत्येष पठ्यते तत्र

किं व्यक्तावामिति विशेषणेन । प्रसिद्धापसंयहार्यमेतत् । व्यक्ताव इति हि मनुष्याः प्रसिद्धाः तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । संप्रवदन्ते तत्रियाः । व्यक्तावामिति किम् । संप्रवदन्ति कुकुटाः । समुच्चारण इति किम् । ब्राह्मणो वदति । तत्रियो वदति ॥

अनोरकर्मकात् ॥ ४८ ॥

वद इति व्यक्तावामिति च वर्तते । अनुपूर्वादुदत्तेरकर्मकाद्व्यक्तावविषयादात्मनेपदं भवति । अनुवदन्ते कठः कलापस्य । अनुवदन्ते मौदः पैप्पलादस्य । अनुः सादृश्ये । यथा कलापोधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । पूर्वमेव यजुर्दितमनुवदति । व्यक्तावामित्येव । अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्तते । व्यक्तावां समुच्चारण इति च । विप्रलापात्मके व्यक्तावां समुच्चारणे वर्तमानादुदत्तेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्ताः । विप्रवदन्ति मौहूर्ताः । युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलाप इति किम् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तावामित्येव । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारण इत्येव । क्रमेण मौहूर्ता मौहूर्तं सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्गः ॥ ५१ ॥

गृ निगरण इति तुडादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न तु गृ शब्द इति श्रुत्यादिपठितस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । शेषादिति एरस्मैपदे प्राप्ते । अवपूर्कद्विरन्तेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते । अवगिरन्ते । अवगिरन्ते । अवादिति किम् । गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

य इति वर्तते । संपूर्वाद्विरन्तेः प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं भ-

वति । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । शतं संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञाभवति किम् । संगिरति यासम् ॥

उद्व्यरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूषाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । गेहमुच्चरते । कुटुम्बमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम् । बाणमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्ह्यस्ते तथा चरतेरर्थद्वारक्रायोगः । अश्वेन संचरते । तृतीयायुक्तादिति किम् । उभौ लोकौ संचराम इमं चामुं च देवल । यद्यप्यत्र तदर्थयोगः संभवति तृतीया तु न श्रूयतइति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चेत्तुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

दाणं दाने परस्मैपदे ततः संपूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थं भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थं स्यात् । वक्तव्यमेवैतत् । अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दास्या संप्रयच्छते । वृण्व्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् द्राव्यं ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थइति किम् । पाणिना संप्रयच्छति । समः प्रगच्छेन्न व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति । सम इति विशेषणे पठो न पञ्चमी ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वत्समानादात्मनेपदं भवति । पाणियहणशिष्टमिह स्वकरणे गृह्यते न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरणइति किम् । देवदत्ता यत्तदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा श्रु स्मृ दृशं इत्येतेषां सचलानामात्मनेपदं भवति । तत्र ज्ञा-

नातिरपह्ववे ज्ञ इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं शुद्धशोरपि समो गम्य-
च्छीत्यत्र विहितं तस्मिन्विषये पूर्ववत्सन इत्येष सिद्धमात्मनेपदं ततो
ऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतिः पुनरप्राप्तएव विधानम् । धर्मं जिज्ञासते ।
गुरुं श्रुश्रूषते । नष्टं सुस्मरते । नृपं दिदृशते । सन इति किम् । जाना-
ति । शृणोति । स्मरति । पश्यति ॥

नानोक्तः ॥ ५८ ॥

पूर्वण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । अनुपूर्वाज्जानातिः
सचन्तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधो
संपद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम् । धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वाच्छृणोतिः सचन्तादात्मनेपदं न भवति ।
प्रतिश्रुश्रूषति । आश्रुश्रूषति । उपसर्गग्रहणं चेदं, तस्मादिह प्रतिषेधो न
भवति । देवदत्तं प्रति श्रुश्रूषते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

शद् शतने परस्मैपदी तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यः शि-
द्वाभी शितो वा संबन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते । शीयेते ।
शीयन्ते । शित इति किम् । अशत्स्यत् । शत्स्यति । शिशत्सति ॥

म्रियतेर्लुङ्लिटोश्च ॥ ६१ ॥

मृङ् प्राणत्यागे । डित्त्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं
वचनम् । म्रियतेर्लुङ्लिटोः शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति ।
अमृत् । मृषीष्ट । शितः खल्वपि । म्रियते । म्रियेते । म्रियन्ते । नियमः
किमर्थः । मरिष्यति । अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वा यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सचन्तादात्मनेपदं भवति ।
येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सचन्तादपि भवति ।

अनुदात्तद्वित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते । सचन्तादपि तदेव निमित्तम् ।
आसिंहयते । शिशयिषते । नेर्विशः । निविशते । निषिविषते । आङ-
उद्गमने । आक्रमते । आचिक्लसते । इह न भवति । शिशन्सति । मु-
र्यति । नहि शदिम्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं किं तर्हि शिदाद्यपि त-
च्चेह नास्ति । यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सचन्तेष्वनि-
मित्तम् । अनुचिकीर्षति । पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते । मीमांसते इति
अनुदात्ते इत्येव सिद्धमात्मनेपदमवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं
भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमाम्प्रत्ययः
आम्प्रत्ययस्येव धातोः कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईत्तांचक्रै ।
ईहांचक्रै । यदि विध्यर्थमेतत् तर्हि उदुञ्जांचकार उदुम्भांचकारेति कर्त्र-
भिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति । नैव दोषः । उभयमनेन क्रियते ।
विधानियमश्च । कथम् । पूर्ववदिति वर्त्तते । स द्वितीयो यत्र नियमार्थो
भविष्यति । कृञ इति किम् । ईत्तामाम् । ईत्तांबभूष । कथं पुनरस्यानु-
प्रयोगो यावता कृञ्चभुप्रयुज्यते लिटीत्युच्यते । कृञिति प्रत्याहारग्रहणं
तत्र विज्ञप्यते । कृ मनिविष्टानां प्रत्याहारः । अभूततद्वावे कृभ्यस्तिथोगे
सपद्यकर्त्रि च्विरिति कृशब्दादारभ्य यावत् कृञो द्वितीयवृत्तीयेति अ-
कारः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

युजिर योगे स्वरितेत् तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मने-
पदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । प्र उप इत्येवंपूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्र-
येषाविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेऽस्ति
किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । सं-
युनक्ति ॥

समः क्षणवः ॥ ६५ ॥

क्षु तेजने परस्मैपदी ततः संपूर्वादात्मनेपदं भवति । समो ग-
म्युक्चि इत्यत्रैव कस्माच्च पठितः । अकर्मकादिति तत्र वर्त्तते । संक्षुते
शस्त्रम् । संक्षुवाते । संक्षुवते ॥

भुजो ऽनवने ॥ ६६ ॥

भुजं पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादौ षष्ठ्यते । तस्मादनवने ऽपा-
लने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते । भुञ्जते । भुञ्जते । अनवन-
इति किम् । भुनक्त्येनमग्निराहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव य-
हणं विज्ञायते न तौदादिकस्य भुजो कौटिल्यइत्यस्य । तेनेह न भवति ।
विभुञ्जति पाणिम् ॥

णोरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाधाने ॥ ६७ ॥

णिवश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभि-
प्रायार्थोयमारम्भः । एयन्तादात्मनेपदं भवति, कयम्, अणौ यत्कर्म णौ
चेत्तदेष कर्म, स एव कर्त्ता भवति । अनाधाने, आधानं वर्जयित्वा ।
आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिच-
न्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या
राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरिति किम् । आरोहन्ति
हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती सङ्खारोहति । अणा-
विति किम् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं
किम् । लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । णौ चेदुहणं समान-
क्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान्
सेचयति मूत्रेण । यत्सङ्ग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्ति-
पकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तन्ति किम् ।
आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाधान-
इति किम् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वय-
मेव । ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमा-

त्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्मवद-
तिद्वेषो विज्ञायते । कर्तृस्वार्थोपमारम्भः । तथा च हहिः कर्तृस्यक्रियः
दृशिः कर्तृस्यभावक उदाहृतः ॥

भीष्मोर्हेतुभये ॥ ६८ ॥

गेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोपमारम्भः । बिभेतेः स्मयतेश्च
एयन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यस्त-
तश्चेद्वयं भवति । भयग्रहणमुपलक्षणार्थं विस्मयोपि तत एव । जटिलो
भीषयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो विस्मापयते । मुण्डो विस्मापयते ।
हेतुभयइति किम् । कुञ्चिकयैर्न भाषयति । रूपेण विस्मापयति । अत्र
कुञ्चिका भयस्य कारणं न हेतुः ॥

गृध्रिवञ्चोः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

गेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोपमारम्भः । गृधु अभिकाङ्क्षायां
वञ्चु गतावित्येतयोर्गन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति ।
प्रलम्भने विमंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं
वञ्चयते । प्रलम्भनइति किम् । श्वानं गर्धयति । गर्धनमप्येत्यादिप्रतीत्यर्थः ।
अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

गेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोपमारम्भः । लीड् श्लेषणे इति
दिवादौ पठ्यते । ली श्लेषणे इति च क्र्यादौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि
ग्रहणम् । लियो एयन्तात्समानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं
भवति च शब्दात् प्रलम्भने च । संमाननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्यभा-
वनम् । जटाभिरालपयते । पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वृत्तिका-
मुन्लापयते । न्यक्रोतीतीत्यर्थः । प्रलम्भने । कस्तूरीमुन्लापयते । विसंवाद-
यतीत्यर्थः । विभाषा लीयतेरिति वात्वं विधीयते । तदस्मिन्विषये नित्य-
मन्यत्र विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा । संमाननद्विवृतिरिति किम् ।
बालकमुन्लापयति ॥

मिथ्यापपदात्कृजोभ्यासे ॥ ७१ ॥

शेरिति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोपमारम्भः । एयन्तात्करोतिर्मिथ्यापपदादात्मनेपदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनःपुनः कारणमावृत्तिः । पदं मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसङ्गदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्यापपदादिति किम् । पदं सुष्ठु कारयति । कृज इति किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासइति किम् । पदं मिथ्या कारयति । सङ्गदुच्चारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

शेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेति ये धातवो जितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रेति क्रियायाः फलं क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत्कर्त्तुर्लकारवाच्यस्य भवति । यजते । पचते । जितः खल्वपि । सुनुते । कुस्ते । खर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रेति । कर्त्रभिप्रायइति किम् । यजन्ति याज्ञकाः । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्त्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाददः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । अपपूर्वादुदसिः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायापवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्येव । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइति वर्त्तते । णिजन्तादात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । आदने पाचयते । कर्त्रभिप्रायइत्येव । कटं कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्या यमो ऽग्रन्ये ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । सम् उद् आङ् इत्येवंपूर्वादायमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति ग्रन्थविषयश्चेत्ययोगो न भवति । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुग्रच्छते । वस्त्रमापच्छते । यादूषादकर्मकादाङ्

यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्यहणम् । अपन्यइति किम् । उदाच्छति चिकित्सां वैद्यः । कर्त्रभिप्रायइत्येव । संयच्छति । उदाच्छति । आयच्छति ॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्रायइति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्ज्ञानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गां जानीते । अश्वं जानीते । अनुपसर्गादिति किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्रायइत्येव । देवदत्तस्य गां जानाति ॥

विभाषापपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितञित इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योतिते विहितं तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरमुपपदं तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषा ऽऽत्मनेपदं भवति । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते । स्वं कटं करोति । स्वं कटं कुहते । स्वं पुत्रमपवदति । स्वं मुत्रमपवदते । एवं पञ्चमूत्रमुदाहार्यम् ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वशः प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः न परस्मैपदनियमः तत्सर्वतः प्राप्नोति तदर्थमिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्तङित आत्मनेपदमुक्तम् । आस्ते । शेते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । याति । वाति । नेर्विश आत्मनेपदमुक्तम् । निविशते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदम् । अविशति । प्रविशति । कर्त्तराति किम् । पच्यते । गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति । पच्यते आदनः स्वयमेव । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतिरात्मनेपदं विहितं तदपवादः परस्मैपदं विधीयते । अनु परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति । पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । अभि प्राति अति इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् । आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत् तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति । प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति । प्रादिति किम् । आवहते ॥

परिमृषः ॥ ८२ ॥

मृष तिस्रिस्तायां स्वरितेत् ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति । परिमृष्यतः । परिमृष्यन्ति । परेरिति किम् । आमृष्यते । वहतिमपि के चिद्विज्ञानुवर्त्तयन्ति । परिवहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु ऋडायाम् । अनुदात्तेत्यादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि आङ् परि इत्येवंपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति । विरमति । सारमति । परिरमति । एतेभ्य इति किम् । अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येष । उपपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति ।

यजदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितगुणैश्च रमिः ।
पृथग्विगकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषां वक्ष्यति सा उपपूर्वादेव यथा
स्यात् ॥

विभाषा ऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम ईषादिति च वक्षते । पूर्वण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प
आरभ्यते । उपपूर्वाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावदुक्तमु-
परमति । यावदुक्तमुपरमते । निवर्तत इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुदुसुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥

णिचश्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविश्रुतायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मै-
पदं विधीयते । बुध युध नश जन इङ् प्रुदु सु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः पर-
स्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्याप-
यति । प्रावयति । द्रावयति । स्वावयति । ये ऽत्राकर्मकास्तेषामणावक
र्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येवं सिद्धे वचनमिदमवित्तवत्कर्तृकार्यम् । बोधयति
पदम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । ये
ऽत्र चलनार्था अपि तेषां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलना-
र्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते । प्राप्तातीति गम्यते । अये द्रवति । विलीय-
त इत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति । स्यन्दत इत्यर्थः । तद्विपर्यायेयुदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वक्षते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविश्रुतायामात्मनेपदापवादः
परस्मैपदं विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलनं कम्पनम् । निगरणार्थे-
भ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति ।
आशयति । भोजयति । चलनार्थेभ्यः । चलयति । चोपयति । कम्पयति ।
अपमपिपेयः सकर्मकार्थः । अवित्तवत्कर्तृकार्यश्च । अदेः प्रतिषेधा
वक्तव्यः ॥ * ॥ असि देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वक्षते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविश्रुतायामात्मनेपदापवादः

परस्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्
अण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शते
देवदत्तः । शाययति देवदत्तम् । अणाविति किम् । चेतयमानं प्रयोजयति
चेतयते इति के चित्प्रत्युदाहरन्ति तदयुक्तम् । हेतुमण्येचो विधिः, प्रति-
षेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्यायः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव
भवितव्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम् । आरोहयमाणं प्रयोजयति । आरो-
हयते ! अकर्मकादिति किम् । कटं कुर्वाणं प्रयोजयति । कारयते ।
चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शुष्यन्ति व्रीहयः । शोषयते-व्रीहीनातपः ॥

न पादम्याड्यमाड्यसपरिमुह रुचि नृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वेण योगद्रुयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः
परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं
तदवस्थितमेव न प्रतिषिध्यते । पादमि आड्यम आड्यस परिमुह रुचि
नृति वद वस इत्येतेभ्यो अण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्म-
नेपदं भवति । तत्र पिबतिर्निर्गणार्थः । दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः ।
नृतिश्चलनाद्योऽपि । एषां परस्मैपदं न भवति । पा । पाययते । दमि ।
दमयते । आड्यम । आयामयते । यमोऽपरिवेषणे इति मित्संज्ञा प्रति-
षिध्यते । आड्यसं । आयामयते । परिमुह । परिमोहयते । रुचि । रोच-
यते । नृति । नर्तयते । वद । वादयते । वस । वासयते । पादेषु घेट
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची ॥

वा क्यपः ॥ ९० ॥

लोहितादिडाड्यः क्यपिति वत्यति तदन्ताट्टातोर्वा परस्मैपदं
भवति * । लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते ।
अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते । यावता ऽनुदात्तङित
इत्येवमादिना प्रकरणेन तच्चयतम् । एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विक-

* शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पाद्यै वचनमित्यपि क्व चित्पाठः ।

ल्यितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह सं-
ध्यते । तेन मुक्ते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ ८१ ॥

वेत्सेव । द्युत दीप्तौ तत्साहचर्याद् लुटादयोऽपि कृपपर्यन्तास्तथैव
व्यर्थादृश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो भवति । अनुदात्तेत्यावित्यमेवा-
त्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । व्यद्युतत् । व्यद्यो-
तिष्ट । अलुटत् । अलोठिष्ट । लुङीति क्तिम् । द्योतते ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ८२ ॥

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते । वृत् वृत्तने । वृधु वृद्धौ । श्धु
शब्दकुत्सायाम् । स्यन्दू प्रसवणे । कृप सामर्थ्ये । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि
च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत् । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्स-
ति । वत्तिष्यते । अवत्तिष्यत । विवत्तिष्यते । वृध् । वत्स्यति । अवत्स्यत् ।
विवृत्सति । वट्टिष्यते । अवट्टिष्यत । विवट्टिष्यते । स्यसनोरिति क्तिम् ।
वर्त्तते ॥

लुटि च कृपः ॥ ८३ ॥

• वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः । लुटि विधीयते । चकार-
• स्तर्हि स्यसनोरनुकर्षणार्थं न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वा प्रप्तिं
बाधेत । तस्माच्चकारः स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्रियते । लुटि च स्यसनेश्व
कृपेः परस्मैपदं वा भवति । कल्पता । कल्पतारौ । कल्पतारः । कल्पयति ।
अकल्पयत् । विलकृप्सति । कल्पिता । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिक-
ल्पिषते * ॥

• इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्ता प्रथमस्याध्याय-
स्य तृतीयः पादः ॥

* यत्र परस्मैपदं तत्र तासि च कृप इतीदं प्रतिषेधः । यत्रात्मनेपदं तत्रैव भव-
त्येवेत्यापि क्व चित्पाठः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

कडाराः कर्मधारयइति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्रावधेयइति ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामः तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ । या परा
ऽनवकाशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशाविषयार्थं वचनमेकैव संज्ञा भव-
तीति । वक्ष्यति ह्रस्वं लघु । भिदि द्विदि । भेत्ता । हेत्ता । संयोगे गुरु ।
शिक्ता । भित्ता । संयोग परस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च ।
एका संज्ञेति वचनाद्गुरुसंज्ञैव भवति । अततत् । अरतत् । सन्वल्ल-
घुभीत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्वयार्थविकस्मिन्नु-
पपत्प्राप्तः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन्विप्रतिषेधे परं कार्यं
भवति । उत्सर्गापवादमित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति
नाष्टमस्य योगस्य विषयो बलवतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ पर्यायेण
वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां वचनमारभ्यते । अतो दीर्घा यत्रि सुपि चेत्यस्याव-
काशः । वृत्ताभ्याम् । प्लुताभ्याम् । बहुवचने ऋत्येदित्यस्यावकाशः । वृत्तेषु ।
प्लुतेषु । इहोभयं प्राप्नोति । वृत्तेभ्यः । प्लुतेभ्यः । इति । परं भवति विप्र-
तिषेधेन ॥

यू स्त्र्याख्या नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचत्ताते स्त्र्याख्या ।
मूलविभुजादिदर्शनात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्त्र्याख्यं शब्दरूपं
नदीसंज्ञं भवति । ईकारान्तम् । कुमारी । गौरी । लक्ष्मीः । शार्ङ्गरी । ऊ-
कारान्तम् । ब्रह्मबन्धूः । यवागूः । यू इति किम् । मात्रे । दुहित्रे । स्त्र्या-
ख्यमिति किम् । यामणीः । सेनानीः । खलपूः । आख्यायहणं किम् ।

शब्दार्थं स्त्रीत्येव यथा स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत् । ग्रामण्ये स्त्रियै ।
खलख्ये स्त्रियै । नदीप्रदेशा आग्नयश्च इत्येवमादयः ॥

नेयदुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते । स्थितिः स्थानम् । इय-
दुवङ्गोः स्थानमनयोरिति यदुवङ्स्थानौ तौ यू नदीसंज्ञौ न भवतः स्त्रीश-
ब्दं वर्जयित्वा । हे श्रीः । हे भूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥

वा ऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयदुवङ्-
स्थानौ यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः । श्रियाम् । श्रीणाम् ।
भुवाम् । भूणाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥

डिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयदुवङ्स्थान-
योश्च प्रतिषिद्धा । तस्माद्विडिति वा विधीयते । डिति परतो ह्रस्वश्च
य्वाः संबन्धी यः स्त्र्याख्या इयदुवङ्स्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः ।
कृत्यै । कृतये । धेन्वै । धेनवे । श्रियै । श्रिये । भुवै । भुवे । अस्त्रीत्येव ।
स्त्रियै । स्त्र्याख्यावित्येव । अग्नये । वायवे । भानवे ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषोत्र घिसंज्ञा भवति सखिशब्दं वर्जयित्वा ।
कश्च शेषः । ह्रस्वमिवर्णान्नान्तं यत्र स्त्र्याख्यं स्त्र्याख्यं च यत्र नदीसं-
ज्ञकं स शेषः । अग्नये । वायवे । कृतये । धेनवे । असखीति किम् । स-
ख्या । सख्ये । सख्युः । सख्यौ ॥

पतिः समीसएव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते पतिशब्दः

* इत उत्तरं “घिप्रदेशाः द्वन्द्वे धीत्येवमादय” इत्यपि क्व चित्पाठः ॥

समासएव घिसंज्ञो भवति । प्रज्ञापतिना । प्रज्ञापतये । समासइति किम् ।
पत्या । पत्ये । एवकार इष्टोऽवधारणार्थः । दृढमुष्टिना । दृढमुष्टये ॥

षष्ठीयुक्तकृन्दसि वा ॥ ८ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमा-
रभ्यते । षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दः कृन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति ।
कुलुञ्चानां पतये नमः । कुलुञ्चानां पत्ये नमः । * षष्ठीयहणं किम् ।
मया पत्या जरदृष्टिर्यथासः । कृन्दसीति किम् । यामस्य पत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमत्तरं
लघुसंज्ञं भवति । भेत्ता । हेत्ता । अचीकरत् । अजीहरत् । लघुप्रदेशाः
पुगन्तलघूपधस्य चेत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते ।
संयोगे परतो ह्रस्वमत्तरं गुरुसंज्ञं भवति । कण्डा । शिखा । गिता । गुरु-
प्रदेशाः गुरोश्च हल इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोगइति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं
गुरुसंज्ञं भवति । ईहांचक्रे । ईहांचक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिप्रदिकाद्वा तदादि शब्दकृतं
प्रत्यये परतोङ्गसंज्ञं भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । करिष्यति । हरिष्यति ।
औपगवः । कापटवः । यस्मादिति संज्ञनिर्देशार्थं तदादीतिसंबन्धात् ।
प्रत्यययहणं किम् । न्यविशत । व्यक्रीणीत । नोर्विश इत्युपसर्गाद्विधि-

* क्षेत्रस्य पतये नमः । क्षेत्रस्य पत्ये नम इत्यपि क्व चिदुदाहरणम् ॥

रस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात् । विधियहणं किम् । प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् । करिष्यावः । करिष्यामः । कुण्डानि । पुनः प्रत्यययहणं किमर्थम् । लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्वर्यम् । अङ्गप्रदेशा अङ्गस्येत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारयहणम् । सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाः पचन्ति । पदसंज्ञायामन्तयहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्यययहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् । गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशाः पदस्य पदादित्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्यइति क्यञ्क्यङ्क्यपां सामान्ययहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति । क्यच् । राजीयति । क्यङ् । राजायते । क्यप् । चर्मायति । चर्मायते । मिद्रे मत्यारम्भो नियमार्थः । नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति । सुच्यति ।

सिति च ॥ १६ ॥

यच्च भमिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति । भवतष्टुकृद्भौ । भवदीयः । उंणाया युस् । उंणायुः । अतोरण । छन्दसि घम् । अत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति मुशब्दादेकवचनादारभ्य आ कपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषुः प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम् । राजभिः । राजत्वम् । राजता । राजतरः । राजतमः । असर्वनामस्थानरति किम् । राजानौ । राजानः ॥

यचि भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थानरति वर्तते । पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तद-

पवादो भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थान-
 प्रवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । यकारादौ । गार्थः । वक्ष्यः ।
 अजादौ । दातिः । प्राप्तिः ॥ नभोङ्गोरामनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
 नभइव नभस्वत् । अङ्गिराइव अङ्गिरस्वत् । मनुखिव मनुष्वत् ॥ वृषणवस्व-
 श्वयोः ॥ ॥ वृषचित्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति कुन्दासविषये ।
 वृषणवसुः । वृषणवसुस्य मेने । भप्रदेशाः भस्येत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थप्रत्यये
 परतो भसंज्ञं भवति । उदशिवत्वात् घोषः । विद्वत्त्वान् बलाहकः । सका-
 रान्तम् । यशस्यो । पयस्यो । तसार्थिति किम् । तत्त्वान् यामः ॥

अयस्मयादीनिच्छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि कुन्दासि विषये साधूनि भवन्ति ।
 भपदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते ।
 अयस्मयं धर्मं । अयस्मयानि पात्राणि । क्व चिदुभयमपि भवति । स
 सुष्ठुभा स चक्रंता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाञ्ज् जश्त्वं न भवति । कुन्द-
 सति किम् । अयोमयं ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

इयाप्रातिपदिकात्स्वादयः नस्य तिवादय इति सामान्येन बहुव-
 चनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं
 भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोऽपरे विभक्तौ ना-
 मर्था वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनं कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः ।
 ब्राह्मणाः पठन्ति । यत्र च संख्या संभवति तत्रायमुपदेशः । अव्ययेभ्यस्तु
 निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्तेष्व ॥

द्वौकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्विवचनैकवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यवि-

हितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थोभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति एकत्वे
एकवचनं भवति । ब्राह्मणौ पचतः । ब्राह्मणः पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारक इति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । कारक-
इत्यधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारक इत्येवं तद्वेदि-
तव्यम् । कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । कस्य
हेतुः । क्रियायाः । वक्ष्यति ध्रुवमपाये ऽपादानम् । यामादागच्छति ।
पर्वतादवरोहति । कारक इति किम् । वृत्तस्य पूर्णं पतति । कुड्यस्य पिण्डः
पतति । अकथितं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवकं
पत्न्यां पृच्छति । कारक इति किम् । माणवकस्य पितरं पत्न्यां पृच्छति ।
कारकशब्दनेपु चानेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुव यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं
भवति । यामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । सार्थाद्वीनः । रथात्पतितः ॥
जुगुप्साविरूपप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ ॥ अधर्माज्जुगुप्सते । अध-
र्माद्विरमति । धर्मात्प्रमादति । अपादानप्रदेशा अपादाने पञ्चमोत्येव-
मद्वयः ॥

भीचार्यानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

विभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कार-
कमपादानसंज्ञं भवति । चौरैर्भ्या विभेति । चौरैर्भ्य उद्विजते । त्रायत्यर्था-
नाम् । चौरैर्भ्यस्त्रायते । चौरैर्भ्या रक्षति । भयहेतुरिति किम् । अरण्ये
विभेति । अरण्ये त्रायते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे ऽसोढे यो ऽर्थः सोढुं न शक्यते तत्कार-
कमपादानसंज्ञं भवति । अध्ययनात्पराजयते । असोढ इति किम् । शत्रु-
न्यराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोर्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । प्रवृत्तिविधातो वारणम् । यवेभ्यो गां वारयति । यवेभ्यो गां निवर्त्तयति । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गां वारयति त्रेत्रे ॥

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्धः । अन्तर्द्धनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्धते । उपाध्यायान्विलीयते । मा मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निलीयते । अन्तर्द्धाविति किम् । चैरात्र दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति । उपयोगइति किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः तस्य या प्रकृतिः कारणं हेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छरो जायते । गोमयादृश्चिको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भूः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूकर्त्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यतइत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति संप्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानादुदात्तिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां

ददाति । माणवकाय भित्तां ददाति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
क्रिययापि यमभिप्रैति स संप्रदानम् । आहुताय निगर्हते । युद्धाय संन-
स्यते । पत्ये शेति । संप्रदानप्रदेशाः चतुर्थी संप्रदानइत्येवमादयः ॥ कर्मणाः
करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं
रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः । अन्यकर्तृको ऽभिलाषो रुचिः ।
रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भव-
ति । देवदत्ताय रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय स्वदते पूषः । देवदत्तस्य-
स्याभिलाषस्य मोदकः कर्त्ता । प्रीयमाण इति क्रिम् । देवदत्ताय रोचते
मोदकः पयि ॥

श्लाघहुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघ हुङ् स्या शप इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । ज्ञीप्स्यमानो जपयितुमिष्यमाणो बोधयितुमभिप्रेतः ।
देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेकं जपयितुमि-
च्छतीत्यर्थः । एवं देवदत्ताय हुते । यज्ञदत्ताय हुते । देवदत्ताय तिष्ठते ।
यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते । ज्ञीप्स्यमान
इति क्रिम् । देवदत्ताय श्लाघते पयि ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो यो ऽर्थः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
उत्तममृणं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणं यदीयं धनं, धनस्यामी
प्रयोक्ता उत्तमर्णः स संप्रदासंज्ञा भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञ-
दत्ताय शतं धारयति । उत्तमर्ण इति क्रिम् । देवदत्ताय शतं धारयति
यामे ॥

सृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

सृह ईप्सायी, घुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो यो ऽर्थस्तत्का-

रकं संप्रदानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति ।
फलैभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्धासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः । अपकारो द्रोहः । अतमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्क-
रणमसूया । क्रुधाऽर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भ-
वति । क्रोधस्तावत्कोप एव, द्रोहादयोपि कोपप्रभावा एव शृङ्खन्ते । त-
स्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देव-
दत्ताय दुह्यति । देवदत्तायेष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति
किम् । भार्यामीर्ष्यति । मैनामन्यो द्रावीदिति ॥

क्रुधद्रुहेरुपस्पृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण संप्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहेरु-
पस्पृष्टयोरुपमर्गसंबन्धयोरेयं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्त-
मभिर्क्रुध्यति । देवदत्तमभिद्रुह्यति । उपस्पृष्टयोरिति किम् । देवदत्ताय
क्रुध्यति । यज्ञदत्ताय दुह्यति ॥

राधीत्येयस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीत्येव कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, यस्य विप्रश्नः,
विविधः प्रश्नः विप्रश्नः, स कस्य भवति, यस्य शुभाशुभं पृच्छ्यते । देव-
दत्ताय राध्यति । देवदत्तायेवते । नैमित्तिकः पृष्ठः सन् देवदत्तस्य देवं
पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां स्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वस्य शृणोतेः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, की-
दृशं, पूर्वस्य कर्त्ता । प्रतिपूर्थ आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्त्त-
ते । स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः
क्रियायाः कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति । देव-
दत्ताय गामांशृणोति । प्रतिज्ञानीतइत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

• पूर्वस्य कर्त्तन्ति वर्त्तन्ते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातिः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं संप्रदानमज्ञं भवति । हेतुः अनुगृणाति । हेतुता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तन्ते । हेतुः अनुगृणाति । हेतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवर्त्तितं तत्साधकतमं कारकं करणमज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । परशुना हिनति । तमव्यवहारे किम् । गङ्गायां घोषः । कूपे गर्गकुलम् । करणप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तु तोषेत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति चकारात्करणमज्ञं च । अतान्दीक्यति । अतैर्द्रव्ययति ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

• साधकतममिति वर्त्तते । पूर्वण करणसंज्ञायां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानमज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं घेतनादिना स्वीकरणं नात्यन्तिकः क्रय पक्षः । शताय परिक्रीतोऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतोऽनुब्रूहि । सहस्राय परिक्रीतोऽनुब्रूहि ॥

आधारो अधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आध्रियन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्तृकर्मणाः क्रियाश्चभूतयोधारणक्रियां प्रति य आधरस्तत्कारकमधिकरणमज्ञं भवति । कटे आस्ते । कटे शेते । स्यात्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः सप्तम्यधिकरणे चेत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्स्यासं कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ् स्यात् । आस् इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममधिगते । याममधितिष्ठति । पर्वतमध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममभिनिविशते । कथं कल्याणे ऽभिनिवेशः, पापेभिनिवेशः, याया संज्ञा-यस्मिन्यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिविशतइति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते परिक्रयणे संयदानमन्यतरस्यामित्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वध्याङ्सः ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । याममुपवसति सेना । पर्वतमुपवसति । याममुपवसति । याममधिवसति । याममावसति ॥ वसेरश्रयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ यामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्तमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति । यामं गच्छति । कर्तुरिति किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न कर्तुः । तमव्यहणं किम् । पयसौदनं भुङ्क्ते । कर्मैत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मव्यहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा ऽऽधारस्यैव हि स्यात् । गेहं प्रविशतीति । आदनं पचति सक्तून्यबतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः कर्मव्यहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति । कर्मप्रदेशाः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं द्वेष्यमितरच्च । विषं भक्षयति । चौरान्यश्यति । यामं गच्छन् वृत्तमूलान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाकथितमपादानादिविशेषकथाभिः । परिगणनं कर्त्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभित्तिचित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

उपयुज्यत इत्युपयोगः, पयः प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योप-
युज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कास्य-
पात्र्यां गां दोग्धि पयः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्माच्च भव-
ति । नैतदस्ति । विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा । तदर्थमाह । अपूर्व-
विधाविति । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते । ब्रुविशास्यगुणः साधनं प्रधानं
कर्म धर्मादिकं, तेन यत्संबध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना, तदकथि-
तमुक्तं सूत्रकारेण । दुहि, गां दोग्धि पयः । याचि, पौरवं गां याचते । रुधि,
गामवरुणद्वि व्रजम् । प्रच्छि, माणवकं पन्यान् पृच्छति । भित्ति, पौरवं गां
भित्ति । चित्र, वृत्तमवचिनाति फलानि । ब्रुवि, माणवकं धर्मं ब्रूते ।
शासि, माणवकं धर्ममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि

कर्त्ता स लौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसाना-
र्थानां च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता
स अण्यन्तानां कर्मसंज्ञा भवति । गच्छति, माणवको यामम् । गमयति
माणवकं यामम् । याति माणवको यामम् । यापयति माणवकं यामम् ।
गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नयति भारं देवदत्तः । नाय-
यति भारं देवदत्तेन, वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥
वहति नयन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह प्रतिषेधो मा भूत् । वहन्ति
यवान् बलीवर्दाः । वाहयति यवान् बलीवर्दानिनि । बुद्धि । बुद्ध्यते माण-

वको धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको धर्मम् । वेद-
यति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहारः । भुङ्क्ते माणवकं ओदनम् ।
भोजयति माणवकमोदनम् ॥ अश्नाति माणवकं ओदनम् । आशयति
माणवकमोदनम् ॥ आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अत्ति माणवक
ओदनम् । आदयति माणवकेनोदनम् । खादति माणवकः । खादयति
माणवकेन ॥ भक्षेहिंसार्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्षयति पिण्डं
देवदत्तः । भक्षयति पिण्डं देवदत्तेनेति । अहिंसार्यस्येति किम् । भक्ष-
यन्ति बलीवर्दाः सस्यं, भक्षयन्ति बलीवर्दानसस्यम् । शब्दकर्मणाम् ।
अधीते माणवको वेदम् । अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठति माणवको
वेदम् । पाठयति माणवकं वेदम् । अकर्मकाणाम् । आस्ते देवदत्तः ।
आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययति देवदत्तम् । एतेषामिति
किम् । पचत्योदनं देवदत्तः । पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति । अग्नयन्ताना-
मिति किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन
यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥

हृकोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अग्नि कर्त्ता स णाविति वर्त्तते । हरतेः करोतिश्चाण्यन्तयोः कर्त्ता स
ण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञा भवति । हरति भारं माणवकः । हारयति
भारं माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं
देवदत्तं देवदत्तेनेति वा ॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम् ॥ * ॥
अभिवादति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा ।
पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजानं दर्शयते भृत्यैरिति वा ।
आत्मनेपदइति किम् । दर्शयति चैत्रं मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वि-
तीयैव । अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृती-
यैव ॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते । अगुणीभूतो यः । क्रियाप्रसिद्धौ

स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पृच्छति । स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात्समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको यो ऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति चकारात्कर्तृसंज्ञं च । संज्ञाममावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते । कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिच्चे निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः हेतुमति चेत्येवमादयः ॥

प्राग्नीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

अग्निरीश्वर इति वक्ष्यति प्रागेतस्मादवधेयानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति “चादयो ऽसत्त्वे” च वा ह अहं । प्राग्वचनं संज्ञाममावेशार्थम् । गत्युपमर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्मह निपातसंज्ञा समाविशति । रेफोच्चारणमीश्वरे तामुन्कमुनाग्रित्ययमवधिर्मा विजायीति ॥

मीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत् क्रन्मेजन्तः परोपि मः ।

समासेष्वयमीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयो ऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वं वर्तन्ते । प्रमज्य प्रतिषेधो यं, सत्त्वमिति द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । सूपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण । कच्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिम् । नकिम् । माङ् । माङो डकारो विशेषणार्था माङ् लुङिति । इह न भवति । मा भवत् । मा भविष्यत् । नत्र । यावत् । तावत् । त्वा । त्वे । द्वे । रै । शौषट् । वौषट् । स्वाहा । वषट् । स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । ब । च । ल । ए । ऐ । ओ । औ । अम् । तक् । उक् । उक्त्र । वेनायाम् । मात्रायाम् । अथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा । अंटा ।

धिक । हाहा । हे । है । प्याट् । पाट् । याट् । अहो । उताहो । हो ।
 तुम् । तथाहि । खनु । आम् । अहो । अयो । ननु । मन्थे । मिथ्या ।
 असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वस् । चन । बत । इह । आम् ।
 शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । मुकम् । सत्यम् । चतम् । *
 अट्टा । इट्टा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम् । कुतः ।
 कुत्र । अथ । अनु । हाहौ । हैहा । ईहा । आहोस्वित् । कम्बट् । खम् ।
 दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुषक् । अङ्ग । फट् । ताजक् । अये ।
 अरे । चट् । बाट् । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आर्इम् । शीम् । सीम् ।
 वै । † उपसर्गविभक्तिष्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्टते ॥

अथ उपसर्गात् इति तत्त्वं न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नयः । दुर्निर्णयः ।
 उपसर्गादिति णत्वं न भवति । असत्त्वइति किम् । पशुर्वै पुरुषः । पशुः
 पुरोहाशः । निपातप्रदेशाः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयो ऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् ।
 अनु । अथ । निस् । दुस् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति ।
 सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणा-
 र्थम् । उपसर्गाः क्रियायोगइति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्वद-
 त्येव । परा जयति सेना ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

* अतमित्येतदुत्तरं 'वाकिस्, नकिस्, आङ्, "अ, मा, नो, ना, प्रतिषेधे," उत, दह,"
 इत्येते क्वचित् पुस्तके दृश्यन्ते ।

† त्वे, तुवे, न्वे, नुवे, अध, अधस्, स्मि, अच्क्, अदल्, दह, हेहे, हेहे, नो, म,
 आस, शस्, शुक्स्, सम्, वय, वात्, डिकम्, छिनुक्, यशस्, शिकम्, प्रवकम्, सनुकम्,
 नुकम्, अन्त, द्यो, सुक्, भाजक्, अन्ने, वट्, वाट्, कीम्, एते ऽधिकाः पुस्तकान्तरेषु ।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति ।
प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोगइति किम् । प्रणतो नायको ऽस्माद्वे-
शात् प्रणायको देशः ॥ मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ मरु-
द्विर्देशो मरुतः । संज्ञाविधानसामर्थ्यादनजनन्तत्वेमि अत्र उपसर्गात् इति
तत्त्वं भवति । श्रुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ आतश्चोपसर्गइति अह-
भवति । अह् । उपसर्गप्रदेशो उपसर्गं घोः किरित्येवमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञकश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् ।
प्रकरोति । योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरात्र गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उप-
सर्गसंज्ञा मा भूत् । ऊतीप्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्या मस्तिर्यचपर इति प्लव-
प्रसज्येत । चकारः संज्ञासमावेशार्थः । प्रणीतम् । अभिप्रेतम् । गतिर-
नन्तर इति स्वर उपसर्गादिति गत्वप्लव च भवतः । कारिकाशब्दस्याप-
संख्यानम् ॥ * ॥ कारिकाकृत्य । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति ।
पुनश्चनसौ कृन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनरुत्प्लव-
वासो देयम् । गतिर्गतार्थवति निघातो भवति । चनोहितः । गतिरनन्तर
इतिस्वरः । गतिप्रदेशाः कुगतिप्रादय इत्येवमादयः ॥

ऊर्यादिच्चिडाचश्च ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः शब्दाः च्यन्ता हाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति ।
चिडाचोः कृध्वस्तियोगे विधानं तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे
गतिसंज्ञा विधीयते । ऊरीउररीशब्दावङ्गीकरणे विस्तारे च । ऊरीकृत्य ।
ऊरीकृतम् । यदुरीकरोति । उररीकृत्य । उररीकृतम् । यदुररीकरोति ।
पाप्मी । ताली । आताली । वेताली । धूसी । शकला । संशकला ।
ध्वंसकला । भ्रंशकला । एते शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृत्य । संश-
कलाकृत्य । ध्वंसकलाकृत्य । भ्रंशकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थं । गुलुगुधा-
कृत्य । सजूः संहार्थं । सजूःकृत्य । फलू, फली, विक्की, आक्की, इति वि-
कारे । फलूकृत्य । फलीकृत्य । विक्कीकृत्य । आक्कीकृत्य । आलौष्टी, कश-

ली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा, एते हिंसायाम् । वषट् ।
वौषट् । औषट् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् । श्रुत् । अश्विस् ।
च्यन्ताः खल्वपि । शुक्लीकृत्य । शुक्लीकृतम् । यच्छुक्लीकरोति । डाष् । पट-
पटाकृत्य । पटपटाकृतम् । यत्पटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रिया-
योगे गतिसंज्ञं भवति । खाट्कृत्य । खाट्कृतम् । यत् खाट्करोति । अनि-
तिपरमिति किम् । खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः * । परिभवौदासीन्यमनादरः । आदरानादरयो-
र्यथाक्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः । सत्कृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्क-
रोति । असत्कृत्य । असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति
किम् । सत्कृत्वा काण्डं गतः । असत्कृत्वा काण्डं गतः ॥

भूपणे ऽलम् ॥ ६४ ॥

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्यं पर्याप्तौ भूपणे चेति विशेषणमुपादी-
यते । भूपणे यो ऽलशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंकृत्य । अलंकृतम् ।
यदलंकरोति । भूपणइति किम् । अलं भुक्त्वा ओदनं गतः ॥

अन्तरपरिश्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तःशब्दो ऽपरिश्रहेयं गतिसंज्ञो भवति । परिश्रहः स्वीकरणं तद-
भावं गतिसंज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अप-
रिश्रहइति किम् । अन्तर्हृत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिश्रह गत इत्यर्थः ।
अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेपूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ अन्तर्दुः । अन्त-
र्दुः । अन्तर्णयति ॥

कणेमनसी अङ्गाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

* प्रीतिसंभ्रम इति पाठान्तरम् ।

कणेशब्दे मनसशब्दश्च श्रुताप्रतीधाने गतिसंज्ञो भवतः । कणे-
हत्य म्र प्र विवति । मनोहत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्याभि-
लाषो निवृत्तः । श्रुता प्रतिहतेत्यर्थः । श्रुताप्रतीघातइति किम् । कणे
हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः ॥

पुरो ऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दे ऽव्ययं स गतिसंज्ञो भवति । समास-
स्वरोपचाराः प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्य-
यमिति किम् । पू, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तंशब्दे मकरान्ते ऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते स गतिसंज्ञो भवति ।
अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तंगच्छति ।
अव्ययमित्येव । अस्त काण्डम् । तिप्रमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेष्टु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दे ऽव्ययमभिगच्छत्यर्थं वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदता
च गतिसंज्ञो भवति । अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । वदतौ ।
अच्छेद्या । अच्छेदितम् । यदच्छवदति । अव्ययमित्येव । उदक्रमच्छं
गच्छति ॥

अदो ऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदःशब्दस्यदादिषु पठ्यते सानुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः
परार्थः प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृगति तदा नास्त्युपदेश
इति सो ऽस्य विषयः । अदःकृत्य । अदःकृतम् । यददःकरोति । अनुप-
देशइति किम् । अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

तिरो ऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अतद्विषयवधानम् । तत्र तिरेःशब्दे गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय ।
तिरोभूतम् । यत् तिरोभवति । अन्तर्द्धाविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः ।
पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्विविति वर्तते । प्राप्तविभाषेणम् । तिरःशब्दः करोति मरतो विभाषा गतिसंज्ञा भवति । तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्ति-
रस्करोति । तिरस्कृत्वा । तिरःकृत्वा । अन्तर्द्विवित्येव । तिरः कृत्वा
काष्ठं तिष्ठति ॥

उपाजेन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ
निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञा भव-
तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि
विभाषा गतिसंज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्द्धवचनम् ॥ * ॥
साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । साक्षात् ।
मिथ्या । चिन्ता । भद्रा । लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्था ।
अमा । अदृष्टा । प्राज्या । प्राजरुहा । वीज्या । वीजरुहा । संसर्ग्या । अर्थ ।
लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन
लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अनौ । वशे । विक्रम्पने । विह-
सने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुस् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधानउरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषाकृञीति वर्तते । अनत्याधानमुपरलेख्यं तदभावे ऽनत्या-
धाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवतः । उरसिकृत्य ।
उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधानइति किम् ।
उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । चकारादनत्याधानइति च । मध्ये पदे
निवचने इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवन्ति ।

मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पठेकृत्य । पठे कृत्वा । निवचनं वचनाभावः ।
निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । व. चं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधानइत्येष ।
हस्तिनः पठे कृत्वा गिरः शेते ॥

नित्यं हस्तेपाणावुपयमने ॥ ७७ ॥

कृत्रीति वर्तते । हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृत्रि नित्यं गति-
संज्ञौ भवत उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणौकृत्य । हस्तेकृत्य । दार
कर्म कृत्येत्यर्थः । उपयमनइति किम् । हस्ते कृत्वा कार्पापणं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

कृत्रीति वर्तते । प्राध्वमिति मकारान्तमध्ययमानुकूल्ये वर्तते, ते-
दानुकूल्यं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृत्रि नित्यं गतिसंज्ञौ
भवति । प्राध्वंकृत्य । बन्धनइति किम् । प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृत्रीति वर्तते । जीविका उपनिषदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये
कृत्रि गतिसंज्ञौ भवतः । जीविकंकृत्य । उपनिषत्कृत्य । औपम्यइति
किम् । जीविकां कृत्वा गतः ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चैषादाहताः ।
तेष्वहणमुपसर्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

कृन्दसि परे ऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते कृन्दसि परेष्वभ्यनुज्ञायन्ते । कृन्दसि विषये
गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेषु पूर्वपि प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां
संज्ञाकार्यं किं चिदस्ति । केवलं परप्रयोगेपि क्रियायोग एषामस्तीति ज्ञा-
प्यते । याति नि हस्तिना । हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहृताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाः कुन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्देरिन्द्र
हरिभिर्योहि मयूररोमभिः । आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः । अधिरीश्वरइति यावदुच्यते । कर्मप्र-
वचनीयप्रदेशाः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येषमादयः ॥

अनुलक्षणे ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य
संहितामनु प्रावर्षत् । अनडुद्यत्तमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन्मजाः ।
क्रिमर्थमिदमुच्यते । यावता लक्षणेत्यभूताख्यानेति सिद्धेवानोः कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञा । हेत्वर्थे तु वचनं हेतुतृतीयां बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशब्दस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्व-
वसिता सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । पर्वतेन संबद्धेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसंबन्धे
संज्ञा विज्ञायते । हीने द्योत्ये ऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशा-
कटायनं वैयाकरणाः । अन्वर्जुनं योद्धारः ॥

उपोधिके च ॥ ८७ ॥

उपशब्दः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उप
स्त्रायो द्वेणः । उप निष्के कार्षापणम् । हीने । उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दो वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । प्रकृतेन
संबन्धिना कस्य चिदनभिसंबन्धो वर्जनम् । अप त्रिगर्त्तभ्यो वृष्टो देवः ।
परि । मरि त्रिगर्त्तभ्यो वृष्टो देवः । वर्जनइति किम् । त्वादंनं परिषिञ्चति ॥

आङ्गिर्यादावचने ॥ ८८ ॥

•• आङित्येष शब्दः मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अथ धर्मर्यादा । वचनग्रहणादभिविधिरपि एह्यते । आ पाटलिपुत्रादृष्टे देवः । आक्रमारं यशः पाणिनेः । आ सांकाश्यात् । आ मथुरायाः । मर्यादावचनइति किम् । ईपदस्य क्रियायोगे च मा भूत् ॥

लक्षणेत्यंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ॥ ८९ ॥

लक्षणे इत्यंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् । वृत्तं प्रति विद्वोतते विद्युत् । वृत्तं परि । वृत्तमनु । इत्यंभूताख्याने । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । भागे । यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि स्यात् । मामनु स्यात् । वीप्सायाम् । वृत्तंवृत्तं प्रति सिञ्चति । परि सिञ्चति । अनु सिञ्चति । लक्षणादिष्विति किम् । ओदनं परिषिञ्चति । अथ परिशब्दयोगे पञ्चमी कस्माच्च भवति पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति । वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृत्तमभि विद्वोतते । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृत्तंवृत्तमभि सिञ्चति । अभिरिति किम् । भागः स्वीक्रियमाणोऽंशः । यदत्र ममाभिष्यात् तद्वीयताम् । यदत्र मम भवति तद्वीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य निर्यातनं प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमथुरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिनेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ

भवतः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ८४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सु सिक्तं भवता ।
सु स्तुतं भवता । धात्वर्थः स्तूयते । उपतर्गसंज्ञाश्रयं पठ्यं न भवति ।
पूजायामिति किम् । सुषिक्तं किं तवात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ८५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवति । निष्पत्तेरपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सिक्तमेव भवता ।
अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् । अति सिक्तं भवता । अति स्तुतं
भवता । शोभनं कृतमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनाव्यवसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ८६ ॥

पदार्थं संभावने ऽन्ववसर्गं गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पि-
षोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमित्यस्यार्थे ऽपिशब्दे
वर्तते । संभावनमधिकार्यवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणम् । अपि सिञ्चे-
न्मूलकसहस्रम् । अपि स्तुयाद्वाजानम् । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि
सिञ्च । अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । धिजात्वं देवदत्तमपि सिञ्चेत्य-
लाण्डम् । अपि स्तुयादृषलम् । समुच्चये । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि ।
सिञ्च च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञाबाधनान् पठ्यं न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ ८७ ॥

ईश्वरः स्वामी स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिसंबन्ध कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञो भवति । तत्र कदा चित्स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः
संप्रती भवति कदा चित्स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चा-
लेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृञि ॥ ८८ ॥

•• अधिः करोती विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । यदत्र माम-
धिकरिष्यति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनात् तिङि चोदात्त-
वर्तीति निघातो न भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ८९ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति ।
तिप्, तस्, फि । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस् । शतृकसू च । परस्मै-
पदप्रदेशाः सिन्धि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

तडानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तडिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । आन इति शानच्कानचोच्च-
हणम् । पूर्वण परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तडानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधी-
यते । त, आताम्, भ् । यास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिङ् । आनः
खत्वपि । शानच्कानचौ । ल इत्येव । कतीह निघ्नानाः । आत्मनेपदप्रदेशा
अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्येवमादयः ॥

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोष्ठादश प्रत्ययाः नव परस्मैपदसंज्ञकाः नवात्मनेपदसंज्ञकाः
तत्र परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति ।
आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्,
फि, इति प्रथमः । सिप्, थस्, थ, इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस्, इत्युत्त-
मः । आत्मनेपदेषु त, आतां, भ्, इति प्रथमः । यास्, आथाम्, ध्वम्, इति
मध्यमः । इट्, वहि, महिङ्, इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः शेषे
प्रथम इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति * एकशः एकैकं

* तानि तिङस्त्रीणित्रीणि भूत्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्तीत्यपि
व्य चित्वाठः ।

पदम् । त्रिवित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । भि इति बहुवचनम् ।
एवं सर्वत्र । एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः बहुषु बहुवचनमित्येवमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः संप्रति सुपां त्रिकेषु वि-
धीयन्ते । सुपश्च त्रीणित्रीणि पदानि एकश्च एकवचनद्विवचनबहुवचन-
संज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहु-
वचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते । त्रीणित्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सु-
पस्तिङश्च । विभक्तिप्रदेशा अष्टन आ विभक्तावित्येवमादयः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे

स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥

लस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिङादयो विहितास्तेषामयं पुरुषनिय-
मः क्रियते । युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधि-
करणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमाने ऽप्युप्रयुज्यमानेपि
मध्यमपुरुषो भवति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अप्रयुज्य-
मानेपि । पचसि । पचथः । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्य-
मपुरुषो भवति, मन्यतेश्चात्तमः स चैकवद्भवति । एहि मन्ये औदनं भो-
त्यसदिति, नहि भोत्यमे, भुक्तः सोतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि,
नहि यास्यसि, यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्नोः उत्तममध्यमौ
विधीयेते । प्रहासदिति किम् । एहि मन्यसे औदनं भोत्यदिति । सुष्टुं
मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

“एहि भक्तु प्रहासीतोऽस्मद् अथान् अयिसिद्धिः ।”
“अस्मद् अयिसिद्धिः अथान् अयिसिद्धिः ।”

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्व्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेष्व-
प्रयुज्यमानेषु उत्तमपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं
पचामः । अप्रयुज्यमानेषु पचामि । पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेषइति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समा-
नाधिकरणे उपपदे न स्तः तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः ।
पचन्ति ॥

पैरः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दे ऽतिशये वर्तते । संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः । परो यः संनिकर्षो
वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानं स संहितासंज्ञो भवति । ददुत्र । मदुत्र ।
संहिताप्रदेशास्संहितायामित्येवमादयः ॥

विरामो ऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः । विरम्यतेनेति वा विरामः । सोऽवसानसंज्ञो
भवति । दधि । मधु । वृत्तः । पूतः । अवसानप्रदेशः । खरवृत्तानयोर्विस-
र्जनीय इत्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ शुभम् ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिद्विह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो
ब्रूदितव्यः । विधीयतइति विधिः । पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः
समासादिः । समर्थः शक्तः, विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो ब्रू-

द्वित्यः । अथ वा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्ब-
 द्धार्थानां संसृष्टार्थानां विधिर्वद्वित्यः । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितालीतप-
 तितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः” । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । समर्थग्रहणं किम् ।
 पश्य देवदत्त कष्टं, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । “तृतीया तत्कृतार्थेन
 गुणवचनेन” । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । समर्थग्रहणं किम् । करि-
 ष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन ॥ “चतुर्थी नदर्थार्थबलिहितसु-
 खरत्तितैः” । यूपाय दारु, यूपदारु । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं यूपाय,
 दारु देवदत्तस्य गेहे । “पञ्चमी भयेन” । वृकेभ्यो भयं, वृकभयम् । समर्थ-
 ग्रहणं किम् । गच्छ त्वं मां वृकेभ्यो, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी” ।
 राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । समर्थग्रहणं किम् । भार्या राज्ञः, पुरुषो देवद-
 त्तस्य । “सप्तमी शौण्डैः” । अक्षेण शौण्डः, अक्षशौण्डः । समर्थग्रहणं
 किम् । शक्तस्त्वमत्येषु, शौण्डः पिबति पानागारे । पदग्रहणं किम् । वर्ण-
 विधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन । तिष्ठतु
 कुमारी, च्छत्रं हर देवदत्तात् । यणादेशो नित्यश्च तु भवति ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवक्षरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्वति, स्वरं, स्वरलक्षणे कर्तव्ये ।
 तादात्म्यातिदेशायम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति । “आम-
 न्त्रितस्य च” । आमन्त्रितस्याद्रिहृदात्तो भवति । स ससुपकस्यापि यथा
 स्यात् । कुण्डेनाटन् । परशुना वृश्चन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् ।
 सुबिति किम् । पीड्ये पीड्यमान । आमन्त्रितइति किम् । गेहे गार्ग्यः ।
 परग्रहणं किम् । पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गग्रहणं
 किम् । यथा मृत्पिण्डोभूतः स्वरं लभेत । उभयोराम्बुदात्तत्वं मा भूत् ।
 वत्स्करणं किम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाटन् । “आम
 एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके” इत्येकान्तरता भवति । स्वरइति किम् । कूरे
 सिञ्चन् । धर्मं नमन् । पत्स्वणत्वे प्रति पराङ्गवन्न भूति । सुबन्तस्य पराङ्ग-

वद्वात्रे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् ॥ * ॥ * तीक्ष्णया सूच्या
संख्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दनात्माग* यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा
वेदितव्याः । वक्ष्यति । यथा ऽसादृश्ये । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व ।
प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा “स्तृतीयासमास” इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुषिति वर्तते, सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यद्विद्ध
ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितेति
द्वितीयान्तं श्रित्तादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सहय-
हणं योगविभागार्थं, तिङापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचनत् । अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामो
ऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, “यथा ऽसादृश्ये” । यथावृद्धं
ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । अन्वर्थसंज्ञा चेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययी-
भावस्य दशयति । अव्ययीभावप्रदेशा “अव्ययीभावश्चे” इत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादु-
र्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपदसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तव-
चनेषु ॥ ६ ॥

* सुबन्तस्य पराङ्मुखभावे कर्तव्ये तत्समानाधिकरणस्योपसंख्यानम् ॥ अनन्तर-
त्वाद्धि न प्राप्नोति । इति पाठान्तरम् ॥ परमुपरिस्थ एव पाठो न्यासाद्याकठः ।

† अधिकारो ऽयम् । “कडाराः कर्मधारये” इति वक्ष्यति प्रागेतस्माद्-इति पा-
ठान्तरम् ।

सुप् सुपेति च वर्त्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यद्व्ययं वर्त्तते तत्सम-
 र्थेन सुबन्तान सह समस्यते अख्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं
 प्रत्येकं संबध्यते । विभक्तिवचने तावत् । स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते ।
 अधिस्त्रि । अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यद्व्ययं तद् विभक्तिवचनम् । सपी-
 पवचने । कुम्भस्य समीपम् । उपकुम्भम् । उपमणिकम् । समृद्धिर्चद्वेराधि-
 क्यम् । समृद्धिर्मद्राणाम् । सुमद्रं सुमगधं वर्त्तते । व्युद्धिर्चद्वेराभावः ।
 गवदिकानामृद्धेराभावः । दुर्गवदिकं, दुर्यवनं वर्त्तते । अर्थाभावो वस्तुनो
 ऽभावः । अभावो मत्तिकाणाम् । निर्मत्तिकं, निर्मशकं, वर्त्तते । अत्ययो
 भूतत्वमतिक्रमः । अतीतानि हिमानि । निर्हिमं, निःशीतं, वर्त्तते । असं-
 प्रति, उपभोगस्य वर्त्तमानकालप्रतिषेधः । अतितैसृकम् * । तैसृकमाच्छा-
 दनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता
 शब्दस्य । इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत-
 इत्यर्थः । पश्चात् । अनुरथं पादातम् । रथानां पश्चात् । यथार्थं यद्व्ययं
 वर्त्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति य-
 थार्थाः । योग्यतायाम् । अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् ।
 अन्वयार्थे प्रति । प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तिः । यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुक्रमः ।
 अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्तिवत्यर्थः ।
 योगपद्यमेककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तु-
 ल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थइत्येव सिद्धम् । गुणभूतेपि सादृश्ये यथा
 स्यात् । सदृशः सख्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः ।
 सब्रह्म बाधवाणाम् । सत्तत्रं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सवृणम-
 भ्यवहरति । सबुसम् । न किं चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोऽधिकार्थ-
 वचनेन प्रतिपाद्यते । अन्तवचने । अन्तइति परियहापेतया समाप्तिरु-
 च्यते । सामान्यधीति । सेष्टिपशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीतइत्यर्थः । इयं
 समाप्तिरसकलेष्वध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

• * तैष्टकम् । इति पाठान्तरम् ।

॥ काशिका ॥ २ ॥ १ ॥

यथा ऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

• यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । येये वृद्धाः । यथावृद्धम् । यथाध्यापकम् । असादृश्यइति किम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः । यथार्थं यदव्ययमिति पूर्वणैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावद्वधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अवधारणमियत्तापरिच्छेदः । यावदमत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावन्त्यमत्राणि संभवन्ति पञ्च षड्वा तावत् आमन्त्रयस्व । अवधारणइति किम् । यावद्वृत्तं तावदुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति * ॥

सूप्रतिना माचार्ये ॥ ९ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तीकमल्पमिति पर्यायाः । माचार्ये वर्त्तमानेन प्रतिवा सह सुब्रजं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्त्यत्र किं चित् शाकम् । शाकप्रति । सूपप्रति । माचार्ये इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् । सुबिति वर्त्तमाने पुनः सुब्रह्मणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । कितव्यवहारे समासोयमिष्यते । पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चे वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विघातो ऽन्यथा पाते सति जायते । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । परमेण चतुष्परि । “पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यति ।”

* कियद्वत्तं त्वया कियद्वक्तं मयेति पा० ।

अन्नादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितव्यवहारे च एकत्वे ऽक्षशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्वि-
भाषा भवति । वक्ष्यति “अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगर्तं वृष्टो
देवः । अप त्रिगर्तभ्यः ॥

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि बहिस् अञ्च इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा
समस्यन्ते, अच्ययीभावश्च समासो भवति । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप
त्रिगर्तभ्यः । परित्रिगर्तम् । परि त्रिगर्तभ्यः । बहिर्यामम् । बहिर्यामात् ।
प्राग्यामम् । प्राग्यामात् । बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आङ्ग्यादाभिविधौः ॥ १३ ॥

आङित्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह वि-
भाषा समस्यते, अच्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो
देवः । आ पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ
कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं तद्राचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये
वर्त्तमानौ विभाषा समस्यते, अच्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यग्नि
शलाभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । अग्निं लक्ष्यीकृत्य
अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेनेति किम् । सुग्नं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्य
सुग्नमेवाभिमुखं गतः । अभिप्रती इति किम् । येनाग्निस्तेन गतः । आ-
भिमुख्येति किम् । अभ्यङ्का गावः । प्रत्यङ्का गावः । नवाङ्का इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह

विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुबन्धमशनिर्गतः ।
अनुरिति किम् । वनं समया । यत्समयेति किम् । वृत्तमनु विद्योतते
विद्युत् । अव्ययं विभक्तिममीपेत्येव मित्रे पुनर्बन्धं विभाषार्थम् ॥

॥ यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणैर्नेति वर्तते । आयामो दैर्घ्यम् । अनुयस्यायामवाची तेन
लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति ।
अनुगङ्गा वाराणसी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो
स्यते । आयाम इति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गुवाद्यः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्द-
रूपाणि अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः । तिष्ठन्ति
गावो यस्मिन्काले द्रोहनाय स तिष्ठद्गु कालः । खलेयवादीनि प्रथमा-
न्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव संबध्यन्ते ऽन्यदर्थं च काले वर्तन्ते । चक्रादौ
ऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति परमतिष्ठद्गुविति । तिष्ठद्गु ।
वहद्गु । आयतीगवम् । खलेबुसम् । खलेयवम् । लूनयवम् । लूयमानय-
वम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् । संहृ-
तबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूभिः । समपदाति ।
सुषमम् । विषमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् ।
प्राह्मम् । प्रथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । संप्रति । असं-
प्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् ॥ इच्च कर्मव्यतिहारे ॥ दण्डादण्डि ।
मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादे ऽव्ययीभाव आरभ्यते । वावचनाच्च
षष्ठीसमासोपि पक्षे ऽन्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दैः षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा
समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सन्नियोगेन चानयोरेकारा-
न्तत्वं निपात्यते । पारं गङ्गायाः, पारेगङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः, मध्येगङ्गम् ॥

षष्ठीसमासपते । गङ्गापारम् । गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः
क्रियते ॥

संख्या वंशेन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश इत्यभिधीयते ।
तत्र भवो वंशः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंशौ द्विमुनि व्याकरणस्य ।
त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविवक्ता तदा सामा-
नाधिकरण्यं भवति । द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना ।
एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययी-
भावश्च समासो भवति । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।
पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थं च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं, नदीयहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्य-
पदार्थं वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति ।
विभाषाधिकारेऽपि नित्यममास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते ।
उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्य-
पदार्थ इति किम् । कृष्णवेण्णा । संज्ञायामिति किम् । शीघ्रगङ्गा देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञा ऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहे, यानितऊर्ध्वम नुक्रमि-
ष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञास्ते धेदितव्याः । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितातीतपतितेति ।
कष्टश्रितः । पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य
परिग्रहार्थम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः तत्पुरुषे
हति बहुलमित्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्चराजी । दशराजी । द्वादहः । पञ्चगवम् । दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुब्रन्तं श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । नरकश्रितः । अतीतः । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतितः । नरकं पतितः, नरकपतितः । गतः । ग्रामं गतः, ग्रामगतः । अत्यस्तः । तरङ्गानत्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः । प्राप्तः । सुखं प्राप्तः । सुखप्राप्तः । आपन्नः । सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ग्रामं गमी, ग्रामगमी । ग्रामं गामी, ग्रामगामी । ओदनं बुभुतः, ओदनबुभुतः ॥

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थे वर्त्तते तस्य द्वितीयायाः संबन्धोऽनुपपन्न इति द्वितीयायहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयमित्येतत्सुब्रन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयंघैतौ पादौ । स्वयंवल्लीनमाज्यम् । ऐकपदमैकस्वयं च समासत्वाद्वति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दे द्वितीयान्तः कान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा स ज्ञ समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेपि नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वाहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्व एवाधिनीतः खट्वाकूठ इत्युच्यते । खट्वाकूठो जाल्मः । खट्वाप्लुतः । अपयप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेपइति क्रिम् । खट्वामाकूठः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीप्येतदव्ययमर्तुशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति संबन्धः तत् सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिकृतम् । सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐकपद्यमैकस्वर्थं च समासत्वाद्वति ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया क्तेनेति वर्त्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । काला इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः । ते कदा विदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहरतिसृता मुहूर्त्ताः । अहस्संक्रान्ताः । रात्र्यतिसृता मुहूर्त्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमा-
तुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्त्तते, क्तेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृत्वसंयोगः कालस्य स्वेन संबन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्य-
न्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम्, मुहूर्त्तसुखम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तृतीयान्तं सुबन्तं गुण-
वचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्रीदृशेन गुणवचनेन, तत्कृतेन, तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्खुलया खण्डः, शङ्खुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । अर्थशब्देन । धान्ये-
नार्थः, धान्यार्थः । तत्कृतेनेति किम् । अदणा काणः । गुणवचनेनेति किम् ।
गोभिर्विषावान् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्वं सदृशं समं जनार्थं कलहं निपुणं मिश्रं श्लक्ष्णं एतैः सह तृती-

यान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वा-
दिभिर्गुणे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वः, मासपूर्वः ।
संवत्सरपूर्वः । सदृश । मातृसदृशः । पितृसदृशः । सम । मातृसमः ।
पितृसमः । ऊनार्थः । माषोऽनम् । कार्षापणोऽनम् । माषविकलम् । कार्षापण-
विकलम् । कैलुहः । असिकलहः । वाक्कलहः । निपुणः । वाग्निपुणः ।
आचारनिपुणः । मिश्रः । गुडमिश्रः । तिलमिश्रः । श्लक्ष्णः । आचार-
श्लक्ष्णः ॥ पूर्वोऽदिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मासेनावरः, मासावरः ।
संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्तते । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन
सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वापाधिव्यभिचा-
रार्थं बहुलयहणम् । कर्तरि । अहिना हतः, अहिहतः । करणे । नखैर्नि-
र्भिन्नो, नखनिर्भिन्नः । परशुना छिन्नः, परशुच्छिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् ।
भित्ताभिर्हृतः । बहुलयहणं किम् । दात्रेण लूनवान्, परशुना छिन्नवान्,
इह समासो न भवति । पादहारको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमधारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्तृकर-
णयोर्वा तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यते ऽधिकार्थवचने गम्य-
माने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्त्ता । काकपेया नदी ।
श्वलेहः कूपः । करणम् । बाष्पच्छेदकानि तृणानि । कण्टकसंचये आदनः ।
पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ कृत्यग्रहणे यण्यतोऽर्थहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा
भूत् । काकैः पातव्या इति ॥

अत्रेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्त्रवाचिना सुबन्तेन
सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्त्रं, संस्का-

रकं व्यञ्जनम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः, दध्नादनः । क्षीरौदनः । वृत्तौ
क्रियाया अन्तर्भावादत्रव्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि वृत्तीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यत, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं, तस्य संस्कारकं मिश्री-
करणम् । गुडेन मिश्रा धानाः, गुडधानाः । गुडपृथुकाः । वृत्तौ क्रियाया
अन्तर्भावात्पूर्वात्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तदिति सर्वनाम्ना चतु-
र्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थं अर्थं बलि हित
सुख रक्षित इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोयमिष्यते । यूपाय दारु, यूपदारु । कु-
ण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति । रन्धनाय स्थाली,
अवहननायोलूखलमिति । चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्यं भवति ॥
ज्ञार्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ * ॥ ब्राह्मणार्थं पयः ।
ब्राह्मणार्था यवागूः । बलि । कुबेराय बलिः । कुबेरबलिः । महाराज-
बलिः । हित । गोहितम् । अश्वहितम् । सुख । गोसुखम् । अश्वसुखम् ।
रक्षित । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भय-
शब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
वृकभ्यो भयम्, वृकभयम् । क्षीरभयम् । दस्युभयम् ॥ भयभीतभीतिभी-
भिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृकभ्यो भीतः, वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः ।
पूर्वस्यैवायं बहुलग्रहणस्य प्रपञ्चः । तथा च यामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सु-
त्येवमादि' सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापचस्तरल्पशः ॥ ३८ ॥

• अपेत अपोढ मुक्त पतित अपत्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अपेत । सुखापेतः । अपोष्ठ । कल्पनापोढः । मुक्त । चक्रमुक्तः । पतित । स्वर्गपतितः । अपत्रस्त । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पश इति समासस्याल्पविषयतामाह्वये । अल्पा पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रासादात्पतितः, भोजनादपत्रस्तः, इत्येवमादौ न भवति । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकांन्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक अन्तिक दूर इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्तीः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोका । स्तोकांन्मुक्तः । अन्तिक । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्राल्लब्धः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥ शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शतात्परे, परशशताः । सहस्रात्परे, परस्सहस्राः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । निपातनात्सुडागमः ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥

• सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अत्रेषु शौण्डो, उत्तशौण्डः । अत्रधूर्तः । अत्रकितवः । शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर । अन्तशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण * । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादत्रादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

• सप्तमीति वर्तते । सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सांकाश्य सिद्धः । काम्यित्यसिद्धः ।

* संव्याड । मन्य । समीर । एते शब्दा अप्यत्र पुस्तकान्तरे दृश्यन्ते ।

शुष्क । आतपशुष्कः । छायाशुष्कः । यक् । स्थालीपक्कः । कुम्भीपक्कः ।
बन्ध । चक्रबन्धः । बहुलयहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थे ध्वाङ्क्षइव, तीर्थेध्वाङ्क्षः ।
अनवस्थित इत्यर्थः । तीर्थेकाकः । तीर्थेवायसः । क्षेपइति किम् । तीर्थे
ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्क्षणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति, क्षणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेष्यते । मासे देयमृणं,
मासदेयम् । संवत्सरदेयम् । अहदेयम् । क्षणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं
तेनेहापि समासो भवति । पूर्वाङ्क्षे गेयं साम । प्रातरध्वयो ऽनुवाकः ।
क्षणाइति किम् । मासे देया भिक्षा ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन
संज्ञा गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकिंशुकाः । वनेबि-
ल्वकाः । कूपेपिशाचकाः । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरषयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाङ्क्षकृतम् । अपराङ्क्षकृतम् । पूर्वरात्रङ्क्ष-
कृतम् । अपररात्रङ्क्षकृतम् । अवयवग्रहणं किम् * । अहनि भुक्तम् । रात्रौ
वृत्तम् । बहुलयहणाद् रात्रिवृत्तम्, संध्यागर्जितमित्यादयः ॥

* अवयवग्रहणं किम् ।

उलूखलेरामरणेः पिशाचो यदभाषत ।

एतत्तु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं च दृश्यसि ॥

इति पाठान्तरम् ।

The story is given in K.
M. 129.

तच्च ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तत्रपीतम् । ऐकपदमैकस्वर्यं च समासत्वाद्व्यति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् । चापलमेतत्, अनवस्थितत्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्म-
निहुतम् । निष्फलं यत्क्रियते तदेवमुच्यते । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्य-
लुक् ॥

• ॥ पात्रेसंमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र कान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वणैव सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिरियहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसंमितादयश्चेति पठ्यन्ते । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्रेव संमिता न पुनः क्वचित्कार्यइति । उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन । पिण्डीशूरादिषु निरीहतया । अश्रुत्वाच्चाकृतिगणायम् * । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । उदरक्रिमिः । कूपकच्छपः । कूपचूर्णकः । अवटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । नगरवायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डीशूरः । गेहेशूरः । गेहेनर्द्वी । गेहेस्वेही । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेतृप्पः । गेहेधृष्टः । गर्भतृप्तः । आखनिकबकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेस्वेही । गेहेमेही । गोष्ठेपट्टः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेटिट्टिभः ।

* अश्रुत्वाद्यादाकृतिगणायम् । इति पा० ।

कर्णचुरचुरा । चकारोऽवधारणार्थः तेन समासान्तरं न भवति, पर-
मपात्रेसंमिता इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पराणवकेवलाः समानाधि-
करणेन ॥ ४८ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्व जरत्
पुराण नव केवल इत्येते सुवन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः
सामानाधिकारण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्द्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् ।
पूर्वकालो ऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्तः । कृष्टसमीकृतम् । दग्ध-
प्रकृष्टम् । एकशाटी । एकभिन्ना । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जरदृस्ती ।
जरदृष्टिः । जरदृत्तिः । पुराणात्रम् । पुराणावसथम् । नृवाचम् । नवाव-
सथम् । केवलाचम् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शाटी ॥

द्विकसंख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समभनाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः
संख्या च समानाधिकरणेन सुवन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति, संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या ।
पञ्चाम्नाः । सप्तर्षयः । संज्ञायामिति किम् । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च
ब्राह्मणाः ॥

॥ तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

द्विक्स्त्रये इत्यनुव्रत्ते । तद्विद्वितार्थे त्रिष्ये उत्तरपदे च परतः समा-
हारे वाभिधेये द्विक्स्त्रये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । तद्विद्वितार्थे तावत् । पूर्वस्यां शालायां भवः । द्विक्पूर्वप-
दादसंज्ञायां जः । पौर्वशालः । अपरशालः । उत्तरपदे । पूर्वशालाप्रियः ।
अपरशालाप्रियः । समाहारे द्विक्शब्दो न संभवति । संख्या तद्विद्वितार्थे ।
पाञ्चनपितः । पञ्चकपालः । उत्तरपदे । पञ्चगवधनो, दशगवधनः ।

समाहारे । पञ्चफली । दशपूनी । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं, ह्रस्वा नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वम् ॥

संख्यापूर्वा द्विगुः ॥ ५२ ॥

तद्वितीयोत्तरपदसमाहारे चेत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति । तद्वितीयं तावत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो, दशकपाब्जः । संस्कृतं भक्ता इतीहाण, तस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति समासान्तो भवति । समाहारे । पञ्चपूनी । द्विगोरिति डोब् भवति । द्विगुप्रदेशा द्विगोरित्येवमादयः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते । विशेषणं विशेष्येणेति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्व निपातार्थे आरम्भः । वैयाकरणवसूचिः । निष्प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककृतवः । अयाज्ययाजनवृष्णापरः । मीमांसकदुर्दुष्टः । नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् । वैयाकरणश्चैव । नह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापाणकशब्दैः कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वणं समासे परनिपातः प्राप्तः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप अणक एते सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलालः । अणकनापितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमयितेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमे-

ययोः साधारणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीव
श्यामा, शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्ययोधपरिम-
ण्डला । उपमानानीति किम् । देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति
किम् । फालादिव तन्दुलाः । पर्वतादिव बलाहकाः ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं तद्व्याचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्याद् उपमान-
वचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची
शब्दः प्रयुज्यते । विशेषणं विशेष्येति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्व-
निपातार्थ आरम्भः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । सामा-
न्याप्रयोग इति किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूदः । व्याघ्र । सिंह । क्षत्र । क्षप ।
चन्दन । वृत् । वृष । वराह । हस्तिन् । कुञ्जर । रू । पृषत । पुण्डरीक ।
बलाहक । आकृतिगणश्चायम् । तेनेदमपि भवति । मुखपद्मम् । मुखकमलम् ।
कक्षकिसलयम् । पार्थिवचन्द्रः । इत्येवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं, विशेषणं, भेदाविशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्य-
वाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च स-
मासो भवति । नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्थम् । क
चिन्नित्यसमास एव । कृष्णसर्पः । लोहितशालिः । क चिच्च भवत्येव । रामो
जामदग्न्यः । अर्जुनः कार्त्तवीर्यः । क चिद्विकल्पः । नीलमुत्पलम् । नीलो-
त्पलम् । विशेषणमिति किम् । तत्तकः सर्पः । विशेष्येति किम् ।
लोहितस्तवकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्वं अपर प्रथम चरम जघन्य समान मध्य मध्यम वीर इत्येते सुबन्ताः
समानाधिकरणेन सुप्ता सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पू-
र्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समान-
पुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५८ ॥ .

• श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समामो भवति ॥ श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम् ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृत्यः । श्रेणिकृताः । एककृताः । श्रेण्यादयः पठन्ते । कृतादिरा-
कृतिगणः । द्यन्तानां तु कुगतिप्रादय इत्यनेन नित्यसमासः । श्रेणीकृताः ।
श्रेणि । एक । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव ।
मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण । क्षत्रिय । पटु ।
• पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । कृपण । श्रेण्यादिः ॥ कृत । मित । मत ।
भूत । उक्त । समाज्ञात । समाम्नात । समाख्यात । संभावित । अवधा-
रित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादिः ॥ *

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्पञ्चत्वादिकं तुल्यं तच्चविशिष्टं, तेन नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, त-
त्पुरुषश्च समामो भवति । कृतं च तदकृतं च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् ।
पीतापीतम् । उदितानुदितम् । नुडिटौ तद्वक्तृत्वाच्चैव भेदकौ । अशित-
नशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन वर्त्तते ॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् ।
यातानुयातम् । क्रयाक्रयिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मा-
निका ॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलो-
पश्च ॥ * ॥ शाकप्रधानः पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतपसौश्रुतः ।
• अजातौत्त्वलिः ॥

• सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥ .

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते,
तत्पुरुषश्च समामो भवति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सदादयो
विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्ट-
पुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् । उत्कृष्टो गौः कर्द्वमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक नाग कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्ते । गोवृन्दारकः । अश्ववृन्दारकः । गोनागः । अश्वनागः । गोकुञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् । सुसीमो नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरकठः । कतरकालापः । कतमकठः । कतमकालापः । ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्नश्च व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव गृहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन । एवं तत्क्षेपे जापयति कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्त्तत इति । तथा च प्रत्युदाहरणं, कतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । कतमो भवतां द्वैवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । किंराजा, यो न रतति । किंसखा, योभिद्रुहति । किंगौः, यो न वहति । किमः क्षेपे इति समासान्तो न भवति । क्षेप इति किम् । को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कय-

णीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जानिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना, पोटेत्यभिधीयते । * गृष्टिरेकवारप्रसूता । धेनुः, प्रत्ययप्रसूता । वशा, वन्ध्या । वेह, दूर्भपतिनी । द्वष्कयणी, तरुणावत्सा । पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदशिवृत्कतिपयम् । गोशृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोद्वष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रो-

* युवतिर्नद्रयोवना स्त्री । स्तोत्रमन्यपर्यायः । कतिपर्यं च । इत्यधिकं क्य चित् ।

त्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । जातिरिति किम् । देवदत्तः प्रवक्ता ।
धूर्तग्रहणमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्त्तने । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह सम-
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रुढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते
मतल्लिकादयस्ते च विशिष्टलिङ्गत्वादप्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गो-
पादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् ।
गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका । गोमवर्चिका । अश्वमवर्चिका । जा-
तिरिति किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः 'प्रातिपदिकग्र-
हणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः, युवख-
लतिः । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युव-
तिः पलिता, युवपलिता । युवा वलिनः, युववलिनः । युवतिर्वलिना, यु-
ववलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिर्जरती, युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते,
तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीत-
म् । तुल्याख्याः । तुल्यश्वेतः । तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् ।
अजात्येति किम् । भोज्य औदनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिक-
रणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः । लोहि-
तसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः स-
मुदाये वर्त्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येन स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुलिङ्गा अध्यापको ऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरुभयथा, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादाविनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोगर्भिणी । अजागर्भिणी ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । कालाती गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति । चकारो ऽवधारणार्थः । परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति मयूरव्यंसकः । क्वात्रव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवगमुण्डः । कुन्दसि । हस्तेष्ट्य । पादेष्ट्य । लाङ्गलेष्ट्य । पुनर्द्वय ॥ एहीडादयो ऽन्यपदार्थे ॥ एहीडम्, एहियवं वर्त्तते । एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वागता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । प्रोहकटा । अपोहकटा । प्रोहकर्दमा । अपोहकर्दमा । उटुरचूडा । आहरचेला । आहरवैसना । आहरवनिता । कृन्तविचत्तणा । उटुरोत्सृजा । उटुमविधमा । उत्पन्नविपचा । उत्पत्तिनिपता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अचितोपचितम् । अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिंचनम् । स्वात्वाकालकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहितः ।

प्राप्यपापीयान् । उत्पत्त्यव्याकुला । निपत्त्यरोहिणी । निषण्णश्यामा । अपे-
हिप्रध्म । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा बहुलमाभीत्ये कर्त्तारं
चाभिदधाति ॥ जहिजोडः । उज्जहिजोडः । जहिस्तम्बः । उज्जहिस्तम्बः ॥
आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अशनीतपिबता । पचतभृज्जता । खाद-
तमोदता । खादताचमता । आहरनिवपा । आपनिष्किरा । उत्पचवि-
पचा । भिन्दुलवणा । छिन्दुविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रकूटा । अवि-
हितलक्षणास्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

• इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकाय ऽवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशो ऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह
पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समा-
सो भवति । एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं चेदधिकरण-
मेकद्रव्यमेकदेशि भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य,
पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिनेति किम् ।
पूर्वं नाभेः कायस्य * । एकाधिकरणइति किम् । पूर्वं क्वात्राणामामन्त्रय ।
कथं मध्याह्नः सायाह्न इति । संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्येति ज्ञापकात्सर्व-
णैकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्तते । समप्रविभागे ऽर्धशब्दो नपुंस-
कमाविष्टलिङ्गस्तस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकर-
णेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः ।

* अत्र 'नाभिशब्देन सह समासो न भवति' । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ॥

अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । नपुंसकमिति किम् ।
यामार्द्धः । नगरार्द्धः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन
सह समासो न भवति । एकाधिकरणइत्येव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति वर्तते । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः ।
अन्यतरस्यां ग्रहणात् सोऽपि भवति । पूरणेति प्रतिषेधश्चात एवान्यतरस्यां-
ग्रहणसामर्थ्याच्च प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिक-
रणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं
भित्तायाः, द्वितीयभित्ता । षष्ठीसमासपक्षे भित्ताद्वितीयं वा । तृतीयं
भित्तायाः, तृतीयभित्ता । भित्तातृतीयं वा । चतुर्थं भित्तायाः, चतुर्थभित्ता ।
भित्ताचतुर्थं वा । तुर्यं भित्तायाः, तुर्यभित्ता । भित्तातुर्यं वा । तुरीयशब्द-
स्यापीष्यते ॥ तुरीयं भित्तायाः, तुरीयभित्ता । भित्तातुरीयं वा * । एकदे-
शिनेत्येव । द्वितीयं भित्ताया भित्तुकस्य । एकाधिकरणइत्येव । द्वितीयं
भित्ताणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

• एकदेशिनैकाधिकरणइति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचन-
मिदम् । विधानसामर्थ्यात्सोऽपि भवति । प्राप्तापन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन
सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्तो जीविकां, प्राप्ताजीविकः ।
जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्ने जीविकाम्, आपन्नजीविकः । जीवि-
कापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना मुबन्तेन सह साम-
र्थ्यात्परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
षष्ठीसमासविषये योगारम्भः † । मासो जातस्य, मासजातः । संवत्सरजातः ।
द्व्यहजातः । त्र्यहजातः ॥

* तुरीयशब्दस्येत्यादिभ्य भित्तातुरीयं येत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

† षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः इति पा० २ ।

नञ् ॥ ६ ॥

• नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
न ब्राह्मणो, ऽब्राह्मणः । अट्टपलः ॥ नञो नलोपस्तिङि द्वेपे ॥ * ॥ अ-
पचसि त्वं जाल्म * ॥

ईषद्वृत्ता ॥ ७ ॥

ईषदित्ययं शब्दो ऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति ॥ ईषद्वृत्तावचनेनेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषत्कडारः । ईषत्पिङ्गलः ।
ईषद्विकटः । ईषद्वृत्तः । ईषत्पीतम् । ईषद्वृत्तम् । गुणवचनेनेति किम् ।
इह न भवति । ईषद्वृत्तार्थः ॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

पञ्चमं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः ॥ ऋद्धो गा च षष्ठी
समस्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशतनः । किमथमि-
दमुच्यते । 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति वदति, तस्यायं
पुरस्तादपकर्षः ॥

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेण समासः सिद्ध एव तस्य कर्तरि चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचन-
मिदमारभ्यते प्रतिप्रसवार्थम् । याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । याजक । पूज-
क । परिचारक । परिषेचक । स्वातक । अभ्यापक । उत्सादक । उद्वृ-
त्तक । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक ॥ तत्स्यैश्च

* नञो नलोपेत्यारभ्य जाल्मेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ॥

† अत्र 'अकृतेति किम् । ईषद्वृत्तम्' । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ परिषेचकेति पाठान्तरम् ॥

§ हर्तृ, वर्तक, इत्यधिको वच चित् ॥

गुणैः षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चन्द्रनग्न्यः । कपित्थरसः ॥
गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वेषां श्वेततरः, सर्वश्वेतः ।
सर्वेषां महत्तरः, सर्वमहान् । 'न निर्धारणे' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वच-
नमिदम् । सर्वशुक्ला गौः * ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्धारणे या षष्ठी सा
न समस्यते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धार-
णम् । तच्चियो मनुष्याणां शूरतमः । कृष्णा गवां संपन्नतीरतमा । धाव-
न्ध्वगानां शीघ्रतमः ॥ प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् † ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणसुहितार्थं सद्व्यय तव्य समानाधिकरण इत्येतैः सह
षष्ठी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न
भवति । पूरणार्थं । द्वात्राणां पञ्चमः । द्वात्राणां दशमः । गुण । व-
लाकायाः शौक्ष्यम् । काकस्य काण्यम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां
सुहितः । फलानां तृप्तः । सत् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वा-
णः । अव्यय । ब्राह्मणस्य कृत्वा । ब्राह्मणस्य कृत्वा । तव्य । ब्राह्म-
णस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासे भवत्येव । ब्राह्मणकर्त्त-
व्यम् । समानाधिकरण । शुकस्य माराविदस्य । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य ।
पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् । पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अन-
न्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां विशेषणं विशेष्येणेति भवत्येव समासः ।
पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव ‡ ॥

क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥

* गुणान्तरेणेत्यारभ्य सर्वशुक्ला गौरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ॥

† ज्ञो विदर्थस्य करणे इति षष्ठीति क्व चिदधिकमत्र ॥

‡ अनन्तरायामित्यारभ्य विशेषणस्यैवेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुप-
लक्षणार्थम् । क्लो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां
मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः । पूजायामिति किम् । द्वात्रस्य हसि-
तं, द्वात्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

‘क्लो अधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य’ इति वक्ष्यति, त-
स्येदं ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्लेन षष्ठी न समस्यते । इदमेकं या-
नम् । इदमेषां भुक्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्लेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या
षष्ठी सा न समस्यते । उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठा इदं ग्रहणम् । आ-
श्चर्या गवां दोहेऽगोपालकेन * । रोचते आदनस्य भोजनं देवदत्तेन ।
साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्तरि या षष्ठी सा तृजा ऽकेन च
सह न समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिकौ । भवतो ऽयगामि-
कः । तृच् कर्तर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृज-
ग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्तरीति किम् । इदुभक्तिकां मे धारयसि ॥

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कर्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्या-
दकस्य विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा ।
पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्य-
ते † । संबन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् ‡ । अकः खल्वपि ।

* अशिक्षितेन गोपालनेति पाठान्तरम् ।

† पठ्यते इत्यस्यार्थं ‘तत्र पाठसामर्थ्यात्समासेन भवितव्यम् । नैतदस्ति’ इति क्व
चिदधिकम् ।

‡ ग्रहणमित्यस्याये ‘इह तु क्रियाशब्दस्य’ इति पाठः कुत्र चिदधिकः ।

श्रोतनस्य भोजकः । सक्तनां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तं न वृज्जकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जी-
विकायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृच्
क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्येक एवोदाह्रियते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका ।
वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । नखलेखकः । क्रीडा-
जीविकयोरिति किम् । श्रोतनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्तते । कुशब्देऽध्ययं दृश्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न
दृष्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, त-
त्पुरुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थं । कुपुरुषः । गति । उररीकृतम् ।
यदूरीकरोति । प्रादयः । दुर्निन्दायाम् । दुष्पुरुषः । स्वती पूजायाम् ।
सुपुरुषः । अतिपुरुषः । आङ्गीपदर्थं । आपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिष-
चनम्, अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते । कोष्णम् । कदुष्णम् । कथोष्णम् ।
दुष्कृतम् । अतिस्तुतम् । आबद्धम् । इति ॥ प्रादयो गतादर्थे प्रथम-
या ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः । प्रान्तेवासी ॥ अत्यादयः क्रान्ता-
दर्थे द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तः खट्वाम्, अतिखट्वः । अतिमालः ॥
अवादयः क्लृष्टादर्थे तृतीयया ॥ * ॥ अवक्लृष्टः कोकिलया, अवकोकिलः ॥
पर्यादयो ग्लानादर्थे चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय, पर्यध्ययनः ।
असं कुमार्यै, अलंकुमारिः ॥ निरादयः क्रान्तादर्थे पञ्चम्या ॥ * ॥ नि-
ष्क्रान्तः कौशाम्याः, निष्कौशाम्बिः । निर्वाणसिः ॥ इवेन सह समासो
विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाससीदिव प्रा-
दिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृत्तं प्रति विद्वा-
तते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह

समस्यते नित्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः ।
अतिङिति किम् । एधानाहारको व्रजति । ननु च सुप् सुपेति वर्तते, तत्र
कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः । एवं तर्हि ज्ञापयति एतयोर्योग्यैः सुप्
सुपेति न संबध्यतइति । तेन गतिकारकोपपदानां कृद्विः सह समासवचनं
प्राक्तुबुत्पत्तेरित्येतदुपपन्नं भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः
समासः सोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुंकारं भुङ्के । संपन्नंकारं भुङ्के ।
लवणंकारं भुङ्के । अमैवेति किम् । कालसमयवेलासु तुमुत् । कालो भो-
क्तुम् । * एवकारकरणमुपपदविशेषणार्थम् । अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं
तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् ।
अयेभुक्त्वा । अये भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्तते । उपदंशस्तृतीयायामित्यतः प्रभृति ग्रान्युपपदा-
नि तान्यमैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
उभयत्र विभाषेयम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यद्योपदंश-
स्तृतीयायामिति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा
अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृजः त्काणमुलाविति । मूलकोपदंशं भुङ्के । मू-
लकेनोपदंशं भुङ्के । उच्चैःकारमाचष्टे । उच्चैः कारम् । अमैवेत्येव । पर्या-
प्तिवचनेष्वलमर्थेषु । पर्याप्तो भोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगे ऽनुवृत्तं तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते ।
क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेता-

* 'समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम्' । इत्यधिकं क्व चित् ।

गने इति क्ताप्रत्ययः । समासपक्षे ल्यबेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं
त्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

* उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति ।
रच शेषः । यत्रान्यः समासो नोक्तः । वक्ष्यति । अनेकमन्यपदार्थे । चि-
गुः । शबलगुः । कृष्णोत्तरासङ्गः । शेष इति किम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहि-
गङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशाः न बहुव्रीहावित्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थं वर्तमानं समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो
वति । प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्रा-
प्तुदकं यामं, प्राप्तोदको यामः । ऊठरथो ऽनङ्गान् । उपहृतपशू रुद्रः ।
दृतौदना स्याली । चित्रगुर्देवदत्तः । वीरपुरुषको यामः । प्रथमार्थं तु न
वति । वृष्टे देवे गतः । अनेकग्रहणं किम् । बहूनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेन सुलभाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता † ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यधिकरणा-
मा भूत् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥
ज्वैर्मुखः । नीचैर्मुखः ॥ सप्रम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥
एठे स्थितः कालो ऽस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उग्रस्य मुखमिव
खं यस्य स, उग्रमुखः । खरमुखः ॥ समुदायविकारणप्राश्व, बहुव्रीहिरु-
रपदलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ केशानां संघातः, केशसंघातः, केशसं-
घातश्चूडा ऽस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारो ऽलंकारो ऽस्य सुवर्णालंका-
॥ प्राद्विभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥

* तत्पुरुष इति निवृत्तमिति क्व चिदधिकमत्र ।

† सुसूक्ष्मजटकेन सुलभाजिनवाससा ।

ममन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥ इति पा० २

प्रपतितं पर्णमस्य, प्रपर्णेः । प्रपतितं पलाशमस्य, प्रपलाशः ॥ नञो ऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अविद्यमानः पुत्रो यस्य, अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः, अभार्यः ॥ सुबधिकारे ऽस्तितीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्तितीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्यया ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । अव्यय । उपदशाः । उपविंशाः । आसन्नदशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः । अदूरविंशाः । अधिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या । द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः । संख्येयेति किम् । पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम् । ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिग्नामानि । दिग्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं, दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वात्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे* पुंवद्भावः ॥ * ॥ नामग्रहणं रूढ्यर्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्राश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

तच्च तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं गृह्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । इतिकरणश्चेह विधत्तार्था लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतिहारो युद्धं च समासार्थ इति सर्वमितिकरणान्त्वयते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्वति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्वति । केशेषुकेशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं, केशाके-

* वृत्तिमात्रे इत्यस्यापि पूर्वपदस्येत्यपि कुत्र चित् पाठः ।

शि । कवाकृत्ति । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्ड ।
मुशलामुशलि । इच्च कर्मव्यतिहारइति इच्च समासान्तः, स चात्ययम् ।
अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपग्रहणं किम् । हलैश्च
मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तं सह
समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह पुच्छेणागतः, सपुच्छः । स-
च्छात्रः । सकर्मकरः । तुल्ययोगइति किम् । सहेव दशभिः पुच्छैर्भारं व-
हति गर्दभी । विद्यमानैरेव दशभिः पुच्छैर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः
सलोमकः सपुच्छ इति । नह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते किं तर्हि विद्यमान-
ता । प्रायिकं तुल्ययोगइति विशेषणमन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुब्रन्तं चार्थे वर्तमानं समस्यते, द्व-
न्द्वसंज्ञश्च समासो भवति । सगुच्छयान्वाचयेतरेतयोः समसमाहाराश्चार्थाः ।
तत्र समुच्छयान्वाचययोरसामर्थ्यावाप्तिः समासः । इतरेतरयोगे समाहारे
च समासो विधीयते । प्लवश्च न्ययोधश्च प्लवन्ययोधौ । धवश्च खदिर-
श्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वश्च, वाक्त्वचम् । बाणदृष-
दम् । द्वन्द्वप्रदेशाः द्वन्द्वे चेत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समासइति वर्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ।
पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कष्ट-
श्रितः । तृतीया । शङ्कुलाखण्डः * । चतुर्थी । यूपदारु । पञ्चमी । वृक-
भयम् । षष्ठी । राजपुरुषः । सप्तमी । अक्षशौण्डः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

* किरिकाण इत्यधिकमत्र क्व चित् ।

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपस-
र्जनं प्रयोक्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य
पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा, राजदन्तः ।
वनस्याथे, अथेवणम् । निपातनादलुक् । राजदन्तः । अथेवणम् । लिप्त-
वासितम् । न्यनमुषितम् । मुक्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्जितम् । अशक्त्रिपक्क-
म् । अर्पितोष्टम् । उप्तगाढम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उलूखलमुसलम् ।
तण्डुलकिण्वम् । दृषदुपलम् । आरग्वायनबन्धकी । चित्रयवाहीकम् ।
आवन्त्यरमकम् । शूद्रार्यम् । स्वातकराजनौ । विष्वक्तेनार्जुनौ । अतिभ्रु-
वम् । दारगवम् । शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ । अनियमश्चात्रेव्यते ।
अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथं वक्तव्यमिदम् । धर्मादिषूभय-
मिति । वैकारिमतम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूजापू । पूलामककर-
ण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जास्यम् । वित्रास्वाती ।
भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भाया
दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशु । केशशमश्रु । शमश्रुकेशौ ।
शिरोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादौ । गुणवृ-
द्धौ । वृद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्त्तते । द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ ।
मृदुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः ।
पटुशुक्लमृदवः । द्वन्द्वइति किम् । विस्पष्टपटुः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्वइति वर्त्तते * । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयो-
क्तव्यम् । उप्रखरम् । उप्रशशकम् ॥ बहुष्वनियमः* ॥ * ॥ अश्वरथेन्द्राः ।
इन्द्ररथाश्वाः ॥ द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्र-
वायू । तपरकराणं किम् । अश्वावृषौ वृषाश्वे इति वा ॥

* पूर्वमिति चेति क्वचिदधिकम् ।

अल्पाक्षरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वइति वर्त्तते । अल्पाक्षरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूतश्च न्ययोधश्च, पूतन्ययोधौ । धवखदिरपलाशाः । बहुष्वनियमः । शङ्खद्वन्द्वभिषीणाः । वीणाशङ्खद्वन्द्वभयः ॥ अतुनत्त्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । झत्तिकारोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् । शीष्मवसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुशकाशम् । शरशादम् ॥ अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मातापितरौ । शृगामेधे । दीवातपसी । वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः ॥ * ॥ ब्राह्मणवत्त्रियविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति ॥ भ्रातृश्च ज्ञायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशप्तम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वापसर्जनत्वाद्वहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठकालः । उरसिलौमा । विशेषणम् । चित्रगुः । शवलगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिधः संप्रधारणायां परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः । द्वान्यः । अन्यः ॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ सप्रम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गङ्गादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् ॥ * ॥ गडुकण्ठः । गडुशिराः । कथं वहेगडुः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

* निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । झतकटः । भित्ति-तभित्तिः । अयमुक्तोपानत्कः । आहूतसुब्रह्मण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा, नैष नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षितान्वयनत्वात् । कटे

* बहुव्रीहौ भित्ति वर्ततइति क्व चिदधिकमत्र !

कृतमनेनेति वा वियहीतव्यम् ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखा-
दिभ्यः परवचनम् ॥ * ॥ शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजातः ।
संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःखजातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः ।
प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥ प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कथमुद्यतगदः उद्यता-
सिः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

वा ऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु नि-
ष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । अन्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः ।
पुत्रजातः । जातदन्तः । जातश्मश्रुः । तैलपीतः । घृतपीतः । ऊढभार्यः ।
गतार्थः । आकृतिगणश्चायम् । तेनगडुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

• कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडाश-
दयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः ।
जैमिनिकडारः । कडार । गडुल । काण । खज्ज । कुण्ठ । खज्जर । ख-
लति । गौर । वृद्ध । भित्तुक । पिङ्गल । तनु । वटर । कर्मधारयइति
किम् । कडारपुरुषो यामः ॥

इति जयादित्यरचितायां काशिकायां तृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितइत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामो
ऽनभिहितइत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मदौ
विभक्तिर्भवति । केनन्नभिहिते, तिङ्गुत्तङ्गितसमासे, परिसंख्यानम् । खृत्य-

ति कर्मणि द्वितीया । कटं करोति । यामं गच्छति । अनभिहितइति किम् । तिङ् । क्रियते कटः । कृत् । कृतः कटः । तद्वित् । शत्यः । शूतिकः । समासः । प्राप्तमुदकं यं यामं, प्राप्तेऽदको यामः । परिसंख्यानं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । बहुषु बहुवचनमित्येवमादिना संख्या वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा, तत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते, अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति । यामं गच्छति ।

उभयसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीया ऽऽप्तेऽहितान्तेषु ततो ऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ * ॥

उभयतो यामम् । सर्वतो यामम् । धिदेवदत्तम् । उपर्युपरि यामम् । अर्धधामम् । अधोऽधो यामम् ॥ अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेषु च दृश्यते ॥ * ॥ अभितो यामम् । परितो यामम् । समयो यामम् । निकषो यामम् । हा देवदत्तम् । बुभुक्षितं न प्रति भाति किं चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्सा च भवति । छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति द्वितीया च । यवावा ऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । छन्दसीति किम् । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वर्यते न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दैः निपातौ साहचर्याद्बुद्ध्यते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । षष्ठ्यपवादे योगः । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्यं च । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कम-

गडलुः * । अन्तरेण पुरुषकारं न किं चिल्लभ्यते । युक्तग्रहणं किम् ।
अन्तरा तत्तशिलां च पाटलिपुत्रं सुप्रस्य प्राकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्यो ऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसं-
योगे गम्यमाने† । क्रियागुणद्वयैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धो ऽत्यन्त-
संयोगः । मासमधीते । संवत्सरमधीते । मासं कल्याणी । संवत्सरं क-
ल्याणी । मासं गुडधानाः । संवत्सरं गुडधानाः । अध्वनः खल्वपि । क्रो-
शमधीते । योजनमधीते । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी ।
क्रोशं पर्वतः । योजनं पर्वतः । अत्यन्तसंयोगइति किम् । मासस्य द्वि-
धीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति वर्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां
क्रियापरिसमाप्तिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया
विभक्तिर्भवति । मासेनानुवाको ऽधीतः । संवत्सरानुवाको ऽधीतः ।
अध्वनः । क्रोशेनानुवाको ऽधीतः । योजनेनानुवाको ऽधीतः । अपवर्ग-
इति किम् । क्रोशमधीतो ऽनुवाकः । मासमधीतो* । कर्तव्यावृत्तौ फल-
सिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतो ऽनुवाको न ज्ञानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्तते । कारकगोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां
सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्रुहे द्रुह्यद्वा
भोक्ता । अहे अहाद्वाक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्यो ऽयमिच्छा-
सः क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति । कर्तृकर्मणाः कारकयोः
कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः* । संख्यातानुदेशो न भ-
वत्यस्वरितत्वात् ॥

* तव मम मध्ये कमगडलुरित्यर्थ इत्याधिकं क्व चित् ।

† षष्ठ्यपवादो ऽन् योग इत्याधिकं क्व चित् ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुलक्षणे । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत् । आगस्त्यमन्त्रसिञ्चत्यजाः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखायां द्वाणः । उपनिष्के, कार्षापणम् । यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः, इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

अप आङ् परि इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुच्छादृष्टो देवः । परिपरि त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । अपेन साहचर्यात्परिवर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति । वृत्तं परि विद्मोतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । यस्मात्प्रतिनिधिर्गतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति । ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने । नैष दोषः । संबन्धसंबन्धात्तस्यापि योगो ऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारके ऽध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । ग्रामं व्रजति । ग्रामाय व्रजति । गत्यर्थग्रहणं किम् । ओदनं पचति । कर्मणीति किम् । अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम् । मनसा पाटलि-

पुत्रं गच्छति । अनध्वनीति किम् । अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थग्रहणम् । पन्थानं गच्छति । मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः । आस्थितः संप्राप्तः, आक्रान्त उच्यते । यत्र उत्पद्येन पन्थानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या । पथे गच्छतीति । द्वितीयाग्रहणं किम् । न चतुर्थ्येव विकल्प्येत । अपवादविषये ऽपि यथा स्यात् । यामं गन्ता । यामाय गन्ता । ऋद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

• संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति । माणवकाय भित्तां ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ यूपाय दाह । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलम् ॥ कृपिसंपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते यवागूः । कृषीत्यर्थनिर्देशः । मूत्राय संपद्यते यवागूः । मूत्राय जायते यवागूः ॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥

वाताय कपिला त्रिद्युदातपायातिलोहिनी । ..

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

• हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्था उपपदं यस्य सो ऽयं क्रियार्थोपपदः । तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनो ऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादे योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्पेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् । प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणम् । भवितरत्र स्थानी न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति किम् । एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् । एधानाहुर्तु व्रजति ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिप-
दिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति । भाववचनाश्चेति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् ।
पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति ।
तुमर्थादिति किम् । पाक, स्त्यागो, रागः । भाववचनादिति किम् । कार-
को व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा ऽलं वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभ-
क्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहा ऽग्नये । स्वधा
पितृभ्यः । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । प्रभुर्मल्लो
मल्लाय । शक्तो मल्लो मल्लाय । वषड्ग्नये । वषडिन्द्राय । चकारः पुन-
रस्यैव समुच्चयार्थः । तेनाशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भ-
वति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिर्वर्जिते विभाषा
चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरस्तिरस्कारः । न त्वा
तृणं मन्ये । न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा वुसं मन्ये । न त्वा वुसयि
मन्ये । मन्यतिग्रहणं किम् । न त्वा तृणं चिन्तयामि । विकरन्निर्देशः
किमर्थः । न त्वा तृणं मन्ये । अनादरइति किम् ।

अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।

॥ अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् । न त्वा शृगालं मन्ये ॥ यदेतदप्राणिष्विति
तदनाद्यादिष्विति वक्तव्यम् * ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा
नावं मन्ये । नावमुत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वा ऽञ्चं मन्ये । यावन्न भुक्तं
आद्रुम् । प्राणिषु तूभयम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये ।
इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने

मन्ये । युष्मदः कस्माच्च भवति चतुर्थी, एतदपि हि मन्यते; कर्म, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्त्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञदत्तेन भुक्तम् । करणे । दान्त्रेण लुनाति । परशुना छिनति ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या ऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण वैयाकरणः । गार्ग्या ऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्वारेण धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेण पशून् क्रीणाति ॥

सह्युक्ते ऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता । पुत्रेण सह गोमान् । पितुरत्र क्रियादिमन्बन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीयमान, इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेपि भवति । पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति । वृद्धो यूनेति निदर्शनात् । अप्रधानइति किम् । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दे ऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विक्रतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्षणा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्ठः * । अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम् । अक्षि काणमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कं चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतं, तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्रावीत् । छात्रे-

* कुणिरिति पाठान्तरम् ।

शोपाध्यायम् । शिख्या परिव्राजकम् । इह न भवति । कमण्डलुपाणि-
शङ्का इति । लक्षणस्य समासे ऽन्तर्भूतत्वात् । इत्यन्भूत इति किम् ।
वृत्तं प्रति विद्योतनम् * ॥

संज्ञो ऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां
तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा
संजानीते । मातरं संजानीते † ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोगः पदार्थो लोके हेतुह्यते । तद्वाचिनस्तृतीया
विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तर्युणो पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्त्तते । कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभ-
क्तिर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद्बहुः । सहस्राद्बहुः । अकर्तरिति
किम् । शतेन बन्धितः । शतमृणं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्त्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभ-
क्तिर्भवति † । जाड्याद्बहुः । जाड्येन बहुः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डि-
त्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् ।
बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी
विभक्तिर्भवति । अत्रस्य हेतोर्वसति ॥

* इत्यन्भूत इत्यारभ्य विद्योतनमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† संपूर्वः किम् । मातरं जानाति । पितरं जानाति । कर्मणीति किम् । पूरणे पुत्रं
संजानीते पिता । इत्यधिकं क्य चित् ।

‡ तृतीयापवादो ऽयं योग इत्यधिकं कुत्र चित् ।

सर्वनामस्तृतीया च ॥ २७ ॥

• सर्वनाम्ना हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति पंथी च । पूर्वेण षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति ॥ यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माच्चिमित्तादुसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिच्चिमित्ते वसति । एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

• अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । यामादाग्रच्छति । पर्वतादवरोहति । वृक्षेभ्यो विभेति । अध्ययनात्पराजयते । पञ्चमीविधाने ल्यङ्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, प्रासादात्प्रेक्षते ॥ अधिकरणे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसने उपविश्य प्रेक्षते, आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ॥ प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ कुतो भग्नान्, पाटलिपुत्रात् ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्त्तिक्या आयहायणी मासे ॥ तदुक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ कार्त्तिक्या आयहायणी मासे ॥ अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्थं योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपञ्चमिर्ह्युक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्दञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेपि भवति । अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् ।

विलक्षणो देवदत्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थं वर्त्तते । तत्र दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्तरस्यामिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्वेवदत्तात् । आराद्व्यञ्जदत्तात् । इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति ऋष्ययं वर्जनार्थं । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्दः । पूर्वा यामात् । उत्तरो यामात् । पूर्वा ग्रीष्माद्वसन्तः । उत्तरो ग्रीष्मा वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात् । इतरथा हि दिग्वृत्तिनैव स्यात् । इयमस्याः पूर्व्वेति । इह तु न स्यात् । अथमस्मात्पूर्व्वः काल इति । अञ्चूत्तरपद । प्राग् यामात् । प्रत्यग् यामात् । ननु चायमपि दिक्शब्द एव । षष्ठ्यन्तसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । आह । दक्षिणा यामात् । उत्तरा यामात् । आहि । दक्षिणाहि यामात् । उत्तराहि यामात् ॥

षष्ठ्यन्तसर्थप्रत्यये ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतमुज्जिति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अन्तसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो यामस्य । उत्तरतो यामस्य । पुरस्ताद् यामस्य । उपरि यामस्य । उपरिष्ठाद् यामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

एनवन्त्यन्तरस्यामदूरे पञ्चम्या इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । पूर्व्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन यामम् । उत्तरेण यामम् । षष्ठ्यपीष्यते । दक्षिणेन यामस्य । उत्तरेण यामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते । पृथक् विना नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागे द्वितीयार्थः ।

विना वाते विना वर्षं विद्युत्पतनं विना ।

• विना हस्तिहृतान्दोषान्केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोकः अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्यो ऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे
कारके ऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पते विधीयते, तृतीया तु
करणइत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्वयं, तदा
स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः ।
अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कति-
पयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्येति किम् । स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन म-
धुना मत्तः । करणइति किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् । स्तोकां
मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थः पञ्चन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थः शब्दैर्यागे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्य-
तरस्यां पञ्चमी च । दूरं यामात् । दूरं यामस्य । विप्रकृष्टं यामात् ।
विप्रकृष्टं यामस्य । अन्तिकं यामात् । अन्तिकं यामस्य । अभ्याशं या-
मात् । अभ्याशं यामस्य । अन्यतरस्याग्रहणं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि
तृतीया पते स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्त्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भ-
वति, चकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते । दूरं यामस्य । दूराद्वाम-
स्य । दूरेण यामस्य । अन्तिकं यामस्य । अन्तिकाद्वामस्य । अन्तिकेन
यामस्य । प्रातिपदिकार्थं विधानम् । असत्त्ववचनग्रहणं चानुवर्त्तते ।
सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरः पन्थाः । दूराय पथं
देहि । दूरस्य पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्च ।
 कटे आस्ते । शकटे आस्ते । स्यात्यां पचति । दूरान्तिकार्थेभ्यः कत्वपि ।
 दूरे यामस्य । अन्तिके यामस्य । आभ्यासे यामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्च-
 तस्यो विभक्तयो भवन्ति, द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः ॥ सप्तमीविधाने
 क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । परिगणिती
 याज्ञिके । आम्नाती कुन्दसि ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥
 साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः पितरि ॥ कारकाहंणां च कारकत्वे स-
 प्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ ऋद्वेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तर-
 त्सु वृषला आसते ॥ अकारकाहंणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥
 दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥
 तद्विपर्यसे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ ऋद्वेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते ।
 ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥

चर्मणि ट्ठीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु * चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

.. यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वतन्ते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया
 क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धः च
 क्रिया क्रियान्तरं लक्ष्यति । गोषु दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः ।
 अग्निषु हूयमानेषु गतः । हुतेष्वागतः । भावेनेति किम् । यो जटाभिः स
 भुङ्क्ते । पुनर्भागवयहणं किम् । यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात्सापि भवति ।
 अनादराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यो विभक्ती भवतः । रुदतः
 प्राव्राजीत् । रुदति प्राव्राजीत् । क्रोशतः प्राव्राजीत् । क्रोशति प्राव्राजी-
 त् । क्रोशन्तमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

* बालेष्विति पाठान्तरम् ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसात्तिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद सात्ति
प्रतिभू प्रसूत इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी । गोषु
स्वामी । गवामीश्वरः । गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः ।
गवां दायादः । गोषु दायादः । *गवां सात्ती । गोषु सात्ती । गवां प्रति-
भूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां
पते सप्तमीविधानार्थं वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारितः * कुशलो निपुणः
ताभ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आ-
सेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कट-
करणस्य । कुशलः कटकरणे । आसेवायामिति किम् । आयुक्तो गौः श-
कटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथ-
क्करणं निर्द्धारणम् । यतो निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः ।
मनुष्याणां तत्त्रियः शूरतमः । मनुष्येषु तत्त्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा
संपन्नतीरतमा । गोषु कृष्णा संपन्नतीरतमा । अध्वगानां धावन्तः शीघ्र-
तमाः । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्धारणमिति वर्तते । षष्ठीसप्तम्यपवादे योगः । विभागे
विभक्तम् । यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति ।
मायुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः * आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

* व्यापृत इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगे ऽर्चायां गम्यमानायां सप्रमी विभ-
भवंति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः ।
तरि निपुणः । पितरि निपुणः । अर्चयामिति किम् । साधुर्भृत्या राज्ञः ।
चकथने न भवति । अप्रतेरिति किम् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥
इत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुर्देवदत्तो मातरं परि । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति चकारा-
प्रमी च । प्रसितः प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबृट् स उच्यते । केशेः
सतः । केशेषु प्रसितः । केशैरुत्सुकः । केशेषूत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनवर्तते । लुब्धन्तान्नक्षत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ
भक्ती भवतः । पुष्येण पायसमश्नीयात् । पुष्ये पायसमश्नीयात् । म-
भिः पल्लौदनम् । मघासु पल्लौदनम् । नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु
रति । लुपेति किम् । मघासु ग्रहः । इह कस्मान्न भवति । अद्य
यः । अद्य कृत्तिका । अधिकरण इति वर्तते । वचनं तु पक्षे तृतीयावि-
नार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता । लिङ्गं स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमा-
त्रेणः खारी आठकम्* । वचनमेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः
येकमभिसंबध्यते । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचन-
मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः । नीचैः । लिङ्ग-
हणं किम् । कुमारी, वृत्तः, कुण्डम्, इत्यात्रापि यथा स्यात् । परिमाणय-
णं किम् । द्रोणः, खारी, आठकम्, इत्यात्रापि यथा स्यात् । वचनग्रहणं
किम् । एकत्वाद्विपूर्केष्वपि यथा स्यात् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदि-

* 'परिमाणं प्रस्थादि' इति पा० २ ।

कथहणं किम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं ततो ऽपि यथा
स्यात् । प्रलम्बते । अध्यागच्छति ॥

संबोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संबोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्रा-
प्नोताति वचनमारभ्यते । संबोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त ।
हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः ॥

सा ऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

संबोधने यौ प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा
चैवोदाहृतम् । आमन्त्रितप्रदेशा आमन्त्रितं पूर्वमविश्रमानवद् इत्येव-
मादयः * ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो ।
हे देवदत्त । संबुद्धिप्रदेशा एङ्गृह्णस्वात्संबुद्धेरित्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कर्मादिभ्यो ऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः • स्वस्वामिसंबन्धादिः •
शेषस्तत्र षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरुषः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

† जानातिरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
सर्पिषो जानीति । मधुनो जानीति । सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । प्र-
वृत्तिवचनो जानातिरविदर्थः । अथ वा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि
रक्तः प्रतिहतो वा । वित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव याज्ञं प्रतिपद्यते ।
मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविदर्थस्येति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेषां कर्मणि ॥ ५२ ॥

* 'आमन्त्रितस्य च' इत्येवमादयः । इति पा० २

† अत्र 'शेषइत्यनुवर्तते' इत्यधिकं क्व चित् ।

शेषःति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । दय दानगतिरक्षणेण । ईश ऐश्वर्यं । एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरध्येति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईष्टे । मधुन ईष्टे । कर्मणीति किम् । मातुर्गुणैः स्मरति । शेषइति किम् । मातरं स्मरति ॥

कृजः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतिः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्योपस्कृते । शस्त्रपत्रस्योपस्कृते । प्रतियत्नइति किम् । कटं करोति । कर्मणीति किम् । एधोदकस्योपस्कृते प्रजया । शेषइत्येव । एधोदकमुपस्कृते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौरस्यामयत्यामयः । रुजार्थानामिति किम् ॥

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रं मामैवं तपःसाहसमाचर ॥

भाववचनानामिति किम् । नदी कूलानि रुजति । अज्वरेरिति किम् । चौरं ज्वरयति ज्वरः ॥ अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौरं संतापयति तापः । शेषइत्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

नाथु नाथु याज्ञोपतापैश्वर्याशीःषु पठ्यते, तस्याशीःक्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमुपनाथति, अङ्ग पुत्रकाधीष्व ॥

* कल्याणी खलु गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

इति पाठान्तरम् ॥

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

• जासि निप्रहण नाट क्राय पिष इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । जसु हिंसायां, जसु ताडने, इति च चुरादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न देवादिकस्य जसु मोक्षणे, इत्यस्य * । चौरस्योन्नासञ्चति । वृषलस्योन्नासयति । निप्रहण इति संघातविग्रही-तविपर्यस्तग्रहणम् । चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योच्चाटयति । वृषलस्योच्चाटयति । चौरस्य क्वाथयति । वृषलस्य क्वाथयति । निपातनादृष्टिः । अयं हि घटादौ प-ठ्यते, अथ क्रय क्रय क्रय हिंसार्था इति, तत्र घटादयो मित इति मि-त्सञ्ज्ञायां मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि । हिंसायामिति किम् । धानाः पिनष्टि । शेषइत्येव । चौरमुन्ना-सयति । एषामिति किम् । चौरं हिनस्ति । निप्रहण इति किम् । चौरं विहन्ति † ॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । शतस्य व्यवहरति । सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आग्रप्रत्ययः कस्मान्न भवति । स्तुत्यर्थस्य पणतेराग्रप्रत्यय इष्यते ‡ ॥ समर्थयोरिति किम् । शलाकां व्यवहरति । वित्तिपतीत्यर्थः । ब्राह्मणाय पणायते । स्तौतीत्यर्थः । शेषइत्येव । शतं पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

• व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम् । ब्राह्मणं दी-व्यति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* अत्र 'अहिंसार्थत्वात्' इत्यधिकं क्व चित् ।

† एषामित्यारभ्य विहन्तीत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ अत्र 'न तु व्यवहारार्थस्य' इत्यधिकं क्व चित् ।

विभाषापसर्गे ॥ ५८ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उ-
च्यते । उपसर्गं सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभ-
क्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति । सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदी-
व्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति । उपसर्गस्येति किम् । शतस्य दीव्यति ।
तदर्थस्येत्येव । शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीयां
विभक्तिर्भवति । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । अनुपसर्गस्य षष्ठां
प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु कृन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि
सिद्ध्यति ।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

प्रेष्य इति इष्यतेर्देवादिकस्य लोणमध्यमपुरुषस्यैकवचनं, तत्साह-
चर्याद् ब्रुविरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठी वि-
भक्तिर्भवति देवतासंप्रदाने सति । अग्नये द्वागस्य हविषो वपाया मेदसः
प्रेष्य । अग्नये द्वागस्य हविषो वपाया मेदसेनुब्रूहि । प्रेष्यब्रुवोरिति
किम् । अग्नये द्वागं हविर्वपां मेदो जुहुधि । हविष इति किम् । अग्नये
गोमयान् प्रेष्य । देवतासंप्रदानइति किम् । माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य ॥
हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इन्द्राग्निभ्यां द्वागं हविर्वपां
मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थं बहुलं कृन्दसि ॥ ६२ ॥

कृन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति * बहुलम् । पुरुष-
मृगश्चन्द्रमसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसि । गोधा कालका दावाघाटस्ते वन-
स्पतीनाम् । ते वनस्पतिभ्यः । बहुलग्रहणं किम् । कृष्णो राज्ञै, हिमवतो

* अत्र 'देवतासंप्रदाने सति' इत्यधिकं क्वचित् ।

हस्ती ॥ पष्ठार्थे चतुर्थी वक्तव्या ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वां
जायते । या दत्तो धावति तस्यै श्यावदत् । या नखानि क्लृण्वति तस्यै
कुनखः । या ऽऽङ्क्ते तस्यै काणः । या ऽभ्यङ्क्ते तस्यै कुश्चर्मा । या केशान्
प्रलिखति तस्यै खलतिः । ग्रहत्यायै जारः ॥

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यजैर्धातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
घृतस्य यजते । घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते * ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे
काले ऽधिकरणे षष्ठी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वा ऽहो भुङ्क्ते । द्विरहो
ऽधीते । कृत्वोऽर्थग्रहणं किम् । अहि शेते । राज्ञा शेते । प्रयोगग्रहणं
किम् । अहनि भुङ्क्ते । गम्यते हि द्विस्त्रिश्चतुर्वति, न त्वप्रयुज्यमाने
भवति । कालग्रहणं किम् । द्विः कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरणइति
किम् । द्विरहो भुङ्क्ते । शेषइत्येव । द्विरहन्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृतप्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायि-
का । भूयत आसिका । कर्मणि । अपां सृष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य
भेत्ता । कर्तृकर्मणोरिति किम् । शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् । तर्द्धित-
प्रयोगे मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी आदनम् । शेषइति निवृत्तं,
पुनः कर्मग्रहणात् । इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ब्रूयात् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः ।
उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिस्तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्ति-
र्भवति, न कर्तरि । आश्चर्यां गवां दोहो ऽगोपालकेन । गोचने मे आद-

* अत्र 'करणइति किम् । अन्यत्र मा भूत्' इत्यधिकं क्व चित् ।

नस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन । बहुव्रीहिवि-
ज्ञानादिह नियमो न भवति । आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्म-
णानां च प्रादुर्भाव इति ॥ अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ भेटिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य ॥
शेषे विभाषा ॥ * ॥ अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्यहणात् तदपेक्षयाशेषः
स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना
वा ॥ के चिद्विशेषणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दानामनुशासनमाचार्येण,
आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । क्तस्य
वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां
बुद्धः । राज्ञां पूजितः । क्तस्येति किम् । ओदनं पचमानः । वर्तमान-
इति किम् । ग्रामं गतः ॥ नपुंसके भावउपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्वात्रस्य
हसितम् । मयूरस्य नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् ॥ शेषविज्ञानात् सि-
द्धम् ॥ * ॥ तथा च कर्तृविब्रज्यायां तृतीयापि भवति । क्वात्रेण हसि-
तमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

क्ताधिकरणे चेति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः । इदमेषामासितम् । इदमेषां शयितम् ।
इदमहेः सृष्टम् । इदं वनकपेर्यातम् । इदमेषां भुक्तम् । इदमेषामशि-
तम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत् ।
नेता ऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा नेताश्वस्य
ग्रामं चैत्रः * ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् ॥ ६९ ॥

* द्विकर्मकाणां प्रयोगइत्यादिग्रामं चैत्र इत्येतत्पर्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु
नास्ति ।

कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते । ल उ उक् अय्यं
निष्ठा खलर्थे तृन् इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । ल इति
शतृशानचौ कानच्क्सू किकिनौ च गृह्यन्ते । ओदत्तं पचन् । ओदन्
पचमानः । ओदन् पेवानः । ओदन् पेचिवान् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः ।
उ । कटं चिक्रीर्षुः । ओदन् बुभुतुः । कन्यामलंकरिणुः । इष्णुचोपि
प्रयोगे निषेधः । * उक् । आगामुकं वाराणसीं रत्न आहुः ॥ उक्प्रतिषेधे
कर्मभाषायामप्रतिषेधः ॥ * ॥ दास्याः कामुकः । अय्यय । कटं कृत्वा ।
ओदन् भुक्त्वा ॥ अय्यप्रतिषेधे तोमुन्कमुनोरप्रतिषेधः ॥ * ॥ पुरा
सूर्यस्यादेतोरधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्तिश्च । निष्ठा । ओदन्
भुक्त्वान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थे । ईषत्करः कटो भवता । ईषत्यानः
सोमो भवता । तृत्रिति प्रत्याहारग्रहणं, लटः शतृशानचावित्यारभ्य आ
तृनो नकारात् । तेन शानन्वानशतृतृनामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं
पचमानः । नट माघानः । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता
जनापवादान् ॥ द्विषः शतृवा वचनम् ॥ * ॥ चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं न
विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । ओदन्
भोजको व्रजति । इनः खल्वपि । यामं गमी । यामं गामी । आधमर्ण्ये ।
शतं दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम् । यक्षनां
लावकः । सक्तूनां पायकः । अवश्यं करी कटस्य । इह कस्माच्च भवति
वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक इति । भविष्यदधिकारे विहित-
स्याकस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । कृ-
त्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि । भवता

* इष्णुचो ऽपि प्रयोगे निषेध इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

+ 'न कर्मणो'ति कुत्र चिन्नास्ति ।

कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्त्तरीति किम् । गेयो माणवकः
सामान्यः उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ कृष्टव्या
यामं श्राव्या देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पते षष्ठी च,
तुलोपमाशब्दैर् वर्जयित्वा । शेषे विषये तृतीयाविधानात् तथा मुक्ते
प्रयुज्य भवति । तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन ।
सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् । तुला देवदत्तस्य नास्ति ।
उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य
चकारेणानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुक्रुष्यते ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थ हित
इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । शेषे
चतुर्थीविधानात्तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । आशायुष्यादीनां पर्याय-
ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ * आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य
भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय
भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । भद्रं देवदत्ताय । भद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देव-
दत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । निरामयं देवदत्ताय । निरामयं देवदत्तस्य ।
सुखं देवदत्ताय । सुखं देवदत्तस्य । शं देवदत्ताय । शं देवदत्तस्य । अर्थो
देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय । प्रयोजनं देवदत्तस्य ।
हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवदत्ताय । पथ्यं देवदत्तस्य ।
आशिषीति किम् । आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयस्याध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥

* अत्रेत्यारभ्य कर्त्तव्यमित्यन्तः पाठो बहुत्र नास्ति ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समासः एकवचनं भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य बाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विगुरर्थस्यैकवचनो विधीयते, द्विगुरर्थे एकवद्ववतीति । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणं नान्यस्य । पञ्चपूलाः समाहृताः पञ्चपूली । दशपूली । द्विगुरर्थस्यैकत्वादनुपयोगे-
येकवचनं भवति । पञ्चपूनीयं शोभनेति ॥

द्वन्द्वंश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति वर्त्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्यां त्रीणि वाक्यानि संपद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्ववति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च । प्राण्यङ्गानां तावत् । प्राणिपादम् । शिरोयौवम् । तूर्याङ्गानाम् । मार्दङ्गकपाणविकम् । वीणावादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम् । रथिकाश्वारोहम् । रथिकपादातम् । हस्त्यश्वादिषु परित्वात्पशु-
द्वन्द्वे विभाषयैकवद् भवति । इतरतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनम् । इदं तु प्रकरणं विषयाविभाग-
र्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । दधिपयसादीनामितरतरयोग-
एव । वृत्तमृगादीनामभयत्रेति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्त्तते । चरणानां द्वन्द्व एक-
वद्ववति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तन-
मात्रमनुवादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । कठकाला-
पादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानुद्वेते तदैव
मुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवा-
दइति किम् । उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः ॥ स्थणोरद्वयत-
न्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थणोरिति किम् । अनन्दिषुः कठकालापाः ।
अद्वयतन्यामिति किम् ॥ उद्वयान्ति कठकालापाः ॥

अध्ययुक्तुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्ययुक्ते यस्य कृतोर्विधानं सो ऽध्ययुक्तुः । अध्ययुक्तुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्ववति । अध्ययुक्तुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्काश्वमेधम् । सायाहातिरात्रम् । अध्ययुक्तुरिति किम् । इषुवज्रौ । उद्भिद्वलभिदौ । अनपुंसकमिति किम् । राजसूय-वाजपेये । इह कस्माच्च भवति दर्शपौर्णमासौ, कृतुशब्दः सोमयज्ञेषु कृष्टः ॥

अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासत्त्वा आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्ववति । पदक्रमकम् । क्रमकवार्तिकम् । संपाठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासन्नः । अध्ययनत इति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टा-ख्यानामिति किम् । याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्ववति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि । जातिरिति किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । नजिवयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावो विधीयते, न नियतद्रव्यविधत्तायाम् । इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गे नदी देशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्ववति । नद्वयवधौ द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । प्रदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्युश्च इरावती च, उद्युरावति । गङ्गाशोणम् । देशः खल्वपि । कुरवश्च कुरु-क्षेत्रं च, कुरुकुरुक्षेत्रम् । कुरुकुरुजाङ्गलम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् । गङ्गा-यमुने । भद्रकेकयाः । नदी देश इति किम् । लुकुटमयूयौ । अग्रामा

इति किम् । जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बवशालूकिन्यौ । नदीग्रहण-
मदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च पर्यतानां ग्रहणं न भवति ।
कैलासश्च गन्धमादनं च, कैलासगन्धमादने ॥ अयामा-इत्यत्र नगराणां
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्रं च, मथु-
रापाटलिपुत्रम् ॥ उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सौर्यं
च नगरं, केतवतं च ग्रामः, सौर्यकेतवते ॥

तुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपरिचितपरिमाणः तुद्रः । तुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वति ।
दंशमशकम् । यूकानितम् । तुद्रजन्तव इति किम् । ब्राह्मणतत्त्वियौ ॥

तुद्रजन्तुरनस्यः स्यादथ वा तुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसूते। येषां के चिदा नकुलादपि ॥

आ नकुलादंपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरं, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्त-
द्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्वति । मार्जारमूषकम् । श्वशालम् ।
अहिनकुलम् । शाश्वतिक इति किम् । गौपालिशालङ्कायनाः कलहाय-
न्ते । चक्रारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनामनेन
नित्यमेकवद्वाचो भवति । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं, बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । यैर्भुक्ते
पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः, अनिरव-
सिताः । अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्वति । तत्ताय-
स्कारम् । रजकतन्तुवायम् । अनिरवसितानामिति किम् । वण्डालमृतपाः ॥

गवांश्चप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवांश्चप्रभृतीनि-कृतैकवद्वाचानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति ।

गवाश्वम् । गवाधिकम् । गवैडकम् । अजाधिकम् । अजैडकम् । कुक्का-
 यामनम् । कुक्जकौरातकम् । पुत्रप्रौक्षम् । श्वचवडालम् । स्त्रीकुमारम् ।
 दासीमोणकम् । शाटीपिच्छकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशङ्कत् ।
 मूत्रपुरीषम् । यज्ञन्वेदः । मांसशोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपूतीकम् ।
 अर्जुनशिरीषम् । चूणोत्तपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभा-
 गवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्रुष्टवृत्तं, रूपान्तरे तु नायं वि-
 धिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वौ । पशुद्रुष्टविभाषैव भवति ॥

विभाषा वृत्तमृगान्तृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वाप-
 राधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृत्त मृगान्तृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अध-
 रोत्तर इत्येतेषां द्रुष्टो विभाषैकवद्ववति । प्लुतन्ययोधम् । प्लुतन्ययोधाः ।
 रुरूपतम् । रुरूपताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहि-
 यवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तिस्रिरिकपि-
 ञ्जलम् । तिस्रिरिकपिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् ।
 पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकु-
 निद्रुजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ * ॥ एषां बहुप्रकृतिरेव द्रुष्टु एकवद्ववति,
 न द्विप्रकृतिः । बदरामलके । रथिकाश्वरोहै । प्लुतन्ययोधौ । रुरूपतौ ।
 हंसचक्रवाकौ । युकालिते । व्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरुद्धं विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधि-
 करणवाचिनामद्रव्यवाचिनां द्रुष्टु एकवद्ववति । विभाषानुर्कर्षणार्थश्च-
 कारः । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । जीवितमरणम् ।
 जीवितमरणे । विप्रतिषिद्धमिति किम् । कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचो-
 ति किम् । शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकबद्धावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयआदीनि

शब्दरूपाणि नैकवद्वन्ति । दधिपयसी । सर्पिमधुनी । मधुसर्पिणी ।
ब्रह्मपजापती । शिववैश्वणौ । स्कन्दविशाखौ । परिव्राट्काशिकौ * ।
प्रवर्गोपसदौ । शुक्लकण्ठौ । इध्माबर्हिषी । निपातनाट्टीर्घः । दीक्षात-
पसी । श्रुतातपसी । मेधातपसी । अध्ययनतपसी । उलूखलमुसले ।
आद्यावसाने । श्रुतामेधे । चक्ष्मा मे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

नेति वर्तते । अधिकरणं वर्त्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्थाधा-
र, तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्वन्द्वे नैकवद्वन्ति । यथायथमेकव-
द्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । दश दन्तोष्ठाः । दश मार्दङ्गिकापाणविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्वन्ति । उपदशं
दन्तोष्ठम् । उपदशा दन्तोष्ठाः । उपदशं मार्दङ्गिकापाणविकम् । उपदशा
मार्दङ्गिकापाणविकाः । अव्ययस्य संख्यया ऽव्ययीभावोऽपि विहितो बहु-
व्रीहिरपि, तत्रैकवद्भावपक्षे ऽव्ययीभावो ऽनुप्रयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च ।
पञ्चगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि । पाणिपादम् । शिरोयोवम् ।
परलिङ्गतरपवादे योगः । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥ * ॥
पञ्चपूली । दशरथी ॥ वा ऽऽबन्तः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चखट्वम् ।
पञ्चखट्वी ॥ अने नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चतप्तम् ।
पञ्चतप्ती ॥ पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चपात्रम् । चतुर्गुम् ।
त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपकु-
मारि । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गितैव प्राप्ता,

* परिव्राजककाशिकौ । इति पा० २

ऽन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयवलिङ्गता, ऽत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थ-
श्चकारः ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदि-
नाहम् ॥ पथः संख्याव्ययादेः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ त्रिपथम् । चतुष्यथम् ।
विपथम् । सुपथम् ॥ क्रियाविशेषणानां च क्लीबतेष्यते ॥ * * * मृदु पच-
ति । शोभनं पचति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोयमुत्तरसूत्रेष्वपि पठ्यते । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयि-
त्वा ऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित
कर्तृमनुक्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति विभाषा सेनासुरेति । ब्राह्मणसेनम् ।
ब्राह्मणसेना । तत्पुरुष इति किम् । दृढसेनो राजा । अनञ्जिति किम् ।
असेना । अकर्मधारय इति किम् । परमसेना ॥

संज्ञायां कन्योऽशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्
कन्या उशीनरेषु भवति । सौशमिकन्यम् । आहूयकन्यम् । संज्ञायामिति
किम् । वीरिणकन्या । उशीनरेष्विति किम् । दाक्षिकन्या । परवलिङ्ग-
तापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायतइत्युपज्ञा उपक्रम्यतइत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च
उपज्ञोपक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायां
तयोरुपज्ञोपक्रमयोरद्वैताचिख्यासायां गम्यमानायाम् । आख्यातुमिच्छा
आचिख्यासा । यद्युपज्ञेयस्योपक्रमस्य चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत्
एतद्वदिति । पाणिन्युपज्ञमाकालापकं व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन
प्रथमतः प्रणीतमाकालापकं व्याकरणम् । व्याद्युपज्ञं दुष्करणम् । आद्यो-
पक्रमं प्रासादः । नन्दोपक्रमाणि मानानि । दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम् ।

* क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्या ॥ * ॥ इति पा० २ ।

† क्व चिद् 'अकालकम्' इति पा० २ ।

उपज्ञापक्रममिति किम् । वाल्मीकिश्लोकाः । तदाद्याचिख्यासायामिति किम् । देवदत्तोपज्ञा रथः । यज्ञदत्तोपक्रमे रथः ॥

काया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

विभूया मेनामुराच्छायेति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम् । कायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शलभादानां हि बहुत्वं गम्यते । शलभच्छायम् । इतुच्छायम् । बाहुल्य इति किम् । कुञ्जच्छाया ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सः चेत्सभा राजपूर्वा ऽमनुष्यपूर्वा च भवति । इनमभम् । इण्यमभम् । इह कस्माच्च भवति । राजसभा । पर्यायवचनसंवेद्यते । तत्कृत् । जितपर्यायस्यैव राजाद्वयमिति । अमनुष्यपूर्वा । रत्तःसभम् । पिशाचमभम् । इह कस्माच्च भवति काष्ठमभा । अमनुष्यशब्दे रुढिरूपेण रत्तःपिशाचादिष्वेव वर्तते । राजामनुष्यपूर्वेति किम् । देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघातवर्चने ऽत्र सभाशब्दे शृण्वते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासी-संघात इत्यर्थः । अशालेति किम् । अनाथसभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुरा काया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणमेरा । यवसुरम् । यवसुरा । कुञ्जच्छायम् । कुञ्जच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा ॥

परवस्त्रिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरतरयोर्गद्वन्द्वस्येदं

यहणम् । परस्य यल्लिङ्गं तद्वति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं
द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्विधं पते । कुक्कुटमयूषाविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पु-
रुषस्य । अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । अर्द्धनखर
ञ्जनी ॥ द्विगुप्राप्तापचालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
द्विगुः । पञ्चमु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । प्राप्ता जीवि-
कां, प्राप्तजीविकः । आपन्ना जीविकाम्, आपन्नजीविकः । अलं जीवि-
कायै, अलंजीविकः । गतिसमास । निष्कान्तः कौशाभ्याः, निष्का-
शाभ्यः ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥

अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्वा उक्तस्तत्रैकवद्वादान्यत्र परवल्लिङ्ग-
तायां प्राप्तायामिदमारभ्यते । अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्व-
श्च वडवा चाश्ववडवौ । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तत्र द्विवचनम-
तन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । अश्ववडवान्, अश्ववडवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहेरात्रे च छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ अहेरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि
विषये पूर्ववल्लिङ्गं भवति । हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि । अहेरात्रे
इदं ब्रूमः । परवल्लिङ्गतापवादे योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं,
तेन द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । पूर्वपताश्चि-
तयः, अपरपताः पुरोपम्, अहेरात्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् । दुःखे
हेमन्तशिशिरौ । अहेरात्राविमौ पुण्यौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्त-
स्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राह्नाह्नाः पुंसि ॥ २९ ॥

हृतसमासान्तानां निर्देशः । रात्र अह अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते ।
परवल्लिङ्गतायां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः ।
चतुरात्रः । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । मध्याह्नः । द्युहः । अहः ॥ अनुवाकद्वयः
पुंसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनुवाकः । शंयुषाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गांहे
मूठः । इह कस्माच्च भवति, अपथो देशोऽपथा नगरी । तत्पुरुष इति
वसति ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्वः । अर्धर्वम् ।
गोमयः । गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चयं द्विलिङ्गता क्व चिदर्थभेदेनापि
व्यवतिष्ठते । यथा पद्मशङ्खशब्दौ निधिवन्नौ पुलिङ्गौ । जलजे उभय-
लिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयबल्लिङ्गम् ।
सैन्यशब्दो लवणे उभयलिङ्गः । यौगिकस्याभिधेयबल्लिङ्गम् । सारशब्द-
उत्कर्षे पुलिङ्गो न्यायादनपेति नपुंसकं, नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वे
पुलिङ्गः । तत्साधने नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । अर्धर्वः ।
गोमय । कषाय । काषापण । कुसप । कषाट । शङ्ख । चक्र । गूय ।
यूय । ध्वज । कबन्ध । पद्म । एह । सरक । कम । दिवस । यूप ।
अन्धकार । दण्ड । कम्पण्डलु । मण्ड । भूत । द्वं । द्यूत । चक्र । धर्म ।
कर्मन् । मोदक । शतमान । यान । नख । नखर । चरण । बुद्ध ।
द्विडम् । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत । सैन्य ।
गौपथ । आठक । खणक । द्रोण । स्वलीन । पत्रोत्र । शष्टिक । वार ।
बाण । प्राय । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्ब । मीधु । कवच । रेणु ।
कपट । सांकर । मुमल । सुवर्ण । यूप । चमस । वणे । तीर । कर्प ।
आकाश । अष्टापद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृस । पुस्त ।
त्वेडित । शङ्ख । शङ्खल । मधु । मूल । मूलक । शराश्र । शाल । वप ।
विमान । मुव । प्रपीव । शूल । वज्र । कर्पट । शिवर । कल्ब । नाट ।
मैस्तक । वलय । कुसुम । लृण । पङ्क । कुण्डल । किरीट । अर्बुद ।
अङ्गुश । तिमिर । आश्रम । भूषण । इत्कस । मुकुल । वसन्त । तडाग ।
पिटक । विटङ्क । माण्ड । कोश । फलक । दिन । दैवत । पिनाक ।

समर । स्याणु । अनीक । उपवास । शाक । कर्पास । चपाल । खण्ड ।
 दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त । सूत्र । ताण्डव ।
 गाण्डीय । मण्डप । पटह । सौध । पार्श्व । शरीर । फल । कल । पुर ।
 राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । ककुद । तोमर । तोरण ।
 मञ्चक । पुङ्ख । मध्य । बाल । वल्मीक । वर्ष । वस्त्र । देह ।
 उद्यान । उद्याग । खेह । स्वर । संगम । निष्क । क्षेम । शूक । कुत्र ।
 पवित्र । यौवन । पानक । मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित ।
 विषाण । भवन । अरण्य । पुलिन । दृढ । आसन । ऐरावत । शूर्प ।
 तीर्थ । लाभश । तमाल । लोह । दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दारु ।
 धनुस् । मान । तङ्क । वितङ्क । मव । सहस्र । आदन । प्रवाल । शकट ।
 अपराह्ण । नीड । शकल । * अर्द्धर्चादिः ॥

इदमेवा न्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम्, अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमेवा न्वादेशविषयस्या-
 शादेशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां क्वात्राभ्यां
 रात्रिरधीत्, अथो आभ्यामहरणधीतम् । अस्मै क्वात्राय कम्बल देहि,
 अथो अस्मै शाटकमाप देहि । अस्य क्वात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य
 प्रभूतं स्वम् । अशादेशवचनं साकच्कार्थम् । इमकाभ्यां क्वात्राभ्यां रात्रि-
 रधीता, अथो आभ्यामहरणधीतम् । नेह पञ्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः,
 किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपा-
 दनमन्वादेशः । तेनेह न भवति देवदत्तं भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

* कृण्व । भुण्ड । पूत । मरु । कंस । लोमन । लिङ्ग । सीर । क्षत । अण ।
 कडार । वण । पूर्ण । पणय । विशाल । युस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । खल । स्थूल ।
 शार । नाल । प्रवर । कटक । कणटक । काल । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध ।
 ललाट । कुङ्कुम । कुशल । विडङ्ग । पिण्याक । आर्द्र । हल । कटक । योध । विम्ब ।
 कुक्कुट । कुडप । खण्डल । पञ्चक । यमु । उद्यम । स्तन । क्षत्र । कलह ।
 पालक । हल । वर्चस्क । कूर्च । तण्डक । तण्डुल । इत्येते पुस्तकान्तरेष्वधिकाः ॥

† 'अस्माक्क्वात्राच्छन्दोऽधीष्व । अथो अस्माद्वाकरणमधीष्व' । इदमत्राधिकं
 क्व चित् ।

एतदस्वतसोस्वतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदो ऽन्वादेशविषयस्य अशा-
देशो भवति अनुदात्तस्वतसोः परतः । तौ चापि व्रतसावंनुदात्तौ भवतः ।
एतस्मिन् याप्ते सुखं वसामः । अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्रा-
च्छन्दोधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वानुदात्तं पदं भवति ।
एतदो ऽशित्यशादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयादौस्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया टा ओस् इत्येतेषु
परत इदमेतदोऽन्वादेशविषययोरेनगच्छ आदेशो भवति अनुदात्तः ।
इदमेव मण्डूकप्रुतिन्यायेनानुदात्तः । इमं क्वात्रं क्खन्दाध्यापय । अथो एनं
व्याकरणमध्यापय । अनेन क्वात्रेण रात्रिर्धीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् ।
अनयोश्क्वात्रयोः शाभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदः
खल्वपि । एतं क्वात्रं क्खन्दा ऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय ।
एतेन क्वात्रेण रात्रिर्धीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्क्वात्रयोः
शाभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ॥ एनदिति नपुंसकैकवचने
वक्तव्यम् ॥ ॥ प्रतालयैनन् । परिवर्तयैनन् । इह कस्माच्च भवति । अयं
दण्डो हराग्नेन । एतमातं डितं विद्यादिति । यत्र किं चिद् विधाय
वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सो ऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमार्त्रं
कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारो ऽयं ण्यत्तत्रियार्पत्रित इति यावत् । यदित-
कर्तुमनुक्रीमप्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वज्रयति हनो वध लिङि ।
वध्यात् । आर्द्धधातुकइति किम् । हन्यात् । विषयमप्यमी चेयं न परस-
प्रमी । तेनार्द्धधातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चादप्याप्राप्तं प्रत्यया
भवन्ति । भञ्यम् । प्रक्षेपम् । आख्येयम् ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये । प्रजग्ध्य । विजग्ध्य । जग्ध्यः । जग्ध्वात् । इकार उच्चारणार्था नानुबन्धः । तेन नुम् भवति । एवं वच्चादीनामपि । इह कस्माच्च भवति अन्नम् । अच, एण इति निपातनात् ।

जग्धौ सिद्धेन्तरङ्गात्वात्ति किति ल्यबुध्यते ।

जापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यप्ता भवति बाधनम् ॥

तीति किम् । अद्यते । किति किम् । कृत्तयम् ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतो ऽदो घस्लृ आदेशो भवति । लुङित्करणमङ्घ्र्यम् । लुङि । अघमत् । अघसताम् । अघसन् । सनि । जिदत्सु । जिघत्सन्तः । जिघत्सन्ति ॥ घस्लृभावे ऽच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राप्तीति प्रघसः ॥

घजपोश्च ॥ ३८ ॥

घजि अपि च परतो ऽदो घस्लृ आदेशो भवति । घासः । प्रघसः । उपसर्गे ऽद इत्यम् ॥

बहुलं कन्दसि ॥ ३९ ॥

कन्दसि विषये बहुलमदो घस्लृ आदेशो भवति । घस्ताच्चूनः । सग्धि-
श्च मे । न च भवति । आत्तमद्य मध्यते । मेद उद्धतम् । अन्यतर-
स्यां गृहणमेव कस्माच्च क्रियते तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्त-
रार्थं बहुलगृहणम् । घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

लिङ्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिङि परतो ऽदो ऽन्यतरस्यां घस्लादेशो भवति । जघास । जत्तुः । जत्तुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेजो वयिः ॥ ४१ ॥

लिङ्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेजो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां

लिटि परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । पते, ऊयतुः । ऊयुः । लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । वरसास्यान्यतरस्यां कर्त्तृति वकारो विधीयते । ववौ । ववतुः । ववुः । वेज इति संप्रसारणं न भवति ॥

हृनो वध लुङि ॥ ४२ ॥

हन्तेधांति वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । अकारान्तश्चायमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानवद्वाच्यदवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति हलादेर्लोपारिति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हृनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्ठात् । अवधिषुः । योगविभाग उत्तरार्थः । आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हृनो लुङ्यन्यतरस्यां वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । न च भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत * ॥

दूणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

दूणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगाताम् । अगुः । लुङीति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्यहणमात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्येतन्मा भूत् । इह त्वविशेषेण नित्यं च भवति । अगात् । अगापि भवता ॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्यगात् । अद्यगाताम् । अद्यगुः ॥

गौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

गौ परत दूणो बोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चार-

* 'आहो यमहन इत्यात्मनेपदम् । हनः सिजिति कित्यम् । अनुदात्तापदेशेति ननेपः । इत्यादह्नादिति भिन्नो लोपः' इति पुस्तकान्तरेऽत्राधिकम् ।

णार्थः । गमयति । गमयतः । गमयन्ति । अबोधनइति किम् । प्रत्या-
ययति । इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इणो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति ।
जिगमिषतः । जिगमिषन्ति । अबोधनइत्येव । अर्थान्यर्तोपपत्ति । इण्व-
दिक इत्येव । अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः । इडश्चेति सन्त्येव
यथा स्यात् * ॥

इडश्च ॥ ४८ ॥

इडश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधि-
जिगांसते । अधिजिगांसन्ते ॥

गाड् लिटि ॥ ४९ ॥

गाडादेशो भवतोडो लिटि परतः । अधिज्ञगे । अधिज्ञगते ।
अधिज्ञगरे । गाडोनुब्रन्त्यहणं विशेषणार्थं, गाड्कुटादिभ्य इत्यत्रास्य
ग्रहणं यथा स्यात् । नहि स्यानिबद्धानेन गाडिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लुङोः ॥ ५० ॥

लुङि लङि च परत इडे विभाषा गाडादेशो भवति । आदेश-
पते गाड्कुटादिभ्य इति डित्त्वं, घुमास्यागापाजहातिसां हलीतीत्वम् ।
अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । न च भवति । अध्यैष्ट ।
अध्यैषाताम् । अध्यैषत । लङि खल्वपि । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् ।
अध्यगीष्यन्त । न च भवति । अध्यष्यत । अध्यष्येताम् । अध्यष्यन्त ॥

लौ च संश्रुडोः ॥ ५१ ॥

इडो गाड् विभाषेति वर्तते । शाश्वतीडपेता परमप्रभो संश्रु-
डोरिति च ण्यपेता । लौ सन्त्यरे चड्यरे च परत इडो विभाषा गाडा-
देशो भवति । अधिजिगापयिषति । न च भवति । अध्यापिपयिषति ।
चङि खल्वपि । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

* अत्र 'णा मा भूत्' । इति क्व चिदधिकम् ।

अस्तेभूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् * । इह कस्माच्च भवति, ईहामास, ईहामांसतुः, ईहामासुः । कृञ्चानुप्रयज्यते लिट् । ति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ।

“अनुप्रयोगे तु भुवा ऽस्यबाधनं
स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनोपिणः”

• इति ॥ •

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्द्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्यानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षाया-
मात्मनेपदं भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिडः ख्याञ्चादेशो भवत्यार्द्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् । स्यानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । अकारानु-
बन्धकरणसामर्थ्यात् । ॥ ख्यादिरप्ययमादेश इष्यते ॥ * ॥ आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् ॥ वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुर्जनाः संवेत्ताः । वर्जनीया इत्यर्थः ॥ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नृचत्ता रातसाः । हिंसार्थो ऽत्र धातुः । अने खल्वपि । विचक्षणः परिणतः ॥ ब्रह्मलं संज्ञाकृन्दमोरिति वक्तव्यम् ॥ ॥ अत्रवधकगात्रवि-
चक्षणान्जिराद्यर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चक्षिडः ख्याञ्चा-

* अत्र ‘आर्द्धधातुक इति किम् । अस्ति । स्तः । सन्ति’ । इति क्व चिदधिकम् ।

† अत्र, आख्यास्यन्ति । आख्यास्यते’ । इति क्व चिदधिकम् ।

श्रुतिं कृत्वा लिङ्गान्तरितं लृङ्भाः प्रतीकृतम् अङ्गुली १७३
अत्र वक्ष्यते ॥ अत्राङ्गुली १७३ अत्राङ्गुली १७३ अत्राङ्गुली १७३

देशो वा भवति । आचख्यौ । आचख्यतुः । आचख्युः । न च भवति ।
आचचत्ते । आचचत्ताते । आचचत्तिरे ॥

अजेर्व्यघजपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वात्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके पातो घजपौ वर्जयित्वा ।
प्रवायकः । प्रवयणीयः । अघजपोरिति किम् । समाजः । उदाजः । अपि
तु, समजः । उदजः । समुद्रोरजः पशुष्वित्यप् । दीर्घाच्चारणं किम् ।
प्रवीताः ॥ घजपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ वला-
दावार्धधातुके विकल्प इष्यते ॥ * ॥ प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् ।
प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वणा नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ
परभूते अजेर्वा वी इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणोः दण्डः । प्राजनो
दण्डः । प्रवयणमानय । प्राजनमानय ॥

एयक्षत्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः ॥ ५८ ॥

एयादयो गोत्रप्रत्ययाः । एयान्तात् क्षत्रियगोत्राद् आर्षाद् जितश्च
परयोरणिजोर्यूनि लुग्भवति । एयान्तात्तावत् । कुर्वादिभ्यो एय, स्तस्माद्यूनि
इञ् । तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिका-
दिषु पठ्यते, ततः फिज्जा भवितव्यं, कौरव्यायणिरिति । क्षत्रियगोत्रस्य तत्र
ग्रहणं कुरुनादिभ्यो एय इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् । कु-
र्वादिभ्यो एय इति एयः । क्षत्रिय । ऋष्यन्धकट्टिणिकुरुभ्यश्चेत्यण् । तस्मा-
द्यूनि इञ् । तस्य लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आर्षे । ऋ-
ष्यण् । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक् । वामिष्ठः पिता । वामिष्ठः पुत्रः ।
जित् । अनृष्यानन्तर्यं बिदादिभ्योज् । तस्माद्यूनि इञ् । तस्य लुक् । बैदः
पिता । बैदः पुत्रः । अणः खल्वपि । तिकादिभ्यः फिज् । तस्माद्यूनि प्रा-
ग्दीव्यता ऽण् । तस्य लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य
इति किम् । शिवादिभ्यो ऽण् । तस्माद् यूनि अत इञ् । तस्य न लुग्भ-

वति । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । घूनीति किम् । वामरुण्यस्य क्वात्राः
वामरथाः । 'कुर्वेदिभ्यो ण्य इति ण्यस्तस्मात् कण्ठादिभ्यो गोत्रइति
शैषिका ऽण् । तस्य लुग्न भवति । अणिप्रारिति किम् । दाक्षेपत्यं युवा
दाक्षायणः * ॥ अन्नाह्नणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ बौधिः
पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जाबालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता ।
औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता । भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वाव-
यवलक्षण इज् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् ॥ पैलादिदर्शनात् सिद्धम् ॥

• • • पैलादिभ्यश्च ॥ ५८ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । पीलाया वेत्यण् ।
तस्माद्गोत्राद्गुव इति फिज् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः ।
अन्य पैलादय इजन्तास्तेभ्य इजः प्राचामिति लुकि सिद्धे ऽप्रागर्थः पाठः ।
पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यक्रामि । देवि । औदमज्जि । औदमज्जि ।
औदमेघि । औदबुद्धि । दैवस्यानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । हैहदिति ।
भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । औज्जिहानि † ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ आकृतिग-
णायम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

• गोत्रे य इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । गोत्रविशेषणं प्रा-
ग्यहणं न विकल्पार्थम् । पाचागारिपत्यं युवा । यजिज्राश्चेति फक् ।
तस्य लुक् । पाचागारिः पिता । पाचागारिः पुत्रः । मान्यरैषणिः पिता ।
मान्यरैषणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

• न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिध्यते । तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युव-
प्रत्ययस्य न लुग्भवति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि ।
धारणि । रावणि । पारणि । तौलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयजि ।

* अत्र 'यजिज्राश्चेति फको लुग्न भवति' इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† अत्र 'रागदति' राणि । सामनि । उहमानि । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

प्रावाहणि । मान्धातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनुमति । आहिं-
सि । आसुरि । आयुधि । नैमिषि । आसिबन्धकि । बैकि । पौष्करसादि ।
वैरकि । वैलकि । वैहति । वैकर्ण्य । कारेणुपालि । कामलि * ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

ते तद्राजाः ज्यादयस्तद्राजा इति वक्ष्यति तस्य तद्राजसंज्ञस्य
प्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्य आस्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति, तेनैव चेतद्राजेन
कृतं बहुत्वं भवति । अङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः ।
ग्रीहिमताः । तद्राजस्येति किम् । औपगवाः । बहुष्विति किम् । आङ्गः ।
तेनैव ग्रहणं किम् । प्रिया वाङ्गा येषां तदमे प्रियवाङ्गाः । आस्त्रियामिति
किम् । आङ्ग्यः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः
परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति, तेनैव चेद्
गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवति । प्रत्ययविशेषान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य
ग्रहणमित्यनन्तरापत्येपि लुभवत्येव । यस्काः । लभ्याः । बहुष्वित्येव ।
यास्कः । तेनैवेत्येव । प्रिययास्काः । आस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः ।
गोत्रइति किम् । यास्काः शङ्कात्राः । यस्क । लभ्य । दुह्य । अयःसूण ।
तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते । ततः परेभ्यः षड्भ्य इज् † । स-
दामत् । कम्बलभार । अहिर्याग । कर्णाटक । पिण्डीजङ्घ । बकसक्य । ततः
परेभ्यश्चतुर्भ्यां गृष्ठादिभ्यश्चेति ठज् । बस्ति । कुट्टि ‡ । अजबस्ति । मि-
त्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इज् । रतामुख । जङ्घारथ । मन्यज । उत्कास ।
कटुकमन्यक १ पुष्करमत् । विपपुट । उपरिमेखन । क्रोष्टुमान । क्रोष्टु-

* अत्र 'आन्धाकि । आसुराहति । प्राणाहति । पैकि । कान्धाकि । दौपकगति ।
आन्ताराहति' । एते पुस्तकान्तरव्यधिकाः ।

† अत्र पुस्तकान्तरे 'सप्तभ्य इज्' इति पाठः, तदनुसारेण कर्णाटक इत्येतदुत्तरं
'पर्णाडक' इत्येतदधिकम् ।

‡ विश्वि । कटु । इति पा० २

पाद । शीर्षमाय । पुष्करसच्छब्दाद् बाह्यादिपाठादिञ् । खरशब्दो नडा-
दिषु पठ्यते । ततः फक् । पदक । घर्मक । एताभ्यामत इञ् । भलन्दनशब्दात्
शिवादिभ्यो ऽण् । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । एतेभ्यश्चतुर्भ्यां
ऽश्वादिभ्यः फञ् ॥

यज्ञजोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्रइति च नुवर्तते । यज्ञो ऽत्रश्च गोत्रप्र-
त्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभभवति । गर्गादिभ्यो यञ् । गर्गाः ।
वर्त्माः । अत्रः खल्वपि । अनुष्यानन्तर्ये बिदादिभ्यो ऽञ् । बिदाः । उर्वाः ।
बहुष्वित्येव । गार्ग्यः । बैदः । तेनैवेत्येव । प्रियगार्ग्याः । प्रियबैदाः । अ-
स्त्रियामित्येव । गार्ग्यः स्त्रियः । बैदः स्त्रियः । गोत्रइत्येव । द्वीपादनु-
समुद्रं यञ् । द्वैष्याः । उत्सादिभ्यो ऽञ् । आत्साशक्तात्राः ॥ यज्ञादीनामे-
कद्वयौर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥ गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्ग-
कुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । एवं बैदस्य कुलं, बैदकुलं,
बिदकुलं वा । बैदयोः कुलं, बैदकुलं, बिदकुलं वा । यज्ञादीनामिति
किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् । तत्पु-
रुषइति किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठ्या इति किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अत्रादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभभवति । अत्रिशब्दादि-
तश्चानिञ् इति ठक् । इतरेभ्य ऋष्यण् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः ।
वसिष्ठाः । गोतमाः । आङ्गिरसः । बहुष्वित्येव । अत्रियो, भार्गवः । तेनैवे-
त्येव । प्रियत्रेयाः । प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् । अत्रेय्यः स्त्रियः ॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकाद् य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च
वर्तते तस्य बहुषु लुभभवति । पञ्चागाराः । मन्थरेयणाः । भरतेषु खल्वपि ।
युधिष्ठिराः । अर्जुनाः । बह्वच इति किम् । बैक्यः । पौष्यः । प्राच्यभर-

तेष्विति किम् । बालाकयः । हास्तिदासयः । भरताः प्राच्या एव तेषां
पुनर्यद्वयं ज्ञापनार्थम्, अन्यत्र प्राग्रह्ये भरतग्रह्यं न भवतीति, तेन इजः
प्राचाभिति भरतग्रां युवप्रत्ययस्य लुग्न भवति । आर्जुनिः पिता । आर्जु-
नायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । विदाद्यन्तर्गणायम् ।
ततो ऽजो गोत्रप्रत्ययस्य यञजोश्चेति लुक् प्राप्नोति प्रतिषिध्यते । गोपवनाः ।
शैववाः । गोपवन । शिषु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अश्वतान । श्यामाक ।
श्वार्पण । एतावन्त एषाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां
प्रमादप्राठः । ते हि चतुर्थे विदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुग्भवत्येव ।
हरिताः । किंदासा इति ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति ।
तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्य लुक् । तिककि-
तवाः । वाङ्मयश्च भाण्डोरथयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । वङ्मयभाण्डोरथाः ।
औपकायनाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपक-
लमकाः । पाफकयश्च नारकयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । पफकनरकाः ।
बाकनखयश्च श्वागुदपरिणट्टयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । धकनखय-
गुदपरिणट्टाः । उज्जशब्दादत इज् । ककुभशब्दाच्छिवाद्यण । तयोर्लुक् ।
औज्जयश्च काकुभाश्च उज्जककुभाः । लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च । अत
इज् । तस्य लुक् । लङ्कशान्तमुखाः । उरसशब्दस्तिकादिषु पठ्यन्ते ततः फिञ् ।
लङ्कटशब्दादिषु तयोर्लुक् । औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च, उरसलङ्कटाः ।
भाटकयश्च कापिष्ठलयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । भटककपिष्ठलाः ।
कार्ण्यजिनयश्च कार्ण्यसुन्दरयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । कृष्णजिनकृष्ण-
सुन्दराः । आग्निवेशयश्च दासेरकयश्च । अग्निवेशशब्दाद् दर्मादिभ्यो यञ् ।
दासेरकशब्दादत इज् । तयोर्लुक् । अग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्योऽन्तरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

उपकं इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति अन्य-
तरस्यां द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां
च मध्ये त्रयो द्वन्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते । उपकलमकाः । भ्रष्टक-
पिष्टलाः । कृष्णांजिकृष्णसुन्दराः । इति । तेषां पूर्वण्येव नित्यमेव लु-
भवति । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः । उपकाः । चोपकायनाः । लमकाः ।
लामकायनाः । भ्रष्टकाः । भ्रष्टकयः । कपिष्टलाः । कापिष्टलयः । कृष्णा-
जिनाः । कार्णांजिनयः । कृष्णसुन्दराः । कार्णसुन्दरा इति । परिशि-
ष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति । पण्डारक । अण्डारक । गडुक ।
सुपर्यक । सुपिष्ट । मयूरकर्ण । खारीजङ्घ । शलाखल । पस्तञ्जल । कठेरणि ।
कुशीतक । काशकृन्त । निदाघ । कलशीकण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णापिङ्गल ।
कर्णक । पर्णक । उटिलक । बधिरक । जन्तुक । अनुलोम । अर्धुपिङ्गलक ।
प्रतिलोम । प्रतान । चन्द्रभिहित * ॥

आगस्त्यकौण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्योरगो यज्ञश्च बहुषु लुभवति, परिशिष्टस्य च
प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमस्ति कुण्डिनच् इत्येतावादेशौ भवतः । आग-
स्त्यः । कुण्डिनः । चकारः स्वशर्चः । मध्येदात्तो हि कुण्डिनशब्दस्तदा-
देयादि तंथा स्यात् । अगस्त्यशब्दादुप्यण् । कुण्डिनशब्दाद्गोदादित्वादाञ् ।
तयोर्गोत्रे लुगच्चीति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्त्योयाश्छात्रा इति सुदुलक्षणशब्दो
भवति । कौण्डिन्ये त्वण्ये भवितव्यं कण्वादिभ्यो गोत्रइति, तच्च विशेषो
नास्ति । कौण्डिनाश्छात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तेधातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुभवति । तद-

* चूडारक । उटङ्क । सुधायुक्त । अबन्धक । पदञ्जल । अनुपद । अपञ्जम् ।
कमक । लेखाभ । कयन्दक । पिञ्जल । मयूरकर्ण । मदाघ । कटामस्त । दामकण्ठ ।
एते पुस्तकान्तरेऽधिकाः ॥

न्तर्गतास्तद्वहणेन वृंक्षन्ते । धातोस्तावत् । पुञ्जीयति । घटीयति । प्रा-
तिपदिकस्य । कष्टश्चितः । राजपुरुषः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् ।
वृचः । वृचः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुभ्वति । अक्षि । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं क्न्दसि ॥ ७३ ॥

क्न्दसि विषये शपो बहुलं लुभ्वति । अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्तत्रान
भवत्यपि । वृचं हनति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । चाध्वं नो
देवाः ॥

यङो ऽचि च ॥ ७४ ॥

यङो लुभ्वति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकुर्यते,
न तु क्न्दसीति, तेन क्न्दसि भाषायां च यङो लुभ्वति । लालुवः ।
पोपुवः । सनीधंसः । दनीध्वंसः । बहुलग्रहणादन्यपि भवति । शाकु-
निका लालपीति । दुन्दुभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शत्रुनुवर्तने न यङ् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति ।
लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विर्बचनार्थम् । जुहोति । बिभेति । नेनेक्ति ॥

बहुलं क्न्दसि ॥ ७६ ॥

क्न्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति,
अन्यत्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावच्च भवति । दाति प्रियाणि । धाति
प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णां विवष्टि । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाद्युपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लग्नवर्त्तते, न श्लुः । गाति स्या घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य
सिचो लुभ्वति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्यात् । घु । अडात् ।

अधात् । अपात् । अभूत् ॥ गापोयंहणे इणपिवत्योर्यहणम् ॥ * ॥ गायतेः
पातिश्च न भवति । अगामीचटः । अगासीचृपः । परस्मैपदेष्विति किम् ।
अगासातां यामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

घ्रा घेट् शा क्हा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा
लुभभवति । घेटः पूर्वण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते ।
अघ्रात् । अघ्रासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अक्हात् ।
अक्हासीत् । असात् । असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अघ्रासातां सुमनसौ
देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुभभवति ।
अतत् । अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात् । असाथाः । असनिष्ट ।
असनिष्ठाः । जनमनयनामित्यात्वम् । यासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तश-
ब्दस्य ग्रहणं, परस्मैपदे न भवति । अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसह्वरणशवृदह्वचक्रगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस ह्वर णश वृ दह आत् वृच् क्र गमि जनि इत्येतेभ्य
उत्तरस्य लेर्लुभभवति । घस । अक्षचमीमदन्त पितरः । हूरेति हूकौटिल्ये ।
माहूर्मित्रस्य त्वम् । नश । प्रणङ्गुत्यस्य । वृ इति वृह्वृजोः सामान्येन
ग्रहणम् । सुरुचे वेन आवः । दह । मान आधक् । आदिति आकाराः
न्यग्रहणम् । प्रा पूरणे । आ ऽप्रा द्वावापृथिवी अन्तरितम् । वृष्ट् । मा नो
अस्मिन्महाधने परा वर्क् । क्र । अक्रन् कर्म कर्मकृतः । गमि । अगमत् । जनि ।
अजत वा अस्य दन्ताः । ब्राह्मणे प्रयोगोयम् । मन्त्रग्रहणं तु कुन्दस
उपलक्षणार्थम् ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आमः परस्य लेर्लुग भवति । ईहाचक्रे । ऊहाचक्रे । ईताचक्रे ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुभवति । तत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् । सुपः खल्वपि । कृत्वा । हित्वा ॥

नाव्ययीभावादतोमत्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेण लुक् प्राप्तः प्रतिबिध्यते । आदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुभवति, अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः अवशमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति । उपमणिकं पश्य । अत इति किम् । अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम् । उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमभावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्बिभक्त्योर्बहुलमभावे भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भं निधेहि ॥ सप्तम्या च्छ्विन्दीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यममिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । एकाविंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा रौ रस् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । आत्मनेपदस्य । अध्येता । अध्येतारौ । अध्येतारः । प्रथमस्येति किम् । श्वः कर्त्तासि । श्वो ऽध्येतस्ते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां तृतीया

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥ :: ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥.

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञास्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्या-
यपरिसमाप्तेर्यामित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः प्रकृत्यु-
पपदोपाधिविकारागमात्स्वर्जायित्वा । वक्ष्यति, सव्यसख्यानीयरः । कर्तव्यम् ।
करणीयम् । तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्येव-
मादयः ॥ .

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगेयोगउपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स
भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ।
चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्य-
यसंज्ञः । अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गे ऽनेकात्तु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति
वृत्तनमिदमादेशोदात्तार्थम् । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्तिौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति ।
दृषदौ । दृषदः । पितः खल्वपि । पचति । पठति ॥

गुप्तिजिकङ्गः सन् ॥ ५ ॥

गुप गोपने, तिज निशाने, कित निशप्से, स्तेभ्यो धातुभ्यः सन्-
त्यये भवति । प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । कुगुप्ते । तितित्तते । चिकि-
त्सति ॥ मिन्दात्तमाध्याधिप्रतीकारेषु सविध्यते, ऽन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया
भवन्ति ॥ * ॥ गोपयति । तेजयति । सङ्केतयति । गुपादिष्वनुबन्धकार-
णमात्मनेपदार्थम् ॥ .

मान्बधदानशान्भ्या दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

मान पूजायां, बध बन्धने, दान श्रावणगडने, शान श्रवतेजने, इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, आभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे वा-यहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्व चिच्च भवत्यपि । मनियति । बाध-यति । दानयति । निशानयति ॥ अत्रापि सचर्षविशेषदृश्यते ॥ * ॥ मानैर्जिज्ञासायां, बधैर्वैरूप्ये, दानैरार्जवे, शानैर्निशाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तु-मिच्छति, चिकीर्षति । जिहीर्षति । धातुग्रहणं किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रकर्तुमैच्छत्, प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् । करणान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायामिति किम् । कर्तुं जानाति । वाचचनादुक्त्यमपि भवति । धातोरिति विधानादत्र सन आर्तुधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्वत्र ॥ आशङ्कायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शङ्के पतिष्यति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । श्वा मुमूर्षति ॥ इच्छासन्नन्तात्मतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिकीर्षतुमिच्छ-ति । विशेषणं किम् । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

शेषिकान्तुबर्ध्यायाच्चैषिको मतुर्बार्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टुः सन्नन्ताच्च सनिष्यते ॥

सुप् आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । इषिकर्मण एषितुरेवात्मसंबन्धिनः सुब्रन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्री-यति । सुव्यहणं किम् । वाक्यान्मा भूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारो नः क्यइति सामान्यग्रहणार्थः ।

चकारस्तद्विधानार्थः ॥ क्वचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इद-
मिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥ ह्रन्दि परेच्छायामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा त्वा वृका अघायशो विदन् ॥

काम्यच्च ॥ ८ ॥

सुबन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः
पुत्रमिच्छति, पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र क्यचो-
नुवृत्त्यर्थः । ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावात् भवति । चकारादित्वाद्वा
काम्यचः ॥ उपपट्टकाम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्त्तते, न काम्यच् । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे वा
क्यच्प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य
कर्मता । पुत्रमिवाचरति, पुत्रीयति ह्यत्रम् । प्रावारोयति कम्बलम् ॥
अधिकरणान्ते वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासाद्रीयति कुट्टे * । पर्यङ्क्रीयति मञ्चके ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचारइत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारार्थे वा क्यङ्
प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपस्तद-
भावेऽपि क्यङ् भवत्येव । श्येनइवाचरति काकः, श्येनायते । कुमुदं पुष्क-
रायते । सलोपविधावपि वायहृणं संबध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति ।
आज्ञायते । अप्सरायते । पयायते । पयस्यते ।

श्रौजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया । †

सलोपविधौ च कर्तुरिति स्यान्वष्टी संपद्यते, तत्रालोपनियमे
सति, 'हंसायते' 'सारसायते' इति सलोपो न भवति ॥ आचारे ऽवगल्भ-
क्रीडहोऽप्यः क्तिञ्चा वक्तव्यः ॥ * ॥ अवगल्भते । अवगल्भायते । क्रीडते ।

* अत्र कुट्टयामिति युक्तः पाठ इति पदमञ्जर्याम् ।

† "सकारस्येष्टे लोपः शब्दशास्त्रविशेषः" ॥

इत्युत्तरार्धमधिकमत्र क्व चित् ।

लोभायते । होडते । होडायते ॥ सर्वपातिपदिकेभ्य इत्येके ॥ * ॥ अश्वद-
वाचरति, अश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भृष्यच्चेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽस्यन्तेभ्यो भृषि भवत्यर्थं
क्यङ् प्रत्ययो भवति, हलन्तानां च लोपः । 'अच्चेरिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे छिर्विधीयते तेनाकार्यत्वा-
च्छ्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति । तस्मादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तार्हं च्विप्रतिषेधः
क्रियते । अभूततद्वाचविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो
भवति, भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द । सपल । पण्डित ।
उत्सुक । उन्मनस् । अभिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शशवत् ।
हृहत् । वेहत् । नृषत् । शुधि । अधर । ओजस् । वर्चस् * । भृशादिः ।
अच्चेरिति किम् । भृशीभवति ॥

लोहितादिडाजभ्यः क्यष् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थं क्यष् प्रत्ययो भवति ।
लोहितायति । लोहितायते । डाजन्तेभ्यः । पटपटायति । पटपटायते ।
लोहितडाज्भ्यः क्यष्चवनं, भृशादिष्वितराणि यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते
तेभ्यः क्यङ्देव, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवति । वर्मायति । वर्मायते ।
निद्रायति । निद्रायते । कर्णायति । कर्णायते । कृपायति । कृपायते ।
आकृतिगणायम् । तथा च ककारः सामान्यग्रहणार्थानुबध्यते नः क्यङिति ।
नहि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्देऽस्ति । कृष्यस्तिभिरिव क्यषापि योगे
डाज् भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । अच्चेरित्यनुशृत्तेरभूततद्वाचे क्यप्
विज्ञायते । लोहित । नील । हरित । पीत । मद्र । केन । मन्द ।
लोहितादिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङनुवर्त्तते, न क्यष् । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणार्थं ऽनार्जवे

* विमनस् । रभन् । हन् । रोहत् । शुधिस् । अरजस् । अचैते पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

क्यङ् प्रत्ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्लामति, कष्टायते । अत्यल्पमिद-
मुच्यते ॥ सत्रकटककृच्छ्रगृहमेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्, ॥ * ॥
कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । सत्रायते ।
कष्टायते । क्लायते । कृच्छ्रायते । गृह्णायते । कण्वचिकीर्षायामिति किम् ।
अत्रः कष्टं क्लामति ॥

कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्यशब्दात्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यङ्
प्रत्ययो भवति । रोमन्यं वर्त्तयति, रोमन्यायते गौः ॥ हनुचलनरति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । कोटो रोमन्यं वर्त्तयति ॥ तपसः परस्मैपदं
च ॥ * ॥ तपश्चरति, तपस्यति ॥

बाष्पोश्मभ्यामुद्रमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्त्तते । बाष्पशब्दाद्रूष्मशब्दाच्च कर्मण उद्रमनेर्थं
क्यङ् प्रत्ययो भवति । बाष्पमुद्रमति, बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ फेनाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ फेनमुद्रमति, फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द वैर कलह अभ्र कण्व मेघ इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थं क्यङ्
प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शब्दायते । वैरायते । कलहायते ।
अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ॥ अट्टाट्टाशीकाकोटा-
पोटासोटाकृष्टायहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टायते । अट्टायते । शीकायते ।
कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते * ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मण्यहणमनुवर्त्तते । सुख इत्येषमादिभ्यः कर्मण्यो वेदनायामर्थे

* अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटासोटापुष्टायहणं कर्त्तव्यमिति पुस्तकान्तरे-
पाठः ॥ भाष्यपुस्तकेषु तु बहुषु 'अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटापुष्टायहणं कर्त्तव्यम्'
इति पाठः ।

ऽनुभवे ण्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्तुः संबन्धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुखं वेदयते, सुखायते । दुःखायते । कर्त्तृग्रहणं किम् । सुखं वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य । सुख । दुःख । तृप्त * । गहन । छच्छ । अक्ष । अलीक । प्रतीप । कर्ण । जपण । सोढ । सुखादिः ॥

नमोवरिवश्चिचड् क्यच् ॥ १९ ॥

करणइति वर्त्तते । नमस् वरिवस् चिचड् इत्येतेभ्यो वा ण्यच्प्रत्ययो भवति, करणविशेषे पूजादौ । नमसः पूजायाम् । नमस्यति देवान् । वरिवसः परिचर्यायाम् । वरिवस्यति गुरुन् । चिचड् आश्चर्यं । चित्रीयते । डङ्कार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ॥ २० ॥

करणइति वर्त्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे ॥ पुच्छादुदसने पर्यसने वा ॥ * ॥ उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समावयने ॥ * ॥ संभाण्डयते ॥ चीवरादर्जने परिधाने वा ॥ * ॥ संचीवरयते भित्तुः । डङ्कार आत्मनेपदार्थः । णकारः सामान्यग्रहणार्थः, णेरनिटीति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्ते-

भ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण व्रत वस्त्र हल कल कृत तूस्ते इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्वोजने तच्चिचत्तौ च । पयो व्रतयति । वृषलाचं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति । हलं गृह्णाति, हलयति । कलिं गृह्णाति, कलयति । हलिकत्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्वावपतिषेधार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति, कृतयति । तूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः ॥

धातोरेकाच्चा हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाञ् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्त्तते तस्माद्वङ् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनःपुनः पंचति, पापयते । यायज्यते । भृशं ज्वलति, जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातोरिति किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । भृशं प्राटति । एकाच इति किम् । भृशं जागर्तते । हलादेरिति किम् । भृशमोक्षते ॥ सूचिसूत्रिमूच्यत्यर्थशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् ॥ * ॥ सोमूच्यते । सोमूच्यते । मो मूच्यते । अटाट्यते । अरायते । अशाशयते । प्राणोनूयते । भृशं शोभते, भृशं रोचतइत्यत्र नेष्यते, ऽनभिधानात् ॥

नित्यं कैटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्वातोः कैटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति, चङ्क्रम्यते । दन्दम्यते । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनाच्चित्यं कैटिल्येव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं क्रामति ॥

लुपसदचरजपजभदृदृदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद चर जप जभ दृदृदश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां धात्व्यगर्हायां यङ् प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुप्यति, लोलुप्यते । एवं सामद्यते । चञ्चूर्यते । जञ्जयते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । निजेगित्यते । भावगर्हायामिति किम् । साधु जपति । भावग्रहणं किम् । साधनगर्हायां मा भूत् । मन्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्त्तते । एतेभ्यो नित्यं भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं लुप्यति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-

वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमाचष्टे, सत्यापयति ॥ अर्थवेदसत्यानामापुत्रकथ्यः ॥ * ॥ अर्थमाचष्टे,

अर्थापयति । वेदापयति । आपुष्वनसामर्थ्याद्विलोपो न भवति * । पाशा-
द्विमोचने । विपाशयति । रूपादुत्तरे । रूपयति । वीथयोपमायति, उप-
वीथयति । तूलेनानुकुण्याति, अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लो-
कयति । सेनया ऽभियति, अभिषेकयति । लोमान्धनुर्मर्षति, अनुनेमयति ।
त्वचं दृहति, त्वचयति । अकारान्तरस्वतशब्दः । वर्मणाः सेनहति, संख-
र्मयति । वर्णं दृहति, वर्णयति । सूर्णैरवध्वंसयति, शखचूर्णयति । चुरादिभ्यः
स्वार्थः । चोरयति । चिन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थभिक्षावस्य यथास्व
श्रुत्यर्थार्था निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः तदीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो
हेतुमान्, तस्मिन्मिधेये धातेर्गणञ् प्रत्ययो भवति । कटे कारयति ।
आदने पाचयति ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयस्याद्यर्थम् ॥ * ॥ सूत्रं
करोति, सूत्रयति ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टइति णिच् कृत्स्नं प्रकृतिप्र-
त्यापसिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ * ॥ आख्यानात्कृतस्माणिज्ज्वल्यस्त-
दाचष्टइत्येतस्मिन्चर्चं, कृत्स्नं प्रकृतिप्रत्यापसिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति ।
कंसवधमाचष्टे, कंसं घातयति । बलिबन्धमाचष्टे, बलिं बन्धयति । राजा-
गमनमाचष्टे, राजानमागमयति ॥ आहूतोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्या-
दायाम् ॥ * ॥ आरात्रिविवासमाचष्टे, रात्रिं विवासयति ॥ वित्रीकरणे
प्रापि ॥ * ॥ उज्जयिन्याः प्रस्यितो माहिष्यत्यां सूर्योद्गमने संभावयते,
सूर्यमुद्गमयति ॥ नक्षत्रयोगे ज्ञि ॥ * ॥ पुण्ययोगं जानाति, पुण्येण योज-
यति । मर्धाभिर्याजयति ॥

कण्डादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डूश्च इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्डादयो
धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्भाष्ये एव प्रत्ययो
विधीयते, न तु प्रातिपदिकेभ्यः । तथा च गुणप्रतिषेधार्थः ककारोनुबध्यते ।

* अयं क्वाचित्कः पाठ इति पदमश्रयाम् ।

धातुप्रकरणाद्वातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कण्डूञ्, कण्डूयति । कण्डूयते । त्रित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफलर-
त्यात्मनेपदम् । कण्डूञ् । मन्तु । हृणीञ् । वल्गु । वल्गु । मनस् । महीड् ।
लेट् । लोट् । इरस् । इरञ् । इरञ् । दुवस् । मेधा । कुषुभ । मगध । तन्तस् ।
पम्पस् । सुख । दुःख । सपर । अर । भिषज् । भिषाज् । रषुध । चरण ।
चुरण । भुरण । तुरण । भुरण । गन्तद । शला । केला । खेला । लिट् ।
लेट् * ॥

गुपूध्रपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

गुपू रक्षणे, धूप संतापे, विच्छ गतौ, पण व्यवहारे स्तुते च, पन च,
इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छा-
यति । पणायति । पनायति । स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः
प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणंते । अनु-
बन्धश्च केवले चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

अतेरीयङ् ॥ २९ ॥

अतिः सौत्रेः धातुघृणायां वर्त्तते तत ईयङ् प्रत्ययो भवति ।
ङकार आत्मनेपदार्थः । अतीयते । अतीयेते । अतीयन्ते । अतिशङ्किते मितु
ईयङ्चनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायत्तादयो न भवन्तीति ॥

कर्माणिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्द्धातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धार्थः । ङकार आत्म-
नेपदार्थः । कामयते । कामयेते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयः प्रत्यया वा भ-

* अमुञ् । हृणीड् । वल्गु । पुरण । अत्रेते पुस्तकान्तरे णिकाः पदमञ्जयाम
नास्थिताः ।

वन्ति । गोप्ता । गोपायिता । अरिता । अतीयिता । कर्मिता । काम-
यिता । नित्यं प्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिराहुं धातुकविषये विकल्प्यते, तत्र
यथायर्थं प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः । सनादयोन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः ।
सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसं-
ज्ञायाभ्यन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते ।
चिकीर्षति । पुच्छीयति । पुच्छकाम्यति ॥

स्यतासी लुलुटोः ॥ ३३ ॥

लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव तस्मिन् लुटि च परतो
धातोर्यथासंख्यं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । अक-
रिष्यत् । श्वः कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता ।
संगन्ता ॥

सिब्वहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिषत् । तारि-
षत् । मन्दिषत् । न च भवति, पताति दिद्युत् । उदधिं व्यावधाति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

कास् शब्दकुत्सायां, ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो
भवति लिटि परतो ऽमन्त्रविषये । कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तेभ्यः । लोलूया-
ञ्चक्रे । अमन्त्रइति किम् । कृष्णो नोनाव ॥ कास्यनेकाच्च इति वक्तव्यं
चुलुम्यादर्थम् ॥ * ॥ चुलुम्याञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमो ऽमिष्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

आसुकासाराविधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमात् अच्छतिवर्जितस्त्माञ्च - लिटि परत

आम्प्रत्ययो भवति । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्के । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे ।
जादेरिति किम् । ततत् । ररत् । गुरुमत इति किम् । इयज । उवप । अ-
च्छ इति किम् । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः ॥ ऊर्णोतिश्च प्रति-
धा वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रोर्णनाथ । अथवा,

वांष्य ऊर्णोर्णवद्वाचो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकचश्चेदुपपन्नात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

दय दानगतिरक्षणेष्ु, अय गतौ, आस उपवेशने, एतेभ्यश्च लिटि
परत आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उपविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

उप दाहे, विद ज्ञाने, जाग्र निद्रास्थये, एतेभ्यो लिटि परतो ऽन्य-
तरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओपाञ्चकार । उवोप । विद्राञ्चकार ।
विवेद । जागराञ्चकार । जजागार । विदेरदन्तत्त्वप्रतिज्ञानादामि गुणो
न भवति ॥

भीहीभृहुवां ऋवच्च ॥ ३९ ॥

त्रिभी भये, ह्री लज्जायां, हुभृञ् धारणपोषणयोः, हु दानादनयोः,
एतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लाघिव चास्मिन्कार्यं
भवति । किं पुनस्तत्, द्वित्वामित्वं च । बिभयाञ्चकार । बिभाय । जिह्वया-
ञ्चकार । जिह्वाय । बिभराञ्चकार । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहाय ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य परच्चात्कृञ्नुप्रयुज्यते लिटि परतः । कृञ्जिति प्रत्या-
हारेण कृञ्भवस्यो एह्यन्ते, तस्मात्कर्त्तादस्तेर्भूभावो न भवति । पाचया-
ञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

विदा कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदा कुर्वन्वित्यन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते ।

विदेर्लुङ्गाम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्, कृञश्च लोटपरस्यानुप्रयोगः ।
अत्र भवन्ते विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । इतिकरणः प्रदर्शनार्थः, न केवलं
प्रथमपुरुषबहुवचनं, किं तर्हि, सर्वाण्येष लोटवचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदा-
ङ्करोतु । विदाङ्कुस्तात् । विदाङ्कुस्तामित्यादि ॥

अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयारमयामकः पावयांक्रिया-

द्विदामक्रन्नितिच्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येषमादयश्छन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते ।
सद्विजनिर्मोणां गयन्तानां लुङ्गाम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनेतिरपि तत्रै-
वाम्प्रत्ययो द्विर्वचनं कृत्स्नं च । अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः
संबध्यते । पावयाङ्क्रियादिति पक्षतेः पुनातिर्वा एयन्तस्य लिङ्गाम् निपा-
त्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति विदेर्लुङ्गाम् निपा-
त्यते, गुणाभावश्च, अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः ।
अभ्युदमीष्टदिति भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् ।
चिक्रयामकः । अचैषीदिति भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति
भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् । विदामक्रन् ।
अवेदिषुरिति भाषायाम् ॥

ल्लि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्चलिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः,
चकारः स्वरार्थः । अस्य सिजादीनादेशान्वस्यति तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

ल्लेः सिच् ॥ ४४ ॥

ल्लेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः ।
अकार्षीत् । अहार्षीत् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव दित्स्वरमपि
बाधेतेति स्यानिन्यादेशे च द्विश्चकारोऽनुब्रूयते ॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां
सिञ्चा वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्मात्तीत् । अस्मात्तीत् । अस्पृत् । अस्मात्तीत् ।
अमात्तीत् । अमृत् । अकार्षीत् । अस्मात्तीत् । अकृतत् । अतृपत् । अ-
क्षाप्सीत् । अताप्सीत् । अदृपत् । अद्राप्सीत् । अद्राप्सीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्तः ॥ ४५ ॥ •

शलन्ते। यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य ज्ञेः क्त आदेशो भवति ।
दुह । अधुतत् । लिह । अलितत् । शल इति चिम् । अभैत्सीत् । अच्यै-
त्सीत् । इगुपधादिति किम् । अधात्तीत् । अनिट इति किम् । अको-
पीत् । अमोपीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेधातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य ज्ञेः क्त आदेशो भवति ।
आलिङ्गनमुपगूहनं परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लितत्कन्यां देव-
दत्तः । आलिङ्गनइति किम् । समाश्लिषज्जतु काष्टम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण क्तः प्राप्तः प्रतिपद्यते । दृगेधातोः परस्य ज्ञेः क्तादेशो
न भवति । अस्मिन्प्रतिष्ठे इति। धेत्यङ्सिचौ भवतः । अदर्शत् ।
अद्रात्तीत् ॥

णिश्चिदुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादेश्चाङ्गीयते । ग्यन्तेभ्यो धातुभ्यः शि द्रु सु इत्येते-
भ्यश्च परस्य ज्ञेश्चङादेशो भवति कर्त्तृवाचिनि लुङि परतः । ङकारो
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः । अजीकर्त् । अजी-
हरत् । अशिश्चिषत् । अदुद्रुषत् । असुसुषत् । कर्त्तराति किम् । अकारयि-
षातां कटौ देवदत्तेन ॥ कमरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आयादय आर्तुधातुके वेति
यदा णिङ्गस्ति तदैतदुपसंख्यानम् । अवकमत । णिङ्पचे सन्वद्वाचः ।
अचीकमत ।

नाकमिष्ट सुखं यान्ति सुयुक्तेर्वदवारयैः ।

अथ पत्कापिणो यान्ति ये ऽचीकमतभाषिणः ॥

विभाषा धेट्शब्दोः ॥ ४९ ॥

धेट् पाने, टुक्केशिव गतिवृद्धोः, एताभ्यामुत्तरस्य ध्वनिविभाषा

चडादेशो भवति । घेटस्तावत् । अदधत् । मित्रपक्षे विभाषा घ्राघेडिति लुक् । अधात् । अधासीत् । श्वयतेः खत्वपि । अशिषियत् । अडाप्यत्र विकल्प इत्येते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्त्तरीत्येव । अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेऽश्वत्सि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्नेऽश्वत्सि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायप्रत्यये नास्ति तत्रायं विधिः । इमात्रो मित्रावरुणौ गृहानजगु-
पतम् । अगोप्तम् । अगोपिष्टम् । अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु
चङन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नोनदतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

ऊन परिहाणे, ध्वन शब्दे, इल प्रेणे, अर्द्व गतौ याचने च, एतेभ्यो
धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूर्वण ज्ञेयचङि प्राप्ते कृन्तसि विषये न भवति । का-
ममूनयोः । अनिनदति भाषायाम् । मा त्वाग्निध्वनयीत् । अदिध्वनदति
भाषायाम् । काममैलयोः । ऐलिलदति भाषायाम् । मैनमर्दयीत् । आ-
र्द्विदति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ऽङ् ॥ ५२ ॥

असु स्तेपणे, वच परिभाषणे, ब्रूजादेशो वा । ख्या प्रकथने ।
चङिडादेशो वा । एभ्यः परस्य ज्ञेयचङि भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः ।
अस्यतेः पुषादिपाठादेवाङि मिद्वे पुनर्यङ्गमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्यत ।
पर्यास्यताम् । पर्यास्यन्त । वक्ति । अवाचत् । अवाचताम् । अवाचन् ।
ख्याति । आख्यत् । आख्यताम् । आख्यन् । कर्त्तरीति किम् । पर्यासि-
षातां गावौवत्सेन ॥

लिपिसिचिह्नश्च ॥ ५३ ॥

लिप उपदेशे, पिच तरणे, ह्रस्व स्पृष्टायां, एतेभ्यश्च परस्य च्नेऽ-
डादेशो भवति । अलिपत् । असिचत् । आहूत् । अययोग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ •

पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि मित्रि ह आत्मनेपदेषु परतश्च्लेङादेशो भवति अन्यतरस्याम् । स्वरितञितं इत्यात्मनेपदम् । अलिपत् । अलिप्त । असिचत् । अमिक्त । अहूत् । अह्रास्त ॥

पुषादिद्युताद्यृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो द्युतादिभ्यः लृटिद्विभ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतो ऽडादेशो भवति । पुषादिर्विवाद्यन्तर्गणो दृश्यते, न भ्यादिभ्यः अन्तर्गणः । पुष । अपुषत् । द्युतादि । अद्युतत् । अश्वितत् । लृटिद्वयः । गच्छ । अगमत् । शक् । अशकत् । परस्मैपदेष्विति किम् । व्यञ्जोतिष्ट । अलोतिष्ट ॥

सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

सु गतौ, शासु अनुशिष्टौ, अ गतौ, इत्येतेभ्यः परस्य च्लेङादेशो भवति । सर्ति । असर्त् । शास्ति । अशिषत् । अर्ति । आर्त् । पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम् । समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थः । तच्चात्तत्रोपयोगं यास्यति ॥

इरितो वा ॥ ५७ ॥

इरितो धातोः परस्य च्लेङादेशो वा भवति । भिदिर् । अभिदत् । अभैत्सीत् । क्तिदिर् । अक्चिदत् । अक्चैत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येष । अभित् । अक्चित् ॥

जृस्तम्मुमुचुमुचुमुचुमुचुमुचुमुचुश्चिभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वन्ते । जृष् षष्ठाहानौ, स्तम्भः सौत्रा धातुः । मुचु मुचु गत्यर्थौ । युचु मुचु स्तेयकरणे । मुचु पसज गतौ । टुओश्च गतिवृद्धौ । एतेभ्यो धातुभ्यः परस्य च्लेङादेशो भवति । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अमुचत् । अमोचीत् । अमुचत् । अमोचीत् ।

अशुचत् । अशोचीत् । अशुचत् । अशोचीत् । अशुचत् । अशुचोत् ।
 अश्वत् । अश्वधीत् । अशिश्वयत् । अशुचुलुञ्जारेकतरोपादानेपि रूपचयं
 सिद्धत्यर्थभेदात् । द्वयोरुपादानं कृतम् । के चित्तु वर्णयन्ति द्वयोरुपादान-
 सामर्थ्याद् अशुञ्चानुनासिकलोपो न भवति । अशुञ्चदिति ॥

कृमृदृरुह्निभ्यश्चकृन्दसि ॥ ५८ ॥

कृ मृ दृ रुह्नि इत्येतेभ्यः परस्य च्लेशकृन्दसि विषये ऽडादेशो भवति ।
 शकलाहृष्टकोकरत् । अथो ऽमरत् । अदरदर्शान् । पर्वतमारुहत् । अन्तरि-
 ताद्विशमारुहम् । कृन्दसीति किम् । अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् ।
 अरुवत् ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

पद गतौ, अस्मादुताः परस्य च्लेशचिणादेशो भवति तशब्दे परतः ।
 सामर्थ्यादात्मनेपदैकवचनं गृह्यते । उदपादि सस्यम् । समपादि भैतम् ।
 तदृति किम् । उदपत्साताम् । उदपत्सत ॥

दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण् तदिति वक्ष्यते । दीपो दीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने,
 पूरी आप्यायने, तापृ संतानपालनयोः, ओष्यायी वृद्धौ, एतेभ्यः परस्य
 च्लेस्तशब्दे परतो ऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि । अदीपिष्ट ।
 अजनि । अजनिष्ट । अजोधि । अजुदृ । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि ।
 अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्तादुताः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो
 भवति । प्राप्तविभाषेयम् । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव ।
 अलावि केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अच इति किम् ।
 अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुच्चश्च ॥ ६३ ॥

दुह प्रपूरणे, अस्मात्परस्य च्नेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।
अदोहि गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरित्येव । अदोहि
गौर्गोपालकेन ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

रुधिर् आवरणे, अस्मात्परस्य च्नेः कर्मकर्त्तरिचिणादेशो न भवति ।
अन्ववारुदु गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरित्येव । अन्ववारोधि गौर्गोपालकेन ॥

तपोनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वर्त्तते । तप संतापे, अस्मात्परस्य च्नेश्चिणादेशो न भवति
कर्मकर्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः, पश्चात्तापः । तस्य ग्रहणमकर्मकत्रयं, तच्च
हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतस्त तपस्तापसः । अन्ववातप
पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्नेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे परतः ।
भावे तावत् । अशायि भवता । कर्मणि खल्वपि । अकारि कटो देवदं-
त्तेन । अहारि भारो यज्ञदत्तेन । चिण्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति ।
आस्यते भवता । शय्यते भवता । कर्मणि । क्रियते कटः । गम्यते दामः ।
कंकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यन्विधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं विप्रतिषेधा-
द्वि यकः शपो बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पकारः
स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

दिष् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोपवाटः ।
नकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा आशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्तमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । टुभाश्च टुभ्वाश्च दीप्तौ, भ्रमु अनवस्थाने,
भ्रमु चलने, द्रुयोरपि ग्रहणम् । क्रमु पादवित्तेपे, क्रमु ग्लानौ, जसी उद्वेगे,
जुटी छेदने, लष कान्तौ, एतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । भ्राशते ।
भ्राश्यते । भ्वाशते । भ्वाश्यते । भ्रमति । भ्राम्यति । क्रामति । क्राम्यति ।
क्रामति । क्राम्यति । जसति । जस्यति । जुटति । जुट्यति । लषति ।
लष्यति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥ °

यमु प्रयत्ने दैवादिकः तस्माच्चित्यं श्यनि प्राप्ते ऽनुपसर्गाद्विकल्प
उच्यते । यमोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । अनु-
पसर्गादिति किम् । आयास्यति । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति ।
संयस्यति । संयसति ॥

‘स्वादिभ्यः श्रुः ॥ ७३ ॥

पुञ् अभिषवे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपो-
पवाद् । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः श्रु च ॥ ७४ ॥

श्रुतः श्रुतप्रत्ययो भवति तत्संनियोगेन श्रुतः श्रु इत्ययमादेशः ।
भवति । श्रुणोति । श्रुणतः । श्रुण्वन्ति ॥

अक्षोन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

अत्र व्याप्तौ भौषादिकः, अस्मादन्यतरस्यां शुप्रत्ययो भवति । अत्थोति ।
अतति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः । स्कुञ् आप्रवणे । एतेभ्यः शनाप्र-
त्ययो भवति श्नुश्च । स्तभ्राति । स्तभ्राति । स्तुभ्राति । स्तुभ्राति । स्कु-
भ्राति । स्कुभ्राति । स्कुभ्राति । स्कुनाति । स्कुनेति । उदि-
त्त्वप्रतिज्ञानात्सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते नैतद्विकरणविषय-
त्वमेव ॥

हलः अः शानञ्ज्ञौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य शनाप्रत्ययस्य शानञादेशो भवति हो परतः ।
मुपाण । पुपाण । हल इति किम् । क्रीणाहि । हाविति किम् । मुष्णाति ।
श्न इति स्यान्निर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव
सर्वविषयं विज्ञायेत ॥

कृन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

कृन्दमि विषये शनः शायजादेशो भवति, शानजपि । एभाय जिह्व-
या मधु । शानचः खल्वपि । बधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं विकरणाः शवादयो विहितास्तेषां कृन्दसि विषये बहुलं
व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः विषयान्तरे विधानं, क
चिद्विविकरणता क चिन्नविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति ।
भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । न म्रियतइति प्राप्ते । द्विविकरणता ।
इन्द्रो घस्तेन नेषतु । नयत्विति प्राप्ते । त्रिविकरणता । इन्द्रेण युजा तरुपे
वृत्रम् । तीर्यास्मेति प्राप्ते । बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

सुप्तिदुपयहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वाकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रद्वेषां सोपि हि सिद्धयति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्यरतश्चकृन्दसि विषये ङ् प्रत्ययो भवति ।
शपोपवादः । कृन्दस्युभयथेति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति । स्यागाग-

मित्रचित्रदिशकिरुहयः प्रयोजनम् । स्या । उपस्थेयम् । गा । मृत्युमुपगेयम् ।
गमि । गमेम जानतो एहान् । वचि । मन्त्रं वेचेमानये । विदेयमेनां
मनसि प्रविष्टाम् । शक्ति । व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयम् । रुहि । स्वर्गं
लाकमारुहेयम् ॥ दृशेरवक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च ॥

• कर्मवत्कर्मण तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भ-
वति । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्त्ता
कर्मवद्भवति । कर्मश्रयाणि कार्याणि प्रपद्यते । कर्त्तरि शिविति कर्तृपह-
णमिहानुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । यगात्मनेपदनिगुणचिगवद्भावाः प्रयो-
जनम् । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अर्भेति काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते
कटः स्वयमेव । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुसूनेनेति ।
अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति । लिङ्याशिष्याङ्ङिति द्विलकारका
निर्देशः । तत्र लानुवृत्तेर्लान्तस्य कर्त्ता कर्मवद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न
भवति । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् ।
माध्वमिश्रितनत्ति । साधु स्याली पचति । धात्वधिकारः त्ममाने धातौ
कर्मवद्भावः । इह न भवति । पचत्यादनं देवदत्तः, राध्यात्यादनः स्वयमे-
वेति । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्त्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृ-
स्यभावकानां न कर्तृस्यक्रियाणाम् ॥

कर्मस्यः पचतेर्भावः कर्मस्या च भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्यः कर्तृस्या च गमेः क्रिया ॥

• तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

तप संतापे, अस्य कर्त्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव नान्य
कर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवामादीनि तपांसि तापसं तप-
न्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः । स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते ।
अर्जयतीत्यर्थः । पूर्वणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते । तप्यते तपस्तापसः ।
अतपत तपस्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तपति सुशर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहसुनमां यक्षिणौ ॥ ८९ ॥

दुह सु न्म् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्षिणौ कर्मवद्वापदिष्टौ न भवतः । दुहेनेन यक् प्रतिषिद्धते । चिण् दुहेश्चेति पूर्वमेव विभा-
पितः । दुधे गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । अदोहि गौः स्व-
यमेव । प्रसृते गौः स्वयमेव । प्रास्त्राष्ट' गौः स्वयमेव । नमते दण्डः
स्वयमेव । अनंस्त दण्डः स्वयमेव ॥ यक्षिणोः प्रतिपेधे णिअन्यिअन्यि-
ब्रूत्रात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयति कटं देवदत्तः । का-
रयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीक्रेरत कटः स्वयमेव ।
उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । अग्राति यन्यं
देवदत्तः । अग्रीते यन्यः स्वयमेव । अअन्यिष्ट यन्यः स्वयमेव । यग्राति
श्लोकं देवदत्तः । यग्रीते श्लोकः स्वयमेव । अअन्यिष्ट श्लोकः स्वय-
मेव । ब्रवीति श्लोकं देवदत्तः । ब्रूते श्लोकः स्वयमेव । अवाचच्छ्लोकं
देवदत्तः । अवाचत श्लोकः स्वयमेव । आत्मनेपदविधाने ऽकर्मकाणाम् ।
हन्ति माणवकं देवदत्तः । आहते माणवकः स्वयमेव । आवधिष्ट माण-
वकः स्वयमेव, आहतेति वा । विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । व्यङ्गयत
सैन्धवाः स्वयमेव ॥

कुदिरजोः प्राचां श्यन्यरस्मैपदं च ॥ ९० ॥

कुष निष्कर्षं, रज्ज रागे, अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्या-
णां मतेन श्यन्यत्ययो भवति, परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ ।
कुष्यति पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचांयहणं विकल्पा-
र्थम् । कुष्यते । रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन लिङ्लिङोः
स्यादिविषये च न भवतः । चुकुषे पादः स्वयमेव । ररज्जे वस्त्रं स्वय-
मेव । कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्तीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते
पादः स्वयमेव । रङ्ग्यते वस्त्रं स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव ।
अरज्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ८१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्यः । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते,
यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तं व्यत्त-
व्यानीयर इति । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम् । यद्विधौ
धात्वधिकारात् । कृदुपपदसंज्ञार्थं तर्हि । अस्मिन्धात्वधिकारे ते यथा
स्यातां, पूर्वत्र मा भूतामिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थं च द्वितीयं धातुग्रहणं
कर्त्तव्यम् । धातोरित्येवं विहितस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । लूभ्यां
लूभरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ८२ ॥

तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं
भवति । वक्ष्यति । कर्मण्यण् । कुम्भकारः । स्यग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्दे-
शप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र तत्रैव स्यात् । स्तम्भ-
रमः, कर्णेजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति सप्तम्यां जनेहं इति ।
उपमरजो, मन्दुरज इति । स्यग्रहणात्तु सर्वत्र भवति । गुप्तसंज्ञाकरणम-
न्वर्थसंज्ञाविज्ञाने मति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम् । पश्य कुम्भं करोति
कटमिति प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशा उपपदमिति हित्येवमादयः ॥

कृदन्तिङ् ॥ ८३ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्निर्जितः प्रत्ययः कृत्संज्ञको भवति । कर्त्त-
व्यम् । करणीयम् । अतिङिति किम् । चीयात् । स्तूयात् । कृत्प्रदेशाः
कृत्तद्वितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् ॥ ८४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसमानरूपः प्रत्ययो ऽपवादो वा बाधको
भवति स्यधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा । ग्वुल्लुत्वावुत्सगी, इगुपध-
जाप्रोक्तिः क इत्यपवादः, तद्विषये ग्वुल्लुत्वावापि भवतः । वित्तेपकः ।
वित्तेप्रा । वित्तिपः । असरूप इति किम् । कर्मण्यणित्युत्सर्गः, आतिानुप-
मर्गे क इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति । गोदः । कश्चिलदः ।

नानुबन्धकृतप्रमाकृत्यम् । अस्त्रियामिति किम् । स्त्रियां क्तिचित्युत्सर्गः,
अ प्रत्ययादित्यपवादः, स बाधक एव भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥

कृत्याः प्राङ् खुलः ॥ ८५ ॥

खुलन्तृचाविति वक्ष्यति, प्रागेतस्माणखुलन्तृशब्दनाम्नानित ऊर्ध्व-
मनुक्रमिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः । तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्य-
प्रदेशाः कृत्यैरधिकार्यवचने कृत्यानां कर्तरि वेत्येवमादयः ॥

तथ्यत्तव्यानीयरः ॥ ८६ ॥

धातेरिति वर्तते । धातोस्तथ्यत् तथ्य अनीयर् इत्येते प्रत्यया
भवन्ति । तकाररैकौ स्वरार्थौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ वसे-
स्तथ्यत् कर्तरि णिञ्च ॥ * ॥ वास्तथ्यः ॥ केलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥
पचेलिमा माषाः । भिदेलिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ८७ ॥

अजन्ताट्टातोर्धत्प्रत्ययो भवति । तकारो यतोनाव इति स्वरार्थः ।
गेयम् । पेयम् । जेयम् । जेयम् । अजयहणं किम् । यावता हलन्ताण्यन्तं
वक्ष्यति अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्यम् । धित्यम् ॥ तकिश-
मिचतियतिज्जनीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ तकि । तक्यम् । शमि । शस्यम् ।
वति । वत्यम् । यति । यत्यम् । जनि । जन्यम् ॥ हनो वा वधं च ॥ * ॥
वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ८८ ॥

पशङ्गान्ताट्टातोर्धत्प्रत्ययो भवति । यतोपवादः । शप् ।
शप्यम् । लभ् । लभ्यम् । पोरिति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधा-
दिति किम् । कोप्यम् । गोप्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ८९ ॥

शक् शक्तौ, पठ मर्षणे, अनयोर्धात्वोर्धत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् ।
सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

गद व्यङ्गायां वाचि, मदी हर्षे, चर गतिभक्तगणयोः, यमउपरमे, एतेभ्यश्चानुपसर्गभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गदम् । मदम् । चरम् । यम्यम् । अनुपसर्गइति किम् । प्रगादम् । प्रमादम् । यमेः पूर्वणैश्च सिद्धे ऽनुपसर्गनियमाद्यैश्च वचनम् ॥ चरेराडि चागुरौ ॥ * ॥ आचर्या देशः । अगुराविति किम् । आचार्य उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्या गह्वरपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य पण्य वर्या इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गह्वरं पणितव्यानिरोध इत्येतेष्वर्थेषु यथासंख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते गह्वरं चेत्तद्वद्वति । अवद्यं पापम् । अनुद्यमन्यत् । वदः सुपि क्यप् च । पण्यमिति निपात्यते पणितव्यं चेत्तद्वद्वति । पण्यः कम्बलः । पण्या गौः । पाण्यमन्यत् । वर्धति स्त्रियां निपात्यते अनिरोधश्चेद्वद्वति । अनिरोधो ऽप्रतिबन्धः । शतेन वर्या । सहस्रेण वर्या । वृत्या ऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्यं चत्विजः ॥

वह्नं करणम् ॥ १०२ ॥

वह्नेर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वह्नं शकटम् । करणइति किम् । वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

अ गतौ, अस्माण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोः यत्प्रत्ययो निपात्यते । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः ॥ यतो ऽनाद्य इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वामिवैश्ययोरिति किम् । अर्यो ब्राह्मणः ॥

उपसर्ग्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्ग्येति निपात्यते काल्या चेत्यजने भवति । उपपूर्वात्सर्तयत्प्रत्ययः । प्राप्तकाला काल्या । प्रजनः प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे

प्राप्तकालाऽ उपसर्गो गौः । उपसर्गो वडवा । काल्या प्रजनइति किम् ।
उपसर्गो शरदि मधुरा ॥

अजयं संगतम् ॥ १०५ ॥

अजयमिति निपात्यते संगतं चेद्वर्तते । जीयतेर्नञ्पूर्वात्संगते संग-
मने कर्त्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते । न जीयतेर्नीत्यजयम् । अजयमार्यसंगतम् ।
अजयं नोस्तु संगतम् । संगतमिति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गइति वर्तते । वदधेर्धातोः सुबन्तउपपदे अनुपसर्गं क्यप्
प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्योद्यम् ।
सत्यवद्यम् । सुपीति किम् । वाद्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रवादम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्गइत्यनुवर्त्तते । भवतेर्धातोः सुबन्तउपपदे अनुपसर्गं भावे
क्यप् प्रत्ययो भवति । यत् नानुवर्त्तते । ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मत्वं गतः ।
देवभूयम्, देवत्वं गतः । भावग्रहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनु-
पसर्गइत्येव । प्रभवम् ॥

हनस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गइति वर्तते भावइति च । हन्तेर्धातोः सुबन्तउपपदे
अनुपसर्गं भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या ।
अश्वहत्या । सुपीत्येव, घातः । एत्यु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनु-
पसर्गइत्येव । प्रघातो वर्तते ॥

एतिस्तुग्रास्त्वृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गं भावइति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति स्तु
शास् वृट् जुप् इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः ।
वृष्यः । आट्ट्यः । जुष्यः । क्यबिति वर्त्तमाने पुनः क्यङ्यग्रहणं बाधक-
बाधनार्थम् । औरावश्यक इति एतत् बाधित्वा क्यङ्येव भवति । अवश्य-

स्तुत्यः । वृषहणे वृजे । यदणमिष्यते न वृहः । वार्याः चत्विजः ॥ शंसि-
दुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् ।
गुह्यम् । गोह्यम् ॥ आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ व्याज्यं
घृतम् । कथमुपेयम् । एरेतदूपं, नेणः ॥

• ऋदुपधाच्चाकृपितृतेः ॥ ११० ॥

चकारोपधाच्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति ऋपितृती वर्जयित्वा ।
वृत् । वृत्यम् । वृधु । वृद्धम् । अकृपितृतेरिति किम् । कल्प्यम् । चर्त्यम् ।
तप्करणे किम् । कृत् संशब्दने । एयदेव भवति । कीर्त्यम् ॥ पाणौ सु-
जेत्येदुक्तव्यः ॥ * ॥ पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च ॥ * ॥ समवमर्ग्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घ-
निर्देशः प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्ववाधनार्थः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातिरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्म-
कराः । भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्यानाम षेत्रियः ॥
संपूर्वादिभाषा ॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः ।

• संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्ध्यति ।

• स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

• मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तवि-
भक्तियम् । परिमृज्यः । परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोदरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यथ्याः ॥ ११४ ॥

• राजसूय सूर्य मृषोऽय रुच्य कुप्य कृष्टपच्य अव्यथ्य इत्येते शब्दाः
क्यपि निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यः राज्ञा वा इह सूयते राजसूयः क्रतुः ।
सूसर्त्तभ्यां क्यप् सर्त्तहत्वं सुवतेर्वा रुहागमः । सरति सुवति वा सूर्यः ।

मृषापूर्वस्य घटतेः पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यब् निपात्यते । मृषोद्धम् ।
 रोचतेऽसौ रुच्यः । कर्त्तरि क्यप् । गुपे रादेः कत्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् ।
 गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्यथते
 व्यथ्यः ॥

भिद्योद्भौ नदे ॥ ११५ ॥

भिद्रेकृज्भश्च क्यब् निपात्यते नदेभिधये । उज्ज्भेर्धत्वं च । भिनत्ति
 कूलं भिद्यः । उज्ज्भत्युदकम् उद्भुः । नदइति किम् । भेत्ता । उज्ज्भिता ॥

पुष्यसिद्धौ नत्तचे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेश्चाधिकरणे क्यब् निपात्यते नत्तचे ऽभिधये । पुष्य-
 न्यस्मिन्नर्थे इति पुष्यः । सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति सिद्धुः । नत्तचइति किम् ।
 पोषणं, सेधनम् ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्ज
 कल्क हलि इत्येतेष्वर्थेषु बोधेषु । विपूयात्पवतेर्नयतेश्च तथा जयतेर्धति
 प्राप्ते कर्मणि क्यङ्निपात्यते । विपूयो मुञ्जः । विपाव्यमन्यत् । विनीयः
 कल्कः । विनेयमन्यत् । जित्या हलिः । जेयमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेष्कुन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वादुद्भेः क्यप् प्रत्ययो भवति कुन्दसि विषये ।
 प्रसृत्य न प्रतिगृह्यम् । तस्माच्चापिगृह्यम् । कुन्दसीति किम् । प्रतिया-
 ह्यम् । अपियाह्यम् ॥

पदास्वेरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥

पदे ऽस्वेरिणि बाह्यायां पक्ष्ये चार्थे ग्रहेर्दुतोः क्यप् प्रत्ययो भव-
 ति । पदे तावत् । प्रगृह्यं पदं, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अथगृह्यं पदं,
 यस्यावग्रहः क्रियते । अस्वेरी परतन्त्रः । गृह्यका इमे । गृहीतका
 इत्यर्थः । बाह्यायाम् । यामगृह्या सेना । नगरगृह्या सेना । यामनग-

राभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । पत्ने भवः पत्युः ।
वासुदेवश्रद्धाः । अर्जुनश्रद्धाः । तत्पञ्चाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा छट्षोः ॥ १२० ॥ .

कृजो वृषश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतिर्ण्यति प्राप्ते
वर्धतेर्च्दुपधत्वाच्चित्ये क्यपि विभाषारभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् ।
वर्ष्यम् ॥

युग्यं च पत्ने ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते पत्नं चेत्तद्व्यति । पतत्यनेनेति पत्नं, वाहन-
मुच्यते । युग्यो गौः । युग्योश्वः । युग्यो हस्ती । युजेः क्यप् कृत्वं च
निपात्यते । पञ्चइति किम् । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहाय्यं वर्त्तते । तस्मिन्नुपपदे घसेर्द्विः । कालेधिकरणे
ण्यत्प्रत्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्धभावे निपात्यते । सह घसतोस्मि-
न्काले सूर्याचन्द्रमसाविति अमावास्या । अमावस्या । एकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वादमावास्याया वेत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि यद्वहं भवति ।

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धाति ॥

कन्दसि. निष्टक्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्थस्तथाध्वर्यखन्ध-
खान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताथोप
चाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥

निष्टक्यादयः शब्दाश्चकन्दसि त्रिषये निपात्यन्ते । यद्विह लक्षणो-
नानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । निष्टक्य इति कृती छेदने इत्यस्मा-
चिस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत्, आद्यन्तविपर्ययश्च, निमश्च पत्यं निपात्यते ।
निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दोपपदे हूयतेर्जुनेतिर्था क्यप् दीर्घ-
स्तुगभावश्च । देवहूयः । प्रपूर्वात्तुपूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उच्ची-
यः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यम् । मृड् प्राणत्यागे, स्तृञ् आच्छादने,

ध्वं ब्रूकने, एतेभ्यो यत्प्रत्ययः । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेव निपातनम् ।
 ध्वर्यः । खनेर्यत् । खन्यः । एतस्मादेव गयत् । खान्यः । देवशब्द उपपदे
 यजेर्यत् । देवयज्ञ्या । स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आङ्पूर्वात्पृच्छः क्यप् ।
 आपृच्छः । प्रतिपूर्वात्सीव्यते क्यप् पत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मण्युप-
 पदे वदेर्यत् । ब्रह्मवाद्याः । भाव्यः । स्ताव्यः । भवते स्तैतिश्च गयत्
 आवादेशश्च भवति । उपपूर्वस्य चिनेतिण्यंदायादेशौ । उपचाव्यपृडम् ।
 पृडे चोत्तरपदे निपातनमेतत् ॥ हिरण्यइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिरण्याद-
 न्यत्र उपचयेपृडमेव ।

निष्ठक्यं व्यत्ययं विद्वान्निसः पत्वं निपातनात् ।

ण्यदायादेश इत्येतावुपचाव्ये निपातितौ ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

ण्यदेकस्मादशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥

कृच्छलोऽर्थत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, उवर्णान्ताद्वातोहलन्ताच्च ण्यत्प्रत्ययो भवति ।
 कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

• ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

अवश्यंभाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्वातोऽर्थत् प्रत्ययो भवत्या-
 वश्यके द्योत्ये । यतोपवाद्दः । लाव्यम् । पाव्यम् । आवश्यके इति किम् ।
 लव्यम् । आवश्यके द्योत्येति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः । अवश्यलाव्यम्
 अवश्यपाव्यमिति । नैष दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात्समास उत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरश्च यत्र करिष्यते ॥

आसुयुविरपिलपिचपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुनेतिः यु वपि रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च गयत्
 प्रत्ययो भवति । यतोपवाद्दः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाव्यम् । राव्यम् ।
 लाव्यम् । त्राव्यम् । आचाम्यम् । अनुक्तममुच्चयार्थश्चकारः । दभि ।
 दाभ्यम् ॥

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्ये ऽभिधेये नयतेराङ्पूर्वाण्यदा-
यादेशौ निपात्यते । आनाय्यो दत्तिणाग्निः । रुठिरेषा । तस्मादंनित्य-
विशेषे दत्तिणाग्नावेवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्ञागरणात् ।
यश्च गार्हपत्यादानीयते दत्तिणाग्निराहवनीयेन सहैकयोनिस्तत्रैतन्निपा-
तनं न दत्तिणाग्निमात्रे । तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलाद्विस्तवतो
भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति ।

आनाय्यो ऽनित्यइति चेददत्तिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्यो ऽसंमतौ ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । संमननं संमतिः । संम-
तता पूजा । प्रणाय्य इति निपात्यते ऽसंमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोरः ।
असंमताविति क्रिय । प्रणयेत्यः । यद्येवं कथमेतत् । ज्येष्ठाय पुत्राय
पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यायान्तर्वासिने नान्यस्मै कस्मै चनेति । संम-
तिरभिनायोप्युच्यते । तदभावेन निष्कामतया असंमतिरन्तर्वासी भवति ।
तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यतमानायान्तर्वासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रू-
यादिति युज्यते ॥

पाय्यसंनानाय्यनिकायधाय्या मानहविर्निवाससामि-

धेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते ययामन्त्यमाने हविषि निवासे सा-
भिधेय्यां चाभिधेयायाम् । पाय्य इति माङ्गे ण्यत्प्रत्यय आदेः पत्यं च
निपात्यते । माने । पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । संपूर्वाच्चयतेर्ण्यदायादे-
गावुपसर्गदीर्घत्वं च निपात्यते । साचाय्यं हविः । मन्त्रेयमन्यत् । रुठि-
त्वाच्च हविर्विशेषणवावतिष्ठते । निपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशाश्चादिकुत्वं
च निपात्यते । निकाय्यो निवासः । निन्त्रेयमन्यत् । धाय्येति धात्रा
ण्यत्प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति । धाय्या सामिधेनी ।

धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्दश्च विशेषस्य वाचकः तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते किं तर्हि का चिदेव । रुढिशब्दो ह्ययं तथा चा-
सामिधेन्यामपि दृश्यते धायाः शंसत्यग्निर्नैता त्वं सोमक्रतुभिरिति ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्येते क्रतावभिधेये । कु-
ण्डशब्दे तृतीयान्तउपपदे पिबतेर्द्वीतिरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते
युक्त्वः । कुण्डेन पीयते ऽस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । यतो ऽनाव
इति स्वरः । संपूर्वाञ्जिनेतिर्ण्यंदायादेशौ निपात्येते । संचायते ऽस्मि-
न्सोम इति संचाय्यः क्रतुः । क्रताविति किम् । कुण्डपानम् । संचेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूह्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभि-
धेये । परिपूर्वाञ्जिनेतिर्ण्यंदायादेशौ निपात्येते । परिचाय्यः । उपचाय्यः ।
संपूर्वादृष्टेः संप्रसारणं दीर्घत्वं च निपात्यते । समूह्यं चिन्वीत पशु-
कामः । अग्नाविति किम् । परिचेयम् । उपचेयम् । संचाय्यम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दो ऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्येते । चीयते ऽसौ चित्यो
ऽग्निः । अग्निचयनमेवाग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च । तेनान्ते-
दात्तत्वं भवति । अग्नावित्येव । चेयमन्यत् ॥

एवुल्लृचौ ॥ १३३ ॥

धातारिति षतंते । सर्वधातुभ्यो एवुल्लृचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः ।
कर्त्ता । हारकः । हर्त्ता । चकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थः । तुश्छन्दसि
तुरिष्ठेमेयस्त्विति ॥

नन्दियह्विपंचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्दः संबध्यते । त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्वयः प्रत्यया यथासंख्यं
भवन्ति । नन्दादिभ्यो ल्युः, यहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्यो ऽच् । नन्दि-
यह्विपचादयश्च न धातुपाठतः संनिविष्टा गृह्यन्ते, किं तर्हि नन्दनरम-

येत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ नन्दिवा-
स्मिदिदूषिसाधिवार्द्धशोभिरौषिभ्या ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् ॥ नन्दनः ।
वासनः । मदनः । दूषणः* । साधनः । वर्धनः । शोभनः । रोचनः ॥
सहितपिदमेः संज्ञायाम् ॥ सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः ।
दर्पणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः । संहर्षणः । जनार्दनः । यवनः † । मधुसूदनः ।
विभीषणः । लवणः । निपातनाणत्वम् । वित्तविनाशनः । कुलदमनः ।
शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः । यह । उत्सह । उद्वस । उद्वास । स्या ।
मुन्त्र । संमर्द । याही । उत्साही । उद्वासी । उद्वासी । स्यायी । मन्त्री ।
संमर्दी ॥ रत्नश्रवसवपशं नौ ॥ निरत्नी । निश्रावी । निवासी । निवापी ।
निशायी ॥ याचिव्याहसंव्याहृजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् ॥ अपावी ।
अव्याहारी । असंव्याहारी । अव्याजी । अवादी । अवासी ॥ अचामचित्त-
कर्तृकाणाम् ॥ प्रतिषिद्धानामित्येव । अकारी । अहारी । अविनायी ।
आवशायी । विशयी ॥ विषयी देशे ॥ विषयी देशः ॥ अभिभावी भूते ॥
अभिभावी । अपराधी । उपरोधी । परिभावी । परिभवी । इति यक्षादिः ॥
पच । वप । वद । चल । तप । पत । नदट् । भपट् । वस । गरट् ।
पूषट् । तरट् । चोरट् । याहट् । जर । मर । तर । तम । सूदट् । देवट् ।
मोरट् । सेव । मेप । क्रोध । मेधानत्त । व्रण । दर्श । दंश । दम्भ । जारभर ।
श्वपच । ‡ पचादिराकृतिगणः ॥

अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठन्ते च पचादयः ।

अववाधनार्थमेव स्यात्सिध्यन्ति श्वपचादयः ॥ §

* पुस्तकान्तरे 'दूषणः' । इति पा ० तदनुसारेण पूर्वमपि 'मदिभूषिसाधि' इति पा० ।

† पुस्तकान्तरे 'यवनः' । इति पा० २

‡ तर । मोरट् । क्रोध । दंश । दम्भ । एते पदमञ्जरीपर्यालोचनान्तर्क्यते कृति-
पाठस्या न भवन्तीति । परं तु बहुषु काशिकापुस्तकेषूपनभ्यन्ते ।

§ अयं श्लोको बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

० इगुपधज्ञाप्तीक्रिः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो ज्ञानातेः प्रीणातेः किरतिश्च कप्रत्ययो भवति । वित्तिपः ।
विलिखः । बुधः । कृशः । ज्ञानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किर-
तीति क्रिः । देवसेवमेवादयः पचादौ पठितव्याः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे कप्रत्ययो भवति । शास्या-
पवादः । प्रस्यः । सुलः । सुस्रः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः ।
विपिबः । उज्जिघ्नः । विजिघ्नः । उदुमः । विधमः । घेट् । उदुयः ।
विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्गदति के चिच्चानुवर्तयन्ति । पश्यतीति
पश्यः ॥ जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ घ्याघ्नः ॥

अनुपसर्गास्त्रिम्बिन्दधारिपारिदुदेजिचेति-

सातिसाच्चिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्पः ।
विन्दतीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयती-
ति वेदयः । उदेजयतीत्युदेजयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौचे-
धातुः । सातयः । माहयः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पे-
रिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ निलिम्पा नाम देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञा-
याम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दः ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाजो धाजश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । शास्यापवादः । ददः ।
दायः । दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आकार्यः । ज्वलदीप्तावित्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कसगता-

वित्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वलः ।
ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । प्रज्वलः ॥ तनोतेर्णो उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ अघतनोतीत्यवतानः ॥

श्याऽऽद्यः श्नासु संश्र्वतीणवसावहलिहश्चिपश्चसश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति विभाषा चेति निवृत्तम् । श्यैङ् आकारान्तेभ्यश्च
धातुभ्यः व्यध आसु संस्रु अतीण अवसा अवह लिह श्लिष श्वस इत्येते-
भ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुन-
र्वचनं बाधकबाधनार्थम् । उपसर्गं कं बाधित्याऽयमेव भवति । अव-
श्यायः । प्रतिश्यायः । दायः । धायः । व्याधः । आसावः । संसावः ।
अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नय-
तीति, नायः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्णप्रत्ययो भवति । अचोपवादः । ग्रहः । याहः ।
व्यव्यञ्जितविभाषा ज्ञेयम् । जलचरं नित्यम् । याहः । ज्योतिषि नेष्यते ।
तत्र ग्रह एव ॥ भवतेश्चति वक्तव्यम् ॥ ॥ भवतीति, भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । ग्रहं वेश्म । तात्स्थ्या-
द्वाराश्च । ग्रहंतीति, ग्रहा दाराः । ग्रहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि धुन् ॥ १४५ ॥

धातोः ध्वःप्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ॥ नृतिखनिरज्जिभ्यः
परिगणनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ नत्तकः । खनकः । रजकः । नत्तकी । खनकी ।
रजकी । रज्जेनुनासिकलोपश्च ॥

* जनचरे याह एव । ज्योतिषि ग्रह एव । इति पा० २ ।

गस्यकन् ॥ १४६ ॥

गायतेत्यकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गायिका ॥

ण्युट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग इत्यनुकृष्यते * । गायतेर्ण्युट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायनः । गायनी । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

चश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण ण्युडनुकृष्यते । जहातिर्जिह्वीतिश्च धातोर्ण्युट्प्रत्ययो भवति व्रीहौ काले च कर्त्तरि । हायना नाम व्रीहयः । जहत्युदकमिति कृत्वा । काले । हायनः संवत्सरः । जहाति भावानिति ॥

मुस्तृ + ल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

मु स्तृ लू इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन्प्रत्ययो भवति । प्रवकः । सरकः । लवकः । समभिहारयहणेनात्र साधुकारित्वं लट्यते । साधुकारिणि वुन्विधानात्सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति । बहुशो यो दुष्टुं करोति तत्र न भवति ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन्प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जीवकः । नन्दतात्, नन्दकः । आशीः प्रार्थनाविशेषः । स च क्रियाविषयः । अमुष्याः क्रियायाः कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* 'यकन् इत्यनुकृष्यते' इति क्व चित् पुस्तके पाठोऽसंगतः ।

† 'सु' इत्येकस्मिन् पुस्तके पाठः, तदनुसारेणोदाहरणमपि सरक इत्यस्य स्थाने लवक इत्येव तत्र ।

अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः । *

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोरणप्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तावत् । कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम् । काण्डलावः । शरलावः । प्राप्यम् । वेदाध्यायः । चर्चापाठः । यामं गच्छति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् ॥ शीलिकामिभत्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । मांसभवः । मांसभता । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा ॥ ईत्तिवमिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुखप्रतीतः । सुखप्रतीता । बहुतमः । बहुतमा ॥

ह्वावामश्च ॥ २ ॥

ह्वेज् स्पृष्ट्वायां शब्दे च । वेज् तन्तुसन्ताने । माङ् माने । एतेभ्यश्च कर्मण्युपपदे ण् प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुयायः । धान्यमायः ॥

अतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । गोदः । कम्बलदः । पार्णित्रम् । अहुलित्रम् । अनुपसर्गइति किम् । गोसंदायः । षड्वासंदायः ।

सुपि स्यः ॥ ४ ॥

सुबन्तउपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्यः । विषमस्यः * । अत्र योगविभागः कर्त्तव्यः । सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादपः । कच्छपः । ततः स्यः । स्यश्च सुपि कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् । कर्तरि पूर्वयोगः । अनेन भावे यथा स्यात् । आखूनामुत्यानम्, आखूत्यः । शलभोत्यः । इत उत्तरं कर्मणीति

* कूटस्थ इत्यपि क्वचित् ।

च सुपीति त द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुप-
तिष्ठते । अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोऽपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो
भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुत्रो जातः ॥ अलस्यसुखा-
हरणयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमाजं
एवाप्यः । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुदः । शोकापनोद एवान्यः ॥ कप्रकरणे
मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो
रयः । नवमुचानि धनूंषि । काकगुहास्त्रिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दान्नः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात्कर्म-
ण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । सर्वप्रदः । पयिपन्नः । प्रदति
क्रिम् । गोसंदायः ॥

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वात्ख्या इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे
कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । गां संवष्टे, गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्ग इति वर्त्तते । गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदे
ऽनुपसर्गे टक् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शक्र गायति, शक्रगः । सा-
मगः । शक्रणी । सामगी ॥ सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुरा-
पः । सुरापी । शीधुपः । शीधुपी । सुराशीध्वोरिति क्रिम् । क्षीरपा ब्रा-
ह्मणी । पिबतेरिति क्रिम् । सुरां पातीति सुरापा । अनुपसर्ग इत्येव ।
शक्रसंगायः । सामसंगायः ॥ बहुलं कुन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ या ब्राह्म-
णी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा
भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमने ऽच् ॥ ८ ॥

हरतेर्धातिरनुद्यमने वर्त्तमानात्कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति ।
अणोपवादः । उद्यमनमुत्त्पणम् । अंशं हरतीत्यंशहरः । र्क्थहरः ।
अनुद्यमनइतिकम् । भारहारः ॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टिताम-
रघटघटीधनुष्णयहेरूपमख्यानम् ॥ * ॥ शक्तियहः । लाङ्गलयहः । अङ्कुश-
यहः । यष्टियहः । तामरयहः । घटयहः । घटीयहः । धनुष्यहः ॥ सूत्रे
च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रयहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रयाह स्यान्त्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदे ऽच्प्रत्ययो भवति । उद्यम-
नार्थायमारम्भः । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिवयः । यदुद्यमनं क्रि-
यमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा ।
कवचहरः क्षत्रियकुमारः ॥

आङि ताच्छीत्ये ॥ ११ ॥

आङ्पूर्वाद्हरतेः कर्मण्युपपदे ऽच्प्रत्ययो भवति ताच्छीत्ये गम्यमाने ।
ताच्छीत्यं तत्स्यभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाहरणे स्वाभाविकी
फलानपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । ताच्छीत्यइति किम् । भारमाहरतीति
भरहाहारः ॥

अर्हेः ॥ १२ ॥

अर्हे पूजायाम्, अस्मादुताः कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति ।
अणोपवादः । स्त्रीलिङ्गे विशेषः । पूजाहर्हा । गन्धाहर्हा । मालाहर्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासंख्यं रमिजपोर्धा-
त्वार्च्प्रत्ययो भवति । रमेरकर्मकत्वाज्जपेः शब्दकर्मकत्वात्कर्म न संभ-
वतीति सुपीत्येतदिहाभिसंबध्यते ॥ हस्तिमूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
स्तम्बे रमते, स्तम्बेरमोहस्ती । कर्णे जपतीति, कर्णेजपः मूचकः । हस्ति-
मूचकयोरिति किम् । स्तम्बे रन्ता । कर्णे जपिता मशकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्युपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषये ऽत्प्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवाः । शंबदः । धातुग्रहणं किम् । यावता धातोरेति वर्त्ततएव । शमिसंज्ञायामिति सिद्धे धातुग्रहणं कृजो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् । शंकरा नाम परिप्राजिका । शंकरा नाम शकुनिका । तच्छीला च ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संबध्यते । शेतेर्धातोराधिकरणे सुबन्तउपपदे ऽत्प्रत्ययो भवति । खे शेते खशयः । गतंशयः ॥ पार्श्वोद्विषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ पार्श्वोभ्यां शेते पार्श्वशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः ॥ दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ * ॥ दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः ॥ उत्तानादिषु कर्त्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः शेते, उत्तानशयः । अग्रमूर्द्धा शेते, ऽग्रमूर्द्धशयः ॥ गिरौ डश्कन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्त्तते । चरेर्धातोराधिकरणे सुबन्तउपपदे टप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रुचरः । कुरुचरी । मद्रुचरी । प्रत्ययान्तरकरणं डीबर्थम् ॥

भित्तासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भित्ता सेना आदाय इत्यन्तेषूपपदेषु चरेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । भित्ताचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोयतोऽग्रेषु सत्तेः ॥ १८ ॥

पुरस् अयतस् अग्रे इत्यन्तेषूपपदेषु सत्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पुरः सरति, पुरःसरः । अयतःसरः । अयेसरः ॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे सत्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति, पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् । पूर्व देशं सरति, पूर्वसारः ॥

कृत्रो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । हेतौ ताच्छील्ये आनु-
लोम्ये च गम्यमाने । हेतुस्त्वैकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं, तत्स्वभावता ।
आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत् । शोककरी कन्या । यशस्करी विद्या ।
कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये । आहुकरः । अर्थकरः । आनुलोम्ये । प्रेषकरः ।
वचनकरः । एतेष्विति किम् । कुम्भकारः । नगरकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी-

• किंलिपिलिबिलिभक्तिकर्तृचित्रलेखसंख्याजड्धा-

बाह्वर्हतद्वनुररुष्यु ॥ २१ ॥

कर्मणि सुपीति च द्रुपमप्यनुवर्त्तते । तत्र यथायोगं सम्बन्धः ।
दिवादिषूपपदेषु करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थे आरम्भः ।
दिवाशब्दाऽधिकरणवचनः सुपीत्यस्य विशेषणम् । दिवा करोति प्राणि-
नश्चेष्टायुक्तानिति, दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः ।
प्रभाकरः । भास्करः । सकारस्यनिपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूर्लीयो न भ-
वतः । कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दी-
करः । किंकरः । लिपिकरः । लिबिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्त्तृ-
करः । चित्रकरः । लेखकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः । त्रिकरः ।
जड्धाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुष्करः । अरु-
ष्करः ॥ किंयत्तद्वहुषु कृत्रोऽज्जिधानम् ॥ * ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा ।
बहुकरा । अथ वा ऽजादिषु पाठः करिष्यते ॥

• कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मशब्दउपपदे कर्मधाचिनि करोते-
ष्टप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिवर्तनम् । कर्म निर्वणः ।
कर्म करोतीति, कर्मकरः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति किम् । कर्मकारः ॥

न शब्दश्चोक्तकलङ्गायावैरचाटुसूचमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदेषु करोतिष्ठप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः
प्रतिषिध्यते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गायकारः । वैर-
कारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोरूपप्रत्ययोरिन्प्रत्ययो भवति ॥ व्री-
हिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकरिः व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः ।
व्रीहिवत्सयोरिति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दृति नाथ इत्येतयोः कर्मणोरूपप्रत्ययोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तरि-
इन्प्रत्ययो भवति । दृतिं हरति, दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशविति
किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥

फलेयचिरात्मभरिश्च ॥ २६ ॥

फलेयहिः आत्मभरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपपदस्य
एकारान्तत्वमिन्प्रत्ययश्च यहेर्निपात्येते । फलानि गृह्णातीति, फलेयहिर्वृत्तः ।
आत्मशब्दस्य उपपदस्य मुमागम इन्प्रत्ययश्च भृजे निपात्येते । आत्मानं
बिभर्ति, आत्मभरिः । अनुक्तमुच्चयाद्यंश्चकारः । कुत्तिम्भरिः । उद-
रम्भरिः ॥

कन्दसि वनसनरत्निमथाम् ॥ २७ ॥

वन पण संभक्तौ, रत्न पालने, मये विलोडने, एतेभ्यः कर्मण्युपपदे
कन्दसि विषये इन्प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवर्निं त्वा वनवनिम् । गोसनिं यौ
पथिरत्नौ श्वनौ । हविर्मयीनाम् ॥

एजेः खशू ॥ २८ ॥

एज् कम्पने इत्यस्माद् एयन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति ।
खकारो मुमर्थः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । अङ्ग मेजयति, अङ्गमेजयः ।
जनमेजयः ॥ खश्प्रत्यये * वातशुनीतिलशर्तुष्वजघेटुदजहातीनामुपसं-

* खश्प्रकरणे इति बभ्रुषु पुस्तकेषु पाठः ।

ख्यानम् ॥ * ॥ वातमजा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शटुञ्जहा
मापाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वाः खश् प्रत्ययो भ-
वति ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ स्तने धेटः ॥ * ॥ स्तनन्धयः ॥ नासिका-
यां तु ध्मश्च धेटश्च ॥ * ॥ नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । तच्चैतन्नासिका-
स्तनयोरिति लक्षणञ्चभिचारचिह्नद्वयत्वात्तरस्यापूर्वनिपातनाल्लभ्यते । धेट
द्वित्वात् स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयो ॥

नाडीमुष्टयोश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् प्रत्ययो भ-
वति । अत्रापि घ्यन्तस्थापूर्वनिपातो लक्षणञ्चभिचारचिह्नं, तेन संख्याता-
नुदेशो न भवति । नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः ।
अनुक्तममुञ्जयार्थश्चकारः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारि-
न्धयः । वातन्धयः । वातन्धमः । पर्वतः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

रुजो भङ्गे, वह प्रापणे, एताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो
भवति । कून्मुद्रुजतीति कून्मुद्रुजो रथः । कूलमुद्रुहः ।

वहाम्ने लिहः ॥ ३२ ॥

वह अम्ने इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहोर्धात्वाः खश् प्रत्ययो
भवति । वहं, लिङीति, वहंलिहो गौः । अम्नेलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः खश् प्रत्ययो भवति ।
प्रम्यं पचति, प्रम्यंपचा स्यात् । द्रोणम्यचः । खारिम्यचः कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खश् प्रत्ययो भवति ।

अपरिमाणार्थं आरम्भः । मितं पवति, मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा
यखांगूः ॥

विध्वरूपोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरुस् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खश्प्रत्ययो
भवति । विधुन्तुदः राहुः । अरुन्तुदः ॥ •

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्यललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दृशितपोर्धत्वाः खश्प्र-
त्ययो भवति । असूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तप आदित्यः । असूर्यं
इति चासमर्थसमामोऽयम् । दृशिना नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति ।
गुप्तिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उयम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उयम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उयं प-
श्यतीत्युयम्पश्यः । इरया माद्वतीतीरम्मदः । पाणयो ध्यायन्ते एष्विति
पाणिन्धमाः पन्यानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रियवश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
प्रियं वदतीति, प्रियंवदः । वशंवदः । चकारः खचि ह्रस्व इति विशेष-
णार्थः । खकारो मुमर्थः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खच्प्रकरणे गमेः
सुप्युपसंख्यातम् ॥ * ॥ मितंगमा हस्ती । मितंगमा हस्तिनी ॥ विहायसो
विह च ॥ * ॥ * विहायसा गच्छति, विहंगमः ॥ खच्च डिट्ठा वक्तव्यः ॥ * ॥
विहंगः । विहंगमः ॥ डे च विहायसा विहादेशे । वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
नुरादिः । तप संतापे, ध्यादिः । द्वयोरपि यङ्णम् । द्विपन्तं तापयति

* विद्वद्भवति क्व चित् पाठः ।

तप दाहे, द्विषन्तपः । परन्तपः । द्विषत्यरयोरिति द्वितकार्त्तौ निर्देशः ।
तेन स्त्रियां न भवति । द्विषतीं तापयति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेधातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने ।
व्रतइति शास्त्रेति नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते । व्रतरिति किम् ।
वाग्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

• पूः सर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरेयासंख्यं दारिसहोर्धात्वाः
खच् प्रत्ययो भवति । पूरं दारयति, पूरंदरः । सर्वसहो राजा ॥ भगे च
दारोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भगन्तरः ॥

सर्वकूलाभकरीषेण कपः ॥ ४२ ॥

सर्वं कूल अभ करीष इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कपेधातोः खच् प्रत्ययो
भवति । सर्वं कपति, सर्वकपः खलः । कूलंकपा नदी । अभकरो गिरिः ।
करीषंकपा वात्या ॥

मेघर्त्तिभयेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेघ कृति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृजः खच् प्रत्ययो भवति ।
मेघंकरः । कृतिंकरः । भयंकरः ॥ उपपदविधौ भयादियद्वहणं तदन्तर्विधिं
प्रयोजयति ॥ * ॥ अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण च ॥ ४४ ॥

• क्षेम प्रिय मद्रे इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतिरण् प्रत्ययो भवति,
पुकारात्वच्च । क्षेमकारः । क्षेमंकरः । प्रियकारः । प्रियंकरः । मद्रेकारः ।
मद्रेकरः । खेति वक्तव्ये पुनरण्यद्वहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥

आशिने भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुषोत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे मुच्यन्ते उपपदे भवतेधातोः
करणे भावे चार्थं खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितंभव
आदनः । भावे । आशितस्य भवन,माशितभवं वसंते ॥

संज्ञायां श्रुतृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति च सुपीति च प्रकृतं संज्ञावशाद्व्यासंभवं संबध्यते भू
तृ ज्ञि धारि सहि तपि दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्र-
त्ययो भवति । विश्वंभरा वसुंधरा । रथंतरं साम । पतिंवरा कन्या ।
शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रंसहः । शत्रंतपः । अरिंदमः ।
संज्ञायामिति किम् । कुटुम्ब विभर्त्ताति कुटुम्बभारः * ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेधातोः सुप्पपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययौ भवति । सुतंगमो
नाम यस्य पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अ-
नन्त इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्द्विप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः ।
अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । डकारटिलोपायः ।
इत्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति ॥ इप्रकरणे सर्वत्रपञ्चयोरुपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ सर्वत्रगः । पञ्चगः ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरमा गच्छतीत्यु-
रगः ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ * ॥ सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ॥ निरगः
देशे ॥ * ॥ निर्गो देशः । अपर आह ॥ इप्रकरणेऽप्येवमपि । दृश्यते
इति ॥ * ॥ स्थगारगः । यामगः । गुरुतन्त्यगः ॥

आशिपि च्चनः ॥ ४९ ॥

ड इति वर्त्तते । आशिपि गम्यमानायां हन्तेधातोः कर्मण्युपपदे
इप्रत्ययो भवति । तिमिं वध्यात्तिमिहः । शत्रुहः । आशिपीति किम् ।
शत्रुघातः ॥ दारावाहनो ऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारावुपपदे
आडपूर्वाद्वन्तेरेण प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, संज्ञायां
विषये । दाड आहन्ति, दावांघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ आडपूर्वाद्वन्तेरेवा-

* कुटुम्बं विभर्ति कुटुम्बभारः । इत्यधिकं क्व चित् ।

† अन्यत्रापि पदमञ्जरीकण्ठः पाठः ।

रावुपपदे ऽण्, अन्तस्य वा टकारादेशः । चावाघाटः । न्वावाघातः ॥
कर्मणि समिच ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाटुन्तेरप्रत्ययो ऽन्तस्य च वा
टकारादेशः । वर्णान्संहन्ति, वर्णसंघाटः । पदानि संहन्ति पदसंघाटः ।
पदसंघातः ॥

• अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाटुन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्दप्रत्ययो भवति ।
क्लेशपहः पुच्छः । तमोपहः सूर्यः । अनाशीरर्थे आरम्भः ॥

• कुमारशीर्षार्थिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्त्तते । कुमार शीर्ष इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्गिनिः
प्रत्ययो भवति । कुमारघातो । शीर्षघातो । निपातनाच्चिरसः शीर्षभावः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्यैः कर्मणोरुपपदयोरलक्षणवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो
भवति । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नो वृषलो । अथ वा लक्षणे क्वात्ये
टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्त्तमानाटुन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक्प्रत्ययो भवति ।
जायाघ्नस्ति लक्षकः । पतिघ्नो पाणिगन्धः । श्लेष्मन् मधु । पित्तघ्न घृतम् ।
अमनुष्यकर्तृके इति किम् । आबुघातः शूद्रः । इह कम्पात्र भवति ।
चौरघातो हस्ती । कृत्यल्युटा बहुलमिति बहुनवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् प्रत्ययो
भवति । अमनुष्यकर्तृकार्ये आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः । हस्तिघ्नो मनु-
ष्यः । कपाटघ्नश्चौरः । शक्ताविति क्रि० । त्रिप्रेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

पाणिघाता ड्यौ शिथिलिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताडघ इत्येतौ शब्दे निपात्यन्ते शिथिलिनि कर्त्तरि ।
पाणि ताड इत्येतयोः * कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोः कः प्रत्ययो भवति,

तस्मिंश्च परतो हन्तेष्टिलोपो घट्थं च निपात्यते * । पाणिघः । ताडघः ।
 शिल्पिनीति किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥
 राजानं हन्ति राजघः ॥

आद्यसुभगस्थूलपलितनगनास्थप्रियेषु च्यर्थेष्वच्चै
 कृञः करणे ख्यन् ॥ ५६ ॥

आद्यादिषु कर्मसूच्यपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतिधातोः करणे
 कारके ख्यन्त्ययो भवति । च्यर्थिकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्यर्थाः ।
 च्यन्ता अच्यन्ताश्च । तत्र च्यन्ताः पर्युदम्यन्ते । अनाध्यमाद्यं कुर्वन्त्यनेन
 आद्यंकरणम् । सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नगंकर-
 णम् । अस्थंकरणम् । प्रियंकरणम् । च्यर्थेष्विति किम् । आद्यं तैलेन कुर्व-
 न्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः । प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं
 भवति । अच्चाविति किम् । आद्यीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्यनामुक्ते ल्युट्
 भवितव्यम् । न च ल्युटः ख्यन्श्च विशेषोस्ति तत्र किं प्रतिषेधेन । एवं
 तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्यन्त्यसति ल्युडपि न भवति, तेन ल्युटोऽप्ययमर्थः
 प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्तरि भुवः खिण्णच्खुकञौ ॥ ५७ ॥

आद्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेधातोः कर्तरि
 कारके खिण्णच् खुकञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अनाद्य आद्यो भवति
 आद्यंभविष्णुः । आद्यभावुकः । सुभगं भविष्णुः । सुभगंभावुकः । स्थूलं-
 भविष्णुः । स्थूलंभावुकः । पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । नगंभविष्णुः ।
 नगंभावुकः । अस्थंभविष्णुः । अस्थंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः ।
 कर्तरीति किम् । करणे मा भूत् । च्यर्थेष्वित्येष । आद्यो भविता ।
 अच्चावित्येष । आद्यीभविता ॥

उदात्तत्वादुवः सिद्धिमिकारादित्वमिष्णुवः ।

नञस्तु स्वरसिद्धार्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

* पाणि ताडित्यारभ्य निपात्यतइत्यन्तं पुस्तकान्तरे भ दृश्यते ।

सृशेनुदके किन् ॥ ५८ ॥

सृशेर्धातोरनुदके सुबन्तउपपदे क्तिप् यो भवति । ननु सकर्मक-
त्वात्सृशेः कर्मवोपपदं प्राप्नोति । नैव दोषः । कर्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।
तत्कर्तृप्रचयार्थं विज्ञायते । सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्तृप्रचयो लभ्यते । घृतं
सृशति, घृतस्मृक् । मन्त्रेण सृशति, मन्त्रस्मृक् । जलेन सृशति जल-
स्मृक् । अनुदकइति किम् । उदकस्पर्शः । नकारः क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति
विशेषणार्थः ॥

• ऋत्विग्दधृक्प्रग्दिगुष्णिगञ्जुयुजिक्कुञ्चं च ॥ ५९ ॥

ऋत्विगादयः पञ्च शब्दाः क्तिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो
धातवो निर्देश्यन्ते । ऋतुशब्दउपपदे यजर्धातोः क्तिन् प्रत्ययो निपात्यते ।
ऋतौ यजति, ऋतुं वा यजति, ऋतुपक्ष्णे वा यजति, ऋत्विक् । रुठि-
रेषा यथाकथं चिदनुगन्तव्या । धृषेः क्तिन्प्रत्ययः द्विवचनमन्तेदात्तत्वं च
निपात्यते । धृष्णोतीति दधृक् । सृजेः कर्मणि क्तिन् अमागमश्च नि-
पात्यते । सृजन्ति तामिति सृक् । दिग्नेः कर्मणि क्तिन्निपात्यते । दिशन्ति
तामिति दिक् । उत्पूर्वात्स्विहः क्तिन्प्रत्ययान्तलोपः पत्यं च निपात्यन्ते ।
उष्णिक् । अञ्चु युजि कुञ्च इत्येतेषां धातूनां क्तिन्प्रत्ययो भवति । नि-
पातनैः महनिर्देशादत्रापि किं चिदनात्तणिकं कार्यमस्ति । अञ्चतेः सु-
बन्तमात्रउपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । प्राङ् । प्रत्यङ् । उदङ् । युजेः कु-
ञ्चेश्च केवलादेव । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । सोपपदात्तु सत्सूद्विपेत्यादिना
क्तिप् भवति । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । कुङ् । कुञ्चौ । कुञ्चः ।
नलोपः कस्माच्च भवति । निपातनमाहचर्यात् ॥

• त्यदादिपु दृशेऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥

त्यदादिपूपपदेषु दृशेर्धातोरनालोचनेयं वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो
भवति । चकारात्किन् च । त्यादृक् । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः ।
यादृक् । यादृशः । कञो अकारो विशेषणार्थः । ठक् ठञ् कजिति ।
अनालोचनइति किम् । तं पश्यति तदृशः । तादृगादयो हि रुठिशब्दप्र-

कारा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ॥ समानान्यथाश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स-
दृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । दशः कसश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ ता-
दृवः । यादृवः । अन्यादृवः । कीदृवः ॥

सत्सूद्विपद्रुद्धदुद्धयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपस-
र्गेपि क्विप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवर्त्तते । कर्मग्रहणं तु स्पृशेनुदके क्वचित्पतः प्रभृति न
व्याप्रियते । सदादिभ्या धातुभ्यः सुवन्ते उपपदे, उपसर्गव्यनुपसर्गेपि
क्विप्प्रत्ययो भवति । उपसर्गग्रहणं ज्ञापनायम् । अन्यत्र सुव्यग्रणे उपस-
र्गग्रहणं न भवतीति । वदः सुपि क्यप् चेति । मू इति द्विधा साहचर्यात्
मूतेरादादिकस्य ग्रहणं न सुवतेस्तोदादिकस्य । युजिर् योगे । युज समा-
धौ । द्वयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने । विद सत्तायाम् । विद विचारणे ।
त्रयाणामपि ग्रहणम् । न लाभार्थस्य विदेः । अकारस्य विवक्षितत्वात् ।
सत् । शुचिपत् । अन्तरिक्षसत् । उपसत् । सूः । अण्डमूः । शतसूः । प्रसूः ।
द्विप । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । द्रुह । मित्रधुक् । प्रधुक् । दुह । गोधुक् । प्रधुक् ।
युज् । अश्वयुक् । प्रयुक् । विद । वेदवित् । प्रवित् । ब्रह्मवित् । भिद । काष्ठ-
भित् । प्रभित् । छिद । रज्जुच्छिद् । प्रच्छिद् । जि । शत्रुजित् । प्रजित् ।
नी । सेनानीः । प्रणीः । यामणीः । अयणीः । कयमत्र गत्वं, म एषां या-
मणोरिति निपातनात् । नयतेः पूर्वपदात् संज्ञायामग इति गत्वंम् । राट् ।
विराट् । सम्राट् । मो राजि ममः को इति मत्वम् । अन्येभ्योपि दृश्यते,
क्विप् चेति सामान्येन वक्ष्यति तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो शिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गं सुपीति वर्त्तते । भजेर्धातोः सुवन्त उपपदे उपसर्गव्यनुपस-
र्गेपि शिवप्रत्ययो भवति । अर्थं भजते, अर्तुभाक् । उपसर्गेपि । प्रभाक् ॥

कन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गं सुपीत्येव । कन्दसि विषये सहर्धातोः सुवन्त उपपदे

शिवप्रत्ययो भवति । तुराषाट् * । सहेः साडः स इति षत्वम् । अन्ये-
षामपि दृश्यते इति दीर्घत्वम् ॥

वहश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोः कृन्दसि विषये सुबन्त उपपदे शिवप्रत्ययो भवति । षट्
षाट् । द्वित्येषाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कथ्यपुरीषपुरीषेषु ऋट् ॥ ६५ ॥

कथ्य पुरीष पुरीष इत्येतेषु उपपदेषु कृन्दसि विषये वहेर्धातोः ऋट्
प्रत्ययो भवति । कथ्यवाहनः पितृणाम् । पुरीषवाहनः । पुरीषवाहनः ॥

हव्ये अनन्तः पादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे कृन्दसि विषये वहेर्धातोः ऋट् प्रत्ययो भवति,
अनन्तः पादं चेद्विर्वर्तते । अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तः पादमिति
क्रिम् । हव्यवाडग्निरजरः पिता नः ॥

जनसखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

कृन्दसि उपसर्गे सुपीत्यनुवर्तते । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे ।
द्वयोरपि यहणम् । नया पणु दाने । वन पण संभक्तौ । द्वयोरपि यहणम् ।
जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे कृन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति ।
टकारः सामान्ययहणाविधानार्थः । घेरपृक्तस्येति, विशेषणार्थश्च, विद्वनो-
रनुनासिकस्यादिति । अज्जाः । गोजाः । मन । गोपा इन्द्रे । नृपा अग्नि ।
खनं । विमखाः । कूपखाः । क्रम । दधिक्राः । गम । अयेगा उच्चैतृणाम् ॥

अदो अनन्ते ॥ ६८ ॥

कृन्दसि निवृत्तम् । अदेर्धातोर्गन्तवे सुष्युपपदे षिट् प्रत्ययो भवति ।
आममत्ति, आमात् । सम्यात् । अनन्त इति क्रिम् । अत्रादः ॥

कथ्ये च ॥ ६९ ॥

कथ्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । कथ्यमत्ति,
कथ्यात् । पृथ्व्यैव मिद्वे वचनममरूपवाधनार्थम् । तेनाग्न भवति । कथं

* जनाषाट् । एतन्पाड इति क्व चिदत्राधिकम् ।

तर्हि क्रव्यादः । कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदे ऽण् तस्य च षोढादिपाठा-
त्क्रव्यभावः । कृत्तविकृत्तपक्षमांसभतः क्रव्याद उच्यते । आसमांसभतः ।
क्रव्यादिति ॥ .

दुहः क्व घञ् ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति । घकारश्चान्तादेशः ।
कामदुघा धेनुः * । अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्वशस्युरोडाशो णिन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उक्वशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो णिन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे
विषये । धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते अलातणिक्कार्यसिद्ध्यर्थं, प्रत्य-
यस्तु विधीयतएव । श्वेतशब्दे वर्त्तव्यचिन्त्युपपदे वहर्धातोः कर्मणि कारके
णिवन्त्ययो भवति । श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः । उक्वशब्दे
कर्मणि कारणे वा उपपदे शंसतेर्धातोर्णिवन्प्रत्ययो भवति, नलोपश्च नि-
पात्यते । 'उक्वानि शंसति उक्वैर्वा शंसति, उक्वशा यजमानः । दाश
दानइत्येतस्य पुरःपूर्वस्य इत्वं, कर्मणि च प्रत्ययः । पुरो दाशन्तएनं पुरो-
डाः ॥ श्वेतवहादीनां इत्यदस्येति घक्त्यम् ॥ . ॥ श्वेतवोभ्यः । श्वे-
तवोभिः । पदस्येति क्रिम् । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्णिवन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यजे
वह्मस्यावया असि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे कन्दसि ॥ ७३ ॥

उपउपपदे यजेश्कन्दसि विषये चित्प्रत्ययो भवति † । उपयद्भो-
रुध्वं वहन्ति । उपयद्भ्याम् । कन्दोऽयहणं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सा-
मान्यग्रहणाविघातार्थम्, वेरपृक्तस्येति । क्रिमर्थमिदमुच्यते । यावता

* 'कामदुघा धेनुः' इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

† 'अत्र 'मन्त्रे विषये' इति क्वाचित्को ऽपपाठः ॥ "

अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति यजेरपि विच् मिदु एव । यजेर्नियमार्यमेतत् ।
उपयजेश्चन्द्रस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्क्वनिव्वनिपश्च ॥ ७४ ॥

चन्द्रमीति वर्तते । सुपि उपमर्गेपीति च । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः
मुष्पपद्रे चन्द्रमि विपये मनिन् क्निव् वनिव् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
चकाराद्विज् भवति । सुटामा । अश्वत्थामा । क्निप् । सुधीवा । सुपीवा ।
वनिप् । भूरिदावा । घृतपावा । विच् खल्वपि । कीलालपाः । शुभ्रवाः ।
रामस्योपद्राः ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

चन्द्रमीति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो ऽन्ताकारान्तेभ्यो मनिन्
क्निप् वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच् । मुशर्मा । क्निप् । प्रातरि-
त्वा । प्रातस्त्वानौ । वनिप् । विज्ञावा । अशेगावा । विच् खल्वपि ।
रेडमि पर्णे न येः । अपिशब्दः सर्वोपाधिर्याभचारार्थः । निरूपपदादपि
भवति । धीवा । पीवा । दृशिग्रहण प्रयोगान्मरणार्थम् ॥

क्निप् च ॥ ७६ ॥

• सूर्यधातुभ्यः सोपपद्रेभ्यो निरूपपद्रेभ्यश्च चन्द्रमि भाषाया च क्निप्
प्रत्ययो भवति । उखायाः संमते, उखासन् । पर्णेध्वन् । वाहादृश्यति,
वाहांभट् । अन्येवामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

• मुष्पपमर्गेपीति च वर्तते । स्या इत्येतस्मादृताः मुष्पपपद्रे कप्र-
त्ययो भवन्ति, क्निप् च । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सुपि स्थ इति कः
मिदु एव । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्निप् । बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् ।
शमि धातोः संज्ञायामत्र बाधते । शंस्यः । शंस्याः ॥

• पुस्तकान्तरे 'वाहभट्' इति पाठः । 'अन्येवामपि दृश्यते इति दीर्घः', इति
च नास्ति ।

सुष्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अज्ञातिवाचिनि सुवन्तउपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । अज्ञाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्यइति किम् । उष्णं भुङ्के कदा चित् । सुपीति वर्तमाने पुनः सुव्यवहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्पतिभ्यामाङि सत्तैरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः ॥ साधुकारिणि च ॥ * ॥ साधुकारी । साधुदायी ॥ ब्रह्मणि वदः ॥ * ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमानउपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तृरुपमानम् । उपद्रव क्रोशति, उपद्रुक्रोशी । ध्वाङ्ग्राही । अताच्छील्यार्थे आरम्भः । जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् । अपूपानिव भवत्यति मापान् । उपमान इति किम् । उपद्रुः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रतइति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुवन्तउपपदे धातोर्णिनिः प्रत्यये भवति । समुदायोपाधिश्रायं, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं गम्यते । स्यण्डिलशायी । अथाद्रुभोजी । कामचारप्राप्तिनियमः, सति शयने स्यण्डिलेष्व शेते नान्यत्र । सति भोजने ऽथाद्रुमेव भुङ्के न थाद्रुर्मति । व्रते इति किम् । स्यण्डिले शेते देवदत्तः । अताच्छील्यार्थे आरम्भः । जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्यं पौनःपुन्यं, तात्पर्यमासेवा ताच्छील्येत्यन्त । कपायपायिणो गान्धाराः । तीरपायिण उशीनराः । सौवीरपायिणो बाह्वाकाः । बहुलयद्रणात्कुल्माषखाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुबन्तउपपदे णिनिप्रत्यये भवति ।
दर्शनीयमानी । शोभनमानी । बहुलयहणानुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहणं न मनुतेः ।
उत्तसूत्रे हि खशप्रत्यये विकरणकृतो विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुप्युप-
देशप्रत्ययो भवति । चकाराणिनिञ्च । यद्वा प्रत्ययार्थः कर्ता ऽऽत्मान-
मेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं
मन्यते दर्शनीयमन्यः । दर्शनीयमानी । पण्डितमन्यः । पण्डितमानी ।
आत्ममानइति किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तस्य यजदत्तः । अतः सार्व-
कालिका विधये वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूतइत्यधिकारो वर्त्तमाने लङिति यावत् । यदित् कर्तुमनुक्रमि-
ष्यामः भूतइत्येवं तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थं भूतइति वि-
ज्ञायते । वक्ष्यति, करणे यजः । अग्निष्टोमिनेष्टवान् । अग्निष्टोमयाजो ।
भूतइति किम् । अग्निष्टोमिने यजते ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

णिनिननुवर्त्तते । न खश् । यजतेर्द्धातोः करणउपपदे णिनिप्रत्ययो
भवति भूते । अग्निष्टोमयाजो । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काने । पितृव्य-
धातो । मातुनवातो । कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । चारं
हतवान् ॥

ब्रह्मभूणवृत्तेषु क्तिप् ॥ ८७ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मभूषणेषु हन्तेर्द्धातोः क्तिप् प्र-
त्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । किमयं मिदमुच्यते ।

यावता सर्वधातुभ्यः क्तिव्यहित एव । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्तिव्यवनं निय-
मार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुप-
पदे । पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् । ब्रह्मा-
धीतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्तिवेव नान्यः प्रत्ययः । तथा
भूतकालेव नान्यस्मिन् । ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्व्युत्पत्त्या-
गबहुनेष्वहणस्य पुरस्तादपकरणान्तभ्यते ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वण नियमादप्राप्तः क्तिव्यधीयते । कृन्दसि विषये उपपदान्तरेपि
हन्तेर्बहुलं क्तिप्रत्यये भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा ।
न च भवति । मातृघातः । पितृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसंभवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां वि-
शेषणं भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतिर्द्रोतोः क्तिप्रत्यये भवति ।
सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अयमपि नियमार्थं
आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुनियमं वर्जयित्वा कालोप-
पदप्रत्ययनियमः । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नुपपदे भवति । शास्त्रकृत् ।
भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतिर्द्रोतोः क्तिप्रत्यये
भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थं आरम्भः ।
चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतिर्द्रोतोः क्तिप्रत्यये
भवति । अग्निचित् । अग्निचितौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो
नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ८२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे निनेतिः कर्मण्येव कारके क्तिप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्यागम्यते । श्येनइव चीयते श्येनचित् । कङ्कुचित् । आख्यायहणं कृडिसंप्रत्ययार्थम् । अन्यर्थां हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनि विक्रियः ॥ ८३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्भातिरितिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्मण्यहणं कर्तुः कृत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा भूत् । सामविक्रयी । रसविक्रयी । इह न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः क्निप् ॥ ८४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धाताः कर्मण्युपपदे क्निप् प्रत्ययो भवति । मेरुदृश्या । परलोकदृश्या । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्निपि सिद्धे पुनर्ध्वनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिरुजः ॥ ८५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतिश्च क्निप् प्रत्ययो भवति । ननु च युधिरकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति । राजयुध्वी । राजानं योधितवानित्यर्थः । राजकृत्वा ॥

सहे च ॥ ८६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिरुजोर्द्धात्वाः क्निप्प्रत्ययो भवति । असत्त्व-
वैचित्वाच्चापपदं कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्दः ॥ ८७ ॥

सप्तम्यन्तउपपदे जनेर्धातार्दः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपम-
रजः । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ८८ ॥

पञ्चम्यन्तउपपदे जातिवर्जिते जनेर्दः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः ।

संस्कारजः । द्रुःखजः । अज्ञाताविति क्रिम् । हस्तिनो जातः । अश्वज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ८९ ॥

उपसर्गे चापपदे जनेर्देः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदा-
योपाधिः संज्ञा । अयेमा मानवीः प्रजाः ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे डः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः
पुमनुजः । स्त्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्देःप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्त-
ममष्टम्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विर्जाताः द्विजाः । पञ्चम्या-
मज्ञातावित्युक्तं जातावपि दृश्यते । ब्राह्मणजो धर्मः । तत्रियजं दृष्टम् ।
उपसर्गे संज्ञायामित्युक्तम् असंज्ञायामपि दृश्यते । अभिजाः । परिजाः ।
केशाः । अनौ कर्मण्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः । अनुजः । अपि-
शब्दः सर्वापाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्त-
रेपि । परितः खाता परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

कृतवतू निष्ठेत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् ।
कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायां मितरेतराश्रयत्वात्प्रसिद्धिः । संज्ञायां
कृतवतू भाव्यते । सतोश्चानयोः संज्ञया भाव्यम् । नैप दोषः । भाविनी
संज्ञा विज्ञायते । स भूते भवति यस्यात्यवस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति ।
सामर्थ्यात् कृतवत्त्वाविधानमेतत् ॥ आदिर्कर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥
प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्द्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्धञ्जतिश्च द्विनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्या ॥

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

भूतइति वर्तते । जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्तो ।
जरन्तः । वासरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

कृन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । कृन्दसि विषये धातौ लिट् प्रत्ययो भवति । अहं
सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्वावापृथिवी आततान । ननु च कृन्दसि लुङ्-
लङ्लिट् इति सामान्येन लिङ्निहित एव । धातुसंबन्धे स विधिरयं
त्वविशेषेण ॥

लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥

कृन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा । अग्निं चिक्क्यान् । सोमं
मुपुवाणः । वरुणं मुपुवाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श ।
अहं द्वावापृथिवी आततान । लिङ्गुहणं किम् । न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादे-
शविधाने विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । लिङ्मात्रस्य यथा स्यात् ।
योपि परेति विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ॥

कृमुश्च ॥ १०७ ॥

कृन्दसि लिटः कृमुरादेशो भवति । जतिवान् । पपिवान् । न च
भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भापायां सद्वसश्चुवः ॥ १०८ ॥

सद्वसश्चु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भापायां विषये वा कृमुरादेशो
भवति । आदेशविधानादेव लिङ्पि तद्विषयेनुरमीयते । उपमेदिवान्
कौत्सः पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्त प्रत्यया भवन्ति । उपामदत् ।
उपासीदत् । उपमसाद । अनूपिवान्कौत्सः पाणिनिम् । अन्ववात्सीत् ।
अन्ववामत् । अनूवास । उपशुश्रुवान्कौत्सः पाणिनिम् । उपाश्रीपीत् । उपा-
शणात् । उपशुश्राव । लुङ्लङ्विषये परस्तादनुवृत्तेः कृमुर्भवति ॥

उपेयिवाननाश्चानूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपू

त्ययौ भवतः । कश्चित्कं वितृच्छति । अगच्छद्देवदत्तः । जगाम देवदत्तः ।
अयजद् देवदत्तः । इयाज देवदत्तः । प्रश्नइति किम् । जगाम देवदत्तः ।
आसन्नकालइति किम् । भवन्तं पृच्छामि, जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानघ्नतनपरोतइति वर्त्तते । स्मशब्दउपपदे भूतानघ्नतनपरोत्ते
लट् प्रत्ययो भवति । लिटोपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म
पुराधीयते ॥

अपरोत्ते च ॥ ११९ ॥

अपरोत्ते च भूतानघ्नतनेर्यं वर्तमानाट्टातोः स्मउपपदे लट् प्रत्ययो
भवति । एवं स्म पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनघ्नतने परोत्तइति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुश-
ब्दउपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेर्यं लट् प्रत्ययो भवति । लुङोपवादः ।
अकार्षीः कटं देवदत्त, ननु करोमि भोः । अघोचस्तत्र किं चिद्देवदत्त, ननु
ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम् । नन्वकार्षीन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूतइत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट्
प्रत्ययो भवति भूते । अकार्षीः कटं देवदत्त, न करोमि भोः । नाकार्षम् ।
अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ्गस्मे ॥ १२२ ॥

अनघ्नतनयहणमिह मण्डूकप्रुत्यानुवर्त्तते । पुराशब्दउपपदे स्मश-
ब्दवर्जिते भूतानघ्नतनेर्यं विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां
मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा क्वात्राः ।
अत्रात्सुः पुरा क्वात्राः । अवसन्निह पुरा क्वात्राः । ऊर्षुरिह पुरा क्वात्राः ।
अस्मइति किम् । नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धो ऽपरिसमाप्तश्च वर्त्तमानः, तस्मिन्वर्त्तमानेयं वर्त्तमाना-
द्वातोः लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येकवादेशौ भवतः, अथप्रथमान्तेन चेतस्य
सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य ।
पचता कृतम् । पचमानेन कृतम् । अथप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् ।
देवदत्तः पचति । लङिति वर्त्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । क
चित् प्रथमासमानाधिकरणेपि भवति । सन्ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः ।
विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुहुत् । जुहोति । अधीयानः ।
अधीति ॥ माड्याक्राणे ॥ * ॥ मा पचन् । मा पचमानः । के चिद्विभाषा-
ग्रहणमनुवर्त्तयन्ति नन्वाविभाषेति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं
प्रयोगा नेतव्याः ॥

संबोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः । संबोधने च विषये लटः श-
तृशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्न्यते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं
चैतत् । लक्षणे हेतौ चार्थं वर्त्तमानाद्वातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ
भवतः । तौ चेल्लक्षणहेतू क्रियाविषयो भवतः । लक्षणे । शयाना भुञ्जते
युवनाः । तिष्ठन्तोनुशासति गणकाः । हेतौ । अर्जयन्वसति । अधीयानो
वसति । लक्षणहेत्वारिति किम् । पचति । पठति । क्रियाया इति किम् ।
द्रव्यगुणयोर्मो भूत् । यः कम्पते सोऽश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यन्निषी-
दति तद्गुरु । लक्षणहेत्वारिति निर्द्वंशः पूर्वनिपातव्यभिचारविह्वम् ॥

तौ सन् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यमसंगार्थम् ।

शतृशानन्मात्रस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः ।
ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशः पूरणगुणसुहि-
तार्थसद्व्ययतव्येत्येवमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः ।
यद्रि प्रत्ययाः शानच्चादयो न लादेशाः, कथं सोमं पवमानो नडमाघ्नान्
इति षष्ठ्यप्रतिषेधः । तृत्रिति प्रत्याहारनिर्देशात् । क्व संनिविष्टानां प्रत्या-
हारः । लट् : शतृ इत्यतः प्रभृति आ तृनो मकारात् ॥ द्विषः शतुर्वा धन-
नम् ॥ * ॥ चोरस्यद्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः
सामर्थ्यम् । ताच्छील्यदिषु धाताश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये
तावत् । कतीह मुण्डयमानाः । कतीह भूषयमाणाः । वयोवचने । कतीह
कवचं पर्यस्यमानाः । कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ । कतीह
निघ्नानाः । कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्योः शचकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धात्वाः शतृप्रत्ययो भवति अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि ।
अकृच्छ्रः सुखसाधो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सो ऽकृच्छ्री । अधीयन् पारायणम् ।
धारयन्नुपनिषदम् । अकृच्छ्रिणाति किम् । कृच्छ्रेणाधीते । कृच्छ्रेण धारयति ॥

द्विषो ऽमिचे ॥ १३१ ॥

अमिचः शत्रुः । अमिचे कर्त्तरि द्विषेर्द्धातोः शतृप्रत्यये भवति ।
द्विषन् । द्विषन्तो । द्विषन्तः । अमिचइति किम् । द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुञो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्ते ऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनेति-
र्द्धातोः शतृप्रत्ययो भवति । सर्वं सुन्वन्तः । सर्वं यजमानाः सन्निधौ

उच्यन्ते । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् । याजकेषु म॥ भूत् । यज्ञ-
संयोगइति किम् । सुनोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसी स्तुतिः । अर्हतेर्द्व्युत्तिः प्रशंसायां शतृप्रत्ययो भवति । अर्ह-
न्निह भवान्विद्याम् । अर्हन्निह भवान्युजाम् । प्रशंसायामिति किम् ।
अर्हन्ति चोरो वधम् ॥

• आ केस्तीच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

भ्राजभासेति क्लिपं वक्ष्यति । आ एतस्मात् क्लिप्पशब्दाद्व्यानित
ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चाय-
माङ् । तेन क्लिपोप्ययमर्थनिर्द्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषण-
त्वेन निर्द्दिश्यते । तच्छीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते । तद्वर्मा
तदाचारः, यः स्वधर्मं ममायमिति प्रवर्त्तते विनापि शीलेन । तत्साधुकारी
यो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

• सर्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्व-
रार्थः । तच्छीले तावत् । कर्ता कटात् । वदिता जनापवादात् । तद्धर्म-
णि । मुण्डयितारः आविष्टायना भवन्ति वधूमूढाम् । अक्षमपहर्त्तार आ-
हूयका भवन्ति आहुते सिद्धे । उच्चैतारस्तौल्यलायना भवन्ति पुत्रे जाते
तत्साधुकारिणि । कर्त्ता कटम् । गन्ता खेटम् ॥ तृन्विधातृत्वित्तु चानु-
पसर्गस्य ॥ * ॥ होता । पोता । अनुपसर्गस्येति किम् । उद्गाता । प्रतिहर्ता ।
तृजेव भवति । स्वरे विशेषः ॥ नयतेः युक् च ॥ * ॥ नेष्टा ॥ स्थिष्वेर्द्वेष-
तायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ * ॥ त्वष्टा ॥ तद्वेश्च नियुक्ते ॥ * ॥
तत्ता । क्व चिदधिष्ठान उच्यते ॥ छन्दसि तृच्छ ॥ * ॥ तत्तृभ्यः संप्रहोतृभ्यः ।
स्वरे विशेषः ॥

अलङ्कारानिराकृजप्रजनोत्पत्तौ चोत्पत्तौ न्मदहच्यप-

चपटतुष्टुसहचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥

अलङ्कारादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति ।

अलङ्कारिष्णुः । निराकरीष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पत्तिष्णुः । उत्पत्तिष्णुः ।

उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपन्नपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्तिष्णुः । सहिष्णुः ।

चरिष्णुः ॥ अलङ्कारो मण्डनार्थादुष्णः पूर्वविप्रतिषेधेनोष्णञ्चक्यः ॥ * ॥ *

णोऽस्तुन्दसि ॥ १३७ ॥

एयन्ताद्वातोऽस्तुन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो

भवति । दृषद्वं धारयिष्णवः । वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोऽस्तुन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति ।

भविष्णुः । योगविभाग उत्तरार्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना

लोहितचन्दनेन ॥

ग्लानिस्थश्च क्त्सुः ॥ १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्तं ग्लानि स्थित्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकारादुवश्च

तच्छीलादिषु क्त्सुः प्रत्ययो भवति । ग्लान्स्त्रुः । जिष्णुः । स्यास्त्रुः । भूष्णुः ।

मिच्छायं प्रत्ययो न क्ति । तेन स्य ईकारो न भवति । क्क्किृति चेत्यत्र

गकारोऽपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते । तेन गुणो न भवति । श्युक्कः क्तितीत्य-

चापि गकारो निर्दिश्यते । तेन भुव इङ् न भवति ॥

क्त्सोर्गित्त्वाच्च स्य ईकारः किन्डितोरीत्वशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मायः श्युक्कोऽनिट्त्वं गकारिताः ॥

दंशेऽस्तुन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दंतावः पशवः ॥

चसिगृधिधृषिचिपेः क्तुः ॥ १४० ॥

चसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्तुः प्रत्ययो भवति । त्रस्तुः ।

गृन्थुः । धृष्णुः । चिप्रः ॥

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नापनभ्यते ।

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । शमादिभ्यो धातुभ्यो ऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण् प्रत्ययो भवति । शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्षइत्येवमन्तः शमादिर्द्विषाव्यन्तर्गणः । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । शमी । तमी । दमी । शमी । धमी । कमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् । असिता ॥

संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिस्तुसंसृजपरिदेविसं-
ज्वरपरिस्तिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदु-
पद्विपट्टदुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजा-
तिचरापचरामुषाभ्याह्नश्च ॥ १४२ ॥

घिनुणनुवर्त्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीलादिषु । पृची संपर्के इति रुधादिर्गृह्यते न त्वदादिर्लुग्विकरणत्वात् । परिदेविभ्यादिर्गृह्यते देव देवनइति । तिप प्रेरणे दिषादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । युज समाधौ दिवादिः । युजिर् योगे रुधादिः । द्वयोरपि युहणम् । रज्ज रागइत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । संपर्की । अनुरोधी । औषामी । आयामी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिस्तेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्वेही । दोही । योगी । आक्रीडी । विषेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

वौ कपलसकत्यसम्भः ॥ १४३ ॥

कप हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः । कत्य श्लाघाय म् । सम्भु विश्वासे । एतेभ्यो धातुभ्यो विशब्द उपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति । कप । विक्रापी । विलासी । विकृत्यो । विसम्भी ॥

अपे च लपः ॥ १४४ ॥

लप क्लान्तौ । अस्मादुत्तरपउपपदे चकारादौ च घिनुण भवति ।
अपलापी । विलापी ॥

प्रे लपस्तद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्रउपपदे लपादिभ्यो घिनुण भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी ।
प्रमायी । प्रवादी । प्रवासो । वम इति क्त्वा निवासइत्यस्य ग्रहणं नाच्छा-
दनार्थस्य, लुग्विकरणत्वात् ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरित्तिपपरिरटप-
रिवादिव्याभापासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति ।
पञ्चम्यर्थे प्रथमा । क्लिश उपतापे । क्लिश विबाधने । दृषोरपि ग्रहणम् ।
निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परित्तिपकः । परि-
राटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः । एवमैव सिद्धे वुञ्विधानं
ज्ञापनार्थं ताच्छीलिकेषु वासरूपन्यायेन तृजादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रुशश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः ।
परिदेवकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्गइति किम् । देवयिता ।
क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु
युच् प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः । शब्दनः । रक्षणः ।
अकर्मकादिति किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेभ्यो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति ।
वर्त्तनः । वर्द्धनः । अनुदात्तेत इति किम् । भविता । हलादेरिति किम् ।
एधिता । आदिग्रहणं किम् । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव ।
वसिता वंस्त्रम् ॥

जुचङ्कम्यदन्द्रम्यसृग्धिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्या धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ।
जु इति सौत्रा धातुः । ज्वनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्द्वनः ।
ज्वलनः । शोचनः । लपणः । पतनः । पदनः । चलनार्थानां पदेष्व ग्रहणं
सकर्मकार्यमिह । ज्ञापनार्थं च पदियग्रहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु
मिथो वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तृच भवत्यलङ्कारेति । तथाहि ।
पदेरुक्ता विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचो ऽसरूपत्वात्समावेशो
भवेदेव किमनेन विधानेन । ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते । प्रायिकं चैतद्
ज्ञापकम् । क्व वित्समावेश इष्यतएव । गन्ता खेटं विरक्त्यनः ॥

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध क्रोपे । मडि भूषायाम् । इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो
भवति । क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्ताट्टातोयुच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।
कूयिता । त्मायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेस्त्वा-
त्प्राप्तः प्रतिषिध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीर्घवि-
शेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र इति स
एव बाधको भविष्यति किं प्रतिषेधेन । वासरूपेण युजपि प्राप्नोति । ता-
च्छीलिकेषु च वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च
समावेशो दृश्यते । कम्पा युवतिः । कमना युवतिः । कम्पा शाखा । कम्पना
शाखेति । सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसूदना रिपुसूदन इति । अनित्यायं
प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते । अथ वा मधुसूदनादयो नन्द्यादिषु
द्रव्यन्ते । कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युङन्तो वा * ॥

* कृत्येत्यारभ्य घेत्यन्तैः पाठो व्युत्पु पुस्तकेषु नापलभ्यते ।

लप्रपत्तपदस्थाभूवृषच्चनकमगमशूभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लपादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति ।
अपलायकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादकं सत्त्वम् ।
उपस्यायुका एनं पशवो भवन्ति । प्रभवुकुमवं भवति । प्रवर्षकाः पर्जन्याः ।
आघातुकं कापालिकस्य शूनम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं
वाराणसी रत आहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पभित्तुकुट्टलुण्टवृडः पाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु पकन् प्रत्ययो भवति ।
पकारो डीपर्थः । जल्पाकः । भित्ताकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः ।
वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाज्जघतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति । प्रजवी ।
प्रजघिनौ ॥

जिहृन्निविश्रीण्वमायथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । दृङ् आदरे । ति तये, ति निवासगत्योरिति द्वयोरपि
ग्रहणम् । प्रसू इति पू प्रेरणइत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः
प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । तयी । विशयी ।
अत्ययी । वमी । अययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

सृष्टिष्टिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

सृष्ट इप्सायाम् । सृष्ट ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठन्ते ।
दय दानगतिरत्तणेषु । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तत्पूर्वश्च, तत्रो नका-
रान्तता च निपात्यते । दुधाञ् अतूर्वः । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु
आलुच् प्रत्ययो भवति । सृहयालुः । सृहयालुः । पतयालुः । दयालुः ।
निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः ॥ आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥
शयालुः ॥

दाधेट्सि शदसदो रुः ॥ १५८ ॥

दा धेट् सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दाहः । धारुर्वत्सो
मातरम् । न लोकाव्ययेत्युकारप्रश्लेषात् षष्ठी न भवति । सेरुः । शद्रुः ।
सद्रुः ॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

सृ घमि अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच्
प्रत्ययो भवति । सुमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु
कर्तृषु । भङ्गुरं काष्टम् । घित्वात्कुत्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः ।
भञ्जः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विद्वेद्यहणं न लाभार्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो
धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पण्डितः ।
भिदुरं काष्टम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिदोः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ॥
वैधेः संप्रसारणं कुरज्ज वक्तव्यः ॥ * ॥ विधुरः * ॥

इण् नश् जित्सिर्त्तिभ्यः कुरप् ॥ १६३ ॥

इण् नश् जि सतिर्त्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरप्
प्रत्ययो भवति । पकारस्तुगर्थः । इत्वरः । इत्वरो । नश्वरः । नश्वरी ।
जित्वरः । जित्वरी । सुत्वः । सुत्वरी । नेद्वशि कृतातीट्प्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः कुरप् प्रत्ययश्च ।
गत्वरः । गत्वरी ॥

व्यधेरित्याभ्य विधुर इत्यन्तः पाठा बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

जागुरुकः ॥ १६५ ॥

जागर्त्तुरुकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागुरुकः ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ।
यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिरस्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्रादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । रः स्रं
काष्टम् । कम्पा शाखा । स्मेरं मुखम् । अजस्रं जुहोति । कम्पा युवति ।
हिंसं रतः । दीपं काष्टम् । अजस्रमिति जसु मोक्षणे नञ्पूर्वा रप्रत्ययान्तः
क्रियासातत्ये वर्त्तते ॥

सनाशंसभित्त उः ॥ १६८ ॥

संचिति सन्प्रत्ययान्तो एह्यते । न सनिर्द्वातुः । अनभिधानात् व्या-
प्तिन्यायाद्वा । सचन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसोर्भित्तेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु
उः प्रत्ययो भवति । त्रिकीर्षुः । त्रिहीर्षुः । आशंसुः । भित्तुः । आङः शसि
इच्छायामित्यस्य ग्रहणं, न शसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम इषेश्चत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु
कर्तृषु । वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्ङ्यपां सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वा-
तोश्चन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मिश्रयुः ।
संखेदयुः । सुखयुः । चन्दसीति किम् । मिश्रीपिता । न चन्दस्यपुत्रस्यति
प्रतिषेधाच्च दीर्घः * ॥

* चन्दसीत्यारभ्य दीर्घ इत्येतत्पर्यन्तं पुस्तकान्तरे न विद्यते ।

आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आकारान्तेभ्यश्चर्णान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्चकन्दसि
विषये तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययो भवतः । लिङ्गञ्च तौ भवतः ।
आदिति तकारो मुखमुखार्थः, न त्वयं तपरो, मा भूतादपि परस्पर इति
अकारे तत्कालयंहणम् । पपिः सोमं, ददिर्गाः । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे
ह्रध्वा जगुरिः । जगिर्युवा । जग्निर्युजम् । जजिर्वीजम् । अथ किमर्थं
कित्त्वन् । यावता असंयोगान्लिङ् क्तिदिति कित्त्वं मिदृमेव । अच्युत्य-
तर्धमिति लिटि गुणैः प्रतिषेधविषयश्चाभ्यते तस्यापि बाधनार्थं कित्त्वम् ॥
किकिनावुत्सर्गश्चकन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् ॥ * ॥ सेदिः । नेमिः ॥
भापायां धात्र्कृज्मृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दधिः ।
चक्रिः । सस्रिः । जजिः । जमिः । नेमिः ॥ सहिवहिवलिपतिभ्यो यङ-
न्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दीर्घाकितः । सासहिः । वावहिः । चा-
चलिः । पापतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

कन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ्
प्रत्ययो भवति । स्वप् । स्वप्नक् । तृष्णक् ॥ धृषेश्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
धृष्णक् ॥

श्रुवन्द्योराहः ॥ १७३ ॥

शृ हिंसायाम् । वदि अभिषादनस्तुत्याः । एताभ्यां धातुभ्यां
तच्छीलादिषु कर्तृष्वारः प्रत्ययो भवति । शराहः । वन्दाहः ॥

भियः कृक्कुकनौ ॥ १७४ ॥

जिं भीभये । अस्माद्वृताः तच्छीलादिषु कर्तृषु कृक्कुकनौ प्रत्ययो
भवतः । भीहः । भीलुकः ॥ कृक्कवपि वक्तव्यः ॥ * ॥ भीहकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

छा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्यं । भास दीप्तौ । पिस पेश

गतौ । कस(गतौ) । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति ।
स्यावरः । ईस्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङः ॥ १७६ ॥

या प्राण्ये । अस्मादाङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो
भवति । यायावरः ।

भाजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ॥ १७७ ॥

भानादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्तिप् प्रत्ययो भवति ।
विभाट् । विभाजौ । विभाजः । भाः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ ।
धुरः । विद्युत् । विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्क् । ऊर्जौ । ऊर्जः । पूः । पुरौ ।
पुरः । जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते * । जूः । जुवौ । जुवः । ग्रावस्तुत् ।
ग्रावस्तुतौ । ग्रावस्तुतः । किमर्थमिदमुच्यते, ग्रावता ऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते
क्तिप् चेति क्तिप्सिद्ध एव । ताच्छीलिकैर्वाध्यते । वासरूपविधिर्नास्तीत्यु-
क्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत् । ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् ।
हित् । भित् । दृशियहणं विध्नन्तरोपसंयहार्यम् । क् चिद्वीर्घः । क् चि-
द्विर्वचनम् । क् चित्संप्रसारणम् । क् चिदसंप्रसारणम् । तथा चाह ॥ क्-
व्वचिप्रच्छायातस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घा ऽसंप्रसारणं च ॥ * ॥ वचि । वाक् ।
प्रच्छि । शब्दप्राट् । आयतस्तूः । कटपूः । जूः । श्रीः । जुयहणेनात्र नार्थः ।
भानादिसूत्रेणैव गृहीतत्वात् ॥ व्युत्तिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ दिद्युत् ।
जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ जुहूः ॥ दृभयइत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च ॥ * ॥
ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ * ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

* जवतेर् दीर्घश्चेति । के चिदाहुः सूत्रे जू इति दीर्घः पठितव्य इति । विध्यन्त-
रोपसंयहार्यं दृशियहणमुत्तरसूत्रादपकटव्यमित्यन्ये ॥ इति षटमः उज्ज्वलम् ॥

* भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्तिप् प्रत्यया भवति ।
विभूनां कश्चित् । अन्तरे । प्रतिभूः । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति
स प्रतिभूरुच्यते ॥

• विप्रसंभ्यो वृसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥

भुव इति वर्तते । वि प्र सम् इत्येवंपूर्वाद्भवतेर्धातोः हुप्रत्ययो
भवति, न चेत्संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता ।
असंज्ञायामिति किम् । विभूनां कश्चित् ॥ हुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उप
संख्यानम् ॥ * मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ॥

धः कर्मणि घृन् ॥ १८१ ॥

धयतेर्धातेश्च कर्मणि कारके घृन्प्रत्ययो भवति । पकारो ह्रीपर्यः ।
धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी आभलकी
चाच्यते ॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥

दाप् लघने । णोत्र प्रापणे । शम् हिंसायाम् । यु मिश्रणे ।
कुञ्जर योगे । णुत्र स्तुते । तुद्र व्यथने । पित्र बन्धने । पितृर क्षरणे ।
मिह सेवने । पतु गते । दंश दशने । णह बन्धने । एतेभ्यो धातुभ्यः
करणे कारके घृन्प्रत्ययो भवति । दान्त्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् ।
योत्रम् । योक्तम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् । मेड्डम् । पत्रम् ।
दंष्ट्रा । अज्ञादित्वात् टाप् न ह्रीप् । दंशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञाप-
नार्थः कृतो । अन्यस्मिन्नपि प्रत्यये नलोपः क्वचिद्व्यतीति तेन ल्युट्यपि
भवति । दशनम् । नट्टी ॥

* तच्छीलादिषु कर्त्तव्यमिति निवृत्तमिति पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

† मित्रभूरिति पा० ।

‡ शम् हिंसायाम् । शंभु स्तुते च । द्वयोरपि गृहणमिति पा० ।

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूङ्पूजोऽस्सामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्वृत्ताः करणे कारके
पून् प्रत्ययो भवति । तच्चेत्करणं हलसूकरयोः प्रत्ययो भवति । हलस्य
पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इचः ॥ १८४ ॥

अ गतौ । लूज् छेदने । धू विधूनने । पू प्रेरणे । खनु अवधारणे ।
पहं मर्षणे । चर गतिभक्षणयोः । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इचप्रत्ययो
भवति । श्रिचम् । लविचम् । धविचम् । सविचम् । खनिचम् । सह-
चम् । चरिचम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूङ्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इचप्र-
त्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पविचम् । बर्हिष्यविचम् ॥

कर्त्तरि चापिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्त्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इचप्रत्ययो भवति ।
अपिदेवतयोर्यथासेव्यं संबन्धः । अपौ करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयते
ऽनेनेति पवित्रेणमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु ।
वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

जि इत्यस्यासौ जीत् । जीते धातोर्वर्त्तमाने ऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति ।
भूते निष्ठा विहिता वर्त्तमाने न प्र प्रेतीति विधीयते । जिमिदा खेहने ।
मित्रः । जित्विदा । त्विण्णः । जिधृषा । धृष्टः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजासत्कारः । एतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो
वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञा मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः ।
राज्ञां ज्ञातः । राज्ञा पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तममुच्यार्थश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
 सृष्टश्च रक्षितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥
 हृष्टतुष्टौ तथा क्षान्तस्तथेभौ संयतोक्तौ ।
 कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमानइ-
 त्यर्थः । तथा । सुप्तः * । शयितः । आशितः । लिप्तः । तृप्तः । इत्येव-
 मादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां तृतीयाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्त्तमानइत्येव, संज्ञायामिति च । उणादयः* प्रत्यया वर्त्तमानेभ्य
 संज्ञायां विषये बहुलं भवन्ति । यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । के
 चिद्विहिता एव प्रयोगत उच्यन्ते । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ।
 कारुः । वायुः । पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधुः । आशुः ।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नाम् च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटम्य च तोकम् ।

यच्च पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतिश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादूनबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिव ॥ ३ ॥

* सुप्त इति पाठः ।

भूतेषु दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्तमानाधिकारादुतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म । दृशियहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते न प्रकृतेः । गमी यामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रतिरोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आयायी । भावी ॥ अनद्यतनउपसंख्यानम् ॥ * ॥ श्वे गमी यामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद्भुक्ते । पुरा भुक्ते । निपातयोरिति किम् । यावद्भास्यति तावद्वोदस्यते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकर्ह्याः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । कदा भुक्ते । कदा भोस्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुक्ते । कर्हि भोस्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किं वृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्तने । किमे वृत्तं किंवृत्तम् ॥ वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् इतरङ्गतमै चेति परिसंख्यानं स्मर्यते ॥ किंवृत्तउपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा, लब्धुमिच्छा प्रार्थनाभिलाषः । कं भवन्ते भोजयन्ति । कं भवन्ते भोजयितारः । लब्धुकामः पृच्छति । कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमे भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् । कः पाट-लिपुषं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेत्येव । लिप्स्यमानात्सिद्धिर्लिप्स्यमानसिद्धिः, लिप्स्यमानसिद्धौ
गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिं-
वृत्तार्थायमारम्भः । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति
स स्वर्गं गमिष्यति । यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद् भ-
क्तात्स्वर्गसिद्धिमावृत्ताणो दातारं प्राप्साद्व्यति ॥

लोड्यर्थलक्षणौ च ॥ ८ ॥

लोड्यर्थः प्रैपादित्यते येन स लोड्यर्थलक्षणे धात्वर्थः, तत्र वर्त्त-
मानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चे-
दागच्छति । उपाध्यायश्चेदागमिष्यति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं
कुन्दो ऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनमधीष्य
लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति विभाषा लोड्यर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्त्तते । उर्ध्वमौहूर्त्तिके
भविष्यति काले लोड्यर्थलक्षणार्थं वर्त्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो
भवति, वृत्ताराल्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तोर्ध्व ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः । निपातनात्स-
मामः, उत्तरपदवृद्धिश्च । भविष्यतश्चैतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तोदुपरि
मुहूर्त्तस्य उपाध्यायश्चे दागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चे-
दागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं कुन्दो ऽधीष्व । अथ त्वं
व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्णुनौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति
काले तुमुन्णुनौ प्रत्ययौ भवतः । भोक्तुं व्रजति । भोक्त्रो व्रजति ।
भुजिक्क्रियार्था व्रजिक्त्रोपपदम् । क्रियायामिति किम् । भित्तिष्यइत्यस्य
जटाः । क्रियार्थायामिति किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अथ किमर्थे

शुलं विधीयते । यावता शुलवृत्ताविति सामान्येन विहित एव सोऽस्मि-
न्नापि विषये भविष्यति । लटा क्रियार्थोपपदेन बाधेत । वासरूपविधिना
सोऽपि भविष्यति । एवं तद्व्यतिजं ज्ञायते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वास-
रूपेण वृत्तादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति वित्तिपो व्रजतीत्येव-
मादि निवर्त्त्यन्ते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । भावदति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भा-
ववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिदं
यावता विहिता एव ते । क्रियार्थोपपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना
बाधेरन् । वासरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् । अयं वचनग्रहणं किमर्थम् ।
वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन
विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासामञ्जस्येनेति । पा-
काय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सच्चियोगार्थः । धातोरणप्रत्ययो भवति भवि-
ष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । कर्मण्यणिति सामा-
न्येन विहितो वासरूपविधेरभावाद् शुलाबाधितः पुनरणिधीयते, सोप-
वादेत्वाद् शुलं बाधते, परत्वात्कादीन् । तेनापवादविषयेषु भवत्येव ।
काण्डलावो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो
व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियार्थोपपदादयः । शेषे शृद्धे भविष्यति
काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति ।
करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि । करिष्यति ।
हरिष्यति ॥

लुटः सद्वा ॥ १४ ॥

लुटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
तेन यथा लटः शतृशानचौ तथा ऽस्यापि भवतः । अग्रथेमासमानाधिक-
रणादिषु नित्यम्, अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं
देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति ।
प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः । करिष्यन्देवदत्तः । करिष्यमाणो देव-
दत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेयं वर्तमानाद् धातुर्लुट् प्रत्ययो
भवति । लुटोपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतनइति बहु-
व्रीहिनिर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य श्वो वा भविष्यतीति ॥
परिदेवने श्वस्तनो भविष्यदर्थे वक्तव्यम् ॥ * ॥ इयं नु कदा गन्ता, यैवं
पादौ निदधाति । अयं नु कदाध्येता, य एवमनभियुक्तः ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । प-
दादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेसौ, पादः । रुजत्यसौ,
रोगः । विशत्यसौ, वेशः ॥ स्पृश उपतापइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्पृशतीति
स्पर्श उपतापः । ततो ऽन्यत्र पचाक्यच् भवति । स्पर्शा देवदत्तः । स्वरे
विशेषः ॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्चद्वातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति काला-
न्तरस्यायी पदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थ-
स्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनसारः । खदिरसारः । स्थिरइति किम् । सर्त्ता ।
सारकः । व्याधिः तस्य बलेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीसारो व्याधिः ।
विमारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रियासामान्यवाची भवति । तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवाच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते । पुंलिङ्गैकवचनं चात्र न तन्त्रं, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पचनम् । पाकौ । पाकाः । इति ॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवार्जते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति तं प्रासः । प्रसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मधु-
राहारः । तत्तशिलाहारः । अकर्त्तरीति किम् । मिपत्यसौ मेपः । संज्ञाया-
मिति किम् । कर्त्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभिवारार्थस्वकारः । को भवता दा-
यो दत्तः । को भवता लाभो लब्धः । कारक्यहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यं,
तत्क्रियते, प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासोस्तीति ज्ञापनार्थम्, आदेच उपदेशे
ऽशित्तीति । इत उत्तरं भावे ऽकर्त्तरि च कारके इति च द्वयमनु-
वर्त्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भव-
ति । एकस्तण्डुलनिवायः * । द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । कृ वित्तेपे । द्वौ कारौ ।
त्रयः काराः । सर्वयहणमप्यपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपवादव्यायेन ह्यच-
मेव बाधेत नापम् । परिमाणाख्यायामिति किम् । निश्चयः । आख्याय-
हणं कृठिनिरासार्थम् । तेन संख्यापि गृह्यते न प्रस्थाप्येव । घञनुक्रमण-
मज्ञपोर्विषये, स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते । एका तिलोच्छ्रित्तिः । द्वे प्रसू-

* निश्चाय इति पा० ।

ती * ॥ दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ॥ * ॥ दारयन्तीति, दाराः । +
जरयन्तीति, जाराः ॥

दृङश्च ॥ २१ ॥

इङो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । अध्यायः । उपे-
त्याम्नादधीते उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा
ङीप् ॥ * ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ शू वा युवर्णनिवृत्तेषु ॥ * ॥
शारो वायुः । शारो वर्णः । शारो निवृत्तम् ॥

गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥ .

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्गउपपदे रैतिधातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । संरावः ।
उपरावः । उपसर्गइति किम् । रवः ॥

समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु द्रु द्रु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
संयावः । संद्रावः । संद्रावः । समीति किम् । प्रयवः ॥

श्रिणीभुवो ऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि णी भू इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ऽनुपसर्गभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
अजपोपवादः । श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गइति किम् । प्रश्रयः ।
प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिप्रमासा
भविष्यति । कथं च नयो राज्ञः । कृत्यन्युष्टो बहुलमित्यञ् भविष्यति ।

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वाक्षुपपदे क्षु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोप-
वादः । विश्रावः । विश्रावः । श्राविति किम् । क्षवः । श्रवः ॥

• द्वे प्रसूतो इति पा० ।

। दारा इत्यस्योत्तरमचि प्राप्ते घञ् । दारा इत्यच्चा णिपि सिध्यति । घञ्जापि
पञ्जान्त उदात्त इति स्वर्गसिद्धिरित्यत्राधिकं पुस्तकान्तरे ।

अवोदानियः ॥ २६ ॥

अथ उत् इत्येत्योरूपपदयोर्नयतेधातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अव-
नायः । उच्चायः । कथमुचयः पदार्थानाम् । कृत्यल्युटो बहुलमित्यञ्
भविष्यति ॥

प्रे द्रुस्तुसुवः ॥ २७ ॥

प्रशब्दउपपदे द्रु स्तु सु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रसावः । प्रदति किम् । द्रवः । स्तवः । सुवः ॥

निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥

पू इति पूङ्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । लूञ् छेदने । यथासंख्यमुप-
सर्गसंबन्धः । निराभपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पवः ।
अभिलावः । निरभ्योरिति किम् । पवः । लवः ॥

उच्च्योग्रः ॥ २९ ॥

गृ शब्दे, गृ निगरणे, द्रुयोरपि ग्रहणम् । उच्च्योरूपपदयोः गृ इत्ये-
तस्माद्वातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गारः समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य ।
उच्च्योरिति किम् । गरः ॥

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उच्च्योरिति वर्त्तते । कृ इत्येतस्माद्वातोर्घञ्योरूपपदयोर्घञ् प्रत्ययो
भवति, धान्यविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । वित्तेपार्थस्य किरतेर्ग्रहणं न हिं-
सार्थस्य, अनभिधानात् । उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्य-
इति किम् । भैत्योत्करः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि सुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्स्तौतेर्घञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावश्क-
न्त्यागानाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे कुन्दोगाः स देशः संस्ताव
इत्युच्यते । यज्ञइति किम् । संस्तावश्कात्रयोः ॥

प्रे स्त्रो ऽयञ्चे ॥ ३२ ॥

सृज् आच्छादने । अस्माद्वातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति न चेद्वज्रविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः * ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

सृज् आच्छादने । अस्माद्वातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, अच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पटस्य विस्तारः । प्रथन इति किम् । तृणविस्तरः । अशब्द इति किम् । विस्तेरो वचसाम् ॥

कुन्देनामि च ॥ ३४ ॥

वौ स्त्र इति वर्त्तते । विपूर्वात्सृणान्तेः कुन्देनामि घञ् प्रत्ययो भवति । वृत्तमत्र कुन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः । न मन्त्रब्राह्मणं, नामग्रहणात् । विष्टारपङ्क्तिश्च कुन्दः । विष्टारवृहती कुन्दः । विष्टारपङ्क्तिशब्देन कुन्देनाम, न घञन्तं शब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तद्वर्त्तते । कुन्देनाम्वीत्यधिकरणसम्प्रत्यया ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे ग्रहेर्द्वितीयाघञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवाहः । उद्वाहः ॥ कुन्दसि निपूर्वाट्पीष्यते सुगुह्यमननिपातनयोः ॥ * ॥ हकारस्य भकारः । उद्वाभं च नियाभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येष । सम्युपपदे ग्रहेर्द्वितीयाघञ् भवति मुष्टिविषयश्चेष्टा-त्वर्या भवति । मुष्टिरङ्गुलिसंनिवेशः । अहो मल्लस्य संवाहः । अहो मुष्टिकस्य संवाहः । द्रुढमुष्टिताख्यायते । मुष्टाविति किम् । संग्रहे धान्यस्य ॥

* मणिप्रस्तार इत्यथुदाहरणं बहुषु पुस्तकेषूपनभ्यते ।

परिन्योनीणोद्धूताभेपयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अचोपवादः। द्यूताभेपयोः। अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः। द्यूतविषयश्चेच्चयतेरर्थः। अभेपविषयश्चेद्विणर्थः। पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरणमभेपः। द्यूते तावत्। परिणयेन शारान् हन्ति। समन्ता-
त्रयनेन। अभेपे। एषोत्र न्यायः। द्यूताभेपयोरिति किम्। परिणयः। न्ययं
गतः पापः ॥

परावनुपात्ययङ्गणः ॥ ३८ ॥

परिशब्द उपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति। अनुपात्यये गम्य-
माने। क्रमप्राप्तस्यानतिपातो ऽनुपात्ययः परिपाटी। तत्र पर्यायः। मम
पर्यायः। अनुपात्यय इति किम्। कालस्य पर्यायः। अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपटीः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्द्धातोर्घञ् भवति। पर्याये गम्य-
माने। तत्र विशायः। मम विशायः। तत्र राजोपशायः। तत्र राजानमु-
पशयितुं पर्याय इत्यर्थः। पर्याय इति किम्। विशयः। उपशयः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतिर्द्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। न चेस्तेयं
चैर्यं भवति। हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लभ्यते। पुष्पप्रचायः।
फलप्रचायः। हस्तादान इति किम्। वृत्तशिखरे फलप्रचयं करोति। अस्ते-
य इति किम्। पुष्पप्रचयश्चैर्यण ॥ उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ *

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्व कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येष। निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः। चीपतेसौ चितिः।
पाण्यादिसमुदायः शरीरम्। राशीकरणमुपसमाधानम्। एतेष्वर्थेषु चिनो-
तिर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्व ककार आदेशः। निवासे तावत्।

* कुत्र चित्युत्तरे इदं वार्तिकं न दृश्यते।

चिखल्लिनिकायः * । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । अनित्य-
कायः । उपसमाधाने । महान्गोमयनिकायः । एतेष्विति किम् । चयः ।
इह कस्माच्च भवति महान्काष्ठनिचयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नापसमा-
धानम् ॥

संघे चानौत्तरार्धे ॥ ४२ ॥

चेरित्येव । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां
भवति । एकधर्मसमावेशेन, औत्तरार्धयेण वा । तत्र औत्तरार्धपयुंदासादि-
तरे एच्छते । संघे वाच्ये चिनोतेर्द्वौतार्धञ् प्रत्ययो भवति आदेशश्च कः ।
भित्तुकनिकायः । द्वास्त्रणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तरार्धे इति
किम् । मूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात्संघस्येह न भवति । कृताकृतसमु-
च्चयः । प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिचारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म, क्रिया । व्यतिहारः परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारौ गम्यमाने
धातोर्गदप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्यं । तच्च भावे । चकारो विशेषणार्थः
णचः स्त्रियामत्रिति । व्याघ्रकाशी । व्याघ्रलेखी । व्याघ्रदासी वर्त्तते ।
स्त्रियामिति किम् । व्यतिपाका वर्त्तते ॥ बाधकविषयेषु क्व चिद्विध्यते ॥
व्याघ्रचारी । व्याघ्रचर्चा । इह न भवति । व्यतोत्ता । व्यतोद्वा वर्त्तते ।
व्याप्युत्ती भवति । तदेतद्वैविच्यं कथं लभ्यते । कृत्यल्युटे बहुलमिति भवति ॥

अभिविधौ भावद्वन्द्वे ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्येन संबन्धः । अभि-
विधौ गम्यमाने धातोर्भावद्वन्द्वे भवति । सांकूटिनम् । साराविणम् ।
सान्द्राविणं वर्त्तते । अभिविधाविति किम् । संकोटः । सारावः । सन्द्रावः † ।

* चिखल्लिनिकाय इति । चिखल्लिज्जनपदविशेषणान्तसंबन्धी यामादिनिधाय-
सदेश इत्यर्थः । इति पदमञ्जरीम् ।

† सन्द्राव इति प्रत्युदाहरणं त्यक्तम्, समि युदुदुव इत्यस्यानवकाशत्वादिति
पदमञ्जरी ।

भावइति वर्त्तमाने पुनर्भावग्रहणं वःसरूपनिरासार्थं, तेन घञ् न भवति ।
ल्युटा तु समादेश इष्यते । संकूटनं वर्त्तते । तत्कथं, कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

आक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण् । अत्र नि इत्ये-
तयोरूपपदयोर्यहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः
शपनम् । अवयवो हन्त ते वृषल भूयात् । नियाहो हन्त ते वृषल भूयात् ।
आक्रोशइति किम् । अवयवः पदस्य । नियहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रहइत्येष । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां
गम्यमानायाम् । पात्रप्रयाहेण चरति भित्तुः पिण्डार्थी * । सुवयाहेण च-
रति द्विजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् । प्रयहो देवदत्तस्य ॥

परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्दउपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ता-
भिधेयः स्यात् । उत्तरपरियाहः । अधरपरियाहः । यज्ञइति किम् । परि-
यहो देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥

वृ इति वृङ्वृजोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दउपपदे वृ इत्येत-
स्मादुतातोर्धान्यविशेषे ऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । नौवारा
नाम ग्रीहयः । धान्यइति किम् । निवरा कन्या ॥

उदि अयति यैति पूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्दउपपदे अयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अजपोरपवादः ।
उच्छ्रायः । उच्छ्रावः । उत्प्रावः । उद्ग्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
वक्ष्यमाणं विभाषायदणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

* पिण्डपातार्थमिति पा० ।

विभाषा ऽऽडि रुज्जुगेः ॥ ५० ॥

आडि उपपदे रैतिः प्रवर्तते च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आ-
रावः । आरवः । आप्रावः । आप्रवः ॥

• अत्रे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वर्तते । अथ उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा
वर्षप्रतिबन्धे ऽभिधेये । प्राक्कालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्विमितादभाते वर्षप्र-
तिबन्धः । अथ ग्राहे देवस्य । अथ ग्रहे देवस्य । वर्षप्रतिबन्ध इति किम् ।
अत्रेयहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

यह इति वर्तते । विभाषेत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा
घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां संबन्धी भवति । वणि-
क्तबन्धेन च तुनामूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुना प्रयुज्यते येन
मूत्रेण स शब्दार्थः । तुनाप्रयाहेण चरति । तुनाप्रयहेण चरति । वणिगन्यो
वा । वणिजामिति किम् । प्रयहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा प्रदति वर्तते । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा
घञ् प्रत्ययो भवति । रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथाद्रियुक्ताना-
मश्वार्दीनां संयमनार्थं रज्जू रश्मिरिह युज्यते । प्रयहः । प्रयाहः ॥

• वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

• विभाषा प्रदति वर्तते । प्रशब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ्-
प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तेन वेदाच्छादनप्रशेष उच्यते । प्रावारः । प्रवरः ।
आच्छादन इति किम् । प्रवरा गौः ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येव । अरिशब्द उपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भ-

वति अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः । परिभवः ।
अवज्ञानइति किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्त्तते यावत्कृत्यल्युटो व-
हुलमिति । इवर्णान्ताद्वातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययो
भवति । घञो पवादः । चकारो विशेषणार्थः । अन्तः थाथघञ्काराजिन्न-
काणामिति । चयः । अयः । जयः । लयः ॥ अज्विधौ भयादीनामुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्णम् ॥ जवसवौ कृ-
न्तसिवक्तव्यौ ॥ * ॥ ऊर्वास्तु मे जवः । पञ्चौदनसवः * ॥

कृदोरप् ॥ ५७ ॥

कृकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः ।
पित्कारणं स्वरार्थम् । कः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्यः । यवः । लवः ।
पवः । दकारो मुखमुखार्थः । मा भूत्तादपि परस्तरपरः ॥

ग्रहवृट्निश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्यो ऽप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निश्चि-
नेतेस्त्वचोपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चयग्रहणं
स्वरार्थम् ॥ वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थं कविधानं
स्यास्त्रापाव्यधिहनिष्युध्यर्थम् ॥ * ॥ प्रतिष्ठन्तेस्मिन्निति प्रस्यः पर्वतस्य ।
प्रस्त्रात्प्रस्मिन्प्रस्यः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्ति तेनेत्याविधः ।
विहन्त्यन्ते ऽस्मिन्निति विघ्नः । आयुध्यतेनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गे ऽदः ॥ ५९ ॥

अबिल्येव । उपसर्गोपपद्रे ऽदेष्टुंतीतारप् प्रत्ययो भवति । विघसः ।
प्रघसः । उपसर्गइति किम् । घासः ॥

* पिण्डौदनसव इति पा०

नौ ण च ॥ ६० ॥

निगच्छ उपपदे अदेहुंतातोः प्रत्ययो भवति । चकारादप् च । न्यादः ।
निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप इत्येनयोरनुपसर्गयोराप् प्रत्ययो भवति । घञापवादः ।
व्यधः । जपः । अनुपसर्ग इति किम् । आख्याया । उपजापा ॥

स्वनह्रसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्ग इत्येव । स्वनह्रमोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः ।
स्वानः । ह्रसः । ह्रासः । अनुपसर्ग इति किम् । प्रस्वानः । प्रह्रासः ॥

यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गे वा इति वर्त्तते । मम् उप नि वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपस-
र्गपि यमेव अप् प्रत्ययो भवति । घञापवादः । संयामः । हपयामः ।
संयमः । उपयमः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । अनुपसर्गात्त्व-
त्त्वपि । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

अबित्येष । निगच्छ उपपदे गद नद पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
वा अप् प्रत्ययो भवति । घञापवादः । निगदः । निगादः । निनदः ।
निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ वा अनुपसर्ग इति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोरनुपसर्गाच्च वी-
णायां वा अप् प्रत्ययो भवति । घञापवादः । मापमगार्थं वीणाया
यहणम् । निक्वणः । निक्वाणः । अनुपसर्गात् । क्वणः । क्वाणः । वीणायां
यत्त्वापि । कल्याणप्रक्वणा वीणा । एतेष्विति किम् । अतिक्वाणो वर्त्तते ॥

नित्वं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्वृत्तान्तिनित्यमप्यप्रत्ययो भवति
परिमाणे गम्यमाने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाक-
पणः । संख्यवहाराय मूलकादीनां यः परिमिता मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभि-
धानम् । परिमाणइति किम् । पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेद्वृत्तान्तरनुपसर्गादप्यप्रत्ययो भवति । घञोपवाहः । विक्रामदः ।
धनमदः । कुलमदः । अनुपसर्गइति किम् । उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसंसदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद संमद इत्येतौ शब्दौ निपात्यते हर्षेभिधये । कन्यानां प्रमदः ।
कोकिलानां संमदः । हर्षइति किम् । प्रमादः । संमादः । प्रसंभ्यामिति
नोक्तं, निपातनं ह्यर्थम् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरजपदयोरजतेद्वृत्तौः पशुविषये धात्वर्थे अप्यप्रत्ययो भवति ।
घञोपवाहः । अजं गतिक्षेपणयोरिति पठ्यते । स संपूर्वः समुदाये वर्त्तते,
उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरण
मित्यर्थः । पशुष्विति किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियानाम् ॥

अक्षेष्ु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्वृत्तार्थो भवति । ग्रहेरप्यसिद्ध
एव लत्वार्थं निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्ट्विति किम् । ग्रहः पादस्य ।
अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः ते घञं प्रत्युदाहरन्ति । ग्लहः ॥

प्रजने सत्तेः ॥ ७१ ॥

सत्तेद्वृत्तौः प्रजने विषये अप्यप्रत्ययो भवति, घञोपवाहः । प्रजनं,
प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां
गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

हृः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि अभि उप वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्रयतेर्द्वौतोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् । प्रह्रायः ॥

आडि युञ्जे ॥ ७३ ॥

आडि उपपदे ह्रयतेर्द्वौतोः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति युञ्जे ऽभिधेये । आहूयन्ते ऽस्मिच्चित्याहवः । युट्इति किम् । आह्रायः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आडपूर्वस्य ह्रयतेर्द्वौतोः संप्रसारणम् प्रत्ययो वृट्श्व निपात्यते, निपानं सप्तभिधेयं भवति । निपिञ्चन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते । आहावः । पशूनां कूपोपमरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते । निपानमिति किम् । आह्रायः ॥

भावे ऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्रयतेः संप्रसारणम् प्रत्ययो भवति भावे ऽभिधेये । ह्रयः । ह्रवेह्रवे सुह्रवं शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् । आह्रायः । भावयद्गणमकर्त्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः ॥ ७६ ॥

भावेनुपसर्गस्येति वर्त्तते । हन्तेर्द्वौतोरनुपसर्गं भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तेदातः । तच्चेदात्तनिर्घात-स्वीणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दम्पूनाम् । भावइत्येव । घातः । अनुपसर्गस्येत्येव । प्रघातो, विघातः । चकारो भिन्नक्रमत्वाच्चादेशेन संध्यते । किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति । घातो वर्त्तते ॥

चूर्तो घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव, मूर्तिः, काठिन्यं, मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घश्चादेशः । अक्षघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति । धर्मशब्देन धर्मा भवयते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाहन्तेरप् प्रत्ययो भवति घनादेशश्च भवति देशे ऽभिधेये । अन्तर्घनः, संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति । अन्तर्घणो देश इति, तदपि याज्ञमेव । देशइति किम् । अन्तर्घातिन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्यते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेशइति किम् । प्रघातो ऽन्यः ॥

उद्धनोत्थाधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्धन इति निपात्यते ऽत्थाधानं चेद्वधति । उद्धनः । यस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तत्त्यन्ते तदभिधीयते । उद्धातिन्यः ॥

अपघनोद्गमः ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अङ्गं चेत्तद्वधति । अपघनः, अङ्गम् । अवयव, एकदेशो न सर्वः किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातो ऽन्यः ॥

करणे ऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते । अयस् वि द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्द्वौतोः करणे कारके ऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इति के चिदुदाहरन्ति । कथं णत्वम् । अरीहणादिषु पाठात् । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे हन इति वर्त्तते । स्तम्बशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । चकारादप् । तत्र घनादेशः । स्तम्बघनः ॥ स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति इष्यते ॥ करणइत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्द उपपदे हन्तेर्द्वितारप् प्रत्ययो भवति । करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः सामीप्यं प्रत्यामत्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । यामोपघ्नः । आश्रयइति किम् । पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुद्देशरूपपदयोर्हन्तेर्द्वितारप् प्रत्ययो भवति टिनेपो घत्वं च निपात्यते, यथासंख्यं गणेभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघः पशूनाम् । उद्धौ मनुष्यः । गणप्रशंसयोरिति किम् । संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाट्टन्तेरप् प्रत्ययटिनेपो घत्वं च निपात्यते, निमित्तं चेदभिधेयं भवति । समन्तान्मितं निमितम् । समारोहपरिणाहम् । निघा वृक्षाः । निघाः शालयः । निमितमिति किम् । निघातः ॥

द्वितः क्तिः ॥ ८८ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । हु इत्यस्य तस्माद् द्वितो धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति । क्लेमन्वित्यमिति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । हुपचप् पाके । पक्त्रिमम् । हुवप् । उप्त्रिमम् । हुक्त्रम् । क्त्रिमम् ॥

द्वितो ऽयुच् ॥ ८८ ॥

टु इदमस्य तस्मात् द्वितो धातोऽयुच् प्रत्ययो भवति भावादौ ।
टुवे । वेपथुः । 'टुयोश्चि' । श्वयथुः । टुत् । त्वथुः ॥ *

यजयाचयतविच्छप्रच्छरत्तो नङ् ॥ ८९ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ्
प्रत्ययो भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यजः । याज्वा । यवः ।
विश्वः । प्रश्नः । रत्नः । प्रच्छरसंप्रसारणं ज्ञापकात् प्रश्ने चासचकाल इति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेष्टुतोनेन प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो
धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति । कित्करणमाते लोपाद्यम् । प्रदिः । प्राधिः ।
यन्तर्दिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति,
अधिकरणे कारके । जलं धीयते ऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिक-
रणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारक इति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः
क्तिन्प्रत्ययो भवति । घञजपामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः ॥ क्तिच्-
वादिभ्यश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ आबादयः प्रयोगतोनुसर्त्तव्याः । आप्तिः ।
राद्धिः । दीप्तिः । स्वप्तिः । ध्वप्तिः । लब्धिः ॥ श्रुयजिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥
श्रूयते ऽनयेति श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ॥ ग्लास्त्राज्याहाभ्यो निः ॥ * ॥ ग्लानिः ।
स्नानिः । ज्ञानिः । हानिः ॥ ऋकारस्वादिभ्यः क्तिचिठावद्भवति इति

* टुटु । वपथुः । इदं कुत्र चिदधिकम् ।

वक्तव्यम् ॥ * ॥ कीर्णः । गीर्णः । जीर्णः । शीर्णः । लूनिः । यूनः ॥
संपदादिभ्यः । क्तिप् ॥ * ॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् ॥ क्तिवर्षीयते ॥
संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ८५ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । स्यादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन्
प्रत्ययो भवति । अडेऽपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः ।
प्रपीतिः । संगीतिः । पक्तिः । भावयहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमकस्या
संस्थिति । व्यवस्था यामसंज्ञायामिति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधाभवतीति ॥

मन्त्रे वृषेषपचमगविद्भूवीरा उदात्तः ॥ ८६ ॥

भावे स्त्रियामिति वर्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन्
प्रत्ययो भवति, उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः ।
कस्मादेवं कृतम् । वैविच्यार्थम् । वृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । वित्तिः ।
भूतिः । वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव
क्तिन् । उदात्तार्थवचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति । ततः क्तिवपि
विधीयते मन्त्रादन्यत्रादिरुदात्तः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ८७ ॥

मन्त्रइति नानुवर्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति
वर्तते । अवतेर्ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति ऊट् । ऊतिः । स्वरार्थं
वचनम् । यैतेर्ज्वतेश्च यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः ।
ऊत्याभावो निपात्यते । सनेतिर्वा जनसनवनामित्यास्ये कृते स्वरार्थं
निपातनम् । हन्तेर्हिनेतिर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोभावे क्यप् ॥ ८८ ॥

उदात्त इत्येव । व्रजयजोर्धात्वाः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो
भवति, उदात्तः । क्तिनोऽपवादः । व्रज्या । इज्या । पितृकरणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदधुञ्-

शीङ्भृजिणः ॥ ८८ ॥

भावइति न स्वर्यते । पूर्वं एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्यस्यामिति समज्या । निषद्या । निषत्या । मत्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । कथं तदुक्तम्

‘स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति’ इति ।

भावाधिकारो, भावव्यापारो, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्री-
योधिकारः ॥

कृञः श च ॥ १०० ॥

‘करोतिधातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति । चकारात् क्यप् च । योगविभागो ऽत्र कर्तव्यः । क्तिवपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इपेधातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्या-
परिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ परिचर्या । परिसर्या । मृगया ।
अटाट्या ॥ जागर्तकारो घा ॥ * ॥ जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
चिकीर्षा । जिह्वीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्मुहमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति ।
क्तिनोपवादः । कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति क्तिम् । भक्तिः ।
हल इति षिम् । नीतिः ॥

षिद्धिदादिभ्यो ऽङ् ॥ १०४ ॥

पिद्धो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु
भिदादिषु निष्कृष्य प्रकृतयो गृह्यन्ते । लृप् । जरा । भूपृष् । चपा ।
भिदादिभ्यः खल्वपि । भिदा । द्विदा । विदा । त्रिपा ॥ गुहा, गिर्याप-
थ्याः ॥ शृङ्गा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । त्रिया । भारा ।
धारा । लेखा । रेखा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । सुजा ॥ कृपेः संप्रसारणं
च ॥ कृपा ॥ भिदा, विदारणे ॥ भित्तिरन्या ॥ द्विदा, द्वैर्धाकरणे ॥
द्वित्तरन्या ॥ आरा, शस्त्र्याम् ॥ आर्त्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिबुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

चिति स्मृत्या, पूज पूजाया, कथ वाक्यप्रधान्ये, कुचि आच्छादने, चर्च
आध्याये, चुगादिः । एभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति ।
चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चकाराद्युजपि भवति ।
चिन्तना * ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । किनोप-
वादः । प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा ॥ अदन्तरोरुपसर्गवदुत्तः ॥
शृङ्गा । अन्तर्दुः ॥

एयासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

एयन्तेभ्यो धभ्तुभ्य आस अन्य इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो
भवति । आकारव्यापवादः । कारणा । हारणा । आमना । श्रन्यना ।
कृयमाप्ता । सहलोऽर्ण्यद्विविष्यति । वामरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकाशविषय-
स्यैवात्सर्गायवादस्य । श्रान्यः श्रयादिगृह्यते अन्य विमोचनप्रतिहरण्योगति ।
न चुगादिः अन्य यन्य संदर्भेति । एयन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् ॥ घट्टिर्वान्द-
विदिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १०८ ॥ घटना । घन्दना । घेदना । घट्टेस्सौदादि
कस्य ग्रहणं घट्ट चलनवति । न चौरादिकस्य घट्ट सवरणइत्यप्य ग्रहणं,

* इदमत्राधिकं पदमैज्ययंसमं च ।

तस्य गेरित्येष मिदुत्वात् ॥ दधेरनिच्छार्थस्य युज्वक्तव्यः ॥ * ॥ अध्येषणा ।
अन्वेषणा ॥ परेषा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं ण्वुल् प्रत्ययो भवति ।
क्तिस्वादीनामपवादः । आख्यायहणं रोगस्य चेत्यप्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति ।
बहुलयहणं व्यभिचारार्थम् । प्रच्छद्विका । प्रवाहिका । विचर्चिका । न च
भर्जति । शिरोर्त्तिः ॥ धात्वर्थे निर्द्वेगे ण्वुल्बहुलम् ॥ * ॥ आशिका । शा-
यिका वर्त्तते ॥ दक्षितपौ धातुनिर्द्वेग इति यक्तव्यम् ॥ * ॥ भिद्रिः । छिद्रिः ।
पचिः । पठतिः ॥ वर्णात्कारः ॥ * ॥ निर्द्वेगइति प्रकृतम् । अकारः ।
इकाः ॥ रादिफः ॥ * ॥ रेफः ॥ मत्वर्थोच्छः ॥ * ॥ अकारलोपश्च । म-
त्वर्थीयः ॥ इज्जतिदिभ्यः ॥ * ॥ आजिः । आतिः । आदिः ॥ दक् कृष्या-
दिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातोर्बहुलं प्रत्ययो भवति । उद्तालकपुष्पभञ्जिका ।
घरणपुष्पप्रवाहिका । आभूषणखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जि-
का । तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वे परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रे ऽन्याच्तरस्य पूर्वनिपातः ।
परिप्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोर्गिञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद्
ण्वुनपि । विभाषायहणात्परोपि यः प्राप्नोति सोपि भवति । कां त्वं का-
रिमकार्षीः । कां कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कां कृत्यामकार्षीः ।
कां कृतिमकार्षीः । सर्वो कारिमकार्षम् । सर्वो कारिकामकार्षम् । सर्वो
क्रियामकार्षम् । सर्वो कृत्यामकार्षम् । सर्वो कृतिमकार्षम् । कां गणिम-
जोगणः । कां गणनामजोगणः । सर्वो गणिमजोगणम् । सर्वो गणिकाम् ।

सर्वा गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां याजिकाम् । कां याचिम् । कां
याचिकाम् । कां पचाम् । कां पाठिम् । कां पाठिकाम् । इति द्रष्टव्यम् ।
आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् । कृतिः । कृतिः ॥

पर्यायार्चणीत्यन्तिषु खुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः, तत्रोपगता । अणं तत् य-
त्यस्य * धायते । उत्पत्तिर्जन्म । एतेष्वर्थेषु धातोर्गुच् प्रत्ययो भवति ।
क्तिवादीनामपवादः । पर्याये नावत् । भवतः शायिका । भवतो ऽययासि-
का । अर्हं । अर्हति भवानित्तुभक्तिकाम् । । अणे । इतुभक्तिकं मे धार-
यामि । आदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । उत्पत्तौ । इतुभक्तिका मे
उदपादि । आदनभोजिका । पयःपायिका । विभाषेत्येव । चिकीर्षात्पठ्यते ।
गुर्वाल प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नश्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नश्य-
पपदे धातोरितिः प्रत्ययो भवति । क्तिवादीनामपवादः । अकरणिस्ते
वृषन भूयात् । आक्रोशइति किम् । अकृतिस्तस्य कटप्य । नशीति किम् ।
मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटेः बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया
ल्युट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भाव-
क्रमेणाः कृत्या विहिताः कारकान्तरेपि भवन्ति । स्नानार्थं चूर्णम् । दानार्थो
ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । अन्यत्रापि भवति । अपमेवन-
मवसावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्क-
न्दनम् । प्रपतनम् । बहुलग्रहणादन्येपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिच-
रन्ति । पादाभ्यां द्विषते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

* परस्मै इति पाठः । तत्र धारकनमण इति संप्रदानसंज्ञा ।

† पयःपायिकामिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् * ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं ह्यात्रस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातेर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थे घञनम् । उपपदसमासादित्यः समासः । पयःपानं सुखम् । आदनभोजनं सुखम् । कर्मणाति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् । अग्निकुण्डस्यापामनं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेन गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरग्रहणं किम् । पुत्रस्य परिष्वज्जनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणे अधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । दधमप्रवृत्तनः । पलाशशाननः । अधिकरणे । गोदोहनी । सक्तुधानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोरित्येव । पुंलिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातौर्घः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रायश्वहगमकात्स्वार्थम् । दन्तच्छदः । उरश्छदः । घटः । अधिकरणे खल्वापि । एत्य तस्मिन्कुर्वन्तीत्याकरः । आलयः । पुंसीति किम् । प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम् । प्रहरणा दण्डः । घकाश्छादेर्घ इति विशेषणार्थः ॥

* शयितम् । भुक्तम् । आसितम् । इति क्य चित्युस्तके अधिकम् ।

गोचरसंस्वरवद्ब्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे । हलश्चे-
ति घञं घट्यति । तस्यापमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति, गोचरः ।
संवरन्ते ऽनेनेति, संवरः । घहन्ति तेन, घहः । ब्रजन्ति तेन, ब्रजः ।
व्यजन्ति तेन, व्यजः । निपातनादजेव्यंघञपौरिति वीभावो न भवति ।
एव्य तस्मिन्चापणन्तइत्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति, निगमः । चका-
रोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कथः । निकथः ॥

अवे तूस्त्रोघञ् ॥ १२० ॥

अवउपपदे तरतेस्तृणातिश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ्
प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । अकारो वृद्धार्थः, स्वरार्थश्च । घकार उ-
त्तरत्र कुत्वार्थः । अवतारः । अवस्तारः । कथमवतारो नद्याः । नहीयं
संज्ञा । प्रायानुवृत्तिरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्तावृ-
त्ताः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः ।
वैपः । बन्धः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घप्रन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते
घञिबधीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेने-
नेति न्यायः । उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः । संहियन्ते ऽनेनेति संहारः ।
आधियते ऽस्मिन्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोऽनुक्तम-
मुख्यार्थः । अवहारः ॥

उदङ्को ऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । उत्पू-

र्धादञ्चतेर्घञिनापात्यते । ननु च हलश्चेति सिद्ध एव घञ् । उदके प्रति-
वेधार्थमिदं वचनम् । तैलोदङ्कः । अनुदकइति किम् । उदकोदञ्चनः ।
घः कस्माच्च प्रत्युदाह्रियते । विशेषाभावात् । घञ्यपि थायादिस्वरेणान्ते-
दात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेत्तद्वति । आङ्पूर्वाचयतेः करणे
घञ् निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् * ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खनतेर्द्वान्तिः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ्
च । आखनः । आखनः ॥ डो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखः ॥ डरो वक्तव्यः
॥ * ॥ आखरः ॥ इको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकः ॥ इकथको वक्तव्यः
॥ * ॥ आखनिकवक्रः † ॥

ईषदुःसुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु
कृच्छाकृच्छार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छं दुःखम् । तद् दुरो
विशेषणम् । अकृच्छं सुखम् । तदितरयोर्विशेषणं, संभवात् । ईषत्करो
भवता कटः । दुष्करः । सुकरः । ईषद्वेजः । दुर्भोजः । सुभोजः ।
ईषदादिष्विति किम् । कृच्छेण कायः कटः । कृच्छाकृच्छार्थेष्विति किम् ।
ईषत्कार्यः । लकारः स्वरार्थः । खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतिश्च धातोर्यथासंख्यं कर्तरि कर्मणि चोपपदे चका-

* जालमिति किम् । आनायः । इति कथं चिदधिकमत्र ।

† अत्र “खनो भगः पठं चेति वक्तव्यम्” इति धातुिकरूपेण कुत्र चित्पठ्यते सो
ऽपवाठः । पठमञ्जरी खनो घ चेति घित्करणमन्यतोऽपि चापनार्थे तेन खलो भगः पठं
चेत्यादि सिध्यतीत्युक्तत्वात् ।

रादीपदादिषु च खल् प्रत्ययो भवति । ईषदाङ्गं भवता । दुराङ्गं भवम् । स्वाङ्गं करो देवदत्तो भवता ॥ कर्तृकर्मणोऽर्थयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्वाङ्गेन भूयते * ॥

॥ आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोऽनुवर्तन्ते । कर्तृकर्मणोरिति न स्वयंते । कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । ईषत्पानः । सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । ईषद्वानि गौर्भवता । दुर्दानः सुदानः ॥

कन्त्सि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्रकृच्छ्रायेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्कन्त्सि विषये युच्प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । सूपसदनैः । सूपसदनमन्तरितम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्कन्त्सि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदेहनामकृणोद्वह्मणे गाम् । सुवेदनामकृणोद्वह्मणे गाम् ॥ भाषायां शामियुधिदृशिधृपिमृपिभ्यो युज् वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्याधनः । दुर्दशनः । दुर्दृषणः । दुर्मर्षणः ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । व्यञ्जः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्थ्यार्थोऽद्विस्मयार्थम् । वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत्प्रत्यया वा भवन्ति । वर्त्तमाने लङित्यारभ्य षावदुणादयो बहुलमिति वर्त्तमाने प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधायन्ते । कदा देवदत्तागतासि । अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमा-

* स्वाङ्गेन भूयतइति । प्रमादपाटोपम् । अत्र हि खनभाषात्सुशक्तस्य धातोः प्राक् प्रयोगेण भाष्यं, तस्मादाङ्गेन सुभूयतइति पाठ इति पदमञ्जरो ।

गमम् । एषोऽस्म्यागतः । कदा देवदत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छ-
न्तमेव मां विद्वि । एष गमिष्यामि । गन्तास्मि । वत्करणं सर्वसादृ-
श्यायम् । येन विशेषेण वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्युपपदोपाधिना
तथैवात्र भवन्ति । पवमानः । यजमानः । अलंकरिष्णुः । सामीप्यग्रहणं
किम् । विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । पदगच्छत्याटलिपुत्रम् । वर्षेण
गमिष्यति । यो मन्यते गच्छामीति पदं वर्त्तमाने कालेष्व वर्त्तते ।
कालान्तरगतिस्तु वाक्याद्व्यति । न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवे-
लायामुपयुज्यतइति तादृशं वाक्यार्थज्ञं प्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणाभिदं
नारभ्यते । तथा च श्वः करिष्यति वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ॥

भूआशंसायां तवच्च ॥ १३२ ॥

घेत्येव । वर्त्तमानसामीप्यइति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा ।
अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः ।
तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया
भवन्ति । चकारादुत्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत् । आगतः ।
आगच्छति । आगमिष्यति । गते व्याकरणमध्यगं ण्महि । गते व्याकरण-
मधीतवन्तः । अधीमहे । अधेप्यामहे । सामान्यातिदेशे विशेषानति-
देशाल्लङ्लिटौ न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति ॥

त्तिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । त्तिप्रवचनउपपदे आशंसायां गम्यमानायां
धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । भूतवच्चेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्ति-
प्रमागमिष्यति । त्तिप्रं व्याकरणमध्येप्यामहे । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् ।
त्तिप्रं शांघ्रमाणु त्वरितम् अधेप्यामहे । नेति वक्तव्ये लृटुहणं लुटोपि
विषये यथा स्यात् । श्वः त्तिप्रमध्येप्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनाच्यते तदाशंसावचनं, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो

भवति । भूतवज्रैत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्ता-
धीयीय । आशंसे ऽवकल्पये युक्ताधीयीय । आशंसे त्विप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यद्वद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरेवं
प्रतिषेधः । अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च ग-
म्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । कालानां सामीप्यं तुल्य-
ज्ञातायेनाव्यवधानम् । यावज्जीवं भृशमचमदात् । भृशमचं दास्यति ।
यावज्जीवं पुत्रोऽध्यापिपत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्यपि ।
येय पौर्णमास्यतिक्रान्ताः एतस्यामुपाध्यायोऽनीनाधित । सोमेनायष्ट ।
गामदित । येयममावास्या ऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोऽनीनाधास्यते ।
सोमेन यत्यते । स गां दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्त्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यायं वचनम् ।
भविष्यति काले मर्यादावचने ऽवरस्मिन्त्रिविभागे ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न
भवति । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुञ्जात् तस्य यद्वरं कौशाम्यास्तत्र
द्विरोदनं भोक्तास्महे । तत्र सकून्यास्यामः । भविष्यतीति किम् । योयमध्वा
गत आपाटलिपुञ्जात् तस्य यद्वरं कौशाम्यास्तत्र युक्ता अर्ध्यमहि । तत्र
द्विरोदनम् अभुञ्जमहि । तत्र सकूनपित्राम । मर्यादावचनदिति किम् ।
येयमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यद्वरं कौशाम्यास्तत्र द्विरोदनं
भोक्तास्महे । सकून् पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् । योयमध्वा गन्तव्य
आपाटलिपुञ्जात् तस्य यत्परं कौशाम्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । तत्र
सकून्यातास्मः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरच कालकृता तत्र च
विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्निति वर्त्तते । कालमर्यादाविभागे

सत्यवरस्मिन्विभागे भविष्यति काले ऽनन्तरतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति ।
 न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः । पूर्वैणैव सिद्धे
 वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं संवत्सर
 आगामी तत्र यद्वरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । तत्रौदनं
 भोक्त्यामहे । भविष्यतीत्येव । योयं वत्सरोतीतस्तस्य यद्वरमायहायण्या-
 स्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्रौदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं
 निरवधिकः काल आगामी तस्य यद्वरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येता-
 स्महे । तत्रौदनं भोक्तास्महे । अवरस्मिन्नित्येव । परस्मिन्विभागां वक्ष्यति ।
 अनहोरात्राणामिति किम् । त्रिविधमुदाहरणम् । योयं मास आगामी
 तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः, योयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योवरोर्द्वमासः,
 योयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्ये-
 तास्महे । तत्र सकून्यातास्मः । सर्वथा ऽहोरात्रस्पर्शं प्रतिषेधः ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वम-
 नुवर्तते । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्विभागे
 विभाषा ऽनन्तरतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः ।
 अवरस्मिन्वर्जं पूर्वमनुवर्तते । अवरस्मिन्पूर्वेण प्रतिषेध उक्तः संप्रति परस्मि-
 न्नप्राप्तएव विकल्प उच्यते । योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमायहाय-
 ण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे । तत्र सकून् पास्यामः । तत्र
 सकून्यातास्मः । अनहोरात्राणामित्येव । योयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य
 यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सकून् पातास्मः ।
 भविष्यतीत्येव । योयं संवत्सरोतीतस्तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता
 अध्येमहि । तत्रौदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं संवत्सरो
 निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येता-
 स्महे । तत्र सकून्यातास्मः । कालविभागइत्येव । योयमध्वा गन्तव्य

आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्यास्तत्र युक्ता ग्रन्थेतास्महे । आदनं
भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानशतनवत्प्रत्यया उदाहरायाः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३८ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्त्तते । हेतुहेतुमतोर्लिङित्येषमादिकं लिङो निमित्तं,
तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् ।
कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । दतिणेन चेदा-
यास्यच शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलक*माहुस्यच शकटं पर्याभ-
विष्यत् । अभात्यतं भवान्मृतेन यदि मत्स्यमीपमागमिष्यत् । भविष्यत्काल-
विषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत् तत्र हेतुभूतं च
कमलकाह्वानम् । लिङ्गलिङ्गे बुद्ध्या तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य
वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाहुस्यच शकटं पर्याभविष्यदिति,
हेतुहेतुमतोराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरिति वाक्या-
दवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वङ्गं भविष्यति
विहितः सम्प्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति । उताप्योर्त्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत् ।
प्राक् ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया भवत्युत्तरो ऽवार्थो चङ्क्रम्यमाणः ।
अपरश्च द्वित्रो ब्राह्मणार्थो, यदि स तेन दृष्टो ऽभविष्यत् । तत्रा ऽभोक्ष्यत
न तु भुक्त्वान् । अन्येन पथा स गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ
उताप्योः वोताप्योः । मर्यादायामयमाङ् नाभिधिः । उताप्योः समर्थयो-
र्लिङिति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् सूत्रावधेयद्वित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते

* कमलकः कश्चिच्चतुर्गुण इति षटमञ्जरी ।

लिङ्गिमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् भव नित्यतदाधिकृतं वेदितव्यम् । वत्यति
विभाषा कथमि लिङ् च । कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयिष्यत् ।
यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङ्पिजाल्बोः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायां अपिजाल्बोरूप
पदयोर्धातोर्लट् प्र ययो भवति । वर्त्तमाने लङ्कः कानसामान्ये न प्राप्ति-
नीतिं विधीयते । कानविशेषविहितान्श्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मि-
न्विषये बाधते । अपि तत्र भवान्वृषलं याजयति, जातु तत्र भवान्वृषलं
याजयति । गर्हामहे । अहो अन्याय्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावोऽदिह क्रिया-
तिपत्तौ लृङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथंशब्दउपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातो-
र्लिङ् प्रत्यये भवति । चकारान्लट् च । विभाषायहणं यथास्वं कानविषये
विहितानामवाधानार्थम् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम
तत्र भवान्वृषलं याजयति, कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति ।
कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं या-
जयेत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं
याजयन्चकार । अत्र लिङ्गमित्तमस्तीति भूतविधत्तायां क्रियातिपत्तौ वा
लृङ् । भविष्यद्विवक्षया सर्वत्र नित्येनैव लृङ् भवितव्यम् ॥

किंलृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंलृत्तउपपदे गर्हायां
गम्यमानायां धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः ।
लिङ्गहणं लटो ऽपरिषद्दार्थम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत् ।
यं तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवा-
न्वृषलं याजयेत् । याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यति
तु नित्यम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवकृष्टमर्षयोरकिं वृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

गङ्गायामिति निवृत्तम् । अनवकृष्टि, रसंभावना । अमर्षो, उन्मा । किं वृत्ते ऽकिं वृत्ते चापपदे ऽनवकृष्टमर्षयोर्वातोर्लिङ्गौ प्रत्ययो भवतः । सर्वलकाराणामुपवादः । बहुवः पूर्वनिपातो लक्षण्यभिचारचिह्नम् । तेन यथा मर्षं न भवति । अनवकृष्टौ तावत् । नावकल्पयामि । न संभावयामि । न श्रद्धे, तत्र भवान्नाम वृषलं याजयेत् । तत्र भवान्नाम वृषलं याजयिष्यति । को नाम वृषलो, यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । को नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । अमर्षः । न मर्षयामि तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति । को नाम वृषलो, यं तत्र भवान्याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लङ् भवति । भविष्यति नित्यम् । नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवकृष्टमर्षयोरिति वर्तते । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्थो, अस्ति भवति विद्मतेत्यर्थः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकृष्टमर्षयोर्वातोर्लिङ्ग प्रत्ययो भवति । लिङ्गोपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । अस्ति नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । भवति नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । विद्मते नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । न श्रद्धे । न मर्षयामि । लिङ्गमित्तमिह नास्ति तेन लङ् भवति ॥

जातु यदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकृष्टमर्षयोरित्येव । जातु यदित्येतयोरुपपदयोरनवकृष्टमर्षयोर्म्यमानयोर्वातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटो ऽपवादः । जातु तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । यन्नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि ॥ जातु यदोर्लिङ् विधाने यदायोरुपसंख्यानम् * ॥ यदा भवद्विधः तच्चियं याजयेत् । यदि भवद्विधः तच्चियं याजयेत् । न श्रद्धे, न मर्षयामि । क्रियातिपत्तौ भूते वा लङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यच्चयचयोः ॥ १४८ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोरनवकृप्यम-
र्षयोग्यमानयोर्धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोपवादः । योगविभाग
उत्तरार्थः । यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र
तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् ।
यच्च यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्धातौलिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमाना-
याम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र
तत्र भवान् वृषलं याजयेद् चट्टा वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे । अहो
अन्याप्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

चित्रिकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रिकरणमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् ।
यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रिकरणे गम्यमाने धातौलिङ् प्रत्ययो भवति ।
सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवा-
न्वृषलं याजयेत् । आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

शेषे लुडयदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रिकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रिकरणे
गम्यमाने धातौलृट् प्रत्ययो भवति यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । सर्वलकारा-
णामपवादः । आश्चर्यं विचित्रमद्भुतम् । अन्ये नाम पर्वतमारोह्यति । बधिरो
नाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदाविति किम् । आश्चर्यं यदि य भुञ्जीत ।
यदि सोऽधीयीत । लिङ्गिमित्ताभावादिह लृङ् भवति ॥

उताप्याः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वल-
काराणामपवादः । बाठमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् ।

अपि कुर्यात् । उताधीयीत । अयधीयीत । बाढमध्येतइत्यर्थः । सम-
र्थेयोरिति किम् । उत दण्डपतिष्यति । अपि द्वारं धास्यति । प्रश्नः
प्रच्छादनं च गम्यते । धाताप्यारिति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रभृति
भूतेषु लिङ्गमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृङ् । भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदने ऽकञ्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छा ऽभिलाष इत्य-
नर्थान्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमाने ऽकञ्चित्युपपदे
धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत
भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकञ्चित्तीति किम् ॥

कञ्चिज्जीवति ते माता कञ्चिज्जीवति ते पिता । ॥

माराविद-त्वां पृच्छामि कञ्चिज्जीवति पार्वती ॥ ॥

संभावेनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

लिङित्येव । संभावनं, क्रियासु योग्यनाध्यवसानं शक्तिश्रद्धानम् ।
तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चेत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति ।
सिद्धाप्रयोगइत्यलमो विशेषणं, सिद्धश्चेदलमो ऽप्रयोगः, क्व चासौ सिद्धः ।
यत्र गम्यते चार्था न चासौ प्रयुज्यते । तदोद्भूते संभावेनापाधिकं वक्त-
मानाद्वातौलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं
गिरमा भिन्द्यात् । अपि द्वाणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम् । विदेश-
स्यार्थो देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति यामम् । सिद्धाप्रयोगइति किम् । अलं
देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लृङ्
भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचने ऽयटि ॥ १५५ ॥

संभावेनेलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगइति सर्वमनुवर्तते । संभावनमुच्यते
येन स संभावनवचनः । संभावनवचने धाताषुपपदे यच्छब्दवर्जितं धाता-

* माराविदेति शुक्रविशेषस्य संज्ञा, पार्वत्यपि शुक्रस्यैव का चिद्विष्टेति पद-
मञ्जर्याम् ।

विभाषा लिङ् भवति । पूर्वण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्ष्यते भवान् । अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान् । अद्वये भुञ्जीत भवान् । भोक्ष्यते भवान् । अयदीति किम् । संभावयामि यदुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतो लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति चार्थं वर्तमानाद् धातौ लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायाञ्च शकटं पर्याभवेत् । यदि कमलक्रमाद्वयेच शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्याभवनं हेतुमत् । विभाषा चायमिष्यते । भविष्यति च काले । तेन लङ्पि भवति । दक्षिणेन चेद्यास्याति न शकटं पर्याभविष्यति । तत्र विभाषायहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते । लिङिति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनह न भवति । हन्तीति पलायते । वर्णतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातौ लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्ता भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ कामप्रवेदनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातौ तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रत्ययेनमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति किम् । देशदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः । इह कस्माव भवति । इच्छन्करोति । अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्षकेषु धातुषूपदेशु धातौलिङ् प्रत्ययो भवति ।
भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति * ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति ।
लटि प्राप्ते घचनम् । इच्छति । इच्छेत् । षष्टि । उश्यात् । कामयते । कामयेत् ॥

विधिनिमन्त्रणान्मन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचार-
करणम् । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः संप्रधारणम् । प्रार्थनं
यात्रा । विध्याद्यर्थेषु धातौलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
विध्यादयश्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ्
प्रत्ययो भवति । विधौ तावत् । कटं कुर्यात् । यामं भवानागच्छेत् ।
निमन्त्रणे । इह भवान्भुञ्जीत । इह भवानामीत । आमन्त्रणे । इह भ-
वानामीत । इह भवान्भुङ्जीत । अधीष्टे । अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं
भवानुपनयेत् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय । प्रार्थने ।
भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ।

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातौविध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः ।
विधौ तावत् । कटं तावद्भवान्करोतु । यामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे ।
अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान्भुङ्क्षाम् । आमन्त्रणे । इह भवान्भुङ्क्षाम् ।
अधीष्टे । अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं भवानध्यापयतु । माणवकं
भवानुपनयताम् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमध्यये । प्रार्थने ।
भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्यये । कृन्तेऽध्यये ॥

* योगविभाग उत्तरार्थ इति पुस्तकाकारे अधिकः पाठः ।

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रेषः । कामचाराभ्यनुज्ञानमतिवर्गः । निमित्तभूतस्य काल-
स्यावसरः प्राप्तकालता । एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति ।
चकाराज्ज्ञोऽट् च । भवता कटः करणीयः । कर्त्तव्यः । कृत्यः । कार्यः ।
लोऽट् खल्वपि । करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः
प्राप्तकालः कटकरणे । किमर्थं प्रेषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन
भावकर्मणोर्विहिते । एव, ते प्रेषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहिते-
नानेन लोटा बाध्यन्ते । वासरूपविधिना भविष्यन्ति । यद्यं तर्हि ज्ञापयति
स्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नावश्यं भवतीति । विधिप्रैषयोः को
विशेषः । केचिदाहुः । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रैष इति ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रेषादयो वर्तन्ते । प्रेषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेयं वर्तमा-
नादुतातेर्लिङ् प्रत्ययो भवति । चकारादयः प्राप्तं च । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरि
मुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः । करणीयः । कार्यः । भवान्खलु कटं
कुर्यात् । भवान्खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः ।
भवान्प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रेषादिष्वूर्ध्वमौहूर्तिके इति वर्तते । स्मशब्दउपपदे प्रेषादिषु गम्य-
मानेष्वूर्ध्वमौहूर्तिकेयं वर्तमानादुतातेर्लोऽट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानाम-
पवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपान्कटं करोतु स्म । यामं गच्छतु स्म । माण-
वकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्मरति वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्दउपपदे ऽधीष्टे
गम्यमाने धातेर्लोऽट् प्रत्ययो भवति । लिङोपवादः । अङ्गं स्म राजन्माण-
वकमध्यापय । अङ्गं स्म राजवयिहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालाद्रिपूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्यये भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । इह कस्माच्च भवति । कालः पचति भूतानीति । प्रेषादियहण-
मिहाभिसंबध्यते । इह कस्माच्च भवति । कालो भोजनस्य । वासरूपेण
न्युडपि भवति । उक्तमिदं स्व्यधिकारात्परञ्च वासरूपविधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोनुवृत्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालाद्रिपु धातेर्लिङ् प्रत्यया
भवति । तुमुनोपवादः । कालो यदुज्जीत भवान् । समयो यदुज्जीत
भवान् । वेला यदुज्जीत भवान् ॥

अर्हं कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः । तद्भोग्यः । अर्हं कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः
कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति । चकारान्लिङ् च । भवता खलु कन्यां वृणोष्या ।
वाह्या । वहनीया । भवान् खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहेत् ।
भवानेतदर्थेदिति । अथ कस्मादर्थं कृत्यतृचे विधीयन्ते । यावता सामान्येन
विहितत्वादर्थेऽपि भविष्यन्ति । योयमिह लिङ्बोधयते, तेन बाधा मा
भूदिति । वासरूपविधिरनित्यः ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥

अवश्य भाव आवश्यकम् । उपाधिरयं नोपपदम् । अवश्यंभाववि-
शिष्टे आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति ।
अवश्यंकारी । मयूरव्यंसकादित्वात्ममासः । आधमर्ण्यं खल्वपि । शतंदायी ।
महसंदायी । निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्य-
काधमर्ण्ययोर्नाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्त्त-
व्यः । अवश्यं करणीयः । अवश्यं कार्यः । अवश्यं कृत्यः । आधमर्ण्यः ।

भवता शतं दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थमिदम् । यावता सामान्येन
विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति । विशेषविहितेन णिनिना बाधे-
रन् । कर्त्तरि णिनिः । भावकर्मणोः कृत्याः । तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः ।
तत्र के चिदाहुः । भव्यगेधादयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्तद्वद्वाहरणमिति ॥

शक्ति लिङ् च ॥ १७२ ॥

शक्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्त्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ्
प्रत्ययो भवति । चकारात्कृत्याश्च । भवता खलु भारो बोध्यः । वहनीयः ।
वाह्यः । भवान् खलु भारं वहेत् । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां
पुनर्ध्वनं लिङ् बाधा मा भूदिति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः । अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थवि-
शेषणं चेतत् । आशीर्विशिष्टेयं वर्त्तमानाद्वातिर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः ।
चिरं जीयाद्वात् । चिरं जीयतु भवान् । आशिषीति किम् । चिरं जीव-
ति देवदत्तः ॥

क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिषीत्येव । आशिषि विषये धातोः क्तिच्क्त्तौ प्रत्ययौ भवतः
समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भव-
तात् भूतिः । मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः ।
सामान्येन विहितः क्तः पुनरुच्यते क्तिच् बाधा मा भूदिति । चकारो
विशेषणार्थः न क्तिचि दीर्घश्चेति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
मा कार्षीत् । मा हार्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति ।
असाधुरेवायम् । के चिदाहुः । अङिदपरो माशब्दो विकृते तस्यायं प्रयोगः ॥

स्रोतरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माह्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लङ्
च । मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हार्षीत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः । विशेष-
णविशेष्यभावः । तस्मिन्सति अयथाकालात् अपि प्रत्ययाः साधवो भ-
वन्ति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता । कृतः कटः श्वेभविता ।
भावि कृत्यमासीत् । अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनिताति भविष्य-
त्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबन्धमानः साधुभवति ।
विशेषणं गुणस्वादिगुण्यकालमनुव्रज्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्य-
याधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता
धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति । गोमानासीत् । गोमा-
भविता । गावो विद्वन्तेत्येति वर्तमानविहिता मतुषासीद् भवितेति
संबन्धादतीति भविष्यति च साधुभवति ॥

• क्रियासमंभिहारे लोट् लोटो हिस्वो वा च तद्ध्रस्वोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्धइति वर्तते । पैनःपुन्यं भृगार्थो वा क्रियासमभिहारः ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनादुत्तोल्लङ् प्रत्ययो
भवति, सर्वेषु कालेषु, सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व
इत्येतावदेशैः भवतः, तद्ध्रस्वभाविनस्तु वा भवतः । योगविभागोऽत्र कर्तव्यः ।
क्रियासमभिहारे लोट् भवति । ततो लोटो हिस्वो । लोटित्येव । लोट्-

धर्माणौ हिस्वा भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते
 तिङ्त्वं च भवति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे
 लुनन्ति । लुनीहिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि । युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ ।
 अथ वा लुनीतलुनीतेत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि ।
 आवां लुनीवः । वयं लुनीमः । भूते । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत् ।
 अलाविष्टाम् । अलाविषुः । एवं मध्यमोत्तमयोः रुदाहार्यम् । भविष्यति ।
 लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति । लविष्यतः । लविष्यन्ति । एवं मध्य-
 मोत्तमयोः रुदाहार्यम् । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे
 ऽधीयते । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीध्वे ।
 अथ वा अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे । अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये ।
 आवामधीवहे । वयमधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेषु दाहार्यम् । क्रियास-
 मभिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमयं लाङ्पेतते क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति ।
 यङ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वाच्चापेतते द्विर्व-
 चनम् ॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाधाहारः समुच्चयः । समुच्च्रीयमानक्रियावचनावृत्तेर-
 न्यतरस्यां लाट् प्रत्ययो भवति । तस्य लाटो हिस्वावादेशौ भवतः । तद्ध-
 भाविनस्तु वा भवतः । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवा-
 यमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्या-
 ल्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । अथ वा भ्राष्ट्रमटत
 मठमटत खदूरमटत स्याल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ । भ्राष्ट्रमट मठमट
 खदूरमट स्याल्यपिधानमटेत्येवाहमटामि । आवामटावः । वयमटामः ।
 अथ वा भ्राष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति स्याल्यपिधानमटति इत्येवा-
 यमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भ्राष्ट्रमटसि मठमटसि खदूरमटसि
 स्याल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि । युवामटथः । यूयमटथ । भ्राष्ट्रम-
 टामि मठमटामि खदूरमटामि स्याल्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि ।

आवामटावः । वयमटामः । कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीध्वे । अथ वा कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वमित्येव यूयमधीध्वे । कृन्तोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीषे । आवामधीवहे । वयमधीमहे । अथ वा व्याकरणमधीते कृन्तोधीते निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । कृन्तोधीषे व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीध्वे । कृन्तोधीषे व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीषेत्येवाहमधीषे । आवामधीवहे । वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोट्प्रधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्मात्कृतोर्लो द्विहितस्म एव धातुनुप्रयोगः । धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव । यथाविध्यर्थे तु घननम् । तथा चैत्रोदाहृतम् । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति । क्लिनतीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोट्प्रधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः । आदानं भुङ्क्त्व सकृन्पित्र धानाः खादित्येवायमध्यघरति । सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । लाघवं च लौकिके शब्दग्रहणं नाद्वयते । भ्राष्ट्रमट मठमट खट्टमट स्यात्प्रधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

कृन्त्सि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसंबन्धे इत्येव । कृन्त्सि विषये धातुसंबन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । तेनान्येपि लकारा यथायथं भवन्ति । लुङ् । शकलाहुष्टकोकर्त् । अहं तेभ्योकरं नमः ।

लङ् । अग्निमद्वा होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्वा ममार ।
अद्वा सिष्यते ॥

लिङर्थे लेट् ॥ ७ ॥

कृन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । लिङर्थे यत्र लिङ्निधीयते विध्या-
दिहन्तुहेतुमतेर्लिङित्येवमादिस्तत्र कृन्दसि विषये ऽन्यतस्यां लेट् प्रत्ययो
भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । नेता नेषत् । तत्तिषत् । पता-
ति, दिद्युत् । उदधि च्याषयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्त्तव्ये पण्यन्त्यः । यदि मे भवानिदं कुर्याद्
अहमपि भवनददं दास्यामीति । कारणतः कार्यानुमरणं तर्क उत्प्रेक्षा
आशङ्का । उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां कृन्दसि विषये लेट्
प्रत्ययो भवति । उपसंवादे । अहमेव पशूनामांशैः । मदया एव खो यहा
यस्यान्ते इति । मद्रुषत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्ते । आशङ्कायां च ।
नेज्जिह्वायन्ते नरकं पताम । जिह्वाचरणेन नरकपात आशङ्कते । लिङर्थ-
एवायं नित्यार्थं तु वचनम् । पूर्वमूत्रे ऽन्यतरस्यामिति वर्त्तते ॥

तुमर्थे सेसेनसे असेनृसेकसेनध्यै अध्यै नृकध्यै कृध्यै न-

ग्रध्यै ग्रध्यैन्तैतैवेङ्गनवेनः ॥ ९ ॥

कृन्दसीत्येव । तुमनो ऽर्थस्तुमर्थः । तत्र कृन्दसि विषये धातोः
सयादयः प्रत्यया भवन्ति । तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते । वचनमामर्ष्यात् ।
तावदयं कर्त्तुरपक्रुष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थं तुमुच्चादिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च
प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भाव एव । से । वस्ते रायः ।
सेन् । ता वामेषे रथानाम् । असे । असेन् । क्रत्ये दत्ताय जीवसे । स्वरे
विशेषः । कसे । कसेन् । प्रवे भगाय । श्रियसे । अध्ये । अध्येन् । कर्मण्यु-
पाचरथै । स्वरे विशेषः । कध्यै । इन्द्राग्नी आहुवथ्यै । कध्यैन् । श्रियथ्यै ।
शथ्यै । शथ्यैन् । पिबथ्यै । सह मादयथ्यै । तथै । सोममिन्द्राय पातथै ।
तथेङ् । दशमे मासि सूतथे । तथेन् । स्वर्द्वेषु गन्तथे । कर्त्तव्ये । हर्षथे ॥

प्रथे रोहिष्यै अय्यथिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थं कृन्दसीत्येव । प्रथे रोहिष्यै अय्यथिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते कृन्दसि विषये । प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः । प्रथे देवेभ्यः । प्रयातुम् । रुङ्गेः इष्यैप्रत्ययः । अपामोषधीनां रोहिष्यै । रोहणाय । व्यथेर्नःपूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः । अय्यथिष्यै । अय्ययनाय ॥

दृशे विष्ये च ॥ ११ ॥

तुमर्थं कृन्दमीत्येव । दृशे विष्ये इत्येतौ कृन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः के प्रत्ययः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । दृष्टुम् । *विष्ये त्वा हरामि । विष्यातुम् ॥

शक्ति णामुक्तमुनौ ॥ १२ ॥

कृन्दसीत्येव । शक्नोति धातावुपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थं णामुक्तमुल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्धार्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा विभाजं नाशकुर्वन् । विभक्तुमित्यर्थः । अपनुपं नाशकुर्वन् । अपनोपुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुक्तमुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थं कृन्दसीत्येव । ईश्वरशब्दउपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थं धातोस्तोसुक्तमुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

कृन्दसीत्येव । कृत्यानामर्था भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे कृन्दसि विषये तवै केन् केन्य त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्येतवै । अन्येतव्यम् । परिधातवै । परिधातव्यम् । केन् । नावगादे । नावगाहितव्यम् । केन्य । दिदृक्षेण्यः । शूश्रूषेण्यः । दिदृक्षितव्यम् । शूश्रूषितव्यम् । त्वन् । कर्त्तव्यं हविः । कर्त्तव्यम् । तुमर्थं कृन्दसीति मयादिभूषेपि तवै विहितः । तस्य तुमर्थोदन्यत्र कारके विधिर्दृष्टव्यः ॥

चक्षुस्त्वचि च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे हन्वसीत्येष । अथपूत्राञ्चसिद्ध एवप्रत्ययो निपात्यते ।
नावक्षते । नावक्ष्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्चद्विचरिष्ठुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थेति निवृत्तम् । तुमर्थेति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भाव-
लक्षणपदणम् । भावो लप्यते येन तस्मिन्चार्थे वर्त्तमानेभ्यः स्याद्विभो
धातुभ्यश्चन्दसि विषये तुमर्थे तामुन्यत्ययो भवति । आ संस्थातिर्वैत्रां
सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण् । पुरा सूर्यस्वेदितोराधेयः ।
कृञ् । पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । वदि । पुरा प्रवदितोराग्नौ प्रहोतव्यम् ।
चरि । पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम् । इ । आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति ।
तमि । आ तमिस्तोरासीत । जनि । आ जिनितिः संभवामिति ॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

भावलक्षणे हन्वसीति वर्त्तते । सृपितृदोःत्वोभावलक्षणेयं वर्त्त-
मानयेश्चन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्यत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विष्टुषो
विरपणिन् । पुरा जर्तृभ्य आसृदः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां ज्ञा ॥ १८ ॥

हन्वमि भावलक्षण इति सर्वे निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिषे-
धवाचिनोरुपपदयोर्धातोः ज्ञा प्रत्ययो भवति प्राचाप्राचार्याणां मतेन ।
अलं श्रुत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले वदित्वा । अलंखल्वोरिति किम् । प्रा-
चाप्राचः । प्रतिषेधयोरिति किम् । अलंकारः । प्राचापदहणं विकृत्यार्थम् ।
अलं रोदनेन । वासकपविधिश्वेत्युक्तार्थम् ॥

उदीचां माडो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

ज्ञा तु वर्त्तते । माडो धातोर्व्यतीहारे वर्त्तमानादुदीचामाचार्याणां
मतेन ज्ञा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्व-
ज्ञातेस्वाहप्राप्तः ज्ञा विधीयते । उदीचापदहणात् यथाप्राप्तमपि भवति ।
याचित्वा उपमयते । हृत्वा उपमयते । मेहुः कृतास्वस्यायं निर्द्वैतः कृतो

ज्ञापनार्था नानुबन्धकृतमनेनन्तत्वमिति, तेन दाधा च्छदाबिति द्वौपि प्रतिषेधो भवति ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमाने अवरणे च परस्य धातोः त्वा प्रत्ययो भवति । परेण तावत् । अमाप्य नदीं पर्यंतः स्थितः । परनदीयोगेन पर्वतो विशिष्यते । अपरयोगे । अति-क्रम्य तु पर्वतं नदी स्थिता । अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्वात्यर्थयोस्सत्र पूर्वकाने धात्वर्थं वर्त्तमानाद्वा-
ताः त्वा प्रत्ययो भवति । शक्तिशक्तिमतेर्भेदव्याविधितित्वात् समान-
कर्तृकता । भुत्वा व्रजति । पीत्वा व्रजति । द्विषचनमतन्त्रम् । खात्वा पीत्वा
भुत्वा दत्त्वा व्रजति । समानकर्तृकयोरिति किम् । भुक्वति । खास्मणे
गच्छति देवदत्तः । पूर्वकाले इति किम् । व्रजति च जल्पति च ॥ आस्यं
व्यादाय स्वापति समीत्य हमतीत्युपसंख्यानमपूर्वकुलत्वात् ॥ * ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । प्रक-
त्यर्थविशिषणं चैनत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेर्धं वर्त्तमानाद्वातीर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । चकारात् त्वा च । द्विषचनमहितौ त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं
क्रोतयतः न केवलौ । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसंख्यानान् द्विषचनम् ।
भोजभोजं व्रजति । भुत्वाभुत्वा व्रजति । पायंपायं व्रजति ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्द उपपदे धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतो ऽनाकाङ्क्षे
वाक्ये । यत्र ते पूर्वाक्षरे क्रिये स्सस्त्वद्वाक्यं न परं किं विदाकाङ्क्षति ।
णामुलनन्तरः, त्वा तु पूर्वसूत्रविहितोपि प्रतिषिध्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः
पचति । यदयमधीते ततः गेते । अनाकाङ्क्षेति किम् । यदयं भुक्त्वा
व्रजति अधीतश्च ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्यइति नानुवर्त्तते । अये प्रथमं पूर्व
त्येतेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभाषा
वतः । अये भोजं व्रजति । अये भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति ।
थमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वभुक्त्वा व्रजति । विभाषा-
हणमेताभ्यां मुक्ते लडादयोपि यथा स्युः । अये भुङ्क्ते ततो व्रजति ।
नू च वासरूप इति भविष्यति, त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयते तत्र
सहृषविधिर्नास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्ति ।
पपदसमासः कस्माच्च क्रियते । उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम् अमेव
शून्यविधानमुपपदं तत्समस्यते नान्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञा धातोः खमुञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने ।
आंकारमाक्रोशति । चारोसि दस्युरसि इत्यक्रोशति । चोरकरणमाक्रोश-
पादनाथमेव न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले कृञ इति चानुवर्त्तते । स्वादुमीत्यर्थ-
णम् । स्वादुर्ग्रन्थपपदेषु कृञा णमुल् प्रत्ययो भवति । स्वादुंकारं भुङ्क्ते ।
पचंकारं भुङ्क्ते । लघणंकारम् । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभा-
वार्थं, अन्तस्यापि मकारार्थं दीर्घाभावाच्च । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा
ङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । वासरूपेण त्वापि भवति । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ।
प्रार्थाधिकाराच्च सर्वणते भावे प्रत्ययाः । यद्येवं स्वादुंकारं भुङ्क्ते
वदस इति णमुला कर्तुरनभिहितत्वात्कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति ।
जिप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता । न चास्मिन्प्रकरणे शक्तिशक्तिमतेर्भेदे वि-
वक्ष्यते । समानकर्तृत्वं हि विरुध्यते । प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्ति-
रभिहितवत्प्रकाशते ॥

अन्यैर्वकथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृज इत्येव । अन्यथाद्विषयपदेषु कृजा णमुल् प्रत्ययो भवति सि-
द्धाप्रयोगश्चेत्करोतिर्भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः । निरर्थकत्वाच्च
प्रयोगमर्हतीति एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्ते इति यावानर्थस्तावाने-
वान्यथाकारं भुङ्क्ते इति गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते ।
कथंकारं भुङ्क्ते । इत्थंकारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अन्यथा
कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृजः सिद्धाप्रयोग इति वर्तते । यथातथाशब्दयोरुपपत्तयोः कृजा
णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने । यस्मैयन् पृच्छति
प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचने, यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं किं तवानेन ।
असूयाप्रतिवचनइति किम् । यथा कृत्वा ऽहं भोक्ष्ये तथा त्वं द्रव्यमि ।
सिद्धाप्रयोग इत्येव । यथा कृत्वा ऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टे ऽर्थे दृशिविदोऽङ्गात्वाणामुल् प्रत्ययो
भवति । कन्यादर्शं वरयति । यायाः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः ।
ब्राह्मणवेदं भोजयति । ययं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा
तान्सर्वान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्यइति किम् । ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दर्जविः ॥ ३० ॥

यावच्छब्दउपपदे विन्दर्जवतिश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं
भुङ्क्ते । यावद्वल्भते तावद्वुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जावमधीते । यावज्जीवति
तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपत्तयोः पूरयतेणामुल् प्रत्ययो
भवति । चर्मपूरं स्मृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

* असूया ऽन्नमिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

वर्षप्रमाणजलोपस्थास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्जुतिर्णमुल् प्रत्ययो भवति, जलोपस्थास्य पूरयतेरन्यतरस्यां भवति समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते । गो-
ष्यदपूरं वृष्टो देवः । गोष्यदप्रं वृष्टो देवः । सोतापूरं वृष्टो देवः । सीताप्रं
वृष्टो देवः । अस्वयहणं किमर्थम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाखिलपूरं
वृष्टो देवः । मूषिकाखिलप्रम् ॥

चले क्रोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणी इत्येव । क्रूयी शब्दे उन्टने च । अस्माक्यन्ताः शितोश्चेलो-
र्येषु कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चलेक्रोपं
वृष्टो देवः । वस्त्रक्रोपं, वसनक्रोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कपः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कर्मधात्वित्युपपदयोः कपेर्जु-
तिर्णमुल् प्रत्ययो भवति । निमूलकापं कपति । समूलकापं कपति ।
निमूलं कपतीत्यर्थः । इतः प्रभृति कपादीन्यान्वत्याति तत्र कपादिषु
यथाविध्यनुप्रयोग इति ॥

शुष्कचूर्णरुक्तेषु पिषः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मधात्वित्युपपदेषु पिषेर्जुतिर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं
पिनष्टीत्यर्थः । रुक्तेपेषं पिनष्टि । रुक्ते पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूलाकृतजीविषु हङ्कञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथा-
संख्यं हन् कञ् ग्रह इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूल-
घातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवयाहं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करणउपपदे हन्तेर्जुतिर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदि

हन्ति । पादघातं भूमिं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणामिति
शामुलं वक्ष्यति । अहिंसार्थमारम्भः । नित्यममासायां वा यथाविध्यनु-
प्रयोगार्थश्च ॥ पूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेहिंसार्थस्यापि प्रत्ययानेनैवेष्ट्यते ॥
असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिपः ॥ ३८ ॥

करादित्येष । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करणउ-
पपदे पिपेष्टुंतिष्ठान्मुलं प्रत्ययो भवति । उदपेक्षं पिनष्टि । तैलपेक्षं पिनष्टि ।
तैलेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

करादित्येष । हस्तइत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्ग्रह्यन्तः । हस्तवाचिनि क-
रणउपपदे वर्त्तयतेरुह्णातिश्च शामुलं प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति ।
हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । ग्रहेः खन्वप । हस्तेन
रुह्णाति । हस्तग्रहं रुह्णाति । कण्ठाहम् । पाणिग्रहम् ॥

स्ये पुषः ॥ ४० ॥

करादित्येष । स्यइत्यर्थग्रहणम् । स्यवाचिनि करणे उपपदे पुषे-
र्धातिर्णामुप्रत्ययो भवति । आत्मीयज्ञानिधनववनः स्यशब्दः । स्यपोषं
पुष्णाति । आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपो-
षम् । रौपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेष्टुंतिष्ठान्मुप्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं
बध्नाति । कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चारकबन्धं बध्नाति ।
चोराक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेष्टुंतिष्ठान्मुप्रत्ययो भवति । क्रौञ्चबन्धं
बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बध्नाति । मयूरिकाग्रन्थं बध्नुः । बट्टानिकाबन्धं
बध्नुः । बन्धविशेषाणां नामधेयानि ॥

कर्त्तृजीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्त्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासंख्यं नशिवहोर्द्वात्त्वोर्णमुल्
प्रत्ययो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं
वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्त्तरीति किम् । जीवेन नष्टः ।
पुरुषेणोठः ॥

ऊर्द्धं शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते । ऊर्द्धशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्द्वात्त्वा-
र्णमुल् प्रत्ययो भवति । ऊर्द्धं शोषं शुष्यति । ऊर्द्धं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूर्णं
पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यतइत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयते ऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि
धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित
इत्यर्थः । सुवर्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खल्वपि ।
अजकनाशं नष्टः । अजकइव नष्टः । वूडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो
भवति । यस्माद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानुप्रयोक्तव्यः । ननु धातु-
संबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविधीति नियमार्थं वच-
नम् । तथा चैवादाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दंश दशने । अस्माद्धातोर्हपूर्वात्तृतीयान्तउपपदे णमुल्प्रत्ययो
भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्र-
कोणोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासस्तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतरस्यामिति ।
मूलकादि चोपदंशेः कर्म । भुजेः कारणम् । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे
सति क्रियाभेदे वासरूपविधिना तत्रापि भवति । मूलकेनोपदंशश्च भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप-
योगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति ।
दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । दण्डेन
ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । चारं दण्डेनोपहत्य गोपालको
गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वभ्यः पीडरुधकर्षभ्यः सप्त-
म्यन्तउपपदे चकारात्तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं
शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वभ्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोधं गाः स्थाप-
यति । ब्रजे उपरोधम् । ब्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संशुद्ध्यति ।
पाण्युपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्त्तते । समासत्तिः सन्निकर्षः । समासत्तौ
गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशयाहं
मुद्व्यन्ते । केशेषु याहम् । केशैर्याहम् । हस्तयाहम् । हस्तेषु याहम् ।
हस्तैर्याहम् । युद्वसंस्मादत्यन्तं सन्निकृष्यन्तइत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामः दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने
तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्युहुलोत्कर्षं खण्डिकां
क्षिन्ति । द्युहुले उत्कर्षं, द्युहुलेनोत्कर्षम् । अ्युहुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादानउपपदे धातो-
र्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्योत्थायं धावति । शय्यायाउत्थाय । एवं
नाम त्वरते यदवश्यं कर्त्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमाद्वियते ।

रन्नापकर्षं पयः पिबति । भ्राष्ट्रापकर्षमपूपान् भक्षयति । परीप्सायामिति
किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे परीप्सायां गम्यमानायां
धातोर्यमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टिं ग्राहम् । लोष्ट-
ग्राहम् । लोष्टं ग्राहम् । एवं नाम त्वरति यदायुध्यग्रहणमपि नाद्रियते ।
लोष्टादिकं यत्किञ्चिदामचं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गे ऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धा-
तोर्यमुल् प्रत्ययो भवति । अतिनिकाणं जल्पति । भ्रूविक्षेपं कथयति ।
अध्रुवइति किम् । उत्तिष्ठ शिरः कथयति । यस्मिचङ्गे किञ्चेऽपि प्राणी
न म्रियते तदध्रुवम् । अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्षिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्ग द्वितीयायामित्येव । परिक्षिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्विती-
यान्तउपपदे धातोर्यमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्षिणः सर्वतो बाधनम्,
दुःखनम् । उरःपेषं युद्यन्ते । उरःप्रतिपेषं युद्यन्ते । शिरःपेषम् । शिरःप्र-
तिपेषम् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रुवायां यमारम्भः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो
णमुल् प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्या-
दिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवः ।
द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहानुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्या-
सेवयोक्तत्वाच्चित्यवीप्सर्योरिति द्विवचनं न भवति । असमासपक्षे तु
व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विवचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावच-
नस्य । तथा च वक्ष्यति । सुप्सु वीप्सा, तिङ्स्तु नित्यतेति । गेहं गेहमनु-
प्रवेशमास्ते । आसेवायाम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । यति । गेहानु-

प्रपातमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते ।
पदि । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् ।
स्कन्दि । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहं गेहमवस्कन्दम् । गेहमवस्कन्दमवस्क-
न्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु
चाभीक्ष्ण्ये णमुल्लिखित एव । आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव । किमर्थम्यनरासे-
वायां णमुल्लिख्यते । त्वानिष्टत्वर्यमिति चेत् । न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयो-
पपदार्थं तर्हि वचनम् । उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् । तेन हि सत्यु-
पपदाभावः ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कानेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायमित्येष । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरे, क्रियाव्यवधाय-
कः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्त्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु काल-
वाचिषूपपदेषु णमुल्लिख्यो भवति । दृहात्यासं गाः पाययति । दृहम-
त्यासं गाः पाययति । अहात्यासं गाः पाययति । दृहतर्षं गाः पाययति ।
दृहं तर्षं गाः पाययति । अन्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यव-
धीयते । विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा दृहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।
अस्यतितृषोरिति किम् । दृहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरइति किम् ।
अहरत्यस्यैषून् गतः । न गतिर्यवधीयते । कालेष्विति किम् । योजन-
मत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसनं व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नामन्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायमित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशिग्रहेश्च
धातोरणमुल्लिख्यो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामयाहमाचष्टे ॥

अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

* अव्ययउपपदे ऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतिः त्वक्वाणमुलौ
भवतः । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्याचरे । नीचैः

* द्वितीयायमित्येषेति कुत्र चिदधिकम् ।

कृत्वा । नीचैःकारम् । उच्चैर्दाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषलोच्चैः कृत्याचते । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कारम् । नीचैर्दामाप्रियमाख्येयम् । अयथाभिप्रेताख्यानइति किम् । उच्चैः कृत्वा ऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति । त्वाग्रहणं किम् । यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण त्वा भवतीत्युक्तम् । समासार्थं वचनम् । तथा च त्वा चेत्यस्मिन्सूत्रे तृतीयाप्रभृत्यान्यतरस्यामिति वर्त्तते । णमुलधिकारे पुनर्णमुल्यग्रहणं तुल्यकतत्त्वज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यक्शब्दउपपदे कृजः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतो ऽपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गइति किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यचीति शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम् । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । एतदोश्, अदसोमादिति ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोतेर्भवतेश्च धात्वाः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । अस्वरितत्वात् । मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतःकारं गतः । पृष्ठतःकृत्य गतः । पृष्ठतः कृत्वा गतः । पृष्ठतःकारं गतः । मुखतोभूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा तिष्ठति । मुखतोभावं तिष्ठति । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् । स्वाङ्गइति किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । तस्यग्रहणं किम् । मुखीकृत्य गतः । मुखीभूय गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात्स एवमुच्यते । नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्यर्थउपपदे कृभ्वोर्धात्वाः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा गतः, नानाकृत्य गतः । नाना कृत्वा गतः । नानाकारं गतः ।

विनाकृत्य गतः । विना कृत्वा गतः । विनाकारं गतः । नानाभूय गतः ।
नाना भूत्वा गतः । नानाभावं गतः । विनाभूय गतः । विना भूत्वा गतः ।
विनाभावं गतः । द्विधाकृत्य गतः । द्विधाकारं गतः । द्विधा कृत्वा गतः ।
द्विधाभूय गतः । द्विधा भूत्वा गतः । द्विधाभावं गतः । द्वैधंकृत्य गतः ।
द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधंकारं गतः । द्वैधंभूय गतः । द्वैधं भूत्वा गतः ।
द्वैधंभावं गतः । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा ।
द्व्यर्थइति किम् । नाना कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्थमर्थग्रहणं ना पुनरेक
एव विनञ्भ्यां नानाजाविति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णींशब्द उपपदे भवतेर्द्वातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णीं-
भूय । तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् । भूयग्रहणं कृजो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वचानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्द उपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये त्वाणमुलौ भवतः ।
आनुलोम्यमनुलोमता, अनुकूलत्वं परचित्तानुविधानम् । अन्वभूयास्ते ।
अन्वभूत्वास्ते । अन्वभावमास्ते । आनुलोम्यइति किम् । अन्वभूत्वा
तिष्ठति ॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसर्चार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रातुमुन् प्रत्ययो भवति ।
अक्रियार्थापपदार्थायमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् । जा-
नाति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् ।
लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् ।
अस्त्यर्थेषु खल्वपि । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ।

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो
भवति । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवच-

नेष्विति किम् । अलं कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते ।
पूर्वसूत्रे शकियहणमनलमर्थम् । शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृत्यप्रतिष्ठाप्याना-
मयमर्थशेषः । तत्र येष्वर्थदेशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते । अर्थाकाङ्क्षि-
त्वात् । न ख्युनादिवाक्येषु । सातादर्थनिर्देशे सति तेषां निराकाङ्क्ष-
त्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । याही । पचः ॥

भय्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्यास्त्राव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भय्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तखलर्था
इति भावकर्मणोः प्राप्नोः कर्त्ता च वाच्यः पते उच्यते । भवत्यसौ भय्यः ।
भय्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति
वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति
वा । उपस्थानीयो ऽन्तेवासी गुरोः । उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः ।
जायते ऽसौ जन्यः । जन्यमनेनेति वा । आप्रवते ऽसावाप्राव्यः । आप्रा-
व्यमनेनेति वा । आपतत्यसावापात्यः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्सृष्टानुबन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमाबहुवचनं चैतत् ।
लकाराः कर्मणि कारके भवन्ति । चकारात्कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो
भावे भवन्ति । पुनश्चकारात्कर्त्तरि च । गम्यते यामो देवदत्तेन । गच्छति
यामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः । आप्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः ।
सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः कृत्यप्रतिष्ठाप्याश्च प्रत्यया भवन्ति ।
एषकारः कर्तुरपकर्षणार्थः । कृत्याः कर्मणि । कर्त्तव्यः कटो भवता । भो-
क्तव्य औदनो भवता । भावे । आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता ।

क्तः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनो भवता । भावे । आसितं भवता । शयितं भवता । खलर्याः कर्मणि । ईषत्कारः कटो भवता । सुकरः । दुष्करः । भावे । ईषदाढ्यंभवं भवता । स्वाढ्यंभवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स वर्त्तेरि भवति । चकाराद्यथा-
प्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियाल्लण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि
भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्द्देशः । प्रकृतः कटं देव-
दत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः ।
प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकर्मकश्चिषशीङ्स्थासवस जनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यो ऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि
भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो
देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । ग्लानो भवन् । ग्लानं
भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष । उपश्लिष्टो गुरुं
भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टुं भवता । शीङ् । उपशयितो गुरुं
भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । उपस्थितो गुरुं
भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपस्थितं भवता । आस । उपासितो
गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस । अनूषितो गुरुं
भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनूषितं भवता । जन । अनुजातो मा-
णवको माणविकाम् । अनुजातो माणवकेन माणविका । अनुजातं माणव-
केन । रुह । आरुढो वृत्तं भवान् । आरुढो वृत्तो भवता । आरुढं भवता ।
जीर्यति । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषली देवदत्तेन ।
अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादयस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेवामु-
पादानम् ॥

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्यते । दाश दाने, ततः पचाद्यच् । स कृत्संज्ञकत्वात्कर्त्तरि प्राप्ते, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मादिति दाशः । आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नो ऽतिथिः । टगञनिपात्यते । निपातनसामर्थ्यादेव गोघ्न चत्विगादिरुच्यते, न तु चण्डालादिः । असत्यपि च गोहनेन तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयो ऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ता एते । श्याधूसूभ्यो मक् भियष्कुक्चेत्येवमादयः । ताभ्यामन्यत्रोणादय इति पर्युदासे प्राप्ते निपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भयानकः । वरुः । चरुः । भूमिः । रजः । संस्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुत्रः । सुक । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । कृत्वात् कर्तर्येव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति संप्रदानार्थं प्रत्यवमर्शः । अन्यथा स्यादादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वात् । कृषितो ऽसौ कृषिः । तन्यतइति तन्तुः । वृत्तमिति वर्त्म । चरितं चर्म ॥

क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति स्वनि-
कायप्रसिद्धिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सो ऽधिकरणे
भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः
कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थ-
भ्यस्सावत् । आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेषामासितम् । गत्य-
र्थेभ्यः । यातो देवदत्तो यामम् । यातो देवदत्तेन यामः । यातं देवद-
त्तेन । इदमेषां यातम् । प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्त औदनो देवदत्तेन ।

भुक्त ओदनं देवदत्तः । देवदत्तेन भुक्तम् । इदमेवं भुक्त्वा । कथं भुक्त्वा
ब्राह्मणाः, पीता गाव इति । अकारो मत्वर्थीयः । भुक्तमेवामस्ति पीत-
मेवामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्यानि-
त्वेनाधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्येत्येवं तद्वदित्थम् ।
किं चेदं लस्येति । दृश लकारा अनुबन्धविशिष्टा । विविता अर्थविशेषे
कालविशेषे च, तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं न दृश्यते ।
षट्ठित, रचत्वारो डिनः । अक्षरसामान्यापवादानुपूर्व्यां कथ्यन्ते । लट् ।
लिट् । लुट् । लृट् । लोट् । लेट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । ल-
कारमात्रस्य ग्रहणं कस्माच्च भवति लुनाति वृडाल इति । धात्वधिकारो
ऽनुवर्त्तते । कर्त्रादयश्च विशेषकाः ॥

तिप्तस्मिसिपथस्थमिव्वस्मस्तानां भयासाधां-

धमिड्विचिमचिङ् ॥ ७८ ॥

लस्य तिबादय आदेशा भवन्ति । तिप्सिप्सिपिं पकारः स्वरार्थः ।
इट्ठका इटोदिति विशेषणार्थः । तिबादिभिरादेशैस्तुल्यत्वाच्च देशवि-
ध्यर्थः । महिको ङकारस्तिङ्गिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति । पचतः ।
पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते ।
पचेते । पचन्ते । पचसे । पचथे । पचध्वे । पचे । पचावहे । पचामहे ।
एवंमन्येष्वपि लकारेषुदाहार्यम् ॥

यित् आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥

ठितो लकारस्य स्याने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो
भवति । तथा चैवादाहृतम् । वह कस्माच्च भवति पचमानो यजमानः ।
प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

'थासस्से ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति ।
पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पत्यसे ॥

लिटस्तभ्योरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिङादेशयोस्तभ्योरेयासंख्यमिश्र इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः ।
शकारः सर्वोदेशार्थः । चकारः स्वरार्थः । पेचे । पेचाते । पेचिरे । लेभे ।
लेभाति । लेभिरे ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः ॥ ८२ ॥

लिङ इत्येव । लिङादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिबा-
दीनां णलादयो नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो वृद्धार्थः ।
पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ । पपक्थ । पेचथुः । पेच । पपाच । पपच ।
पेचिथ । पेचिम ॥

विटो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । विट ज्ञाने । अस्माद्वृत्तोः परेषां लिङादेशानां
परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद । विदतुः ।
विदुः । वेत्य । विदथुः । विद । वेद । विदु । विदु । न च भवति ।
वेत्ति । विस्ति । विदन्ति । वेत्ति । वित्यः । वित्य । वेद्वि । विद्वुः । विद्वुः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामित्येव । लटो वेति च । ब्रुवः परस्य लटः परस्मै-
पदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्ति, तत्संनि
योगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आह । आहतुः । आहुः ।
आत्य । आहथुः । न च भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ।
ब्रूथः । पञ्चानामिति किम् । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । आदित
इति किम् । परेषां मा भूत् । ब्रुव इति पुनर्वचनं स्यात्यर्थं, परस्मैपदाना-
मेव हि स्यात् ।

लोटो लङ्भत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशो ऽयम् । लोटो लङ्ङुत्कार्यं भवति । तामादयस्सलोपश्च ।
पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । अडाटौ कस्माच्च भवतः,
तथा भेर्जुसादेशो लङ्ङः शाकटायनस्यैवेति । वान्तु । यान्तु । त्रिवो लोटो
वेत्यतो वायह्वणमनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एहः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लाडादेशानामिकास्य उकारादेशो भवति । पचतु ।
पचन्तु ॥ हिन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ न बोध्वाणसामर्थ्यात् ।
अथ वा वेति वर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ॥

सेह्यपिच्च ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लाडादेशस्य सेहि इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च
भवति । स्थानिवद्वावात्पत्त्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । लुनीहि । पुनीहि ।
राधुनि । तत्पुनिहि ॥

वा क्न्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्वं विकल्प्यते । आदेशश्क्न्दसि विषये हिशब्दे वा ऽपिद्व-
वति । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि * ॥

मेनिः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लाडादेशस्य मेनिरादेशो भवति । उत्त्वलोपयोरप-
वादः । पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोट इत्येव । लोटसंबन्धिन एकारस्य आमि त्ययमादेशो भवति ।
पचताम् । पचताम् । पचन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

लोट इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोटसंबन्धिन एकारस्य
यथासंख्यं व अम् इत्येतावादेशौ भवतः । आमोपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

* युयुधि । लुहोधि । लुहुधि । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

आहुत्तमस्य पिच्च ॥ ८२ ॥

लोऽट इत्येव । लोऽटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्याडागमैः भवति, स
लोत्तमपुरुषः पिद्वधति । करवाणि । करवाय । करवाम । करवै । करवा-
वहे । करवामहै ॥

एत ऐ ॥ ८३ ॥

लोऽहुत्तमस्येति वर्तते । लोऽहुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो
भवति । आभोपवाटः । करवै । करवावहे । करवामहै । इह कस्माच्च
भवति । पचावेदं, पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्गुणस्य ॥

लेटो ऽडाटौ ॥ ८४ ॥

लेटो ऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । लोषिषत् । सारिषत् ।
मन्दिषत् । पताति दिद्युत् । उदधिं व्याघयाति ॥

आत ऐ ॥ ८५ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपु-
रुषमध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । कर-
वैथे । आटः कस्माच्च भवति । विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतो ऽन्यच्च ॥ ८६ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति ।
अन्यत्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते । आत ऐ इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा एत ऐ
भवति । सप्ताहानि शयै । अहमेव पशूनामीशै । मदया एव वो यहा
एह्यान्तै । मद्रैवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै । न च भवति । यत्र क्व त्र
ते ममो दत्तं दधसउत्तरम् । अन्यत्रेति किम् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ८७ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो
भवति । वानुवृत्तेः पत्ते श्रवणमापि भवति । लोषिषत् । सारिषत् । मन्दि-
षत् । न च भवति । पताति दिद्युत् । उदधिं व्याघयाति । परस्मैपदव-
हणमिद्वहिमहिडां मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ८८ ॥

लेट इत्येष वेति च । लेटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा
लोपो भवति । करवाव । करवाम । न च भवति । करवावः । करवामः ।
उत्तमग्रहणं पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं डितः ॥ ८९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । डितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य
लोपो भवति । अपचाव । अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

डित इत्येष । डिल्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति ।
अपचत् । अपातीत् । परस्मैपदेष्वित्येष । अपचावहि । अपचामहि ॥

तस्थस्थमिपां तान्तंतामः ॥ १०१ ॥

डित इत्येष । डिल्लकारसंबन्धिनं चतुर्णां यथासंख्यं तान्माह्व
आदेशा भवन्ति । अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । अपा-
क्ताम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपात्तम् ॥

लिङ्सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङ्गदेशानां सीयुहागमो भवति । टकारो देशविधयः । उकार
उच्चारणार्थः । पचेत् । पचेयाताम् । पचेरन् । पचीष्ट । पचीयास्ताम् ।
पचीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०३ ॥

लिङ्ग इत्येष । परस्मैपदविषयस्य लिङ्गे यासुहागमो भवति, सीयु-
टोपवादः, स चोदात्तो भवति, ङिच्च । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङित्वं
तु लिङ्ग एव विधीयते, तत्र तत्कार्याणां संभवाद्, नागमस्य । कुर्यात् ।
कुर्याताम् । कुर्युः । स्थानिवद्भावादेव लिङ्गदेशस्य ङित्वे सिद्धे यासुटो
ङिद्वचनं ज्ञापनार्थं लकाराश्रयङित्वज्ञादेशानां न भवतीति । अचिनवम् ।
अकरवम् ॥

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुहागमो भवति, स चोदात्तः, किद्वृ-
वति । प्रत्ययस्यैवेदं क्त्विं नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । ङित्वे प्राप्ते क्त्विं
विधीयते । गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्यः, संप्रसारणं जागर्तृगुणे च विशेषः ।
इष्यात् । इष्यास्ताम् । इष्यासुः । जागर्थात् । जागर्थास्ताम् । जागर्थासुः ।
आशिषीति किम् । घच्यात् । जागृयात् ॥

भस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । भस्य लिङादेशस्य रन्वित्ययमादेशो भवति । भो-
न्ताएवाद्वाः । पचेरन् । यजेरन् । कृषीरन् ॥

इटो ऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटो ऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय ।
कृषीय । तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति न विभक्तौ तुम्या इति । नैवा-
यमादेशावयवस्तकारः, किं तर्हि मुखसुखार्थं उच्चार्यते । आगमस्येदो ग्रहणं
न भवति, अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुहागमो भवति ।
तकारथकारावागमिनौ । लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङ्वागमी ।
तेन भिन्नविषयत्वात्सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः ।
कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीरन् । कृषीष्टाः । कृषीयास्याम् ॥

भेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङादेशस्य भेर्जुस् आदेशो भवति । भोन्ताप-
वादः । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङ्गर्थे आरम्भः । सिवः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्वोत्तरस्य
जुस् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदियहणमसिजनर्थम् । ङित इति चानुव-

र्त्तते । सिचस्तावत् । अकार्षुः । अहार्षुः । अभ्यस्तात् । अत्रिभ्युः । अजि-
ह्युः । अजभारः । विदेः । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिच्यङ्गणमनुवर्त्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य केर्जुसादेशो
भवति । कथमाभ्यामानन्तर्यं, सिञ्जलुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः
श्रुत्या चाकारान्तादिति । अटुः । अधुः । अस्युः । तकारो मुखसुखार्थः ।
पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । आत एव सिञ्जलुगन्ताच्चान्यस्मादिति ।
अभूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्माप्तः प्रतिषिध्यते । तुल्यजातीयापेक्षत्वा-
नियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव । अकार्षुः । अहार्षुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येय । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य केर्जुसादेशो
भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अघुः । अन्येषां मते ।
अयात् । ननु ङित इत्यनुवर्त्तते । अत्र लङेवाकारान्तादनन्तरं ङित्संभ-
वति नान्यः, तत्किं लङुहणेन । एवं तर्हि लङेव यो लङ् विहितस्तस्य
यथा स्यात् । लङ्वद्वाचने यस्तस्य मा भूत् । लोटो लङ्वदिति । यान्तु ।
वान्तु । सिञ्जभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्ययमपि केर्जुस् लोटो न भवति । विभ्यत् ।
जायतु । विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार
उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य केर्जुसादेशो
भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः । अन्येषां मते । अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्धधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङ्ः शितश्च प्रत्ययाः सार्धधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्व-
पिति । रोदिति । पठमानः । यजमानः । सार्धधातुकप्रदेशाः सार्धधातुके
यमित्येवमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङ् शितश्च वर्जयित्वा ऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्देन विहितः
आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातोऽित्येव ।
वृत्तस्य वृत्तता ऽस्ति । लूभ्याम् । लूभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेशस्तिङाद्धातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अप-
वादः । पेक्षित । शेक्षित । जग्ने । मप्ते । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र
समावेशो भवति । सत्यम् । इह त्वेषकारो ऽनुवर्त्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधा-
तुकसंज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविषीष्ट ।
पविषीष्ट । आशिषीति किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

कृन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

कृन्दमि विषये उभयथा भवति । सार्वधातुकमाद्धातुकं च । किं
लिङ्हेषानन्तरः संबध्यते । नैतदस्ति । सर्वमेव प्रकरणमपेक्षितदुच्यते ।
तिङ्शिङादि कृन्दस्युभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । आर्द्धधा-
तुकत्वाणिणलोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्तः । शेषं च सार्वधातुकम् । स्वस्तये
नावमिशारुहेम । लिङः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट्
सार्वधातुकम् । ससृवांसो विष्णुखरे । सोममिन्द्राय सुन्धिरे । लिङ् उभ-
यथा भवति । उपस्थियाम शरणं कृहन्तम् । सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपः ।
आर्द्धधातुकत्वादित्वम् । व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य
चतुर्थःपादः ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

इयाप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरि-
मानेऽप्रातिपदिकादित्येवं तद्वृत्तिव्यम् । स्वादिषु कृपपर्यन्तेषु प्रकृति-
रधिक्लियते । डीब्डीष्डीनां सामान्येन ग्रहणं डीति । टाब्ढाप्चापामा-
बिति । प्रातिपदिकमुक्तमर्थवत्कृतद्वितसमासाश्चेति । तेषां समाहारनिर्दे-
शो इयाप्प्रातिपदिकीति । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव
प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलतणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययाद्यं
इयाप्प्रातिपदिकग्रहणं कर्तव्यम् । इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत्स्यात् ।
अथ इयाव्यग्रहणं किं, न प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
भवतीत्येव मिदम् । नैतदस्ति । स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदि-
कस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवतीति । तथा च युवा खलतिप-
लितखलिनजरतीभिरिति ज्ञापकमस्यास्तादृशमेव । किं च तदन्ताक्षद्वित-
विधानार्थं इयाव्यग्रहणम् । कानितरा । हरणितरा । खट्वातरा । माला-
तरा । इति । विप्रविषेधात्तद्वितबलीयस्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्क्ष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङिसिभ्यांभ्यस्-
ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥

इयाप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । इयाप्प्रातिपदिकात् स्वादयः
प्रत्यया भवन्ति । उकारादयो ऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः ।
पकारः सुब्रूति प्रत्याहारार्थः । संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रा-
न्तरेण विहितास्तेन सहास्यैकवाक्यता । इयन्तात्तावत् । कुमारी ।
गौरी । शार्ङ्गखी । डीब्डीष्डीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी । कुमारी ।
कुमार्यः । कुमारीम् । कुमारी । कुमारी । कुमारी । कुमारीभ्याम् ।
कुमारीभिः । कुमारी । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमारीः । कुमारी-
भ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमारीः । कुमारीः । कुमारीणाम् । कुमारीणाम् ।

कुमार्याः । कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरवी चोदाहार्ये । यापः खल्वपि ।
 खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्ध्या । टाड्हापवापां क्रमेणोदाहरणम् । खट्वा ।
 खट्वे । खट्वाः । खट्वाम् । खट्वे । खट्वाः । खट्वया । खट्वाभ्याम् । खट्वाभिः ।
 खट्वायै । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः ।
 खट्वायाः । खट्वयोः । खट्वानाम् । खट्वार्याम् । खट्वयोः । खट्वासु । एवं
 बहुराजाकारीषगन्ध्या चोदाहार्ये । एवं प्रातिपदिकात् । दृषद् । दृषदौ ।
 दृषदः । दृषदम् । दृषदौ । दृषदः । दृषदा । दृषद्वाम् । दृषद्विः ।
 दृषदे । दृषद्वाम् । दृषद्व्याः । दृषदः । दृषदभ्याम् । दृषदभ्यः । दृषदः ।
 दृषदोः । दृषदाम् । दृषदि । दृषदोः । दृषत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोपम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वे-
 दितव्यम् । इयाप्प्रातिपदिकादिति सर्वा धिकारेपि प्रातिपदिकमात्रमत्र
 प्रकरणे संबध्यते, इयापोरनेनैव विधानात् । स्त्रियामित्युच्यते केयं स्त्री
 नाम । सामान्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव बहुप्रकारा व्यक्तयः ।
 क्वचिदाश्रयविशेषाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः ।
 स्त्रीत्वं च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभययापि प्रयुज्यते । स्त्रियाम-
 भिधेयायां स्त्रियां वा यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति । वक्ष्यति । अजाद्यत-
 टाप् । अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् । अजो देवदत्तः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां
 टाप् प्रत्यये भवति । पकारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्र-
 हणाविधातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा ।
 देवदत्ता । तपरकरणं तत्कालार्थम् । शुभेयाः कीलालपाः ब्राह्मणी । ह-
 ल्ङ्याब्ध्य इति सुलोपः स्यात् । अजादियग्रहणं तु क्वचिज्जातिनक्षणे ङी-
 षि प्राप्ते, क्वचित्तु पुंयोगलक्षणे, क्वचित्तु पुष्पफलोत्तपदलक्षणे, क्वचित्तु
 वयोलक्षणे ङीषि, क्वचिट्टिल्लक्षणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चि-

दाङ् विधीयते । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिरिति पठ्यते । तस्यायमर्थः ।
 शूद्रशब्दष्टाप्सुचादयति जातिश्चेद्वति । शूद्रा । पुंयोगे ङीषैव भवित-
 व्यम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री । महत्पूर्वस्य प्रतिषेधः । महाशूद्री । महाशू-
 द्रशब्दो ह्यभोरजातिवचनस्तत्र तदन्तविधिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।
 ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति कथं तदन्तविधिः । एतदेव
 ज्ञापकं भवत्यस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनातिधीवरी । अतिधीवरी ।
 अतिभवती । इति भवति । अजा, एडका, चटका, अश्वा, मूषिकेति
 जातिः । बाला, होढी, पाका, वत्सा, मन्दा, विलातेति वयः । पूर्वापह-
 रणा । अपरापहारणा । टित्, निपातनाण्यत्वम् ॥ संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः
 फनात् ॥ संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला ॥
 त्रिफला द्विगौ ॥ बहुव्रीहौ त्रिफली संहतिः * ॥ सत्पाक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः
 पुष्यात् ॥ सत्पुष्या । प्राक्पुष्या । काण्डपुष्या । प्रान्तपुष्या । शतपुष्या ।
 एकपुष्या । पाककर्णेति ङीषो ऽपवादः ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥
 क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । हलन्ताः । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा ।
 पुंयोगः । कोकिला जातिः ॥ मूलाक्षजः ॥ अमूला ॥

ऋद्धेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो
 भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः ।
 कर्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । कृत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग्ङ्ग्रश्च संभवति यथाकथंचित् तदुगिच्छद्भरूपं, तदन्तात्
 स्त्रियां ङीप्-प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती ॥
 धातोर्गुणितः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उखासत् । पर्णध्वत् ब्राह्मणी ॥
 अश्वतेश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

* त्रिफलेत्यारभ्य संहतिरित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

वचन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः ।
 भीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकदृश्वरी । अक्षेभ्य इत्येव ङीप् सिद्धे
 तस्मच्चयोगेन रेफविधानार्थं वचनम् ॥ वज्रो न वृशः ॥ * ॥ प्राप्तौ ङी-
 बाबुभावपि प्रतिषिद्धते । सहपुध्वा ब्राह्मणी ॥

पादो ऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमामान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रा-
 तिपदिकादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी ।
 त्रिपात् । त्रिपदी । चतुष्पाद् । चतुष्पदी ॥

टावृचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । अवीत्यभिधेयनिर्देशः । अचि वाच्यायां पादन्ता-
 त्प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोपवादः । द्विपदा अ-
 क् । त्रिपदा अक् । चतुष्पदा अक् । अचीति किम् । द्विपदी देवदत्ता ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययेन भवति ।
 यो यः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्धते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव ।
 दश । स्वस्रादिभ्यः । स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता ।
 तिस्रः । चतस्रः ।

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्माच्च स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषमित्वस्त्वे तस्माच्चोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मवन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवति । अक्षेभ्यो ङीबिति
 ङीप् प्राप्तौ मन इति सूत्रेण प्रतिषिद्धते । दामा । दामानौ । दामानः ।
 पामा । पामानौ । पामानः । अतिनमन्यहृष्टान्यर्थवता दानर्थकेन च
 तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । सीम । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिमा ।
 अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः ॥

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अनन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधानोपी बहुव्रीहेरिति दाहरणम् । उपधानोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा । सुपर्वशी । सुपर्वाणः । सुशर्मा । सुशर्माणौ । सुशर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् । अतिक्रान्ता राजान, मतिराजौ ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्यये भवति उभाभ्यां मन्त्रान्तात्प्रातिपदिकादनन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा । पामे । पामाः । सीमा । सीमे । सीमाः । न च भवति । पामानः । सीमानः । बहुव्रीहौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । बहुतवा । बहुतवे । बहुतवाः । न च भवति । बहुराजानः । बहुतवाणः । अन्यतरस्यां यद्वहणं किमर्थम् । बहुव्रीहौ वनो र चेत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधीवा । बहुधीवरी । बहुपीवा । बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयम् । उत्तरसूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यद्विदुः कथं-मनुक्रमिष्यामो ऽनुपसर्जनादित्येषं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । टिङ्गाणञिति ङीप् । कुरुचरी । मद्रचरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुरुचरा बहुमद्रचरा मधुरा । जातेरिति ङीप् । कुकुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुकुटा बहुशूकरा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः । तदन्तविधिना । आपितं चैतदस्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति । कुम्भकारी । नगरकारी । न चाणिति कृद्वहणं, तद्वृत्तिः प्रयुज्यते ॥

टिङ्गाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्माचक्षत्तथपठक्ठञ्कञ्-
करपठ्युनाम् ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्त्तते । तत्सति संभवे विशेषणं भवति । टिङ्गादिभ्यः प्राप्तिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापो ऽपवादः ।

टितस्तावत् । कुरुचरी । मद्रुचरी । इह कस्माच्च भवति । पचमाना ।
यजमाना । द्युनुबन्धकस्वात्लटः । ल्युडादिषु कथं, टित्करणसामर्थ्यात् ।
इतरत्र तु टेरेत्वं फलम् । पठिता विद्योति आंगमटित्वमनिमित्तं, द्युद्युलौ
तुट् चेति लिङ्गात् । ठ । सौपर्णयी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ठशब्दः
स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण् । कुम्भकारी ।
नगरकारी । औपगवी । णे ऽपि क्वचिदणकृतं कार्यं भवति । चैरी ।
तापमी । दाण्डा मौष्टेत्यत्र न भवति । अञ् । औत्सी । औदपानी ।
शार्ङ्गवाक्यञ् इति पुनरत्रो यद्वहणं जातिलक्षणं ङीष्ं बाधितुम् । द्रुयसच् ।
ऊरुद्रुयमी । जानुद्रुयमी । दग्नच् । ऊरुदग्नी । जानुदग्नी । मात्रच् ।
ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप् । पञ्चतयी । दशतयी । ठक् । आत्तिकी ।
शालाकिनी । ठञ् । लावणिकी । ठक्ठओर्भेदेन यद्वहणं ठनादिनिवृत्त्य-
र्थम् । ऋञ् । यादृशी । तादृशी । कुरप् । इत्थरी । नश्चरी । स्युन् ।
आठ्यंकरणी । मुभगंकरणी ॥ नञ्स्त्रीकृतत्वेण तलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
स्त्रीणी । पौंस्त्री । शाक्तीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यजश्च ॥ १६ ॥

ङीबिल्येव । यजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति ।
गार्गी । वात्सी ॥ अपत्ययद्वहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्वीपादनु-
समुद्रं यज् । द्वैप्या । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यज इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यजन्तात् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो
भवति, स च तद्धितसंज्ञः । षकारो ङीष्र्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते ।
तद्धितयद्वहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम् ।
गार्गी । वात्सी । सर्वत्र यद्वहणमुत्तरसूत्रादिहापकृत्यते, बाधकबाधनार्थम् ।
आवट्याच्चापं धत्सति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात् ।
आवट्यायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः ॥ १८ ॥

यज इत्येव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र
लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यजन्तेभ्यः स्त्रियां ऋः प्रत्ययो भवति ।
कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधित्वेन परिगृह्यते कपिशब्दात्परः
कपिकतेति, न प्रातिपदिकावयवः कुरुकतेति । लौहित्यायनी । शाशि-
स्यायनी । बाभ्रव्यायणी ।

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वात्तरौ तदन्तादौ ऋणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते ।
कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरकशेषस्तथा कण्वादिभ्यो गोत्रइति ।
तत्र तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीतो मध्यपाती शकलशब्दे यजन्तः प्रत्ययद्वय-
मपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे ह्याचाः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १८ ॥

कौरव्यमाण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ऋः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो
ण्ये कृते ठक्च मण्डूकादित्यणि च । यथाक्रमं टाबुडीपेरपवादः । कौर-
व्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना, तस्येदं विषत्तायामणि कृते
भविष्यति ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरामुरेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी ।
शैबिकेष्वर्थेषु इजश्चेत्यणि प्राप्ते ह्रस्वप्रत्यय इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिवयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं
श्रुत्या वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । बर्करी ।
प्रथमइति किम् । स्थिरा । वृद्धा । अत इत्येव । शिशुः ॥ वयस्यचरम-
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयोवचनावेतौ । प्राप्त-
यौवना स्व्यभिधीयते । कथं कन्या, कन्यायाः कनीन चेति ज्ञापकात् ।
उत्तानशया लोहितपादिकेति नेता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात्प्रातिपदिकान् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूर्नी ।
दशपूर्नी । कथं त्रिफला । अजादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्बिस्ताचित-
कम्बल्यान्ताच्च तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । विस्तादीनां
परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत् ।
पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । दशाश्वा । तेन क्रीतम् । अर्धपूर्वद्वि-
गोलुगसंज्ञायामिति लुक् । कालः संख्या च न परिमाणम् । द्विवर्षा ।
त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । विस्तादिभ्यः । द्विवि-
स्ता । त्रिविस्ता । द्वाचिता । त्र्याचिता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या ।
अपरिमाणेति किम् । द्वाठकी । त्र्याठकी । तद्धितलुकीति किम् । समाहारे
पञ्चाश्वी । दशाश्वी ॥

काण्डान्तात्त्रेचे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति त्रेचे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो
न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः त्रेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसंज्ञति विहि-
तस्य तद्धितस्य प्रमाणे नो द्विगोर्नित्यमिति लुकि कृते द्विकाण्डा त्रेत्रभ-
क्तिः । त्रिकाण्डा त्रेत्रभक्तिः । काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वाश्मूर्धन्यैव
प्रतिषेधे सिद्धे त्रेचे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । द्विकाण्डी रज्जु-
स्त्रिकाण्डी रज्जुरिति । प्रमाणविशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात्प्रमाणे ऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्धितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगो-
स्तद्धितलुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमा-
णमस्याः परिखायाः द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमा-
णान्तत्वाचित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाण इति किम् ।
द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा । त्रिपुरुषा । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे
द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुधसो डीप् ॥ २५ ॥

ऊधसंशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भवति । ऊधसो-
नडिति समासान्ते कृते अनो बहुव्रीहेरिति डाप्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिद-
मुच्यते । घटोधी । कुण्डोधी । बहुव्रीहेरिति किम् । प्राप्ता ऊधः, प्राप्ताधाः ।
अन उपधालोपिन इत्यस्यापि डीपोऽयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । समासा-
न्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति महाधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्डीप् ॥ २६ ॥

पूर्वण डीपि प्राप्ते डीब्विधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहे-
रुधःशब्दान्ताद् डीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत् । द्यूधी । च्यूधनी ।
अव्ययादेः । अत्यूधनी । निरूधनी । आदिग्रहणं किम् । द्विविधोधी
त्रिविधोधनीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊधस इति निवृत्तम् । संख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम् ।
संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्वायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां डीप् प्रत्ययो भ-
वति । दामान्तात् डाप्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्वि-
दाम्नी । त्रिदाम्नी । हायनान्तादापि प्राप्ते, द्विहायनी । त्रिहायणी ।
चतुर्हायणी ॥ हायनो वयसि स्मृतः ॥ * ॥ तेनेह न भवति, द्विहायना
शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना ॥ एत्वमपि त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति
वयस्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येष । अचन्तो यो बहुव्रीहेरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां
डीप् प्रत्ययो भवति । डीपा मुक्ते डाप्रतिषेधौ भवतः । किमर्थं तर्हीद
मुच्यते, ननु सिद्धा एव डाप्रतिषेधडीपः । अनुपधालोपिनो डीप्प्रति-
षेधार्थं वचनम् । बहुराजा । बहुराज्ञी । बहुराज्ञे । बहुसत्ता । बहुतत्त्वी ।
बहुतत्ते । अन इति किम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपर्वा ।
सुपर्वं । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । डाप्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाकृन्दसोः ॥ २८ ॥

अचन्तादुहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये कृन्दसि च नित्यं
डोप् प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी । अतिराज्ञी नाम
यामः । कृन्दसि । गौः पञ्चदाम्नी । एकदाम्नी । द्विदाम्नी । एकमूर्द्धा ।
समानमूर्द्धा ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गल-

भेषजाच्च ॥ ३० ॥

संज्ञाकृन्दसोरित्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां कृन्दसि
विषये स्त्रियां डोप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् ।
मामकी । मामिकेति भाषायाम् । मित्रावरुणयोर्भागधेयो । भागधेयेति
भाषायाम् । पापी त्वियम् । पापेति भाषायाम् । उताऽपरीभ्यो मघवा
विजिग्ये । अपरेति भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समानेति भाषायाम् * ॥

राचेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

लक्षिषयादन्यत्र संज्ञायां कृन्दसि च रात्रिशब्दाद् डोप् प्रत्ययो
भवति । या रात्री सृष्टा । रात्रीभिः । अजसाविति किम् । यास्ता
रात्रयः ॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं सहेषित्वा । कथं
तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च रात्रयः, डोषयं बह्वादिलक्षणस्तत्र हि पठ्यते
कृदिकारादक्तिनः, सर्वतोक्तिवर्थादित्येकद्विति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्भवति
डोप् च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्वादेव मिदुः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे
वृत्तिर्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे, इह न भवति । अन्त-
रस्यां शालायां विद्यते । पतिमती पृथिवी । अन्तर्वदिति मनुष्यानिपात्यते,
वत्त्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्त्वं निपात्यते, मनुष्यमिदुः । अन्तर्वत्की
गर्भिणी । पतिवत्की जीवत्यतिः ॥

* आर्यकृती, आर्यकृतेति भाषायाम् । सुमङ्गली, सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेषजी,
भेषजेति भाषायाम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अन्तर्वत्पतिवतीसु मनुष्यवत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवत्यप्यां च वा ह्रस्वसि तु नुविधिः ॥

सान्त्वन्ती देवानुपैत् । सान्त्वन्ती देवानुपैत् । पतिवती तरुण-
वत्सा । पतिवती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते । ङीप् प्रत्ययस्तु नका-
रान्तत्वादेव सिद्धः । यज्ञसंयोगे, यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । तत्साधन-
त्वात्फनयहीनृत्वाद्वा यज्ञमानस्य पत्नी । पत्नि वाचं यच्छ । यज्ञसंयोगइति
किम् । यामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी । उपमानाद्वि-
ध्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्त्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपम-
र्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । वृद्धप-
तिः । वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात् ।
सपूर्वस्येति किम् । पतिरियं ब्राह्मणी यामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । पूर्व-
ण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः
संपत्नी । एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम् ।
समान । एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र ॥ दासाच्छ्रन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् प्रत्ययः ।
पूतक्रताः स्त्री पूतक्रतायी । त्रय एते योगाः पुंयोगप्रकरणे दृष्टव्याः ।
यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यमिकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीष् प्रत्ययः ।
वृषाकपिशब्दे मध्यादात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्यादिषु पुनरन्तो-
दात्तेषु स्थानिषद्वावादेव सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । अग्रायी ।
कुसितायी । कुसीदायी । पुंयोगद्वयेव । वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ऐ उदात्त इति वर्त्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति
औकारश्चान्तादेश ऐकारश्चेदात्तः । वायहणेन द्वावपि विकल्प्येते । तेन
त्रैरूप्यं भवति । मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुः । मनुशब्द आद्यु-
दात्तः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्कारोपधाद्वा
ङीष् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता । एनी । श्वेता ।
श्वेनी । हरिता । हरिणी । सर्वएते आद्युदात्ताः । वर्णानां तण्तिनिता-
नानामिति वचनात् । वर्णादिति किम् । प्रहृता । प्रहृता । गतिस्वरेणाद्यु-
दात्तः । अनुदात्तादिति किम् । श्वेता । घृतादित्वाद्दन्तोदात्तः । तोप-
धादिति किम् । अन्यतो ङीष् वर्त्यति । अत इत्येव, शितिर्वाह्मणी ॥
पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पिशङ्गी ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥
असिता । पलिता ॥ कृन्दसि कमित्येके ॥ * ॥ असिकी । पलिकी ॥ भाषा-
यामपीष्यते ॥ गते गणस्तूर्णमसिकिकानाम् ॥

अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णादनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेतमन्यत्वम् ।
वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे
विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शबली । वर्णादित्येव । खट्वा । अनुदात्ता-
दित्येव । कृष्णा । कपिला ॥

षिञ्जौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

डीष्नुवर्त्तते । पिद्मः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां डीष्
प्रत्ययो भवति । शिल्पिनि प्वुन् । नर्त्तकी । खनकी । रञ्जकी । गौरा-
दिभ्यः । गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय ।
मुकय । चष्य । पुट । द्रुण । द्रौण । हरिण । कण । पटर । उकण ।
आमलक । कुवल । बदर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम ।
सलन्द । गडुज । आनन्द । सुपाट । सुगेठ । आठक । शङ्कुल । सूर्म ।
सुब । सूर्य । पूष । मूष । घातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालत ।
मात्वक । वेतस । अतस । पृस । मह । मठ । छेद । श्वन् । तत्तन् ।
अनडुही । अनड्वाही । एषण । करणे । देह । काकादन । गवादन ।
तेजन । रजन । लघण । पान । मेध । गौतम । आप । स्यूण । भौरि ।
भौलिकि । भौलिङ्गि । भौद्गाहमानि । आलिङ्गि । आपिच्छिक । आरट ।
टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण ।
अधिकरण । एत । अधिकार । आयहायणी । प्रत्यखरोहिणी । सेवन ।
सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । विटक । कुट्ट ।
गूट्ट । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण । तलुन । वृहत् ।
महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल ।
पुष्कल । कटाक्षेणिवचने * । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी ।
काशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्राष्टी । मातामह । पितामह ।
मातामहपितामहयोर्मतारि पिच्छेति पिच्छादेव मिदु ज्ञापनार्थं वचनम् ।
अनित्यः पिल्लल्लणो डीषिति, तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति ॥

जानपदकण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामु-

ककबराहृत्थमचावपनाकचिमाश्राणास्थौ-

ल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुने-

च्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

* पिङ्गल । भट्ट । द्रुहन् । कन्द । काकण ।

एते शब्दा अत्र गणो पुस्तकान्तरे धिकाः ॥

जानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादि-
 स्वर्येषु यथासंख्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । जानपदी भवति वृत्तिश्चेत् ।
 जानपदी अन्याः स्वरं विशेषः । उत्सादिपाठादपि कृते ङीपाद्युदात्तत्वं
 भवति । कुण्डी भवति, अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपनं
 चेत् । गोणान्या । स्थली भवति अर्द्धात्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी
 भवति आणा चेत्, पक्षित्यर्थः । भाजा ऽन्या । नागी भवति स्यौल्यं चेत् ।
 नागा ऽन्या । नागशब्दे गुणवचनः स्यौल्ये ङीषमुत्पादयति, अन्यत्र
 गुणएव टापम् । जातिवचनात् जातिलक्षणे ङीषेर्ब भवति । नागी ।
 काली भवति वर्णश्चेत् । काला ऽन्या । नीली भवति अनाच्छादनं
 चेत् । नीला ऽन्या । न च सर्वस्मिन्नाच्छादनदृश्यते, किं तर्हि नीलादोष-
 धौ, प्राणिनि च । नीली ओषधिः । नीली गौः । नीली वडवा ॥ संज्ञायां
 वा ॥ नीली । नीला । कुशी भवत्ययोषिकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी
 भवति मैथुनेच्छा चेत् । कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छा-
 मात्रम् । कबरी भवति केशवश्चेत् । कबरान्या ॥

शोणात्प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ।
 शोणी, शोणा वडवा ॥

वेतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात्
 स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पटुः । पट्वी । मृदुः । मृद्वी । उत इति
 किम् । शुचिरियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् । आखुः ॥ तसुशब्दाद्गु-
 णवचनाद् ङीपाद्युदात्तार्थम् ॥ * ॥ वस्त्री ॥ खरुसंयोगोपधात्प्रातिपेधा
 वक्तव्यः ॥ * ॥ खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

सस्वे निविशतेपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सो ऽसत्त्वप्रकर्तितर्गुणः ॥

बहुादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । बहुः । बहुी । बहु । पटुति । अङ्गति । अञ्चति । अंहति । वहति । शकटि । शोक्त, शस्त्रे, शूरि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि ॥ इतः प्राण्यङ्गात् ॥ छदिकारादक्तिनः ॥ सर्व्वतोक्तिवर्थादित्येके ॥ चण्ड । अराल । कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कुट । भरुज । ध्वज ॥ चन्द्रभागात्रयाम् ॥ कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दे गुणवचनं एव तस्यैव पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं क्न्दसि ॥ ४६ ॥

बहुादिभ्यश्क्न्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । बहुीषु हित्वा प्रपिबन् । बहुी नाम ओपधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

क्न्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । विभ्वी च । प्रभ्वी च । सुभ्वी च * । इह कस्माच्च भवति स्वयंभूः । उत इति तपरकरणमनुवर्त्तते । इह्वादेवेयं पञ्चमी । भुव इति सौत्रो निर्द्देशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योः पुंयोगः । पुंयोगाद्वेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस आख्याभूतं तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी । महा-मात्री । प्रष्टी । प्रचरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात् पुंशब्दा एते, तद्व्यागास्त्रियां वर्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्याग्रहणं किम् । परिसृष्टा । प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते ॥ गोपालिकादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ॥ सूर्याद्वैवतायां चाव्यक्त्यः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरी ॥

* शंभ्वीति पा० ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला-

चार्याणामानुक् ॥ ४८ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनु-
क्तागमः । येषामत्र पुंयोगएवेष्यते तेषामानुगांगममात्रं विधीयते । प्रत्य-
यस्तु पूर्वणैव सिद्धः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी ।
भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी ॥ हिमारण्ययोर्महत्वे ॥ * ॥
महद्विमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥ यवाद्वेष्टे ॥ * ॥ दुष्टो यवो
यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ * ॥ यवनानी लिपिः ॥ * ॥ उपाध्यायमा-
तुलाभ्यां वा ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी ॥
आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आचार्यानी । आचार्या ॥ आर्यतत्त्रियाभ्यां वा ॥ * ॥
आर्याणी । आर्या । तत्त्रियाणी । तत्त्रिया । विना पुंयोगेन स्वार्थएवायं
विधिः । पुंयोगे तु ङीष् एव भवितव्यम् । आर्यी । तत्त्रियी ॥ मुद्रलाच्छ-
न्दसि लिच्च ॥ * ॥ रथीरभून्मुद्रलानी गविष्टा ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्ता-
त्प्रातिपदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा
वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता ।
इह कस्माच्च भवति ।

सा हि तस्य धनक्रीता प्राणभ्योऽपि गरीयसी ।

इति । ईद्वन्तेन समासः । अत इति चानुवर्त्तते । गति कारको-
पपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुब्रुत्यत्तेरिति । बहुलं तदुच्यते,
कर्तृकरणे कृता बहुलमिति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां
ङीष् प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अध्विलिप्ती

द्वौः । सूपविलिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् ।
चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी ।

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव । बहुव्रीहिर्यान्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो
भवति । स्वाङ्गपूर्वपदे बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं
वक्ष्यति । शङ्खभिची । ऊरुभिची । गलक्रीकृत्ती । केशलूनी । बहुव्रीहेरिति
किम् । पादपतिता ॥ अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेधः ॥ * ॥ दन्तजाता ।
स्तनजाता ॥ पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषे ॥ * ॥ पाणिगृहीती भार्या ।
यस्यास्तु कथं चित्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति ॥ अबहुनञ् सुका-
लसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सु-
कृता । काल । मासजाता । संवत्सरजाता । सुखादिः । सुखजाता ।
दुःखजाता । जातिकालसुखादिभ्यानाच्छादनादित्येवमादिना बहुव्रीहेर-
न्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात् क्तान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात्
क्तान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्ये प्राप्ते
विकल्प उच्यते । शङ्खजग्धी । शङ्खजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभ-
क्षिता । सुरापीती । सुरापीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् । शङ्खभिची ।
ऊरुभिची । अन्तोदात्तादित्येव । वस्त्रच्छवा वसनच्छवा ॥ बहुलं संज्ञा-
कुन्दसौरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रवृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना । प्रवृद्धा चासौ
विलूना चेति नायं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वायहणमनुव-
र्तते । स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीष्
प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी,
अतिकेशा, माला । स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । उपसर्जनादिति किम् ।

अशिखा । असंयोगोपधादिति किम् । सुगुल्फा । सुपाश्वा ॥ अङ्गात्रक-
ण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मृदङ्गी । मृदङ्गा । सुगात्री । सुगात्रा ।
स्निग्धकण्ठी । स्निग्धकण्ठा ॥

अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारजम् ।

अतस्त्यं तत्र दृष्टं चेत्तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तर्कर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चापसर्जनादित्येव । बहुजनक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रति-
षेधे प्राप्ते वचनम् । सहनञ् विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव ।
नासिकादन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासि-
की । तुङ्गनासिका । तिलोदरी । तिलोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा ।
दीर्घजङ्घी । दीर्घजङ्घा । समदन्ती । समदन्ता । चाक्षुर्णी । चाक्षुर्णा ।
तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा ॥ पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्याणपुच्छी ।
कल्याणपुच्छा ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ * ॥ कबरपुच्छी । मणि-
पुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ उलू-
कपक्षी सेना । उलूकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

स्वाङ्गादिति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्रोडादन्ताद् बहुजन्ताच्च
प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । कल्याण-
खुरा । कल्याणोखा * । कल्याणवाला । कल्याणशफा । कल्याणगुदा ।
कल्याणघोणा । कल्याणनखा । † कल्याणमुखा । क्रोडादिराकृतिगणः ।
सुभगा । सुगला । बह्वचः खल्वपि । पृथुजघना । महाललाटा ॥

सह नञ् विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

स्वाङ्गाच्चापसर्जनादिति नासिकोदरौष्ठजङ्घेति च प्राप्ते ङीष्-
तिपिद्यते । सह नञ् विद्यमान इत्येवंपूर्वात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्य-

* कल्याणोखेति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† एकस्मिन्पुस्तके कल्याणगुल्फेत्यपि दृश्यते, तच्चिन्त्यम् । संयोगोपधत्वात् ।

यो न भवति । सकेश । अकेश । विक्रमानकेश । सनासिका । अनासिका । विक्रमाननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नखमुखान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां स्त्रियां विषये डीप् प्रत्ययो न भवति । शूर्पणखा । वज्रणखा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् । ताम्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी चच्छन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति छन्दसि विषये निपात्यते । संयोगोपधत्वादप्राप्ता डीप् विधीयते । दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेट् । चकारः संज्ञानकर्षणार्थः । दीर्घजिह्वीति निपातनं नित्यार्थम् ॥

दिक्पूर्वपदान् डीप् ॥ ६० ॥

स्वाङ्गाच्चापसर्जनादित्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वाप्यपेत्यते । यत्र ङीष् विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाद् ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्मुखी । प्राङ्मुखा । प्राङ्मासिकी । प्राङ्मासिका । इह न भवति । प्रागुल्का, प्राक्कोडा, प्राग्जघनेति ॥

वाहः ॥ ६१ ॥

ङीपेव स्वर्यते न ङीप् । वहेर्यं ण्विप्रत्ययान्तस्य निर्द्वैशः । सामर्थ्यात्तदन्तविज्ञानम् । वाहन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । दित्यौही । प्रष्टौही ॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सखी अशिश्वी इत्येतौ शब्दौ ङीषन्तौ भाषायां निपात्यते । सखीयं मे ब्राह्मणो । नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी । भाषायामिति किम् । सखा सप्रपदी भव । अशिशुमिव मामयं शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यत्प्रातिपदिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयम-
यकारोपधं च तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ॥

आकृतियहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्याद्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

कुक्कुटी । सूकरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी ।
कठी । बहुची । जातेरिति किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् ।
मत्तिका । अयकारोपधादिति किम् । तत्त्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे ह्यगव-
यमुक्थमस्यमनुष्याणामप्रतिषेधः ॥ * ॥ हयी । गवयी । मुकयी ।
मत्सी । मनुषी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो
भवति । स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वेणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । औदनपा-
की । शङ्कुर्णो । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली ।
पुष्पफलमूलोत्तरपदात्तु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते । सत्पाककाण्डप्रा-
न्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । मूलाचञ्, इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो
भवति । अत्रन्ती । कुन्ती । दाती । प्राती । इत इति किम् । विट् । दरत् ।
मनुष्यग्रहणं किम् । तित्तिरिः । जातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योप-
धादपि यथा स्यात् । औदमेयी ॥ इज उपसंख्यानमजात्यशम् ॥ * ॥
सौतङ्गमी । मौनचित्ती । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इज् न जातिः ॥

ऊङतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिप-
दिकास्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कुरुः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । उकारो

नेङ्धात्वेरिति विशेषणार्थः । दीर्घाच्चारणं कपो बाधनार्थम् अयोपधा-
दित्येतदत्रापेक्ष्यते । अध्वर्युर्वास्त्राणां ॥ अप्राणिजातिश्चारज्ज्वादीनामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अलाबूः । कर्कन्धूः । अप्राणिग्रहणं किम् । कृकवाकः ।
अरज्ज्वादीनामिति किम् । रज्जुः । हनुः ॥

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

बाहुशब्दान्तात्प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो
भवति । भद्रबाहूः । जालबाहूः । संज्ञायामिति किम् । वृत्तौ बाहू अस्थः
वृत्तबाहुः ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दादिस्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गुः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च
वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वशूः ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो
भवति । कदलीस्तम्भोरुः । नागनासोरुः । करभोरुः । औपम्यइति किम् ।
वृत्तोरुः स्त्री ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूरुत्तरपदा-
दिस्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थ आरम्भः । संहितोरुः । शफोरुः ।
लक्षणोरुः । वामोरुः ॥ संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संहितोरुः ।
सहोरुः ॥

कद्रुकमण्डल्वोऽम्बुन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च कन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो
भवति । कद्रुश्च वै सुपर्णो च । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् । क-
न्दसीति किम् । कद्रुः । कमण्डलुः ॥ गुगुलुमधुजतुपतयालूनमिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ गुगुलुः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कटुकमण्डलशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति ।
अच्छन्दोर्थं वचनम् । कटूः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम् । कटुः ।
कमण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्यो ऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो
भवति । शार्ङ्गरवी । कापटवी । अजन्तेभ्यः । बैद्री । और्वी । जातिग्रहणं
चात्रानुवर्त्तते । तेन जातिलक्षणे ङीपनेन बाध्यते, न पुंयोगलक्षणः ।
बैदस्य स्त्री बैद्री । शार्ङ्गरव । कापटव । गौगुलव । ब्राह्मण । गौतम । एते
ऽणन्ताः । कामण्डलेय । ब्राह्मणतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशो-
केय । एते ङगन्ताः । वात्स्यायन । मौञ्ज्यायन । एतौ ङगन्तौ जातिः ।
कैकसेरो ङगन्तः । काव्यशैब्यौ यजन्तौ । एहि, पर्येहि । हृदिकारान्तौ ।
आश्मरथ्यो यजन्तः । औदपानः । उदपानशब्दः शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयो-
जयति । अराल । चण्डाल । वतण्ड । जातिः ॥ भोगवद्वैरिमितोः संज्ञा-
याम् ॥ प्रादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् ॥ नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ अत्र यथायोगं ङी-
बादिषु प्राप्तेषु ङीन्विधीयते ॥

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥

यङन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । ज्यङ्ः । व्यङ्श्च
सामान्यग्रहणमेतत् । आम्बुष्या । सौवीर्या । कौसल्या । व्यङ् । कारीष-
गन्ध्या । वाराह्या । बालाक्या ॥ पाञ्च यजः ॥ * ॥ पात्परो यो यञ् तद-
न्ताच्चाप् वक्तव्यः । शार्ङ्गराह्या । पौतिमाष्या । गौकृत्या । उत्तरसूत्रे
चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवत्याच्च ॥ ७५ ॥

अवटशब्दे गर्गादिः । तस्माद्व्यञ्जि कृते ङीपि प्राप्ते वचनमेतत् ।
आवत्याच्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवत्या । प्राचां ष्फ एष,
सर्वत्र ग्रहणात् । आवत्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारो ऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानिता ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । यूनस्तिः, युवतिः । बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम् । पृथिव्या जात्रौ । अथादिपश्चाद्भिन्नमित्येवमादि लब्धं भवति । तद्धितप्रदेशाः कृततद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकास्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । स च तद्धितसंज्ञो भवति । डोपो ऽपवादः । युवतिः ॥

अजिजोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावज्जिज्ञा विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोर्गुरुपोत्तमयोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशो भवन्तीत्यणिजोरेव विज्ञायते, न तु समुदायस्य । डकारः सामान्यप्रहरणार्थः । पकारस्तद्विघातार्थः । यङश्चाबिति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमन्तरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः । कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यमित्यण् । तस्य ष्यङादेशः । कारीषगन्ध्या । कुमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम् । अत इज् । वाराहिः । तस्य ष्यङादेशः । वाराह्या । बालाक्या । अणिजोरिति किम् । अतभागस्यापत्यं, बिदादित्वादज् । आर्त्तभागी । गुरुपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिजौ । टिट्ठणजिति डीबेव भवति । अनार्षयोरिति किम् । वासिष्ठो । वैश्वामिनी । गुरुपोत्तमयोरिति किम् । औपगवी । कौपटवी । गोत्रइति किम् । तत्र जाता आहिच्छत्री कान्यकुब्जौ ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अणिजोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्राभिमतताः कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखप्रभृतयस्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । मौख्या । येषां त्वनन्तरापत्येषीष्यते देवदत्त्यां याज्ञदत्त्येति, ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

कौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

कौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां षड् प्रत्ययो भवति । अगुरुपो-
त्तमार्थ आरम्भः । अनणित्त्वर्थश्च । कौड्या । लाड्या । कौडि । लाडि ।
व्याडि । आपिशलि । आपनिति । चौपयत् । चैटयत् । शैकयत् । बैल्वयत् * ।
सौधातकि ॥ सूत, युवत्याम् ॥ भोज, तन्त्रिये ॥ भौरिकि । भौलिकि । शा-
ल्मलि । शालास्यलि । कापिष्ठलि । गौलह्य † ॥

दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्रिकाण्डेति द्विभ्यो

ऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि शौचिवृत्ति सात्यमुग्रि काण्डेति द्वि इत्येतेषामन्यतरस्यां
षड् प्रत्ययो भवति । इजन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्तते । तेनोभयत्र-
विभाषेयम् । गोत्रे पूर्वेण षडादेशः प्राप्ते विकल्प्यते, ऽगोत्रे त्वनन्तरे
ऽपत्ये पते विधीयते । तेन मुक्ते इतो मनुष्यजातेरिति डीषेव भवति ।
दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचिवृत्त्या । शौचिवृत्ती । सात्यमुग्र्या । सात्य-
मुग्री । काण्डेति द्व्या । काण्डेति द्वी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते समर्थानामिति च प्रथमादिति च वेति च,
स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः । प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावत् ।
स्वार्थिकेषु ह्यस्योपयोगो नास्ति विकल्पोपि तत्रानवस्थितः । के चिन्नित्य-
मेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानि तस्यापत्यं, तेन रक्तं रागात्, तत्र भव,
इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्यं सति प्रथमनिर्दिष्टादेव विक-
ल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्वारणे षष्ठी । स-
मर्थानां मध्ये प्रथमं प्रत्ययप्रकृतिस्त्वेन निर्द्वार्यते । तस्येति सामान्यविशेष-
लक्षणार्थं तदीयं प्राथम्यं विशेषणं विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, औपगयः ।
समर्थानामिति किम् । कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति

* विकल्पयत् । पा० २

† गौकल्य । पा० २

किम् । षष्ठ्यन्ताद्वया स्यात्प्रथमान्तान्मा भूत् । वेति किम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । यद्वेवं समासवृत्तिस्तद्वृत्त्या बाद्धयेत उपभ्रपत्यमिति । नैष दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तते । तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यन्तोण् ॥ ८३ ॥

तेन दीव्यतीति वक्ष्यति । तदेकदेशे दीव्यच्छब्दे ऽवधित्वेन गृह्यते, प्राग्दीव्यत्संशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽणप्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधिकारः परिभाषा विधिवेति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादविषयं परिहृत्याण् प्रवर्त्तते । वक्ष्यति । तस्यापत्यम् । औपगवः । कापटवः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति । पत्युत्तरपदाद् एयं वक्ष्यति तस्यापवादः । अश्वपतम् । शतपतम् । अश्वपति । शतपति । धनपति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति * ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिकत्वाद्दीव्यतीयेष्वर्थेषु एयः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः । आदित्यम् । पत्युत्तरपदात् । प्राजापत्यम् । सेनापत्यम् ॥ यमाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ याम्यम् ॥ वाङ्मतिपितृमतां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ वाच्यम् । मात्यम् । पैतृमत्यम् ॥ पृथिव्या जाजौ ॥ * ॥ पार्थिव । पार्थिवी ॥ देवाद्भजजौ ॥ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिषष्टि-लोपश्च ॥ * ॥ बाह्यः ॥ ईकश्च ॥ * ॥ बाहीकः ॥ ईकश् कृन्दसि ॥ * ॥

* स्थानपति । यज्ञपति । धन्वपति । अधिपति । अन्धुपति । एते ऽत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

बाह्यीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमग्रयानां भमात्रे टिलोपस्यानि-
त्यत्वज्ञापनार्थम् । आरातीयः ॥ स्यान्मोकारः ॥ * ॥ अश्वत्यामः ॥
लोमोपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति किम् ।
औडुलोमिः । शारलोमिः ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥ गव्यम् ।
अजादिप्रत्ययप्रसङ्गइति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोम-
यम् ॥ ण्यादयोर्यविशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ दितेरपत्यं,
दैत्यः । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । कथं दैतेयः । दितिशब्दात्क-
दिकारादक्तिनः, सर्वतोक्तिवर्थादित्येकइति ङीष् कृत्वा स्त्रीभ्यो ङक् क्रियते ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या * ॥

उत्सादिभ्यो ङ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वङ् प्रत्ययो
भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स ।
उदपान । विकर । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण ।
तलुन ॥ वष्कयाऽसे ॥ धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् ।
जनपद । भरत । उशीनर । यीष्म । पीलु । कुल ॥ उदस्यान, देशे ॥
पृष, दंशे ॥ भल्लकीय । रथन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत् ॥ सत्त्वन्तु ॥
सदृशब्दो मतुबन्त आगतनुङ्को एह्यते सत्त्वन्त्विति । कुरु । पञ्चाल ।
इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण । देव ॥ यीष्मादच्छन्दसीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । यैष्मो त्रिष्टुप् । कन्दश्चेह वृत्तं एह्यते न वेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सञ्जौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संक्षन्धः । प्रा-
भवनसंशब्दनाद्येर्धास्तेषु स्त्रीशब्दात्पुंशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्सञ्जौ प्रत्ययौ
भवतः । स्त्रीषु भवं, स्त्रैणम् । पौंक्षम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैणम् । पौंक्षम् ।
स्त्रीभ्य आगतं, स्त्रैणम् । पौंक्षम् । स्त्रीभ्यो हितं, स्त्रैणम् । पौंक्षम् ।

* विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभावा इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† सुपर्ण । पा०२

स्त्रियाः पुंवदिति ज्ञापकादुत्पत्त्यं न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यमि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते, न भवनादिति, द्विगोरिति पृथ्वी । द्विगोर्यः संबन्धी निमित्तत्वेन तद्वितः प्राग्दीव्यतीयो ऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुग्भवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्यइति किम् । द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः । प्राग्दीव्यत इत्येव । द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति, पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथ वा द्विगोरेवायं लुग्विधीयते, द्विगोरिति स्थानपृथ्वी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा । सत्यमेतत् । उपचारेण लक्षणया द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोपि तर्हि गुणकल्पनया कस्माच्च द्विगुरुच्यते पाञ्चकपालमिति, न तस्य द्विगुत्वं निमित्तम् । इतरस्तु द्विगुनिमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्वेवमिह कथं पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपाल इति, नैवात्र तद्वित उत्पद्यते । वाक्यमेव भवति । त्रैशब्दं हि साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरैकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अथेह कस्माच्च भवति । पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतं, पञ्चगर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमयमिति । वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययानां लुगुक्तस्तेषामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिध्यते । गर्गाणां क्वात्रा गर्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । गोत्रइति किम् । कौबलम् । बादरम् । अचीति किम् । गर्गेभ्य आगतम् । गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । गर्गेभ्यो हितम् । गर्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक् । बिदानामपत्यं युवां युवानौ ।

बैदः । बैदौ । बैदशब्दादत इजि कृते तस्य च इजः एतन्निर्धारजित इति लुकि रूपम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोणे यूनि बैदस्य बैदयोर्वा उपत्यं बहवो माणवका, बिदाः । नह्यत्राञ् बहुषूपत्यः ॥

यूनि लुक् ॥ ८० ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते । अचीति च । प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवर्त्तिते बुद्धिस्य ऽनुत्पन्नएव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो यतः प्राप्नोति स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा, फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ, फाण्टाहृतः, तस्य क्वात्रा इति विवर्त्तितेर्थे बुद्धिस्य युवप्रत्ययस्य लुग्भवति, तस्मिन्निवृत्ते इजन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नं तस्मादिजश्चेत्यण् भवति । फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापत्यं, भागवित्तिः । तस्यापत्यं युवा । वृद्धावृक्तावीरेषु बहुलमिति ठक् । भागवित्तकः । तस्य क्वात्राः, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते इजश्चेत्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं, तिकादिभ्यः फिज् । तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा । फेष्ठे चेति छः, तैकायनीयस्तस्य क्वात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते वृद्धाच्छः, तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिञ्जलादिस्तस्यापत्यं युवा । कुर्वादिभ्यो एयः । कापिञ्जलाद्वाः । तस्य क्वात्रा, एयं निवृत्ते इजश्चेत्यण् । कापिञ्जलादाः । गुचुकस्यापत्यं, प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति गुचुकायनि, स्तस्यापत्यं युवा, प्राग्दीव्यतो ऽण्, ग्लैचुकायन, स्तस्य क्वात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, ग्लैचुकायनाः । अचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् । फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । भागवित्तिकाय हितं, भागवित्तीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिजोर्युवप्रत्यययोः प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवर्त्तिते ऽन्यतरस्यां लुग्भवति । गर्गादिभ्यो यजि कृते यजिजोश्चेति फक्, गार्ग्यायणः । तस्य क्वात्राः, गार्गीयाः । गार्ग्यायणीयाः । वात्सीयाः । वात्स्यायनीयाः । फिजः खल्व-

पि, यस्कस्यापत्यं, शिवादिभ्यो ऽण् । यास्क, स्तस्यापत्यं युवा । अणो द्वच इति फिञ् । यास्कायनि, स्तस्य द्वात्राः । यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ८२ ॥

अर्थनिर्द्देशाय, पूर्वैरुक्तैश्च प्रत्ययैरभिसंबद्धान्ते । तस्येति षष्ठीसम-
र्थादपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यर्थविशिष्टष-
ष्ठ्याऽपत्यमात्रश्चेह दृश्यते । निद्वचचनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम् ।
उपगोरपत्यमौपगवः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंसुः ॥

तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ८३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्य-
योत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते । गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वे ऽपत्येन
युज्यन्ते । अपतनादपत्यं, योपि व्यवहितेन जनितः सोपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं
भवत्येव । गर्गस्यापत्यं, गार्गः । गार्गैरपत्यं, गार्ग्यः । तत्पुत्रोपि गार्ग्यः ।
सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यजेव भवतीति प्रत्ययो
नियम्यते । अथ वा गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः
प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृतिर्नियम्यते । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ ८४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न
परमप्रकृत्यन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा, गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः ।
दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । औपगविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति किम् ।
दाक्षी । प्लाक्षी । किं पुनरत्र प्रतिषिद्धते । यदि नियमः, स्त्रियामनियमः
प्राप्नोति । अथ युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गो-
त्रसंज्ञायाः युवसंज्ञया बाधितत्वात् । तस्माद्व्यागविभागः कर्तव्यः । गोत्रा-

यूनि प्रत्ययो भवति । ततो ऽस्त्रियाम् । यूनि यदुक्तं तस्त्रियां न भवति ।
युवसंज्ञैव प्रतिषिद्धते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ॥

अत इज् ॥ ८५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात्प्रातिपदिकादिज् प्रत्ययो भवति ।
अणोपवादः । दत्तस्यापत्यं, दातिः । तपरकरणं किम् । शुभ्याः । कीला-
लपाः । इत्यतो मा भूत् । कथं प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली । शेषविव-
क्षया भविष्यति ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति । बा-
हविः । औपबाहविः । अनकारार्थे आरम्भः । क्व चिद्वाधकबाधनार्थः ।
बाहु । उपबाहु । विवाकु । शिवाकु । वटाकु । उपबिन्दु । वृक् । घूडाला ।
मूषिका । ब्रलाका । भगला । हगला । ध्रुवका । ध्रुवका । सुमित्रा । दुर्मित्रा ।
पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् ।
पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् ॥ अमितौजसः सलोपश्च ॥ उदञ्चु । शिरस् ।
शराधिन् । सेमवृद्धिन् । शृङ्खलतोदिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् ।
प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त्त । कृष्ण । सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन ।
साम्ब । गद । प्रद्युम्न । राम ॥ उदङ्कः संज्ञायाम् ॥ संभूयोम्भयोः सलो-
पश्च * ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां
प्रतिषेधः ॥ * ॥ बाहुर्नाम कश्चित्सस्यापत्यं, बाहवः ॥ संबन्धि-
शब्दानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ संज्ञा । श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिः † । चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य बोधयति । जाम्बिः । ऐन्द्रशर्मिः । आ-
जधेनविः । आजबन्धविः । औडुलोमिः ॥

* निवाकु । अवाकु । बिन्दु । घूडा । वृकला । भद्रशर्मन् । सुशर्मन् । सुधावन् ।
माण । यते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† राजश्वशुरादिति बह्व भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधातृशब्दादपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च तस्या-
कङादेशो भवति । सुधातुरपत्यं, सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषादचण्डाल-
बिम्बानामिति क्तव्यम् ॥ * ॥ वैयासकिः । वारुडकिः । नैषादकिः ।
चाण्डालकिः । बैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञके ऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ्
प्रत्ययो भवति । इजो ऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः, प्रातश्चकारस्त्रिया-
मिति । जकारो वृद्ध्यर्थः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः ।
ब्राधायन्यः । ब्राधायन्यौ । ब्राधायनाः । गोत्रइति किम् । कुञ्जस्यापत्य-
मनन्तरं कौञ्जिः । एकवचनद्विवचनयोः सतिशिष्टत्वाद् जित्स्वरौव भवि-
तव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जायना इति । परमपि जित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर
एवेष्यते । गोत्राधिकारश्च शिवादिभ्यो णिति यावत् । कुञ्ज । ब्रध । शङ्ख ।
भस्मन् । गण । लोमन् । शठ । शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ । विपाश ।
स्कन्द । स्कम्भ * ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति ।
नाडायनः । चारायणः । गोत्रइत्येव । नाडिः । शलङ्कु शलङ्कं चेत्यत्र
पठ्यते । शालङ्कायनः । पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते । शालङ्किः
पिता । शालङ्किः पुत्रः । तत्कथं गोत्रविशेषे कैशिके फकं स्मरन्ति ।
इजैवान्यत्र । शालङ्किरिति । अथ वा पैलादिपाठ एव ज्ञापक इजोभावस्य ।
नड । चर । बक्र । मुञ्ज । इतिक । इतिश । उपक । लमक ॥ शलङ्कु शलङ्कं च ॥
सप्तल । वाजप्य । तिक । अग्निशर्मन् वृषगणे । प्राण । नर । सायक ।
दास । मित्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल । किङ्कर । किङ्कल । कातर ।

* शुम्भा । शिव शुभंया । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमुष्य ॥ कृष्णरथौ ब्राह्म-
णवासिष्ठयोः ॥ अमित्र । लिगु । चित्र । कुमार । क्रोष्टुक्रोष्टञ्च । लोह ।
दुर्ग । स्तम्भ । शिंशपा । अय । तृण । शकट । सुमनस् । सुमत । मि-
मत । अक् । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल ।
चमसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप ।
कामुक । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड * ।

हरितादिभ्योजः ॥ १०० ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यो ऽजन्तेभ्योपत्ये फक् प्र-
त्ययो भवति । इजोपवादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः ।
ननु च गोत्रइति वर्त्तते । न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवत्येको गोत्र-
इति वचनात् । सत्यमेतत् । इह तु गोत्राधिकारेपि सामर्थ्याद्वानि प्रत्ययो
विज्ञास्यते । गोत्राधिकारस्तूत्तरार्थः ॥

यजिजोश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति ।
गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । इजन्तात् । दातायणः । प्रातायणः । द्वीपा-
दनुसमुद्रं यज् । सुतङ्गमादिभ्य इजित्यतो न भवति । गोत्रशब्देन यजि-
जौ विशेष्येते । तदन्तात्तु यून्येवायं प्रत्ययः । गोत्राद्वानि प्रत्ययो भवति
वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाङ्गुवत्सायायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्रइत्येव । शरद्वत् शुनक दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो
भवति यथासंख्यं भृगुवत्सायायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शरद्वतायनो भवति
भार्गवश्चेत् । शरद्वतो ऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत् । शौ-
नको ऽन्यः । दार्भायणो भवति आयायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । शरद्वच्छु-
नकशब्दौ बिदादी । ताभ्यामजो ऽपवादः फक् ॥

* एक । घानय । शात्रक । नाय । अन्वजत् । अन्तजन । इत्तरा । अंशक ।
अश्वला । अध्वरादण्डय । एते शब्दा अत्र पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्रइत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये ऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । कथमनन्तरो ऽश्वत्यामा द्रौणायन इत्युच्यते । नैवात्र मुह्यभारतद्रोणो गृह्यते । किं तर्ह्यनादिः । तत इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्यो ऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्रइत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽऽप्रत्ययो भवति । वैदः । और्वः । ये पुनरात्रानृषिण्डाः पुत्रादयस्तेभ्यो ऽनन्तरापत्यण्व भवति । पौत्रः । दौहित्रः । अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थः, अनृषिभ्यो ऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थं ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात् तत्रेदं न सिद्ध्यति । इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम् । अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अत्रशयं चैतदेवं विज्ञेयम् । ऋष्यपर्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यति । गोत्रइत्येव । वैदिः । ननु च ऋष्यणा भविष्यम् । बाह्वादिराकृतिगण, स्तेनेजैव भवति । बिद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । किदभं । विश्वानर । ऋष्टिषेण । ऋतभाग । हर्यश्व । प्रियक । आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिशु । विन्दु । भाजन । अश्ववृत्तान । श्यामाक । श्यामाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । वस्यस्क । अर्कलूष । ध्योष । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथन्तर । रथोत्तर । गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्द ॥ परस्त्री परशुं च * ॥

गर्गादिभ्यो ऽञ् ॥ १०५ ॥

गोत्रइत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । मनुशब्देन पठ्यते । तत्र कथं मानवी प्रजा । गोत्रइत्युच्यते ।

* किलात । संबक । शाबली । प्रयायक । अलस । एते त्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

अपत्यसामान्ये भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पारा-
शर्य इति । गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्षायां तु
ऋष्यशैव भवितव्यं जामदग्न्यः, पाराशर इति । गर्ग । वत्स ॥ वाजाऽसे * ॥
संक्रति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति ।
रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अषट । चमस । धनंजय । मनस ।
वृत् । विश्वावसु । जनमान । लोहित । संशित । बभ्रु । मण्डु । मत्तु । अ-
लिगु । शङ्खु । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनार्थी ।
भूत । कथक । कष । तण्ड । घतण्ड । कपि । कत । कुहकत । अन
डुह । कण्व । शकल । गोकत । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय ।
जात । विरोहित । वृषगण । रङ्गगण । शण्डिल । वण । कचुलुक । मुद्गल ।
मुमल । पराशर । जतूकर्ण । मन्त्रित । संहित । अश्मरथ । शर्करात ।
पूतिमूष । स्यूण । अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । तितित ।
भिपज् । भडित । भण्डित । दल्भ । चिकित । देवहू । इन्द्रहू । एकलू ।
पिप्पलू । वृदग्नि । जमदग्नि । सुनोभिन् । उक्त्य । कुटीगु ॥

• मधुबध्वाद्वाङ्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद्बुधशब्दाच्च गोत्रापत्ये यज् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं
ब्राह्मणे कौशिके वाच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत् । माधव एवा-
न्यः । बाभ्रव्यो भवति कौशिकश्चेत् । बाभ्रव एवान्यः । बुधशब्दे गर्गा-
दिषु पठ्यते, ततः सिद्धे यजि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पा-
ठाप्यन्तर्गणकार्यार्थः । सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्य इति । बाभ्रव्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिवोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यज् प्रत्ययो भवति ।
काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसइति किम् । कापेयः । बौधिः । कपिशब्दे
गर्गादिषु पठ्यते । तस्य नियमार्थं वचनम् । आङ्गिरसे यथा स्यात् । लो-
हितादिकार्यार्थं गणे पाठः । काप्यायनी ॥

* असमासे । असे इति किम् । सोऽवाजिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरसइत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसे ऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । वातण्डः । आङ्गिरसइति किम् । वातण्डः । किमर्थमिदं यावता गर्गादिष्वयं पठ्यते । शिवादिष्वयं पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवा-
अणोपवादाय पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययद्वय-
मपि भवति । वातण्डः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरसइत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ्प्रत्ययस्य लुभवति । लुकि कृते शार्ङ्गवादिपाठान्डीन् भवति । वतण्डा । आङ्गिर-
सइति किम् । वातण्डायनी । शिवाअणि तु वातण्डी ।

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

आङ्गिरसइति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्वायनः । आशमायनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्यादूनानि प्रत्ययो विज्ञायते । अश्व । अश्वन् । शङ्ख । बिद । पुट । रोहिण । खर्जूर । खर्जूल । पिञ्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत । रामोद । तच्च । यीवा । काश । गोलाङ्ग । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूम । वाग्मिन् । विश्वानर । कुट । वेश । आत्रेय । नत्त । तड । नड । योष्म । अर्ह । विशम्य । विशाला । गिरि । चपल । चुनम । दासक । वैत्य । धर्म । आनडुद्ध । पुंसिजात । अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । तान्त । प्रांच्य । कित्त । काण । चुर्म्य । अविष्टा । वीत्य । पविन्दा ॥ आत्रे-
यभारद्वाजे ॥ कुत्स । आतव । कितव । शिष । खदिर ॥ भरद्वाज आत्रेये* ॥

भर्गाच्चैर्गते ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगतं गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गा-
यणो भवति त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरस्यः ॥

* पथ । कश्यु । श्रुव । मृनु । कर्कटक । रुद्र । तरुद्र । तलुद्र । प्रचुल । विलम्ब । विष्णुज । एते ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

शिवादिभ्यो ॥ ११२ ॥

गोत्रहनि निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्यो ऽपत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमित्रादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठः । तत्तन् शब्दे ऽत्र पठ्यते क्लारिलतणमुदीत्तामित्रं बाधितुम् । एतत्प्रत्ययस्य तु बाधो नेष्यते । तात्त्र्यः । तात्त्र्यः । गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफत्रा शुभादिठका च समावेशार्थम् । तेन त्रैरूप्यं भवति । गाङ्गः । गाङ्गायनिः । गाङ्गेयः । विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिनृत्तणेन चफत्रा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपाशायन्यः । शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्ठिक । चण्ड । जम्भ * । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार । अनभिस्नान † । क्रकुत्स्थ । कर्कोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेहय । खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कर्हूय । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण । क्षीरहृद । जलहृद । परिपिक । जटिलिक । गोफिलिक । बधिरिका । मञ्जीरक । वृष्णिक । रेघ । आलेखन । विश्रवण । खण । वर्त्तनात् । पिठक । पिठाक । तृताक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कारु । उत्तिषा । रोहितिक । आर्य-श्वेत । सुपिष्ट । खर्जूरकर्ण । मसूरकर्ण । तूणकर्ण । मयूरकर्ण । खडक । तत्तन् । ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाशा । यस्क । लह्य । दुघ । अयःसूण । भलन्दन । विरूपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी ॥ द्रुचे नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवणं च ‡ ॥ §

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः । नदीमर-नुषीभ्य इत्यर्थधर्मस्तन्नामेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति

* भण्डेति पा० २ ।

† अनभिस्नानेति पा० २ ।

‡ त्रिवेणीरेवाप्रभतेस्तन्नामिकाणोपवादस्य द्रुच इति ठको ऽपवाद इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

§ कर्हय । कर्कोध । परल । यीवाक्ष । गोभिलिक । राजल । तडाक । यडाक । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतिः प्रत्ययमर्शः । अष्टद्वानि यानि नदीनां मनुषीणां च
नामधेयानि तेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति । ठको ऽपवादः । यमुनायां
अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः । मानुषी-
भ्यः खल्वपि । शिविताया अपत्यं, शैतितः । चिन्तिताया अपत्यं, चैन्तितः ।
अष्टद्व्याभ्यः क्रिम् । चान्द्रभाष्याया अपत्यं, चान्द्रभागेयः । वासवदत्तयः ।
नदीमानुषीभ्य इति क्रिम । सौपर्णेयः । वैनेतेयः । तन्नामिकाभ्य इति
क्रिम् । शाभनायाः, शौभनेयः ॥

ऋष्यन्त्यकृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्यका वृष्णयः कुरव इति वंशा-
ख्या । ऋष्यादिकुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवती, जा
ऽपवादः । अत्र्यादिभ्यस्तु परत्वाद्गुणादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्ता-
वत् । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्यकेभ्यः । श्वाफल्कः । रात्र्यम् । वृ-
ष्णिभ्यः । वापुदेवः । आनिरुद्रः । कुरुभ्यः । नक्रुनः । साहदेवः । कथं
पुनर्नित्यानां शब्दानामन्यकादिवंशममाश्रयणेनान्वाख्यानं युज्यते । के चि-
दाहुः । कथमपि काकनालीयन्यायेन कुर्वादिष्वंशेऽप्यसंकरेणैव नक्रुनसह-
देवादयः शब्दास्सुब्रह्मः संकलितास्ताऽुपादाय पाणिनिना स्मृतिरूपनि-
वद्वेति । अथ वा ऽन्यकृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः
प्रयुज्यन्ते नक्रुनसहदेवादयः, स्तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाधाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्ये ऽण प्रत्ययो भवति,
उकारश्चान्तीदेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं, द्वेमातुरः । पाणमातुरः । सामा-
तुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गणैव सिद्धः ।
स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशो ऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्यहणं न भवति । संख्यासंभद्र-
पूर्वाया इति क्रिम् । सौमात्रः । शुभादिषु पाठात्तु वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति ठकोपवादः । तत्सन्निधौगेन

कनीनशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजाचिषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभारद्वाजाचिष्वपत्यविशेषे-
ष्वपत्ययो भवति । विकर्णा भवति वात्स्यश्चेत् । विकर्णिरन्यः । शौङ्गे
भवति भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गिरन्यः । छागलो भवत्यात्रेयश्चेत् । छागलि-
रन्यः । शुङ्गाशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति ततो ठक् प्रत्युदाहरन्ति शौङ्गेय
इति । द्वयमपि चैतत्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ।

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तन्नामिकाणो बाधके द्रुच इति ठकि प्राप्ते ऽपत्ययोः पत्ते वि-
धीयते । पीलाया अपत्ये वागपत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं, पैलः ।
पैलेयः ॥

ठक् मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन
त्रैक्यं भवति । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रीभ्यो ठक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टावादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्यो ऽपत्ये
ठक् प्रत्ययो भवति । सौपर्ण्यः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थ-
ग्रहणे इह न भवति । इडविडो ऽपत्यं, दरदो ऽपत्यम्, ऐडविडः, दार-
द, इति ॥ षडवाया वृषे वाच्ये ॥ * ॥ षाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्रा-
प्तस्ततो ऽपकृष्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ॥ अण् कृञ्वा-
कोकिलात्स्मृतः ॥ * ॥ कृञ्वाया अपत्यं, कौञ्जः । कौकिलः ॥

द्रुचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्रुचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति ।
तन्नामिकाणोपवादः । दत्ताया अपत्यं, दात्तेयः । गौपेयः । द्रुच इति
किम् । यामुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीयहणं निवृत्तम् । चकारो द्वच इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारा-
न्तात्प्रातिपदिकादनिजन्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैधेयः ।
इत इति किम् । दाक्षिः । ग्लाक्षिः । अनिज इति किम् । दाक्षायणः ।
ग्लाक्षायणः । द्वच इत्येव । मरीचैरपत्यं, मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमदिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति । यथायो-
गमित्रादीनामपवादः । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोऽनुकर्ममुच्चयार्थं
आकृतिगणतामस्य बोधयति । गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्येवमादि मिदं भवति ।
शुभ्र । विष्टपुर । ब्रह्मकृत । शतद्वार । शतावर । शलाका । शालाचल ।
शलाकाभू । लेखाभू । विमान् । विधवा । कृकमा । रोहिणी । रुक्मिणी ।
दिशा । शालूक । अजवस्ति । शकन्धि ॥ लक्ष्मणश्यामयोर्वसिष्ठे ॥ गौधा ।
कृकलास । अणीव । प्रवाहण । भरत । भारम * । मृकण्डु । मघष्टु ।
मकष्टु । कर्पूर । इतर । अन्यतर । आलीठ । सुदत्त । सुचत्तस् । सुनामन् ।
कद्रु । तुद्र । अकशाप । कुमारिका । किशोरिका । कुवेणिका । जिह्वा-
शिन । परिधि । वायुदत्त । ककल । खट्वर । अम्बिका । अशोक । शुद्रुपि-
ङ्गला । खंडोन्मत्ता । अनुद्रष्टि । जरतिन् । बलिर्वादिन् । विद्यज । बीज ।
श्वन् । अश्मन् । अश्व । अजिर ॥ †

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुषीतकशब्दाच्च काश्यपे ऽपत्यविशेषे ठक् प्रत्ययो
भवति । वैकर्ण्यः । कैषीतकेयः । काश्यप इति किम् । वैकर्ण्यः । कैषीतकिः ॥

भुवो वुक्च ॥ १२५ ॥

* भारतेति पा० २ ॥

† स्थूल । सकण्डू । मकथु । यमष्टु । कष्टु । सकण्ड । मकण्ड । गुद । रुद्र । कुशे-
रिका । शकल । शबल । उग्र । अजिन । एते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

भूशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च वुगागमः ।
भ्रौवेयः ॥

कल्याणादीनामिन्ड् ॥ १२६ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति,
तत्सन्धियोगेन च इनडादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं यज्ञणं, प्रत्ययस्य
मिदृत्वा इत्येषामुभयार्थम् । कल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः ।
हृद्गमिन्ध्वन्तइत्युभयपदद्वयः । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी ।
अनुदृष्टिः । अनुसृष्टिः । जरती । बनीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा ।
परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति, कुनटा । पररूपं निपातनान् । कुलटाया अपत्ये
ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च वा इनडादेशो भवति । आदेशार्थं
वचनं, प्रत्ययः पूर्वैव मिदृः । कौलटिनेयः । कौलटेयः । या तु कुला-
न्यटन्ती शीलं भिनत्ति, ततः लुट्वाभ्यां वेति परत्वाद् ढ्का भवितव्यम् ।
कौलटेरः* ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः ॥ चटंकाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ चटकस्यापत्यं, चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुभक्त्यः ॥ * ॥
चटकाया अपत्यं स्त्री, चटका * ॥

गोधाया ढ्क् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये ढ्क् प्रत्ययो भवति । गौधेरः । शुभादिष्वयं
पठ्यते । तेन गौधेयोपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति ।

* चटकेत्यस्यापि ज्ञादित्वाट्वाबित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

गौधारः । आचार्यग्रहणं पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भवि-
ष्यति । आर्यवचनमनर्थकं, रक्षा सिद्धत्वात् । ज्ञापकं त्वयमन्येभ्यो ऽपि
भवतीति । जाडारः । पाण्डारः ॥

... तुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

द्रुगनुवर्तते, न आरक् । तुद्रा अङ्गहीना धर्महीना* श्व । अर्थधर्मेण
तदभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तुद्राभ्यो वापत्ये द्रक्
प्रत्ययो भवति । ठकोपवादः । काणेरः । काणेषः । दासेरः । दासेयः ॥

पितृष्वसुम्न ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुशब्दादपत्ये ढप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पैतृष्व-
स्त्रीयः ॥

ठकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ठकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः ।
कयं पुनरिह ठक् प्रत्ययः । एतदेव ज्ञापकं ठको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति ।
ढप्रत्ययो ठकि लोपश्च । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्यो ऽपत्ये ढप्रत्ययो भवति । अणा-
दीनामपवादः । कामण्डलेयः । शैलान्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये ढप्रत्ययो भवति । अणादीनामप-
वादः । गार्ष्ट्यः । हार्ष्ट्यः । गृष्टिशब्दे यश्चतुष्पाद्वचनस्ततः पूर्वणैव
सिद्धः, अचतुष्पादर्थे वचनम् । गृष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विप्रि ।
कुट्रि । अजवस्ति । मिच्छयु† ॥

* शीलहीनाश्चेति पा० २ ।

† फलि । अलि । दृष्टि । एते ज्ञाधिकाः पुस्तकान्तरे ।

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥

राजन्श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिजो-
रपवादः । राज्ञ्यः । श्वशुर्यः ॥ राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ * ॥ राज-
न्यो भवति, तत्रियश्चेत् । राजनोन्यः ॥

क्षत्राड्यः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जाति-
शब्द एव । क्षत्रिन्यः ॥

कुलात्खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दा-
न्तात्प्रातिपदिकात्केवलाच्चापत्ये खः प्रत्ययो भवति । आद्यकुलीनः ।
श्रात्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुजौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससंब-
न्धिनः पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात्कुलशब्दादन्य-
तरस्यां यन् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोपि भवति ।
कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुचपूर्वादिपि यथा
स्यात् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादङ्खजौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः * । माहाकुलः । माहाकुलीनः ।
महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाङ्कुक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः खश्च ।
दोष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुक्कः ॥ १४३ ॥

* अद्याकुलशब्दादङ्खजौ प्रत्ययो भवतः । अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः खश्चेति
पा० २ ।

स्वसृशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति । अलोपवादः । स्वसृपत्यं,
स्वसृयः ॥ .

भ्रातृव्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराच्छ्व । अलोप-
वादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरे
ऽकारमिवार्थं निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन्सप्रत्ययो
भवति समुदायेन चेदमित्रः सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोत्र नास्त्येव । पाप्मना
भ्रातृव्येण । भ्रातृव्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये टक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ठगादी-
नामपवादः । रेवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली* । मणि-
पाली । द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृकयाह । कर्णयाह । दण्डयाह ।
कुक्कुटात्* ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः
शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्त् कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंवि-
ज्ञाने मात्रा व्यपदेशापत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं, गार्ग्या ज्ञात्मः । गार्गि-
कः । ग्लुक्कायन्या अपत्यं, ग्लौक्कायनः । ग्लौक्कायनिकः । गोत्रादूनोति
यूनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् । कारिकेयो ज्ञात्मः । स्त्रिया इति
किम् । औष्णविर्जात्मः । कुत्सनइति किम् । गार्ग्यो माणवकः ॥

वृद्धाट्कसौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सनइत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगो-
त्रादपत्ये बहुलं टक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागविज्ञेर्भागवि-

* वृकवञ्चु । चोमरयाह । ककुदात् । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे धिकाः ।

त्तिकः । तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः । पत्ते यथाप्राप्तं फक् । भागवि-
त्तायनः । पत्ते तार्णबिन्दविः । अकशापः शुभ्रादिः । आकशापेयः । तस्या-
पत्यमाकशापेयिकः । पत्ते आकशापेयिः ।

भागपूर्वपदो विक्तिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्टबहुलं ततः ॥

वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् । औपगविर्जात्मः ।
कुत्सनइत्येव । भागवित्तायनो माणवकः । बहुलग्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् ।
गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्वारो योगास्तेषु प्रथमः कुत्सनएव । अन्यः सौवी-
रगोत्रएव । मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद्बहुलग्रहणाल्लभ्यते ॥

फेक्क च ॥ १४८ ॥

कुत्सनइत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिजो ग्रहणं न फिनः,
वृद्धार्थिकारात् । फिजन्तात्प्रातिपदिकात्सौवीरगोत्राट्टपत्ये कः प्रत्ययो
भवति चकाराट्टक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिज्,
तस्यापत्यं, यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सनइत्येव । यामुन्दा-
यनिः । फिजन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य ण्यवत्त्रियार्पजित इति लुक् ।
सौवीरेष्वित्येव । तैकायनिः ।

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्ण्याणिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सनइति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिमिमतशब्दाभ्यां
सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिजौ प्रत्ययौ भवतः । फकोपवादः । अल्पा-
चत्तरस्यापूर्वनिपातो लक्षण्यभिवारविहं, तेन यथासंख्यमिह न भवती-
ति । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरे-
ष्वित्येव । फाण्टाहृतायनः । मैमतायनः । फाण्टाहृतेर्यजिजोश्चेति फक् ।
मिमतशब्देऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । कुरुनादिभ्यो ण्य इति कुरुशब्दादपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति । स तु क्षत्रियात्तद्राजसंज्ञकस्तस्य बहुषु लुका भवितव्यमयं तु श्रूयतएव । कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिषु पाठात्किञ्चपि भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्दात् पठ्यते, स जातिवचनः । त्रैवर्णिके यः किं चिन्न्युना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरसूत्रेणैव ण्यः पिटुः । केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कौशिन्यः । पुंवद्भावे न भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाञ्जन्द्मीति पठ्यते, कथं भाषायां वेन्यो राजेति । कान्तु स एवायं प्रमादात्कारिभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वादिबन्तकार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा लुगादिक्रममिति दिश्यते । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य कान्ता वामरथः । वामरथानि संघाङ्गलक्षणानि । स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् । कुरु । गर्ग । मङ्गुष । अजमारक । रथकार । वावदूक ॥ मम्राजः क्षत्रिये ॥ कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामोप्यपि । गणकारि । कैशोरि । कापिञ्जलादि । कुट । श नाका । मुर । एरक । अत्र । दभं । केशिनी ॥ वेनाञ्जन्द्मि ॥ शूर्पणाय । श्यावनाय । श्याव-
रथ । श्यावपुत्र । सत्यंकार । वडभीकार । शकु । शाक । पथिकारिन् । भठ । शकन्थु । कर्तुं । हर्तुं । शाकिन् । इनपिण्डी ॥ वामरथस्य कण्वा-
दिवत्स्वरवर्जम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकान्तलक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिपेयः । कारिपेयः । लातण्यः । कारिभ्यः । तान्तुवः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥
विष्काटक । काक । म्फागटक । शाकिन् । घातकि । धेनुजि । पृथुद्धकार ।
गतां अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

एये प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्यो ऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिषेणिः । हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्नुवायिः * । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । तत्तन्शब्दः शिवादिस्तेनाणार्यामिञ् बाध्यते न तु एयः । तत्क्षोपत्यं, ताक्षः । ताक्षयः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तै- कायनिः । कैतवायनिः । वृषशब्देन पठ्यते तस्य प्रत्ययसन्वियोगेन यका- रान्तत्वमिष्यते । वार्षायणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते स च तत्त्रियवचनः । औरसशब्देन तत्त्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिभ्यो ग्यस्तद- न्ताद् इजैत्र भवितव्यम् । तथा च एयतत्त्रियार्पणित इत्यत्रोदाहृतं कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितव । संज्ञा । बाल । शिवा । उरस् । शाठ्य । सैन्यव । यमुन्द्र । रूप्य । याम्य । नील । अमित्र । गौकत्य । कर् । देवरथ । तैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । शैकयत । सैतयत । ध्वजवत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरहु । वह्यका । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ † ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः ॥ परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते ॥ कौसल- स्थापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसन्वियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते ।

* तैत्रवायिरित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ऋष्य । भीत । जाजन । रस । लावक । ध्वजकद्र । वसु । बन्धु । आयन्धका । सुयामन् । एते ऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।

तथा च स्मृतन्ताम् ॥ दण्डकोसलकर्मरक्षागवृषाणां युद्धादिष्टयेति ॥
दागव्यायनिः । कौसल्यायनिः । कर्मर्यायणिः । क्षाग्यायनिः । वार्यायणिः ॥

अणो ह्यचः ॥ १५६ ॥

अणन्ताद् द्युचः प्रातिपदिकादपत्ये फिज् प्रत्ययो भवति । इओप-
वादः । कार्यायणिः । हार्यायणिः * । अण इति किम् । दातायणः । द्युच इति
किम् । औपगविः ॥ त्यदादीनां वा फिज् वक्तव्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः ।
त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः । तादः । अणत्र प्रः ॥

उदीचां वृद्धादगोचात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिज् प्रत्ययो भवति उदीचा-
माचार्याणां मतेन । आम्नगुप्तायनिः । यामरत्तायणिः । कारिशब्दादपि
वृद्धादगोत्रात्परत्वादनेनैव भवितव्यम् । नापितायनिः । उदीचामिति
किम् । आम्नगुप्तिः । वृद्धादिति किम् । याजदत्तिः । अगोत्रादिति किम् ।
औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्क ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिज् प्रत्ययो भवति
तत्सचियोगेन चैषां कुगागमः । यद्विह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थ-
मेव ग्रहणमन्येषामुभयार्थम् । वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः । इजा-
द्वपवादो योगः । उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेषां भवन्ति । वाकिनिः ।
गारेधिः । वाकिन । गारेध । कार्कट्य । काक । लङ्का ॥ चर्मवर्मिणोर्न-
लोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वणैव प्रत्ययः
सिद्धस्तस्मिन्नेन कुगागमोन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकादप्यः
फिज्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूते ऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन
त्रैरूप्यं संपद्यते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ।
वात्सीपुत्रकायणिः । वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिः ॥

* यास्क इति शिवादिभ्याम् । यास्कस्यापत्यं यास्कायनिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्राचामष्टङ्गात्फिन्बहुलम् ॥ १६० ॥

अष्टङ्गाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन ।
 भ्लुचुकायनिः । अहिचुम्बकायनिः । प्राचामिति किम् । ग्लौचुकिः ।
 अष्टङ्गादिति किम् । राजदन्तिः । उदीचां प्राचामन्यतराणां बहुलमिति
 सर्वणते विकल्पार्थास्तेषामेकेनैव सिद्धयति तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहु-
 लग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । क्व चिव भवत्येव । दातिः । प्लातिः ॥

मनोर्जातावज्यतौ पुक् ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादज् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्निधौ पुगागमः
 समुदायेन चेज्जातिगम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दाद्येतौ । अपत्यार्थोत्र
 नास्त्येव । तथा च मानुषा इति बहुषु न लुभवति । अपत्यविवक्षायां
 त्वणैव भवितव्यम् । मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूढ्वन्यस्तेन सिद्धयति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवति । संबन्धिवचनत्वादपत्यश-
 ब्दस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्भस्यः पत्यं
 पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः । अपत्यमिति व्यपदेशोऽयं संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः ।
 पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरस्य मा भूत् । कौञ्जिः । गार्गिः । गोत्रप्रदेशा
 एको गोत्रइत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादि, स्मिन् जीवति
 सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिक-
 रण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि पृष्ट्वा विपरिणाम्यते पौत्रप्रभृतेर्यदपत्य-
 मिति । तेन चतुर्थ्यादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः ।
 तुशब्दोवधारणार्था युवैव न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पैत्रप्र-
भृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् मृते पित्र द्वौ वंश्ये भ्रा-
तरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवश्यायमारम्भः । पूर्वजाः
पित्रादयो वंश्या इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः । अकारणत्वात् । गार्ग्ये
जीवति गार्ग्यायणस्य कनीयान्भ्राता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । शा-
त्तायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्

उभयत्र दशाहानि कुलस्यत्र न भुज्यते । ॥

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । भ्रातृन्यस्मिन्सपिण्डे
स्थविरतरे जीवति पैत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं
जीवतिप्रहरणं सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः । तस्मिन्निर्देश उभयोक्त-
वार्थः । स्यानेन वयसा चात्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात् । पितृव्ये पितामहे
भ्रातरि वयसाधिके जीवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्या वा । वा-
त्स्यायनः । वात्स्यो वा । दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । स्थविरेति किम् । स्या-
नवयस्यनूने गार्ग्य एव भवति । जीवतीति किम् । मृते मृते वा गार्ग्य
एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्वाचं वृद्धमित्यु-
च्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासाम-
र्थ्याद्वाचं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति पठ्यनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य
कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायणः । गार्ग्या वा । तत्र भवान् वात्स्या-
यनः । वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । पूजायामिति
किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

* दानं प्रतिग्रहो होमः स्याध्यायश्च निवर्तते इति पद्याधर्मधिकं कुत्र चित् ।

रूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधाने विकल्पो, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पते गोत्रसंज्ञैव भवति, प्रतिपत्ताभावात् । गार्ग्यो जाल्मः । गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाल्मः । वात्स्यायनो वा । दाक्षिर्जाल्मः । दाक्षायणो वा । कुत्सायामिति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्तत्त्वित्यादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दे यः तत्त्वित्वाच्ची तस्मादपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । पाञ्चालः । ऐत्वाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् । द्रुह्योरपत्यं, द्रौह्यवः । पौरवः । तत्त्वित्यादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं, पाञ्चालिः । वैदेहिः ॥ तत्त्वित्समानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥ पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अष्टद्विंशतीति प्राप्तस्य वृजोपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावेतौ तत्त्वित्याभिधायिनौ ताभ्यामञ्जपवादे वृद्धादिति ञ्ङि प्राप्ते पुनरञ्चिधीयते । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

ह्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात्तत्त्वित्याभिधायिनो द्वौचो मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येतेभ्यश्चापत्ये ऽण् प्रत्ययो भवति । अञ्जोपवादः । आङ्गः । वाङ्गः । सौरमसः । पौण्ड्रः । मागधः । कालिङ्गः । सौह्यः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धेकोसलाजादाञ्जङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्तत्त्वित्यादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलाजपदशब्दाभ्यां चापत्ये ञ्ङि प्रत्ययो भवति । अञ्जोपवादः । वृद्धा-
न्तावत् । आम्बष्ठः । सौवीर्यः । इकारान्तात् । आधन्त्यः । कौन्त्यः ।

कौमलाजादयोरवृद्धार्थं वचनम् । कौसल्यः । आजाद्याः । तपरकरणं क्रिम् ।
कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः तत्त्रिपदस्तस्यापत्यं कौमारः ॥ पाण्डेर्जन-
पदशब्दात् तत्त्रियाङ् इण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पाण्ड्यः । अन्यस्मात्पाण्डव
एव । तस्य राजनीत्येव । आम्बष्पो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौ-
सल्यः । आजाद्याः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दोत्तत्त्रियादित्येव । कुरुशब्दाच्चादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो
ण्यः प्रत्ययो भवति । अणजोरपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः न नैषधः ।
नैषधः । तस्य राजनीत्येव । कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्ययथकलकूटाश्मकादिङ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् तत्त्रियादित्येव । साल्वा नाम तत्त्रिया तन्नामिका
तस्या अपत्यं, दृढ इति ढक् । साल्वेयः ॥ अणपीष्यते ॥ साल्वः । तस्य
निवासः साल्वा जनपदः । तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः तत्त्रियवृत्तिभ्य
इदं प्रत्ययविधानम् । साल्वावयवेभ्यः प्रत्ययथकलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये
इङ् प्रत्ययो भवति । अजोरपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः । माद्रकारिः ।
यौगन्धरिः । भौलिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्म-
किः । तस्य राजनीत्येव । औदुम्बरो राजा ।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥

जनपदशब्दात् तत्त्रियादित्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्यय-
मृश्यन्ते, न तु पूर्वं, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । ते ऽजादयस्त-
द्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चेदाहृतम् । तद्राजप्रदेशास्तराजस्य बहुषु
तेनैवास्त्रियामित्येवमादयः ॥

कम्बोजास्तुक् ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् तत्त्रियादित्यनेन विहितस्याजो लुगुच्यते । कम्बो-
जात्प्रत्ययस्य लुग् भवति । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोला-
दर्थम् ॥ * ॥ कम्बोजः । चोलः । केरलः । शकः । यवनः । तस्य राज-
नीत्येष । कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च * ॥ १७६ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां
लुग्भवति । अवन्तिकुन्तिभ्यां ज्यङ् कुरोण्यस्य । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।
स्त्रियामिति किम् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौरव्यः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भ-
वति । तकारो विस्फोटार्थः । शूरसेनी । मट्टी । दरत् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वच-
नात् तदन्तविधिरत्र नास्ति तेनेह न भवति । आम्बुष्या । सौवर्ष्या ॥

न प्राच्यभगादिधौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भगादिभ्यो धौधेयादिभ्यश्चात्पन्नस्य लुग् भवति । अत
श्चेत्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिपिद्यते । प्राच्येभ्यः तत्त्रियेभ्यस्तावत् ।
पाञ्चाली । वैदेही । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । भर्गादिभ्यः । भार्गी ।
कारुषी । कैकेयी । धौधेयादिभ्यः । धौधेयी । शौभ्रयी । शौक्त्रयी । कस्य
पुनरकारस्य प्रत्ययस्य धौधेयादिभ्यो लुक् प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । पाञ्चमिक-
स्याजः पश्वादिधौधेयादिभ्यामणञ्जावित्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकर-
णस्यस्यानेन लुक् प्राप्नोति । एतदेव विज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राज-
स्यातश्चेत्यनेन लुग्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनं पश्वाद्याणः
स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पशूः । रक्षाः । असुरी । तथा चोक्तं “यैधे-
यादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्वाद्याणो लुगिति” । भर्ग । करुष । कैकय । क
श्मीर । साल्व । सुस्यल । उरश । कौरव्य । भर्गादिः । धौधेय ।
शौभ्रय । शौक्त्रय । यावाण्य । वार्त्तय । धार्त्तय । त्रिगर्त्त । भरत ।
उशीनर । धौधेयादिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तो चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* अतिप्राचीनपुस्तकद्वये चगव्दरहितं सूत्रं दृश्यते ।

+ उरम । पा०२

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्रस्य वर्णान्तरापादनमिह रज्जेत्यर्थः । रज्यते ऽनेनेति रागः । तेनेति तृतीयासमर्थाद्वायविशेषवाचिनः शब्दाद्भक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माज्जिष्ठम् । कै-
सुम्भम् । रागादिति किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं काषायौ गर्दभस्य
कर्णौ हरिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति । उपमानाद्विविष्यति, काषायाविव
काषायौ । हरिद्राविव हरिद्रौ । द्वैपवैयाघ्रादत्रिति यावत्तृतीयासमर्थवि-
भक्तिरनुवर्तते ॥

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्टक ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं, लाक्षिकम् । रौचनि-
कम् । शाकलिकम् । कार्दमिकम् ॥ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ॥ शाक-
लम् । कार्दमम् ॥ नील्या अन् वक्तव्यः ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् ॥
पीतात् कन् वक्तव्यः ॥ * ॥ पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ हरिद्रामहाराजनाभ्या-
मऽवक्तव्यः ॥ * ॥ हरिद्रम् । माहाराजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशे-
षवाचिनः शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योसौ
युक्तः, कालश्चेत्स भवति । कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते ।
पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति ।
पुष्येण युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः ।
पौषमहः । माघी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रमसा
युक्ता रात्रिः । काल इति किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ।

लुबविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे । न चेन्नतत्रयु-
क्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषोभिधीयते । यावान् कालो नतत्रेण युज्यते
ऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अवि-
शेषइति किम् । पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्बिहितः पूर्वेण, विशेषार्थोयमारम्भः । श्रवणशब्दाद-
श्रवत्यशब्दाच्चेत्यचस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञायां विशेषे । श्रवणा
रात्रिः । अश्रवत्या मुहूर्तः । लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवति । निपातनाद्
विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीति । संज्ञायामिति किम् । श्रवणी आ-
श्रवत्यी रात्रिः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥

नतत्रद्वन्द्वान्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले कः प्रत्ययो भवति विशेषे
चाविशेषे च । रात्रानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अविशेषे ।
अद्य रात्रानुराधीयम् । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, यद् दृष्टं साम चेत्तद्वति । कृञ्चेन दृष्टं, क्कौञ्चं साम । वासिष्ठम् ।
वैश्वामित्रम् ॥

कलेढक् ॥ ८ ॥

कलिशब्दान्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भ-
वति । अणोपवादः । कलिना दृष्टं साम, कालेयम् ॥ सर्वत्राग्निमलिभ्यां
ढक्त्वस्यः ॥ * ॥ अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतमग्नेः
स्वमिति सर्वत्र ढगेव भवति । आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्त-
व्यम् ॥ दृष्टे सामनि अण् वा डिद्ववतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उशनसा
दृष्ट साम, औशनसम् । औशनम् ॥ ज्ञाते चार्थं योन्येन बाधितः पुनरखिधी-

यते स वा द्विद्ववतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्राग्दीव्यतोऽण् प्राप्तः कालठजा
बाधितः सन्धिवेलादृतुनक्षत्रेभ्य इति पुनर्विधीयते स वा द्विद्ववतीति
वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः । शतभिषजः ॥ तीयादीकृक्
स्वार्थे वा वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वितीयकम् । तार्तीयकम् । द्वितीयकम् ।
तृतीयकम् ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया तृतीया विद्या ॥ गोत्रादङ्कुव-
दिष्यते ॥ * ॥ दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे । औपगवेन दृष्टं साम, औपगवकम् ।
कापठवकम् । गोत्रचरणादुञ् भवति ।

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण्डिद्वौ विधीयते ।

तीयादीकृक् न विद्याया गोत्रादङ्कुवदिष्यते ॥

वामदेवाङ् इडङ्गौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थादृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे इत् इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । अणोपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम, वामदेव्यं साम ।
तित्करणं स्वार्थम् । डित्करणं क्रिमर्थं, ययतोश्चातदर्थे इति नञ् उत्त-
रस्यान्तादात्तत्वे विधीयमाने ऽनयोर्ग्रहणं मा भूत् । अननुबन्धक्यहणप-
रिभाषया एकानुबन्धक्यहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते । अवाम-
देव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन क्रिमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं मा ऽतदर्थं भूढामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्त्रो
रथः । काम्बलः । चाम्बलः । रथ इति क्रिम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः ।
समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिदवयवो वस्त्रादिभिरवे-
ष्टितः । तेनेह न भवति । छात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दाद्वृत्तीयासमर्थोत्परिवृत्तो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दे राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थोयिनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥

द्वैपवैयाघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, तदभ्यां तृतीयासमर्थोभ्यां परिवृत्तो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वरे विशेषः । द्वेपेन परिवृत्तो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्तं निपात्यते ऽपूर्ववचने । पाणियहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः स्त्रिया ऋपूर्वत्वे निपातनमेतत् । ऋपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपत्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थोदुपयन्तरि प्रत्ययः । ऋपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपत्ना कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययो ऽपूर्वत्वे द्योत्ये ।

कौमारपूर्ववचने कुमार्या अखिधीयते ।

ऋपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

कुमार्या भवः कौमारः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममचेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोदमत्रवाचिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे याविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति, प्रसिद्धेः । अमत्रं भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शराव ओदनः । माल्लिकः । कार्परः । अमत्रेभ्य इति किम् । पाणाबुद्धृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः तीराद्धुजिति यावदनुवर्त्तते ॥

स्थण्डिलाच्छदितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थोऽथ शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेद्वृतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थण्डिलो भित्तुः । स्थण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रतइति क्रिम् । स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्तः ॥

संस्कृतं भक्ताः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽत्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्ताश्चेति भवन्ति । खरविशदमभ्यवहारार्थं भक्तमित्युच्यते । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्ता भ्राता अणूपाः । कालशाः । क्रौम्भाः । भक्ता इति क्रिम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थोऽत्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उच्यम् ॥

दध्मष्टक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थोऽत्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दधनि संस्कृतं, दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्टकं वक्ष्यति तेनैव स्मृम् । न सिद्ध्यति । दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवात्कर्षाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थोऽत्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे अन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । एते यथाप्राप्तमण् भवति । औदश्वितम् । औदश्वत्कम् ॥

क्षीरादुञ्ज् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात्सप्तमीसमर्थोऽत्संस्कृतं भक्ता इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । क्षीरे संस्कृता, क्षीरेयी यवागूः ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थोऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्वति । इतिकरणस्तत्त्वेद्विव-
क्षा । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यतइति । मा-
सार्द्धमाससंवत्सराणामेवा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः ।
पौषोर्द्धमासः । पौषः संवत्सरः । इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मि-
न्देशरात्रइति । भूतकमासे च न भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च
तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणं, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते, संज्ञाशब्देन तु-
ल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुं, नह्ययं लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु
संप्रति ज्ञापिते यत्तत्रतत्रोच्यते इतिकरणस्तत्त्वेद्विवक्षेति तदुपपन्नं भवति ।
अथ पौर्णमासीति कोऽयं शब्दः । पूर्णमासादण्, पौर्णमासी । अथ वा पूर्णा
माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आयहायण्यश्वत्याटुक ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आयहायणीशब्दादश्वत्यश-
ब्दाच्च प्रथमासमर्थोऽपौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्य-
यो भवति । अणोपवादः । आयहायणिको मासः । अर्द्धमासः । संवत्स-
रः । एवमाश्वत्यकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति,
सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन्विषये । नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ढ-
विधीयते । फाल्गुना मासः । फाल्गुनिकः । श्रवणः । श्रवणिकः । का-
र्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थोऽस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति,
यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुरो-
डाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्विधये प्रत्ययः । इन्द्रो देवता ऽस्य सेन्द्रं

हविः । आदित्यम् । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् । कन्या
देवता ऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथं-
मानेयो वै ब्राह्मणो देवतेत्येति, उपमानाद्बुद्धिष्यति । महाराजप्रोष्ठपदाट्ट-
त्रिति यावत्सास्य देवतेत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः
संज्ञानिरुत्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वैर्णैवागप्रत्ययः सिद्ध इ-
कारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्निधौ । कायं
हविः । कायमेककपानं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात्सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः ।
शुक्रियं हविः । शुक्रियोध्यायः ॥

अपोनप्त्वपान्नपृथ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्त् अपाचप्त् इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवते-
त्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपान्नपृथीयम् । अ-
पोनपाद् अपानपादिति देवताया नामधेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसन्निधौ-
गेन रूपमिदं निपात्यते ॥

क्व च ॥ २८ ॥

अपोनप्त् अपाचप्त् इत्येताभ्यां क्वकारः प्रत्ययो भवति सास्य
देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रीयं हविः । अपाचप्त्रीयम् ।
योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहारार्थः ॥ क्वप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णेबिन्दवीयम् ॥ शतरुद्राच्छ्व
घश्च ॥ * ॥ शतरुद्रीयम् । शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छ्व, सास्य देवते-
त्यस्मिन्विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । महेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् व्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् व्यण्प्रत्ययो भवति साम्यं देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । गकारो वृद्धार्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सोमी चक्र ॥

वायृतुपिचुपसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति साम्यं देवतेत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । चतव्यम् । पिच्यम् । उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवी गुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्यतिगृ-

हमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्चः प्रत्ययो भवति साम्यं देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य, द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । गुनश्च मीरश्च तौ देवते अस्यति, गुनासीरीयम् । गुनासीर्यम् । गुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान्देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्यतीयम् । वास्तोष्यत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ठक् प्रत्ययो भवति साम्यं देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निर्देवतास्य, आग्नेयो ऽष्टाकपालः ॥ प्राग्दीव्यतीयेषु तद्वितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिप्यां ढग्वक्तव्यः ॥ * ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवानिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्ययो भवन्ति साम्यं देवतेत्यस्मिन्विषये । कालाट्टजिति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधायन्ते ते साम्यं देवतेत्यस्मिन्नर्थे तथैवेत्यन्ते, तदर्थेभिदमुच्यते । वत्करणं सर्वसाद्रूपपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा, मासो देवतास्य, मासिकम् । आर्द्ध-
मासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्टञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवते-
त्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य महाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ॥
ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्ततइति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ नवय-
ज्ञास्मिन्वर्तते, नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥
पूर्णमासो ऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थो ऽनु-
बन्ध इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत् डुलच्
इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्यन्ते । पितृभ्राता पितृव्यः । मातृभ्राता मातुलः ।
ताभ्यां पितरि डामहच्, मातरि पिच्च । ताभ्यामेव पितरि डामहच्
प्रत्ययो भवति । पितुः पिता, पितामहः । मातुः पिता, मातामहः ।
मातरि पिच्च । पितामही । मातामही ॥ अवेर्दुग्धे सोढूदूषमरीसचो
वक्तव्याः ॥ * ॥ अवेर्दुग्ध, मविसेठम् । अविदूषम् । अविमरीसम् ॥ ति-
लाचिष्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ निष्फलस्तिल, स्तिलपिञ्जः ।
तिलपेजः ॥ पिञ्जश्छन्दसि ङिच्च ॥ + ॥ तिल्पिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थ्यात्समूह इत्येतस्मिन्चर्धे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । किमिहोदाहरणम् । वित्तवदाकुदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रति-
पदं ग्रहणम् । अचित्ताटुकं वक्ष्यति, अनुदात्ताद्विज्ञ, गोत्राद्विज्ञ, प्रतिपदं च
केदारान्ध्रज्येत्येवमादि तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां
समूहः, काकम् । बाकम् । इनित्रकट्यचश्चेति यावत्समूहाधिकारः ॥
गुणादिभ्यो शामञ्चत्तयः ॥ * ॥ गुणयामः । करणयामः । गुण । करण ।
तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः * ॥

* गुणादिभ्य इत्यादिभ्योऽकृतिगण इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

भित्तादिभ्यो ऽण् ॥ ३८ ॥

भित्तेत्येवमादिभ्यः शब्दभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भित्ताणां समूहो, भैतम् । गर्भिणम् । युवतिशब्दोत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्भावो न भवति भस्याठे तद्धितइति । युवतीनां समूहो, यौवतम् । भित्ता । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मिन् । धर्मिन् * । सहस्र । युवति । पदाति । पटुति । अथर्वन् † । दक्षिणा । भूत ‡ ॥

गोत्रोत्तोरध्वरभराजन्यराजपुत्रवत्स-

मनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते ऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगधानां समूहः, औपगवकम् । कापटवकम् । उत्तन् । औत्तकम् । उष्ट्र । औष्ट्रकम् । उरध्व । औरध्वकम् । राजन् । राजकम् । राजन्य । राजन्यकम् । राजपुत्र । राजपुत्रकम् । वत्स । वात्सकम् । मनुष्य । मानुष्यकम् । अज । आजकम् । “प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवान्” इति यलोपो न भवति आपत्यस्य च तद्धिते नातीति ॥ वृद्धाञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृद्धानां समूहो, वार्द्धकम् ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अचित्तलक्षणस्य ठको ऽपवादः । केदाराणां समूहः, कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ गणिकायाश्च यञ्प्रत्ययः ॥ * ॥ गणिकानां समूहो, गाणिक्यम् ॥

* चर्मन् । धर्मन् । इति पा० २ ।

† अथर्वन् । इति पा० २ ।

‡ विषय । श्रोत्र ॥ वृद्धादिभ्यः खण्डः ॥ वृद्धखण्डः । तरुखण्डः । वृत्त । तरु । पादप । इत्याधिकमत्र पुस्तकद्वये । तत्रैकस्मिन् पुस्तके “वृद्धादिभ्यः पण्डप्रत्ययो भवति । वृद्धपण्डः । तरुपण्डः” । इति पा० २ ।

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

कवचिन्शब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ।
कवचिनां समूहः, कवचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । के-
दाराणां समूहः, कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येत-
स्मिन्विषये । नकारः, स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माण-
व्यम् । वाड्यम् ॥ यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पृष्ठानां समूहः,
पृष्ठः ॥ अहः खः क्रतौ ॥ * ॥ अह्नां समूहो, ऽहीनः क्रतुः । क्रताविति
किम् । आहः । खण्डिकादिषु दर्शनादऽभवति ॥ पश्वाण्यस्त्वक्तव्यः ॥ * ॥
पशूनां समूहः पार्श्वम् । पदमज्जक्त्वाद् गुणो न भवति ॥ वातादूलः ॥ * ॥
वातानां समूहो, वातूलः * ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । ग्रा-
माणां समूहः, ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता ॥ गजाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ गजानां समूहो, गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । कपोतानां समूहः, कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह
इत्येतस्मिन्विषये । आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः,
खाण्डिकम् । वाडवम् । तुद्रकमालवशब्दोऽत्र पठ्यते । तुद्रकाश्च मालवा-
श्चेति तत्तत्तद्वृत्तः । ततः पूर्वणैवाजि सिद्धे वचनं गोत्रबुद्बुद्वाधनार्थम् ।

* वातादित्यारभ्य वातूल इत्यन्तः पाठाः ऽहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

ननु च परत्वादत्रा वुञ् बाधिष्यते । न च गोत्रसमुदायो गोत्रं, न च तदन्तविधिरत्रास्ति । एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति वुञ् पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापटवक्रमिति वुञ् भवति । वानहस्तिं गौधेनुक्रमिति च तदन्तविधिः । तुद्रकमाल-
वादित्येतावता योगविभागेन पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः,
पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते सेनासंज्ञायामिति । तुद्रकमालवात्सेनासंज्ञा-
यामेवाऽभवति । तौद्रकमालवी सेना । तौद्रकमालवकमन्यत् * ।

अज्ञसिद्धिरनुदात्तादेः को ऽर्थः तुद्रकमालवात् ।

‘गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रं तदन्ताच्च च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशनेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्येत चाञ् वुञ्वा ॥

खण्डिका । वडवा ॥ तुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ भित्तुक ।
शुक । उलूक । खन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठोऽमर्शेभ्यः समूहे धर्मवत्
प्रत्यया भवन्ति । गोत्रचरणादुज्जित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते
चरणादुर्मास्त्राययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वतिः सर्वसा-
दृशार्थः । कठानां धर्मः, काठकम् । कालापकम् । कान्दाग्यम् । औ-
क्थिक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि । काठकम् । कालापकम् ।
कान्दाग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् † ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य
समूह इत्येतास्मिन्विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूह, आपूपिकम् ।

* गोत्रलक्षणा वुञ्जेव भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ननु धर्मं न कापि प्रत्ययो विधास्यते, कथं धर्मवदित्यतिदेशः । एतदेव ज्ञाप-
यति धार्तिककारो गोत्रचरणादुज्जित्यस्मिन्प्रकरणे सर्वयोगशेषे ‘चरणादुर्मास्त्राययोरिति
वक्ष्यति’ तद्वगवतः पाणिनिरप्यभिमतमिति । इत्यधिकर्मकस्मिन्पुस्तके ॥

शाष्कुलिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ धेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
आधेनवम् ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्क्वावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ् क्व इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो
ऽन्यतरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । केशानां समूहः, कैश्यम् ।
कैशिकम् । अश्वानां समूह, आश्वम् । अश्वीयम् ॥

• पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ।
पाशानां समूहः, पाश्या । तृण्या * । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार ।
पोत । बालक । पिटक । पिटाक । शकट । हल । नड । वन † ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । खलानां समूहः, खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ
उत्तरार्थः ‡ ॥

इनिचकथचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् इनि च कथच् इत्येते प्रत्यया
भवन्ति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकथ्या ॥
खलादिभ्य इतिर्यक्तव्यः ॥ * ॥ डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी ॥ कम-
लादिभ्यः खण्डच् प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ कमलखण्डम् । अम्भोजखण्डम् ।
कमल । अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी ।
कमलादिराकृतिगणः ॥ नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः ॥ * ॥ नरस्क-

* अत्र स्त्रीलिङ्गत्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† पाटलका । गल । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ योगविभाग उत्तरार्थः । पा० २ ।

न्यः । करिस्कन्यः । तुरङ्गस्कन्यः ॥ पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ॥ * ॥
पूर्वकाण्डम् । तृणाकाण्डम् । कर्मकाण्डम् * ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति
षष्ठीसमर्थोऽविषय इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ
विषयो देशश्चेत्स भवति । विषयशब्दे बह्वर्थः । क्व चिद्वामसमुदाये
वर्तते, विषयो लब्ध इति । क्व चिदिन्द्रियशास्त्रे, चतुर्विषयो रूपमिति ।
क्व चिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाक इति । क्व चिद-
न्यत्राभावे, मत्स्यानां विषयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं यामसमुदाय-
प्रतिपत्त्यर्थम् । शिवीनां विषयो देशः, शैवः । औष्ट्रः । देशइति किम् ।
देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति विषयो देशइत्येतस्मि-
न्नर्थे । अणोपवादः । राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः । दैवयानकः ।
अकृतिगणश्चायम् । मालवानां विषयो देशः, मालवकः । वैराटकः ।
त्रैगर्तकः । राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मका-
मेय । अम्बरीषपुत्र । वसाति । बैल्ववन । शैलूष । उदुम्बर । बैल्वल ।
आर्जुनायन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभ † ॥

भैरिक्वाद्येषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तौ ॥ ५४ ॥

भैरिक्वादिभ्य एषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल भक्तौ इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतो विषयो देशइत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । भैरिक्विधः ।
वैषेयविधः । एषुकार्यादिभ्यः । एषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भैरिक् ।
वैषेय । भैलिकि । चैटयत । काणेष । वाणिजक । वालिज । वालि-

* कमलादिभ्य इत्यादिभ्य कर्मकाण्डमित्यन्तः पाठ एकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

† आर्प्रीत । अत्रीड । वैतिल । वात्रक । एते त्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

ज्यक । शैक्यत । वैक्यत । भैरव्यादिः ॥ ऐषुकारि । सारस्यायन ।
चान्द्रायण । द्वात्त्रायण । त्रयायण । औडायन । जौलायन । खाडायन ।
सौवीर । दासमित्र । दासमित्रायण । शौद्रायण । दात्तायण । शयण्ड ।
तात्त्रायण । शौभ्रायण । सायण्ड । शौण्ड । वैश्वमाण्व । वैश्वधेनव ।
नद । तुण्डदेव । विशदेव * ॥

सोस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृति-
विशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगा-
थेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थोऽस्येति पष्ठर्थं यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिर्भवति, यत्तदस्ये-
ति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादि-
रस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः । जागतः । आदिरिति किम् । आनुष्टु-
मध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् । उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगा-
थस्य । प्रगाथेष्विति किम् । पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रिया-
निमित्तकः क्व चिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रयथनेन तिस्रः
क्रियन्ते स प्रगाथनात्प्रकर्षणानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते ॥ छन्दसः प्रत्ययवि-
धाने नपुंसके स्वार्थोऽपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्बुध्यः ॥ ५६ ॥

सोस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थवि-
शेषणं, प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो
योद्धारवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्येति पष्ठर्थं संग्रामे ऽभिधेये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः ।
सौभद्रः । गौरिमित्रः । योद्बुध्यः । अहिमाला योद्धारो ऽस्य संग्रामस्य,
आहिमालः । स्यान्दनाश्वः । भारतः । संग्रामइति किम् । सुभद्रा प्रयो-

* अनायत । श्रीलालायत । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वदेव । एते शब्दा अधिकाः
पुस्तकान्तरे ।

जनमस्य दानस्य । प्रयोजनयोद्बुध्य इति किम् । सुभद्रा प्रेतिका ऽस्य
संश्रमस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति,
यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति । यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा
भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विबत्ता । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दाण्डा ।
मौष्टा । प्रहरणमिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडाया-
मिति किम् । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति जः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति
प्रकृत्यर्थे विशेषणम् । घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।
घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जः
प्रत्ययो भवति । घञ इति कृद्रूपं तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येन-
पातास्यां वर्त्तते श्येनपाता । तैलपाता । घञ इति किम् । श्येनपतनमस्यां
वर्त्तते । क्रियेति किम् । प्राकारो ऽस्यां वर्त्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्यया-
र्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते । यावता द्वयमपि प्रकृतमेव । क्रीडायामित्य-
नेन तत्संबद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि संभाव्यत । सामान्येन
चेदं विधानम् । दण्डपाता ऽस्यां तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः । मौस-
लपाता तिथिः ॥

तद्धीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । हन्दीधीते, हान्दसः । वैयाकरणः । नैस्तुः । निमि-
त्तानि वेद, नैमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः । द्विस्तद्वहणमधीयानविदुषोः
पृथग्विधानार्थम् ॥

कतूक्यादिसूचान्ताट्टक ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्यादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति
तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निष्टोममधीते वेद वा,
अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्यादिभ्यः । औक्थिकः । लौकाय-
तिकः । सूत्रान्तात् । वार्त्तिकसूत्रिकः । सांयहसूत्रिकः ॥ सूत्रान्तादकल्पा-
द्विरिष्यते ॥ कल्पसूत्रमधीते काल्पसूत्रः । अणव भवति । उक्थ्यशब्दः केषु
चिदेव सामसु रूढः । यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने
प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थ्यशब्दः प्रत्य-
यमुत्पादयति । उक्थ्यमधीते, औक्थिकः । औक्थिक्यमधीतइत्यर्थः । औ-
क्थिक्यशब्दान् प्रत्ययो न भवत्येव, अनभिधानात् ॥ विद्यालक्षणकल्पा-
न्तादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायमविद्विकः । सार्षपविद्विकः । गौलक्ष-
णिकः । आश्वलक्षणिकः । मातृकाल्पिकः । पाराशरकाल्पिकः ॥ विद्या च
नाङ्गतत्त्वधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ॥ * ॥ अङ्गविद्यामधीते, अङ्गविद्यः । तात्त-
विद्यः । धार्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । त्रैविद्यः ॥ आख्यानाख्यायिकेति-
हासपुराणेभ्यष्टुवक्तव्यः ॥ * ॥ आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहण, मितिहासपु-
राणयोः स्वरूपग्रहणम् । यावक्कीतिकः । प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिकः ।
सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वसादेद्विगोश्च लः ॥ * ॥
सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः । सर्वार्त्तिकः । संसंयहः । द्विगोः । द्विवेदः ।
पञ्चव्याकरणः ॥ अनुसूलद्वयलक्षणे च ॥ * ॥ अनुसूनाम ग्रन्थ, स्तमधीते,
आनुसुकः । लात्तिकः । लात्तणिकः ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥ * ॥ पूर्वप-
दिकः * ॥ शतपठेः षिकन् पथो बहुलम् ॥ * ॥ शतपथिकः । शतप-
थिकी । पठिपथिकः । पठिपथिकी । बहुलग्रहणादणपि भवति । शात-
पथः । पाठिपथः । उक्थ्य । लौकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त ।
निरुक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । शल्लण । संहिता । पद । क्रम । संघात ।

* इकन् बहुलं पदोत्तरपदात् ॥ पदोत्तरपदिकः ! अन्ये तु पदोत्तरपदादिति
पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादित्यर्थे व्याचक्षते । तन्मते पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । पा० ॥ २ ॥

वृत्ति । संयह । गुणागुण । आयुर्वेद ॥ विद्यालक्षणकल्पान्तात्सूत्रान्तादक-
ल्पादे, विद्या चानङ्गत्तत्तधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपरा-
गोभ्यश्च ॥ द्विपदी, ज्यातिषि ॥ अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण ॥ शत-
पष्टेः पथः पिकन् बहुलम् ॥ इकन्यदेतत्तरपदात् ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदे-
त्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । शिता ।
मीमांसा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्वि-
षये । अणोपवादः । ब्राह्मणसदृशो ऽयं ग्रन्थो ऽनुब्राह्मणम् । तदधीते,
ऽनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनौ । अनुब्राह्मणिनः । मत्त्वर्थेनात इनिठना-
विति इनिना सिद्धम् । तत्रैतस्माद्वपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति ।
अणोनिवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मि-
न्विषये । अणोपवादः । वसन्तसहचरितोयं ग्रन्थो वसन्त, स्मामधीते,
वासन्तिकः । वार्षिकः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर ।
प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्तास्तुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्तादधेनृवेदिज्ञाहृत्य-
त्रस्य लुगभवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः ।
आपिशलः । स्त्रियां स्वरे च विशेषः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुगभवति । अप्रोक्तार्थ
आरम्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका

वैयाघ्रपदीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । महावार्त्तिकं सूत्रमधीति, महावार्त्तिकः । कालापकमधीति,
कालापकः । कोपधादिति किम् । चतुष्टयमधीति, चातुष्टयः ॥

कुन्देब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्राक्तयहणमनुवर्त्तते । कुन्दांसि ब्राह्मणानि च प्राक्तप्रत्ययान्तानि
तद्विषयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावा
विषयार्थः । तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्त्तते । कतेन
प्राक्तमधीयते, कटाः । मौदाः । पेषलादाः । आर्चायिनः । वाजसनेयिनः ।
ब्राह्मणानि खल्वपि । ताण्डिनः । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरे-
यिणः । ब्राह्मणयहणं किम् । यावता कुन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रति-
पत्त्यर्थमिह तद्विषयता मा भूत् । याज्ञवल्क्येन प्राक्तानि ब्राह्मणानि,
याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि । चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कल्पे । काश्य-
पिनः । कौशिकिनः । सूत्रे । पाराशरिणा भित्तवः । शैलालिना नटाः ।
कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः । कुन्देब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याक-
रणम् । पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

नदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति
प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । देशे तन्नाम्नीति प्रत्ययार्थ-
विशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थ्यादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्र-
त्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं
देशश्चेत्स-तन्नामा भवति, प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विज्ञाता ।
उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बरः । बाल्बजः । पार्वतः । मत्वर्थी-
यापवादे योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थ्यानिर्वृत्तमित्यस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तन्नाम्नीति चतुर्थपि योगेषु संबध्यते ।

सहस्रेण निर्वृता, साहस्री परिखा । कुशाम्बेननिर्वृता, कौशाम्बी नगरी ।
हेती कर्त्तरि षष्ठीयां तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्विवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । अर्जुनावा-
न्निवासो देश, अर्जुनावो देशः । शैवः । औदिएः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिः अनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थोदूरभव इत्य-
स्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं, वैदि-
शम् । हैमवतम् । चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः ।
तेनोत्तरेषु चत्वारोऽर्थः संबद्ध्यन्ते ॥

औरज् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्थः अनुवर्त्तन्ते । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्वयाविहितं
समर्थविभक्तियुक्तादज् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु ।
अणोपवादः । अरडु । आरडवम् । कतु । काततवम् । कर्कटेलु । कर्क-
टेलवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुभवति । इतुमती । अजधिकारः प्राक्
सुवास्त्वाद्विभ्याणः ॥

मतेश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बहुज् अङ्गं यस्यसौ बहुजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिकादज्-
प्रत्ययो भवति चातुरार्थकः । अणोपवादः । ऐपकावतम् * । सैधकावतम् ।
बहुजङ्गादिति किम् । आहिमतम् । यवमतम् । अङ्गग्रहणं बहुजिति
तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्त्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां
निवासो, मालावतम् ॥

* ऐकटावतम् । पा० २ ।

बहुचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बहुचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु ।
अणोपवादः । यथासंभवमर्थाः संबध्यन्ते । दीर्घवरजः निर्वृतः कूपः,
दीर्घवरजः । कापिलवरजः ॥

उदक्व विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूने ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुर-
र्थिकः । अणोपवादः । अबहुजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृतः कूपो, दातः ।
गौप्रः । उदमिति किम् । दत्तिणो विपाशः कूपेष्वणोव । दातः । गौप्रः ।
स्वरे विशेषः । महती सूत्पेविका वर्त्तते सूत्रकारस्य ॥

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निर्वृतम् । संकल इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति
चातुरर्थिकः । अणोपवादः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । संगतः कलः, संकलः ।
संकलेन निर्वृतः, सांकलः । पैष्कलः । संकल । पुष्कल । उदुप् । उदुप ।
उत्पुट । कुम्भ । विधान । सुदत्त । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल ।
सिकता । पूरीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेष । गम्भीर ।
इतर । शुभन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बहुल । सद्योज ।
अभिषिक्त । गोभृत् । राजभृत् । गृह । भृत । भल्ल । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राचु ॥ ७६ ॥

देशे तच्च स्त्रीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । व्याप्रा-
तिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणो ऽपवादः । सौवीरे
स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि । सौवीरे तावत् । दत्तामित्रेण निर्वृता
नगरी, दात्तामित्रो । साल्वे । विधूमाग्निना निर्वृता, विधूमाग्नी । प्राचि
खल्वपि । ककन्देन निर्वृता, काकन्दी । माकन्दी । माणिकरी । जाकरी ॥

सुवास्वादिभ्यो ऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः* । अज
उर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं, सौ-
वास्तवम् । वर्णवम् । अण्यहणं नद्यां मतुषो बाधनार्थम् । सौवास्तवी
नदी । सुवास्तु । वर्णु । भण्डु । खण्डु† । सेचालिन् । कर्पूरिन् । शि-
खण्डिन् । गर्त । कर्कश । शटीकर्ण । कृष्ण । कर्क । कर्कस्थूमती । गोह्य ।
अहिसक्थ । वृत् ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ।
कूपलक्षणस्याजो ऽपवादः । रोणीति कोयं निर्देशो यावता प्रत्ययवधौ
पञ्चमी युक्ता, सर्वावस्यप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते । रोणीशब्दः सर्वावस्योऽणप्र-
त्ययमुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च । रौणः । आजकरोणः । सैहिकरोणः ॥

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथा-
संभवमर्थसंबन्धः । कूपलक्षणस्योर्णलक्षणस्य चाजोपवादः । कार्णच्छिद्रिकः
कूपः । कार्णवेष्टकः । कृक्वाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कुवम् ॥

बुञ्क्लकठजिलसेनिरढण्ययफक्फिभिङ्गयकक्ठको
ऽरीहणकृशाश्चर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखि-
सङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकु-
मुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

बुजादयः सप्तदश प्रत्यया, अरीहणादयो ऽपि सप्तदशैव प्रातिप-
दिकगणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः
प्रातिपदिकगणेभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः । अणोपवादः ।

* यथासंभवमर्थसंबन्ध इत्यधिकं कुत्रचित् ।

† कण्डु । पा० २ ।

† गाह्नि । पा० २ ।

यथासंभवमर्थसंबन्धः । अरीहणादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । अरीहणकम् ।
 द्रोणकम् । अरीहण । द्रुघण । खदिर । सार । भगन । उलन्द । सा-
 म्प्रायण । क्रौष्ठायण । भास्त्रायण । मैत्रायण । जैगर्त्तायन । रायस्योष ।
 विपथ । उद्गण्ड । उदञ्चन । खाडायन । खण्ड । वीरण । काशकृत्स्व ।
 जाम्बवन्त । शिंशपा । किरण । रैवत । बैत्व । वैमतायन * । सौसायन ।
 शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर † । अरीहणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्छ-
 णप्रत्ययो भवति । काशाश्वायः । आरिष्टीयः । कृशाश्व । अरिष्ट । अरी-
 श्व । वेश्मन् । विशाल । रोमक । शबल । कूट । रोमन् । वर्वर । सुकर ।
 सूकर । प्रतर । सदृश । पुरग । सुख । धूम । अजिन । विनता ‡ । अवनत ।
 विक्रयास । अरुस् । अवयास § । मौद्गल्य । कृशाश्वादिः ॥ अश्यादिभ्यः
 कः प्रत्ययो भवति । अश्यकः । न्ययोधकः । अश्य । न्ययोध । शिरा ।
 नीलीन । निवास । निधान । निवात । निबट्ट । विबट्ट । परिगूठ ।
 उपगूठ । उत्तराश्मन् । स्यूनबाहु । खदिर । शर्करा । अनडुह् । परिवंश ।
 वेणु । वीरण ॥ । अश्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्छप्रत्ययो भवति । कुमुदि-
 कम् । शर्करिकम् । कुमुद । शर्करा । न्ययोध । इत्कट ¶ । गर्त्त । बीज ।
 अश्वत्थ । बल्लवज । परिवाप । शिरीष । यवाप । कूप । विकट्कृत ** । कुमु-
 दादिः ॥ काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् ।
 काश । वाश । अश्वत्थ । पलाश । पीयूष । विश †† । वृण । नर । चरण ।

* मैमतायण । पा० २ ।

† वैगर्त्तायण । गोमतायण । सोमतायण । खाण्डायण । विपाश । सुयज्ञ ।
 जम्बु । सुशर्म । एते त्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ विनता । पा० २ ।

§ अघावस् । पा० २ ।

॥ खण्ड । परिवृत्त । कर्दम । अंशु । एते त्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

¶ उत्कट । पा० २ ।

** कण्टक । कट्ट । संकट । पलाश । त्रिक । कत । दशपाम । पुस्तकान्तरे एते
 ऽधिका अत्र गणो ।

†† विस । पा० २ ।

कर्तृम् । कर्पूर । कण्टक । गृह । काशादिः * ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो
 भवति । तृणशः । नडशः । तृण । नड । ब्रुस । पर्ण । वर्ण । चरण ।
 अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो
 भवति । प्रेती । हलकी । प्रेता । हलका † । बन्धुका । ध्रुवका । त्रिपका ।
 न्यबोध । रर्कुट ‡ । प्रेतादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति । अश्मरः ।
 अश्मन् । यूष । ऋष । मीन । दर्भ । घृन्द । गुड । खण्ड । नग । शिखा § ।
 अश्मादिः ॥ सख्यादिभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति । साख्यम् । साखिदत्ते-
 यम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित ॥ । भल्ल । पाल । चक्र-
 पाल । चक्रवाल । कुगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस ।
 समल ¶ । सख्यादिः ॥ संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् ।
 काम्पिल्यम् । संकाश । काम्पिल्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् ।
 सक्थच । यूप । अंश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति ।
 बिरत । विकार । विरह । नासिका । संकाशादिः ॥ बलादिभ्यो यः
 प्रत्ययो भवति । बल्यः । कुल्यम् । बल । वुल । तुल । उल । डुल ।
 कवल । वन । कुल । बलादिः ॥ पत्तादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पाता-
 यणः । तौषायनः । पत । तुष । अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अश्मन् ।
 अतिस्वन् । पथिन्यन् च । ** पत्तादिः ॥ कर्णादिभ्यः फिःप्रत्ययो भवति ।

* आवास । नड । वन । वधूल । बर्बर । एते ऽत्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† फलका । पा० २

‡ बुधका । संकट । कूपका । कर्कटा । सुकटा । मंकट । सुक । महा । एते
 ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ यूथ । ऋष । नड । नख । काट । पांम । एते ऽत्र गणो ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

॥ गोहित । पा० २ ।

¶ चक्र । चक्रपाल । उशीर । सुरस । रोहि । तमाल । कदल । सप्तल । एते
 शब्दा अत्र गणो ऽधिकाः ॥

** कुम्भ । सीरल । सीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् ।
 वृषका । लोमक । सकण्डक । अस्तिबल । यमल । हस्त । सिंहक । एते शब्दा अत्र गणो
 ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः । कर्ण । वसिष्ठ । अनुश । शल । हुपद । अन-
 हुह । प्राञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी । जीवन्ती । जित्व ।
 आण्डीवत् * । कर्णादिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इप्रत्ययो भवति । सौतङ्गमिः ।
 मैनिचित्तिः । सुतङ्गम् । मुनिचित् । विप्रचित् । महापुत्र । श्वेत । गडि-
 क । शुक्र । त्रिय । बीजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमा-
 दिः ॥ प्रगदिवादिभ्यो इयः प्रत्ययो भवति । प्रागद्वाम् । प्रगदिन् । मग-
 दिन् । शरदिन् । कलिष । खडिष । गडिष । चूडार । मार्जार । कोषि-
 दार । प्रगद्यादिः ॥ वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पा-
 लाशकम् । वराह । पलाश । शिरीष । पिनटु । स्यूण । विदग्ध । वि-
 जग्ध । विभग् । बाहु । खदिर । शर्करा † । वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्टक्
 प्रत्ययो भवति । कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशयाम ।
 अश्वत्थ । शात्मली । कुण्डल । मुनिस्यूल । कूट । मुचुकर्ण ‡ । कुमुदा-
 दिः ॥ शिरीषशब्दे ऽरीहणादिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औ-
 त्सर्गिकोपि तत् इष्यते, तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्लभ्यते । तथा चोक्तं
 शिरीषाणामदूरभवो यामः शिरीषा,स्तस्य धनं, शिरीषवनमिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

* देशे तच्चास्तीति यश्चातुरार्थकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे
 जनपदे ऽभिधेये लुब्भवति । ग्रामसमुदायो जनपदः । पञ्चालानां निवासो
 जनपदः, पञ्चालाः कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । मगधाः । सुह्राः ।
 पुण्ड्राः । इह कस्माच्च भवति । उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जन-
 पदः, वैदिशो § जनपद, इति । तच्चास्तीति धर्त्तते । न चात्र लुबन्तं
 तच्चाभिधेयं भवति ॥

* अर्क । लूष । स्फिक । ज्ञावत् । एते शब्दा अत्र गण्ये ऽधिकाः ।

† विनद्ध । निबद्ध । विबद्ध । मूल । एते अत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ॥

‡ कुन्द । मधुकर्ण । शुचिकर्ण । शिरीष । एते ऽधिका अत्र पुस्तकान्तरे ।

§ येतस इति पा० २ ।

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

वरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुभ्यवति ।
अजनपदार्थं शारम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । शृङ्गी । शाल्म-
लयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगण्यतामस्य बोधयति । कटुक*बदर्या
अदूरभवे यामः, कटुकबदरी । शिरीषाः । काञ्ची । वरणाः, पूर्वे
गोदौ † । शालिङ्गायन । पर्णी । शृङ्गी । शाल्मलयः । सदाखी । व-
णिकि । वणिक । जालपद । मथुरा । उज्जयिनी । गुया । तत्तशिला ।
उरशा । आकृत्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुभ्यवति ।
यावन्नणं किम् । यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते ।
तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य पते श्रवणं भविष्यति । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति ।
शर्कराशब्दादौत्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुभिति । शर्करा ।
शर्करम् । गणपाठाच्च श्रवणमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ तदेवं
षड्भाणि भवन्ति । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करकम् । शर्क-
रिकम् । शर्करीयमिति ॥

ठक्वौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् ङ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ । ययासं-
भवमर्थसंबन्धः । शर्करिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तत्रान्नो देश-
स्य विशेषणं नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । भशकावती ।
वीरणावती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती । इह कस्माच्च भवति ।
भागीरथी । भैरथी । मतुबन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ॥

* कटुक इति पा० २ ।

† पूर्वेषां गोदौ । अक्षरेण गोदौ इति । पा० २ ।

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधुं इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मत्तुप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः ।
 अनद्यर्थे आरम्भः । मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्याण् । मुष्टि * ।
 इत्तु । वेणु । इम्प । चत्त । कर्कन्धु । शमी । किरीर । हिम । किशरा ।
 शष्पणा । मरुत् । मरुव । दावाघाट । शर । इष्टका । तत्तशिला । शक्ति ।
 आसन्दी । आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेठा । मट्टादिः ॥

कुमुदनङ्गेतसेभ्यो ह्रतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नङ वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ह्रतुप् प्रत्ययो भवति चातुर-
 र्थिकः । कुमुद्वान् । नङ्वान् । वेतस्वान् ॥ महिषाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 महिष्माचाम देशः ॥

नडशादाङ् डलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां डलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभ-
 वमर्थसंबन्धः । नड्डलम् । शाड्डलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दादुलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंब-
 न्धः । शिखावलं नाम नगरम् । मत्तुप्रकरणेपि शिखाया वलज् व्यति ।
 तददेशार्थं वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्च ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्च प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभ-
 वमर्थसंबन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । संफल† । शफर ।
 पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण । सुपर्ण । खलाजिन । डडा ।
 अग्नि । तिक्र । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृणव । पिचुक ।
 अश्वत्थ । शकालुद्र । भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त्त । शाल ।
 अन्य । जन्या । अजिन । मज्ज । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर ।

* दृष्टि । इति पा० २ ।

† संकर । इति पा० २ ।

शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव । बक । नितान्त । वृत् । इन्द्रवृत् । आर्द्रवृत् ।
अर्जुनवृत् । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ८१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुर्यिकः ।
यथासंभवमर्थसंबन्धः । नडकीयम् । प्लवकीयम् । नड । प्लव । बिल्व ।
वैष्णु । वेत्र । वेतस । वृण । इतु । काष्ठ । कपोत ॥ कुञ्जाया इत्येत्य-
व ॥ तत्तत्तलोपश्च ॥

शेषे ॥ ८२ ॥

शेषइत्यधिकारोपम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेयं ते
वेदितव्याः । उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योन्योर्थः
शेषः, तस्येदंविशेषो ह्यपत्यसमूहादयस्तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधि-
कारः क्रियते । किं च सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेणैवाद्या-
देशेन संबन्धित्वेन कृतार्थता मा ज्ञायीति साकल्यार्थे शेषवचनम् । व्य-
ति । राष्ट्रावारपाराद् घञौ । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शेषइति । लक्षणं
चाधिकारश्च । चतुषा गृह्यते, चातुषं रूपम् । आश्रयः शब्दः * । दृषदि
पिष्टाः, दार्षडाः सक्तवः । उलूखले लुणः, औलूखनो यावकः । अश्वरु-
ह्यते, आश्वे रथः । चतुर्भिरुह्यते, चातुरं शकटम् । चतुर्दृश्यां दृश्यते,
चातुर्दशं रत्न इति ॥

राष्ट्रावारपाराद् घञौ ॥ ८३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घञावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ विगृहीतादपीष्यते ॥ अवाररीणः । वारीणः ॥
विपरीताच्च ॥ पारावारीणः । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया
विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोर्याः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्व्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखञौ ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्दाद्य खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

* रासनो रसः । स्पर्शनः स्पर्शः । इत्येकस्मिन्पुस्तके अधिकम् ।

कत्च्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ८५ ॥

कचिं इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति । कात्त्रेयकः । चोम्भे-
यकः । कचि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन ।
नगर । वञ्जी । भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती * । याम । उख्या ॥
कुल्याया यलोपश्च ॥ कत्च्यादिः ॥

कुलकुत्तियोदीशब्देभ्यो श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ८६ ॥

कुलकुत्तियोदीशब्देभ्यो यथासंख्यं श्वन् असि अलङ्कार इत्येतेषु
जातादिष्वर्थेषु ढकञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत् ।
कौलेन्यः । कौलेयको भवत्यसिश्चेत् । कौलेन्यः । यैवेयको भवत्यलङ्का-
रश्चेत् । यैवेन्यः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ८७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नाद्रेयम् । माहेयम् ।
पूर्वनगरीशब्देन पठ्यते । पौर्वनगरेयम् । के चित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति,
विच्छिद्यं च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरेयम् । वानेयम् । गैरेयमिति । तदुभय-
मपि दर्शनं प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । श्रावस्ती । कौशाम्बी ।
नवकौशाम्बी । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । सा-
ल्वा । दांवा । दाल्वा । वासेनकी ॥ वडवाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ८८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरम् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

कापिश्याः ष्फक् ॥ ८९ ॥

कापिशिशब्दात् ष्फक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । पकारो ङीष्पर्थः ।
कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥ बाह्व्युर्दिपाद्व्यश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ बाह्वायनी । चौर्द्वायनी । पाद्वायनी ॥

रङ्गोरमनुष्ये ऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्गुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्फक्च शैषिको ऽमनुष्येभि-
धेये । राङ्गुवो गौः । शङ्गुवायणो गौः । अमनुष्यइति क्रिम् । राङ्गुवको
मनुष्यः । ननु च रङ्गुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च मनुष्यतत्स्योव-
त्रिति मनुष्ये परत्वादुजैत्र भवितव्यं, कच्छादिपाठादमनुष्ये ऽणपि मिदुः,
किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाण्यहणेन च । तदुच्यते । नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः
किं तर्हि नञिचयुक्त्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । रा-
ङ्गुवः कम्बल इति फक् न भवति । विशेषविहितेन च फका ऽणो बाधा
मा भूदित्यण्यहणमपि क्रियते ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिव् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यो दत्प्रत्ययो भवति शै-
षिकः ॥ दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययात्
कालवाचिनः परत्वात् ट्युट्युलौ भवतः । प्राक्तनम् ॥

कन्याशब्दात् ॥ १०२ ॥

कन्याशब्दात् क प्रत्ययो भवति शैषिकः । कान्यिकः ॥

वर्णो वुक् ॥ १०३ ॥

कन्याया इत्येव । वर्णो या कन्या तस्या वुक् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । ठकोपवादः । वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विषया-
र्थवाचिनः कन्याशब्दादयं प्रत्ययः । तथाहि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ॥

अव्ययात् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहकृतसिन्धेभ्यस्त्यब्धिधिया ऽव्ययात्स्मृतः ।

निनिर्भ्या धुवगत्याश्च प्रवेशो नियमे तथा * ॥

अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः ।
परिगणनं क्रिम् । औपरिष्टः । पौरस्तः । पारस्तः † । वृद्धात्तु द्वौ भवति ।

* 'इदं पठ्यार्थं कुत्र चित्वास्ति ।

† पारस्त इत्यस्यापि ऽव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यधिकमेकस्मिन्नुत्तके ।

आरातीयः ॥ त्यन्नेर्धुवे ॥ * ॥ नियतं ध्रुवम् । नित्यम् ॥ निसो गते ॥ * ॥
निर्गते वर्णाश्रमेभ्यो निष्पृश्चण्डालादिः ॥ आविस्मच्छन्दसि ॥ * ॥ आ-
विस्मश्चाच्छन्दसि त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्मो वद्धुते ॥ अरण्याणो
वक्तव्यः ॥ * ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः पथिकः ॥
उत्तरादाहञ् ॥ * ॥ औत्तराहः ॥

ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस् ह्यस्, श्वस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् ।
श्वस्तनम् । श्वमस्तुट् चेति ठञपि तृतीयो भवति । शैवस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्चौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद्व्यासंख्यमञ्जु इ-
त्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । अणोपवादौ । काकतीरम् । पाल्वलती-
रम् । रूप्योत्तरपदात् । वार्करूप्यम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्नादिति
नालं, बहुवृत्त्यपपूर्वाद् मा भूदिति । बाहुल्यम् । अणोव भवति * ।

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिका-
दसंज्ञाविषयाद् जः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पौर्वशालः ।
दाक्षिणशालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पूर्वेषुकामशमः ।
अपरेषुकामशमः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । प्राचां यामनगरा-
णामित्युत्तरपदवृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । दिशो मद्राणामिति पर्युदासादादि-
वृद्धिरेव ॥

* स्वरे विशेष इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

उदीच्यग्रामाच्च बहुचेन्नोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बहुचो
ऽन्तोदात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । शैवपुरम् । मा-
ण्डवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् । मायुरम् * । बहुञ् इति किम् ।
ध्वजः । ध्वजम् । अन्तोदात्तादिति किम् । शार्करीधानम् । शार्करीधा-
नशब्दे लित्स्वरेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्याः कोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण्
प्रत्ययो भवति शैषिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोपवादः । माद्रीप्रस्थः ।
माह्वीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः । पालदः । पारिषदः । ककारोपधात् ।
नैलीनकः । चैयातकः † । पलद्यादिषु यो वाहीकग्रामस्तत्पृञ्जिठयोरप-
वादः । यथा । गोष्ठी, नैतकीति ‡ । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो रोपधेतोः
प्राचामिति वृजोपवादः । वाहीकशब्दः कोपधापि पुनः पठ्यते परं क्वं वा-
धितुम् । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । पलदी । परिषत् । यज्ञज्ञोमन् ।
रोमक । कालकूट । पटच्चर । वाहीक । कलकीट । मलकीट । कमलकीट ।
कमलभिदा । कमलकीर । बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन । गोम-
ती । उदयान § । पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणं, तर्ह्येवं संबध्यते,
कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य ष्वाण् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । कृत्वापवादः । काण्वाशब्दात्ताः । गौकताः ॥ ॥

* माधुरमिति पा० २ ।

† चैयतक इति पा० २ ।

‡ नैकेतीति पा० २ । एकस्मिन्पुस्तके, ऽपरस्मिन्चैधिकीति पा० २ ।

§ पल । कललकीट । कललकीकटा । गोष्ठी । नैधिकी । नैकेती । सङ्गलो-
मन् । इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

॥ गोत्रमिति किम् । कण्वो देवता इत्य काण्व, तस्येदं काण्वीयम् ।
कण्वादिर्गोत्रान्तर्गणः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्रइत्येव । गोत्रे य इज् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शेषिकः । कस्यापवादः । दाताः । प्राताः । माहकाः । गोत्रइत्येव । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न ह्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्वयः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिजन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिषिद्धते । वैदीयाः * । पौष्कीयाः । काशीयाः । द्वय इति किम् । पात्रागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् । दाताः । काशीया इति कथमुदाहृतं, यावता काश्यादिभ्यष्ठजिठ्ठाभ्यां भवितव्यम् । नैतदस्ति । देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं वैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रात्तु वृद्धाच्छ एव भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्रइति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्चः प्रत्ययो भवति शेषिकः । अणोपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः । अख्ययतीरहृष्योत्तरपदोदीच्ययामकोपध्विर्गोस्तु परत्वाद्वाधते ॥

भवनष्टक्कसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्कसौ प्रत्ययौ भवतः शेषिकौ । कस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञा । मावत्कः । भवदीयः । अवृद्धात्तु भवतः शतुरण्वेव भवति । भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्ठजिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्ठज् जिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शेषिकौ । इकार उच्चारणार्थः । जकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशानुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः । काशिकी । काशिका । वैदिकी । वैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्तते,

* वैदीया इति पा० ३ ।

† वैदीति पा० २ ।

ये त्ववृद्धाः पठन्ते वचनप्रामाण्यासिध्यः प्रत्ययविधिः । देवदत्तशब्दः पठ्यते
तस्य एङ् प्राचां देशइति वृद्धसंज्ञा । दैवदत्तकः । वाहीकग्रामस्य तु ना-
स्ति वृद्धसंज्ञा । दैवदत्तः । कथं भाष्यउदाहृतं वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा
वेदितव्या देवदत्तीया दैवदत्ता इति, यावता वृद्धसंज्ञापक्षे काश्यादित्वाट्ट-
ज्जिठाभ्यां भवितव्यम् । तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्थित-
विभाषेयं, सा क्व कर्तव्ये भवति ठञ्जिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि * ।
संज्ञा । संज्ञाह । अच्युत । मोहमान । शकुलाद । हस्तिकर्षू । कुदामन्† ।
हिरण्य । करण । गोधाशन । भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमिच्छ ।
देवदत्त । साधुमिच्छ । दासमिच्छ । दासग्राम । सौध्रावतान । युवराज ।
उपराज । सिन्धुमिच्छ । देवराज ॥ आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् ॥ आप-
त्कालिकी । आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी । और्ध्वकालिका । तात्का-
लिकी । तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ प्रत्ययौ भ-
वतः शैषिकौ । ह्रस्वापवादौ । शाकलिकी । शाकलिका । मान्यविकी ।
मान्यविका ॥

विभाषाशीनरेषु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहीकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेषु ये वाही-
कग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठञ्जिठौ प्रत्ययौ
भवतः । आहूजलिकी । आहूजालिका । आहूजालीया । सौदर्शनिकी ।
सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

आर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्तते । उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धयहणात् । उघर्णान्ताद्
देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैषादकर्षुकः ।

* वेदीति पा ० २ ।

† कुनामचिति पा ० २ ।

शाबरजम्बुकः * । देशइति किम् । पटोश्छात्राः, पाटवाः । ठञ्जिठयोः प्रकरणे ठञः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यतइति ठञ्यहणं कृतम् ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥

आदेशइत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकादृञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । आठकजम्बुकः । शाकजम्बुकः † । नापितवास्तुकः । पूर्वणैव ठञि सिद्धे नियमाथे वचनं वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच भवतीति । मल्लवास्तु । मल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधादुञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दे । मरुदेशवचनः । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । प्रस्थ पुर वह इत्येवमन्ताद्देशवाचिनः प्रातिपदिकादृद्धादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः । फाल्गुनीवहकः । पुरान्तो रोपधस्तत उत्तरमूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं प्राग्यहणम् । रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्यापवादः । पाटलिपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । ईतः खल्वपि । काकन्दी । काकन्दकः । माकन्दी । माकन्दकः । प्राचामिति किम् । दात्तामित्रीयः । तत्परंकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

* केण इति ह्रस्व इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† शालजम्बुक इति पृ. २ ।

जनपदतदवधोश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं जनपदतदवधौ । वृद्धा-
ज्जनपदवाचिभ्यस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकादुञ् प्रत्ययो भवति शै-
षिकः । कृत्यापवादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि ।
औपुष्टकः । श्यामायनकः । तदवधिरपि जनपद एव वृद्धंते न ग्रामः ।
किमर्थे तर्हि ग्रहणं, बाधकबाधनायं गर्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वृज्ज
जनपदावधेर्भवति । त्रैगर्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतदवधोऽतित्येव । अवृद्धादृद्धाच्च जनपदास्तदवधिवाचिनश्च
बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्कृत्योरप-
वादः । अवृद्धाज्जनपदात्तावत् । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । आङ्गकः ।
वाङ्गकः । कालिङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः । अजमीठाः । अजक्रन्दाः ।
आजमीढकः । आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात् । दार्वाः । जाम्बवाः ।
दार्बकः । जाम्बकः । वृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जराः । वैकुलिशाः ।
कालञ्जरकः । वैकुलिशकः । विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैक-
शेषबहुत्ये मा भूत् । वसन्त्यः । वार्त्तनः * । अपिग्रहणं किम् । यावता
वृद्धात्पूर्वेष्वेव सिद्धं तत्तत्कौण्डिन्यायेन बाधा मा विनायीति समुच्चीयते ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देशइत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । कच्छाद्युत्तरप-
दाद्विशवाचिनः प्रातिपदिकाच्चादृद्धादवृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषि-
कः । छाणोपवादः । दारुकच्छकः । पैणलीकच्छकः । काण्डाग्नकः ।
वैभुजाग्नकः । ऐन्दुवक्त्रकः । सैन्युवक्त्रकः । बाहुगर्तकः । चाक्रगर्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति

* वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, वर्तनीषु भय इति वुञ् न भवति ।
सहविवक्षाया अभावे बहुवचनाभावात् । वर्तन्यः । वर्तनः ॥ इति पा. २ ।

शैषिकः । अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः * । पाथेयशब्दः पठ्यते
तस्य योपधत्वादेव वुजि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं ग्रहणम् । तथा विदेहां-
नर्तशब्दोर्जनपदलक्षणे वुजि सिद्धे ऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां क्षत्रि-
याणां स्वं, वैदेहकम् । आनर्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नावि मनुष्ये
च वुजिष्यते । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति,
सामुद्रं जलमिति । धूम । खण्ड † । शशादन । आर्जुनाद । दाण्डाय-
नस्थली । माहकस्थली । घोषस्थली । माषस्थली । राजस्थली । राजगृह ।
सत्रासाह । भक्षास्थली । मद्रकूल । गर्त्तकूल । आञ्जीकूल । द्वाहाव ।
आहाव । संह्रीय । खर्वर । खर्वगर्त्त । विदेह । आनर्त । माठर ।
पाथेय । घोष । शिष्य । मिश्र । खल । आराज्ञी । धार्तराज्ञी । अवयात ।
तीर्थ ॥ कूलात्सौवीरेषु ॥ समुद्राच्चावि मनुष्ये च ॥ कुक्षि । अन्तरीप ।
द्वीप । अरुण । उज्जयिनी । दक्षिणावध । साकेत ‡ ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्य-
माने । प्रत्ययार्थविशेषणं चैतत् । कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ-
इति । कुत्सनं निन्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ॥

केनायं मुषितः पन्था गात्रे पत्न्यालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतन्नागरकेण । चौरा हि नागरका
भवन्ति ।

केनेदं लिखितं विचित्रं मनोनेत्रविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका
भवन्ति । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । कर्त्तव्यादिषु
तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन्नागरेयकमिति प्रत्यु-
दाहार्यम् ॥

* खाण्डकः । पा० २ ।

† खण्ड इति पा० २ ।

‡ मानवल्ली । खल्ली । मुराज्ञी । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः कुत्र चित् ।

आरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

आरण्यशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्ये ऽभिधेये । औपसं-
ख्यानिकस्य शांस्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः ॥ पथध्यायन्यायविहार-
मनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्थाः । आरण्यको ऽध्यायः ।
आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको-
हस्ती ॥ वा गोमयेषु ॥ * ॥ आरण्या आरण्यका गोमयाः । एतेष्विति
किम् । आरण्याः पशवः ॥

विभाषा कुरुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदशब्दावेतौ ताभ्या-
मवृद्धादपीति नित्ये वुञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि
पठ्यते, तत्र वचनादणपि भविष्यति । पारिशेष्याद्युगन्धरार्था विभाषा * ।
मनुष्यतत्त्वयोस्तु कुरुशब्दाच्चित्य एव वुञ् प्रत्ययो भवति । कौरवको
मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदवुजोप-
वादः । मद्रेषु जातः, मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

देशइत्येव । ककारोपधात्मातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
जनपदवुजोपवादः । अन्यत्र जनपदं मुक्त्वा पूर्वणैव कोपधादणि सिद्धम् ।
ऋषिकेषु जातः, आर्षिकः । माहिषिकः । अण्यहणमुवर्णान्तादिपि स्यात् ।
इत्वाकुषु जातः, ऐत्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देशइत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । वुज्रादेरपवादः । काच्छः । सैन्यवः । वार्णवः । कच्छशब्दे न

* सेवा युगन्धरार्था विभाषा । पा० २ ।

बहुवचनविषयस्तस्य मनुष्यतत्स्ययोर्वुञ्जर्थः पाठः । विज्ञापकशब्दः पठ्यते ।
तस्य कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वर्णु ।
गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रङ्गु । अणु * ।
खण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विज्ञापक । कुलून । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्ययोर्वुञ्ज ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्ये च जातादौ प्रत्ययार्थं क-
च्छादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । काच्छको मनुष्यः । का-
च्छकमस्य हसितं जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्यवको मनुष्यः । सै-
न्यवकमस्य हसितं जल्पितम् । सैन्यविका चूडा । मनुष्यतत्स्ययोरिति
किम् । काच्छो गौः । सैन्यवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते ततः पूर्वणैव मनुष्यतत्स्ययोर्वुञ्जि
सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्ये साल्वशब्दादुञ्
प्रत्ययो भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् ।
अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिप्रजति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थं साल्वशब्दादुञ्ज प्रत्ययो
भवति शैषिकः । कच्छादणोपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः ।
साल्वमन्यत् ॥

गर्तीत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देशइत्येव । गर्तीत्तरपदाद्वेशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो
भवति शैषिकः । अणोपवादः । वाहीकयामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद्वा-
धते । वृकगर्तीयम् । शृगालगर्तीयम् । श्वाविद्वर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं
बहुवचनपूर्वनिरामार्थम् । बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
 अणञोरपवादः * । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेपि संभवापेक्षं
 विशेषणं न सर्वेषाम् । मध्यमध्यमं चाण् चरणइति पठ्यते, तस्यायमर्थः ।
 मध्यशब्दः प्रत्ययसन्निधौ मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु
 प्रत्ययार्थे ऽण् भवति, माध्यमा इति । तदेतद्विशेषणं स्पर्धते पृथिवी-
 मध्यस्य मध्यमभावः । चरणसंज्ञेन निवासलक्षणो ऽणिति च ॥ मुख-
 पार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ कुञ्जनस्य परस्य च ॥ * ॥
 जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवकीयम् । वेणु-
 कादिभ्यश्च वक्तव्यः ॥ आकृतिगणायम् । वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औ-
 त्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम् † । माध्यमकीयम् । गह अन्तःस्थ । सम ।
 विषम ॥ मध्यमध्यमं चाण्चरणे ॥ उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपत् ।
 अपरपत् । अधमशाख । उत्तमशाख । समानशाख । एकग्राम । एकवृत्त ।
 एकपलाश । इष्वय । इष्वनी ‡ । अवस्यन्दी § । कामप्रस्य । खाडायनि ॥
 कावेरिणि ¶ । शैशिरि । शैङ्गि । आसुरि । आर्हंसि । आमिन्नि । व्याडि ।
 वैदजि । भौजि । आद्युश्वि । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् ।
 देवशर्मन् । श्रौति । आरटकि । वाल्मीकि । क्षेमवृद्धिन् । उत्तर । अन्तर ॥
 मुखपार्श्वतसोर्लोपः ॥ जनपरयोः कुक्च ॥ देवस्य च ॥ वेणुकादिभ्यश्चण् ॥
 गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देशइत्येव । तद्विशेषणं प्राग्यहणम् । प्रादेशवाचिनः कटादेः प्रा-

* अणादेरपवादः । पा० २ ।

† प्रास्थीयम् । पा० २ ।

‡ इष्वनीक । पा० २ ।

§ अवस्यन्दि । पा० २ ।

॥ खाण्डायनी । पा० २ ।

¶ कामवेरिणि । पा० २ ।

तिपट्टिकाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । कटनगरीयम् ।
कटघोषीयम् । कटपल्लवीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असंभवादेशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो
भवति कश्च प्रत्ययः । राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयं प्रत्ययस्तु
वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

देशइत्येव । वृद्धादेशवाचिनो ऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाञ्च
प्रातिपदिकाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः ।
वाहीक्यामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोपधेतोः प्राचामिति च । अकान्तात्ता-
वत् । आरोहणकीयम् । द्रोघणकीयम् । इकान्तात् । आश्वपथिकीयम् ।
शाल्मलिकीयम् । खोपधात् । कैटिशिखीयम् । आयामुचीयम् ॥ अके-
कान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौप्तकाद्वर्थम् ॥ * ॥ सौप्तकीयम् । मौसुकीयम् ।
गेन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देशइत्येव, वृद्धादिति च । कन्याद्युत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धात्प्रा-
तिपदिकाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । वाहोक्त्यामादिलक्षणस्य प्रत्यय-
स्यापवादः । दातिकन्यीयम् । माहिकिकन्यीयम् । दातिपलदीयम् । मा-
हिकिपलदीयम् । दातिनगरीयम् । माहिकिनगरीयम् । दातियामीयम् ।
माहिकियामीयम् । दातिहृदीयम् । माहिकिहृदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच् कः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । पर्वतीयो
राजा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच् कः प्रत्ययो भवति वा ऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वण
नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि ।
पर्वतीयमुदकम् । पार्वतमुदकम् । अमनुष्यइति किम् । पर्वतीयो ऽमनुष्यः ॥

कृकणपर्णाङ्गारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देशइत्येव । भारद्वाजशब्देऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्दः ।
प्रकृतिविशेषणं चैतच्च प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचि-
भ्यां कृः प्रत्ययो भवति शैषिकः* । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाज-
इति किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निङ्गत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
चकाराच्छच । अन्यतरस्यांयहणादथाप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया
भवन्ति तत्र वैषम्यादथासंख्यं न भवति । त्यदादित्वादृदुसंज्ञकयोर्युष्मद-
स्मदोश्चे प्राप्ते प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्मा-
कीनः । युष्मदीयः । अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुङ्गशब्दः ।
तस्मिन्खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावा-
देशौ भवतः । निमित्तयोरदेशौ प्रति यथासंख्यं कस्माच्च भवति ।
योगविभागः करिष्यते, तस्मिन् । खञि युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भव-
तः । ततो ऽणि चेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ।
तस्मिन्नणि चेति किम् । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

* शैषिक इत्यस्याये ऽणोपवाद इत्यधिकं कुत्र चित् ।

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोऽयुष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतो
यथासंख्यं तस्मिन्वज्रि अणि च परतः । निमित्तगोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव
न भवति । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता
युष्मदस्मदोर्न संभवति । वचनात्प्रत्ययलक्षणं भविष्यति * । अथ वा नै-
वेदं प्रत्ययलक्षणं किं तर्ह्यन्वयग्रहणम् । एकवचने युष्मदस्मदी एकस्या-
र्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः । तावकीनः ।
मामकीनः । तावकः । मामकः । तस्मिन्नणि चेत्येव । त्वदीयो, मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । अर्द्धम् ॥
सपूर्वपदाट्टवक्तव्यः ॥ * ॥ बालेयाट्टिकम् । गौतमाट्टिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर अवर अधम उत्तम इत्येवंपूर्वाच्चाध्याद्यत् प्रत्ययो भवति शै-
षिकः । परार्द्धम् । अवराद्धम् । अधमाद्धम् । उत्तमाद्धम् । पूर्वग्रहणं
किम् । परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्द्धादिति वक्तंते । तस्य तत्पूर्वता
विज्ञास्यते । परावरशब्दावदिग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति ।
तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्कृद्वपत्ते परेण ठज्यतां स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रह-
णाद्यत्प्रत्ययो भवति परार्द्धमवराद्धमिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्टच्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादध्यान्तात्प्रादिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकारा-
द्यच्च शैषिकः । अणोपवादः । पूर्वाद्धम् । पौर्वाट्टिकम् । दक्षिणाद्धम् ।
दाक्षिणाट्टिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च
प्रतिपदिकादिक्पूर्वपदादध्यान्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ यतोप-

* वचनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न संभवति । पा. २ ।

वाटौ । इमे खल्वस्माकं यामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः पौर्वार्द्धिकाः ।
दाक्षिणाद्धाः दाक्षिणाद्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । मध्यमः ॥
आदेशचेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आदिमः ॥ अवोधसोर्लोपश्च ॥ * ॥ अवमम् ।
अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जाताटौ प्रत्ययार्थे ।
मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घे ना-
तिह्रस्वं मध्यं काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः ।
मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छा-
दिषाठाद् अणो मनुष्यबुजश्चापवादः । द्वैष्यम् । 'द्वैष्यं भवन्तेनुवरन्ति
चक्रम्' । अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैषकम् । द्वैषमन्यत् ॥

कालाट्टञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
अणोपवादः । वृद्धात् तु कं परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः ।
सांवत्सरिकः ॥ यथाकथं चिदुण्डित्यापि काले वर्त्तमानात्प्रत्यय दृश्यते ॥
कादम्बपुष्पिकम् । द्वेहिपलालकम् । तत्र जात इति प्रागतः कालाधि-
कारः ॥

आद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति आद्धे ऽभिधेये शैषिकः । सत्य-
लोपवादः । आद्ध इति च कर्म एह्यते न अद्धावान्यरूपो ऽनभिधानात् ।
शारदिकं आद्धम् । शारदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद्व इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । अत्वणोपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालाट्ठञ्जिति नित्ये ठञ् प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तु च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुङागमो भवति । त्यप्प्रत्ययोप्यतो विहित ऐषमोहः श्वसोन्यतरस्यामिति । एताभ्यां मुक्ते व्युत्थुलावपि भवतः । शौवस्तिकः । श्वस्त्यः । श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्यो ऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव । संधिवेलादिभ्य अतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोपवादः । अण्यहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । संधिवेलादिभ्यस्तावत् । संधिवेलम् । सांध्यम् । अतुभ्यः । यैष्मम् । शैशिरम् । नक्षत्रेभ्यः । तैषम् । पौषम् । संधिवेला । संध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥ संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष ण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृषशब्दादेयः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अत्वणोपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अत्वणोपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

कृन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकोपवादः । स्वरे भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

कृन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोपवादः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

कृन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोपवादः । सहश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृतू । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वचाण च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्निधौ च वास्य तकारलोपः । हैमनं वासः । हैमनमुपलेपनम् । सर्वत्रयहणं कृन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । कृन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्वति । ननु च कृन्दसीति नानुवर्तिष्यते । सैवाननुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वसूत्रेण संबन्धार्थम् । हैमन्तिकमिति भाषायामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाएवेति चकारः किमर्थः । अण् यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति, कः पुनरनयोर्विशेषः । ऋत्वणि हि तकारलोपो नास्ति हैमन्ती पङ्क्तिरिति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । हैमन्तिकं हैमन्तं हैमनमिति ॥

सायंचिरंप्राक्प्रगेव्येभ्यश्च्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राक्तेनम् । अत्र्येभ्यः । दोषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययं, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो वृजि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्निधौ निपात्यते । दिवसावसानं सायः । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते । प्राक् प्रगे इत्येकारान्तत्वम् ॥ चिरपठ्यरारिभ्यस्को वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरत्वम् । परुषम् । परारिषम् ॥ प्रगस्य

द्वन्दसि गलोपश्च ॥ * ॥ प्रबम् ॥ अयपश्चाद्विमच् ॥ * ॥ अयिमम् ।
पश्चिमम् ॥ अन्ताञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्लापराह्लाशब्दाभ्यां विभाषा व्युत्पन्नौ प्रत्ययौ भवतः, स्तुट् च
तयोरगमः । कालाट्टजिति ठञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वा-
ह्लेनम् । अपराह्लेनम् । पौर्वाह्लिकम् । अपराह्लिकम् । घकालतनेषु
कालनाम्न इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्लः
सोऽढोऽस्येति तदा पूर्वाह्लेनम् इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थ-
विभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे य-
थाविहितं प्रत्ययो भवति । सुप्ते जातः, सौप्तेः । माथुरः । औत्सः ।
औदपानः । राप्त्रियः । अवारपारीणः । शाकलिकः । गाम्यः । गामीणः ।
कात्तेयकः । औम्भेयकः ॥

प्रावृषष्ठप् ॥ २६ ॥

प्रावृष्टशब्दात्सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भव-
ति । एण्यस्यापवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥

शरद्व्यञ्जनात्सप्तमीसमर्थोज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति,
कृत्वणोपवादः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । शारदका दर्भाः । शारदका
मुद्गाः । दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चेत्यं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् । शारदं
सस्यम् । संज्ञाधिकारं के चित्कृतलब्धक्रीतकुशला इति यावदनुवर्तय-
न्ति ॥

पूर्वाह्लापराह्लाद्राग्नौलप्रदोषावस्करादुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्लादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येत-
स्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । पूर्वाह्लाणकः । अपराह्लाणकः । विभाषा

पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणोप-
वादः । प्रदोषकः । निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औ-
त्सर्गिकस्याणोपवादः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं ढञादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २८ ॥

पथिशब्दाद्गुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ऽणोप-
वादः, प्रत्ययसंनियोगेन च पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः,
पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मि-
न्विषये । संधिवेलादिषु पाठादणोपवादः । अमावास्यकः । अमावास्यः ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति । अमावस्यकः । आ-
मावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-
षये । पूर्वण वृत्तणोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः ।
अमावास्यकः । अमावास्यः । अमावस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्धुपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येत-
स्मिन्विषये । सिन्धुशब्दः कच्छादि,स्ततोणि मनुष्यवृजि च प्राप्ते विधा-
नम्, अपकरशब्दादप्यौत्सर्गिके ऽणि । सिन्धुकः । अपकरकः ॥

अणञा च ॥ ३३ ॥

सिन्धुपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात
इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

अविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशा-

खाषाढावहुलासुक् ॥ ३४ ॥

अविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थं लुभभवति ।

तस्मिंस्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्कृतलुकीति भवति । अविष्टासु जातः, अवि-
ष्टः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । धि-
शाखः । अषाढः । बहुलः ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारैवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामु-
पसंग्यानम् ॥ * ॥ चित्रायां जाता, चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्र-
त्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान् ङीष् ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्त-
व्या ॥ * ॥ फल्गुनी ॥ अषाढा ॥ अविष्टाषाढाभ्यां कृष्णपि वक्तव्यः ॥ * ॥
आविष्टीयः । अषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दाखरशालशब्दाज्जातार्थं
प्रत्ययस्य लुग्भवति । गोस्थाने जातः, गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः ।
खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थं प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्स-
शालायां जातः, वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । अभिजितः ।
अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषक् । शतभिषजः । बहुलयहणस्यायं
प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थं प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः ।
रौहिणः । मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थात्कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । सुप्ते कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, सौम्यः । मा-
युरः । राष्ट्रियः । ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्र भवति यच्च यत्र
क्रीतं लब्धमपि तत्रैव भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते । शब्दार्थस्य
भिन्नत्वात्तुस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति शब्दार्थस्तु भिद्यतएव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान् द्याप्प्रातिपदिकात्प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किं चिच्चून-
तामाह । सुप्ते प्रायेण बाहुल्येन भवति, सौघः । माथुरः । राष्ट्रियः ।
प्रायग्रहणमनर्थकं, तत्रभवेन कृतत्वात् । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद्
मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीविष्ठक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन्वि-
षये टक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः ।
औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान् द्याप्प्रातिपदिकात् संभूतइत्येतस्मिन्विषये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवकृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च संभवत्यर्थं
इह दृश्यते नात्यन्तिः सत्ता वा, जातभवाभ्यां गतत्वात् । सुप्ते संभवति,
सौघः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

कोशाडुज् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दाद् ठज् प्रत्ययो भवति तत्र संभूतइत्यस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । कोशे संभूतं, कोशेयं वस्त्रम् । रुठिरेषा तेन क्रिमौ न भवति,
खड्गकोशाच्च ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्यच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्षेषु
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः, हैमन्तः प्राकारः । शैशिरम-
नुलेपनम् । वसन्ते पुष्प्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । यैष्यः पाटलाः ।
शरदि पच्यन्ते, शारदाः शालयः । यैष्मा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थान्कालवाचिनः प्रातिपदि-

कादुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्पन्ते, हेमन्ता यवाः ।
येष्मा ग्रीहयः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति उपेत्य । ठञोपवादः । आश्व-
युज्यामुप्ता, आश्वयुजका माषाः । अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी, आश्व-
युजी । अश्विनीपर्यायो ऽश्वयुक्शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति उपेत्य ।
ऋत्वणोपवादः । ग्रीष्मं सस्पम् । ग्रीष्मकम् । वासन्तम् । वासन्तकम् ॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिप-
दिकाद्वेयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्वेयमृणं वेत्तद्व-
वति । मासे देयमृणं, मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋणइति
किम् । मासे देया भिन्ना ॥

कलाप्यश्वत्ययवबुसाद्वुञ् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्य यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः
सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति । कलाप्या-
दयः शब्दाः साहचर्यात्काले वर्तन्ते । यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो
भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्वत्याः फलन्ति सोश्वत्यः । यस्मिन्यवबुसं
संपद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते । कलापिनि काले देयमृणं, कलापकम् ।
अश्वत्यकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुञ् प्रत्ययो भवति देयमृणइत्येतस्मिन्नर्थे ।
अण्ठञोपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तर-
करणं वृद्ध्यर्थम् । समाशब्दा वर्षपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारादुञ्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरिकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणिकम् । वेति वक्तव्ये ठञ्चहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते ऽणं बाधित्वा ठञ्चैव यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । कालवाचिनः सप्रमीसमर्थत्वातिपदिकाद् व्याहरति मृग इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याहरति मृगः, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः । मृग इति किम् । निशायां व्याहरत्युलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थत्वात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्वति, सोढं जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य ह्यत्रस्य, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्रमीसमर्थत्वाद् ड्याप्प्रातिपदिकाद्व इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, तत्र जात इति गतार्थत्वात् । सुप्ते भवः, सोपः । मायुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । ऋणशक्त्यश्चापवादः । दिशि भवं, दिश्यम् । वयम् ।

मुखजघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः, सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति * ।
दिश् । वर्ग । पूग । गण । पत्त । धाया । मित्र । मेधा । अन्तर ।
पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । सात्तिन् । आदि । अन्त । मुख ।
जघन । मेघ । यूय ॥ उदकात्संज्ञायाम् ॥ न्याय । वंश । अनुवंश ।
विश । काल । अक्ष । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो
भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् ।
कण्यम् । आश्रयम् ॥

दतिकृत्तिकलशिवस्यस्यहेठञ् ॥ ५६ ॥

दृत्यादि यः प्रातिपदिकेभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्ये-
तस्मिन्विषये । दृतौ भवं, दार्तयम् । कैत्रेयम् । कालशेयम् । वास्ते-
यम् । आस्तेयम् । आह्वेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं, न
तिङन्तः ॥

यीवाभ्यो ऽण् च ॥ ५७ ॥

यीवाशब्दादप्रत्ययो भवति चकाराहुञ्च, तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये, शरीरावयवाद्यतोपवादः । यीवासु भवं, यैवेयम् । यैवम् । यीवा-
शब्दे धमनीवचनस्तासां बहुत्वाद्बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराञ्जः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । गम्भीरे भवं, गाभीर्यम् ॥ बहिर्द्वैवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ बाह्यम् । दैव्यम् । पाञ्चजन्यम् ॥

मुखजघनाभ्यां सेनाया अयमागपञ्चाक्रमागावुच्येते इत्यधिकः पाठः कुत्र चित्यु-
त्तकं ।

+ उदकात्संज्ञायामित्यस्यापि उदका रजस्वला । संज्ञायामिति किम् । आदका
मत्स्यः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ चातुर्मास्यान्ने ज्यो वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि व्रतानि । चातुर्मास्यो यज्ञः ।
चातुर्मासो ऽन्यत्र । इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५८ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात्प्रातिपदिकाच्च ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्व्यति, किं तर्हि परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं, परिमुख्यम् । परिहृन्नव्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति । औपकूलम् । परिमुख । परिहनु । पर्याष्ठ । प्रयं लू । औपमूल । खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्यल । उपकलाप । अनुपय । अनुखड्ग । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाप । अनुयव । अनुयूप । अनुवंश * ॥

अन्तःपूर्वपदाटुञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाटुञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । अन्तर्बैशिकम् । अन्तर्गहिकम् । समानशब्दाटुञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ समाने भवं सामानिकम् ॥ तदादेश्च ॥ * ॥ सामानयामिकम् । सामानदेशिकम् ॥ अद्यात्मादिभ्यश्च ॥ * ॥ आद्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ऊर्ध्वदमाच्च ठञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वदमशब्दः ॥ ऊर्ध्वदेहाच्च ॥ * ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ * ॥ लोकोत्तरपदाच्च ॥ * ॥ ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ॥ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । जनपरयोः कुक्च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ मध्यशब्दादीयः ॥ * ॥ मट्टीयः ॥ मण्णायौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ माट्टमम् । मट्टमीयम् ॥ मट्टो मध्यं दिनम् चास्मात् ॥ * ॥ मट्टे भवं, माट्टादिनम् ॥ स्यान्मो लुवक्तव्यः ॥ * ॥ अश्वत्यामा ॥ अजिनान्ताच्च ॥ * ॥ वृकाजिनः । सिंहाजिनः ।

* अनुखड्ग । पुस्तकान्तरे ऽयं शब्दोऽधिकोत्र गणे ।

† आन्तरगारिकम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ अनुशतिकादीनां वेत्युभयपदवृद्धिरित्यधिकं कुत्रचित् ।

समानस्य तदादेश्च अद्यात्मादिषु चेष्ट्यते ।

कृध्वेदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुञ्जनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥

मध्या मध्यं दिनं चास्मात्स्यान्वा लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

अव्ययीभावादित्येव । ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात्परि अनु इत्येवं-
पूर्वाट् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । पारि-
ग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥

जिह्वामूलशब्दोऽङ्गुलिशब्दः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च कः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्ये-
तस्मिन्विषये । यतोपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्च कः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । अणोपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्णान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन्नात्ययार्थं वर्णान्तात्प्रातिपदिका-
दन्यतरस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । द्वे प्राप्ते
यचनं पक्षे सोऽपि भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेवव-
र्गीयः * । युधिष्ठिरवर्ग्यः । युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः । अशब्द-
इति किम् । कवर्गीया वर्णाः ॥

कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये ऽलंकारे ऽभिधेये । यतोपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंका-
रइति किम् । कर्ण्यम् । ललाट्यम् ॥

* अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनवर्गीणः । अर्जुनवर्गीयः । इत्याधिकं पुस्तकान्तरे ।

तस्य व्याख्यानइति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायते ऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्य-
नाम । तस्येति पठ्योसमर्थो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्व्याख्याने
ऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति तत्र भवे च । वाक्यार्थसमीपे चकारः
श्रूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनेति तत्र भव इति । सुपां व्याख्यानः,
सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुप् भवं, सौपम् । तैडम् । कार्तम् ।
व्याख्यातव्यनाम्न इति किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला, पाट-
लिपुत्रः सुकोसलया व्याख्यायते, एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाट-
लिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम । भवव्याख्यानयोः युगपदधिकारो ऽपवादविधान-
नार्थः । कृतनिर्द्देशोहि तौ ॥

बहुवचनोदात्ताटुञ् ॥ ६७ ॥

बहुवो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्ताद्बहुव्याख्यानयो-
ऽटञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । वात्सल्यत्विकम् । नातानतिकम् ।
समासस्वरेणान्तोदात्ताः प्रकृतयः । बहुच इति किम् । टुचटकं वक्ष्यति ।
एकाच् प्रत्युदाह्रियते । सौपम् । तैडम् । कार्तम् । अन्तोदात्तादिति
किम् । संहितायाः संहितम् । संहिताशब्दे हि गतिस्वरेणाद्बुदात्तः ॥

क्रतुभ्यश्चेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्या-
ख्यानयोरर्थयोऽटञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । क्रतुभ्यस्तात् ।
अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भव, अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसू-
यिकः । यज्ञेभ्यः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ।
क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञयज्ञगमसोमयागेभ्योपि यथा स्यात्, पाञ्चैदनिकः ।
वाशौदनिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥

अपिशब्दाः प्रवरनामधेयानि तेभ्य अपिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयो-
रर्थयोऽटञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेष-

णेषु । व्याख्यातव्यनाम् इत्यनुवर्त्तते तत्साहचर्यादृषिषड्वैयर्थ्येभ्य उच्यते ।
वसिष्ठस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिको ऽद्वयः । वैश्वामित्रिकः ।
अद्वयायेष्विति किम् । वासिष्ठो ऋक् ॥

पैरोडाशपुरोडाशात् छन् ॥ ७० ॥

पैरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः छन् प्र-
त्ययो भवति । पुरोडाशाः पिष्टपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पैरोडाश-
स्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पैरोडाशिकः । पैरोडाशिकी । पुरोडाश-
सहचरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः ।
पुरोडाशिकी । षकारो ङीपर्थः ॥

कन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

कन्दः शब्दाद्व्यव्याख्यानयोरर्थयोर्दणौ प्रत्ययो भवतः । ट्व इति
ठक्नि प्राप्ते वचनम् । कन्दस्यः । क्कान्दसः ॥

ब्रजृताक्ष्णर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणां नामाख्याताटक् ॥ ७२ ॥

भुजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयो-
रर्थयोः षट्क् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । ट्वस्तावत्, ऐष्टिकः ।
पाशुकः । ऋकारान्तात् । चातुर्हत्वृकः । पाञ्चहोत्वृकः । ब्राह्मण । ब्रा-
ह्मणिकः । ऋक् । आर्चिकः । प्रथम । प्राथमिकः । अध्वर । आध्वरिकः ।
पुरश्चरण । पौरश्चरणिकः । नामाख्यातग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् । ना-
मिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

अणुगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अणुगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरणु प्रत्ययो
भवति । ठजादेरपवादः । अणुगयनः । पादव्याख्यानः । अणुग्रहणं बाध-
कबाधनार्थम् । वास्तुविद्वः । अणुगयनः । पदव्याख्यानः । कन्दोमानः । कन्दो-
भाषा । कन्दोविवृतिः । न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगमः । वास्तु-

विद्या । अङ्गविद्या । तत्त्रविद्या । उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त ।
निमित्त । उपनिषत् । शिखा * । ऋग्यनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । सुघ्रादागतः सौघ्रः । मायुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुख्यमपा-
दानं विवक्षितं यत्तद्विहृष्टं न नान्तरीयम् । सुघ्रादागच्छन्वृतमूला-
दागत इति ॥

ठमायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिण्याहो भाग उच्यते स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्था-
नम् । आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत आगत
इत्येतस्मिन्विषये, अणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । शुल्कशालीया
आगतः, शौल्कशालिकः । आकरिकम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरा-
सार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तत
आगत इत्येतस्मिन्विषये । आयस्यातटको ऽपवादः । शुण्डिकादागतः,
शौण्डिकः । कार्कणः । अण्यग्रहणं बाधकवाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डि-
क । कृकण । स्यण्डिल । उदपान । उपन । तीर्थ । भूमि । तृण । पर्ण ।
शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिबंधेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिभूतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिबंधाः । तद्विचिभ्यः
शब्देभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
छं तु परत्वाद्वाधते । विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत् । उपाध्यायादागतम्, औपा-

* छन्दोविजिनी । व्याय । निरुक्त । विद्या । उद्याय । भिन्ना । एते शब्दा
अधिका अत्र गणे पुस्तकान्तरे ।

† नागरिकम् । आपणिकम् । इत्यपि कुत्र चित्पुस्तके ।

धायकम् । शैष्यकम् । आचार्यकम् । योनिःसंबन्धेभ्यः । मातामहकः ।
पैतामहकः । मातुलकः * ॥

कृतपृञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्य इत्येव । चकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वि-
द्यायोनिःसंबन्धवाचिभ्यष्टञ् प्रत्यये भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये ।
बुजोपवादः । विद्यासंबन्धवाचिभ्यस्तावत् । होतुरागतं, होतृकम् । पौतृक-
म् । योनिःसंबन्धवाचिभ्यः । भ्रातृकम् । स्वासृकम् । मातृकम् । तपरकरणं
मुख्यार्थम् । विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यच्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्यया भवति चकाराट्ठञ्च तत आगत इत्येत-
स्मिन्विषये । पितुरागतं, पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्गवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकागदन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्य-
यान्तात्प्रातिपदिकादङ्गवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । अङ्गवत्त्वेन तस्येदमर्थसामान्यं लक्ष्यते । तस्मादुत्रातिदिश्यते ।
नागव संघाङ्गलक्षणेष्वाजिजामगिति । औपगवानामङ्गः, औपगवकः ।
कापटवकः । नाडायनकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगतमौपगव-
यम् । कापटवकम् । नाडायनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत
इत्येतस्मिन्विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्ता-
वत् । समादागतं, समरूप्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् ।
गर्हादित्वाच् छः । मनुष्येभ्यः । देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । दैवद-
त्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

* मातुलक इत्युदाहरणं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† गोत्रचरणादुजितोत्पादिकं पुस्तकान्तरे ।

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगतं इत्येतस्मि-
न्विषये । सममयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञ-
मयम् । टकारो ङोबर्थः । सममयी । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येव । पञ्चमीसमर्थान् इयाप्रातिपदिकात्प्रभवतीत्येतस्मि-
न्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्य-
तइत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति, हैमवती गङ्गा । दारद्री सिन्धुः ॥

विदूराज्जाः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाज् ज्यः प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । विदूरात्प्रभवति, वैदूर्या मणिः । ननु च बालवायादसौ
प्रभवति न विदूरात् तत्र तु संस्क्रियते । एवं तर्हि

॥ बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति वैदूर्याज्जित्यरीवदुपाचरेत् ॥

तज्जच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थान् तज्जच्छतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योसौ गच्छति पन्थाश्चेत्स भवति दूतो वा । सुघ्नं गच्छति, सौघ्नः
पन्था दूतो वा । माथुरः * । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथ
वा सुघ्नप्राप्तिः पथो गमनम् । पथिदूतयोरिति किम् । सुघ्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्कामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थान् अभिनिष्कामतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्कामति द्वारं चेद्ववति । आभिमुख्येन निष्क्रम-
ति, अभिनिष्कामति, सुघ्नमभिनिष्कामति कान्यकुब्जद्वारं सौघ्नम् । माथु-
रम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वात-

* राष्ट्रिय इत्यधिकमन्यत्र ।

न्येण विवक्ष्यते यथा माध्वसिद्धिर्नसीति । द्वारमिति किम् । सुध्रुमभि-
निष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्यैतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य,
आगूर्णेत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृतइत्येतस्मिन्वर्थे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो
ग्रन्थः, सौभद्रः । गौत्रमित्रः । यायातः । ग्रन्थइति किम् । सुभद्रामधिकृत्य
कृतः प्रासादः ॥ लुबाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम् ॥ * ॥ वासवदत्ता-
मधिकृत्य कृता ऽऽख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च
भवति, भैरवार्थी ॥

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्चः ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थइति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्विती-
यासमर्थेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोपवाहः ।
शिशूनां क्रन्दनं शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः ।
यमस्य सभा यमसभं, यमसभीयः । द्वन्द्वात् । अग्निकाश्यपीयः । श्येन-
कपोतीयः । शब्दार्थसंबन्धीयं प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादि-
भ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रद्युम्नगमनीयम् * । इन्द्रजननादिराकृतिगणः
प्रयोगतो ऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते ॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः
प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवासुरम् । रातोसुरम् । गौणमुख्यम् । इन्द्रजननादिरा-
कृतिगणत्वात् शिशुकन्दादयोपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेव यद्गणम् ।
एवं सति देवासुरादिप्रतिषेधोपि न वक्तव्यः, ततश्च प्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सौम्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति, निवसन्त्यस्मिन्निवासे देश उच्यते ।
सुध्रा निवासो ऽस्य सौध्रः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

* सौतान्द्वेषणीयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अभिजनश्च ॥ ८० ॥

सोऽस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमाममर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः । तत्संबन्धादेशोऽप्यभिजन इत्युच्यते । यस्मिन्पूर्वबान्धवैरुपितं तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययो, न बन्धुभ्या निवासप्रत्यासत्तेः । सुग्रीभिजनोऽस्य सौग्रीः । माथुरः । राष्ट्रियः । निवासाभिजनयोः को विशेषः । यत्र संप्रत्युष्यते स निवासः । यत्र पूर्वैरुपितं सोऽभिजनः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ॥ ८१ ॥

सोऽस्याभिजन इति वर्त्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी, पर्वतइति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति पष्ठार्थं द्वः प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यश्च आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां हृद्गोलीयाः । अन्यकवर्त्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुधजीविभ्य इति किम् । अतोऽदः पर्वतोऽभिजन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्तादा ब्राह्मणाः । पर्वतइति किम् । सांज्ञाश्रयका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ऽयः ॥ ८२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽयः प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । अणादिरपवादः । शण्डिक्यः । सर्वसेन्यः । शण्डिक । सर्वकेश । सर्वसेन । शक्र । सट । रक्र । शङ्ख । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ ॥ ८३ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । सिन्ध्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्ततश्शिलादिभ्यश्च यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये । सैन्धवः । वार्णवः । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । किष्किन्धा । गब्दिका । उरस । दरत् * । ये

* कुलून । दिरसा । एतां शब्दौ पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे ऽधिकाः ।

तु कच्छादिषु पठ्यन्ते सिन्धुवर्णप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाणि सिद्धे मनुष्य-
बुद्धे बाधनार्थं वचनम् । तत्तशिलादिभ्यः खल्वपि । तातशिलः । वात्सो-
दुरणः । तत्तशिला । वत्सोदुरण । कैमेदुर । काण्डवारण । ग्रामणी ।
सरालक । कंस । किवर । संकुचित । सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर ।
अवसान ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराङ्कुक्कण्डव्यकः ॥ ८४ ॥

तूद्यादिभ्यश्चतुर्थ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ढक् ढण्
ढञ् यक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति सोऽस्याभिजन इत्येतास्मिन्निषये ।
अणोपवादः । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचशाय्यः ॥

भक्तिः ॥ ८५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चातुर्वर्त्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स
इति प्रथमासमर्थादस्येति पञ्चमर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमास-
मर्थे भक्तिश्चेत्तद्वदति । भज्यते सेव्यतइति भक्तिः । सुग्रा भक्तिरस्य सौग्राः ।
माथुरः । राष्ट्रियः ॥

अचिन्तादेशकालाट्टक् ॥ ८६ ॥

देशकालव्यातिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्टक् प्रत्ययो भवति
सोऽस्य भक्तिरित्येतास्मिन्निषये । अणोपवादः । इट्ठञ् छं परत्वाद्वाधते ।
अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । शङ्कुलिकः । पायमिकः । अचिन्तादिति
किम् । दैवदत्तः । अदेशादिति किन् । सौग्राः । अकालादिति किप् । यैष्मः ॥

महाराजाट्टञ् ॥ ८७ ॥

महाराजशब्दाट् ठञ् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्नि-
षये । अणोपवादः । महाराजो भक्तिरस्य महाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं
स्वरार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ८८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मि-

न्विषये । द्वाणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेशकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दाद्वाचतन्त्रियाख्येभ्य इति वृजस्त्येष । न चात्र वृजवृजो-
र्विशेषो विद्यते किमर्थं वासुदेवग्रहणम् । संज्ञेया देवताविशेषस्य न
तन्त्रियाख्या । अल्पाक्षतरमजादन्तमिति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकु-
र्वन् ज्ञापयत्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

गोत्रतन्त्रियाख्येभ्यो बहुलं वृज् ॥ ८९ ॥

गोत्राख्येभ्यः तन्त्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वृज् प्रत्ययो
भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृद्धाच्छ परत्वाद्वा-
धते । मनुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः ।
तन्त्रियाख्येभ्यः । नाकुलकः । साहदेवकः । साम्बकः । आख्याग्रहणं
प्रसिद्धतन्त्रियशब्दपरिग्रहार्थं, यथा कथंचित् तन्त्रियवृत्तिभ्यो मा भूत् । बहुल-
ग्रहणात् क्व चिदप्रवृत्तिरेव । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपद्वत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां

बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं
भवति प्रत्ययः प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये । जनपदतदव-
द्गोत्रश्चेत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जनपदिभ्यो ऽस्मिन्नर्थे ऽतिदि-
श्यन्ते । जनपदिनो जनपदस्वामिनः तन्त्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य
आङ्गकः । वाङ्गकः । सौत्सकः । पौण्ड्रकः । तद्वदङ्गाः तन्त्रिया भक्तिरस्य
आङ्गकः । वाङ्गकः । सौत्सकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामितिकिम् । पञ्चा-
ला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं स च
द्वेकयोरतिदेशं प्रयोजयति । वृद्धिनिमित्तेषु च वृज्वादिषु विशेषो नास्ती-
ति । मद्रवृज्योः कनि विशेषः । मद्र आपत्यं, दृग्मगधकलिङ्गसूरमसादणं,
माद्रः । वृजिशब्दादपि वृद्धेत्कोसलाजादाऽज्यङ्, वाज्यः । स भक्तिरस्येति
प्रकृतिनिर्हारे कृते मद्रकः । वृजिकः । जनपदेन समानशब्दानामिति कि-
म् । अनुपपद्यते जनपदः, पौरवो राजा स भक्तिरस्य पौरवीयः । बहुवच-

नयहणं समानशब्दताविषयनक्षणार्थम्, अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दता
तत्रैवातिदेशः स्याद्, एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात्, वाङ्मे वाङ्मे वा भक्ति-
रस्येति । बहुवचने तु बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्य-
पि शब्दभेदे ऽतिदेशो भवति । वाङ्मे वाङ्मे वा भक्तिरस्य वाङ्मेकः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । प्रकर्षणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम् । कृते ग्रन्थइत्यनेन गत-
त्वात् । अन्येन कृता मायुरेण प्रोक्ता मायुरी वृत्तिः । पाणिनीप्रम् । आपि-
शलम् । काशकृतम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्दभ्रंशेण प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येत-
स्मिन्विषये । अणोपवादः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तित्तिरीयाः । वार-
तन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । कौण्डीयाः ॥ कृन्दसि वायमिष्यते ॥ ति-
त्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवति । शौनकादिभ्यश्चकृन्दसीत्यत्रा-
स्यानुवृत्तेश्चकृन्दोधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते * ॥

• काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशब्दाभ्यामृषिवाचिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन
प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्धार्थः कल्प-
• स्ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते । तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव । शौनका-
दिभ्यश्चकृन्दसीत्यत्रानुवृत्तेश्चकृन्दोधिकारविहितानां च तत्र तद्विषयतेष्यते ।
काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः † । ऋषिभ्यामिति किम् ।
इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥

* शौनकेत्यादीष्यतइत्यन्तग्रन्थस्य स्थाने शौनकादिभ्यश्चकृन्दसीत्यत्रेदमनुवर्तयित-
व्यमित्याहुरिति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

† कौशिकिन इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः शब्दास्तेभ्यो
 णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । किं
 तु परत्वाद्वाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः, हरिद्रुः, कृगली, तुम्बु-
 रुः । उलपः । इति वैशंपायनान्तेवासिनो नव । आलम्बिः । पलङ्गः । कमलः ।
 च्चवाभः । आरुणिः । ताण्ड्यः । श्यामायनः । कठः । कलापी । इति । प्रत्य-
 त्कारिणो यद्यन्ते न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः । कुतः । कलापिखाडा-
 यनग्रहणात् । तथाहि, वैशंपायनान्तेवासी कलापी तदन्तेवासिनो वैशं-
 पायनान्तेवासिन एव भवन्ति किं कलापिग्रहणेन । तथा वैशंपायनान्ते-
 वासी कठस्तदन्तेवासी खाडायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन । तदेत-
 त्प्रत्यतकारिग्रहणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत् । हरिद्रुणा प्रोक्त-
 मधीयते हरिद्राविणः । तैम्बुरविणः । आलपिनः । कृगलिनो ढिनुकं
 वक्ष्यति । वैशंपायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः । पालङ्गिनः । कामलि-
 नः । आर्च्यभिः । आरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामायनिनः । कठान्नकं
 वक्ष्यति । कलापिनश्चाणम् ॥

हरिद्रुंषां प्रथमस्ततश्कृगलितुम्बुरुः ।

उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥

आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

च्चवाभारुणिताण्ड्याश्च मट्टमीयास्त्रयोऽपरे ॥

श्यामायन उदीच्येपु उक्तः कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशंपायनस्याख्या तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्च-
 रका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयाममर्थान्प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति
 यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन
 मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत् । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः ।

हेतरेयिणः । कल्पेषु । पैङ्गी कल्पः । आरुणपराजी । पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ।
याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । याज्ञवल्कादयो ऽकि-
रकाला इत्याख्यानेषु वार्त्ता । तथा व्यवहरति सत्रकारः । तद्विषयता
कस्माच्च भवति । प्रतिपदं ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते
णिनेः । अयं तु याज्ञवल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण् । न वायं योग-
शब्दोऽधिकारमनुवर्त्तयति, तेन कल्पेष्वपि न भवति । पुराणइति निपा-
तनात्तुडभावः । न वात्यन्तवाधैव, तेन पुरातनमित्यपि भवति ॥

शैनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शैनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येत-
स्मिन्विषये छन्दस्यभिधेये । द्वाणोरपवादः । शैनकेन प्रोक्तमधीयते शैन-
किनः । वाजसनेयिनः । छन्दसीति किम् । शैनक्रीया शिक्षा । कठशाठ
इत्यत्र पठ्यते । तत्संघातार्थं, केवलाट्टि लुक् वत्यति । कठशाठाभ्यां
प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शैनक । वाजसनेय । साङ्गैरव । शाङ्गैरव ।
सांषेय । शाखेय । खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुक-
ण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ । कशाय । तलवकार । पुरुषासक । अश्व-
पेय । शैनकादिः * ॥

कठचरकात्तुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुभ्रवति । कठशब्दा-
वैशंपायनान्तेवामिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादण्यणः । कठेन प्रोक्तमधी-
यते कठाः । चरकाः । छन्दस्येव । काठाः । चारकाः † ॥

कलापिनो ऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये ।
वैशंपायनान्तेवामित्वाणिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते काला-
पाः । इनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे सत्रस्ववारि-

* स्कम्भ । अयं पुस्तकान्तरे ऽत्र गणधिकः ।

† श्लोका इत्यधिकं कुत्र चित् ।

पीठसर्पकलापिकुथुमि*तैतलिजाजलिजाङ्गनि+लाङ्गलिजिजालिशिखण्डसू-
क्रमद्वसुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ इति टिलोपः । अथाण्यद्वयं किम्,
यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् । अधिकविधानार्थं, तेन मायुरी वृत्तिः, सौल-
भानि ब्राह्मणानीत्यादि सिद्धम् ॥

कृगलिनो ढिनुक् ॥ १०८ ॥

कृगलिनशब्दाद् ढिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्वि-
षये । कलाप्यन्तेवासित्वाणिनेरपवादः । कृगलिना प्रोक्तमधीयते कृग-
लेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भित्तुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो
भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । भित्तुनटसूत्रयोरिति यथासंख्यं प्रत्य-
यार्थविशेषणं, सूत्रशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते तद्विषयता च त्रेष्यते, तदर्थं
कुन्दायद्वयमनुवर्त्यं, गुणकल्पनया च भित्तुनटसूत्रयोश्चन्द्रस्त्वम् । पाराश-
र्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणे भित्तवः । शैलालिने नटाः । भित्तुनटसू-
त्रयोरिति किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥

भित्तुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो
भवति । अणोपवादः । तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं भित्तुनट-
सूत्रयोरभिधेययो, रत्रापि तद्विषयतार्थं कुन्दायद्वयमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन
प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिने भित्तवः । कृशाश्विने नटाः । भित्तुनटसूत्रयोरि-
त्येव । कर्मन्दम् । काशाश्वम् ॥

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थादेकदिगित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । एकदिक् तुल्यदिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदान्वा एकदिक्

* कौथुमिति पा० ।

+ जाङ्गलीति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

सोदामनी विद्युत् । हैमवती । जैककुदी । पैलूमली । तेनेति प्रकृते पुनः
समर्थविभक्तिग्रहणं कृन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वञ्च हि कृन्दोधिकारात्
तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये । पूर्वण घादिषु
अणादिषु च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते स्वरादिपाठादव्यय-
त्वम् । सुदामतः । हिमवतः । पीलूमलतः ॥

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाद्वत् प्रत्ययो भवति चकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मि-
न्विषये । अणोपवादः । उरसा एकदिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोदुपज्ञातइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः ।
पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशकृतम् गुरुला-
घवम् । आपिशलम् पुष्करम् ॥

कृते अन्ये ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोत्कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्र-
त्ययो भवति, यत्तत्कृतं यन्यश्चेत्स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः
श्लोकाः । हैकुपादो यन्यः । भैक्रुपाटो यन्यः । जालूकः । यन्यइति किम् ।
तत्कृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययम-
नयोविशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थोत्कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति स-
मुवायेन चेत्संज्ञा ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम् * ।
सारघम् । पौत्तिकम् । मधुनः संज्ञा एताः ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । वारुडकम् । कुलाल । वरुड । चण्डाल । निषाद । कर्मर । सेना । सिरिध । सेन्द्रिय । देवराज । परिषत् । वधू । रुह । ध्रुव । रुद्र । अनहुह । ब्रह्मन् । कुम्भकार । श्वपाक । कुलालादिः ॥

तुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । तुद्रादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोपवाद् । स्वरं विशेषः । तुद्राभिः कृतं तौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

अस्येति षष्ठीसमर्थोद्विदमित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवत्युणादयः पञ्च महोत्सर्गाः । घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः षष्ठ्यर्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्ययपरोत्तादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । राष्ट्रियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानाच्च भवति । देवदत्तस्यानन्तरमिति ॥ वहेस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्ध एवात्राण् इडर्थमुपसंख्यानम् ॥ अग्नीधः शरणे रणं भं च ॥ * ॥ आग्नीधम् ॥ समिधामाधाने षेयणम् ॥ * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी चक्र ॥

रथाद्यत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवाद् । रथस्येदं रथं, चक्रं वा युगं वा ॥ रथाङ्गेष्वेष्टे नान्यत्रानभिधानात् ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्नविधिरुपसंख्यायते ॥ * ॥ परमरथम् । उत्तररथम् ॥

पक्षपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पक्षमश्वादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्वयशब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य यतो ऽपवादः । आश्व-
रथं चक्रम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम् * ॥

पक्षाध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पक्षं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषद्व्याख्यां चाऽप्र-
त्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥ पक्षाद्वाह्ये ॥ * ॥
अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पक्षदिषदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये,
ऽणोपवादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद्वन्वैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् वुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, वैरमै-
थुनिकयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । अणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते ।
वैरे तावत् । बाधव्य† शालङ्कायनिका । काकोलूकिका । मैथुनिकायाम् ।
अत्रिभरद्वाजिका । कुत्सकुशिकिका । विवहनमैथुनिका । वैरस्य नपुंसक-
त्वेऽप्यमी स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः ‡ ॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ देवासुरम् । रातोऽसुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद्वञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्चरणावाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । गोत्रात्ता-
वत् । ग्लौचुकायनकम् औपगवकम् ॥ चरणादुर्मात्राययोरिष्यते ॥ काठकं,
कालापकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् ॥

* गार्दभरथमित्यस्यापे 'रासभरथम् । छं परत्वाद्वाधत' इत्याधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† बाधव्येति पाठ २ ।

‡ वैरस्येत्यारभ्य स्त्रीलिङ्गा इत्यन्तं क्व चित्रं दृश्यते ।

संघाङ्गलक्षणेष्वप्यभिज्ञामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वञन्ताद् यञन्ताद् इञन्ताच्च प्राति-
पदिकादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य वुजो ऽप-
वादः ॥ घोषग्रहणमत्र कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ तेन वैषम्यादयथासंख्यं न भवति ।
अञन्तात् । बैदः संघः । बैदोङ्कः । बैदं लक्षणं, बैदो घोषः । यञन्तात् ।
गार्गः संघः । गार्गोङ्कः । गार्गं लक्षणम् । गार्गो घोषः । इञन्तात् । दातः
संघः । दातोङ्कः । दातं लक्षणम् । दातो घोषः । अङ्गलक्षणयोः को
विशेषः । लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव विद्मभूतं स्वं यया विद्या विद्यानाम्, अङ्गस्तु
गवादिस्थोपि गवादीनां स्वं न भवति । णित्करणं ङीबर्थं पुंवद्वाव-
प्रतिषेधार्थं च । बैदी विद्या ऽस्य, बैदीविद्यः ॥

शाकलादा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात्संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाणप्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । वुजोपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शा-
कलाः । तेषां संघः, शाकलः । शाकलकः । शाकलो ऽङ्कः । शाकलकोङ्कः ।
शाकलं लक्षणम् । शाकलकं लक्षणम् । शाकलो घोषः । शाकलको घोषः ।

कन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वचनटाञ्जः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । कन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो
ज्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । वुजणोरपवादः । चरणा-
दुर्मास्त्राययो, स्तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि धर्मास्त्राययोरेव भवति । कन्दो-
गानां धर्मा वा ऽऽस्त्रायो वा क्कन्दोग्यम् । गौक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् ।
बाह्वच्यम् । नाट्यम् । अन्यत्र क्कन्दोगं कुलमित्यादि ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्व-
भिधेयेषु वुञ् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्त्तते तेन वुञ्प्रति-
षेधो विज्ञायते । गौकताः दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा । दाताः ।
माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्चः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्चः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये ।
गोत्रप्रत्ययान्ता एते ततः पूर्वण्युञ्जि प्राप्ते क्वविधानार्थं वचनम् । रैव-
तिकीयः । स्वापिशीयः । रैवतिकः । स्वापिशिः । तैमवृद्धिः । गौरशीवि ।
औदमोयि । औदवाहि । बैजवापि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्ये-
तस्मिन्विषये । गोत्रघुञ्जोपवादः । गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्ति-
पदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्निभयोगेन
चेकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चरणघुञ्जोपवादः । आथर्वणिक-
स्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणादुर्मात्राययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम् । अप्राण्यद्गुदात्त-
मवृद्धं यस्य च नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम् । अशमनो विकारः, आशमनः ।
आशमः । अशमनो विकारइति टिलोपः पातकः । भास्मनः । मार्त्तिकः ।
नित्स्वरेणाद्गुदात्ता एते । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शेषिकनिवृत्त्य-
र्थम् । विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति । हालः । सैरः ।

अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्योषधिवृत्तवाविभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो ऽवयवे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति, चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्यो ऽञ् वृत्त्यति ।
कपोतस्य विकारो ऽवयवो वा, कपोतः । मायूरः । तैसिरः । ओष-
धिभ्यः । मौर्वं काण्डं, मौर्वे भस्म । वृत्तेभ्यः । कारीरं काण्डं, कारीरं ।

भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योषधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति * ।
अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे
च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः, इति । विकारावयवयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधा-
नार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

बिल्वादिभ्यो ऽण् ॥ १३६ ॥

बिल्व इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ।
यथायोगमज्जमयटोरपवादः । बिल्वस्यावयवो विकारो वा, बैल्वः । गवेधु-
काशब्दोत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयड्बाधनार्थं ग्रहणम् । बिल्व ।
व्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इलु । वेणु । गवेधुका । कर्पासी ।
पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । बिल्वादिः ।

कोपधाच्च ॥ ३३७ ॥

ककारोपधात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारा-
वयवयोरर्थयोः । अजोपवादः । तर्कु । तार्क्कवम् । तित्तिडीक । तैत्तिडी-
कम् । माण्डूकम् । दार्दुरुकम् । माधूकम् ॥

चपुजतुनोः पुक् ॥ १३८ ॥

चपुजतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्निधौ तयोः
युगागमो भवति । ओरजोपवादः । चपुणो विकारः, चापुषम् । जातुषम् ।
अप्राण्यादित्वाच्चावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः-
रजोपवादः । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

* भवन्तीत्यस्यापि 'वृत्तशब्देन वनस्पतयो ऽपि गृह्यन्ते । न्योषस्य विकारो
व्ययवो वा, नैययोधः । पेण्यलः । ओदुम्बरः । ओषधिशब्दाल्लतादेयो ऽपि गृह्यन्ते ।
ताम्बूल्या विकारो व्ययवो वा, ताम्बूलः । गान्दूच्चः । एभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति
इत्यधिकमैकस्मिन्पुस्तके ।

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थ-
यो, रणोपवादः । दाधित्यम् । कापित्यम् । माहित्यम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वा ऽञ् प्रत्ययो भवति विकाराव-
यवयोरर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यवासम् । उभयत्र विभाषेयम् ।
पलाशखदिरशिशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात्प्राप्ते ऽन्येषामप्राप्ते । प-
लाश । खदिर । शिशपा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत ।
पलाशादिः ॥

शम्याष्टलञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाट् टलञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजो-
पवादः । शामीलं भस्म । शामीली सुकृ ॥

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्वि-
कारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अश्मम-
यम् । आश्मनम् । मूर्वामयं, मौर्वम् । भाषायामिति किम् । बैल्वः खादितो
वा यूपः स्यात् । अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमा-
च्छादनम् । एतयोरित्यनेन किम् । यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये
विशेषप्रत्ययाः प्राणिरजतादिभ्योजित्येवमादयस्तद्विषयेऽपि यथा स्यात् ।
कपोतमयम् । कापोतम् । लौहमयम् । लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरा-
दिभ्यश्चाभक्ष्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्र-
त्ययो भवति । वृद्धेभ्यस्तावत् । आम्नमयम् । शालमयम् । शाकमयम् ।
शरादिभ्यः । शरमयम् । दर्भमयम् । मृन्मयम् । नित्यग्रहणं किम् । याव-

ता ऽऽम्भसामर्थादेव नित्यं भविष्यति । एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति,
तदनेन क्रियते । त्वङ्गयम् । सङ्गयम् । वाङ्गयमिति । शर । दर्भ । मृत् ।
कुटी । तृण । सोम । बल्लज ॥

गोशब्दपुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषे ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीष-
दति किम् । गव्यं पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवस्तस्येवंविषये विधा-
नम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यसं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाच्चित्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मि-
न्विषये, ऽणोपवादः । पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटो-
पवादः । पिष्टकः ॥

व्रीहिः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

व्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारं । बिल्वाद्यणो-
पवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रीहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावय-
वयोरर्थयोः । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् ।
यावकः । यावादिभ्यः कन् ॥

द्याचञ्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्युवः प्रातिपदिकाच् छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विका-
रावयवयोरर्थयोः । भाषायां मयङ्कुलः छन्दस्यप्राप्तो विधीयते । यस्य
पर्णमयी कुहूर्भवति । दर्भमयं वासा भवति । शरमयं बार्हिर्भवति ॥

नोत्त्वद्वर्द्धविस्वात् ॥ १५१ ॥

उत्त्वतः प्रातिपदिकाद्वर्द्धवित्त्वशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति ।
द्वचश्चन्दसीति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । मौञ्जं शिष्यम् । गार्मुतं चक्रम् ।
वार्धा बालप्रयथिता भवति । बैस्वि ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः । तपरकरणं
तत्कालार्थम् । धूममयान्यभ्राणि । मतुब्निर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः ।
इहैव स्यात् । वैणवी यष्टिरिति ॥

* तालादिभ्यो ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर-
र्थयोः । मयडादीनामपवादः । तालं धनुः । बार्हिणम् । ऐन्द्रालिशम् ॥
तालाद्वनुषि * ॥ बार्हिण । इन्द्रालिश । इन्द्रादृश । इन्द्रायुध । चाप† ।
श्यामाक । पीयूषा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे वृक्षन्ते । जा-
तरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे ।
मयडादीनामपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरू-
पम् । तापनीयम् । परिमाण इति किम् । यष्टिरियं हाटकमयी* ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति
विकारावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव,
परिशिष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत् । कापोतम् । मायूरम् । तैत्ति-
रम् । रजतादिभ्यः । राजतम् । सैसम् । लौहम् । रजतादिषु ये ऽनुदा-
त्तादयः पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञि सिद्धे पुनर्वचनं मयङ्बाध-

* तालाद्वनुषीत्यस्यापि तालमयमन्यत् । नित्यं वृद्धेति मयट् । इत्यधिकमेक-
स्मिन्पुस्तके ।

† चर्गेति पा० २ ।

नार्थम् । रजतं । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच * । दारु । रोहितक ।
बिभीतक । कपीत । दारु । तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकीर ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजित्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्यवंमर्शः । जिह्वो
विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावय-
वयोरेव † । मयटोपवादः । ओरञ् । शम्याष्टलञ् । प्राणिरजतादिभ्योञ् ।
उष्ठादुञ् । एण्या ठञ् । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ । इत्येते प्रत्यया रूढ्यन्ते ।
दैवदारवस्य विकारो ऽवयवो वा, दैवदारवम् । दाधित्यस्य, दाधित्यम् ।
पालाशस्य, पालाशम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतम् । औष्ट्रकस्य,
औष्ट्रकम् । ऐण्येयस्य, ऐण्येयम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् ।
जित इति किम् । बैल्वमयम् । तत्प्रत्ययादिति किम् । बैदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राग्वत्तेष्टजित्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते
विकारे ऽतिदिश्यन्ते । परिमाणात् क्रीतइव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार
इत्येतस्मिन्विषये । अणादीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन रूढ्यन्ते,
न रूढिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो,
नैष्किकः । शतेन क्रीतं, शत्यं, शतिकम् । शतस्य विकारः, शत्यः, शति-
कः । साहस्रः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अद्वयपूर्वाद् द्विगोलुगसंज्ञाया-
मित्येवमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्वि-
नैष्किकः ।

उष्ठादुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ठादुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोप-
वादः । उष्ठास्य विकारो ऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

* नीलेति पा० २ ।

† विकारावयवयोरित्येवेति पा० २ ।

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णाशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् ।

एण्या ठञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्य-
जोपवादः । ऐणेयं मांसम् । पुंसस्त्वजेव भवति । एणस्य मांसमैणम् * ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ग-
व्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्येव, मयद्विषये तु विधी-
यते ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरजोपवा-
दः । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोपवादः ।
द्रुवयम् ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरुत्पन्नस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आ-
मलक्याः फल, मामलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृत्तस्य फलम-
वयवो भवति विकारश्च । पल्लवितस्येव पल्लवः ।

स्रज्जादिभ्यो ॥ १६४ ॥

फलइत्येव । स्रज्जादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन
विवक्षिते ऽण् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न

* एणस्य मांसमैणमित्यस्याये 'कोशाद्धञ्' यत्तव्यः ॥ * ॥ कोशेयं वासः सूत्रं
च । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

लुभभवति । प्राप्तम् । नैययोधम् । प्रल । न्ययोध । अश्वत्य । इहुदी ।
शियु । कर्कन्धु । बृहती । ॥

जम्बवा वा ॥ १६५ ॥

फलदत्येव । जम्बूशब्दात्फले ऽभिधेये वा ऽण् प्रत्ययो भवति ।
अत्रोपवादः । अत्राणो विधानसामर्थ्याल्लुग्न भवति । अजस्तु भवत्येव ।
जाम्बवानि फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वैत्येव । जम्बूवाः फलेभिधेये प्रत्ययस्य वा लुप् भवति । युक्तवद्भावे
विशेषः । जम्बूवाः फलं, जम्बूः फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा ॥
लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । यवाः । माषाः ।
मुद्गाः । तिलाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका ।
नवमल्लिका । जातिः । विदार्याः मूलं, विदारी । अंशुमती । बृहती ।
न च भवति पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात्क
चिदन्यदपि भवति । कदम्बं पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । बैल्वानि
फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुप् भवति ।
लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरी-
तक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्तियुक्तव-
द्भावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीत-
क्यः । हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । शष्कण्डी ॥ दाडी । दोडी ।

* ऋक्तु । पा० २ द्वितीयपुस्तके कर्कन्तु । पा० २

† काच । तुक्क । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ नवमल्लिका पा० २ ।

§ नखरजनी । पा० २ ।

॥ शाकण्डी । पा० २ ।

दडी । श्वेतपाकी । अर्जुनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वाङ्गा । गर्गरिका ।
कण्टकारिका । शेफालिका * ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यजजौ लुक् ॥ १६८ ॥

प्राक्कीटाच्छेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशव्यः । कंसीयपर-
शव्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यजजौ प्रत्ययौ भवतस्तस्यविकार इत्येतस्मिन्वि-
षये, तत्संनियोगेन च कंसीयपरशव्ययोरुभयवति । कंसीयस्य विकारः,
कांस्यः । परशव्यस्य विकारः, पारशवः । प्रातिपदिकाधिकाराद्वातुप्रत्य-
यस्य न लुभवति । परशव्यशब्दादनुदात्तादित्वादेर्वाज सिद्धे लुगथ वच-
नम् । ननु च यस्येति लोपे कृते हलस्तद्धितस्येति यलोपो भविष्यति ।
नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तने ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थोऽध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेष्टक् ॥ १ ॥

तद्वदिति रथयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वदिति संशब्दना-
द्यानर्थाननुक्रमिष्यामः, ढक् प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठितो वेदितव्यः । वक्ष्यति ।
दीव्यति खनति जयति जितमिति । अन्तेर्दीव्यति आतिक् ॥ ठक्प्रकरणे
तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माशब्द इत्याह माशब्द-
कः । नैत्यशब्दिकः । कर्यशब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् ॥ आहौ-
प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह, प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । क्रियाविशे-
षणात्प्रत्ययः ॥ एच्छतौ सुखातादिभ्यः ॥ * ॥ सुखातं एच्छति सौखा-
तिकं । सौखराजिकः । सौखशायनिकः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ * ॥
परदारान् गच्छन्ति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

* शेफालिकेत्यस्यापि 'येषां च फलपाकनिमित्तः शोषः' । पुष्पमूलेषु बह्वलम् ॥
इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु
ठक् प्रत्ययो भवति । अतैर्दीव्यति, आत्तिकः । शालात्तिकः । अभ्या खनति,
आत्तिकः । कौटालिकः । अतैर्जयति, आत्तिकः । अतैर्जितमात्तिकम् ।
शालात्तिकम् । सर्वत्र करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति
प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात् । अहुल्या खनतीति च । प्रत्ययार्थं संख्या-
कालयोरेव विवक्षा । क्रियाप्रधानत्वेऽपि चाख्यातस्य तद्धितः स्वभावात्साध-
नप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतिस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं, दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् ।
मारिचिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्यकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्यशब्दात्कारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भव-
ति संस्कृतमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कुलत्यैः संस्कृतं, कौलत्यम् ।
ककारोपधात् । तैत्तिडीकम् * । दार्दभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तर-
ति प्रवते इत्यर्थः । काण्डप्रवेन तरति, काण्डप्रविकः । औडुपिकः ॥

गोपुच्छाटृञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् ठञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवा-
दः । स्वरे विशेषः । गोपुच्छिकः ॥

नौद्यचष्टन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्युचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्ये-

तस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । नावा तरति, नाविकः । द्रुचः खल्वपि ।
घटिकः । पूविकः । बाहुकः । षकारः साहितिको नानुबन्धः । बाहुशा
स्त्री ॥

आकर्षात्पर्यादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
चरतिर्भक्त्ये गतौ च वर्त्तते । दध्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षान्छल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दात् छल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोप-
वादः । लकारः स्वार्थः । षकारो ङीष्पर्थः । आकर्षणं चरति, आ-
र्षिकः । आकर्षिकी । आकर्ष इति सुवर्णपरीक्षायां निकषोपल उच्यते ॥

पर्षादिभ्यः छन् ॥ १० ॥

पर्ष इत्येवमादिभ्यः छन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
ठकोपवादः । नकारः स्वार्थः । षकारो ङीष्पर्थः । पर्षिकः । पर्षिकी ।
अश्विकः । अश्विकी । पर्ष । अश्व । अश्वत्य । रथ । जाल । न्यास । व्याल ॥
पादः पञ्च ॥ पदिकः ॥

श्वगणाटृच्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाटृञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् छन् चरतीत्येतस्मि-
न्नर्थे । ठकोपवादः । श्वगणेन चरति, श्वगणिकः । श्वगणिकी । ठन् ।
श्वगणिकः । श्वगणिका । श्वादेरिञीत्यत्र वक्ष्यति, इकारादियहणं च
कर्त्तव्यं श्वगणिकादर्थमिति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे
ठक् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वेतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डयह-

णमत्र संघातविग्रहीतार्यम् । धानुर्देष्टकः । धानुष्कः । दाण्डिकः ।
वेतन । वाह । ऋतुवाह । धनुर्देष्ट । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण ।
उपस्ति । मुख । शय्या । शक्ति । उपनिषत् । उपवो । सक् । पाद ।
उपस्थान ॥

वस्त्रक्रयविक्रयाट्टन् ॥ १३ ॥

वस्त्रक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यां टन् प्रत्ययो भवति
जीवतीत्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । वस्त्रेन जीवति, वस्त्रिकः । क्रयवि-
क्रयग्रहणं संघातविग्रहीतार्यम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्टञ्च जीवतीत्येतस्मिन्वि-
षये । आयुधेन जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

हेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्वर्थे टक्
प्रत्ययो भवति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति, औत्सङ्गि-
कः । औडुपिकः । उत्सङ्ग । उडुप । उत्पत् । पिटक । उत्सङ्गादिः * ॥

भस्त्रादिभ्यः छन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्वर्थे छन्प्रत्ययो
भवति । भस्त्रया हरति, भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटिकः । भरटिकी ।
भस्त्रा । भरट । भरणा । शीर्षभार । शीर्षभार । अंसभार । अंसभार ॥

विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यां विभाषा छन्
प्रत्ययो भवति । तेन मुक्ते प्रकृतपठ्यभवति । विव धेन हरति, विवधिकः ।
विवधिकी । वीवधिकः । वीवधिकी । टक् खल्वपि । वैवधिकः । वैव-
धिकी । विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ ण्यि पर्याहारे च वर्त्तते ॥

* उडुप । पिटक । एतौ शब्दावत्र पुस्तकान्तरे अधिकौ ।

† भारण । पा० २ ।

अणुकुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थोदणं प्रत्ययो भवति
हरतीत्येतस्मिन्नर्थे । कुटिलिकया हरति मृगो व्याधेः कौटिलिको मृगः ।
कुटिलिकया हरत्यङ्गारा, कौटिलिकः कर्मरः । कुटिलिका घक्रगतिः कर्मो-
राणामायुधकर्षणी लोहमयी यद्विरुध्यते ॥

निर्वृत्ते ऽत्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अत्यूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे
ठक् प्रत्ययो भवति । अत्यूतेन निर्वृत्तम्, आत्यूतिकं वैरम् । जानुप्र-
हृतिः । अत्यूत । जानुप्रहृत । जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्ठकर्मद्वेन ।
गतागत । यातोपयात । अनुगत ॥

चेर्मन्त्रित्यम् ॥ २० ॥

निर्वृत्तइत्येव । द्वितः किरित्ययं त्रिशब्दो गृह्यते । अन्तर्चित्यं मप
प्रत्ययो भवति तेन निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे । दुपचष्णाके । पक्रिमम् । दुवप् ।
उप्त्रिमम् । दुक्त्रम् । कृत्रिमम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन
अन्तं नित्यं मपप्रत्ययान्तमेव भवति । विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति ॥ भाव-
प्रत्ययान्तोऽदिमव्यक्तव्यः ॥ * ॥ पाकेन निर्वृत्तं, पाकिमम् । त्यागिमम् ।
सेकिमम् । कुट्टिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥

निर्वृत्तइत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां ययासंख्यं कक् कन्
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो निर्वृत्तइत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचित-
कम् ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थोऽसंसृष्टइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
संसृष्टमेकीभूतमभिचमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं, दाधिकम् । मारिचिकम् ।
शार्ङ्गवेरिकम् । पैप्पलिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोपवादः । चूर्णेः
संसृष्टाश्चूर्णिनो ऽपूपाः । चूर्णिनो धानाः ॥

लवणास्तुक् ॥ २४ ॥

संसृष्टइत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दास्तुभ्रवति । लवणः सूपः ।
लवणं शाकम् । लवणा यवान् । द्रव्यवाची लवणशब्दानुक्तं प्रयोजयति
न गुणवाची ॥

मुक्तादण् ॥ २५ ॥

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्टइत्येतस्मिन्विषये । ठकोप-
वादः । मौद्ग ओदनः । मौद्गी यवागूः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तेनेत्येष । व्यञ्जनवाविभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उप-
सिक्तइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् ।
सौपिकम् । खारिकम् । व्यञ्जनैरिति किम् । उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्यर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । ओजसा वर्त्तते, ओजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः ।
आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवंपूर्वभ्य ईपलोम-
कूलशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्ततइत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
ननु च वृत्तिरकर्मकः, तस्य कथं कर्मणा संबन्धः, क्रियाविशेषणमकर्मका-
यामपि कर्म भवति । प्रतीपं वर्त्तते, प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्राति-
लोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थोदुत्तरीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्तते, पारिमुखिकः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । पारि-
पार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोत्पद्यच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तद्वितीयासमर्थं गर्ह्यं चेत्तद्वति । द्विगुणार्थं द्विगुणं, तादर्थ्यासाच्छब्दम् । द्विगुणं प्रयच्छति, द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ वार्द्धुषिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृधुषिशब्दः । गर्ह्यमिति किम् । द्विगुणं प्रयच्छत्यधमणः ॥

कुसीददशैकादशात् स्रष्टुचौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गर्ह्यमित्येव । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकादशार्थो दश दशैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं षट् षट् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्रयच्छति गर्ह्यमित्यस्मिन्नप्ये । ठकोपवादे । कुसीदं प्रयच्छति, कुसीदिकः । कुसीदिकी । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उज्जति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदुज्जतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वदराण्युज्जति, वादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादानमुज्जः । कणानुज्जति, काणिकः * ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदुक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समजं रक्षति, सामाजिकः । सानिवेशिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदुक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।

* भूमावित्यारभ्य काणिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

ठक् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शाब्दिको वैयाकरणः । दार्दुरिकः कुम्भकारः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान्दन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते ॥ पक्षिणो हन्ति, पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य । मात्स्यकः । मैनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः । मृग । मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थेतिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चौरः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थेविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपन्थशब्दपर्यायः परिपन्थशब्देऽस्तीति ज्ञापयति, स विषयान्तरेपि प्रयोक्तव्यः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्देऽत्तरपदात्प्रातिपदिकात्पदव्यो अनुपद इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति, दण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिपर्यायः ॥

आक्रन्दाटुञ्च ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वा ऽऽक्रन्दतइत्याक्रन्द, आर्त्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थेऽधावतीत्येतस्मिन्नर्थे ङञ् प्रत्ययो भवति, चकाराटुञ्च । स्वरे विशेषः । आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीया-

समर्थाद्गृहातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्वप-
दिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तं, बहुचपूर्वात्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्ये-
तस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आ-
र्थिकः । लालामिकः ॥

• धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो
भवति । चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ अर्ध-
माञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधार्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद्वितीयासमर्थाद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति,
चकाराटुक् च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येत-
स्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते न संप्रधारणा ।
समवायानिति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति आगत्य तदे-
कदेशी भवतीत्यर्थः । समवायान्समवैति, सामवायिकः । सामाजिकः ।
सामूहिकः । साक्षिवेशिकः ॥

परिषदो ग्यः ॥ ४४ ॥

* परिषदो ग्यः प्रत्ययो भवति सम वायान्समवैतीत्येतस्मिन्विष-
ये । ठकोपवादः । परिषदं समवैति, पारिषद्व्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

• परिषदो ग्य इत्यस्यायं परिषदन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे क्विप् ।
इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

सेनाशब्दाद् वा एयः प्रत्ययो भवति समवायात्समवैतीत्येतस्मिन्-
धर्मः । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । सेनां समवैति, सैन्यः । सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटककुक्षौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटककुक्षौशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येत-
स्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमा-
र्थेन तु रुद्धर्थम् । ललाटं पश्यति, लालाटिकः सेवकः । कौकुटिको
भित्तुः । सर्वावयवेष्वपि ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य
स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेः कार्येष्वनुपस्यायित्वं लभ्यते । लालाटिकः सेवकः ।
स्वामिनः कार्येषु नोपतिष्ठतइत्यर्थः । कुकुटीशब्देनापि कुकुटीपातो ल-
भ्यते । देशस्याल्पतया हि भित्तुर्वित्तिप्तदृष्टिः पादविलेपदेशे चतुः स-
यम्य गच्छति स उच्यते कौकुटिक इति * ॥

तस्य धर्मम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् धर्ममित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
धर्मं न्याय्यम् । आचारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्मं शैल्कशालि-
कम् । आरिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्ममित्येतस्मिन्
विषये । ठकोपवादः । महिष्या धर्म्यं, महिषम् । प्राजावतम् । महिषी ।
प्राजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहितः । मणिपानी ।
अनुचारकः । होतुः । यज्ञमानः ॥

अतो ऽण् ॥ ४९ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्ममित्येत-
स्मिन्विषये । ठकोपवादः । पौतुधर्म्यं पौत्रम् । पौत्राजम् ॥ नराञ्छेति

* कौकुटिक इतीत्यस्यापि तद्वयसमिधेयनियमः संज्ञाग्रहणेन क्रियते, कुकुटी
दात्मिकचेष्टा ।

वक्तव्यम् ॥ * ॥ नरस्य धर्म्या, नारी । विशसितुरिहलोपश्च ॥ * ॥ वि-
शसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥ विभाजयितुर्गोलोपश्च ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं
वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अवक्राणीति ऽनेनेत्यवक्रयः पिएडक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः,
शौल्कशालिकः । आकरिकः * । आपणिकः । गौलिमिकः । नन्ववक्रयोपि
धर्म्यमेव । नैतदस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्र-
थमासमर्थं पण्यं चेत्तद्वति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाष्कुलिकः ।
मौदकिकः । पण्यमिति विशेषणं तद्वितवृत्तावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न
प्रयुज्यते ॥

लवणाट्टञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । स्वरे विशेषः । लवणं पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्य ष्टन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मि-
न्विषये । ठकोपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य,
किशरिकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नलद ।
सुमङ्गल । तगर । गुग्गुलु । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रापणी ॥

शलालुनो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येत-
द्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः ।
शलालु पण्यमस्य, शलालुकः । शलालुकी । शलालुकः । शलालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथ-
मासमर्थं शिल्पं चेत्तद्वति । शिल्पं कौशल्यम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य,
मार्दङ्गिकः । पाणविकः । वैणिकः । मृदङ्गवादने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः
प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

मड्डुकभर्भरादणन्तरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकभर्भरादणन्तरस्याम् प्रत्ययो भवति तदस्य शि-
ल्पमित्येतीस्मिन्विषये । ठकोपवादः । पठे सोऽपि भवति । मड्डुकवादनं
शिल्पमस्य, माड्डुकः । माड्डुकिः । भर्भरः । भर्भरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्वति । असिः प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रा-
सिकः । चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाटुञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः ।
परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येत-
स्मिन्विषये । ठकोपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्ये-
तेभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
मतिश्चेत्तद्वति । अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य, ना-
स्तिकः । दैष्टिकः । न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलो-
कोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रम्-

गानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावान्-
भ्यते । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च
प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो
भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे शीलं चेद्वति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं
शीलमस्य, आपूपिकः । शाकुलिकः । मौदकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं
च शीलं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

क्वादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

क्व इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य
शीलमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । क्वत्र शीलमस्य, क्वात्रः । क्वादना-
दावरणाच्छत्रम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तश्चत्रशीलः शि-
ष्यश्चात्रः । स्याशब्दो ऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वाच्च गृह्यते । आख्या संस्था
अव स्यति । क्वत्र । बुभुता । शिता । पुरोह । स्या । चुरा । उपस्थान ।
चषि । कर्मन् । विश्वधा । तपस् । सत्य । अनृत । शिबिका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो
भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे कर्म चेद्वृत्तमद्वयनविषयं भवति । एकमन्यद्वय-
यने कर्म वृत्तमस्य, ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति
विषयः तद्वितार्थ इति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अद्वयने कर्म वृ-
त्तमित्येतत्सर्वं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले
पठतः स्खलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वै-
यन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बहुचपूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥

बहुच पूर्वपदं यस्य तस्माद्बहुचपूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो
भवति तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । द्वादशान्यानि,

कर्माण्यद्वयने वृत्तान्यस्य, द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । चतुर्दशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । उदात्तकर्त्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यस्त्वं करोषीति ॥

हितं भक्ताः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तद्व्यति तच्च भक्ताः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यं तत्र कथं षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्त्यपरिणामो भविष्यति । अपूपभक्षणं हितमस्मै, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । हितार्थक्रिया च तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मादिति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्चेद्वीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयत इत्यर्थः । अव्यभिचारो नियोगः । अग्रे भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आय-भोजनिकः । आपूपिकः । शाष्कुलिकः । के वित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते, आपूपिकः ॥

आणामांसौदनाट्टिठन् ॥ ६७ ॥

आणामांसौदनशब्दाभ्यां टिटन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो ङी-वर्थः । आणा नियुक्तमस्मै दीयते, आणिकः । आणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च ठजेव कस्माच्चोच्यते नह्यत्र ठजट्टिठनो ऽपि विशेषोऽस्ति । मांसौदनग्रहणं संघातविग्रहीतार्थं के चिदिच्छन्ति । तत्र वृद्धभावे विशेषः । ओदनिकः । ओदनिकी ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं, भक्तः । भाक्तिकः ॥

तच्च नियुक्तः ॥ ६८ ॥

तत्रैतत् सप्तमीसमर्थाच्चयुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
नियुक्तो ऽधिष्ठते । व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः, शैल्क-
शालिकः । आकरिकः * । आपणिकः । मौलिकः । दौवारिकः ॥

अगारान्ताट्टन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्टन् प्रत्ययो भवति तच्च नियुक्त इत्ये-
तस्मिन्विषये । ठकोपवादः । देवागारं नियुक्तो, देवागारिकः । कोष्ठा-
गारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाददेशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचि-
नश्चाध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अद्ययनस्य यौ देशकालौ
शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययवृद्धानम् ।
श्मशाने ऽधीते, श्मशानिकः । चातुष्यधिकः । अकालात् । चतुर्दश्याम-
धीते, चातुर्देशिकः । आमामावास्थिकः । अदेशकालादिति किम् । सुधे ऽधीते ।
पूर्वाह्णे ऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां
च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थं । व्यवहारः क्रियातत्त्वम् ।
मथा लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वांशकठिनिकः ।
वाघ्निकोठिनिकः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
यस्य शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः । आरण्यकेन भिक्षुणा यामा-
त्क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, नैकटिका भिक्षुः ॥

आवसथात् षुल् ॥ ७४ ॥

तत्रेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे षुल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वार्थः । षकारो ङीष्ार्थः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ठक् पूर्णो ऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वितसंशब्दनामानि ऊर्ध्व-
मनुक्रमिष्यमो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठितो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति
रथयुगप्रासङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे
यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । रथसीताहलेभ्यो
यद्विधाविर्ति तदन्तविध्युपसंख्यानात् परमरथ इत्यपि भवति ॥

धुरो यदुक्ता ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थोद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे
यत् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति, धुर्यः । धौरेयः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे
खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याय्ये सर्व-
धुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्त्तव्य
दृष्टसंग्रहार्थः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुरास्तुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः
प्रत्ययो भवति तस्य लुभ्रवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुबिधीयते । एकधुरां
वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । शकटं वहति, शकटो गौः ।

हलसीराट् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थोद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति, हालिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । जनीं वहति, जन्या जामातुर्बयस्या । सा हि विहारादिषु जामातृसमीपं प्रापयति । जनी व-
धूह्यते ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्विध्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेदनुष्करणं भवति । पादौ विद्यन्ति, पट्टाः शर्कराः । ऊरव्याः कण्ठकाः । अधनुषेति किम् । पादौ विद्यति धनुषा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति । नहि धनुषा पट्ट इत्युक्ते विवक्षितार्थः प्रतीयते । एवं तर्हि धनुष्यतिषेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते इति । तेनेह न भवति चौरं विध्यति शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थोद्विध्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति नृत्तं, तेन द्वितीया समर्था विभक्तियुज्यते ॥

अज्ञाणः ॥ ८५ ॥

अज्ञशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोल्लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अज्ञं लब्धा, अज्ञः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः, वश्यः । कामप्राप्तो विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यार्थापाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन्, पद्याः कर्दमः । पद्याः पांसवः । शक्यार्थं कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्याः कर्दमः । कर्दमस्यावस्थोच्यते नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्याबर्हि ॥ ८८ ॥

‘मूलशब्दात्प्रथमासमर्थादाबर्हीत्येवमुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेषामाबर्हि, मूल्या माषाः । मूल्या मुद्राः । बृह उदामे, येषां मूलमाबृह्यते उत्पाद्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना ग्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनोः पुगागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोपि ह्रयमिष्यते । या धेनुस्तमर्णाय ऋणप्रदानाद्वोदनाय दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थात्संयुक्तइत्येतस्मिन्नर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्याग्निः । अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगो ऽस्ति, तच्च संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नैवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्रा-

प्यवह्वानाम्यसमसमितसंमितेषु ॥ ८१ ॥

नावादिभ्यो ऽष्टभ्यः शब्देभ्यो ऽष्टस्वेव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं
यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा
तार्थ, नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थं कृत्यः । वयसा तुल्यो,
वयस्यः सखा । संज्ञाधिकारो ऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्ये शत्रौ
न भवति । धर्मण प्राप्यं, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेतइति वक्ष्यमाणेनैक-
सिद्धम् । नैतदस्ति । धर्मं यदनुवर्त्तते तद्वर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु
धर्मादपेत्येव कार्यविरोधित्वाद्वर्त्मस्य । विषेण वद्वो, विष्यः । विषेण
वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं, मूल्यम् । आनाम्यमभिभवनीयम् । पटा-
दीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शेषी क्रियते । मूल्यं हि सगुणं
मूलं करोति । पोरदुपधादिति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद्
ण्यत् । मूलेन समो, मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः ।
सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं संगतमित्यर्थः ॥ रथसीताहलेभ्यो
यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते ॥ परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम् । द्विसी-
त्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया समितं, तुल्यम् । समितं समानं सदृशमि-
त्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ८२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थभ्यो
ऽनपेतइत्येतस्मिन्वर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् ।
अर्थ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

कन्दसो निर्मिते ॥ ८३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यालभ्या समर्थविभक्तिः । कन्दः शब्दात्तृतीयासमर्था-
न्निर्मितइत्येतस्मिन्वर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । कन्दसा
निर्मित, कन्दस्यः । कन्दस्य कृत इत्यर्थः । इच्छापयोपशब्दः शब्द इह
एक्षते ॥

उरसो ऽण् च ॥ ८४ ॥

उरःशब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्येतेस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । उरसा निर्मित, चौरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ८५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात्पठ्यसमर्थान् प्रिय इत्येतेस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो, हृद्यो देशः । हृद्यं वनम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्षो ॥ ८६ ॥

हृदयस्येत्येव । बन्धनइति प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणमृषियहणम् । बद्धते येन तद्वन्धनम् । हृदयशब्दात्पठ्यसमर्थान्बन्धने ऋषावभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । ऋषिर्वेदो गृह्यते । हृदयस्य बन्धनमृषिः, हृद्यः । परहृदयं येन बद्धते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ८७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा पठ्यी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानं तस्य करणं, मत्यम् । भावसाधनं वा । जनस्य जल्पो, जन्यः । हलस्य कर्षो, हल्यः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः । कर्षणं कर्षः । भावसाधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ८८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । साधुः । सामान्यः । वेदन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते नोपकारकः । तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ८९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येत-

स्मिन्नर्थे । यतोपवादः । प्रतिजने साधुः, प्रातिजनीनः । जनेजने साधुरित्यर्थः । ऐदंयुगीनः, सांयुगीनः । प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । यत्र हितार्थ एव साध्वर्थस्तत्र वचनात्प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते ॥

भक्तास्यः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् गुणः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । भक्ते साधुः, भाक्तः शालिः । भाक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो ग्यः ॥ १०१ ॥

परिषद्शब्दाद् ग्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । परिषदि साधुः, पारिषद्ग्यः ॥ णप्रत्ययोऽप्यत्रेऽप्यते ॥ तदर्थं योगविभागः क्लियते । परिषदो णो भवति । परिषदि साधुः, पारिषद्ग्यः ॥

कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । कथायां साधुः, काथिकः । वैकथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुट्टचित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । गण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । गुडे साधुः, गौडिक इतुः । कौल्माषिको मुद्रः । साक्तको यवः । गुड । कुल्माष । सक्तु । अपूप । मासौदन । इतु । वेणु । संयाम । संघाति । प्रवास । निवास । उपवास ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो दञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः । पथि साधुः, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोप-
वादः । स्वरं विशेषः । सभायां साधुः सभ्यः ॥

ढञ्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद्गुः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये छन्दसि ।
यस्यापवादः । सभेयोस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति
सप्तमीसमर्थाद्वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति,
सतीर्थः । समानोपाध्याय इत्यर्थः * ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो
भवति ओकारश्चोदात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः,
समानोदर्यो भ्राता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भ-
वति । विभाषोदर इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समान-
स्य सभावः । समानोदरे शयितः, सोदर्यो भ्राता । ओ चोदात्त इति
नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्य-
यो भवति । अणादीनां घादीनां चापवादः । सतिदशने ते ऽपि भवन्ति,

* तीर्थशब्देनैव गुरुच्यते । समानस्य सभार्वस्तीर्थं य इति । इत्यधिकं पुस्त-
कान्तरे ।

सर्वविधीनां कृन्दसि व्यभिचारात् । मेघ्याप्र च विद्युत्याय च नमः । आ
पादपरिसमाप्तिश्चकन्देधिकारो, भषाधिकारश्च समुद्राभ्रादु इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां डाण् ॥ १११ ॥

पाथशब्दाच्चदीशब्दाच्च डाण् प्रत्ययो भवति । तत्र भव इत्येत-
स्मिन्नर्थे । यतोपवादः । पाथसि भवः । पाथो वृषा । नाद्यो गिरो मे
प्रयच्छति । पाथो ऽन्तरितम् ॥

वैशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥

वैशन्तशब्दाद्विमवच्छाब्दाच्चण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । यतोपवादः । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा इड्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोतशब्दाद्विभाषा इत् इड्यौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । यतोपवादः । पक्षे सोपि भवति । स्रोतसिभवः, स्रोत्यः । स्रो-
तस्यः । इड्ययोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । यतोपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभाता सगर्भः । अनुसखा
सयूथः । यो नः सनुत्यः । सर्वत्र समानस्य कृन्दसीति सभावः ॥

तुग्रादघन् ॥ ११५ ॥

तुग्यशब्दाद्वन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोप-
वादः । त्वम्पने वृषभस्तुयियाणाम् । अत्राकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्यशब्दः ॥

अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥

अग्रशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अग्रे
भव, मय्यम् । किमर्थमिदं यवता सामान्येन यद्विहित एव । घञ्चौ चेति
वक्ष्यति ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घच्छौ च ॥ ११७ ॥

अयशब्दाद्घात् घच्छौ प्रत्ययो भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये ।
अयम् । अयियम् । अयीयम् । चकारस्तुयादृनित्यस्यानुकर्षणार्थः । अयि-
यम् । स्वरे विशेषः ॥

समुद्राद्घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादभशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्वर्थः । यतोपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अभ्रियस्येव घोषः ।
अभ्रशब्दस्यापूर्वनिपातस्तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दात्सप्रमीसमर्थोदत्तमित्येतस्मिन्वर्थ-
यत् प्रत्ययो भवति । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थोद्वागे कर्मणि
चाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । भागोऽंशः । कर्म क्रिया । यत्ते अग्ने दूत्यम् ।
दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दाद्वातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थोद्गुन-
नीत्येतस्मिन्वर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽनयेति हननी । याते अग्ने रक्ष-
स्या तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवै-
शष्ट्यज्ञापनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूस्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति ।
प्रशंसनं प्रशस्यम् । भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यद्वो रेवती रेवत्यम् । यद्वो
जगती जगत्यम् । यद्वो हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां
प्रशंसनं हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमीति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दत्पठ्यसमर्थतास्त्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्यये भवति । अ-
णोपवादः । असुर्ये वा एतत्पात्रं, यच्चकृष्टं कुलालकृतम् ॥

मायायाम्ण ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात्पठ्यसमर्थान्मायायां स्वविशेषे ऽण् प्रत्ययो भवति ।
पूर्वस्य यतोपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु

लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थेतिभक्तिः । मतुवन्तात्प्रातिपदिकात्म-
यमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रयमासमर्थमुपधानो
मन्त्रश्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति ।
लुक्च मतोरिति प्रकृतिनिर्द्वासः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवत्ता । तद्वानित्य-
वयवेन समुदायो व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति स.वर्चस्वा-
न् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधान-
मन्त्र आसामिष्टकानामिति विरुद्धं यति विहिते मतोलुकि कृते वर्चस्या
उपदधाति तेजस्या उपदधाति । पयस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् ।
मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् । वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र
आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् । अहुनिमानुपधानो हस्त आसा-
मित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्त्विति किम् । वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपा-
लानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः । अनेकपदसंभवेऽपि केन
चिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमान्ण ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो
भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकाना-

मिति विग्रहाख्यधीयते तत्र मतुपो लुक् कृते इनण्यनपत्यइति प्रकृति-
भावः । आश्वनीरूपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्ना
मनुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽवाटः । यस्मिन्मन्त्रे वयः शब्दो मूर्ध्व-
शब्दश्च विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्ध्वानपि । यथा मूर्ध्ना वयः
प्रजापतिच्छन्द इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्ध्वच्छब्दादपि यति
प्राप्ते मनुष् विधीयते । मूर्ध्वन्वतीरूपदधाति । वयस्या एव मूर्ध्वन्त्यः ।
वयस्यास्विति किम् । यत्र मूर्ध्वशब्द एव केवलो न वयःशब्दस्तत्र मा
भूत् । मूर्ध्वत इति वक्तव्ये मूर्ध्ना इत्युक्तं मतुपो लुक् भाविनं चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्वर्थे मतुब्बिहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति
मासतन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्पष्ठर्थे स-
प्तम्यर्थे च यत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते
यस्मिन्मासे, नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मधव्यः । नभःशब्दो
ऽश्रेषु वर्तते । तन्वां खल्वपि । ओजोऽस्यां विद्यते, ओजस्या तनू रक्षस्या ।
मासतन्वोरिति किम् । मधुमता पात्रेण सरति । मासतन्वोरनन्तरार्थे वा ।
मध्यस्मिन्वस्ति मध्यस्मिन्नन्तरमिति वा मधव्यो मासः ॥ लुगकारैकै-
रेफाश्च वक्तव्याः ॥ * ॥ लुक्तावत् । तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च ।
सहश्च सहस्यश्च । नपुंसकलिङ्गं ह्रान्दसन्वात् । अकारः । इषो मासः ।
ऊर्जो मासः । इकारः । शुचिर्मासः । रेफः । शुक्रो मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे जः प्रत्ययो भवति सकाराद्यच्च । उपसंख्याना-
मुच्च । साधवः । मधव्यः । मधुः । तन्वां खल्वपि । माधवा । मधव्या ।
मधुः । तनूः ॥

आजसो ऽह्नि यत्त्वौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थइत्येव । आजःशब्दान्मत्वर्थे यत्त्वौ प्रत्ययौ भवतो ऽहन्य-
भिधेये । आजस्यमहः । आजसीनमहः ॥

वेशोयशश्चादेर्भगाद्यल् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थइत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशो-
यशश्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्व-
रार्थः । वेशोभगो द्विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति
धलमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भगशब्दः । वेशश्चासौ भ-
गश्च श्रीप्रभृतिर्वेशो भगः, सोऽस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशश्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति ।
योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभग्यः ।
वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मत्वर्थइति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृ-
तीयासमर्थोक्तमिदमित्येतस्मिन्नर्थे इन य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्स्व
च । पथिभिः पूर्वैः । पूर्वैः । पूर्वैः पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्व-
पुद्गा उच्यन्ते । तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

आद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थोत्संस्कृतमि-
त्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्यं हविः । आद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संमितौ-
इत्येतस्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । समितस्तुल्यः सदृशः । अयमग्निः
सहस्रियः । सहस्रस्तुल्य इत्यर्थः । केचित्तु समितोविति पठन्ति । तत्रापि
समित्या समित एव लक्षयितव्यः । तत्र कृन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते, सहस्रियः । तपःसहस्राभ्यां विनीनी, अण् चेत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थोदहन्ती-
त्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । सोममर्हन्ति, सोम्या ब्राह्मणाः । यज्ञार्हा
इत्यर्थः । यति प्रकृते ययहणं स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमयहणं, यश्चानुवर्त्तते । मय इति मयडर्था लक्ष्यते । सोमशब्दा-
न्मयडर्थे यः प्रत्ययो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः । हेतु-
मनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां रूप्यः । मयट् च । मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ताच्छाद-
नयोः । तत्प्रकृतवचने मयडिति । तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः । सोम्यं
मधु पिबन्ति । सोममयमित्यर्थः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयडर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मध-
व्यान् स्तोकान् । मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च ।
यथायोगं समर्थविभक्तिः । वसव्यः समूहः । मयडर्था वा ॥ अक्षर-
समूहे कृन्दसः स्वार्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ ओशाव्येति चतुरक्षरम् ।
अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । यजेति द्युतक्षरम् । ये यज्ञमहदिति पञ्चा-
क्षरम् । द्युतक्षरो वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरशकृन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो
मन्त्रे विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव कृन्दस्य इत्यर्थः । कृन्दःशब्दादक्षर-
समूहे वर्त्तमानात्स्वार्थे यत्प्रत्ययः ॥ वसुशब्दादपि यदुक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तौ
एहीतस्य बहुभिर्वसव्यैः । वसुभिरित्यर्थः । अग्निरीशे वसव्यस्य ।
वसोरित्यर्थः ॥

नन्त्राद् घः ॥ १४१ ॥

नन्त्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति स्वार्थः । समूहइति नानुवर्तते ।
नन्त्रियेभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वा-
र्थिकः । सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ।
शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो
भवति । शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति ।
शिवस्य भावः, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः । यतः पूर्णोव-
धिरतः परमन्यः प्रत्ययो ऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थोऽध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥ शुभम् ॥ :: :: :: ॥

॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

परिणतवरवामनजयादित्यविरचिता ।

तदुत्तरार्धम् ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापकेन,

रानडोपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधितम् ।

काश्यां मेडिकल्हॉलनामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

KĀŚIKĀ,

A COMMENTARY ON PĀṆINI'S GRAMMATICAL
APHORISMS

BY

PANDIT VĀMANA AND JAYĀDITYA,

EDITED BY

PANDIT BĀLA ŚĀSTRĪ,

PROFESSOR OF HINDU LAW IN THE SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

SECOND PART.

BENARES :

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1878.

PRINTED BY E. J. LAZARUS & CO.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

भूमिका ।

काशिका

पाणिनिसूत्राणां व्याख्या

सूत्रपाठक्रमानुसारिणी श्रीमन्महामहिमभट्टोजिदीक्षितविर-
चितमिद्वान्तकौमुदीमरीचिप्रसारतः पूर्वं सर्वस्मिन् भारते वर्षे षठन-
पाठनादिप्रचुरविततप्रचारापि सम्प्रति लघीयस्त्वेन व्युत्पत्तिसौकर्या-
नुरोधेन चोक्तकौमुद्या एव षठनपाठनादिव्यवहारगोचरतयेयमती-
वास्तं गता लुप्रकल्पेवास्ते । यस्याः संस्कृतविद्यैकमहाशरणे ऽस्मिन्
वेत्ते ऽपि नैकमप्यखण्डितं पुस्तकं कस्यापि पुस्तकालयउपलभ्यते ।
एतन्निर्मातारौ च वामनजयादित्यनामानौ सूरिणौ भट्टोजिदीक्षित-
कृतप्रौढमनोरमायां तद्वितप्रकरणस्यबहुल्यार्थादिति सूचे एतत्सर्वं
जयादित्यमतेनोक्तं वामनस्तु मन्यते इति तयोः पार्थक्येन प्रद-
र्शनात् प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा वामनकृतवृत्तय इतरे जयादित्यकृता
इत्यभियुक्ता इति तत्रत्यशब्दरत्नयन्त्राच्चेतरेतरं भिन्नावेव । महा-
राष्ट्रभाषीयलोकोत्तरललितकाव्यनिर्मातृवामनपण्डितादशेषतन्त्रस्वत-
न्त्रादस्याः कर्ता वामनो ऽन्य एव ।

बोपदेवमहायाहयस्तो वामनदिग्गजः ।

कीर्तरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥

इति शब्दकौस्तुभमनोरमयोरुपलभ्यमानश्लोकोक्तो निखिल-
वैदिकभारतीतत्त्वार्थप्रकाशकभाष्यकारतस्ततोऽपि प्राचीनाद्बोपदेवाचा-
र्यतश्चास्य काशिकाकारस्य प्राचीनतरत्वस्य निर्णयेन नवनीताभिधे-

महाराष्ट्रभाषीयविविधमनोहरकाव्यैकदेशसंग्रहे तस्य महाकवेर्बामन-
 पण्डितस्य १५६५ मिते शककाले संस्थितरूपलमेव च तयोरवरतो-
 वर्षपञ्चशत्या अन्तरालकालस्य संभावनात् । अयं च वामनो जयादित्य-
 श्च जैनावित्यनुमीयते । सकलैरास्तिकैः शिष्टैरादृतस्य ग्रन्थारम्भसमये
 मङ्गलाचरणस्याशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशान्यतमस्याप्युपेक्षणात् । वृत्तौ
 भाष्ये इत्यादि प्रबन्धमुखपद्ये समाहृत्यान्यतन्वाणीत्यमरश्लोकसमा-
 नच्छायोपलम्भाच्च । इदं च दृढतरमनयोर्नास्तिकत्वे प्रमाणं यदम-
 कुचत्थानपि कतिपयान्प्रयोगानुपलभ्य तेषां च सूत्रवार्तिकभाष्यैः सिद्धि-
 मपश्यन्तौ स्वतन्त्राविव बहूनि वचनानि कल्पयामासतुर्ग्रमाच्चेत्येवमा-
 दीनि, सूत्रमध्ये च प्रचिक्षिपतुर्बहूनि पदानि ग्रामजनबन्धुसहायेभ्य-
 स्तत्त्वरूपेणानामित्यादिरूपेण, येनाद्य यावदास्तिकानामपर्यालोचि-
 तरहस्यानामङ्गपारायणैकप्रवणानां पारायणे वैगुण्यमुपलभ्यते । आ-
 स्तिको हि सूत्रभङ्गादिप्रयासेनापि सूत्रादरैरेव रूपाणि साधयितुं य-
 तेत तथाप्यशक्नुवन्नसाध्वेतदित्यभिदधीत न तु शास्त्रं कल्पयेद-
 न्यथयेद्वा । एवं संमाननोत्सज्जनेति सूत्रे संमाननोदाहरणं नयते
 चार्वा लोकायते इत्यप्यत्र प्रमाणं चार्वा बुद्धुः तत्संबन्धादाचार्यो ऽपि
 चार्वा स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य
 शिष्येभ्यः प्रापयति युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजिता
 भवन्ति इति हि लिखितम् । आस्तिको हि साङ्ख्ये योगे ऽन्य-
 स्मिन्वा ऽऽस्तिकशास्त्रे शिष्याणां व्युत्पादनेन संमाननमभिप्रेयान्न तु
 नितरां विरुद्धे लोकायतशास्त्रे व्युत्पादनेन । आसंश्च तस्मिन्स-
 मये भूयांसो जैनाः पाणिनीयतन्त्रे निष्णाता न्यासकारप्रभृतयः ।
 न्यासकारस्य जैनत्वं हि

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वोपायैरुपार्जितम् ।
 गुणाणां सुमहद् वृन्दं दोषाणां परिमार्जनम् ॥
 अन्यतः सारमादाय कृतेषां काशिका यथा ।
 वृत्तिस्तस्या यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका तथा ॥

इति ग्रन्थारम्भस्यपद्यद्वयेन इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्य-
 जिनेन्द्रबुद्धिपादविद्वत्तायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्या-
 य इत्युपसंहारेण च व्यक्तमेव । मन्ये चेदमेव निरीक्ष्य त्नास्तिक-
 कृतनिबन्धपठनपाठनाभ्यामास्तिकजनानां दुरितमाशङ्कमानैरार्षप्रमा-
 णैकबद्धादरैरास्तिकशिरोमणिभिर्मट्टेजिदीक्षितहरिदीक्षितनागोजिभ-
 ट्टप्रभृतिभिः पण्डितवरैरपसार्याप्रामाणिकानि वचनानि तादृशा निबन्धा
 अधीयन्त यच्च कृतादराणामर्वाचां शास्त्ररसिकानां स्मृतिपथादपि
 दूरमपसमुस्तात्कालिकाः प्रबन्धाः । अस्तु नामैतन्निबन्धकारो
 नास्तिको गुणास्त्वस्यां वृत्ते भूयांसो लसन्ति सर्वेषु सूत्रेषु पूर्वपूर्वसूच-
 न्यपदसंबन्धप्रदर्शनेन सरलवृत्तिनिबन्धेन बहुतरादाहरणप्रत्युदाहर-
 णदानेन च सूचार्थप्राञ्जलीकरणमुखा विषयविवेचनप्रभृतयश्च ये
 उवाचीननिबन्धानपेक्ष्य व्युत्पित्सुजनानतीवोपकुर्युरिति भवेदिमां वृत्तिं
 निर्धायतां निश्चयः । तामिमां परमप्राचीनां व्युत्पित्सुजनानां
 महान्तमुपयोगमादधानां वृत्तिमालोच्य विलुप्रपायां प्राचीनसंस्कृ-
 तनिबन्धोज्जीवनबद्धदीक्षैर्विदेशीयविद्वद्वरप्रोत्साहितैश्च काशिकरा-
 जकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः प्रभुवरश्रीप्रिफियसाहिवाभिधमहाशयैः
 प्रवर्तितः कथं चिद् द्वित्रखण्डितपुस्तकसंयोगेन समग्रं पुस्तकं
 समासाद्य प्रवर्तमानो ऽन्तरा मिलितेन गुर्जरप्रान्तस्थसकलपाठशा-
 लाध्यक्षपदवीमलंकुर्वता श्रीडाकुरब्यूलरसाहिवाभिधमहाशयेन च

महान्तमनुग्रहमाविष्कर्वता स्वपाठशालास्थप्रार्थितैतत्पुस्तकाध्याय-
 प्रषण्येन काश्मीरमण्डलाहृतशारदाक्षरलिखितैतत्पुस्तकप्रांषणेन च भृशं
 लघूकृतपरिश्रमे ऽमुद्रयमिमां वृत्तिं काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रि-
 काद्वारा । बहुच चास्यां परिवृत्तियोग्यान्पाठान्निश्चिन्वन्नपि द्वित्रेष्वपि
 पुस्तकेषु तथैव तानवेक्ष्य ग्रन्थकैश्च तथोपनिबद्धन्मन्यमानस्तथै-
 वास्यापयम् । सेयं वृत्तिः प्रागुक्तपत्रद्वारा प्रकाशितापि तत्पत्रग्रह-
 णासमर्थानां शास्त्ररसिकानां पुनरपि पुरेव खेदं न नोदयैदिति पर्या-
 लोच्य पृथगमुद्रयं तामिमामवलोकयन्तु व्युत्पत्सुजनेपकारिणीं
 प्राचीनतमां वृत्तिं शास्त्ररसिकाः चाभ्यन्तु च सीसाक्षरयोजकदोषेण
 शोधकदृष्टिदोषेण च प्रमादतो ऽनुपलक्षितानशुद्धिदोषान्गुणैकपत्र-
 पातिनः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रममिति प्रार्थयते ।

काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापको
 बालशास्त्री

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ काशिका ॥

॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्व-
मनुक्रमिष्यामश्नुप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तस्मै हित-
मिति । वत्सेभ्यो हितो, वत्सीयो गोधुक् । करभीय उष्ट्रः । अक्षरभीयः ।
अवत्सीयः । अर्थोवधित्वेन गृहीतः, न प्रत्ययः । तेन प्राक् ठञः छ इति
नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्र-
त्ययो भवति । प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । कृष्यापवादः । शङ्खं दाह । पिच-
व्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका * । गवादिभ्यः खत्वपि । गव्यम् ।
हविष्यम् । सनहुर्नाम चर्मविकारः । ततः परत्वाच्चर्मणोजित्येष विधिः
प्राप्नोति । तथा चर्मेनाम हविः । सक्तुर्त्रविकारः । अपूपपादिष्वत्रविका-
रेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो, विभाषा हविरपूपपादिभ्यश्चेत्येष विधिः प्राप्नो-
ति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यते । सनहुर्व्यं चर्म । चरव्या-
स्तण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति । गवादिषु नाभि नभं चेति पठ्यते ।
तस्यायमर्थः । नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं चादेशमापद्यतइति ।
नाभये हितः, नभ्यो ऽत्तः । नभ्यमज्जनम् । यस्तु शरीरावयवो नाभिशब्दः
ततः शरीरावयवादिति यत्ति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवि-
तव्यम् । गवादिषु यता सत्रियुक्तो नभभावो ऽत्र न भवति । गो ।
हविस् । बर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेधा । सक् ॥ नाभि नभं च ॥
शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सत्रियेभ्यो न चान्तोदात्तत्वम् ॥ शून्यम् ।

* कमण्डलव्या मृत्तिकेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

शून्यम् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वावस्तद्वितइति लोपो न स्यात् ॥
ऊधसे ऽनङ्च ॥ ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । खद । अतर । विष * ।
गवादिः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति कस्यापवादः संज्ञायां
विषये । कम्बल्यमूर्णोपलशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥

विभाषा हविरूपपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽरूपपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीये-
ष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमित्यं दधि । आमितीयं दधि ।
पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दात्तु गवादिपाठावित्य-
मेव भवति । अपूपपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डु-
लीयम् । अपूप । तण्डुल । अभ्युष । अभ्योष । प्रथुक । अभ्येष । अगल ।
मुसल । मूप । कटक । कर्णवेष्टक । कण्व ॥ अवविकारेभ्यश्च ॥ पूष ।
स्यूणा । पीप । अश्व । पत्र † । अपूपपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थोद्धृतमित्येतस्मिन्वर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । वत्सेभ्यो हितो गोधुक, वत्सीयः । अवत्सीयः । पठव्यम् । गव्यम् ।
हविष्यम् । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कस्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् ।
ओष्ठ्यम् । नाभ्यम् । नस्यम् ॥

* स्कन्द । अध्या । एतावन्न गणो पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

† कट । अपः स्यूण । ओदन । अवोष । प्रदीप । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गणो
ऽधिकाः ।

खलौयवमाप्रतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कृ-
स्यापवादः । खलाय हितं, खल्यम् । यज्यम् । माष्यम् । तित्यम् । वृ-
ष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव
भवति । कृप्रत्ययोपि न भवति । अनभिधानात् । चकारोक्तसमुच्चयार्थः ।
रथाय हिता, रथ्या ॥

• अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येत-
स्मिन्विषये । कृस्यापवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः
प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । अस्मन्निति
नलोपो न कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्दे-
नैव संबध्यते, न तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्मा-
ध्वानौ खइति प्रकृतभावः । विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीनम् ॥ कर्म-
धारयादिष्यते ॥ षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च एव भवति । विश्वजनाय हितं,
विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि
कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अन्यत्र पञ्चजनीयम् ॥ सर्वजनादुञ्
खश्च ॥ * ॥ * सर्वजनिकम् । सर्वजनीनम् । अत्रापि कर्मधारयादेव ।
सर्वजनीयमन्यत् ॥ महाजनाच्चित्यं ठञ्चक्यः ॥ * ॥ महाजनाय हितं,
महाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु कृ एव भवति । महाजनीयम् ।
भोगोत्तरपदात्खत्व्वपि । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोगशब्दः शरीर-
वाची । केवलेभ्यो मात्रादिभ्यः कृ एव भवति । मात्रीयः । पित्रीयः ।
राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते, न के-

* सर्वजनादुञ् च । चकारात्खश्चेति पा० २ ।

वलाभ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यभोगीनः ॥ आचार्यदशत्वं च ॥ * ॥
केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति । राजे हितम् । आचार्या हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णट्जौ प्रत्ययो भवतः तस्मै हितमित्ये-
तस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । सर्वस्मै हितं, सर्वम् । पौरुषेयम् ॥ सर्वा-
णस्य वा वचनम् ॥ * ॥ सर्वायम् ॥ पुरुषादुधविकारसमूहतेन कृतेष्विति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पौरुषेयो वधः विकारः समूहो वधः । तेन कृते । पौरुषेयो
यन्यः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमिष्येतस्मि-
न्विषये । कृस्यापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विवृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्यान्तरं विवृतिः । विवृ-
तिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
तदर्थमिति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वनाम्ना विवृतिः परामृश्यते ।
विवृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरन्यार्थताख्यायते । न
प्रकृतिविकारसंभवमात्रे प्रत्ययः । किं तर्हि प्रकृतेरन्यार्थत्वे विवृतिरिति ।
प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । के-
चित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्त्तयन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि,
अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारोया इष्टकाः । शङ्ख्यं दारु । पिचव्यः
कार्पासः । तदर्थमिति किम् । यवानां धानाः । धानानां सत्त्ववः । प्रकृत्य-
न्तरनिवृत्तिरत्र विवृतिता न तादर्थ्यम् । धानानां सत्त्ववो न लाजा-
नामिति । विवृतेरिति किम् । उदकार्थः कूपः । विवृतिग्रहणे ऽक्रियमाणे
या का चित्प्रकृतिर्यह्यते नोपादानकारणमेव । भवति च कूप उदकस्य
प्रकृतिः । तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विवृतिः । अत्यन्तभेदात् ।
प्रकृताविति किम् । अस्यर्थकोशी । असिरयसे विवृतिर्भवति । न तु

कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योरङ्गणे विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

कृदिरूपधिवलेर्दञ् ॥ १३ ॥

कृदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । कृदिषेयाणि तृणानि । औपधेयं दाह । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्स्वार्थं प्रत्ययः । उपधीयतइत्युपधिः रथाङ्गम् । औपधेयमपितदेव दाह ॥

ऋषभोपानहोऽर्थः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः ॥ चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्वविप्रतिषेधादयमेवेष्ट्यते ॥ औपानह्यं चर्म ॥

चर्मणोञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । वाध्ने चर्म । वारत्रं चर्म ॥

तदस्य नदस्मिन्त्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थं तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थतावच्छ्रयं सप्तम्यर्थं च यच्चावहितं प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्वचति । इतिकरणस्तत्त्वेद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दाह । सप्तम्यर्थं सत्त्वपि । प्राकारोस्मिन्देहे स्यात्, प्राकारीयो देहः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति संभावनायां लिङ् संभावने जलमिति चेदित्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेन तत्संभाव्यते । प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन संभाव्यते । प्रासादोस्मिन्देहे स्या-

दिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम् । किं तर्हि योग्य-
तामात्रं तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तद्व्यहणं न्यायप्रदर्शनार्थम् । अने-
कस्मिन्मत्यर्थं प्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबन्धनीयेति । अथेह कस्माच्च
भवति । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । गुणवानयं संभाव्यते, प्रासाद-
लाभेऽस्येति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ठञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येत-
स्मिन्नर्थः । कस्यापवादः । पारिखेयी भूमिः ॥ कृत्यतोः पूर्णावधिः ॥ इतः
परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वृत्तिसंशब्दना-
द्यानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठतो वेदितव्यः । वक्ष्यति,
पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । पारायणिकः । तौरायणिकः । चा-
न्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाटक् ॥ १९ ॥

तद्वर्त्ततीति वक्ष्यति । आ एतस्माद्वर्त्तसंशब्दनाद्यानित उर्ध्वमनुक्र-
मिष्यामः टक् प्रत्ययस्तेष्वधिष्ठतो वेदितव्यः । गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ।
अभिधावयमाकारः । तेनाहृत्यर्थेऽपि टक् भवत्येव । टजधिकारमध्ये त-
दपवादः टविधीयते, वक्ष्यति । तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । अ-
गोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम् । गोपुच्छेन क्रीतं, गोपुच्छिकम् । संख्या ।
षाष्टिकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । कौडविकम् । टञ् प्रत्युदाह्रियते ।
संख्यापरिमाणयोः को विशेषः । भेदगणनसंख्या एकत्वादितः । गुरुत्व-
मानमुन्मानं पलादितः । आयाममानं प्रमाणं वितस्त्यादितः । आरोहपरि-
णाहमानं परिमाणं प्रस्थाद्वि ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति
 आर्हीयेष्वर्थेषु । ठजोपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् ।
 माषिकम् । असमासइति किम् । परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठजेष्व
 भवति, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अथ किमर्थमसमासइत्युच्यते या-
 वता यद्वहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । निष्कादिष्व-
 समासयहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य । उगवादिभ्यो यत् । गव्यम् ।
 सुगव्यम् । अतिसुगव्यम् । विभाषा हविरूपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् ।
 यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीरावयवाद्वात् । दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्ये-
 वमादि सिद्धं भवति ॥ इत उत्तरं च संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते ॥
 पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः ॥
 लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्वर्ष्यते ॥ द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् ।
 द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पादजन्यतरस्यामित्यञ् न
 भवति । सामान्यविहितष्ठजेवभवति । द्विशोर्पिकम् । ठजो द्विशुं प्रत्य-
 निमित्ताल्लग्नभावः * । तथा चोक्तम्, प्राग्भवेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तयहण-
 मलुकीति । निष्क । पण । पाद । माष । बाहद्वेण । षष्टि । निष्कादिः ॥

शतश्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

आर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशते
 ऽभिधेये । आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोपवादः । शतेन क्रीतं, शत्यम् । शतिकम् ।
 अशतइति किम् । शतं परिमाणमस्य, शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोत्र
 संघः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यते । इह तु न भवति । शतेन
 क्रीतं, शत्यं शाटकशतम् । शतिकं शाटकशतमिति, वाक्येन ह्यत्र प्रत्य-
 यार्थस्य तत्त्वं गम्यते न श्रुत्या । तथा चोक्तम् । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे
 ऽप्रतिषेध इति । चकारो ऽसमासइत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतं

* ठजो द्विशुं प्रतीत्येष्वन्यः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्बन्तिः संज्ञापूर्वपदानां तद-
न्त्यहणमलुकीत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥ ६

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो
भवति आर्हायेष्वर्थेषु । ठजो उपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः ।
बहुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् । साप्ततिकः । चात्वारिंश-
त्कः । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद्भूतैः पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥

" वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

षत्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव तस्य त्वनेन वा इडागमो
विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हायेष्वर्थेषु । ता-
वतिकः । तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हा-
येष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्दन्तीति तिलोपः । असंज्ञाया-
मिति किम् । विंशतिकः । त्रिंशत्कः । कथं पुनरत्र कन् यावता अतिश-
दन्ताया इति पर्युदासेन भवितव्यम् । योगावभाषः करिष्यते । विंशति-
त्रिंशद्भ्यां कन्प्रत्ययो भवति । ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वर्थेषु । ठजोपवादः । टकारो
डीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥
अट्टिञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टिकः । अट्टिकी ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्त-
व्यः ॥ * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा
वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादअन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादयतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वर्थेषु । ठञोप-
वादः । पत्ते सोपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शैर्पम् । शैर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वर्थेषु ।
ठञ्ठञ्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं, शतमानं शतम् । वैशतिकम् ।
साहस्रम् । वासनम् ॥

अद्यद्पूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अद्यर्धशब्दः पूर्वा यस्मिन्तस्मादद्यद्पूर्वात्प्रातिप-
दिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हायस्य लुग् भवति असंज्ञायां विषये । अद्यद्-
कंसम् । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अद्यद्शूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असं-
ज्ञायामिति किम् । पञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलायिकम् । लोहिनीशब्द-
स्य भस्याठे तद्वितर्हति पुंवद्भावः * । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञायहणं
न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति । अद्यद्शब्दः संख्यैव । किमर्थं भेदेनोपादीयते ।
ज्ञापकार्थं क्व चिदस्य संख्याकार्यं न भवति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने
कृत्वसृजिति ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥

अद्यद्पूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हायप्रत्ययस्य
विभाषा लुग्भवति । पूर्वण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अद्यर्धकार्षाप-
णम् । अद्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औप-
संख्यानिकस्य टिठनो लुक् । अलुक्पत्ते च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अ-
द्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात् । अद्यर्धसहस्रम् ।
अद्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । अलुक्पत्ते संख्यायाः संवत्स-
रसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्य-
र्धसुवर्णम् । अद्यर्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अद्यर्धश-

* लोहिनीशब्दस्येत्यारभ्य पुंवद्भाव इत्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तोऽत्र सूत्रे । पदमञ्जरी
दर्शनात् ।

तमानम् । अद्वयार्धशतमानम् । द्विशतमानम् । द्विशतमानम् । परिमा-
णान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा
लुगभवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥
बहुपूर्व्याच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । परिमाण-
ान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

विस्ताच्च ॥ ३१ ॥

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुक्रुष्यते, द्वित्रिपूर्वाद्विस्तान्ताद्विगोः
परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुगभवति । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकम् ।
त्रिबिस्तम् । त्रिबैस्तिकम् । बहुबिस्तम् । बहुबैस्तिकम् * ॥

विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥

अद्वयार्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु
खः प्रत्ययो भवति । अद्वयार्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंश-
तिकीनम् । विधानसामर्थ्याल्लङ्ग भवति ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अद्वयार्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अद्वयार्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च
खारीशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अद्वयार्धखारीकम् ।
द्विखारीकम् ॥ केवलाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥ काकिण्याश्चो-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्वयार्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणी-
कम् ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥ काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अद्वयार्धपूर्वाद्विगोरित्येव । अद्वयार्धपूर्वाद्विगोश्च पणपादमाषशतश-
ब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अद्वयार्धपण्यम् । द्विपण्यम् ।

* योगविभाग उत्तरार्थ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

त्रिपण्यम् । अद्वातृपाठ्यम् । द्विपाठ्यम् । त्रिपाठ्यम् । पद्वाशे न भवति
पत्रत्यतदर्थे इति । प्राण्यङ्गस्य स इष्यते । इदं तु परिमाणम् । माष ।
अद्वातृमाष्यम् । द्विमाष्यम् । त्रिमाष्यम् । शत । अद्वातृशत्यम् । द्विश-
त्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अद्वातृपूर्वाद्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यतृपूर्वाद् द्विगोराहीयेष्व-
र्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । पते सोऽपि भवति । तस्य च
लुक् । अद्वातृशाण्यम् । अद्वातृशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । त्रिशा-
ण्यम् । त्रिशाणम् ॥ शनाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्वातृशत्यम् । अद्वा-
तृशतम् । द्विशतम् । त्रिशतम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण्य ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहीयेष्वर्थेषु अण-
प्रत्ययो भवति, चकाराद्वच्च वा । तेन चैरूप्यं भवति । द्विशाण्यम् ।
द्वैशाणम् । द्विशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रैशाणम् । त्रिशाणम् । परिमाणा-
न्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठजादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थवि-
भक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्ये-
तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीतं, साप्ततिकम् । आ-
शीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शत्यम् ।
शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थवि-
भक्तिः । अन्यज्ञानभिधानाच्च भवति । देवदत्तेन क्रीतं, पाणिना क्रीतमिति ।
द्विषचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति । प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीत-
मिति । अनभिधानादेव । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति
तत्र द्विषचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां क्रीतं, द्विकम् ।
त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । माषिकम् । नह्येकेन
मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाच्चिन्मित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः । महाभूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः खल्वपि । शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणात्तिस्पन्दनम्, शत्यूम् । शतिकम् । साहस्रम् ॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा, वातिकम् । पित्तिकम् । श्लेष्मिकम् ॥ सचिपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साचिपातिकम् ॥

गोशब्दोसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् द्रुवश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्चादिविवर्जिता द्यत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे । ठज्रादीनामधवादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । द्रुवः खल्वपि । धन्यूम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाश्चादेरिति किम् । पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण । प्रास्यिकम् । खारीकम् । अश्वादिः । आश्विकः ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः, ब्रह्मवर्चस्यम् । अश्व । अश्मन् । गण । कर्णा । उमा । वसु । यवै । भङ्ग । अश्वादिः ॥

पुच्छाच्छ च ॥ ४० ॥

पुच्छशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये । द्रुव इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुच्छस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा, पूक्षीयम् । पुच्छ्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये । ठकोप वादौ । सर्वभूमेर्निमित्तं

संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशतिकादिपाठादु-
भयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययौ
भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः ।
षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा
संयोगोत्पातादिव ईश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभाव्येत ॥

तच्च विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यम-
णजौ प्रत्ययौ भवतः विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित
इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येत-
स्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौ-
किकः । अनुशतिकादित्रादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति सप्तमीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । उच्यते ऽस्मिन्वापः । तेत्रमुच्यते । प्रत्यस्य वापः तेत्रं, प्रास्थि-
कम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात्ठञ् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये ।
ठञोपवादः । नकारः स्वरार्थः । ढकारो ङीर्णार्थः । पात्रशब्दः परिमाण-
वाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं तेत्रम् । पात्रिकी तेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्ष्टायायज्ञाभशुक्लोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदास्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो

भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्धादि चेत्तद्वीयते । दीयते इत्येकवचनान्तं
 वृद्धादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यदधमर्णेन वृत्तमर्णमय मूलधना-
 तिरिक्तं देयं तद् वृद्धिः । यामादिषु स्वामियाहो भाग आयाः । पटादी-
 नामुपादानमूलादतिरिक्तं द्वयं लाभः । रत्नानिर्वशा राजभागः शुल्कः ।
 उक्ताच उपद्रा । पञ्चास्मिन्वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपद्रा
 वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥ चतुर्थ्यर्थउप-
 संख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपद्रा वा
 दीयते, पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । "सम-
 मन्नास्त्रणे दानमिति यथा ॥

पूरणाङ्गीकृत् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादद्वैतशब्दान् ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृ-
 द्धायनाभशुल्कोपद्रादीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्ठितनोरपवादः ।
 द्वितीये वृद्धादिरस्मिन्दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः ।
 सप्तमिकः । अष्टमिकः । अष्टमशब्दे रूपकाद्वैतस्य कृतिः ॥

भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराद्वैत् । तदस्मिन्वृद्धाय-
 नाभशुल्कोपद्रा दीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । ठजोपवादः । भागो वृद्धादिरस्मि-
 न्दीयते, भाग्यं, भागिकं शतम् । भाग्या भागिकां विंशतिः । भागशब्देऽपि
 रूपकाद्वैतस्य वाचकः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भव-
 ति । प्रकृतिविशेषणं भाराद्वंशादिभ्य इति । वंशादिभ्यः परौ यो भार-
 शब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा,
 वांशभारिकः । कौटजभारिकः । बाल्बजभारिकः । भारादिति किम् ।
 वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । ब्रीहिभाजं हरति । अपरा वृत्तिः ।
 भाराद्वंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्दार्थद्वारेण

वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान्वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः ।
बाल्बजिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् ।
भारभूतान्नीहीन्यहति । सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपा-
दिताः । तदुभयमपि याज्ञम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा ।
वहत्युत्तिष्य धारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः । वंश । कुटज ।
बल्बज । मूल । अक्ष । स्यूणा । अश्मन् । अश्व । इक्षु । खट्वा । वंशादि ॥

वसुद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वसुद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थ्याभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वसु हरति वहतिवा, वसुिकः ।
द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तदिति द्वितीयासमर्थ्या-
त्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणान-
तिरेकः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विक्रेदनं पाकः । प्रस्यं संभवति
अवहरति पचति वा, प्रास्यिकः । कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च
संभवोऽस्ति । नास्त्यत्र नियोगः । प्रस्यं पचति ब्राह्मणी, प्रास्यिकी ॥
तत्पचतीति द्रोणादण्व ॥ * ॥ द्रोणं पचति, द्रौणी । द्रौणिकी ॥

आठकाचितपात्रात्खोन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आठकाचितपात्रशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थ्याभ्यां अन्यतरस्यां संभवा-
दिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । पठे सोपि भवति । आठकं
संभवत्यवहरति पचति वा, आठकीना । आठकिकी । आचितीना ।
आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥

आठकाचितपात्रादित्येव । आठकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभव-
त्यादिष्वर्थेषु ण्ठन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम् । विधान-

सामर्थ्यादिशानयोर्लङ् भवति । ठजस्सु पक्षे ऽनुज्ञातस्याद्वार्धपूर्वद्विगोरिति
 लुगभवत्येव । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषार्थः । द्वाठकिंकी । द्वाठ-
 कीना । द्वाठकी । द्वाचितकी । द्वाचितीना । द्वाचिता । अपरिमा-
 णविस्ताचितेति ङीषः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजास्तुक्खो च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ
 भवतः । चकारात्ठञ्च । अन्यतरस्यायहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते ।
 ठजः पक्षे ऽश्रयणं भवति । तेन चातूरूप्यं संप्रदाते । द्वे कुलिजे संभवत्य-
 वहरति पचति वा, द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजी । द्वैकु-
 लिजिकी । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्यत्र कुलिजयहणमपीष्यते ।
 तेनोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवस्त्रभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
 यत्तत् प्रथमासमर्थमंशवस्त्रभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भागः । वस्त्रं मू-
 ल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो वा भृतिर्वास्य, पञ्चकः । सप्त-
 कः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति
 यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्वदिति । प्रस्यः परिमाणमस्य, प्रास्थिको
 राशिः । खारीकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । द्रौणिकः । कौडवि-
 कः । वर्षशतं परिमाणमस्य, वार्षशतिकः । वार्षसहस्रिकः । षष्टिर्जीवि-
 तपरिमाणमस्येति, षाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । समर्थविभक्तिः प्रत्यया-
 र्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्त्तिष्यते किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् । पुनर्विधाना-
 र्थम् । द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । पुनर्वि-
 धानसामर्थ्यादधर्तृपूर्वद्विगोर्लङ् भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति बह्वर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र संज्ञायां स्वार्थं प्रत्ययो वाच्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । संघः । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चकः संघः । अष्टकः । सूत्रः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं काशकृतम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ एव भवति । नैतदस्ति । प्राणिसमूहे संघशब्दो रूढः । अध्ययने । पञ्चको ऽधीतः । सप्तको ऽधीतः । अष्टकः । नवकः । अधीतिरध्ययनम् । तस्य संख्यापरिमाणं पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य, पञ्चकमध्ययनम् ॥ स्तोमे ऽविधिः पञ्चदशाद्वयः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य, पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः ॥ शन्शतोर्द्विनिश्कन्दसि ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतिश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनो ऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिविंशतिचिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्त- त्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लक्षणानुपपन्नं तत्सूत्रं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां ढिलोपः, तिः प्रत्ययः । पञ्च परिमाणमस्य, पङ्क्तिश्कन्दः । द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतित् प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य, विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य, त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य, चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः । पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षण्णां दशतां षड्भावस्तिः प्रत्ययो ऽपदस्त्वम् । षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः

प्रत्ययः । सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभाव-
 द्भिः प्रत्ययश्च । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां
 नवभावस्तिः प्रत्ययः । नव दशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां
 शभावः तच्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य संघस्य, शतम् । विंश-
 त्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथंचिद्व्युत्पाद्याः । नात्रावयवार्थभिनिवेष्ट-
 व्यम् । तथाहि । पङ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते । ब्राह्मणपङ्क्तिः । पिपी-
 लिकापङ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन
 गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिस्त्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च । एतदपि सर्वं स्वाभा-
 विकमेव । सहस्रादयोऽप्येवंजातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्र-
 मेतदिति ॥

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये
 वर्गेभिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते इतिनिपात्यते । वाच्यनान्यत्वे
 सोऽपि भवति । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद्व वर्गा, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गः,
 दशको वर्गः ॥

सप्तनोञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तनशब्दाच्छन्दसि विषये
 ऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोऽब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छ-
 द्धाभ्यां संज्ञायां विषये ङण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मि-
 न्निषये ब्राह्मणेभिधेये । अभिधेयसप्तम्येषा न विषयसप्तमी । तेन मन्त्र-
 भाषयोरपि भवति । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैशानि
 ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । कानि चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदरहति इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वेतच्छत्रिकः । घास्त्रयुगमकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति, छेदिकः । भेदिकः । छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । संप्रश्न । विप्रकर्ष ॥ विराग विरङ्गं च ॥ वैरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थोदित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकारादयथाविहितश्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेदः । शीर्षच्छेदिकः । प्रत्ययसन्निधौनेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यः * ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो 'ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोपवादः । दण्डमर्हति, दण्डः । मुसल्यः । दण्ड । मुसल । मधुपर्क । कशा । चर्घ । मेधा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इभ । दण्डादिः ॥

कृन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठञादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूयः पलाशः । गर्त्या देशः ॥

* दण्डादिभ्य इत्येक सूत्रम् । अनन्तरञ्च यत्प्रत्ययो विधीयते । तथा च वध्य-शब्दव्युत्पादनाय क्प्रत्ययधातुक्तं, 'हृनो वध' च तद्धितो वेति । यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्धितो वेति, कथम् । क्प्रत्ययव्याप्त्युदात्तत्वं, यद्यपि यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं, यदि त्वत्र यो विधीयते ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यादिति पद-मञ्जरी । दीक्षितनागेशधोरप्येतदेव संमतम् ।

पाचाद् घञ्च ॥ ६८ ॥

पाचशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति घकाराद्यच्च, तदहंतीत्यस्मिन्नर्थे ।
ठक्ठजोरपवादः । पाचं परिमाणमप्यस्ति । पाचमहति, पाच्यः । पाचियः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्च च ॥ ६९ ॥

कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां कः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तदहं-
तीत्यस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कडङ्कुरमहति, कडङ्कुरीयो गौः । कड-
ङ्कुर्यः । दक्षिणामहति, दक्षिणीयो भित्तुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः । दक्षिण-
शब्दस्याल्पाच्चात्तस्या पूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचारविहेन यथासंख्याभावं
सूचयति ॥

स्यालीबिलात् ॥ ७० ॥

स्यतावनुवर्तते । स्यालीबिलशब्दाच्चयतौ प्रत्ययौ भवतः तदहं-
तीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादौ । स्यालीबिलमहन्ति, स्यालीबिलीयास्तण्डु-
लाः । स्यालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घञ्च ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घञ्चौ प्रत्ययौ भवतः तदहं-
तीत्यस्मिन्विषये । ठकोपवादौ । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्रा-
ह्मणः ॥ यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्मोहंतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञकर्मोहति,
यज्ञियो देशः । अर्त्विक्कर्मोहति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् । आर्ह्यानां
ठगादीनां पूर्णौवधिः ॥ अतः परं प्राग्वतीयष्टजैव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

वर्त्तयतिभक्तिरनुवर्त्तते । अहंतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो
द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं
वर्त्तयत्यधीते, पारायणिकशब्दाच्च । तौरायणिको यज्ञमानः । चान्द्रायणि-
कस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद्वितीयासमर्थोदापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । संशयमापन्नः प्राप्तः सांशयिकः स्याणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद्वितीयासमर्थोद्वच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । योजनं गच्छति, योजनिकः ॥ क्राशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्राशशतं गच्छति, क्राशशतिकः । योजनशतिकः ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च क्राशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्राशशतादभिगमनमर्हति, क्राशशतिको भित्तुः । योजनशतिक आचार्यः ॥

पथः प्कन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वच्छतीत्यस्मिन्नर्थे प्कन्प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । पकारो ङीष्ार्थः । पन्थानं गच्छति, पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ए नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति । एष्व प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पान्थो भित्तां याचते । नित्यमिति किम् । पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थोदाहृतमित्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहृतं, औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति, औत्तरपथिकः ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदानुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथेनाहृतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं, जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति, जाङ्गलपथिकः । स्थलपथेनाहृतं, स्थालपथिकम् ।

स्थलपथेन गच्छति, स्थलपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं, कान्तारपथिकम् ।
कान्तारपथेन गच्छति, कान्तारपथिकः ॥ अजपथशकुपथाभ्यां चोपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ अजपथेनाहृतं, गच्छति वा, ऽऽजपथिकः । शकुपथेनाहृतं,
गच्छति वा, शाकुपथिकः ॥ मधुकमरिधयोरण् स्थलात् ॥ * ॥ स्थलपथे-
नाहृतं स्थलपथं मधुकम् । स्थलपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित कर्ध्वमनुक्रमिध्यामः कालादित्येवं
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं, मासिकम् ।
आर्तुमासिकम् । सांवत्सरिकम् । कालादित्यधिकारो व्युष्टादिभ्यो णिति
यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति सृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाच्चिर्वृत्तमित्य-
स्मिचर्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्तुमासिकम् ।
सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भूतो
भूतो वा भावीत्यस्मिचर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः सत्कृत्य
व्यापारितः । भूतो, वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी
तादृश एवानागतः । कालाध्वनोरिति द्वितीया । मासमधीष्टो, मासिको
ऽध्यापकः । मासं भूतो, मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो, मासिको व्याधिः ।
मासं भावी, मासिक उत्सवः । ननु चाध्येषणं भरणं च मुहूर्तं, क्रियते तेन
कथं मासो व्याप्यते । अध्येषणभरणे क्रियार्थं, तत्र फलभूतया क्रियया
मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत्त्वज्ञौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधये यत्त्वज्ञौ प्रत्ययो भवतः । ऽज्ञौ ऽपवादो ।

अधीष्ठादीनां चतुर्णामधिकारेषु सामर्थ्याद्भूत इत्येतदभिसंबध्यते । मासं भूतो, मास्यो, मासीनः । वयसीति क्रिम् । मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये । द्वौ मासौ भूतः, द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण् ण्यच्च ॥ ८३ ॥

वयसीत्येष । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च । औत्सर्गिकश्रुतीष्यते, स चकारेण समुच्चैतव्यः । स्वरितत्वाच्चा-
नन्तरो ऽनुवर्त्तिष्यते । तेन त्रैवृष्यं भवति । षण्मास्यः । षण्मास्यः ।
षण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ्च ॥ ८४ ॥

षण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तर-
ण्यस्य समुच्चयः क्रियते * । षण्मासिको रोगः । षण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्ठादयश्चत्वारो ऽर्था अनुवर्त्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासम-
र्थाद् अधीष्ठादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोपवाद् । समामधीष्टो
भूतो भूतो भावी वा, समीनः । के चित्तु तेन निवृत्तमिति सर्वज्ञानुवर्त्त-
यन्ति । समया निवृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येष । समाशब्दान्ताद् द्विगेर्निवृत्तादिष्वर्थेषु ष-
ञ्वसु वा खः प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते । प्राप्त-
तेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमनुकीति प्राप्तिरस्त्येष । खेन मुक्ते पक्षे
ठञपि भवति । द्विसमीनः, द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

रात्र्यवसंवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

* रात्रि ग्रहः संवत्सर इत्येषमस्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पते ठञ्जपि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । ऋहीना, द्वैयद्विकः । ज्यहीणः । त्रैयद्विकः । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षास्तुक् च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पते ठञ् । तयोश्च वा लुग्भवति । एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । द्विवर्षीणा व्याधिः । द्विवर्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवर्षिकः । त्रिवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थे ऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु न्युत्पन्नस्य प्रत्ययस्य † नित्यं लुग्भवति । पूर्वण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षी दारकः । चित्तवतीति किम् । द्विवर्षीणा व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिकशब्दो निपात्यते, बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात्कन् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे । रात्रिशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । संज्ञेषा धान्यविशेषस्य । तेन मुद्रादिष्वितिप्रसङ्गे न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छ्रृङ्खन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाचिर्वृत्तादिष्वर्थेषु ऋन्दसि विषये ऋः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

* द्विगोरित्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

† निर्वृत्तादिष्वर्थेषु न्युत्पन्नस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

संपरिपूर्वात्स्व च ॥ ८२ ॥

संपरिपूर्वाद्वात्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्व-
र्णेषु स्वः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्व । संवत्सरीणः । परिवत्सरीणः ।
संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ८३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थत्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजय्य लभ्य
कार्यं सुकर इत्येतेष्वर्णेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, शक्यते
जेतुं, मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यः, मासिकः पटः ।
मासेन कार्यं, मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ८४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति
प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि संबध्यते । कालस्य व्यापकं, प्रत्य-
यार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थत्कालवाचिनः प्रातिपदि-
कादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्व्यप्यते । मासं ब्रह्मच-
र्यमस्य, मासिको ब्रह्मचारी । आर्तुमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः ।
तदिति प्रथमासमर्थदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति नि-
द्विष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्व्यव्रति, । मासास्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आ-
र्तुमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थ, उत्तरत्र ब्रह्मच-
र्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥ महानामन्यादिभ्यः
पष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माहानामिकम् । गौदानिकम् । आदि-
त्यव्रतिकम् ॥ तच्छ्रुतीति च * ॥ * ॥ महानामन्य च्चः, तत्सहचरितं व्रतं
तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति माहानामिकः । आदित्यव्रतिको, गौ-
दानिकः । भस्याठइति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते नस्तद्वृत्तइति टिलोपः † ॥

* तच्छ्रुतीति महानामन्यादिभ्य उपसंख्यानम् । पा० २ ।

† भस्याठ इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते नस्तद्वृत्तइति टिलोप इत्यधिकमत्र ।
परं त्वयमपपाठः । यदमञ्जरी दर्शनात् ।

अवान्तरदीक्षादिभ्यो दिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीक्षां चरति, अवा-
न्तरदीक्षी । तिलव्रती ॥ अष्टाचत्वारिंशतो इवुंश्च दिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशो ॥
चातुर्मास्यानां यलोपश्च इवुंश्च दिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि
चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ चतुर्मासाद् यथो यज्ञे ॥ * ॥ तत्र
भवे । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि ॥ संज्ञायामण्वक्तव्यः ॥ * ॥
चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी पौर्ण मासी । आषाढी । कार्तिकी । फा-
ल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ८५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थं ठञ् प्रत्य-
यो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा, अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राज-
सूयिकी । आख्यायहणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा
हि कालाधिकारादेकाद्विद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा गृह्येन् । प्राग्वतेः
संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति कालाधिकारेपि द्वादशाहादि-
ष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ८६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादीयते कार्यमि-
त्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति । यथा । मासे भवं, मासिकम् । सांव-
त्सरिकम् । प्रावृषेण्यम् । वासन्तिकम् । वासन्तम् । हेमनम् । हेमन्तम् ।
हेमन्तिकम् । शारदम् । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्त्त-
व्यः । तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्य इति । अग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयि-
कम् । वाजपेयिकम् । कालाधिकारस्य पूर्णो ऽवधिः ॥ अतः परं सामा-
न्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ८७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरण-
प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्ये वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् ॥ अण्प्रकरणे

ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ * अत्रैव ते पठितव्याः । व्युष्ट ।
नित्य । निष्क्रमण । प्रवेशन । तीर्थ । संभ्रम । आस्तरण । संशाम ।
संघात । अग्निपद । पिलुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । † व्युष्टादिः ॥

तेन यथाकथाचक्षस्ताभ्यां णयतौ ॥ ८८ ॥

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाच-
क्षस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं णयतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयो-
रर्थयोः प्रत्येकमभिसम्बन्धो, यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचक्षब्दे ऽव्ययस-
मुदायो ऽनादरे वर्त्तते । तृतीयार्थमात्रं चात्र संभवति, न तु तृतीया स-
मर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा, यथाकथाचम् । हस्तेन दी-
यते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ८९ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति ।
गुणोत्कर्षः संपत्तिः । आवश्यकं णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं,
कर्णवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वस्त्रयुगेन विशेषतः शाभ-
तरत्यर्थः ॥

कर्मवेष्टाद्यत् ॥ १०० ॥

कर्मवेष्टशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनी-
त्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः । कर्मणा संपद्यते, कर्मण्यं शरीरम् । वेष्टेण
संपद्यते, वेष्टो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन्विषये
ठञ् प्रत्ययो भवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । आलमर्थं चतुर्थी ।
संतापाय प्रभवति, संतापिकः । साक्षाहिकः । संताप । संनाह । संशाम ।

* उपसंख्यानमित्यस्याये आग्निपदम् । पिलुमूलम् । किं वक्तव्यम् । न वक्तव्य-
मित्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

† दीर्थे । उपवास । इत्येतौ शब्दावत्र गणे ऽधिकौ कुत्र चित् ।

संयोग । संपराय । संपेव । निष्पेव । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग ।
उपवास । प्रवास । संघात । संमोदन । सक्तु ॥ मांसौदपाद्विहृतीता-
दपि * ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दात्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्य-
स्मिन्विषये । योगाय प्रभवति, योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उक्तञ् ॥ १०३ ॥

कर्मशब्दादुक्तञ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठञो
उपवाङ् । कर्मणे प्रभवति, कर्मकं धनुः । धनुषोन्यत्र न भवति, अनभि-
धानात् ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति पष्ठर्थे ठञ् प्रत्ययो
भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेद्ववति । समयः प्राप्तो ऽस्य, सामयिकं
कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः । समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थः ॥

चतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्त्तते । चतुश्चब्दात्तदिति प्रथमा समर्थाद्
अस्येति पष्ठर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये ‡ ।
चतुः प्राप्तो ऽस्य, आर्त्तव पुष्पम् ॥ तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ उपवस्ता प्राप्तो ऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्म
प्राशित्रम् ॥

* निर्घोष । सर्ग । संघात । संवाङ् । संवेक्षण । इत्येति शब्दा अत्र गच्छे अधिक
बहुषु पुस्तकेषु । तत्रैकस्मिन्पुस्तके संवेक्षनेत्यत्र संवेधेति पा० २ ।

† धनुषोन्येत्यारभ्य अनभिधानादित्यन्तो ग्रन्थे बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । अप-
पठः, पदमज्जर्मा दर्शनात् ।

‡ चतुश्चब्दात्प्रथमासमर्थात्प्राप्तोपाधिकादस्येति पष्ठर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।
पा० २ अयमेव च पाठो युक्तः ।

क्वन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

चतुर्शब्दाक्वन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तिमित्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अयं ते योनिर्ह्रस्विषः ॥

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥

कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तिमित्यस्मिन्विषये । कालः प्राप्तास्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम् * ॥

प्रकृष्टे टञ् ॥ १०८ ॥

कालादित्येव तदस्येति च । प्राप्तिमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो विशेष्यते । प्रकर्षं वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थं टञ् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालास्य, कालिकमृणम् । कालिकं वैरम् । टञ्ग्रहणं विस्मृष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थं टञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्वति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, ऐन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्ये-
तस्मिन्विषये यथासंख्यं मन्यदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य,
वैशाखो मन्यः । आषाढो दण्डः ॥ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चूडा
प्रयोजनमस्य चौडम् । अट्टा प्रयोजनमस्य, आट्टम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्चः ॥ १११ ॥

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयो-
जनमित्यस्मिन्विषये । ठजोपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवच-

नीयम् । उत्थापनीयम् ॥ विश्विपूरिपतिरुद्दिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य, गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् ।
अश्वप्रपतनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यदुक्तयः ॥ * ॥
स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ॥
पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्प्रत्ययः ॥ * ॥ पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य, पु-
ण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अनुप्रवचनम् । उत्था-
पनम् । प्रवेशनम् । अनुप्रवेशनम् । उपस्थापनम् । संवेशनम् । अनुवेशनम् । अनुव-
चनम् । अनुवादनम् । अनुवासनम् । आरम्भणम् । आरोहणम् । प्ररोहणम् । अ-
न्वारोहणम् । अनुप्रवचनादिः ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तद-
स्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादाः । छन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य
छन्दःसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदग्रहणं बहुदपूर्वनिरासार्थम् ॥

ऐकागारिकट् चैरे ॥ ११३ ॥

ऐकागारिकट् इति निपात्यते चैरेभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य,
ऐकागारिकः चैरः । ऐकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते । यावता प्र-
योजनमित्येव सिद्धुष्टम् । चैरे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । एका-
गारं प्रयोजनमस्य भित्तेरिति । टकारः कार्यावधारणार्थः । ङीबेव भवति,
न जित्स्वर इति । अपरे पुनरिक्ट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

आकालिकाद्यान्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकट् इति निपात्यते आद्यान्तवचने । समानकालशब्दस्याका-
लशब्द आदेशः । आद्यान्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इक्ट् प्रत्ययश्च निपात्यते ।
समानकालावाद्यान्तावस्य, आकालिकः स्तनयिषुः । आकालिकी विद्युत् ।

* रुद्धीत्यस्याये पदीत्यधिकं, प्रपदनीयमित्युदाहरणे चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।
परं तु पदमञ्जर्यसंमतस्तस्य पाठः । भाष्यपुस्तकेषु तु विश्विपूरिपदोत्येव पाठ उप-
लभ्यते ।

जन्यना तुल्यकालविनाशः । उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थः ॥ आकालाद्
ठंश्च, ॥ * ॥ चात् ठञ् च । आकालिका विद्युत् । ठञः पूर्वोऽधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोत्पत्त्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं
क्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् ।
क्रियाग्रहणं किम् । गुणद्रव्य*तुल्ये मा भूत् । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण
तुल्यः पिङ्गलः । पुत्रेण तुल्यो गोमान् † ॥

तच्च तस्येव ॥ ११६ ॥

तच्चेति सप्रतीसमर्थोत्पत्त्येति षष्ठीसमर्थोऽप्येवार्थे वतिः प्रत्ययो
भवति । मथुरायामिव, मथुरावत् सुप्ते प्राकारः ‡ । पाटलिपुत्रवंत्साकेति
परिखा । षष्ठीसमर्थोत् । देवदत्तस्यैव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञ,
दत्तस्यैव देवदत्तस्य दन्ताः यज्ञदत्तवत् § ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदर्थमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति ।
राजानमर्हति, राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति
छन्दसि विषये । यदुद्धृतो निवर्तो यासि वप्सद्, उद्धृतानि निगतानि च ।

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययो भवतः ॥
भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्दे-
नोच्यते । अश्वस्य भावो, ऽश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

* द्रव्येति बहुषु पुल्लिङ्गे नास्ति ।

† पुत्रेण तुल्यो गोमानिति बहुषु पुल्लिङ्गे नास्ति ।

‡ प्रासाद इति पा. २ ।

§ देवदत्तवद्यज्ञदत्तस्य दन्ता इति पा. २ ।

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मणस्त्य इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाह यानित ऊ-
र्ध्वमनुक्रमिष्याम, स्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति ।
पृष्ठादिभ्य इमनिज्जेति । प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । मृदि-
मा । मार्दवम् । मृदुत्वम् । मृदुता । अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम् ।
कर्मणि च विधानार्थं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि वेति । चकारो-
नञ्छ्रज्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः, स्त्रीणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्री-
ता । पुंसे भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंस्त्वम् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकत-

रसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्च भवन्ति चतुरादी-
न्यर्जायत्वा । वक्ष्यति । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् ।
अपतिता । अपटुत्वम् । अपटुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्-
पूर्वादिति किम् । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् । ना-
स्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलघयम् । अचतुरा-
दिभ्य इति किम् । आचतुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् ।
आबुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृष्ठादिभ्य इमनिज्जा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिचप्रत्ययो भवति वा तस्य
भाव इत्येतस्मिन्नर्थे । वाचचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भाक्, प्रथि-
मा । पार्थवम् । मृदिमा । मार्दवम् । तुरिष्टमेयस्सु टेरिति टिलोपः ।
र चतो हलादेलंधोरिति रेफादेशः * । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथु-
त्वम् । पृथुता । मृदुत्वम् । मृदुता । पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु ।
लघु । बहु । साधु । वेणु । आसु । बहुल । गुह । दण्ड । ऊह । खण्ड ।

* तुरिष्टमेयस्यत्यारभ्य रेफादेश इत्यन्तं बह्वु पुस्तकेषु नास्ति ।

चण्ड । बाल । अकिंचन । होड । पाक । वत्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व ।
दीर्घ । प्रिय । वृष । चञ्चु । क्षिप्र । तुद्र । पृष्ठादिः ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो
भवति, चकारादिमनिच्च, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये । शुक्लस्य भावः,
शैल्यम् । शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । काण्यम् । कृष्णिमा । कृष्ण-
त्वम् । कृष्णता । दृढादिभ्यः । दार्ढ्यम् । दृढिमा । दृढत्वम् । दृढता ।
पकारो ङीष्पयः । औचिती । यथाकामी । दृढ । परिवृढ । भृश । कृश ।
चक्र । आस्र । लक्षण । ताम्र । अस्त । शीत । उष्ण । जड । बधिर ।
पण्डित । मधुर । मूर्ख । मूक । वेयाहलाभमतिमनःशारदानाम् ॥ समो
प्रतिमनसोर्जवने * † ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति
पठ्योमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यप्रत्ययो भवति । चकाराद्भावे च ।
कर्मशब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा, जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः
खत्वपि । ब्राह्मण्यम् । माण्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्मधिकारः ।
ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां
स्वार्थउपसंख्यानम् ॥ * ॥ चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् ।
त्रैलोक्यम् । सैख्यम् । पाङ्गुण्यम् । सैन्यम् । साविध्यम् । सामीप्यम् ।
औपम्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । वाह्य । माणव । चोर । मूक । आ-
राधय । विराधय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव ।
अन्यभाव । समस्य । त्रिसमस्य । परमस्य । मध्यमस्य । अनीश्वर । कु-
शील । कपि । वपल । अक्षेत्रज्ञ । निपुण ॥ अर्हता नुम च ॥ आर्हन्त्यम् ।

* जवनवति कस्य पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† बाल । तरुण । मन्द । स्थिर । बलुल । ङीष् । मूढ । आकण्टा इत्येते अस्या
अत्र गणोऽधिकाः ।

संवादिन् । संवेशिन् । बहुभाषिन् । घालिष । दुष्पुरुष । कापुरुष ।
दायाद । विशसि । धूर्त । राजन् । संभाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति ।
अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गणपति । धनपति । नरपति ।
गडुल । निव । निधान । विष ॥ सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे ॥ चतुर्वेदस्योभ-
यपदवृद्धिश्च ॥ चातुर्वेदम् * ॥

स्तेनाद्यन्तलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लो-
पश्च भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति के चिद् यो-
गविभागं कुर्वन्ति । स्तेनात्षडभवति । स्तेयम् । ततो यन्तलोपश्च,
स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । सख्युर्भावः
कर्म वा, सख्यम् ॥ दूतवणिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दूत्यम् । वणिज्यम् ।
कथं वाणिज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । क-
पेर्भावः कर्म वा, कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र
प्रकरणे नेष्यते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात्प्रातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भा-

* स्वभाव । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विशाय । विशात ।
विज्ञात । नयात । सुहित । दीन । विदग्ध । उचित । समय । शली । तत्पर । इदं पर ।
यथातथा । पुरस् । पुनःपुनर् । अभीक्ष्ण । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुम्भ ।
स्वराज । महाराज । युवराज । सभाज् । अविद्व । अपिशुन । अन्तर्गम । अयथातथ ।
अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल । परिमण्डल । विश्वरूप । अतिवृत् । उदाहीन । ईश्वर
प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक । नास्तिक । युगपत् । पूर्वोपर । उत्तराधर । एते
शब्दा अत्र गण्ये अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

वकर्मणोरर्थयोः । सेनापतेर्भावः कर्म वा, सेनापत्यम् । गार्हपत्यम् ।
प्राजापत्यम् । वैरोहित्यम् । राज्यम् । पुरोहित । राजन् । संवामिक ।
हणिक । वर्मित । खण्डिक । दण्डिक । कृत्रिक । मिलिक । पिण्डिक ।
बाल । मन्द । स्तनिक । बूडितिक । कृषिक । पूतिक । पक्षिक । प्रतिक ।
अज्ञानिक । सलनिक । सूचिक । राक्ष । सूचक । पक्षिक । सारणिक ।
जलिक । सूतिक । अञ्जलिक । सूचक * ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादि-
भ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा,
आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनेभ्यः । कौमारम् । कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः ।
औद्गात्रम् । औक्षेत्रम् । उद्गातृ । उक्षेत्र । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पत्तिग-
णक † । सुष्टु । दुष्टु । अध्वर्यु । वधू ॥ सुभगमन्त्रे ‡ ॥

हायनान्त्युवादिभ्यो ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति
भावकर्मणोरर्थयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् ।
युवादिभ्यः । यौवनम् । स्याविरम् ॥ औत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥ * ॥
औत्रियस्य भावः कर्म वा, औचम् । युवन् । स्यविर । होतृ । यजमान ।
कमण्डलु ॥ पुरुषासे ॥ सुहृत् । यातृ । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय ।
सुभ्रातृ । वृषल । दुर्भ्रातृ ॥ हृदयामे ॥ तेजज्ञ । कृतक । परिप्राजक ।
कुशल । चपल । निपुण । पिशुन । सन्नस्नचारिन् । कुतूहल । अनुशंस § ।
युवादिः ॥

* शर्मिक । शर्मिक । कर्मिक । शीलिक । भूलिक । तिलिका । तिथिक । अञ्जलि-
का । ऋषिक । पुत्रक । पणिका । प्रक्षिक । प्रविक । परिहक । पूजनिक ॥ राजासे ॥
सूचिक । स्वरिक । बूडिक । एते शब्दा अत्र गण्ये पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

† पत्तिगणक । पा० २ ।

‡ प्रशास्त्र । होतृ । पोतृ । कर्तृ । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः कुत्र चित् ।

§ भातृ । कुबुक । कन्दुक । दुःस्त्री । दुर्बुदय । दुर्बुत् । मिथुन । कुलली । महस् ।
कतक । कितव । पोत । एते ऽत्र गण्ये ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वादणं प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्व-
ग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वाऽवयवोऽस्येति लघु-
पूर्वः । कृतः पुनरसि लघुः पूर्वः । इक्षन्निधानादिक इति विज्ञेयम् । लघु-
पूर्वायस्मादिकः तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः । अपरे तत्प-
रूपकर्मधारयं वर्णयन्ति । इक्ष्वासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स
एव विशेष्यते । पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्त्या-
ख्यानेऽस्यग्रहणमतिरिच्यते । लघुपूर्वादिक इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् ।
शुचेर्भावः कर्म वा, शौचम् । मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् ।
लाघवम् । इगन्तादिति किम् । पटुत्वम् । लघुत्वम् । लघुपूर्वादिति
किम् । कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । अथ काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु अवि-
शब्दो द्रष्टव्यः ॥

योपधाङुरुपोत्तमादुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमं यस्य तदुरु-
पोत्तमम् । यकारोपधाङुरुपोत्तमादुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रम-
णीयस्य भावः कर्म वा, रामणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् ।
विमानत्वम् * । गुरुपोत्तमादिति किम् । तत्त्वित्वम् ॥ सहायाद्वेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ।
गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा, गोपालपशुपालिका । शैल्योपाध्या-
यिका । कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकम् । कात्याय-
नम् । मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छान्द । मिधाविह । अभि-
रूप । आठ । कुलपुत्र । अग्निम् । चोर । धूर्त । शैश्वरेय । युवन् ।

यामपुत्र । यामखण्ड । यामपुत्राणां अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र ।
कुशल । मनोज्ञादिः * ॥

गोचरणाश्लाघात्याकारतद्वैतेषु ॥ १३४ ॥

गोचराचिनश्चरणाचिनश्च प्राप्तिरदिकाद् वृष्ण प्रत्ययो भवति
प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः । श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विक-
त्यन्म् । अत्याकारः पराधिष्ठेयः, तद्वैतस्तत्प्राप्तज्ञो वा । तदिति
गोचरणयोर्भावकर्मणी निर्दिश्यते । तत्प्राप्तस्तदवगतवान् तद्वैत इत्यु-
च्यते । श्लाघायां तावत् । गार्गिक्या श्लाघते । काठिकया श्लाघ-
ते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन विकत्यत इत्यर्थः । अत्याकारे । गार्गिक्यात्याकु-
रते । काठिकयात्याकुरुते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन परानधितिपतीत्यर्थः ।
तद्वैतः । गार्गिकमवैतः । काठिकमवैतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त
इत्यर्थः । तद्वा उवगतवानित्यर्थः । श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् ।
कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्रुः ॥ १३५ ॥

होत्राशब्दश्चत्विग्विशेषवचनः । चत्विग्विशेषवाचिभ्यश्रुः प्रत्ययो
भवति भावकर्मणोः । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा, उच्चावाकीयम् ।
मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छसीयम् । आग्नीधम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् ।
त्वष्ट्रीयम् । पौत्रीयम् । बहुवचनं स्वरूपविधितिरासार्थम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्तते । ब्रह्मणश्चोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो
भवति भावकर्मणोः । कस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् ।
नेति वक्तव्ये त्ववचनं ततो बाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दे ब्राह्मणप-
र्यायो ब्रह्मणश्चस्तत्स्वत्वतस्तौ भवत एव । 'ब्रह्मत्वम्' । ब्रह्मता । भव-
नावधिकमोर्नञ्चोपरिष्कारः समाप्तः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्ते पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* बहुल । अवश्य । अतोपुरुष । एते शब्दा अत्र गणे अधिकाः कुत्र चित् ।

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्वचनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति भवन्ति जायन्ते ऽस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । कौद्रवीणम् । कौलत्थीनम् । धान्यानामिति किम् । वृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति । क्षेत्रमिति किम् । मुद्गानां भवनं कुशूलम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्दक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञोपवादः । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रीहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञोपवादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः ॥ ४ ॥

तिल माष उमा भङ्गा अणु इत्येतेभ्यो * विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेव । तिल माष उमा एषां भवनं क्षेत्रं, तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मणशब्दात्तृतीयासमर्थात्कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययो

* तिलादिभ्यः शब्देभ्य इति पा० २ ।

† तिलानां भवनं क्षेत्रमिति पा० २ ।

भवतः । सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन संबध्यते, न चर्मणा । तत्रा-
यमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वश्चर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थं वृत्तिः ।
सर्वचर्मणः । सर्वचर्मणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्षष्ठीसमर्थादुद्देशेन इत्येतस्मिन्चर्चं खः
प्रत्ययो भवति । दृश्यते ऽस्मिन्निति दर्शनः । आदर्शादिः प्रतिबिम्बादय
उच्यते । निपातनात्सादृश्ये ऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः, यथामुखीनः ।
सर्वस्य मुखस्य दर्शनः, सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परि-
शिष्टः प्रकृतिविशेषणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि यङ्ग कर्मन् पत्र
पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थव्याप्नोतीत्यस्मिन्चर्चं खः प्रत्ययो भवति ।
सर्वपथं व्याप्नोति, सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मणः पुरुषः ।
सर्वपात्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्यायमुच्यते । आङ्गुर्यादायां, तयोरव्ययीभावः ।
आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थव्याप्नोतीत्यस्मिन्चर्चं खः प्रत्ययो भ-
वति । आप्रपदं प्राप्नोति, आप्रपदीनः पटः । शरीरेण संबद्धस्यापि पटस्य
प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा
भक्षयति नेयं इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुरायमे सादृशे वा ।
अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वाङ्गानि भक्षयति,
सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयः प्रदक्षिण, मनयः प्रसज्यम् । प्रदक्षिणप्रसज्यगा-

* प्रदक्षिणगमनमित्यपि कुत्र चित्पाठ उपलभ्यते परं तु स न युक्तः । अयः प्रद-
क्षिणमिति प्रतीकमुपादाय प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थ इति पदमज्जयौ विवृतत्वात् ।

मिनां शाराणां अस्मिन्शराः पदानामसमावेशो ऽयानयः । अपानयं
नेयो ऽयानयीनः शरः । फलकशिरस्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽनु-
भवतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोवरेति परस्योत्त्व प्रत्ययसंनि-
योगेन निपात्यते * । पराश्चावराश्चानुभवति, परोवरीणः । परपरतराणां
च परम्परभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः ।
पुत्रपौत्राननुभवति, पुत्रपौत्रीणः । परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते ।
मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिन्नतीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामी-
त्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी । भविष्यति गम्या-
दय इति । अक्रेतोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधः । अवारपारं
गामी, अवारपारीणः ॥ विपरीताच्च ॥ * ॥ पारावारीणः ॥ विगृहीता-
दपीष्यते ॥ अवाररीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः ।
अनुकामं गामी अनुकामीनः । येषेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तममुदायः प्रकृतिः । विजायते
गर्भे धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकृन्नापि समा व्याप्यतइति
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समांसमां विजायते, समांसमीना गौः । समां-
समीना वडवा ॥ पूर्वपदे सुपो ऽलुङ्गक्तव्यः ॥ * ॥ के चित्तु समायांस-
मायां विजायतइति विगृह्णन्ति, गर्भमोचने तु विजनिर्वर्त्ततइत्याहुः ।
तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते परिशिष्टस्यालुङ्गक्तव्यः ॥ अनुत्पत्ता-

* परोवरेति परस्योत्त्ववचनमिति पाठः । अयमेव च पाठो युक्तः । परस्योत्त्व-
वचनमिति प्रतीकस्य पदमञ्जयां सर्वनाम् ।

वृत्तरपदस्य च वा यलोपोऽवक्तव्यः ॥ * ॥ समांसमा विजायते समायां-
समायां विजयत इति वा ॥

अदश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

विजायत इति वक्षते । अदश्वीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने ।
आसत्वे प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्या विधीयते, अवाच्यालम्बनाविदूर्य-
योरिति । अत्र वा ह्येव, वा विजायते उदश्वीन गौः । अदश्वीना
वडवा । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति अवष्टब्धमात्रे निपातन-
मित्याहुः । अदश्वीनं मरणम् । अदश्वीने विषाण इति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते । आहिषूषाद् अतिस्प गौः प्रतिपादनात्
कर्मकारिण खः प्रत्ययो निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः । यो गवा भृतः
कर्म करोति आ तस्य गौः प्रत्यर्पणात् ॥

अनुगवर्लंगामी ॥ १५ ॥

गौः पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो
भवति । अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वनो यत्स्वौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । अलंगामीति च प्रत्य-
यार्थः । अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्स्वौ प्रत्ययो
भवति । अध्वानमलंगामी, अध्वनीनः । अध्वन्यः । ये चाभासकर्मणोः ।
आत्माध्वनौ खदति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थालंगामीत्यस्मिन्नर्थे कः प्रत्ययो भ-
वति । चकाराद्यत्स्वौ च । अभ्यमित्रमलंगामी, अभ्यमित्रियः । अभ्य-
मित्यः । अभ्यमित्रिणः । अभ्यमित्रिमुखं सुष्ठु वक्ष्यतीत्यर्थः ॥

गोष्ठाख्यं भूतपूर्वम् ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सचिहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वापाधिका त्वार्थं खः प्रत्ययो भवति । गोष्ठो भूतपूर्वः, गोष्ठीना देशः * । भूतपूर्वग्रहणं किम् । गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात्षष्ठीसमर्थोदेकाहगम इत्येतदर्थं खञ् प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोध्वा, आश्वीनः । आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दौ निपात्यते यथासंख्यमधृष्टे ऽकार्यं चाभिधेये । अधृष्टो ऽप्रगल्भः । अकार्यमकरणाहं विरुद्धम् † । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायो यथाकथं चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेशनमर्हति कूपावतारमर्हति इति खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्यते । शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थो ज्जीवतीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः । उत्सेधः शरीरं, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां कर्म व्रातम् । तेन व्रातेन जीवति व्रातीनः । तेषामेव व्रातानामन्यतम उच्यते । यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्ये ऽभिधेये । सप्तभिः पदैरवाप्यते

* लिङ्गविशिष्टगत्या गोष्ठीशब्दस्यापि ग्रहणमित्यधिकं कुत्र चित् ।

† विरुपमिति पा०२ ।

साप्तपदीनम् । सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः । कथं साप्तपदीनः सखा,
साप्तपदीनं मित्रमिति । यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभाके
सत्कर्मणि च वर्तते तदा सख्यशब्देन समानाधिकरणो भवति, यदा तु
लक्षणया वर्तते तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

हेयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

हेयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य ह्ययङ्गवा-
देशः, तस्य विकारे णञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः,
हेयङ्गवीनम् । घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति, ह्योगोदोहस्य विकार
उदशिवत् ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः

कण्ठाच्चौ ॥ २४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वाद्विभ्यः कर्णाद्विभ्यश्च यथासंख्यं पाक-
मूलयोरर्थयोः कण्ठश्च जाहज् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूनो पाकः,
पीलुकुण्ठः । कर्कन्थुकुण्ठः । कर्णाद्विभ्यः । कर्णस्य मूलं, कर्णजाहम् । पीलु ।
कर्कन्थु । शमी । करीर । कुवल । बदर । अश्वत्थ । खदिर । पील्वाद्विः ॥
कर्ण । चाक्षि । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । भूभङ्ग । दन्त ।
ओष्ठ । पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णाद्विः ॥

पक्षान्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थोत्पत्तशब्दाद् मूलेभिधेयेति प्रत्ययो
भवति । मूलयद्वाच्यमनुवर्तते न पाकयद्वाच्यमेकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशो-
नुवर्ततइति । पक्षस्य मूलं, पक्षान्तिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तशुच्युपचण्णौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोद्विप्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चण्ण इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । वित्तः प्रतीति ज्ञात इत्यर्थः । विद्याया वित्तः । विद्या-
चुञ्चुः । केशवणः ॥

विनञ्भ्यां साधनाभ्यां भवत् ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं वा नाञ् इत्येतां भवतः । नमहेति
प्रकृतिविशेषणम् । असहार्थं पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थं
नानाजौ प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

वे. शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दाच् शालच् शङ्कटञ् इत्येतां भवतः । साधनक्रियावचना-
दुपसर्गात्स्वार्थं प्रत्ययौ भवतः । विगते शङ्के विशालि । विशङ्कटे । तद्यौ-
गाद्वैरपि विशालो विशङ्कट इत्युच्यते । परमार्थतस्तु गुणशब्दा एति यथा-
कथंचिदुत्पाद्यन्ते । नाच् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भिनवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प्र उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्वेश्च ।
संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । विकटम् ॥ कटचप्रकरणे ऽनाबूतिलोमा-
भङ्गाभ्यां रजस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अलीबूनां रजो ऽलाबूकटम् । तिल-
कटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ गवां स्थानं, गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् ॥ संघाते
कटच् वक्तव्यः ॥ * ॥ अवीनां संघातः, अविंकटम् ॥ विस्तारे षट्च् वक्त-
व्यः ॥ * ॥ अविषटम् ॥ द्वित्वे गोयुगच् ॥ * ॥ उपगोयुगम् । अश्वगोयुगम् ॥
प्रकृत्यर्थस्य षट्त्व्यपङ्गवच् ॥ * ॥ हस्तिपङ्गवम् । अश्वपङ्गवम् ॥ विकारे खेहने
तैलच् ॥ * ॥ एरण्डतैलम् । इक्षुवीतैलम् । तिलतैलम् ॥ भवने तेजे
इत्थादिभ्यः शाकटशाकिनौ ॥ * ॥ इत्तुशाकटम् । मूलकशाकटम् ।
इत्तुशाकिनम् । मूलकशाकिनम् ॥

अवाकुटारच् ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्यये भवति । चकारात् कुटच् । अव-
कुटारम् । अवकुटम् ॥

* खेहे तैलच् ॥ पाठ २ । अयमेव च पाठः षट्मञ्जरीसंमतः ।

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जाट-

जञ्जटचः ॥ ४१ ॥

अवादित्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संघन्धिति नते ऽभिधेये
टीटच् नाटच् भटच् इत्येति प्रत्ययौ भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया
नतमवटीटम् । अञ्जनाटम् । कवभटम् । तद्वोगावासिकमपि, पुरुषोपि
तथोच्यते । कवटीटः । अञ्जनाटः । अवभट इति ॥

नेर्विडज्वरीसचौ ॥ ४२ ॥

नते नासिकायां इत्यनुवर्त्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दावासि-
काया नते ऽभिधेये बिहच् विरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निबिडम् ।
निबिरीसम् । तद्वोगावासिकमपि, पुरुषोपि निबिडोः, निबिरीसः । कथं
निबिडः क्लृप्तः । निबिडं वस्त्रम् । उपमानाद्भिष्यति ॥ *

दूमश्चपिटच्चिक चि च ॥ ४३ ॥

नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दावासिकाया नतेभि-
धेये इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य
यथासंख्यं चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः । चिकितः । चिपिटः ॥ ककारः
प्रत्ययो वक्तव्यश्चिक्च प्रकृत्या देशः ॥ * ॥ चिक्कः । तथा चाक्तम् । इनच्
पिटच्चाश्चिकविचिकादेशाश्च वक्तव्या इति ॥ क्लृप्तस्य चिल् पिल्लश्चा-
स्य चत्तुषी ॥ * ॥ क्लृप्तस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतौ लश्च
प्रत्ययो ऽप्य चत्तुषी इत्येतस्मिन्नर्थे । क्लृप्ते अस्य चत्तुषी, चिल्लः । पिल्लः ॥
चुनादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ चुल्लः । अस्येत्यनेन नार्थः । चत्तुषोरेषामिधानि
प्रत्यय इत्यत्रे । क्लृप्ते चत्तुषी, चिल्ले । पिल्ले । चुल्ले । तद्वोगात् पुरुषस्तथी-
च्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यक्तनासिकाद्वयेः ॥ ४४ ॥

उप अधि इत्येताभ्यां व्यासर्थमीषवाहटयोर्धर्मोनाभ्याम्बुधि

* भविष्यतीत्यस्यायं घनत्वमाधर्म्यादित्यधिकं कुत्र चित् ॥ ४४ ॥

त्यकन्यत्ययो भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासत्ताकृतं गम्यते ।
पर्वतस्यासन्नमुपत्यका । तस्यैवाकृतमधित्यका । प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्ये-
तीत्यमत्र न भवति संज्ञाधिकारादेव * ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थेभिभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् घट इत्ये-
तस्मिच्चर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति । घटतइति घटः † । कर्मणि घटते,
कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

नदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच्
प्रत्ययो भवति । संजातयद्गणं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता अस्य
नभसस्तारकितं नभः । पुष्पितो वृक्षः । तारका । पुष्प । मूकल । कण्टक ।
पिपासा । सुख । दुःख । चञ्जीष । कुङ्कुल । सूचक । रोग । विचार ।
व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुमुम । प्रचार । तन्द्रा ।
वेग । पुता । अट्टा । उत्कण्ठ । भर । द्रोह ॥ गर्भोदप्राणिनि ‡ ॥
तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्द्वयमात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थेदस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच्
द्वयच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यस्तत्प्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तद्वति ।

* नहि कृते इत्ये संज्ञा प्रतीयते । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

† घट इत्यस्याये पञ्चाशदित्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु । परं त्ययमपघाटः, पदमज्ज्वली
दध्नात् ।

‡ कल । उच्चार । स्तम्भक । पल्लव । कण्ठ । धेनुव्या । अश्व । अङ्गारक । अङ्गार ।
वर्षाक । पुलक । कुवलय । शैवल । गर्व । तरङ्ग । कल्लोल । पण्डा । चन्द्र । खडक ।
मुद्रा । राग । कण्टक । हस्त । कर । सीमन्त । कर्दम । कञ्जल । कण्ठ । कुतूहल ।
कण्डल । आम्बोल । अन्धकार । कोरक । अङ्कुर । रोमाञ्च । हर्ष । उत्कर्ष । बुधा ।
खर । गोर । दोह । शास्त्र । मुकुर । तिसक । बुभुक्षा । निद्रा । इते शब्दाः पुस्तका-
न्तरे ऽत्र गण्ये ऽधिकाः ।

ऊरुः प्रमाणमस्य, ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम् ।
जानुद्वयसम् । जानुद्वयम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुद्वयमुदकम् । मात्रव्युत्तरविशेषेण, प्रत्यमा-
त्रमित्यपि भवति ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रमाणशब्दा इति ये
प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पद्यस्य प्रत्ययस्य लुभ्यति । शमः प्रमाणमस्य, शमः ।
दिष्टिः । वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य, द्विश-
मः । त्रिशमः । द्विवितस्तिः । नित्यबहणं किम् । संशये आविर्णं * वत्य-
ति । तत्रापि द्विगोर्लुगेव यथा स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्वि-
दिष्टिः ॥ इट् स्तोमे वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः ।
टित्वाद् डीप् । शतशतोर्द्विनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिं-
शिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनोर्द्विरसः ॥ प्रमाण-
परिमाणाभ्यां संख्याय स्वपि संशये मात्रव्यक्तव्यः ॥ * ॥ शममात्रम् ।
दिष्टिमात्रम् । प्रत्यमात्रम् । ऊरुमात्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गा-
वः ॥ वत्वन्तात्स्वार्थं द्वयमत्रमात्रचौ बहुलम् ॥ * ॥ तावद्वेव, तावद्वयसम् ।
तावन्मात्रम् । एतावद्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्वयसम् । यावन्मा-
त्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण्व ॥ ३८ ॥

तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थेभ्यां प्र-
माणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजा-
दयश्च । पुरुषः प्रमाणमस्य, पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरु-
षमात्रम् । हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिनम् ।
द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति ।
द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥

* यद्यर्थं यावः, कत्यव्युट इति चञ्, सो ऽस्यासीति आवी, मात्रव्यक्तव्यः ।

तदस्येत्येकः । यत्तद्वेदेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिभाषायाः पाधिकेभ्योऽस्येति
पष्ठमर्थं वतुप प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । इता-
वान् । प्रमाणग्रहणे ऽनुवर्त्तमाने, परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

हावतावथवैशेष्याच्चिर्देशः पृथगुच्यते ।

मात्राप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च हावतोः ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मदभ्यां कृन्वसि सादृश्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥

न त्वा वा अयो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः
पुंसवसो यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् ।
इयान् । एतद्वेदे चादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुपप्रत्ययो भवतीति ।
अथ वा योगवैभागेन वा वतुपं विधाय पश्चाद्दो घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्त-
मानात् किमः प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति पष्ठमर्थं इतिः प्रत्ययो भवति । चका-
राद्वतुप । तस्य च वकारस्य दादेशो भवति । एच्छमानत्वात्परिच्छेदो-
पाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परि-
माणमेषां ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा
संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते । का संख्या परिमाण
येषामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा कि-
मर्थं परिमाणेन विशेष्यते । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदि-
ति । तेषां हि परिच्छेदो नास्ति । कथमेषां संख्या दर्शनामिति ॥

संख्यायाः अत्रासवे तत्सम् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्यायाः अत्रासवे तत्सम् इति पष्ठमर्थं तथैव
प्रत्ययो भवति । अथपवा अयवितुः संवन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी

प्रत्ययार्था विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् ।
चतुष्टयम् । चतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायच्चा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा उपजादेशो भवति ।
द्वावयवावस्य, द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तययद्वयं स्या-
निनिर्दशार्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तरमयज्विज्ञायेत । तत्र को दोषः । त्रयी
गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात् । प्रथमचरमतयेत्येष त्रिधिने
स्यात् । द्वये । द्वयाः । चकारः स्वरार्थः ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमपजादेशो भवति स चोदात्तः ।
वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दे यदि लौकिकी संख्या
ततः पूर्वणैव त्रिहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या,
ततो योगविभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमपजादेशो विधीयते ।
उभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताहुः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्मतत्पदिकाद्
दः प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्वति । इति करस्त-
श्चेद्विवक्षा । एकादश अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं
महस्रम् । द्वादशं शतम् । द्वादशं सहस्रम् । दशान्तादिति किम् ।
पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तयद्वयं किम् । दशाधिका अस्मिन् शते ॥
प्रत्ययार्थेन च समानजातीये प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते ॥ एकादश
कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते, एकादशं कार्षापणशतमिति ।
इह तु न भवति । एकादश माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशतमिति ॥
शतसहस्रयोश्चेत्यने ॥ इह न भवति । एकादशाधिका अस्यां त्रिंशतीति ।
इति कारणो विधिवर्थ इत्युक्तं तत इदं सर्वं लभ्यते । कथमेकादशं शत-

सहस्रमिति । शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शतमिति शतसहस्रमित्यु-
च्यते । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्त्तव्या मतो मम ॥

शदन्ताविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्विक्रमिन्नुवर्त्तते, ङ इति च । शदन्तात्प्रातिपदिका-
द्विंशतेश्च ङः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्विक्रमिन्त्येतस्मिन्विषये । त्रिंश-
दधिका अस्मिन् कृते, त्रिंशं शतम् । शतग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स तदादेरधिकार्यम् । एकत्रिंशं शतम् । एकचत्वारिंशं शतम् ।
संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूद् गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते
इति । विंशतेश्च ॥ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकविंशं शतम् ।
संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । गोविंशतिरधिका ऽस्मिन्गो-
शतमिति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते तदस्य संज्ञातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थो-
त्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थं मयट् प्रत्ययो भवति यत्प्र-
थमासमर्थं गुणस्य चेन्निमाने वर्त्तते । गुणो भागः । निमानं मूल्यम् ।
गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । य-
वानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य, द्विमयमुदश्विद्भागानाम् ।
त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागे ऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भा-
गवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यां भवति द्विमयमुदश्विदिति । गुण-
स्येति वैकृत्यं विवक्षितं, तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवानां च य उद-
श्वित इति ॥ भूयस्त्वष्टान्निकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते ॥ इह न
भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रकृत्य-
र्थस्याधिष्यमात्रं विवक्षितम्, बहुत्वमतत्त्वं तेन द्विशब्दादपि भवति ।

गुणशब्दः समानाद्यवर्धनः । तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवानाम-
 ध्वं उदश्वित इति ॥ निमये चापि दृश्यते ॥ निमये वर्त्तमानायाः संख्याया
 निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेषस्य यवभागस्य,
 द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति
 किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमानइति किम् । द्वौ
 गुणौ तीरस्यैकस्तेनस्य द्विगुणं पच्यते तैलं तीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

• तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यस्मिन्नर्थे
 डट् प्रत्ययो भवति । पूर्यते ऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या संख्यां पूर्यते
 संपद्यते स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः ।
 यस्मिन्नुपसंजाते ऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति ।
 पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

इडिति वर्त्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः
 परस्य इटो महागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी इट ऋगमसंबन्धे
 ष्ठीं प्रकल्पयति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् ।
 विंशतेः पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् । एकादशानां पूरण एका-
 दशः ॥

• थट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥

• नान्तादसंख्यादेः परस्य थटश्छन्दसि विषये थहागमो भवति,
 वृकारात्पक्षे मडपि भवति । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । पञ्चथः ।
 सप्तथः । मट् । पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्कामन् ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थक् ॥ ५१ ॥

इडित्यनुवर्त्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुर

इत्येतेषां इटि परतस्त्युगागमो भवति । कतिपयशब्दो न संख्या । तस्माद्-
स्वीदेव ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिपयः ।
कतिपयश्च । अतुर्थः ॥ चतुरश्रयतावाञ्छरलोपश्च ॥ * ॥ चतुर्णां पू-
रणः । तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथिक् ॥ ५२ ॥

इदित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां इटि परतस्तिथुगागमो भवति ।
पूगसंघशब्दयोरसंख्यावाचित्वादिदमेव ज्ञापकं इटो भावस्य । बहूनां
पूरणो, बहुतिथः । पूगतिथः । गणतिथः । संघतिथः ॥

वतोरिथिक् ॥ ५३ ॥

इदित्येव । वतेर्द्विंशति परत इष्टुगागमो भवति । वत्सन्तस्य संख्या-
त्वात्पूर्वण इद्विहितस्तस्मिन्त्रयमगमो विधीयते । यावतां पूरणो, याव-
तिथः । तावतिथः । एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । इटो-
पवादः । द्वयोः पूरणो, द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । इटो-
पवादः । तत्सन्त्रियोगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति । त्रयाणां पूरणं स्तुतीयः ।
हल इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति । अण इति तत्रानुवर्तते क्लृप्तोप-
इत्यतः, पूर्वणं च णकारेणान्यहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य इटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणां
धिकाराद् इट् प्रत्यय आगमो विज्ञायते । विंशतेः पूरणः, विंशतितमः ।
विंशः । एकविंशतितमः । एकविंशः । त्रिविंशतितमः । त्रिविंशः । त्रिंश-
तितमः । त्रिंशः । एकत्रिंशतितमः । एकत्रिंशः । विंशत्यादयो लौकिकाः

संख्याशब्दा एह्यन्ते न 'पङ्क्त्यादिसूत्रमनिविष्टाः, तद्वहणे ह्येकविंशति-
प्रभृतिभ्यो न स्यात् । यद्वाच्यता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ।
एवं च सति षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएवं ॥

नित्यं शतादिमासाईमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका एह्यन्ते । शतादिभ्यो मांसाहु-
माससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य इटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः
संख्याशब्दा न भवन्ति तेभ्यो ऽस्मादेव ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते ।
शतस्य पूरणः, शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो, मास-
तमो दिवसः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः । षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति
वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याद्वयम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ठ्यादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य इटो नित्यं तमडागमो
भवति । विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नित्याद्यम् । षष्ठितमः ।
सप्ततितमः * । असंख्यादेरिति क्रिम् । एकषष्ठः । एकषष्ठितमः । एकसप्ततः ।
एकसप्ततितमः ॥

मतौ कः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थे उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे कः प्रत्ययो भवति
सूक्ते सामनि चाभिधेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थव्यभिक्तिः प्रकृतिविशेषणं
प्रत्ययार्थ इति सर्वमातिष्यते । अच्चावाकशब्दोऽस्मिन्निति, अच्चावाकीयं
सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञेयं साम । वारवन्तीयम् । अनुकरण-
शब्दाश्च स्वस्वभावाद्गमनाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेनानेकपक्षादपि सि-
द्धम् । अत्यवामीयम् । कयाऽभोवम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्नुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य कस्य लुग् भवति, अध्यायानुवा-

* अशीतितमः । नवतितमः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

कयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुग्वचनं
ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्देऽस्मिन्वस्ति,
गर्दभाण्डो ऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डोऽयः । दीर्घजीवितः । दी-
र्घजीवितोऽयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भोऽयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिप-
दिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ।
विमुक्तशब्देऽस्मिन्वस्ति, विमुक्तो ऽध्यायो ऽनुवाको वा । देवासुरः ।
विमुक्त । देवासुर । वसुमत् । सत्वत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हवि-
र्द्वान् । मित्री । सोमपूषन् । अग्नाविष्णू । वृत्रहति । रडा । रतोसुर ।
सदसत् । परिषादक । वसु । मरुत्वत् । पत्नीवत् । महीयल । सत्वत् ।
दशाह् । वयस् । पतत्रि । सोम । महित्री । हेतु * । विमुक्तादिः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिप-
दिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोः । गोषदशब्देऽस्मिन्वस्ति,
गोषदको ऽध्यायो ऽनुवाको वा । इषेत्वकः । मातरिष्वकः । गोपद ।
इषेत्व । मातरिष्वन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । ज्ञातोऽस्याखरेष्टः ।
देवोऽधियम् । रतोऽहण । अज्जन । प्रभूत । प्रतूर्त । दृशान् । † गोषदादिः ॥

तच्च कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

वुनित्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थात्पथिन् शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्पूर्वं
वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

* अस्य हत्य । दशार्ह । उर्वशी । सुषर्ण । यते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गणे
ऽधिकाः ।

† युञ्जान । सहस्रशीर्षा । घातस्यते । कशाश्च । स्वाहाप्राण । प्रसुप्त । यते
शब्दा अत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमी-
समर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशल, आक-
र्षकः । त्सकः । आकर्ष । त्सह । पिपासा । पिपण्ड । अशनि । अशमन् ।
विचय । चय । जय । आवय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप ।
हृद । ह्राद । ह्लाद । शकुनि * ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसम-
र्थेभ्यः कामइत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । काम इच्छा अभिलाषः । धने
कामः, धनको देवदत्तस्य । हिरण्य को देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गैर्भ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेत्येव, कनिति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति, सप्तमीस-
मर्थेभ्यः प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्तत्पर
इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः, केशकः । केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते ।
बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात् । दन्तोष्ठकः । केशनलकः ॥

उदराट्टगाद्यने ॥ ६७ ॥

तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसितइत्येत-
स्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । आट्टनइति प्रत्ययार्थविशेषणम् । उदरे
उविजिगीषुर्भ्रमयते । यो बहुवचनं एत्यन्तं पीडयते स एवमुच्यते । उदरे
प्रसित, औदरिक आट्टनः । आट्टनइति किम् । उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्दृशादेव तृतीया समर्थवि-
भक्तिः । सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थेत्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भव-

* पिपाच । पिपण्ड । एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरे उच्यते गण्ये अधिकौ ।

ति । सस्यशब्दाय गुणवाची । परिः सर्वतो भावे वर्तते । यो गुणैः संबद्धो
जायते यस्य किं चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् । सस्येन परि-
जातः, सस्यकः शालिः । सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकारशु-
द्ध्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६८ ॥

अंशशब्दाच्चिर्देशादेव द्वितीयासमर्थोद्धारोत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो
भवति । अंशं हारी, अंशको दायादः । अंशकः पुंलृ । हारीत्यावश्यके
णिनिः । तत्र षष्ठीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दाच्चिर्देशादेव पञ्चमीपमर्थोद्धारोत्तरापहृतइत्यस्मिन्नर्थे कन्
प्रत्ययो भवति । अचिरापहृतस्तोत्रकालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिराप-
हृतः, तन्त्रकः पठः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्ययो नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञा-
यां विषये । ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवागूः । यवायुधन्नीविनो ब्रा-
ह्मणाः सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा । अल्पाणां यवागूदुष्णिकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । क्रियावि-
शेषणाद् द्वितीयासमर्थोद्धारं प्रत्ययः । शीतं करोति, शीतकः । अलसे
जड उच्यते । उष्णं करोति, उष्णकः । शीघ्रकारी दत्त उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यति । अध्याकृतस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ।
अधिको द्रोणः कार्यः, अधिकः कार्यो द्रोणेन । कर्त्तरि कर्मणि वा उष्ण-
कृतशब्दः ॥

अनुकाभिकाभीकः कर्मिता ॥ ७४ ॥

अनुकं अभिकं अभीकं इत्येते शब्दाः कर्मप्रत्ययान्तः निपात्यन्ते
कर्मितेत्येनस्मिन्नर्थः । अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अ-
नुकः । अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दान्तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कर्मप्रत्ययो भवति ।
अनुनुहायः पार्श्वम् । तेनाथान्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौस्तुभिको
जालिक उच्यते ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्याम-
न्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययो भवतः । तीक्ष्ण उपायो ऽयःशूलमु-
च्यते । तेनान्विच्छति, अयःशूलिकः । साहसिक इत्यर्थः । दम्भे दण्डा-
जिनं, तेनान्विच्छति, दण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तत्तावतिथम् । ग्रह्यते ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिवि-
शेषणं चैव । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकः द्रव्योपाधिकात्स्वार्थं कर्म-
प्रत्ययो भवति । पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण यत् ग्रहा-
ति द्विकं ग्रहणम् । द्वितीयकम् । त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । च-
तुर्थकम् ॥ तावतिथेन ग्रहातीति कल्प्यते, पूरणप्रत्ययस्य च निष्प-
न्नम् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण ग्रह्यं ग्रहाति, षष्ठो देवदत्तः । पञ्चकः । चतु-
ष्कः । इतिकरणो धिवत्तार्थः । तेन ग्रह्यविषयमेव ग्रह्यं विज्ञायते ना-
न्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति ग्रहणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकः षष्ठ्यर्थे कर्मप्रत्ययो भवति, यत्तत्

यमासमर्थं यामणीश्चेत्स भवति । यामणीः । प्रधानो मुख्य इत्यर्थः ।
 देवदत्तो यामणीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः । यामणीरिति किम् ।
 देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७८ ॥

शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थवादस्येति पष्ठर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्त-
 त्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्वति, यत्तस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति ।
 शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य, शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बासकाः करभाः । तेषां
 काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिषज्यते तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वा-
 दिकमपि तत्रास्ति तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्रीकरणे भवति साधनमिति
 बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उन्नतं मनो यस्य स,
 उन्मनाः । उच्छब्दात्संसाधनक्रियावचनात्तद्वति कन्प्रत्ययो निपात्यते ।
 उत्को देवदत्तः । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्रेगे ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थवि-
 भक्तियुक्ताद्रेगे ऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं
 कारणं रोगस्य फलं वा । द्वितीयेद्वि भवे, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः ।
 प्रयोजनात् । विषपुष्पैर्जनितो, विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं
 कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तरसूत्रात्संज्ञायहणमनुज्ञायते ।
 तेनायं प्रकारनियमः सर्वा लभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थवादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति,
 यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । संज्ञा-
 यहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणाक्षमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका ।

तिनापूपिका पौर्णमासी ॥ वटकेभ्य इतिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ वटकिनी
पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दः प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नञ् प्राये संज्ञायामित्ये-
तस्मिन्नर्थे । अकारो वृद्धिस्यार्थः । कुल्माषाः प्रायेणात्रमस्यां, कुल्माषी
पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियचित्ति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्व-
रार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः । श्रोत्रियंश्छन्दोधीतइति वाक्यायं पदवचनं,
छन्दसा वा श्रोत्रभावस्तदधीतइति घञ्च प्रत्ययः । कथं छन्दोधीते द्वा-
न्दसः । वायहण्यमनुवर्त्तते तावतिथं ग्रहणमिति लुप्तेत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिवि-
शेषणम् । श्राद्धशब्दादुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययो भ-
वतः । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादति ।
श्राद्धं भुक्तमनेन, श्राद्धी । श्राद्धिकः । इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अत्र
भुक्तं श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तने । न व क्रियामन्तरण कर्त्ता संभ-
वतीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे
दिनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वी । पूर्वैणौ ।
पूर्वणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इति प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वो कटम् । भुक्तपूर्वो ओदनम् । सुप्तुपेति समासं कृत्वा तद्वित उत्पाद्यते । योगद्वयेन चानेन पूर्वादिति सपूर्वाच्चेति परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । यद्गणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येष । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इति प्रत्ययो भवति । इष्टमनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्त्ता आहुते । कृत्यन्विषय-कर्मणीति सप्तम्युपसंख्यायते । इष्ट । पूर्त्ता । उपसादित । निगदित । परिधादित । निकथित । परिकथित । संकलित । निपठित । संकल्पित । अनच्छित । विकलित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकलित । संरक्षित । अर्चित । परिरक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त । आम्नात । श्रुत । अधीत । आमेवित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत । उपकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगणित । अनुपठित । व्याकुलित । निरुद्धीत * । इष्टादिः ॥

कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ कृन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः संपन्न उच्यते । मां त्वा परिपरिणौ विदन् । मा त्वा परिपन्थिनोविदन् ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यते ऽन्वेष्टा वेत्स भवति । वदसा पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

* अवधारित । अपञ्चित । यस्मै शब्दावत्र गण्ये पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ८१ ॥

साक्षाच्छब्दो ऽव्ययम् । तस्माद्विनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ।
संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षि-
णः । संज्ञायहणादुपद्रष्टैवोच्यते न दाता गृहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ८२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे
पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्रमीममर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे
घच् प्रत्ययः परशब्दोपपञ्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो
व्याधिः । क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रं जन्मान्तराशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः
क्षेत्रियः । अमाश्या ऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते । नाशृतस्य निःक्षेप इत्य-
र्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम् । यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते ।
अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सम्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि
नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः । परदाराः परक्षेत्रं, तत्र
चिकित्स्यः नियहीतव्यः । सर्वे चैतत्प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रहृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-

जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ८३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुठिरेवा चतुरादीनां
करणानां, तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्षष्ठीसमर्थाल्लि-
ङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घञप्रत्ययो । भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा
म चतुरादीनां करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् ।
कृतीयसमर्थात्मन्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना
सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम् ।
आत्मना जुष्टम्, सेवितं तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् । इन्द्रदत्तमात्मना
विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय । इतिकरणः प्रकारार्थः । सति संभवे

व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्त्तव्या, कूठेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंब-
ध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ८४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्ती-
ति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदितिप्रथमासमर्थोदस्येति
षष्ठ्यर्थे ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थ-
मस्ति चेत्तद्व्यति । अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्व्यतीत्यर्थः* । इतिकरणस्ततश्चे-
द्विवक्षा । गावो ऽस्य सन्ति, वृक्षा अस्मिन्सन्ति, गोमान्देवदत्तः । वृक्षवान्य-
र्थतः । गवमान् । पूतवान् । इतिकरणाद्विद्वयनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशायने ।

संसर्गे ऽस्तिविवक्षायां भवति मतुबादयः ॥

* भूमि तावत् । गोमान् । निन्दायाम् । कुष्टी । ककुदावर्त्तिनी ।
प्रशंसायाम् । रूपवती कन्या । नित्ययोगे । तीरिणो वृक्षाः । अतिशा-
यने । उदरिणी कन्या । संसर्गे । दण्डी । कृत्री । अस्तिविवक्षायाम् ।
अस्तिमान् ॥ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्त्वर्थः ॥ * ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्ति,
शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ८५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मि-
न्नित्येतिस्मिन्विषये । रसवान् । रूपवान् । किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रे-
णैव मतुप् सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्वर्थीया
मा भूवदिति । कथं रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः । प्रायिकमेतद्वचन-
म् । इतिकरणो विवक्षार्थो ऽनुवर्त्तते । अथ वा गुणादित्यत्र पठ्यते ।
तेन ये रसनेन्द्रियादिबाह्या गुणास्तेगामत्र पाठः । इह मा भूत्, रूपि-
णी, रूपिक इति, शोभायेत्ययता गम्यते । रमिको नट इत्यत्र भावयोगः ।
रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द । स्नेह । गुणात् । एकादः । गुणवद्गुणं
रसादीनां विशेषणम् ॥

प्राणिस्थादिति लजन्यतरस्याम् ॥ ८६ ॥

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां
मत्वर्थे । चूडालः । चूडावान् । कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्था-
दिति किम् । शिखात्राप्रदीपः । आदिति किम् । हस्तवान् । पादवान् ॥
प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । चिकीर्षा ऽस्यास्ति, जिहीर्षा
ऽस्यास्ति, चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान् । प्रत्ययस्वरणैवान्तोदात्तस्ये सिद्धे
चकारश्चूडालोऽस्तीत्यत्र स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितबा-
धनार्थः ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ८७ ॥

लजन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच्
प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । सिध्मलः । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् ।
अन्यतरस्यांयहणेन मतुप्समुच्चीयते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादका-
रान्तेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः । सिध्म । गडु । मणि । माभि ।
जीव । निष्याव । पांसु । सक्तु । हनु । मांस । परशु ॥ पार्ष्णधमन्योर्दी-
र्घश्च । पार्ष्णीलः । धमनीलः । पर्ण । उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड ।
यन्यि ॥ वातदन्तबलललाटगलानामूङ् च * ॥ वातूलः । दन्तूलः । बलूलः ।
ललाटूलः । गलूलः ॥ जटाघटाकालाः तेषां ॥ जटालः । घटालः । सक्थि ।
कर्ण । स्नेह । शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मञ्जु ।
पत्र । चटु । कपि । कण्डु । संज्ञा ॥ सुद्रुजन्तुपतापाच्चेष्यते ॥ सुद्रुजन्तुः ।
यूकालः । मत्तकालः ॥ उपतापाच्च ॥ विचर्चिकालः । विपादिकालः ।
मूर्कालः । सिध्मादिः ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ८८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति
चार्थे । वत्सलः । शंसलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयो-

* वातदन्तेति गणसूत्रे गैलेति, तदुदाहरणं गलूल इति च पुस्तकान्तरे, पदम-
ञ्जया च नास्ति ।

वर्त्तमानैः तद्विप्रप्रत्ययमुत्पादयतः । न ह्यत्र वत्सार्थो ऽसार्थो वा विद्यते,
वत्सल इति स्नेहवानुच्यते । वत्सलः स्वामी । वत्सलः पितेति । असल
इति चोपचितमांशो बलवानुच्यते । न चायमर्थो मनुषि संभवतीति नित्यं
लज्जेव भवति । अन्यत्रासवती गौः । असवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच्च ॥ ८८ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । चकौरान्लच्च । अन्यतर-
स्यायहणं मनुष्यमुच्चयायं सर्वत्रैवानुवर्त्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेष्वेयथासंख्यं
श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थं, मनुष्य च । लोमादिभ्यः शो भव-
ति । लोमशः । लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति । पामनः । पामवान् ।
पिच्छादिभ्य इलच् भवति । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वा-
न् । लोमन् । रामन् । बलु । बभ्रु । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमा-
दिः ॥ पामन् । वामन् । हेमन् । श्लेष्मन् । कटु । बलि । श्रेष्ठ । पलल ।
सामन् ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ शाकी पलाली दद्रुं ह्रस्वत्वं च ॥ विष्-
गित्युत्तरपदलोपश्च कृतसन्धेः ॥ लक्ष्म्या अच्च ॥ पामादिः ॥ पिच्छ । उरसु ।
ध्रुवका । तुवका ॥ जटाघटाकालात्क्षेपे ॥ वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा-
पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं ।
मनुष्यसर्वत्र समुच्चीयते । प्रज्ञः । प्रज्ञवान् । श्रद्धः । श्रद्धवान् । अर्चः ।
अर्चवान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इति इत्येतौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ॥ प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते ॥ तपो ऽस्यास्मिन् वा विद्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्नत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमग्रा वत्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण् प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योग-विभाग उत्तरार्था, यथासंख्यार्थश्च ॥ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य ङपसंख्या-नम् ॥ * ॥ ज्योत्स्ना विद्यते ऽस्मिन्पक्षे, ज्योत्स्नः पक्षः । तामिस्रः । कौ-ण्डिनः । कौतपः । वैमर्ष्यः । वैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शा-र्करं मधु । अदेश इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादण् च, मतुप् च । कस्य पुनरयं लुप् । मतुवादीनामन्यतमस्य, विशेषाभा-वात् । सिकता अस्मिन्विद्यन्ते सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा देशः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् । देशइति किम् । सैकतो घटः । शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्र-त्ययो भवति मत्वर्थे । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥

ऊपसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊप सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊपरं

चेत्रम् । सुषिरं काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः ॥ इतिकरणो विव-
क्तार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति । इह न भवति । ऊषो ऽस्मिन् घटे
विद्यते । मध्वस्मिन्घटे विद्यते इति ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ खमस्यास्ति कण्ठविवरं महत्, खरः । मुखमस्यास्तीति
सर्वस्मिन्वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः । हस्तिहनु कुञ्ज-
शब्देनेत्येते । नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नगरम् । पांसुरम् ।
पाण्डुरम् ॥ कच्छा इह स्वत्वं च ॥ * ॥ कच्छुरम् ॥

दुद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

दुद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । द्रुमः । द्रुमः । कृति-
शब्दावेतौ । कृतिषु च न मनुब्विकल्प्यते ॥

केशाद्वो ऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

* केशशब्दाद्वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रह-
तमन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्ततएव मनुप्समुच्चयायं तदित्युक्तम् । अनेन त्वि-
निठनौ प्राप्येते । ततश्चातूरूप्यं भवति । केशवः । केशी । केशिकः । केश-
वानिति ॥ वप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मणिवः । हिर-
ण्यवः । करारवः । कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः * ॥ अर्ण-
सो लोपश्च ॥ * ॥ अर्णवः ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ वश्च
मतुप् च । रथीरभून्मुद्रलानी गविष्ठौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप् ।
मघवानमीमहे । वकारमतुपौ च । उट्टा च । उट्टती च ॥ मेधारथाभ्या-
मिरक्षिरौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ मेधिरः । रथिरः ॥

गाण्डजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डो अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये
मत्वर्थं । गाण्डो वं धनुः । अजग वं धनुः । इत्यादिपि भवति । गाण्डिवे
धनुरिति । तुल्या हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

* विम्बाव इत्युदाहरणमन्यत्राधिकम् ।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययो भवते।
मत्वर्थे । काण्डीरः । अण्डीरः ॥

रजःकृष्णासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥

रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रज-
स्वला स्त्री । कृष्णीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषदुलो
राजा । वलइति दीर्घत्वम् । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यते ।
तेनेह न भवति । रजोस्मिन् यामे विद्यतइति ॥ वलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि
दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः । उत्साहवलः * ॥

दन्तशिखासंज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।
दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । शिखावला
स्यूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नर्जस्वलगोमि-

न्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।
ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा ।
तमस उपधाया इकारो इश्च । तमिस्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्य-
त्रापि दृश्यते । तमिस्रं नभः । शृङ्गादिनच्प्रत्ययो निपात्यते । शृङ्गिणः ।
ऊर्जो ऽसुगागमो निपात्यते विनिवलयौ प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः ।
गोर्मिनिप्रत्ययो निपात्यते । गोमी । मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ निपा-
त्यते । मलिनः । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययो भवतः । दण्डी । द-
ण्डिकः । कुत्री । कुत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मनुष्ये भवति ।
दण्डवान् । कुत्रवान् । तत्प्रकरणं किम् । खट्वावान् ।

* उत्सङ्गवल इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

एकातरात्कृतो जातेः सप्तम्यां घ न तौ स्मृतौ ॥

एकातरात्तावत् । स्ववान् । खवान् । कृतः । कारकवान् । जातेः । व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम् । दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति । इतिकर्णो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यतइत्युक्तं, तेन क विद्वत्स्यपि । कार्यी । हार्यी । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

ग्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

ग्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे, मतुब्भवत्येष । ग्रीही । ग्रीहिकः । ग्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् ॥ न च ग्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते । किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्य, इकन्यवखदादिभ्यः । परिशिष्टेभ्य उभयम् ॥ शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका । माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन् । हंसा । इत्येतेभ्य इनिरेवेष्यते । यवखद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इकच्चेवेष्यते । परिशिष्टेभ्यो द्वात्रपि प्रत्ययौ भवतः । ग्रीहियहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ग्रीहिशब्दः पठ्यते । तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ग्रीहियहणमर्थयहणं विज्ञायते । शालयोऽस्यसन्ति, शालिनः । शाली । शालिकः । शालिमान् इति । ग्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः । यवखद । कुमारी । नौ ॥ श्रीर्षाचक्रः ॥ अशीर्षी । अशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चक्रा रादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिवण्ड । घट । यव । ग्रीहि ॥ स्वाङ्गाद्विशृङ्खौ च ॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाट्ठोपूर्वाच्च प्रातिपदिकाच्चित्त्वं षञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एकशतमस्यास्तीति, ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । नौपूर्वाच्च । नौशति-

कः । गौसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । ऋक्-
मैकगविकः, समासान्ते कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः । शकटीशब्देन
समानार्थः शकटशब्दोऽस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् ।
द्वन्द्वोपतापगह्मात् इत्येवमाकार्यम् । नित्यग्रहणं मत्तुपो बाधनार्थम् ।
कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति । नैत्रायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति सम-
र्थनीयम् ॥

शतसूक्ष्मान्ताच्च निष्कात् ॥ ११८ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकादृज् प्रत्ययो भवति मत्वर्थः ।
तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कश-
तिकः । नैष्कसहस्रिकः । सुवर्णे निष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानाच्च भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधौ, आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्तमानादूपश-
ब्दादय् प्रत्ययो भवति मत्वर्थः । आहतं रूपमस्य रूपो दीनारः । रूपः
केदारः । रूपं कार्पाषणम् । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूपः पुरुषः । निघा-
तिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहतमित्युच्यते । आ-
हतप्रशंसयोरिति किम् । रूपवान् ॥ यत्प्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजौ विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो
भवति मत्वर्थः । मत्तुप् सर्वत्र समुच्चीयत एव । असन्तासावत् । पयस्वी ।
यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रजौ । मायाशब्दाद्वीर्यादिषु पाठादि-
निष्ठभावपि भवतः । मायी । मायिकः ॥

बहुलं हृन्दसि ॥ १२२ ॥

हृन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थः । अग्ने तैज-
स्विन् । न भवति, सूर्यो वर्जस्वात् ॥ हृन्दसि विनिःप्रकरणे ऽष्टामेखलादु-
पोभयस्माद्बहुलान् दीर्घत्वं वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टावी । मेखलावी ।

द्वयावी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी । द्वयोभयहृदयानि दीर्घत्वं
 प्रयोजयन्ति ॥ मर्मणश्चेतिवक्तव्यम् ॥ * ॥ मर्मावी ॥ सर्वत्रामयस्योपसं-
 ख्यानम् ॥ * ॥ हृन्दसि भाषायां च । आमयावी ॥ शृङ्गशृन्दाभ्यामारक-
 न्वक्तव्यः ॥ * ॥ शृङ्गारकः ॥ शृन्दारकः ॥ फलवर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः ॥ * ॥
 फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥ हृदयालुः । हृदयी ।
 हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णतृप्तेभ्यस्तत्र सहतइत्यालुज्वक्तव्यः ॥ * ॥
 शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृप्तालुः ॥ तत्र, सहतइति हिमाच्चे-
 लुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बलाच्चालच् ॥ * ॥ बलं न सहते
 बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सहतइति च ॥ वातानां समू-
 हः, वातं न सहतइति वा वातूलः ॥ तप् पर्वमरुद्वां वक्तव्यः ॥ * ॥
 पर्वतः । मरुतः ॥ अर्थोत्तदभावे इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थो । तदभावइ-
 त्येव । अर्थवान् । तदेतद्वहुलग्रहणेन लभ्यते ॥

कर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

उर्णाशब्दाकुस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः ।
 कर्णास्य विक्रते कर्णायुः । के विच्छन्दोपग्रहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥

वाक्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ ।
 वाग्मिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो
 मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये । ग्मिनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः ॥ कु-
 त्सितइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव
 भवति ॥

स्वामिन्मैश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्यं गम्यमाने । स्वशब्दादेः स्वयंवाचिने

मत्वर्थं ग्रामिप्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति, ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी । स्वामिनः । ऐश्वर्यइति किम् । स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽचप्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अर्शासि अस्य विद्वन्ते अर्शसः । उरसः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभि-
चरूपेण शब्देन तद्वतो ऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् ।
तुन्द । चतुर । पलिप्त । जटा । घटा । अभ्र । कर्दम । ग्राम । लवण ॥
स्वाङ्गाद्वीनात् ॥ वर्णात् ॥ अर्शआदिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्दुः समासः । उपतापो रोगः । गर्ह्यं निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः
प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्वन्द्वोपतावत् । कट-
कवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापात् । कुण्ठी । किलासी । गर्ह्यात् ।
ककुदावर्त्ता । काकतालुकी । प्राणिस्थादिति किम् । पुष्पफलवान् वृतः ॥
प्राण्यङ्गात्रेण्यते ॥ पाणिपादवती । अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति,
विचललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः
कुगागमो भवति । वातातिसारयोरुपतापत्वात्पूषणैवेति प्रत्यये सिद्धे कुग-
र्धमेवेदं वचनम् । वातकी । अतिसारकी ॥ पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
पिशाचको वैश्रवणः ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ इह न भवति, वातवती
गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति
मत्वर्थे वयसि द्योत्ये । पञ्चमो ऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा, पञ्चमी
उषुः । नवमी । दशमी । सिद्धे सति नियमार्थं वचनमिनिरेव भवति ठञ्
भवतीति । वयसीति किम् । पञ्चमवान् ग्रामराजः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । माना त्वेति पठ्यते, व्रीह्यादिषु च मालाशब्दे ऽस्ति तद्विषये मत्वर्थे धनार्थं वचनम् । सुख । दुःख । तृप् । कृच्छ । आस । अलीक । कल्याण । कृपण । सख । प्रमीप । शील । हल ॥ माला त्वेति ॥ प्रणय ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

ब्रह्मशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्मोऽयस्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते । ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सो ऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मो । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तो ऽस्यास्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति किम् । हस्तवान्पुरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भण्यते । ब्रह्मचारी । त्रैवर्णिको ऽभिप्रेतः स हि विद्यायहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति नियममासेवतइत्यर्थः । वर्णी । वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् । वर्णवान् । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्वेशो अभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशइति, किम् । पुष्करवान्दस्ती ॥ इनिप्रकरणे बलाद्वातूपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बाहु । बह्वी । ऊहवली ॥ सर्वदेशेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः ॥ अर्थोऽस्माद्विहिते ॥ * ॥ अर्थी । असविहितइति किम् ॥

अर्थवान् ॥ तदन्ताच्चेति 'वक्तव्यम्' ॥ * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ।
पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नद । कपित्थ । बिस । मृ-
णाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष । शिरोष । यवांस । प्रवास ।
हिरण्य * ॥

बलादिभ्यो मतुबन्धतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्रत्ययो भवति । अन्यतरस्या-
हणेन प्रकृत इनिः समुच्चीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्सा-
ही । बल । उत्साहः । उद्गात्र । उद्गात्र । उद्गाम । शिखाबल । शूगमूल ।
दंश । कुल । आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोग्य । अवरोग्य । परि-
णाम । युद्ध ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्मन्तात्प्रातिपदिकान्मन्मन्तान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे,
समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रथमिनी । दामिनी । मन्मन्तान्तात् । हो-
मिनी । सोमिनी । संज्ञायामिति किम् । सोमवान् । तोमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्ताबुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ यस् ति
तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्बः । शम्बः । कम्भः ।
शम्भः । कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः ।
शन्तः । कंयः । शंयः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ
भवतः । संज्ञायां हि सत्यां कम्बः शम्ब इति स्यात् ॥

तुन्दिबलिवटेभः ॥ १३९ ॥

तुन्दि बलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दि-
रिति वृद्धा नाभिश्च्यते, सास्यास्ति तुन्दिभः । बलिभः । वटिभः । बलि-
शब्दः पामादिषु पठ्यते, तेन बलिन इत्यपि भवति ॥

* किरण । कल्लोल । तरङ्ग । वयस । एते शब्दा अत्राग्रे पुस्तकान्तरे धिकाः ।

अहंशुभमैर्युस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्तते, शुभमित्यव्ययं शुभं पर्याय, स्ता-
भ्यां युसप्रत्ययो भवति मत्वर्थः । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंका-
रवानित्यर्थः । शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां तृती पञ्चमस्याध्या-
यस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्वि-
क्संशब्दनामानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । व-
क्ष्यति । पञ्चम्यास्तसिन् । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तित्वे
प्रयोजनं त्यदादिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । उडिदमिति
विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति । इतः परं स्वार्थकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थाधि-
कारः प्रथमग्रहणं च प्रतियोग्यपेक्षत्वाच्चोपयुज्यत इति निश्चयम् । वाच-
नमनुवर्तत एव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् ।
कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्यादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया
वेदितव्याः । सर्वनामत्वात्प्राप्ते ग्रहणे द्वादिपर्युदासः क्रियते । कुतः ।
कुत्र । यतः । यत्र । ततः । तत्र । बहुतः । बहुत्र । अद्यादिभ्य इति
किम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किम् । वृत्तात् । वृत्ते ।
प्राग्दिश इत्येव । वैयाकरणपाशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं
द्वादिपर्युदासाद् ॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ॥ * ॥ इह न भवति ।
बहोः सूपात् । बहौ सूप इति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः । शकारः सर्वादेशार्थः । इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफ्यकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशो भवतः । इशोपवादः । रेफे ऽकार उच्चारणार्थः । इदमो हिंल् । एतर्हि । इदम-स्यमुः । इत्यम् ॥

एतदोश् ॥ ५ ॥

प्राग्दिशइत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र । एतद इति योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदो रथोः परत एत इत् इत्येतावादेशो भवतः । एतर्हि । इत्यम् । रेफादिरनद्यतने हिंलन्यतरस्यामिति विद्यतएव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीयइत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति । कुतः । यतः । ततः । बहुतः ।

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहोरिति कल्पति । तस्य तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशोभवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुत आगतः । तसेस्तसिल्वचनं स्वरायै विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥ सर्वोभयार्थं वर्त्तमा
भाभ्यां प्रत्यय इष्यते ॥ परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत
इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

किं सर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र ।
तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्तादुः प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । इह ॥

किमो ऽत् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्तादत्प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । क भोत्स्यसे ।
काधेष्प्यसे । त्रलमपि के विदिच्छन्ति । कुत्र । तत्कथ, मुत्तरसूत्रादुवाचनं
पुरस्तरदपकृष्यते ॥

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति क्न्दसि विषये । यथाप्राप्तं
च । क । कुह । कुत्र चिदस्य सा दूरे क ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

दूतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो
दृश्यन्ते । दृशियहणं प्रायिकविध्वयं, तेन भवदादिभिर्योगवैतद्विधानम् ।
के पुनर्भवदादयः । भवान्दीर्घायुरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् ।
ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । ततो भवन्तम् ।
तेन भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते ।
तत्र भवते । तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः ।
ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति ।
एवं दीर्घायुष्मभृतिष्वयुष्मास्त्यर्थः ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्त्तते, न । स्थितराभ्य इति । सर्वोदिभ्यः प्रातिप-

दिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । चलोपवादः । अस्मिन्काले, सर्वदा एकदा । अन्यदा । कदा । तदा । काल इति क्रिम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिं ॥ १६ ॥

सप्रम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्रम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिं प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वार्थः । अस्मिन् काले, एतर्हि । काल इत्येष । इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमो ऽण्भावो धुना च प्रत्ययः । अस्मिन्काले, अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः सप्रम्यन्तात्काले वर्त्तमानादानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन्काले, इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः सप्रम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकारादानीं च । तस्मिन्काले, तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वात् ॥

तयोर्द्वाहिंलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दाहिंलौ प्रत्ययो भवतश्छन्दसि विषये । चकाराद्व्याप्राप्तं च । इदो वत्सूरीयः । इयं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

छन्दसीति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्रम्यन्तेभ्यो ऽनद्यतने कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो हिं प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा । प्रर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥

सद्यः परुत्परार्थेषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्धेद्युरन्यतरेद्युरि-
तरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥

सप्तम्याः कालइति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते ।
प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषइति सर्वमेतच्चिपातनाल्लभ्यते । समानस्य
सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः, अहन्यभिधेये । समाने ऽहनि, सद्यः ।
पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययो संवत्सरे ऽभिधेये ।
पूर्वस्मिन्संवत्सरे, परत् । पूर्वतरे संवत्सरे, परारि । इदम इशभावः सम-
सण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरे ऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सरे, ऐषमः । पर-
स्मादेद्याविः प्रत्ययो ऽहनि । परस्मिन्नहनि, परेद्यावि । इदमो ऽशभावो
द्यश्च प्रत्ययो ऽहनि । अस्मिन्नहनि, अद्या । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभ-
योत्तरेभ्य एदुस् प्रत्ययो निपात्यते ऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिन्नहनि, पूर्वद्युः ।
अन्यस्मिन्नहनि, अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनि, अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्-
हनि, इतरेद्युः । अपरस्मिन्नहनि, अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि, अधरेद्युः ।
उभयोर्द्वेः, उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि, उत्तरेद्युः ॥ द्युश्चोभयादुक्त-
व्यः ॥ * ॥ उभयद्युः ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्यादिभ्य इति वर्त्तते । सप्तम्याः कालइति
निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् ।
प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्र-
कारेण, तथा । यथा । सर्वथा । जातीयोरोपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभा-
वात्मकारवति वर्त्तते । थाल्युनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्प्रकारवचने यमुः प्रत्ययो भवति । थालोपवादः । अनेन
प्रकारेण, इत्थम् । उकारो मकारपरिचारार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने यमुः प्रत्ययो भवति * । केन प्रकारेण,
कथम् ॥

था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किंशब्दाद्देतौ वर्त्तमानाभ्यां प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने ।
छन्दसि विषये । हेतौ तावत् । कथा यामं न पृच्छमि । केन हेतुना न
पृच्छसीत्यर्थः । प्रकारवचने । कथा देवा आसन्पुरा विदः । विभक्तिसंज्ञा-
याः पूर्णोवाधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो
दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः, दिक्शब्दाः । तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु
वर्त्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥
यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ पुरस्तादुसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्गमणी-
यम् । अधस्तादुसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्गमणीयम् । दिक्शब्देभ्य
इति किम् । ऐन्द्रां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् ।
पूर्वं यामं गतः । दिग्देशकालेष्विति किम् । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति । इका-
रस्तकारपरिचाणार्थः ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथ-
मान्ताभ्यां स्वार्थे ऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातिरेषवादः । दक्षिणा-
शब्दः काले न संभवतीति दिग्देशवृत्तिः परिगृह्यते । दक्षिणतो वसति ।
दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत
आगतः । उत्तरतो रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः वृष्यतसर्थप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

* यालो ऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

परवरशब्दाभ्यां विभावा ऽतसुप्रत्यये भवति अस्तातिरर्थे ।
परतो वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्तादुसति । पर-
स्तादागतः । परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अ-
वरतो रमणीयम् । अबस्तादुसति । अबस्तादागतः । अबस्ताद्रमणीयम् ॥

अश्चेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्चल्यन्तेभ्यो द्विक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति ।
प्राच्यां दिशि वसति । लुक्लुङितलुक्नीति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्त्तते । प्राश्च-
सति । हागागतः । प्रायमणीयम् * ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातिरर्थे । ऊर्ध्व-
स्योपभावः रित्तिरिष्ठातिनौ च प्रत्ययौ निपात्येते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति,
उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठादुसति । उपरिष्ठा-
दागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्ययं शब्दो निपात्येते ऽस्तातिरर्थे । अपरस्य पश्चभाव
आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति । पश्चाद्विदिशि वसति । पश्चा-
दागतः । पश्चाद्रमणीयम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः,
आतिश्च प्रत्ययः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य
दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चादुः । उत्तरपश्चादुः ॥
विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पश्चादुः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चपश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातिरर्थे । चकारा-
त्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावो ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ नि-
पात्येते । परो व्याप्तो जायते, पश्च सिंहः । पश्चासिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

* प्रत्ययवसति । प्रत्यगागतः । प्रत्ययरमणीयम् । लुक्प्रधिकमन्यत्र ।

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तरादुसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधरादुसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणादुसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवन्यन्यतरस्यामस्तातिरर्थः । अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृते ऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते । तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तरादुसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधरादुसति । अधस्तादुसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणादुसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूर इति किम् । उत्तरादुसति । अपञ्चम्या इति किम् । उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसेः । असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति । के छिदिहोत्तरादियहणं नानुवर्त्तयन्ति । दिक्छब्दमात्रात्प्रत्ययं मन्यन्ते । पूर्वेण यामम् । अपरेण यामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूर इति न स्वर्यते । अपञ्चम्या इति वर्त्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अपञ्चम्यपदा जाहियुक्त इति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः, चकारादाच् । दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि

रमणीयम् । दक्षिणा रमणीयम् । दूरइति किम् । दक्षिणतो वसति । अप-
पञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः, अस्तातिरर्थे, दूरे चेदवधिमा-
नवधेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् ।
उत्तराहि रमणीयम् । दूरइत्येव । उत्तरेण प्रयाति । अपपञ्चम्या इत्येव ।
उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् ।
पूर्वाधरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थे । तत्सन्नियोगेन चैषां
यथासंख्यं पुर अध् अश् इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्दे-
शः । पुरो वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति । अध
आगतः । अधो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगतः । अधो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

संस्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरा-
दय आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति,
असिप्रत्ययेन न बाध्यतइति । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद-
रमणीयम् । अधस्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातो परतो विभा-
षा अश् इत्ययमादेशो भवति । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ता-
द्रमणीयम् । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो
भवति स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे

वर्तमानायाः संख्याया धाप्रत्ययः । एकधा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्वयं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थं धा प्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्वा धमुजन्तरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु । ऐक्यं कुरु । एकधा भुङ्क्ते । ऐक्यं भुङ्क्ते । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्द्वयहणं त्रिधार्थं विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत्प्राप्तिः ॥

द्विच्योश्च धमुज् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्विच्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थं अधिकरणविचाले च विहितस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पनुरूपणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् ॥ धमुजनात्स्वार्थे इदंशनम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

• एधाच्च ॥ ४६ ॥

द्विच्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पनुरूपणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रेधा । त्रैधम् । त्रिधा* ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

धाप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्माच्च भवति । यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

* योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

पूरणाद्भागे तीथादम् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्त्तमानास्त्वार्ये
ऽन् प्रत्ययो भवति । स्वराथे वचनम् । द्वितीयो भागः । द्वितीयः ।
तृतीयः । भागइति किम् । द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थम् ।
नक्षत्रप्रत्ययो ऽस्ति । मुखतीयादिरनर्थकः ॥

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्भागइत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्यया-
न्तेभ्यो भागे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्यं ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये ।
स्वराथे वचनम् । पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेका दशभ्य
इति किम् । एकादशः । द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् । पञ्चममिन्द्रि-
यस्यापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५० ॥

भागइत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये
ऽच्छन्दसि विषये जः प्रत्ययो भवति । चकारादंश्च । षष्ठो भागः । षाष्ठः ।
आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भागइत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानप-
श्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठको भागे मानं चेत्तद्वति । अष्टमो
भागः पश्वङ्गं चेत्तद्वति । कस्य लुक । अस्य लुक, अने वा । चकाराद-
थाप्राप्तं च । षाष्ठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । मानपश्वङ्गयोरिति
किम् । षाष्ठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिच्चासचाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्यं आकिनिच् प्रत्ययो भवति ।
चकारात्कन्लुकौ च । आकिनिचः कने वा लुग्विज्ञायते । स च विधा-
नसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी । एककः । एकः । असहस्यग्रहणं संख्या-
निरासार्थम् । तदुपादाने हि द्विबह्वाने स्यात् । एकाकिनौ । एकाकिनः ॥

भूतपूर्व चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विशृङ्ख सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्देति क्रान्ताका-
लवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेयं वर्त्तमानात्प्राति-
पदिकात्स्वार्थं चरट् प्रत्ययो भवति । आद्यो भूतपूर्वः, आद्यचरः । सुकु-
मारचरः । टकारो डीबर्थः । आद्यचरी ॥

षष्ठ्या रूढ्य च ॥ ५४ ॥

षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूढ्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च ।
षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानात् संप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु
प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः, देवदत्तरूढ्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशयने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशयनं, प्रकर्षः । निपातनाद्वीर्यः । प्रकृत्यर्थविशेषणं
चैतत् । अतिशयनविशिष्टेयं वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं तमविष्टनौ
प्रत्ययो भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति । सर्वदमे
आद्याः, अयमेवामतिशयेनाद्य, आद्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमार-
तमः । अयमेवामतिशयेन पटुः, पटिष्ठः । लघिष्ठः । गरिष्ठः । यदा च
प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशयिकान्तादपरः प्रत्ययो भव-
त्येव । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठ-
तमः कुरुणामिति ॥

तिङ्श्च ॥ ५६ ॥

तिङन्ताच्चातिशयने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । ह्याप्प्राति-
पदिकादित्यधिकारात्तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्वदमे पचन्ती-
ति अयमेवामतिशयेन पचति, पचतितमाम् । जल्पतितमाम् । इष्ट्वोदा-
ह्रियते । गुणवचने नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभक्त्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातना-

व्यत् । द्वयं विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकान्तिङ्गोच्चातिशयने तरबीय-
सुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमविष्टनारपवादौ ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥
द्वाविमावाद्यौ, अयमनयोरतिशयेनाद्यतरः । सुकुमारतरः । पचनितराम् ।
जल्पनितराम् । ईयन्तुल्वपि । द्वाविमौ पटू । अयमनयोरतिशयेन पटुः,
पटीयान् । लघीयान् । विभज्ये चोपपदे । माशुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आद्य-
तराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः । लघीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टचीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनियमः
क्रियते । गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति पटीयान् । लघीयान् ।
पटिष्टः । लघिष्टः । इह न भवतः । पाचकतरः । पाचकतम इति । एव-
कार इष्टोऽवधारणार्थः । प्रत्ययनियमोऽयं न प्रकृतिनियम इति । प-
टुतः पटुतमः ॥

तुच्छकृन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तृन्तृवोः सामान्येन ग्रहणम् । चन्ताच्छन्दसि विषये
अजादी प्रत्ययौ भवतः । पूर्वण गुणवचनादेव नियमे कृते कृन्दसि प्रकृत्य-
न्तराण्यभ्यनुज्ञायन्ते चन्तादप्यजादी भवत इति । आसुतिं करिष्टः ।
दोहीयमी धेनुः । भस्याडे तद्धित इति पुंवद्भावे कृते तुरिष्टेमेयस्त्विता
तृवो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य अः ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य अ इत्ययमादेशो भवति अजादोः प्रत्यययोः परतः ।
अजादी इति प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिर्विपरिणम्यते । ननु च प्रशस्यशब्द-
स्यागुणवचनत्वाद्जादी न संभवतः, एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्-
द्विपयो नियमो न प्रवर्तते ऽजादी गुणवचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि
योगेषु विज्ञेयम् । सर्वत्र प्रशस्य अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः, श्रेष्ठः । उभा-
विमौ प्रशस्यौ अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, श्रेयान् । प्रकृत्यकाजिति प्रकृ-
तिभावाच्छब्दस्य टिलोपयस्येतिलोपौ न भवतः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशंस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्धोः प्रत्यययोः परतः । सर्वेदमे प्रशस्या अयमतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यावयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, अयमस्मात् ज्ञायान् । ज्ञादादीयस इत्याकारः ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्धोः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्वं नियमाभावेन पूर्ववत् ज्ञाप्यते । सर्वेदमे वृद्धा अयमेषामतिशयेन वृद्धः, ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ अयमनयोरतिशयेन वृद्धः, ज्ञायान् । अयमस्मात् ज्ञायान् । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात्यक्ते सोऽपि भवति । वर्षेष्ठः । वर्षेयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवता उजाद्धोः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् ॥ निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेषामतिशयेन, नेदृष्टम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्माच्चेदीयः । सर्वेदमे बाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्धोः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत् ज्ञेयम् । सर्वेदमे युवानः, अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यत्रिष्टुः । यवीयान् । सर्वेदमेत्याः । अयमेषामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्टुः, अल्पीयानिति वा ॥

विन्नतोलुक् ॥ ६५ ॥

त्रिना मनुषश्च लुग् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव
 वचनं ज्ञापकमजादिसद्भावस्य । सर्वदमे सखिणः, अयमेषामतिशयेन,
 सजिष्ठः । उभाविमौ सखिणौ, अयमनयोरतिशयेन, सजीयान् । अयम-
 स्मात् सजीयान् । सर्वदमे त्वगन्तः अयमेषामतिशयेन, त्वचिष्ठः ।
 उभाविमौ त्वगन्तौ, अयमनयोरतिशयेन, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वची-
 यान् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थे
 वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे रूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः
 प्रकृत्यर्थविशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तौ वैयाकरणो वैयाकरणरूपः ।
 याज्ञिकरूपः । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपो ऽयं, यः
 पलस्यदुना सुरां पिबति । चोररूपः । दस्युरूपः । यो ऽत्थोरप्यञ्जनमपहरेत् ।
 तिडश्चेत्यनुवर्त्तते । पवतिरूपम् । पघ्तेरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम् ।
 एका च क्रियेति रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसक-
 लिङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः ।
 प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्राति-
 पदिकात् कल्पब् देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः,
 पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः ।
 तिडश्चेत्येव । पवतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् सुब्रन्ताद्विभाषा बहुच् प्र-
 त्ययो भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः । चित्करणमन्तोदात्ता-
 र्थम् । ईषदसमाप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः, बहुगुडा द्राक्षा । विभा-
 षावचनात् कल्पबादयोऽपि भवन्ति । सुब्रह्मणं तिडन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं
चैतत् । सुबन्तात्मकारविशिष्टे ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं जा-
तीयर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । थाल्युनः प्रकारमात्रस्य
भवति । पटुप्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥

इवे प्रतिकृताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवशशब्दनाद्यानित ऊ-
र्ध्वमनुक्रमिष्यामः, कप्रत्ययस्तेष्वधिकृता वेदितव्यः । वक्ष्यति अज्ञात-
इति । अश्वकः । गर्दभकः ॥ तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते ॥ अक्रजिष्यते ॥
तिङश्चेत्यनुवृत्तमुत्तरमूत्रेणैव संबन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकप्राक् टेः ॥ ७१ ॥

तिङश्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्विधीष्वर्थेष्वकप्रत्ययो
भवति, स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । नीचकैः ।
शनकैः । सर्वनाम्नः खल्वपि । सर्वकैः । विश्वकैः । उभयकैः । प्रातिपदिका-
त्सुप इति द्वयमिहानुवर्त्तते । तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति । क्व चित्प्रा-
तिपदिकस्य प्राक् टेः प्रत्ययो भवति । क्व चित्सुबन्तस्य । युष्मकाभिः ।
अस्मकाभिः । युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयोः । आवकयोः । इत्यत्र
प्रातिपदिकस्य । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकीत्यत्र सुबन्तस्य ॥ अक-
क्षप्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ स च मित्त्वादन्यादवः परो
भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ॥ शीले को मलोपश्च व-
क्तव्यः ॥ * ॥ तूष्णीशीलः, तूष्णीकः । तिङश्चेति प्रकृतमत्र संबध्यते
पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकर्सासयोगेन दकारादेशो भवति ।
चकारः सन्निधेयार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्त्तते, न सर्वनामग्र-
णम् । ककारान्तस्य सर्वनञ्चो ऽसंभवात् । धिक् । धिकित् । हिक् ।
हिरकुत् । पृथक् । पृथक्क ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषो ज्ञातः । अज्ञातत्वापाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थं विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्व इति स्वस्वामिमन्वन्धेनाज्ञाते ऽश्वे प्रत्ययः । अश्वकः । गर्दभकः । उष्ट्रकः । एवमन्यत्रापि यय, यो, यमज्ञातता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वापाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितो ऽश्वः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सितइत्येव । कुत्सितत्वापाधिके ऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । धारकः । सूर्यकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । बुभुक्षितकः * । विश्वसितकि । स्वपितकि ॥

नीतौ च तद्युक्तान् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्तादयथाविहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः । एहकि । अट्टकि । अनुकम्पमानो दानेनाराधयति । पूर्वणा-

* उचरितकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रत्यामवानुकम्पामंबन्धादनुकम्प्यमानादेव प्रत्ययो विहितः । संप्रति व्य-
वहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बहुचो मनुष्यनाम्नष्ठञ्चा ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायां नीतौ च तत्सुक्तादिति वर्त्तते । बहुचः प्रातिपदिका-
न्मनुष्यनामधेयाद्वा ठच्प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ
च । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बहुच इति क्रिम् ।
दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति क्रिम् । मद्रबहुकः । भद्रबाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्व्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते
वचनम् । बहुचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारा-
द्वयाप्राप्तम् । देवियः । देविलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । य-
ज्ञिलः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरडच्चुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्व्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिष्वस्य तस्मादुपादेः प्रातिप-
दिकाद् बहुचो मनुष्यनाम्नो ऽडच् बुच् प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलचौ
प्रत्ययौ भवतः । ठच् वा । उपडः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः ।
उपेन्द्रदत्तकः । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्त्तते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बहुच इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो म-
नुष्यनामधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च क-
प्रत्ययो भवति । व्याघ्रकः । सिंहकः । शरभकः । वावचनानुवृत्तेर्यथाद-
र्शनं* मन्यो ऽपि भवति । व्याघ्रिलः । सिंहिलः । नामग्रहणं स्वरूपनिवृ-
त्त्यर्थम् ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्त्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिप-

दिकान्मनुष्यनाम्ना ऽनुकम्पायां कन्प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः ।
व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्त्तते । अस्मिन्प्रकरणे यष्टो ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्प्र-
तः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं स-
र्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देविलः । य-
ज्ञिकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । उपडः । उपकः । उपेन्द्रदत्तकः । ठयहण-
मुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अजादिलक्षणो हि माथितिकादिवत्प्र-
सङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः । पितृदत्तः । पितृकः ॥ चतुर्थ्यादच ऊर्ध्वस्य
लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः ।
बृहस्पतिलः ॥ अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवद-
त्तः । यज्ञदत्तकः । यज्ञकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च
वक्तव्यः ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः । दत्तकः ॥ विना ऽपि
प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तो, दत्तः ।
देव इति वा ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तो, भानुलः । वसुदत्तो,
वसुलः ॥

चतुर्थ्यादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यन्तरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥
लहोडः । लहिकः । कहोडः । कहिकः ॥ एकात्तरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो
वक्तव्यः ॥ * ॥ वागाशीः, वाचिकः । सुचिकः । त्वचिकः । कथं षडङ्ग-
लिदत्तः, षडिक इति । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य
लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः ।
शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशालिकः ।

विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्थमिकः ।
अर्थमियः । अर्थमिलः ॥ श्वलादीनां तृतीयादयो लोपः स चाकृतसन्धी-
नामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्वलेन्द्रदत्तः । सुपर्याशीर्दत्तः । श्वलिकः ।
सुपरिक इति यथा स्यात् । श्वलयिकः । सुपर्यिक इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणपचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चेतत् । अल्पत्वविशिष्टे
ऽर्थं वर्त्तमानात्प्रातिपदिकाद्वयाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैल-
कम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उच्चकैः । नीचकैः । पचतकि ।
जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टे ऽर्थं वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृत्ता, वृत्तकः । प्लुतकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्वइत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्र-
त्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्वइत्येव । संज्ञायहणं नानुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीश-
मीशुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थं द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा
कुटी, कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । स्वार्थकत्वे ऽपि पुल्लिङ्गता लोकाश्र-
यत्वाल्लिङ्गस्य ॥

कृत्वा डुप् ॥ ८९ ॥

ह्रस्वइत्येव । कृतशब्दाद्वृत्तत्वे द्योत्ये डुप्प्रत्ययो भवति ।
कस्यापवादः । ह्रस्वा कृतः कृतुपञ्चम्यमयं स्नेहभाजनमुच्यते । कृतूरित्या-
वपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो

भवति । कस्यापवादः । एकारो ङीघर्थः । 'ह्रस्वा कासूः, कासूतरी ।
गोणीतरी । कासूरिति शक्तिरायुधविशेष उच्यते ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ८१ ॥

ह्रस्वइति निश्चिन्तम् । वत्स उतन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे
क्रोत्ये ष्टरुप्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्वये शब्दनिवेशः, तस्य
तनुत्वे प्रत्ययः । वत्सरः । उततरः । अश्वरः । ऋषभरः । प्रथमवया
वत्सः तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । तरुण उता । तस्य तनुत्वं तृतीय-
वयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पत्तौ ऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । अन-
द्वानृषभः । तस्य तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उतरच् ॥ ८२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्धारणे इत-
रच् प्रत्ययो भवति । निर्धार्यमाणवाविभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः । जात्या *
क्लिपया गुणेन वा संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् ।
कतरो भवतोः कठः । कतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः ।
कतरो भवतोर्द्वैवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो
भवतोर्द्वैवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषया ऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते ।
को भवतोर्द्वैवदत्तः, स आगच्छतु । निर्धारणइति विषयसम्प्रतीतिर्द्वैवदत्तः ।
द्वयोरिति समुदायाविधारणविभक्तिः । एकस्येति निर्द्वैवदत्तः निर्धार्यमाणनि-
र्द्वैवदत्तः ॥

वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमच् ॥ ८३ ॥

किंयत्तद इति वर्त्तते, निर्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्धा-
रणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिग्रहविषयेभ्यः
किमादिभ्यः वा डतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो
भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वाच्यमन्यपितृकता, यको भवतां कठः ।

* जात्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतोः कठ इति तदुदाहरणं च ।
तथैव युक्तम्, पटमञ्जरीं जात्या खेत्यपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि
संभवादिनां दर्शनं तु ।

मक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्ततेत्य । को भवतां कठः । यो भवतां कठः । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्न इति किम् । को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम् एव विशेषणं, न यत्तदोत्तरसंभवात् । जातिग्रहणं तु सर्वत्र संवध्यते । किमो ऽस्मिन्विषये इतरमपीच्छन्ति केचित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कालाप इति । तत्र कतरकृतमो जातिपरिप्रश्न इति वचनात्सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ८४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन इतरच् इतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन्विषये । चकारो इतरच् ऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्चिर्द्वारणे इतरच् । बहूनां निर्द्वारणे इतमच् । जातिपरिप्रश्न इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्देवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाग्रहणं पूत्रार्थं, विकल्पेनानुवर्त्तते ॥

अवत्तेपणे कन् ॥ ८५ ॥

अवत्ति यते येन तदवत्तेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सिदित्यनेन कन्प्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्वीयस्य पूर्णो ऽवधिः ॥

द्वे प्रतिष्ठितौ ॥ ८६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इदार्थं यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति । इदार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिष्ठितग्रहणम् । प्रतिष्ठितः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकम् । अश्व इवायमश्वप्रतिष्ठितः, अश्वकः । उप्लवः । गर्दभकः । प्रतिष्ठिताविति किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ८७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इदार्थं गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति

समुद्रायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अप्रतिष्ठत्यर्थे आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा,
अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ॥

लुम्भनुष्ये ॥ ८८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुब्
भवति । चञ्चेव मनुष्यः, चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्य इति किम् ।
अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । देवपथादेराकृतिगणत्वात्तस्यैवायं प्रपञ्चे
वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ८९ ॥

जीविकार्थे यदपण्यं तस्मिन्नाभिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते
यत्तत्पण्यम् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवल-
कादीनां जीविकार्था देवप्रतिष्ठतय उच्यन्ते । अपण्य इति किम् । हस्ति-
कान्विक्रीणांते । अश्वकान् । रथकान् । देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ ९० ॥

इवे प्रकृतिज्ञैः संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य
लुब् भवति । आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ।

अर्च्यासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिष्ठितौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्च्यासु तावत् । शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः । दु-
र्योधनः । ध्वजेषु । कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारि-
पथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उष्ट्रयोवा । चामरज्जुः
रज्जुः । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्य । मत्स्य* ॥

वस्तेर्देज् ॥ ९१ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति प्रतिष्ठितौ
चाप्रतिष्ठितौ च । वस्तिशब्दादिवार्ये व्योत्ये ङप्रत्ययो भवति । वस्ति-
रिव वास्तेयः । वास्तेयी ॥

* रथपथ । शङ्खपथ । सिंहपथ । इत्येते शब्दा अत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

शिलाया ङः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्थं ङः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं दधि । के-
चिदत्र ङप्रमपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः । शिलाया ङप्रत्ययो
भवति । शिलेयम् । ततो ङः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्थं ।
शाखिव, शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ ।
वरण । स्कन्ध । शिरस् । उरस् । अय । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दे निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थं यत्प्रत्ययो
निपात्यते । द्रव्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उ-
च्यते । द्रव्यायं राजपुत्रः । द्रव्यायं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥

कुशाग्रशब्दादिवार्थं छः प्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वा-
त्, कुशाग्रीया बुद्धिः । कुशाग्रीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्वृश्यते । इवार्थविषयात्समासादपर-
स्मिन्निवार्थं एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाङ्गपाणीयम् ।
अन्यकवर्त्तकीयम् । अतर्कितापनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काक-
स्यागमनं यादृच्छिकम् । तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य
वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं, दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च
तस्य वधः कृतः तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालस-
मागमसदृश इत्येक उपमार्थः । अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवध-
सदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः ।
समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । नह्यस्यापरं लक्षणमस्ति । सुप्सुपेति वा
समासः । स चैवंविध एव ॥

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।
शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिका* ।
पुण्डरीकः । शतपत्रः । गोलोमन् । गोपुच्छः । नरालि । नकुला । सिक्ता ।
शर्करादिः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यश्चक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाङ्गुलिकः ।
भारुजिकः । अङ्गुलि । भरुज । बभ्रु । वल्लु । मण्डर । मण्डल । शङ्कुल ।
कपि । उदशिवत् । गोणी । उरस् । शिखा । कुलिश । अङ्गुल्यादिः ॥

एकशालायाश्चजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ऽन्यतरस्यां ठच् प्रत्ययो भवति । अन्यत-
रस्यां ग्रहणेनानन्तरष्टक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कः । शुक्लो
ऽश्वः, तेन सदृशः, कार्कः । लौहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोऽप्यु
पाश्र्वयवशात्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् कृन्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति कृन्दसि
विश्वे । तं प्रत्नया पूर्वथा विश्वयेमया ॥

पूगान् ऽज्यो ऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयो ऽर्थकामप्र-
धानाः संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे अज्यः
प्रत्ययो भवति । लौहध्वज्यः । लौहध्वज्यो । लौहध्वजाः । शैब्यः । शैब्यो ।
शिवयः । चातक्यः । चातक्यो । चातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् ।
देवदत्तो ग्रामणीरेषां तदमे देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ॥

* कनिष्ठिक इति पा० २ । अपरस्मिन्नुक्तके कनिष्ठिक । पा० २ ।

व्रातर्फंजोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवा-
चिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोत-
पाक्यः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । व्रीहिमत्यः । व्रीहिमत्यौ । व्रीहि-
मताः । रफजः खल्वपि । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः ।
ब्राधायन्यः । ब्राधायन्यौ । ब्राधायनाः । अस्त्रियामिति किम् । कपोत-
पाकी । व्रीहिप्रती । कौञ्जायनी । ब्राधायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ् व्यङ्गादीकेष्वब्राह्मण-

राजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते ।
वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद्वास्त्रणराजन्यवर्ज-
तात्स्वार्थे ज्यट् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेष्यहणम् । राजन्यं तु
स्वरूपग्रहणमेव । टकारो ङीबर्थः । तेनास्त्रियामिति नानुवर्त्तते । कौण्डी-
वृत्त्यः । कौण्डीवृत्त्यौ । कौण्डीवृत्ताः । चौद्रक्यः । चौद्रक्यौ । सुद्रकाः ।
मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः । स्त्रियां कौण्डीवृत्ती । चौद्रकी । मालवी ।
आयुधजीवियहणं किम् । मल्लाः । शयण्डाः । संघग्रहणं किम् । सम्राट् ।
वाहीकेष्विति किम् । शबराः । पुलिन्दाः । अब्राह्मणराजन्यादिति किम् ।
गोपालवा ब्राह्मणाः । शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाद्वेण्यण ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे
वेण्यण प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थः, णकारो वृद्धर्थः । वार्केण्यः ।
वार्केण्यौ । वृकाः । आयुधजीविसंघविशेषणं जातिशब्दान्मा भूत् ।

कामक्रोधो मनुष्याणां खादितारौ वृकाविध ॥

दामन्यादिचिगर्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रि-

गर्त्तपष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थं कृः प्रत्ययो भवति । येषामा-
युधजीविनां संघानां षडन्तर्वर्गास्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्ठः । त्रिगर्त्तः षष्ठो
येषां, ते त्रिगर्त्तषष्ठा इत्युच्यन्ते । तेषु चेयं स्मृतिः ।

आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठास्तु कैण्डोपरथदाण्डकी ।

कौष्टकिर्ज्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तेथ जानकिः ॥

इति । दामन्यादिभ्यस्तावत् । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः ।
शैलपीयः । शैलपीयौ । उलपयः । त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यः खत्वपि । कैण्डोपर-
थीयः । कैण्डोपरथीयौ । कैण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्ड-
कीयौ । दाण्डकयः । कौष्टकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मगुप्तीयः । जान-
कीयः । दामनी । शैलपि । आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रु-
न्तपि । सावसेनि । बिन्दु । मौञ्जायन । उलभ । सावित्रीपुत्र * ॥

पश्वादिद्यौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंघादित्येव । पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिप-
दिकेभ्य आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थं ऽणञौ प्रत्ययौ भवतः । पार्श्वः ।
पार्श्वौ । पार्श्वः । आसुरः । आसुरौ । असुराः । यौधेयः । शैक्लेयः ।
पशु । असुर । रत्तस् । बाल्हीक । वयस् । मरुत् । दशार्ह । पिशाच ।
विशाल । अशनि । कार्पापण । सत्वत् । वसु । पश्वादिः ॥ यौधेय ।
कौशेय । कौशेय । शैक्लेय । शौधेय । धार्त्तय । वार्त्तय । जाबालेय ।
त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

अभिजिदिदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुम-

दणो यञ् ॥ ११८ ॥

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थं यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितो ऽपत्यमित्यण् ।

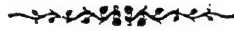
* अच्युतन्ति । कोकतन्ती । तुलभ । देवर्षापि । श्रौतंकी । अपच्यु तकी ।
कर्की । पिण्ड । एते ऽत्र गण्ये धिकाः पुस्तकान्तरे ।

तदन्ताद्वाञ् । आभिजित्यः । आभिजित्यौ । आभिजिताः । वैदभृत्यः ।
वैदभृत्यौ । वैदभृताः । शालावत्यः । शालावत्यौ । शालावताः । शैखा-
वत्यः । शमीवत्यः । शौर्णावत्यः । श्रौमत्यः ॥ गोत्रप्रत्ययस्यात्राणो
ग्रहणमिष्यते ॥ आभिजितो मुहूर्तः । आभिजितः । स्थालीपाक इत्यत्र
न भवति ॥

ज्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूगाज्यो यामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा
भवन्ति । तथा चैवोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशाः तद्राजस्य बहुष्वित्येव-
मादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्या-
यस्य तृतीयः पादः ॥

पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्याद्वेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्यायां वुन् प्रत्ययो
भवति । तत्सन्विद्योनेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धे
पुनर्वचनमनैमित्तिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानि-
वद्भावात्पुनः पदिति पद्भावे न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकत्वाच्च स्था-
निवत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादैः ददाति, द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति,
द्विशतिकां ददाति । तद्वितार्थ इति समासः । ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च
वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते । पादशतस्येति किम् । द्वौ द्वौ माषौ
ददाति । संख्यादेरिति किम् । पादं पादं ददाति । वीप्सायामिति किम् ।
द्वौ पादैः ददाति । द्वे शते ददाति । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि द-
शनात् । द्विमोदकिकां ददाति, त्रिमोदकिकां ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोर्गम्यमानयोः पा-
दशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादर्शुन् प्रत्ययो भवति । अन्तलोपश्च । अ-
धीप्सार्थापमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकान्दण्डितः । द्वौ पादौ
व्यवसृजति । द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशति-
काम् । द्विशतिकां व्यवसृजति । त्रिशतिकाम् ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने क्त्वोत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातो-
यरोपवादः । प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः, स्थूलकः । अणुकः । माषकः ॥
कन्प्रकरणे चञ्चवृद्धतोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चञ्चत्प्रकारः, चञ्चत्कः । बृ-
हत्कः । चञ्चवृद्धयेरिति के चित्पठन्ति । तेषां चञ्चकः, बृहक इति
उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केण इति ब्रूयः * । स्थूल । अणु । माष । इषु ।
कृष्ण तिलेषु । यव ग्रीहिषु ॥ इत्तुतिलपाद्यकालावदाताः सुरायाम् ॥ गो-
मूत्र आच्छादने ॥ सुराया अहौ ॥ जीर्णं शालिषु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते ।
कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मणि । स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः । तदभावो ऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्त-
गतौ गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । द्विचकः । अ-
नत्यन्तगताविति किम् । भिन्नम् । द्विचम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् ।
सामिभुक्तम् । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अर्द्धकृतम् । नेमकृतम् । सामिवचने
प्रतिषेधानर्थक्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ

* केण इति ब्रूय इत्यपपाठः, पठमञ्जरी दर्शनात् ।

विहितस्य कनः प्रतिषेधः, किं तर्हि स्वार्थिकस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन्विहितः । एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थं कश्चित् । तत्र यदेतदुच्यते । एवं हि सूत्रमभिचतरकं भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यतइत्येवमादि तदुपपन्नं भवति * ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कचनुवर्त्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानास्त्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । बृहतीका । आच्छादने इति किम् । बृहती छन्दः ॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मासंपुरुषाध्युत्तरपदात्त्वः ॥ ७ ॥

अषडक्ष आशितङ्ग अलंकर्म अलंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थं खः प्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि षडतीण्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सकथ्यत्पोरिति षच् । ततः खप्रत्ययः । अषडतीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः । आशिता गावो ऽस्मिन्नरण्ये आशितंगवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः । अलंकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्यादयो भानादर्थे चतुर्थ्यंति समासः । अलंकर्मणे, अलंकर्मिणः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषीणः । अध्युत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तरत्र विभाषायहणात् । अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः स्मर्यन्ते । तमवादयः प्राक्कनः । ज्यादयः प्राग्बुनः । आमादयः प्राङ् मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासन्ताश्चेति ॥

विभाषाच्चैरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्त्तमानास्त्वार्थे विभाषा खः प्रत्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्-स्त्रियामिति किम् । प्राची दिक् । प्रतीची दिक् । दिग्यहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । अर्वाचीना शिखा । स्त्रीयहणं किम् । प्राचीनं द्वियमणीयम् । उद्गीचीनं द्वियमणीयम् ॥

* एतैर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीतमित्येवमाद्युपपन्नं भवति । पा० २ ।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ८ ॥

जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्वन्धुनि वर्त्तमानात्स्वार्थं कृः प्रत्ययो भवति । बध्यते ऽस्मिञ्जातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यन्यते तद्वन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीयः । इति । ब्राह्मणादिरवोच्यते । बन्धुनीति किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा कृः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत् स्थानान्तमर्थवद्भवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते । समानं स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः, पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । मातृस्थानीयो, मातृस्थानः । राजस्थानीयो, राजस्थानः । सस्थानेनेति किम् । गोस्थानमश्वस्थानम् । इति करणो विवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्दार्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोरनित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेतिङव्ययधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

किम् एकारान्तात्तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेतिङव्ययधः तदन्तात्प्रातिपदिकादव्ययप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति तथापि गुणक्रियास्य प्रकर्षो यदा द्रव्योपचर्यते तदा ऽयं प्रतिषेधः । क्रियागुणयोरेवायं प्रकर्षे प्रत्ययः । किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वाहूतराम् । पूर्वाहूतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् । अद्रव्यप्रकर्षे इति किम् । उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमु चच्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेतिङव्ययधादव्ययप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये । चकारादाम् च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते । तस्मात्तदन्तस्याव्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अनुगादिकः ॥

णच् स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णज्विहितः, तदन्तात्स्वार्थे ऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । व्यावक्राशी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रीग्रहणं किमर्थं यावता णच् स्त्रियामेव विहितः । ततः स्वार्थकस्तत्रैव भविष्यति । एवं तद्धेतुं ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो निरुपचनान्यतिवर्त्तन्ते ऽपीति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा, प्रसन्ना । देव एव देवतेत्येवमादिउपपन्नं भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भावद्वयं विहितस्तदन्तात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । साराविणं वर्त्तते । सांकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्ये ऽभिधेये । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्मसंख्यानां क्रियाभ्यावृत्तिगणने तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान्भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः । संख्याया इति किम् । भूरीन्वारान्भुङ्क्ते । क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यगुणयोः । उत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् । एकस्य सकृच्चेत्यत्र क्रियैव गणयते नाभ्यावृत्तिः, असंभवात् । अभ्यावृत्तिग्रहणं किम् । क्रियामात्रगणने मा भूत् । पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणनग्रहणं किमर्थम् । यावता गणनात्मिकैव संख्या । अ-

क्रियमाणे गणनयहणे क्रियाभ्यावृत्तौ वर्त्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्र-
त्ययः स्यात् । शतवारान्भुङ्क्ते, शतकृत्व इति । इह न स्यात् । शतं वारा-
णां भुङ्क्ते इति । नह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः । संख्यानमात्रवृत्तित्वात् । गण-
नयहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्विचिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि चि चतुर इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्त-
मानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते ।
चतुर्भुङ्क्ते । चकारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने ।
कृत्वसुचो ऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्विह न संभवति । सकृद्भुङ्क्ते । सकृद-
धीस्ते । एकः पाक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

विभाषा बहोर्द्धा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो
भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । पते सोपि भवति । अविप्रकृष्टयहणं क्रिया-
भ्यावृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न वि-
प्रकृष्टकालाः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । अवि-
प्रकृष्टकाल इति किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमा-
समर्थात् प्रकृतोपाधिकेयं वर्त्तमानात्स्वार्थं मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो
होबर्णः । अन्नं प्रकृतम्, अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेवं सूत्रा-
र्थमाहुः । प्रकृतमित्युच्यतेस्मिन्निति प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्था-
त्प्रकृतवचने ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो
यज्ञः । अपूपमयं पर्व । वटकमयो यात्रा । द्रवमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्र-
णयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचनइत्येव । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मोद-
किकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयम् । अतिवर्त्तन्तेपि
स्वार्थिकाः प्रकृतिता लिङ्गवचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता
अस्मिन्यज्ञे, मोदकिको यज्ञः । मोदकमयः । शाष्कुलिकः । शष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिद्धभेषजाञ् ज्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव,
अनन्त्यम् । आवासथ एवावसथ्यम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातिसमुदायो
ऽयमुपदेशपारम्पर्ये वर्त्तते । भेषजमेव, भेषज्यम् । महाविभाषया विकल्पते
प्रत्ययः ॥

देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्यं यत् प्रत्ययो
भवति । तादर्थ्यं एव तादर्थ्यम् । चातुर्थ्येयादित्वात्षष् । तदिति प्रकृत्यर्थो
निर्दिश्यते । अग्निदेवतायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।
वायुदेवत्यम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यइत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्यंभिधेये
यत्प्रत्ययो भवति । पादार्थमुद्रकं पादम् । अर्धम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्च-
कारः । यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्रदशात्तरश्छन्दस्यः
प्रजापतिः । वसु । अयस् । ओक । कधि । तेम । उदक । अर्चस् । निष्केवल ।
उक्त्य । जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त । यविष्ठ । इत्येतेभ्यः छन्दसि स्वार्थे
यत्प्रत्ययो भवति । अग्निरीशेवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः । द्वितीयाबहुवच-
नस्यालुक् । अपो वसाना इत्यर्थः । स्वओज्ये । कव्योसि । तेम्यस्य वस्यति ।
वायुर्वचस्यः । निष्कवत्यं शंसति । उक्त्यं शंसति । जन्यं ताभिः । पूर्वा
विशः । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठः ॥ आमुष्याय-

णामुष्णपुच्छिकेत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥ * ॥
 समावद्वसतु ॥ नवस्य नू आदेशस्वप्तनप्वाश्च प्रत्ययाः ॥ * ॥ नूतम् ।
 नूतनम् नवीनम् ॥ न इव पुराणे प्रात् ॥ * ॥ पुराणे वर्त्तमानात्प्रशब्दाच्च
 प्रत्ययो भवति । चकारात्तनप्तनप्वाश्च । प्रणम् । प्रब्रम् । प्रतनम् । प्रोणम् ॥
 भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् ।
 नामधेयम् ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्रधेयं यतस्व ॥ आग्नीध्रसाधा-
 रणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री ।
 साधारणी । वाप्रकरणाच्च विकल्पन्तएतान्युपसंख्यानानि । तेन यथाप्रा-
 प्तमपि भवति । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूरिति ॥ अयवसमरुद्भ्यां
 छन्दस्यवक्तव्यः ॥ * ॥ आयवसे रमन्ते । माहतं शर्दुः * ॥

अतिथेर्ज्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्यइत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्यं ऽभिधेये ज्यः
 प्रत्ययो भवति । अतिथये इदम् । आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्यइति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थं तल् प्रत्ययो भवति ।
 देव एव देवता ॥

अवेः कः ॥ २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति । अविरैवाविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येषमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । याव एव, याव-
 कः । मणिकः । याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब ॥ क्षतावुष्णशीते ॥
 पशौ लूनविषाते ॥ अणु निपुणे ॥ पुत्र कृत्रिमे ॥ स्नात वेदसमाप्तौ ॥
 शून्य रिक्ते ॥ दान कुत्सिते ॥ तनु सूत्रे ॥ ईयसश्च ॥ श्रेयस्कः । ज्ञात ॥
 कुमारीक्रीडनकानि च ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहि-
ता मणिः । लोहितकः । मणाविति किम् । लोहितः ॥

वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति ।
लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहि-
ता गौः । लोहितं रुधिरम् ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम् ॥ * ॥
लोहितिका कोपेन । लोहितिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति ।
लोहितकः कम्बलः । लोहितकः पटः । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका ।
लोहितिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्तइति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमा-
नाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो भवति । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । रक्ते । कालकः
पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव,
वैनयिकः । सामयिकः । औपयिकः । विभाषायहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः ।
विनय । समय ॥ उपायाद्ध्रस्वत्वं च ॥ संगति । कथंचित् । अक-
स्मात् । समयाचार । उपचार । समाचार । व्यवहार । संप्रदान । समु-
त्कर्षे । समूह । विशेष । अत्यय * । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्य-

* अस्यि । कयदु । एतौ शब्दावत्र गणे ऽधिको कुत्र चित् ।

ब्दात्स्वार्थं ढक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्येनोक्तार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृता-
र्जत्युच्यते । वाचिकं कथयति । वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतार्थोयामिति
किम् । मधुरा वाक् देवदत्तस्य ॥

तद्युक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थं
ऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मैव, कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म
क्रियते तत्कर्मणमित्युच्यते । अण्प्रकरणे कुलालतरुडनिषादकर्मार *
चण्डालमित्रामित्रेभ्यश्चन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुलाल एव, कौलालः ।
वारुडः । नैषादः । कर्मारः । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । साचाया-
नुजावराभूषकानुष्टुभनातुष्पाश्वरातोप्रवेयातवैकृतवारिवस्कृतायायणाय-
हायणसान्तपनाः । एते ऽणन्ताः स्वार्थिकाश्चन्दसि भाषायां वेद्यन्ते ॥

औषधेरजावै ॥ ३७ ॥

औषधिशब्दादजावै वर्त्तमानात्स्वार्थं ऽण् प्रत्ययो भवति । औषधं
पिबति । औषधं ददाति । अजाताविति किम् । औषधयः क्षेत्रे कृता
भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रज्ञानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थं
ऽण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा
विक्रते सा प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति विदित्यत्र
पठ्यते । शत्रन्तस्य विदेर्यहणं, विदेः शत्रुर्वसुरित्यत एव ज्ञापकात् प्रातिपद-
वस्वाददेशः । अन्यतरस्यायहणं वा तत्रानुवर्त्तते । तुह्योस्तातडाशिष्यन्य-
तरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उष्णिक् । प्रत्यत् । विद्वस् ।
विदन् । षोडन् । षोडश । विद्या । मनस् ॥ ओत्र शरीरे ॥ ओत्रम् ।
जुहुत् ॥ कृष्ण मृगे ॥ चिकीर्षत् । चोर । शक । योध । वत्स । धूर्त् ।

* बहुषु पुस्तकेषु वार्तिके कर्मार इति तदुदाहरणे च कर्मार इति नास्ति ।

† वत्स । पा. २ ।

वस् । इत् । मरुत् । कुङ् । राजा । सत्सन्तु । दशार्ह । वयस् ।
आतुर* । रत्नस् । पिशाच । अशनि । कार्पाण । देवता । बन्धु ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वज्ञानुवर्त्तते ।
मृदेव, मृत्तिका ॥

सन्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसेपाधिकेर्धे वर्त्तमानाद् मृच्छब्दात्स ख इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
रूपोपवादः । प्रशस्ता मृद्, मृत्सा । मृत्वा । नित्यश्चायं प्रत्ययः ।
उत्तरमूत्रे अन्यतरस्यां यद्वात् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसेपाधिकेर्धे वर्त्तमानाभ्यां
यथ सन्त्यं तिलतातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपोपवादौ ।
वृकतिः । ज्येष्ठतातिः ॥

बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बहुर्योदल्यार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच् कृस् प्रत्ययो भवति
अन्यतरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्वं कर्मादिकारकं गृह्यते ।
बहूनि ददाति, बहुशो ददाति । अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति ॥ बहु-
भिर्ददाति बहुशो ददाति । अल्पेन, अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः । अल्पशः ।
इत्येवमाद्युदाहार्यम् । बहुल्यार्थादिति किम् । गां ददाति । अश्वं
ददाति । कारकादिति किम् । बहूनां स्वामी । अल्पानां स्वामी । अर्थ-
यद्वात्प्रत्ययेभ्योऽपि भवति । भूरिशो ददाति । स्तोकाशो ददाति । बहु-
ल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ यत्र मङ्गलं गम्यते तत्राप्यं प्रत्यय इष्यते ।
बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्वोत्पायां
 शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः ।
 एकवचनात्खल्वपि । कार्षापणं ददाति, कार्षापणशः । मापशः । पादशो
 ददाति । एकार्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्षापणादयश्च परिमा-
 णशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् । घटं घटं
 ददाति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ ददाति । कार्षापणं ददाति ।
 कारकादित्येव । द्रुयोर्द्रुयोः स्वामी । कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तातसिः
 प्रत्ययो भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति ।
 वायुहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति । वासुदेवादर्जुनादित्यपि भवति । तसि-
 प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ आदितः । मध्यतः ।
 पश्चेतः । पृष्ठतः । आकृतिगणश्चायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति ।
 तच्चेदपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति । यामत आगच्छति । यामात् ।
 चोरतो विभेति । चोरात् । अध्ययनतः पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरु-
 होरिति किम् । सार्थाद्गीयते । पर्वतादवरोहति । हीयते इति विका-
 रनिर्द्देशो लहातेः प्रतिपत्त्यर्थः । जिहीतेर्मा भूत् । भूमित उज्जिहीते ।
 भूमेरुज्जिहीते । कथं मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति । नैषा पञ्चमी ।
 किं तर्हि, तृतीया । स्वरेण वर्णनं वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्कर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहो ऽतिग्रहः । अचलनमव्यथनम् । क्षेपो निन्दा ।
 अतिग्रहादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्-
 त्तरि न भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततो ऽतिगृह्यते । चारित्र्येणातिगृह्यते,
 चारित्र्यतो ऽतिगृह्यते । सुष्ठुवृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः ।

अव्यथने । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्र्येण न व्यथते
चारित्र्यतो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । तेषां वृत्तेन तिप्ता वृत्ततः
तिप्तः । चारित्र्येण तिप्तः, चारित्र्यतः तिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन तिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य
तद्वाचिनः शब्दात्पक्षे या तृतीया विभक्तिः अकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो
भवति । वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते । चारित्र्येण हीयते, चारित्र्यतो
हीयते । पापयोगात् । वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः । चारित्र्येण पापः ।
चारित्र्यतः पापः । तेषां विवक्षायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । तेषां
हि पूर्वणैव सिद्धम् । अकर्त्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठा व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा
तसिः प्रत्ययो भवति । देवा अर्जुनतो ऽभवन् । आदित्याः कर्णेतो ऽभवन् ।
षष्ठी चान्न पक्षापेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य पक्ष इत्यर्थः । व्याश्रय इति
किम् । वृत्तस्य शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्वा षष्ठी विभक्तिः तदन्ताद्वा
तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चित्कित्से-
त्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कासतः कुरु । कृद्विकातः कुरु । प्रतीकार-
मस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयन इति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

• अभूततद्भावे कृष्णस्त्रियोगे संपद्यकर्त्तरि च्चिः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावो ऽभूततद्भावः ।
संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात्मातिपदिकादभूतत-
द्भावे गम्यमाने कृष्णस्त्रिभिर्धातुभिर्व्यागे च्चिः प्रत्ययो भवति । अशुक्तः
शुक्तः संपद्यते, तं करोति शुक्ली करोति । मलिनं शुक्ली भवति । शुक्ली स्यात् ।

घटी करोति मृदम् । घटी भवति । घटी स्यात् । अभूततद्वावदति किम् ।
शुक्लं करोति । नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता । कृभ्यस्तियोगइति किम् । अशुक्लः
शुक्लो जायते । संपद्यकर्त्तरीति किम् । यावता अभूततद्वावसामर्थ्यान्ल-
भ्यतएव संपद्यकर्तृत्वम् । कारकान्तरसंपत्तौ मा भूत् । अदेवगृहे देवगृहे
संपद्यते । देवगृहस्याधेयविशेषसंबन्धेनाभूततद्वावः सत्त्वाधिकरणस्य न
कर्त्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्छिश्च प्रत्ययः । सर्वविशेष-
णसंबन्धात्पूर्वणैव प्रत्ययः सिद्धो लोपमात्रार्थे आरम्भः । अनरुः संपद्यते
तं करोति, अरु करोति । अरु भवति । अरु स्यात् । मनस् । उन्मनी
करोति । उन्मनी भवति । उन्मनी स्यात् । चक्षुस् । उच्चक्षु करोति ।
उच्चक्षु भवति । उच्चक्षु स्यात् । चेतस् । विचेती करोति । विचेती भवति ।
विचेती स्यात् । रहस् । विरही करोति । विरही भवति । विरही स्यात् ।
रजस् । विरजी करोति । विरजी भवति । विरजी स्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्वावे कृभ्यस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मि-
न्विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कात्स्न्यं गम्यमाने । यदि प्रकृतिः
कृत्स्नां विकारात्मनामापद्यतइत्यर्थः । अग्निमाद्ववति शस्त्रम् । अग्नीभ-
वति शस्त्रम् । उदकमाद्ववति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्यं
इति किम् । एकदेशेन पटः शुक्लो भवति । विभाषायहणं च्छेः प्रापकम् ।
प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयैव सिद्धः ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्छिविषये सातिः
प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारान्कृभ्यस्तिभिश्च । विभाषायहणा-
नुवृत्तेशिच्चरप्यभ्यनुज्ञायते । स च कृभ्यस्तियोगएव भवति न संपदा ।
अग्निमात्संपद्यते । अग्निमाद्ववति । उदकमात्संपद्यते । उदकमाद्ववति

लवणम् । अग्नीभवति । उदकीभवति । अथाभिविधेः कात्स्न्यस्य च को विशेषः । यत्रकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोभिविधिः । यथा ऽस्या सेना-ामुत्पातेन सर्वे शस्त्रमग्निस्तात्संपद्यते । वर्षासु सर्वं लवणमुद-
कस्तात्संपद्यतइति । कात्स्न्यं तु सर्वात्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्भावइति निवृत्तम् अर्थान्तरोपादानात् । कृध्वस्तियोगे संपदा चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्त्वामिकमित्यर्थः । स्वामि-
सामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्वृश्यते । स्वामिधि-
षवाचिनः प्रातिपदिकादांशितव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृध्व-
स्तिभिः संपदा च योगे । राजाधीनं करोति, राजसात्करोति । राजसा-
द्ववति । राजमात्स्यात् । राजमात्संपद्यते । ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्म-
णसाद्ववति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्संपद्यते ॥

देये चा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचनइत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दात-
व्यं देयं, तदधीनं देये चा प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृध्वस्तिभिः
संपदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातं तद्वदा तेषां समर्प-
णेन तदधीनं क्रियते तदा चा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति, ब्रा-
ह्मणमात्करोति । ब्राह्मणत्रा करोति । ब्राह्मणत्रा भवति । ब्राह्मणत्रा
स्यात् । ब्राह्मणत्रा संपद्यते । देयइति किम् । राजसाद्ववति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तस्थोर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः चाप्रत्ययो ऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो
द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यः चा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृध्वस्तिभिरिति
नात्र संबध्यते । सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति ।
देवेषु वसति, देवत्रा वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति ।
मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा वसति । एवमन्येषु दाह्याः । पुरुषांगच्छति,
पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति, पुरुषत्रा वसति । पुरुषगच्छति, पुरुषत्रा

गच्छति । पुरुषु वसति, पुरुषा वसति । मर्त्यान्वसति, मर्त्यत्रा वसति ।
भर्त्येषु वसति, भर्त्यत्रा वसति । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । बहुत्रा
जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्यजवराद्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनाधकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः ।
तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । द्वृच् अवराद्धं यस्य तद् द्वृजवराद्धम् ।
अवरशब्दोपकर्षे । यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनभट्टं द्वृचकं संपद्यते
तस्मादव्यक्तानुकरणादनितिपराडाच्प्रत्ययो भवति । कृभ्यस्तियोगादित्यनुव-
र्त्तते । यस्य च द्विवचने कृते द्वृजवराद्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे
भवत इति विषयसप्रमी । डाचि विवक्षिते द्विवचनमेव पूर्वं क्रियते पश्चा-
त्प्रत्ययः । पटपटा करोति । पटपटा भवति । पटपटा स्यात् । दमदमा
करोति । दमदमा भवति । दमदमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति
किम् । दुपत्करोति । द्वृजवराद्धादिति किम् । अत्करोति । अवरयहणं
किम् । खरटखरटा करोति । चपटचपटा करोति । अनिताविति किम् ।
पठिति करोति । चकारः स्वार्थः स्वरितबाधनार्थः । पटपटासि । अत्र
स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न भवति । केचिद्वृजवरा-
द्धादिति यकारं पठन्ति स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्क्षपौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो
भवति कृजो योगे नान्यत्र । पुनः कृज्यहणं भ्यस्त्योर्निवृत्त्यर्थम् । द्वितीया
करोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा
करोति । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति ।
सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृषाविति किम् । द्वितीयं करोति
पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृज इत्यनुवर्त्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुण-

शब्दे। ऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशा-
त्मातिपदिकात्कृपावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्विगुणे
त्रिलेखनं करोति क्षेत्रस्य, द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । त्रिगुणा करोति ।
कृपाविति किम् । द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृज इत्येव । कृपाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समय-
स्तस्यातिक्रमणं याचना । समयशब्दादयापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो
भवति कृजो योगे । समया करोति । यापयति, कालत्वेपं करोतीत्यर्थः ।
यापनायामिति किम् । समयं करोति ॥

सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृज इत्येव । सपत्ननिष्पत्तशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भ-
वति कृजो योगे सति । अतिव्यथनमतिपीडनम् । सपत्ना करोति मृगं
व्याधः । सपत्नं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्ता करोति ।
शरीराद्धरमपरपार्श्वं निष्क्रामयतीत्यर्थः । अतिव्यथनइति किम् । सपत्नं
वृत्तं करोति जलसेचकः । निष्पत्तं वृत्ततलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥

कृज इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्त्तमानात्कृजो योगे डाच्
प्रत्ययो भवति । निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुला
करोति पशून् । निष्कुणातीत्यर्थः । निष्कोषणइति किम् । निष्कुलान्क-
रोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृजो योगे डाच् प्रत्ययो
भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम् । सुखा करोति ।
प्रिया करोति । स्वाम्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्व-
णानुलोम्ये ऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्यइति किम् । सुखं करोति,
प्रियं करोत्यावधपानम् ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

कृञ् इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता । स्वाम्यादेश्चिन्तपीडनम् । दुःखा करोति भृत्यः । प्रातिलोम्यइति किम् । दुःखं करोति कदञ्चम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥

कृञ् इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । शूले पचति, शूला करोति मांसम् । पाकइति किम् । शूलं करोति कदञ्चम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

कृञ् इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । सत्यशब्दाऽनृतप्रतिपत्तवचनः क्व चित् शपथे च वर्तते सत्येन शापयेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्या करोति वणिक् भाण्डम् । मयैतत्कृतव्यमिति तथ्यं करोति । अशपथइति किम् । सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृञ् इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रशब्दे मङ्गलार्थः । मङ्गलं मुण्डनं करोति, मद्रा करोति ॥ मद्राञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मद्रा करोति नापितः कुमारम् । परिवापणइति किम् । मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते, यं प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्वहणेन एह्यन्तइति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । उपराज, मधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष विधिर्भवति । अनश्चेति टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति । द्विगेरिति ङीष्भवति । कटकवलयिनी । शूलनूपुरिणी * । द्वन्द्वोपता-

* काशनिर्घटनी । सकल्यचिनी । पा० २ ।

पगर्गादितर्तनिर्भवति । विधुरः । प्रधुरः । तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्मरो भवति ।
उच्छर्धुरः । नाचैर्धुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्वति ॥

न पूजनात् ॥ ६८ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते राजाहः सख्य-
प्राप्त्येवमादीन् यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवति तदा समा-
सन्ता न भवति । सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः ॥ पूजायां
अतिशयं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । परमराजः । परमगवदिति ॥
प्राग्बहुव्रीहयहणं च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ बहुव्रीहौ सकथ्यहोनिर्वमादौ
प्रातपेधा न भवति । सुसकथः । अतिसकथः । स्वतः । अत्यतः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समामान्तो न भवति । किंराजा यो
न रक्षति । किंसखा यो ऽभिदुह्यति । किंगैर्यो न वहति । किं क्षेपदिति
समामः * । क्षेपदिति किम् । कस्य राजा, किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नजस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नजः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न
भवति । अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषादिति किम् । अनृचो
माणयकाः । अधुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नजस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नजः परो यः पथिन्गब्दस्तदन्तात्तत्पुरु-
षात्समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्ता वि-
कल्प्यते । अपथम् । अपन्थाः ॥

बहुव्रीहौ संख्येये उजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तस्मादबहुगणान्तादुच् प्रत्ययो भवति ।
संख्ययाव्ययासवेति यो बहुव्रीहिस्तस्येदं ग्रहणम् । उपदशाः । उपविंशाः ।

* किं क्षेपदिति समास इत्यधिकमत्र, परं त्वयमपपाठः पदमञ्जरी दर्शनात् ।

उर्पात्रंशः । आसन्नदशः । अदूरदशः । अधिकदशः । द्वित्राः ।
 भञ्जपाः । पञ्चदशः । संख्येयइति किम् । चित्रगुः । शबलगुः । अबहु-
 गणादिति किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ इच्चप्रकरणे
 संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशाद्वयम् ॥ * ॥ निर्गतानि
 त्रिंशतः, निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य ।
 निर्गतस्त्रिंशतीहुलिभ्यो, निस्त्रिंशः खड्गः ॥

ऋक्पूरब्धूः पथामानत्ते ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहविति न स्वय्यंते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर अप
 धुर पयिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो
 ऽस्ते न । सामर्थ्यादुर एतद्विशेषणमृगादीनाञ्च भवति । अतसंबन्धिनी
 या धूस्तदन्तस्य न भवति । अनृचः । बहुचः । अर्दृज्वः । पुर । लना-
 टपुरम् । नान्दीपुरम् । अप् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर ।
 राजधुरा । महाधुरा । पयिन् । जलपथः । अनतइति किम् । अतस्य
 धूः, अतधूः । दृढधूरतः ॥ अनुचो माणवके ज्ञेयो, बहुचश्चरणाख्यायाम् ॥
 अनुचो माणवकः । बहुचो ब्राह्मणः । अनुक् साम । बहुक् सूक्तमित्यत्र न
 भवति ॥

अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोमः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अत्र इत्येवंपूर्वात्सामान्तालोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो
 भवति । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलो-
 मम् । अवलोमम् ॥

ऋणोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

ऋणाभूमः । पाण्डुभूमः । उदभूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ।
 नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः ॥ भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते ॥
 द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् ॥ अन्यत्रापि च दृश्यते ॥
 पद्मनाभः । कर्णनाभः । दीर्घरात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत्सर्वमिह
 योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

अष्टांशो ऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र यो ऽतिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो
भवति । लवणात्तम् । पुष्करात्तम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः* ।
अदर्शनादिति किम् । ब्राह्मणात्ति । कथं कबरात्तं गवात्तमिति । अश्वा-
दीनां मुखप्रच्छादनायं बहुच्छिद्रं कबरात्तं तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण
च । नैपदोषः । चतुःपर्यायवचना दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचन ईहाश्रीयते ॥
अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहकर्त्तामवाङ्मनसाक्षि-
भुवदारगशेर्वष्टीवपदष्टीवनक्तदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसर-
जसनिश्चयेसपुरुषायुषह्यायुषच्यायुषर्ग्यजुषजातोत्तम-
होत्तष्टद्धोत्तोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

अचप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपा-
तनादेव प्रतिपत्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्प्रविद्धमानानि
वा चत्वारि यस्य सोचतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः ।
शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वः । स्त्री
च पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानिति ।
धेनुश्च अनड्वांश्च, धेन्वनडुहौ । ऋक्च साम च ऋक्सामे । वाक्च मन-
श्च, वाङ्मनसे । अक्षि च भुवौ च, अक्षिभुवम् । दाराश्च गावश्च, दार-
गवम् । ऊरू च अष्टीवनौ च ऊर्वष्टीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ
च अष्टीवनौ च पदष्टीवम् । पादस्य पद्मावो निपात्यते । नक्तं च दिवा
च, नक्तदिवम् । सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययोः समासोपि निपातनादेव । रात्रौ
च दिवा च रात्रिदिवम् । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च
दिवौ च, अहर्दिवम् । ननु च पर्यायावैतौ कथमनयोद्वन्द्वः, वीक्षायां द्वन्द्वौ
निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एको ऽव्ययीभावः साकल्ये । सरजसम-
भ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति । सह रजसा, सरजः पङ्कजमिति ।
ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो, निश्चयेमम् । निश्चयेस्कः पुरुष इत्यत्र न

* उपमितमित्यारभ्य समास इत्यन्तायमपपाठः पदमञ्जर्या दर्शनात् ।

भवति । सतः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे न भवति ।
 पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगु । द्वे आयुषी समाहृते द्वायु-
 षम् । आयुषम् । इह न भवति । द्वयोरायुः, द्वायुःस्त्रायुरिति । ततो
 द्वन्द्वः । चञ्च यजुश्च चण्डयजुषम् । इह न भवति । चण्डयजुरस्योन्मुग्ध्य
 चण्डयजुस्त्वुग्ध्यः । जातार्तादूर्वपदा उत्तशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः । जा-
 तोक्तः । महोक्तः । वृद्धोक्तः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्ता ब्राह्मणः ।
 महोक्ता, वृद्धोक्तेति । ततोव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिलो-
 पाभावः, संप्रसारणे निपातनादेव । ततः सप्रमीसमासः । गोटे श्वा
 गोष्ठश्चः ॥ चतुरो उत्प्रकरणे अुपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचतुराः ।
 उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥

• ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात्समासादच्प्रत्ययो
 भवति । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पल्ल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 पल्ल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अवसमन्त्येभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सम् अन्य इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात्समासादच्
 प्रत्ययो भवति । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्यतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परो यो वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो
 भवति । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।
 स्वभावाच्चेह श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रे-
 यसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्वोवसीयसमित्यस्यैव
 पर्यायः ॥

अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहशब्दस्तदन्तात्समासादच्
 प्रत्ययो भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेहरसं सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदु-
रःशब्दः सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थं वर्त्तते इत्यर्थः । उरमि वर्त्तते ।
विभक्त्यर्थे यदव्ययमिति समासः, प्रत्युरसम् । सप्तमीस्यादिति किम् ।
प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायासे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयासे ऽभिधेये । अनुगवं यात-
म् । यत् चायाम् इति समासः । आयामइति किम् । गवां पश्चा-
दनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अत्र-
प्रत्ययटिनापः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा
वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्विकृतौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः ।
त्रिस्तावा वेदिः । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ।
प्रगतो ऽध्वानं, प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् ।
उपसर्गादिति किम् । परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्थाङ्गुलैः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादिरव्ययादेः ताच् प्रत्ययो भवति ।
द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य, द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । तद्वितार्थ इति समासः ।
प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रवो लापः । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो,
निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्येति किम् । पञ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः
पुरुषः । तत्पुरुषाधिकारश्च, द्वन्द्वान्वदपहान्तादिति यावत् ॥

अहस्सर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च राचेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारात्संख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्यहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वं रात्रेः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वापराधरेति समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येति समासः । एवं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेः खल्वपि । द्वे रात्री समाहृते, द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नोरात्रः ॥

अहोह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याह इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्ययमृश्यन्ते । सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । नह्यहःशब्दात्परोहःशब्दः संभवति । संख्यायास्तावत् । द्वयोरहोर्भवे, द्वहः । त्रहः । अव्ययात् । अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । निरहः । सर्वोहः । पूर्वोहः । अपराहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात्प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याहःशब्दस्याहोदेशो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनी समाहृते, द्वहः । त्रहः । समाहारइति किम् । द्वयोरहोर्भवे, द्वहः । त्रहः । तद्वितार्थ इति समासे कृते ऽण आगतस्य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्देन्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । एकाहः । के चित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति । संख्याताह इति ॥

राजाहसखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजन् अहन् सखिं इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति । महाराजः । मद्राजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ब्राह्मणसखः । इह कस्माच्च भवति मद्राणां राज्ञी, मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोति । लञ्चत्तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्य सवर्णदीर्घार्थे प्रथमं प्रयोगं कुर्वन्नेतद् ज्ञापयति यस्याकार्षेण सवर्णदीर्घत्वं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

• गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गोशब्दान्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुक्प्रयोगे न भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीतमित्यागतस्यार्ह्यस्य ठको ऽध्यट्पूर्वद्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणं किम् । सुबलुकि प्रतिषेधो मा भूत् । राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुग्रहणं किम् । तद्धितएव मा भूत् । पञ्चयो गोभ्य आगतं पञ्चगवह्व्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगवह्व्यम् । दशगवमयम् ॥

अथाख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥

उरः शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दो ऽथाख्यायां भवति । अयं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । एवमन्यो ऽपि प्रधानभूत उरश्शब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । हस्त्युरसम् । अथाख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः, देवदत्तोरः ॥

अनोश्माथस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥

अनस् अश्मन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात्तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृताश्म इति जातिः । पिण्डाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लोहितायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा । जातिसंज्ञयोरिति किम् । सदनः । सदश्मा । सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्षणः ॥ ८५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तत्तन्शब्द-
स्तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तत्ता, ग्रामतत्तः । बहूनां
माध्याह्न इत्यर्थः । कुट्टां भवः कौटः, तस्य तत्ता, कौटतत्तः । स्वतन्त्रः
कर्मजीवी । न कर्षाच्चत्प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् ।
राजस्तत्ता ॥

अनेः शुनः ॥ ८६ ॥

अतिशब्दात्परो यः श्वशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति ।
अतिक्रान्तः श्वान, मतिश्चो वराहः । जवयानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः ।
सुष्ठु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ८७ ॥

उपमानवाची यः श्वशब्देऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट्
प्रत्ययो भवति । आकर्षः श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं
व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानादिति किम् । न श्वा, अश्वा लोपः ।
अप्राणिष्विति किम् । वानरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सकथ्यः ॥ ८८ ॥

उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्रियशब्दश्चकारादुपमानाच्च,
तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसकथ्यम् । मृगस-
कथ्यम् । पूर्वसकथ्यम् । उपमानात्बल्वपि । फलकमिव सक्रिय, फलकसकथ्यम् ॥

नाशे द्विगोः ॥ ८९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोऽष्टम्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ
समाहृते, द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां
नौभ्यामागतं, द्विनावरूपम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् । राजनौः ।
अतद्वितलुकीत्येव । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ॥

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥

अर्द्धशब्दत्परो यो नैशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति ।
अर्द्धं नाधः अर्द्धं नाधम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । परवर्त्तिङ् न भवति
नाकाश्रयत्वान्निङ्गस्य ॥

स्वार्थाः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरट्वाच्चेति द्वयमश्रनुवर्त्तते । स्वारीशब्दान्ताद् द्विगोरट्वाच्च
परो यः स्वारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां
मतेन । द्वे स्वार्थे समाहृते द्विस्वार्म् । द्विस्वारि । त्रिस्वार्म् । त्रिस्वारि ।
अर्द्धे स्वार्था, अर्द्धस्वार्म् । अर्द्धस्वारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति ।
द्वयञ्जली समाहृतौ, द्व्यञ्जलम् । अञ्जलम् । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्ज-
लिः, द्व्यञ्जलिः । अतद्वितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीता, द्व्यञ्ज-
लिः । अञ्जलिः । प्राचामित्येव । द्व्यञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अनन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति छन्दसि
विषये । हस्तिचर्मं जुहोति । चर्मचर्मं ऽभिपिञ्चति । अमन्तात् । देव-
च्छन्दसानि । मनुष्यच्छन्दसानि । अनमन्तादिति क्रिम् । विल्वदाह
जुहोति । नपुंसकादिति क्रिम् । सुत्रामाणं पृथिवीं व्यामनेहमम् ॥ अन-
मन्तात्तत्पुंसकाच्छन्दसि वावचनम् ॥ * ॥ ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्म-
सामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति समासेन वेद्वत्त्वो जान-
पदत्वमाख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपद
शब्दः पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराप्रेष ब्रह्मा, सुरापूब्रह्मः ।

अवन्तिब्रह्मः । * योगविभागात्सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति
किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट्च प्रत्ययो भवत्यन्यत-
रस्याम् । कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो
ब्रह्मन्शब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चर्गान्ताद् दकारान्तात् पका-
रान्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे दर्शने
नेतरैतरयोगे । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वचम् । सक्च त्वक्च, सक्त्वचम् ।
श्रीस्रजम् । इडूर्जम् । वागूर्जम् । समिदृपदम् । संपद्विपदम् । वभि-
प्रुषम् । छत्रोपानहम् । धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वादिति किम् । तत्पुरुषान्मा
भूत् । पञ्च वाचः समाहृताः, पञ्चवाक् । चुदषहान्तादिति किम् । वाक्-
समित् । समाहारइति किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे ।
शरदः समीपम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् ।
अव्ययीभावइति किम् । परमशरत् । ये ऽत्र क्रयन्ताः पठन्ते तेषां नि-
त्यार्थं ग्रहणम् । स्वयंते चेदमव्ययीभावग्रहणं प्राग्बहुब्रीहेः । 'शरत्' ।
विपाश । अनस् । मनस् । उपानह । दिष् । हिमवत् । अनहुह् । दिशू ।
दृशू । चतुर् । यद् । तद् । जराया जरस् ॥ सदृश ॥ प्रतिपरसमनुभ्यो
ऽन्ताः ॥ पथिन् । प्रत्यक्षम् । परोक्षम् । सभक्षम् । अन्यक्षम् । प्रतिपथम् ।
परपथम् । संपथम् + अनुपथम् ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

अवन्तादव्ययीभावाट् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् ।
अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अवन्तं यत्रपुंसकं
तदन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां ट् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेषां
नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां
ट् प्रत्ययो भवति । नद्याः समीपम्, उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमा-
सम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

भ्यः ॥ १११ ॥

भय इति प्रत्याहारग्रहणम् । भयन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां ट्
प्रत्ययो भवति । उपसमिधम् । उपसमित् । उपदृषदम् । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाट् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य
मतेन । अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं
पूजार्थम् । विकल्प्योऽनुवर्त्ततेत्येव ॥

बहुव्रीहौ सकृद्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गावाची यः सक्रियशब्देऽतिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच्
प्रेत्यैषी भवति समासान्तः । अयमर्थोभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टावभक्तीनि
पदानि । दीर्घं सक्रिय यस्य, दीर्घसक्रियः । कल्याणात्तः । लोहितात्तः ।
विशालात्तः । बहुव्रीहाविति किम् । परमसक्रियः । परमातिः । सक्रिय-
त्वेरिति किम् । दीर्घजानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् । दीर्घसक्रिय
शकटम् । स्यूलादिरितुः । टचि प्रकृते षज्यग्रहणं स्वार्थम् । सक्रियस्य स्त्री ।

दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तादात्तता
विधीयते तत्र यस्मिन्यत्ते नास्त्युदात्तत्वं तत्र ङीप् सत्युदात्तनिवृत्तिस्वर-
स्याभावादनुदात्तः श्रूयेत । ङीप् तु सर्वत्रादात्तः सिद्धो भवति । बहु-
व्रीहियहणमापादपरिसमाप्तेरनुवर्त्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षप्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि
समासार्थः । द्वाङ्गुलं दारु । अङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिमदृशव-
यवं धान्यादीनां वित्तेषणकाष्ठमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारु-
णस्तत्र तद्वित्तार्थ इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यत्रा भवितव्यम् ।
दारुणीति किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति
समासान्तः । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । उच्चैर्मूर्द्धा ॥

अप्पूणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीयहणेन गृह्यन्ते । प्रमा-
णीति स्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति
समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां राज्ञीणां ताः कल्याणीपञ्चमा
रात्रयः । कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटु-
म्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
यत्रान्यपदार्थं पूरण्यनुप्रविशति न केवलं वार्त्तेपदार्थ एव तत्र पूरण्याः
प्राधान्यम् । पुंषद्वार्षप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह न भवति ।
कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्यत्ते कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥ नेतुर्नेतृ-
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मृगो नेता आसां, राज्ञीणां, मृगनेत्रा रात्रयः ।
पुष्पनेत्राः । नक्षत्रादिति किम् । देवदत्तनेतृकाः ॥ हन्दिमि च नेतुर्नपुं-
ख्यानम् ॥ * ॥ बृहस्पतिनेत्रा देवाः । सोमनेत्राः ॥ मासाद्वृत्तिप्रत्ययपूर्वप-
दाटुज्विधिः ॥ * ॥ पञ्चको मासे ऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः ।

दशकमामिकः । सो ऽस्यांशवसुभृतय इति संख्याया अतिशदन्तायाः
वत् ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोभः ॥ ११७ ॥

अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोभन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर-
प्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोभान्यस्यान्तर्लोभः प्रावारः । बहिर्लोभः
पटः ॥

अञ्जनासिकायाः संज्ञायां नमं चास्यूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेश-
मापद्यते । अस्यूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत्स्यूलशब्दः त्वरा नासिका
भवतीति । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । दुरिव नासिका ऽस्य, दुर्गमः । *
वाद्भ्रांणमः । पूर्वपदात्संज्ञायास्य इति गत्वम् । गोनमः । संज्ञायामिति
किम् । लुङ्नासिकः । अस्यूलादिति किम् । स्यूलनासिको वराहः ॥ खर-
खराभ्या नस् वक्तव्यः ॥ ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ पत्ने ऽप्रत्ययोपेक्ष्यते ॥
खुरणमः । खरणसः ॥ शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति निगमद-
ष्यते ॥

उपसर्गाच्च । ११९ ॥

उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति
नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञार्थं वचनम् । उचता नासिका
ऽस्य, उचसः । प्रणसः । उपसर्गाद्बहुलमिति गत्वम् ॥ वेदो वक्तव्यः ॥ * ॥
विगता नासिका ऽस्य विगः ॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रणीप्रदाज-

पदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसप्रामा अप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्य-
दपि च टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः ।
शोभनं खो ऽस्य, सुश्वः । शोभनं दिवा ऽस्य सुदिवः । शारेरिष कुक्षि-

* खरणमः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

रस्य, शारिकुतः । चतस्रो ऽश्रयो ऽस्य, चतुरश्रः । एण्याइव पादावस्य,
एणीपदः । अजस्येव पादावस्य, अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य
प्रोष्ठपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थ्यशब्दौ तदन्ताद्बहु-
व्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य,
अहलः । अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमानं
सक्थ्यस्य, असक्थ्यः । असक्थ्यः । दुःसक्थ्यः । दुःसक्थ्यः । सुसक्थ्यः ।
सुसक्थ्यः । हलिशक्त्योरिति केचित्पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य, अशक्तः ।
अशक्तिः । विरूपा शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना शक्तिरस्य,
सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ
तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजा
ऽस्य, अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधा ऽस्य, अमेधाः ।
दुर्मेधाः । सुमेधाः । नित्यग्रहणं किम् । यावता पूर्वसूत्रे ऽन्यतरस्याग्रहणं
नैव स्वयंते । एवं तर्हि नित्यग्रहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते ॥

आत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधमः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाऋन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति ऋन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निर्धृतिमाविशेऽन-
ऋन्दसीति किम् । बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्प्रत्ययो भवति समा-
सान्तः । कल्याणो धर्मास्य, कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा । केवलादिति

क्रिम् । परमः स्वो धर्मा ऽस्य परमस्वधर्मः । यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मास्येति । एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते केवलात्पदादौ धर्मशब्दे न पदसमुदायात्, तदन्ताद्बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भा सुहरितवृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्मेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते । जम्भशब्दे ऽभ्यवहार्यवाची दन्तविशेषवाची च । शोभनो जम्भो ऽस्य, सुजम्भा देवदत्तः । शोभनाभ्यवहार्यः शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा । वृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने वृणमिव जम्भो ऽस्य, सोमइव जम्भास्येति विग्रहीतव्यम् । सुहरितवृणसोमेभ्य इति क्रिम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे । लुब्धो व्याधः । दक्षिणेर्मा मर्मस्य, दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्मं व्रणमुच्यते । दक्षिणमङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोगइति क्रिम् । क्षिणेर्मं शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूपइत्ययं बहुव्रीहिरुच्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेशि । कचाकचि । मुसलैश्च मुसलैश्च प्रवृत्त्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि । दण्डादण्डि । तिष्ठन्नुपभृतिष्वयमिच्छप्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्डादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्डादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्डादिभ्य इति तादर्थ्यं एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्डार्थमिच् प्रत्ययो भवति । तथा भवति यथा द्विदण्डादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषे ऽवरुध्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति । द्विमुसलि

प्रहरति । इह न भवति । द्विदण्डा शालेति । बहुव्रीह्यधिकारेपि तत्पु-
 रुषात्क चिद्विधानमिच्छन्ति । निकुच्य कर्णौ धावति । 'निकुच्यकर्णौ
 धावति । प्रोक्ष्य पादौ हस्तिनं वाहयति । प्रोक्ष्यपादि हस्तिनं वाहयति ।
 मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । द्विदण्ड । द्विमुसलि । उभाञ्जलि । उभ-
 याञ्जलि । उभाकर्णौ । उभयाकर्णौ । उभादन्ति । उभयादन्ति । उभा
 हस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु । उभया-
 बाहु । एकपदि । प्रोक्ष्यपदि । आच्छपदि । सपद्भि । निकुच्यकर्णौ ।
 संहतपुच्छि । उभाबाहु उभयाबाहुति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः ।
 प्रत्ययलक्षणैनाव्ययीभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्जुः ॥ १२९ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुरादेशो भवति समा-
 सन्ते बहुव्रीहौ । प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रजुः । संजुः ॥

ऊर्ध्वादिभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा जुरित्ययमादेशो भवति ।
 ऊर्ध्वे जानुनी अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजुः ॥

ऊधमो ऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति समासान्तः । कुण्ड-
 मिव ऊधो ऽस्याः, मा कुण्डोधी । घटोधी ॥ ऊधमोनङि स्त्रीग्रहणं
 कर्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । महाधाः पर्जन्यः । घटोधि धैनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति । शार्ङ्गे धनुरस्य,
 शार्ङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । पुण्यधन्वा । अधिज्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङ्गादेशो वा भवति संज्ञायां विषये ।
 पूर्वण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढ-
 धन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहोर्निङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य,
युवजानिः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्तेदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो
भवति समामान्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो
गन्धो ऽप्य, उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति
किम् । तीव्रगन्धो वातः ॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥ तेन
शोभनो गन्धो ऽप्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समामान्तो
बहुव्रीहौ समासे । सूपो ऽल्पो ऽस्मिन्सूपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मि-
न्भोजने घृतम्, घृतगन्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समामान्तो
बहुव्रीहौ समासे । पदस्येव गन्धो ऽप्य, पदगन्धिः । उत्पन्नगन्धिः ।
करोपगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानादुत्स्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य
लोपो भवति समामान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य
अपमानान्ततः विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् ।
अहस्यादिभ्य इति किम् । हस्तिपादः । कटोलपादः । हस्तिन् ।
कटोल । गण्डोल । गण्डोलकः । महिला । दासी । गणिका । कुसूल ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठन्ते समुदाया एव । तत्रैव

सूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भप-
द्यादयः सिद्ध्यन्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः स्त्रियामेव
तत्र ङीष्प्रत्यये एव नान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यन्त्रेहोपमानपूर्वं
संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थे वचनम् । पादन्यत-
रस्यामिति विकल्पो न भवति । कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी ।
जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी ।
कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी ।
कृष्णपदी । द्रोणपदी । द्रुपदी । शक्रपदी । सूपपदी । पञ्चपदी ।
अर्वपदी । स्तनपदी * ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति
समासान्तः । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥
वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो
भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । चकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्ता-
वस्य, द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः,
सुदन् कुमारः । वयसीति किम् । द्विदन्तः कुञ्जरः † ॥

हृन्दसि च ॥ १४२ ॥

हृन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो
बहुव्रीहौ समासे । पञ्चदन्तमालभेत । उभयदन्त आलभेत ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थं संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो
भवति । अयोदती । फालदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती ।
स्निग्धदन्ती ॥

स्थूलपदी । सूत्रपदी । कलहंसपदी । द्विपदी । विषपदी । सुपदी । सूकरपदी ।
मूषीपदी । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे अधिकाः ॥

† सुदन्तो दाक्षिणात्यः । इति प्रत्युदाहरणं पुस्तकान्तरे अधिकम् ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्यावं अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत्, इत्ययमादेशो भवति विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको निर्दीप्तिः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुङ्कुलायदन् । कुङ्कुलायदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् । वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तममुञ्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिदन्तः । मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्यायां लोपः ॥ १४६ ॥

कुकुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्यायां गम्यमानायाम् । कालादिहता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्या इत्युच्यते । असञ्जातं ककुदमस्य, असञ्जातककुत् । बाल इत्यर्थः । पूणककुत् । मध्यमवया इत्यर्थः । उन्नतककुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलककुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिककुत् । नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः । अवस्यायामिति किम् । श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते ऽभिधेये । त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुत्पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते । न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुत् । किं तर्हि संज्ञेया पर्वतविशेषस्य । पर्वतइति किम् । त्रिककुदो ऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् त्रि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ

ममसे । उद्धतं काकुदमस्य, उत्काकुत् । विकाकुत् । तालु काकुद-
मुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४८ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ स
ममसे । पूर्णं काकुदमस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रमित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुर्हृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रमित्रयोरभिधेययोः ।
सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्वाचो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दा-
त्परस्य । शोभनं हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृदमित्रम् ।
मित्रमित्रयोरिति किम् । सुहृदयः कारुणिकः । दुर्हृदयश्चोरः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढमुरो ऽस्य
व्यूढारस्कः । प्रियसर्पिष्कः । अवमुक्तोपानत्कः । पुमान् अनङ्गान् पयो
नौलत्मीरिति विभक्त्यन्ताः पठ्यन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्,
एकवचनान्तानामेव ग्रहणमिह विज्ञापेत द्विवचनबहुवचनान्तानां मा
भूदिति । तत्र शेषाद्विभाषेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् ।
द्विपुंस्कः । बहुपुमान् । बहुपुंस्कः । उरस् । सर्पस् । उपानह् । पुमान् ।
अनङ्गान् । नौः । लत्मीः । दधि । मधु । शालिः ॥ अर्याचक्रः ॥
अनर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इवन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो
दण्डिनो ऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्त्रि-
मिका नगरी । बहुवाग्मिका सभा । स्त्रियामिति किम् । बहुदण्डी राजा ।
बहुदण्डिकः । शेषाद्विभाषेत्येतद्भवति ॥

नद्यतश्च ॥ १५३ ॥

नद्यन्ताद्बहुव्रीहेर्लकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बहूः कुमार्यो

ऽस्मिन्दशे बहुकुमारीको देशः । बहुब्रह्मबन्धूकः । स्रुतः खल्वपि । बहु-
कर्तृकः । तत्कारः सुखमुखेच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा
काप्रत्ययो भवति । बहूः खट्वा अस्मिन्बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुवी-
णाकः । बहुखट्वाकः । बहुमालाकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वाकः । बहुमालः ।
बहुवीणाः । कथमनृकं साम बहुकं सूक्तमिति, यावता विहितो ऽत्र
सामान्येन समामान्त स्रज्परिति । नैवदस्ति । विशेषे स दृश्यते,
अनृचा माणवको ज्ञेयो बहुचक्षुरणाख्यायामिति । शेषादिति किम् ।
प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण
प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । विश्वे देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयशाः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषि-
ध्यते । बहवः श्रेयांसो ऽस्य बहुश्रेयान् । शेषाद्विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः ।
बहूः श्रेयस्या ऽस्य बहुश्रेयसी । नद्वानश्चेत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न
भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवादिति वचनात् ॥

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेर्णे या भ्रातृशब्दो वर्तते तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न
भवति । वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते । शोभने भ्राता ऽस्य सुभ्राता ।
वन्दित इति किम् । मूर्खभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

चतुःशतान्दसि ॥ १५८ ॥

चतुर्वर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्चतुःशतान्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति ।
हता माता ऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १५८ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दे तदन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो न भवति । बह्व्यो नाड्यो ऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्यावा । धमनीवचनस्तन्त्रीशब्दः । स्वाङ्गइति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयते ऽस्यामिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधने ऽयं ल्युट् । तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः कम्बलः । अपनीतशलाकः । समाप्तवानः प्रत्यशो नवक उच्यते ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थश्चरणः ॥

समाप्तः पञ्चमो ऽध्यायः ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

आधिकारो ऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्व्यामः प्राक्प्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच । इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशः । एको ऽच् यस्य सो ऽयमेकाच् इत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवो भवतीति साच्कस्यैव द्विवचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच् तेनैव तदवयवो ऽच्शब्दः पश्चद्व्यश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं तर्हि समुदायैकाजेव । तथाहि ।

सङ्गच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायो ऽनुग्रहते । पपाचेत्यत्र प्रथमतः
व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय आरेत्यत्रैकाचत्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव ।
द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदं, मावृत्तिसंख्या हि द्वे इति विधीयते । तेन स
एव शब्दो द्विरुच्चार्यते न च शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते ॥

अजादेद्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनपवादे ऽयम् । अजादेद्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम-
धिक्रियते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भव-
तः । अटिठिपति । अशिशिपति । अरिरिपति । अर्त्तः स्मिपृर्त्तृञ्चशां
सनीति इट् क्रियते तस्मिन्कृते गुणे च रपरत्वे च द्विर्वचनेचीति स्यानि-
वद्भावः प्राप्नोति । तत्र प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्ते ऽचीत्युच्यते । न
चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं तर्हि कार्यं । न च कार्यं निमित्तत्वेना-
श्रीयते । तथाहि । क्विचिमित्तयोर्गुणवृद्धोः प्रतिषेधो विधीयमानः शयि-
तेत्यत्र न भवति, नहि कार्यणः शीडो गुणं प्रति निमित्तभावा इति ।
अत्र के चिदजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीमिच्छन्ति, अच्चासावादिश्वे-
त्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां द्वितीयस्येति वि-
स्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवभूतानां न्द्राणां त-
दन्तर्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिपिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचो
ऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिपति । अडिडिपति ।
अर्चिचिपति । न्द्रा इति किम् । ईचिचिपते । संयोगादय इति किम् ।
प्राणिणिपति । अनितेरुभौ साभ्यासस्येति णत्वम् । अजादेरित्येव । दि-
द्रासति । के चिदजादेरित्यपि पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य
प्रयोजनम् । इन्दिद्रीयिपतीति । अजादेरनन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरु-
च्यतएव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति । क्यच् । तदन्तात् । इन्दी-
यितुमिच्छतीति सन् ॥ बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उञ्जि-

जिषति । यद्वा बकारोपध उज्झिरूपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः । दकारो-
पधोपदेशे तु न वक्तव्यः । बत्वं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ 'यकारपरस्य
रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरायते । अन्तरव्यतिशू-
र्णातीनामुपसंख्यानमिति यङ् । तत्र यङि चेति गुणस्तत्र द्विवचनम् ॥
ईर्ष्यतिस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कस्य तृतीयस्य, के
चिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्ययिषति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति
व्याचक्षते । ईर्ष्ययिषति ॥ कण्ठ्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्ठूयिषति । असूयिषति ॥ वा नामधातूनां
तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अश्वीयिषति । अशि-
श्वीयिषते । अपर आह ॥ यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥
पुपुत्तीयिषति । पुतिर्त्तीयिषति । पुत्तीयिषति । पुपुतिर्त्तीयिषति ।
पुत्तीयिषति ॥

पूर्वाभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थोदिह प्रथमतः जायते । तत्र
प्रत्यासत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्थः पूर्वाऽवयवः सोऽभ्यास-
संज्ञा भवति । पपाच । पिपत्तति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् ।
अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र लोपोऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेयहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे
विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् ।
दधत् । उभेयहणं किम् । नेतिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये
यथा स्यात् प्रत्येकं पर्यायेण वा मा भूदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तान्म-
मादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवो
ऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्ष

भक्तदमनयोरित्यतः प्रभृति षेवीङ् वेतिना तुल्येति यावत् । जतति ।
जायति । दरेद्वति । चकासति । शासति । दीध्यते । वेव्यते । इत्यत्राभ्य-
स्तानामादिरित्येष स्वरः प्रयोजनम् । दीधादिति च शतरि व्यत्ययेन
संपादिते नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ॥

तुजादीनां दीर्घा अभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेदीर्घाभ्यासस्य
न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यामस्य दीर्घः
माधुर्भवति । तूतुजानः । मामहानः । अनङ्गान् दाधा । स्वधां मीमाय ।
दाधार । स तूताव । दीर्घस्वेषां कुन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते ततो
ऽन्यत्र न भवति । तुतेज शबलात् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरेव यव य प्रथमस्यैकाच्चा द्वितीयस्य वा
यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोणुनाव । वाच्य ऊर्णार्णुवद्वाव
इति वचनाद् ऊर्णतिरिजाद्वेत्याम् भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता ।
हर्त्ता । धातेरिति किम् । ससुवांसे विश्विखरे । सोममिन्द्राय दुन्विरे ।
अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णे नानाव वृषभो यदीदम् । नानूयतेनानाव ।
समान्या मरुतः संमिमितुः । लिटि उच्यते ॥ द्विवचनप्रकरणे कुन्दसि
वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ॥

सन्यडोः ॥ ९ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्यडोरिति च पठ्यन्तेमेतत् । सच-
न्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरेव यवस्य प्रथमस्यैकाच्चा द्वितीयस्य
वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपत्ति । पिपतिषति । अरिषति । उन्दि-
दिषति । यङन्तस्य । पापच्यते । अटत्यते । यायज्यते । आरायते । प्रो-
णुनूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । लोलूयिषते ॥

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ परतो ऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । बिभेति । जिह्नेति ॥

चडि ॥ ११ ॥

चडि परतो ऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । ज्ञाटिठत् । आशिशत् । आर्दिदत् । पचादीनां ण्यन्तानां चडि कृते णिलिप उपधाह्रस्वत्वं द्विर्वचनमित्येवं कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च सन्ध्वल्लघुनि चङ्परइति सन्ध्वद्वावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्यानिवद्वावाच प्रतिषिध्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्यानिवद्वावो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणादिष्टादचः पूर्वोभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्विर्वचने ऽवोति स्यानिवद्वावाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्यर्थ ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्चन्द्रसि भाषायां चाविशेषेण निपात्यन्ते । दाश्वानिति दाश्च दानइत्येतस्य धातोः कृमावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यन्ते । दाश्वानि दाशुषः सुतमिति । साह्वानिति पृह मर्षणइत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान्बलाहकः । मीढ्वानिति मिह सेचनइत्येतस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ठत्वं च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय, मृडय । एकवचनमन्तम् ॥ कृत्रादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कृपतेनेनेति चक्रम् । चिक्रिदम् । कृत्रः कृदिश्च घञर्थे कविधानमिति कः प्रत्ययः ॥ चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्यवत्त्वाभ्यासस्य ॥ * ॥ चरादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हलादिःशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः ।

वदावदः ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन चरः पुरुषः । चनो रथः । चलं
यानम् । वशे मनुष्यः । इत्येवमाद्यापि सिद्धं भवति ॥ हन्तेर्घञ्च च ॥ * ॥
हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतो ऽभ्यासस्य च हकारस्य द्वित्वमाकु चागमो
भवति । परस्याभ्यासाच्चेति कृत्वम् । घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥
पाठेणिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाठेरचि परतो द्वे भवतो
णिलुक् भवति । अभ्यासस्यवोगागमो दीर्घश्च भवति । पाठूपठः ॥

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोस्तत्पदयोस्तत्पुरुषे समासे ष्यङः संप्रसारणं
भवति । यणः स्याने इग् भवतीत्यर्थः । कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धी-
पतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । कारीषस्यैव गन्धो ऽस्य
कुपदस्यैव गन्धो ऽस्येति बहुव्रीहिस्तत्रोपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, कारी-
षगन्धेरपत्यमित्यण् तदन्तात्स्त्रियामणिज्जरनार्पयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्र-
इति ष्यङ् ततश्चापि विहिते षष्ठीसमासः संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम् ।
ष्यङ् इति किम् । इभ्यापुत्रः । तन्निपापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् ।
कारीषगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुषइति किम् । कारीषग-
न्ध्यापतिरस्य गामस्य, कारीषगन्ध्यापतिरयं गामः । ष्यङ् इति स्त्रीप्रत्यय-
ग्रहणं स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स वि-
हितस्तदादेरित्येव नियमो नास्ति तेन परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः परम-
कारीषगन्धीपुत्रः । परमकारीषगन्धीपतिरित्यापि भवति । उपसर्जने तु
ष्यङि न भवति । अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्य पुत्रो
ऽतिकारीषगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीषगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्याः केवलयोस्तत्-
पदयोगिदं संप्रसारणं, तदादौ तदन्ते च न भवति कारीषगन्ध्यापुत्रकुलं
कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इति । ष्यङन्ते यद्वाप्यन्ये यणः सन्ति तथापि ष्यङ्
ग्व संप्रसारणं निर्दिश्यमानस्याद्वेशा भवतीति । संप्रसारणमिति चाधि-
क्रियते विभाषा परेरिति यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

ष्यङः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुगञ्ज उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे

ष्यङः संप्रसारणं भवति । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीषगन्धीबन्धुः । कौमु-
दगन्धीबन्धुः । बहुव्रीह्यादिति क्रिप् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः । कारीषग-
न्ध्याबन्धुः । अत्रापि पूर्ववदेव । परमकारीषगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अति-
कारीषगन्ध्याबन्धुरिति च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः कारीष-
गन्ध्यापरमबन्धुरिति । बन्धुनीति नपुंसकनिङ्गानिर्देशः शब्दरूपापेक्षया
पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयं बन्धुशब्दः ॥ मातृमातृकमातृषु ॥ * ॥ ष्यङः संप्रसारणं
भवति विभाषया बहुव्रीह्यादेव । कारीषगन्ध्या माता ऽस्त्वयि बहुव्रीहौ
कृते एतस्मादेवोपसंख्यानात् पते मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चित्क-
रणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्वं बाधते । मातृमातृकशब्दयोश्च
भेदेनापादानाद् न दृढतश्चेति कबपि विकल्प्यते । कारीषगन्धीमातः ।
कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारी-
षगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते । ष्यङ इति निवृत्तम् । वचि । वच परि-
भाषणे । ब्रुवो वचिरिति च । स्वपि । जिष्वप् शये । यजादयो, यज
देवपूजासंगतिकरणदानेष्वित्यतः प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्व-
पियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि । उक्तः ।
उक्तवान् । स्वपि । सुप्तः । सुप्तवान् । यज । इष्टः । इष्टवान् । वप् ।
उप्तः । उप्तवान् । वह । ऊठः । ऊठवान् । वस । ऊषितः । ऊषित-
वान् । वेज् । उतः । उतवान् । व्येज् । संवीतः । संवीतवान् । ह्वेज् ।
हूतः । हूतवान् । वद । उदितः । उदितवान् । टुओशिव । शूनः ।
शूनवान् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते । तेनेह न
भवति । वाच्यति वाचिक इति ॥

अच्चिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जातीनां
डिति च ॥ १६ ॥

यह उपादाने, ज्या वयोहानौ, वेजो वयिः, व्यध ताडने, वश

कान्तौ, व्यच व्याजीकरणे, ओअश्चू हेदने, प्रच्छ चीप्सायां, भ्रस्ज पाके,
इत्येतेषां धनूनां इति प्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति ।
यह । गृहीतः । गृहीतवान् । इति । गृह्णाति । जरीगृह्यते । ज्या ।
जीनः । जीनवान् । ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । इति । जिनाति ।
जिजीयते । हल इति संप्रसारणदीर्घं कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते ।
वयि । लिटि परतो वेजो वयिरादेशस्तस्य डिदभावात् क्रिदेवोदाहि-
यते । ऊयतुः । ऊयुः । यद्येवं वयिग्रहणमनर्थकम्, यजादिषु वेज्
पठ्यते । नैवं शक्यम् । लिटि तस्य वेज इति प्रतिषेधो वक्ष्यते । तत्र
यथैव स्यानिवद्वावाटुर्योर्विधिरेवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति । नैष दोषः ।
लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधाद् धयोर्विधौ ग्रहणं
प्रतिषेधे चाग्रहणमनुमास्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षाच्चिर्देशेन
वयेः स्पष्टीक्रियते । व्यधः । विदुः । विदुवान् । इति । विध्यति । वेवि-
ध्यते । वशः । उशितः । उशितवान् । इति । उष्टुः । उशन्ति । व्यच ।
विचितः । विचिनवान् । इति । विचति । वेविच्यते । व्यचेः कुटादि-
त्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्राङिणिति प्रत्यये संप्रसारणं भवति ।
उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति । व्रश्चेः । वृक्कणः । वृक्क-
णवान् । अथ कथमत्र कुत्वं व्रश्चभ्रस्जेति हि पत्व्येन भवितव्यम् ॥ निष्ठा-
देशः पत्वस्वरप्रत्ययविधौ द्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ तत्र पत्व्यं प्रति
नत्वस्य सिद्धत्वाद् भलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तदसिद्ध-
मेवेति प्रवर्तते कुत्वम् । इति । वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ । पृष्टः ।
पृष्टवान् । इति । पृच्छति । परीपृच्छते । प्रश्नः । नडि तु प्रश्ने
चासक्कालइति निपातनादसंप्रसारणम् । भ्रस्ज । भृष्टः । भृष्टवान् ।
इति । भृज्जति । बरीभृज्यते । सकारस्य भलां जश् भशीति जश्त्वेन
दकारः, स्तोः श्चुना श्चुरिति श्चुत्वेन जकारः ॥

लित्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्चादीनां गृहादीनां च लिटि परतो ऽभ्यासस्य संप्र-

सारणं भवति । वचि । उवाच । उवचिथ । स्वप् । सुष्याप । सुष्यपिथ ।
 यज । इयाज । इयजिथ । टुवप् । उवाप । उवपिथ । 'यहादीनां,
 तत्र यहेरविशेषः । जथाह । जयहिथ । ज्या । जिज्यो । जिज्यिथ ।
 वयि । उवाय । उवयिथ । व्यध । विव्याध । विव्यधिथ । वश । उवाश ।
 उवशिथ । व्यच । विव्याच । विव्यचिथ । वृश्चतेः सत्यसति वा योगे
 नास्ति विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि संप्रसारणमकृत्वा हलादिःशे-
 षेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति । अथ रेफस्य
 संप्रसारणं, कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च क्रियते । तदानीमुदत्त्वस्य स्यानि-
 वद्धावाच संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः ।
 वन्नश्च । वन्नश्चिथ । पृच्छतिभृज्जत्योरविशेषः । अकिदर्थं चेदमभ्या-
 सस्य संप्रसारणं विधीयते । किति हि परत्वाद्वातोः संप्रसारणे कृते पुनः
 प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । ऊचतुः । ऊचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां
 ग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं हलादिःशेषमपि बाधित्वा संप्रसार-
 णमेव यथा स्यादिति । विव्याध ॥

स्वापेय्यडि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेर्णन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति ।
 असूषपत् । असूषपताम् । असूषपत् । द्विर्वचनात्पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र
 कृते लघूपधगुणस्तस्य णौ चङ्युपधाया ह्रस्वत्वं ततो द्विर्वचनं दीर्घा
 लघोरिति दीर्घत्वम् । चङीति किम् । स्वाप्यते । स्वापितः । कितीति
 निवृत्तं, डितीति केषलमिहानुवर्त्ततइत्येतद्विर्वचनम् ॥

स्वपिस्यमिथ्येजां यडि ॥ १९ ॥

जिष्वप् शये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्यञ् संशरणे, इत्येतेषां
 धातूनां यडि परतः संप्रसारणं भवति । सोषुयते । सेसिमते । वेवीयते ।
 यडीति किम् । स्वप्नक् ॥

न वशः ॥ २० ॥

यङीति वर्त्तते । वंशेर्द्वौतार्यङि परतः संप्रसारणं न भवति । वाव-
श्यते । वावश्यते । वावश्यन्ते । यङीति किम् । उष्टः । उशन्ति * ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते । चायृ पूजानिशासनयोरित्येतस्य धातोर्यङि परतः
कीत्ययमादेशो भवति । चेकीयते । चेकीयेते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं
यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायी ऋष्यायी दृढावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्यय-
मादेशो भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् । स्फातिः ।
स्फातीभवतीत्येतदपि क्तिन्नस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्ये-
तदधिक्रियते लिङ्यङोश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतच्च स्वर्यते ।
स्त्ये ष्ये शब्दसंप्रातयोर्द्वयोरप्येतयोर्द्वौत्वाः । स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन
यङ्गम् । स्त्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं
भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । संप्रसारणे कृते यङ्गत्वं विहतमिति
निष्ठानत्व न भवति । प्रस्त्योत्यतरस्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते ।
प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् । संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । प्रस्त्य
इत्येवसिद्धे पूर्वयङ्गमिहापि यथा स्यात् । प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् ।
तत्कथं प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः । प्रः पूर्वा यस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स
प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्त्य इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ तत्र प्रसंस्तीत इत्यत्रापि
प्रपूर्वमुदायावयवः स्त्याशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकादिभ्यो स्पर्शे वर्त्तमानस्य श्येङ् गतावित्यस्य धातो-

* यङीति किम् । उष्टः उशन्तीत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीना वसा । शीनं मेदः । द्रवाप्रस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । श्यो ऽस्पृशदिति निष्ठानत्वम् । स्पृशं । शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्वृत्ति चास्य शीतशब्दस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् । संस्थानो वृश्चिकः ॥

प्रतेश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतेश्चरस्य श्यायतेनिष्ठार्थी परतः संप्रसारणं भवति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ॥

विभाषा ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि अत्र इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेनिष्ठायां विभाषा संप्रसारणं भवति । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शविद्यत्तायामपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् । अभिश्यानं घृतम् । अवशीनं मेदः । अवश्यानं मेदः । अभिशीतो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमुदकम् । अवश्यानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनं समभिश्यानं समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति के विद्व्वाचक्षते । न क्लिषायमभ्यवपूर्वः समुदाय इति । योत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्माच्च भवति । तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते ततो यवान्तरमास्येयमस्माद्विभाषाविज्ञानात् । व्यवस्थेयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम् । अभिसंशीनमभिसंश्याकं वा । अवसंशीनमवसंश्यानं वा । अत्र विकल्पो यथा स्याद् इति पूर्वग्रहणं सत्यः प्रपूर्वस्येतिवत् * ॥

शृतं पाके ॥ २७ ॥

विभाषेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्ह्यन्तस्याण्यन्तस्य च

* अभिसंशीनमित्याभ्य स्यः प्रपूर्वस्येतिवदित्यन्तःपाठः प्रविज्ञो वेदितव्यः, पद मञ्जरी तस्य दर्शनात् ।

पाके ऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः श्मभावो निपात्यते विभोवा । श्तं क्षीरम् । श्तं हविः । व्यस्यितविभाषा चयं, तेन क्षीरहविषोर्नित्यं श्मभावो भवति । अन्यत्र न भवति । आणा यवागूः, अपिता यवः गूरिति । यदापि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयाणि जुत्युत्पद्यते तदापि नेष्यते । अपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति । आतिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृविषयस्य पवेरर्थे वर्त्तते म ग्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह । तदत्र द्वयोरपि श्तमितीष्यते । श्तं क्षीरं स्वयमेव । श्तं क्षीरं देवदत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरहविषोरेव ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव । आप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनमुरः । इयमपि व्यस्यितविभाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति सोपसर्गस्य तु नैव भवति । प्रप्यानः । आप्यानश्चन्द्रमाः । आट्यूर्वस्यान्धसोर्भवत्येव । आपीनोन्धुः । आपीनमूध इति ॥

लिङ्गडोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुक्रुष्यते । लिटि यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनमेनेकाच इति यणादेशः । यङि । आपेपीयते । आपेपीयते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषाश्च ॥ ३० ॥

लिङ्गडोरिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च श्वयते-धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुश्राव । शिश्राय । शुश्रुवतुः । शिश्रियतुः । यङि । शोशूयते । शेश्वीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधीयते लिटि तु किति यज्ञादित्वाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्येषोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिट्यभ्यासस्योभयेवामित्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

गौ च संश्रुडोः ॥ ३१ ॥

त्रिभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्त्यरे चङ्परं च गौ परतः श्वयतेर्द्वी-
ताविभाषा संप्रसारणं भवति । शुशावयिषति । शिश्वाययिषति । चङि ।
अशूशवत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति
षवनादन्तरङ्गमपि वृद्धादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे
वृद्धिरावादेशश्च । तत आः पुण्यपरदत्येतद्वनं जापकं गौ कृतस्या-
निवद्वाष्येति स्यानिवद्वावात् शुशब्दे द्विरुच्यते ॥

ह्रः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

गौ च संश्रुडोरिति वर्त्तते । सन्त्यरे चङ्परं च गौ परतः ह्रः
संप्रसारणं भवति । जुहावयिषति । जुहावयिषतः । जुहावयिषन्ति । अजू-
हवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् शाब्दा-
साहचर्यावेपि युगिति प्रागेव युग्मं भवति । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः
संप्रसारणमित्युक्तं त्रिभाषेभ्यस्य निवृत्त्यर्थम् । ह्रः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्ये-
कयोगेन मिद्वे पृथयोगकरणमनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभा-
वज्ञापनार्थम् । ह्रायकमिच्छति ह्रायकीयति । ह्रायकीयतेः सन् जिह्राय-
कीयिषति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

ह्र इति वर्त्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकारणम्, अभ्यस्तस्य
यो ह्रयतिः, कश्चाभ्यस्तस्य ह्रयतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्रयतेः
प्रागेव द्विवचनात्संप्रसारणं भवति । जुहाव । जोहूयते । जुहूयति ॥

बहुलं कन्दसि ॥ ३४ ॥

ह्र इति वर्त्तते । कन्दसि त्रिष्ये° ह्रयतेर्द्वीतावबहुलं संप्रसारणं
भवति । इन्द्राग्नी हुवे । देवीं सरस्वतीं हुवे । ह्रजो लव्यान्नेपदोत्तमै-
कश्वने बहुलं कन्दसीति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवडादेशश्च । न च
भवति । ह्रयामि मरुतः शिवान् । ह्रयामि विश्वान्देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं कन्दसीति वसन्ते । चायतेर्द्वान्तोऽश्वत्थमि विषये बहुलं
कील्ययमादेशो भवति । विधुना निनिक्युः । नान्यं चिक्युर्न निनिक्यु-
रूपम् । लिट्युमि रूपम् । न भवति । अग्निर्ज्यातिर्निचायः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युधेतित्याजश्राताः

श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥

कन्दसीति वसन्ते । अपस्पृधेथामिति । स्पृष्टुं संघर्षे इत्यस्य लङि
आशामि द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च
विष्णो यदपस्पृधेथाम् । अपस्पृधेथामिति भाषायाम् । अपर आह ।
स्पृष्टुंरपपूर्वस्य लङ्यशामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं
कन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङागमाभावः । अत्र प्रत्युदाहरणमप्यस्पृधेथामिति
भाषायाम् । आनृचुरानृहुरिति । अर्च्च पूजायामर्हं पूजायामित्यनर्घोर्द्धा
त्वाल्लिट्युसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनमुप-
त्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्माच्च द्विहल इति नुडागमः ।
यश्चा अर्कमानृचुः । न वसून्मानृहुः । आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम् ।
चिच्युधे । व्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेशब्दे ऽभ्यासस्य संप्रसारण-
मिति च निपातनात् । चिच्युधे । चुच्युविषदिति भाषायाम् । सित्याज ।
त्यज हानावित्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । सित्याज ।
तत्याजेति भाषायाम् । श्राता इति । श्रीं पाकइत्येतस्य धातोर्निष्ठायां
आभावः । श्रातास्तदन्त्रसोमाः । श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् ।
सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः । अनयोः आभावश्चिभावयो-
र्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु बहुषु आभाव एव । अन्यत्र शिभाव
इति । सोमादन्यत्र क्व चिदेकस्मिन्नपि आभावो दृश्यते । यदि श्रातो
जुहोतन । तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंयहो द्रष्टव्यः ।
आशीराशीर्त्त इति । तस्यैव श्रीणातेराङ्पूर्वस्य क्विपि निष्ठायां च
शीरादेशः निष्ठायाश्च नस्वाभावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति ।
आशीर्त्त ऊर्जम् । तीर्दैर्मथ्यत आशीर्त्तः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यञ् । विटुः । व्यञ् । विचितः । व्यञ् । संवीतः । णक्योगलक्षणमपि संप्रसारणमन एव वचनत्प्रथमं परस्य यणः क्रियते । पूर्वस्य च प्रमक्तं प्रतिषिध्यते । संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्यस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । श्वयुवमघोनामतद्विते । युनः । यूना । संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये सर्वणदीर्घत्वमेकादेशो न स्थानिवद्भवति । सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते ॥ अचि त्रैहृत्तरपदादिलोपश्च क्न्दसि ॥ * ॥ अचि परतस्त्रैः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च क्न्दसि विषये । तिस्र अचो यस्मिन् तत् तृचं सूक्तं, तृचं साम । अक्पूर्वभूः पथामानतःति समासान्तः । क्न्दमीति किम् । तृचं 'कर्म ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ रयिश्चक्यस्य क्न्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति । 'रयिमान्पुष्टिवर्धनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिङ्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्तरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । कितितीति किम् । 'उवाच' । उवाचिथ ॥

वेजः ॥ ४० ॥

लिटीत्यनुवर्त्तते । वेज् तन्तुसंतानइत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति । ववौ । ववतुः । ववुः । किति यज्ञादित्वाद् धातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेणामित्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

वेज इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो व्येजः संप्रसारणं न भवति ।
प्रव्याय । उपव्याय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ।

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ल्यपीत्येव । ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न
भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येव । व्येज् संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न
भवति । प्रव्याय । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते । परेऽक्षरस्य व्येजित्येतस्य, धातोर्ल्यपि
परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति । परिधीय यूषम् । परिध्याय । 'संप्र-
सारणे कृते परपूर्वत्वे च ह्रस्वस्येति तुक् प्राप्नोति स हल इति दीर्घत्वेन
परत्वाद्वाध्यते ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥

धातो रिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरूपदेशे तस्याकारादेशो
भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति । ग्लौ । ग्लाता । ग्लातुम् । ग्लातव्यम् ।
शो । निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् । एच इति किम् । कर्त्ता ।
हर्त्ता । उपदेशइति किम् । चेता । स्तोता । अशितीति किम् । ग्लायति ।
ग्लायति । कथं जग्ले, मग्ले । नैवं विज्ञायते । शकार इदमस्य सोऽयं
शिदिति, किं तर्हि श एव इत् शित् । तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणइति
शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः । एश् शकारान्तो भवति । अशितीति च
प्रसज्यप्रतिषेधायम् । तेनैतदात्म्यमनैमिसिक्कं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति ।
सुभनः सुञ्च इति । आतश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः । सुभानः सुञ्चान
इत्यातो युजित्येवमादि सिद्धं भवतीति । आकाराधिकारस्त्वयं नित्यं
स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्येज् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संविख्याय । संविख्यायिथ । लिट्यभ्यासस्याभ्येषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । णत्वे चो ङिणोति वृद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्धञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्त्तने । स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्द्वौत्वेरेचः स्याने धञि परत आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविध्य इति वा पत्वम् ॥

क्रीड्जीनां णौ ॥ ४८ ॥

दुक्तीज् द्रव्यविनिमये, इड् अध्ययने, जि जये, इत्येतेषां धातूनामेचः स्याने णौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णावितिवर्त्तते । षिधु हिंसासंराद्वोरित्यस्य धातोर्पारलौकिकेर्ध्वं वर्त्तमानस्यैचः स्याने णौ परत आकारादेशो भवति । अचं साधयति । यामं साधयति । अपारलौकिकइति किम् । तपस्तापसं मेधयति । स्वान्वेवैतं कर्माणि मेधयन्ति । अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति । तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेषउत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कस्माच्च भवति । अचं साधयति । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । सिधेरच्चार्यो निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमवचम् । तस्य यद्वैतं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरिति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिद्ध्यर्थं कृतावकाशं वचनमेवं विषयं नावगाहते । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः षिधु गत्यामित्यस्य धौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेशइति वर्त्तते । मीज् हिंसायाम्, डुमिज् प्रक्षेपणे, दीङ् तय, इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेशश्च विषये उपदेशएव प्राक्-

प्रत्ययोत्यन्तेरान्त्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् ।
प्रमातुम् । प्रमाय । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय ।
उपदाता । उपदातव्यम् । उपदातुम् । उपदाय । उपदेशएवात्वविधा-
नादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आकारान्तलक्षणश्च भवति ।
उपदायो वर्त्तते । ईपदुपदानमिति घञ्दुचौ भवतः ॥

विभाषा लीयते ॥ ५१ ॥

लीयतीति वर्त्तते, आदेच उपदेशइति च । लीड् श्लेषणइति
द्विवादिः ली श्लेषणइति क्र्यादिस्तयोस्मभोरपि यका निर्देशः स्मर्यते ।
लीयतेर्दृतातीत्यपि च एचश्च विषये उपदेशएवान्त्यस्य स्थाने विभाषा
आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् । विलातव्यम् । विलाय ।
विलेता । विलेतुम् । विलेतव्यम् । विलीय ॥ निर्मोमिलियां खनचोः
प्रतिषेधा वक्तव्यः ॥ * ॥ ईषत्प्रमयः । प्रमयो वर्त्तते । ईषविमयः । निमयो
वर्त्तते । ईषद्विलयः । विलयो वर्त्तते । अत्र लियो व्यर्थास्यतविभाषावि-
ज्ञानात्सिद्धम् । एवं च प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च यौ नित्यमात्व
भवति । कस्त्वामुल्लापयते । श्येनो वर्त्तिका उल्लापयते ॥

खिदेष्कुन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्त्तते । खिद दैन्यइत्यस्य धातोरचः स्थाने कुन्दसि
विषये विभाषा आकार आदेशो भवति । चित्तं विखाद । चित्तं विखिद ।
कुन्दसीति किम् । चित्तं खेदयति ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

गुरी उग्रमनइत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने
विभाषा आकार आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् ।
आभीक्ष्ये णमुल्लेति णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगारं युध्यन्त-
इत्यत्र द्वितीयायां चेति णमुल् ॥

चिस्फुरोर्णी ॥ ५४ ॥

चिञ् स्फुर इत्येतयोर्द्वित्वेणौ परतो एवः स्थाने विभाषा आका-
रादेशो भवति । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः
प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो
गाः प्रवापयति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भे याहयतीत्यर्थः । प्रजने
हि जन्मन उपक्रमो गर्भयहणम् ॥

विभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य
प्रयोजकस्ततो यद्वयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः, तद्वयं हेतुभयम् ।
तत्र वर्त्तमानस्य जिभी भयइत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो
भवति । मुण्डो भापयते । मुण्डो भीपयते । जटिलो भापयते । जटिलो
भीपयते । भीष्मोर्हेतुभयः स्यात्प्रत्ययपदम् । भियो हेतुभये णुक् । स चात्वपत्ते
न भवति । लिभियारीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः ण्विधीयते ।
हेतुभयइति किम् । कुञ्चिकयैनं भापयति । अत्र हि कुञ्चिकातो भयं
कारणाच्च हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभयइति च । नित्ययहणाद्विभाषेति निवृ-
त्तम् । स्मिङ् ईषट्मनइत्यस्य धातोर्हेतुभयेणं णौ परतो नित्यमाकारा-
देशो भवति । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । भयइति किम् ।
कुञ्चिकयैनं विस्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेर्णौ
ऽभिधीयते । नहि मुख्ये भये स्मयतेर्धृतिरस्ति ॥

सृजिहशोर्भल्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज्र विसर्गं, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्वित्वार्कलादावकिति प्रत्यये
परतो ऽमागमो भवति । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । दृष्टा । दृष्टुम् ।

द्रष्टव्यम् । लघूऽधगुणापञ्चादियममागमः । अस्त्रोद्योत् । अद्राक्षीत् । सिचि
वृद्धिरमि कृते भवति पूर्वं तु बाध्यते । भलीति किम् । सज्जनम् ।
दर्शनम् । अकितोति किम् । सुष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये
कार्यावज्ञानादिह न भवति । रज्जुसृङ्ग्यां देवदृग्भ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्थान्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

उपदेशइति वर्त्तते, भक्त्यमकितोति च । उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातो-
र्चक्रारोपधस्य भलाद्वावकिति प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याममागमो भवति ।
वृत्ता । तर्पिता । तर्प्ता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । वृष प्रीणने दृष
हर्षणमोचनयोः, इत्येतौ रधादौ धातू तयोरिडागमो रधादिभ्यश्चेति
विकल्प्यते । अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् ।
वर्ठा । वर्ठम् । वर्ठव्यम् । वृहू उग्रमनइत्ययमुदात्तोपदेश कदित्वाच्चा-
स्यङ् विकल्प्यते । चर्दुपधस्येति किम् । भेत्ता । छेत्ता । भलीत्येव । तर्प-
णम् । दर्पणम् । अकितोत्येव । वृत्तः । दृत्तः ॥

शीर्षेण्डसि ॥ ६० ॥

शीर्षेति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थे ऋन्दसि विषये
निपात्यते न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य सोऽपि हि ऋन्दसि प्रयुज्यत
एव । शीर्षा हि तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति । यत्ते शीर्षा दौर्भाग्यम् ।
ऋन्दसोति किम् । शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षेति वर्त्तते । आदेशायमिष्यते स कथं तद्धितइति हि परं
निमित्तमुपादीयते स तदनुकृपां प्रकृतिं शिरःशब्दमातिवर्ति । यकारः दौ-
तद्धिते परतः शिरःशब्दस्य शीर्षवादेशो भवति । शीर्षेण्यो हि मुख्यो
भवति । शीर्षेण्यः स्वरः । शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् ।
ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तद्धितइति किम् । शिर इच्छति
शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ॥ शिरसः शीर्षवादेशो वक्तव्यः । शीर्षेण्याः
केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अत्रादौ तद्वृत्ते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसोऽपत्यं, हास्तिशीर्षः * । बाह्यादिभ्यश्चेति इञ् । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । शीर्षन्भावे हि अत्रिति प्रकृतिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षशब्दात् स्त्रियामिजेऽणिजोरनार्षयोः व्यङादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षवादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं स्यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति तत्कथं, कर्त्तव्याच्च यवः । अणिजन्ताद् वा परः प्रत्ययः व्यङाश्रयितव्यस्तत्र यस्येति लोपस्य स्थानिषद्वादाद् व्यवधानम् ॥

पदन्तोमासहन्निशसन्पन्दोषन्यकञ्कनुदन्नासञ्क-

अभ्यतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असन् यूप दोष यकन् शकन् उदक आसन इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्मभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् हृत् निश् असन् यप्न् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । पद् । निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत् । या दतो धावति तस्यै श्यावदन् । नस् । सूकरस्त्वखनचमा । मास् । मासि त्वा पश्यामि चतुषा । हृद् । हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निश् । अमावास्यायां निशि यजेत । असन् । असितोस्त्रावरोहति । यूपन् । या पात्राणि यूष्ण आसिचनानि । दोषन् । यस्ते दोष्णो दौर्भाग्यम् । यकन् । यक्कावद्यति । शकन् । शक्कावद्यति । उदन् । उद्रे दिव्यस्य नाषा ते । आसन । आसनि किं लभे मधूनि । शस्मभृतिष्विति किम् । पादैः ते प्रतिपीड्यो नासिके ते क्लेशे । के चिदत्र कन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषेण्यञ्जन्ति । तथाहि । भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

* पैलुशीर्षित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

व्यायामंतुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च । ॥

व्याधयो नापसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्त्तयन्ति । तेन पादाद-
द्योपि प्रयुज्यन्ते । शस्मभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी
इत्यत्रापि दोषवादेशो भवति ॥ पदादिषु मांस्यत्सूनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
मांसं पृतना सानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांसं पृत्तुं इत्येते आदेशा
भवन्ति । मांस्यचन्या उखायाः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । पृत्सु मर्त्यम् ।
पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते । न ते दिवो न पृथिव्या अधि क्षुपु । अधि-
सानुष्विति प्राप्ते ॥ नस् नासिकाया यत्तुत्तुद्रेषु ॥ * ॥ नासिकाया नस्-
भावो वक्तव्यो यत् तस् तुद्र इत्येतेषु परतः । नस्यम् । नस्तः । नस्तुद्रः ॥
यति वर्णनगरयोर्निति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं
नगरम् ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । षह । सहते ।
पिच । सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् । षोडश । षडिकः । षण्डः । आदे-
रिति किम् । कर्षति । कृषति । आदेशप्रत्यययोरित्यत्र षत्यव्यवस्थायां
पादयो धातवः के विदुषदिष्टाः । के पुनस्ते ये तथा पठन्ते । अथवा लक्षणं
क्रियते । अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्विदिस्विजिस्व-
पितयश्च । मकारवकारयोरनज्दन्त्यत्वात् भवतीति आगते विधानम् । *
सृपिसृजिस्तृप्त्यासेकसृजर्जम् ॥ सुब्धातुष्टिषुष्वष्कतीनां प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ षोड्डीयति । षण्डीयति । ष्वष्कते । ष्टिषु इत्यस्य द्विती-
यस्यकारष्टकारश्चेष्यते । तेन तेष्ठीयते टेष्ठीयते इति चाभ्यासरूपं
द्विधा भवति ॥

णो . नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्त्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो
भवति । णीज् । नयति । णम । नमति । णह । नहति । धात्वादे-

* मकारवकारयोरित्यारभ्य विधानमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

रित्येव । अणति । सुब्धातिरयमपि नेष्यते । णकारमिच्छति, णकारी-
यति । उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो
धातवः के चिदुपदिश्यन्ते । के पुनस्ते । ये तथा पठ्यन्ते अय वा
लक्षणं क्रियते । सर्वे णादयो णोपदेशाः । नूनन्दिनादिनञ्कनाटिनाष्टनाष्ट-
वर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातेरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादिरिति "पुनर्द्वातुग्रहणाच्चि-
त्तम् । तेन धातेरधातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति ।
दिव् । दिदिवान् । दिदिवांसै । दिदिवांसः । ऊयी । ऊतम् । कूयी ।
कूतम् । गोधाया द्रक् । गौधेरः । पचेरन् । यजेरन् । वकारस्य । लोवे-
दानुक् । लीरदानुः । सिवेः । आस्मेमाणम् । उणादयो बहुलमिति बहु-
लवचनाच्छ्रुः शूडनुनासिके चेति ऊठ् न भवति । वलीति किम् । ऊय्यते ।
कूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपो यथा स्यात् ।
कण्डूयतेः क्तिप् । कण्डूः । लोलूयतेः । लोलूः । व्रश्वादीनामुपदेशसा-
मर्थ्याद् वलि लोपो न भवति । वृश्चति वप्रश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारण-
हलादिः शेषयोर्बहिरङ्गत्वात्प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्त्तते । वेरिति क्तिन्नादयो विशेषाननुब्रन्यानुत्सृज्य
सामान्येन गृह्यन्ते । वेरपृक्तस्य लोपो भवति । ब्रह्मभूणश्चेषु क्तिप् ।
ब्रह्महा । भूणहा । स्पृशानुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भञ्जो यिवः ।
अर्तुभाक् । पादभाक् । तुरीयभाक् । अपृक्तस्येति किम् । वृद्ध्यां विन् ।
दर्विः । कृगृशृसृजायभ्यः क्तिः । जायविः ॥

हलङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्थपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्त्तते । तदिह लौकिकेनार्थनार्थशब्दौ कर्मसाधनं
द्रष्टव्यम् । लुप्यत इति लोपः । हलन्ताद् ड्यन्ताद्वाबन्ताच्च दीर्घात्परं सु-
ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः । राजा । तत्ता ।

उखासत् । पर्णध्वत् । ड्यन्तात् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरी । आबन्तात् ।
 गद्वा । बहुराजा । कारीषगन्या । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च ।
 तत्र तिलोपस्तावत् । अबिभर्भवान् । भृजो लङि तपि श्लौ भृजामित्
 इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अजागर्भवान् । सिलोपः । अभिनोत्र । अक्किनोत्र ।
 दस्य रेफः । हलङ्याब्ध्य इति किम् । यामणीः । सेनानीः । दीर्घादिति
 किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् ।
 तिपा सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति
 किम् । भिनन्ति । छिनन्ति * । हलिति किम् । बिभेद । विच्छेद । अथ
 किमर्थं हलन्तात्सुतिसीनां लोपो विधीयते संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् ।
 न सिद्ध्यति राजा तत्तेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपो न स्यात् ।
 उखासत् पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वादृत्वं च न स्यात् । अभिनोत्रेत्यत्रातो
 रोपप्रातादप्रातइत्युत्वं न स्यात् । अबिभर्भवानित्यत्र तु रात्संस्थेति निय-
 मलोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति ।

रात् तु तेनैव लोपः स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्त्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा
 च पूर्वसूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च
 परो ह्रस्वप्यते स चेत्संबुद्धेर्भवति । एङन्तात् । हे अग्ने । हे वायो ।
 ह्रस्वान्तात् । हे देवदत्त । हे नदि । हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दाद-
 तामित्यम् । अमि पूर्व इति पूर्वत्वे कृते हल्मात्रस्य मकारस्य लोपः ।
 हे कतरादित्यत्र डिदयमदृडादेशस्तत्र टिलोपे सति ह्रस्वाभावाच्चास्ति
 संबुद्धिलोपः । एङ्ग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

शेष्कन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि-इत्येतस्य बहुलं कृन्दसि विषये लोपो भवति । या चेत्त्रा ।
या वना । यानि चेत्त्राणि । यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् ।
सोमसुत् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् । आलूय ।
यामणीः । पितीति किम् । कृतम् । हृतम् । कृतीति किम् । पटुतरः ।
पटुतमः । यामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् तुग्भ भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारो ऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात्सू-
त्रादित उत्तरं यदुक्त्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वस्यति ।
इको यणचि । दध्यत्र । मध्यत्र । संहितायामिति किम् । दधि अत्र ।
मधु अत्र ॥

के च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । ककारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य
तुगागमो भवति । इच्छति । गच्छति । ह्रस्व णघात्रागमो न त्वदन्तः ।
तेन चिच्छिदत्तुश्चिच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न गृह्यतइति हलादिः
शेषेण न निवर्त्यते । नावग्रहयुवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आङ्गाडोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, कृति च । आङो ङित ईषदादिषु चतुर्ष्वर्थेषु
वर्त्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य ककारे परतस्तुगागमो भवति । पदाः
न्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति । ईषदर्थे । ईषच्छाया ।
आच्छाया । क्रियायोगे । आच्छादयति । मर्यादाभिधियोः । आच्छा-
यायाः । आच्छायम् । माङः खल्वपि । माच्छैत्सीत् । माच्छिदत् । ङिद्वि-
शिष्टग्रहणं किम् । आच्छाया । आच्छाया । प्रमाकृन्दः । प्रमाकृन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

के तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव

दीर्घस्य तुगागमो भवति । द्वीच्छति । खेच्छति । अयवाच्छायते । विवा-
च्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्चे तुगिति वर्त्तते । पदान्ताद्दीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन्पूर्वस्य
तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्तो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया ।
कुटीक्षाया । कुवलीच्छाया । कुवलीक्षाया ॥ विश्वजनादीनां कृन्दसि वा
तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनच्छत्रम् ।
नच्छायां कुरवोपराम् । नक्षायां कुरवोपराम् ॥

द्वौ यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्यत्र । मध्यत्र । कर्त्रर्थम् ।
हर्त्रर्थम् । लाकृतिः ॥ इकः प्रुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो
वक्तव्यः ॥ * ॥ भोऽ इ इन्द्रम् । भोऽ यिन्द्रम् । अचीति चायमाधिकारः
संप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचो ऽदवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थाने ऽचि परतो ऽय् अच् आय् अच् इत्येते आदेशा
यथामेव्यं भवन्ति । चयनम् । लवनम् । चायकः । लायकः । कथेते ।
व्यथेते । यावववण्टि ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अच् ओकारस्याच् स
यकारादौ प्रत्यये परतो भवति । बाधव्यः । माण्डव्यः । शङ्खव्यं दाह ।
पितृव्यः कार्पासः । नाव्यो ह्रदः । वान्त इति किम् । रायमिच्छति
रैयति । यीति किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् । प्रत्ययइति किम् । गोया-
नम् । नौयानम् ॥ गोर्युतौ कृन्दसि ॥ * ॥ गोशब्दस्य युतौ परतश्चकृन्दसि
विषये वान्तादेशो वक्तव्यः । अनौ मित्रावरुणा शृतेर्गव्युतिमुत्ततम् ।
कृन्दसीति किम् । गोर्युतिः ॥ अर्धपरिमाणे च ॥ * ॥ गोर्युतौ परतो
वान्तादेशो वक्तव्यः । गव्युतिमात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते । वान्तो यि प्रत्ययइति च । धातोर्य एच् तन्नि-
मित्तो यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो
भवति । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । धातोरिति
किम् । प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूत् । तत्र को दोषः । बाधव्य इत्य-
त्रैव स्यात् । इह न स्याद् गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् ।
अतन्निमित्तस्य मा भूत् । औयते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः ।
अत इज् । एवकारकरणं किम् । धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधा-
रणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि धातोश्चाधातोश्च भवति । बाधव्यः ।
अवश्यलाव्यम् । लव्यम् ॥

क्षय्यज्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

क्षि जि इत्येतयोर्द्वौत्वार्थेति प्रत्यये परतः शक्यार्थं गम्यमाने एका-
रस्यायादेशो निपात्यते । शक्यः क्षेतुं, क्षय्यः । शक्यो क्षेतुं, क्षय्यः ।
शक्यार्थेइति किम् । क्षेत्यं पापम् । क्षेत्यो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रीणातेर्द्वौतोस्तदर्थं क्रयार्थं यत्तस्मिन्विभिधेये यति प्रत्यये परतो
ऽयादेशो निपात्यते । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः
स उच्यते । तदर्थेइति किम् । क्रयं नो धाव्यं न चास्ति क्रय्यम् ॥

भय्यप्रवय्ये च्छन्दसि ॥ ८३ ॥

विभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि
विषये ऽयादेशो निपात्यते । भय्यं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति
कृत्यल्युटो बहुलमित्यपादाने यत्प्रत्ययः । विभेत्यस्मादिति भय्यम् ।
प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति ।
छन्दसीति किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ ह्रदय्या आप उपसंख्यानम् । * ॥
ह्रदय्या आपः । ह्रदे भवा, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । ख्यत्याप्तरस्येति प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं
यद्व्यामस्तत्र पूत्रस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वदित-
व्यम् । वक्ष्यति । आद्रुण इति । तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने
एको गुणो भवति । खट्वेन्द्रः । मालेन्द्रः । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदा-
देशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि स्यात् । नेभि सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत्प-
र्काल्पके भवत इति । एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थे स्थानभेदाद्वि भिन्ना-
दिषु नत्ववद्वादादेशौ स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वर्त्तते पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योयमेकादेशो
विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति । यथा तस्मिन् आदिर्वा
तदन्तर्भूतस्तद्वहणेन गृह्यते तद्वदेकादेशो ऽपि तद्वहणेन गृह्यतइत्येषो
ऽतिदेशार्थः । ब्रह्मबन्धुरित्यत्र ब्रह्मबन्ध्विति प्रातिपदिकम्, ऊडित्यप्राति-
पदिकं, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्त-
वद्भवति । यथा शक्यते कर्त्तुं इयात्प्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः । वृत्ता-
दित्यत्र सुबोकारः असुबकारः, तयोः सुबसुपरेकादेशः सुप आदिवद्भवति ।
यथा शक्यते वक्तुं सुबन्तं पदमिति । वर्णाश्रयविधाययमन्तादिवद्वाचो
नेष्यते, तथाहि खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्वावाभावादतो भिष ऐसिति न भवति ।
ह्रस्वतर्जुनावेति संप्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्वावाभावादात औ णल इति न
भूवति । अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति वृद्धिरेचोति वृद्धिरेडः पदान्ता-
दतीत्यत्र विधावादिवच्च भवति । पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानी, स
हि तेन निवर्त्यते, तत्रावगवयेरानुमानिकं स्थानित्वमिति तदाश्रयं
कार्यं स्थानिवद्वावादप्राप्तमित्युन्तादिवद्वाचो विधीयते ॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशो ऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्ये न
करोतीत्यर्थः । असिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावाद्ये च ।

कोसिवद् इत्यत्र एहः पदान्तादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वादपदा-
देरिण उत्तरस्यादेशस्य सकारस्य पठ्यं प्राप्तिः, तदसिद्धत्वाच्च भवति ।
कोस्य योस्य कोस्मै योस्मै इत्येकादेशस्यासिद्धत्वादिण इति पठ्यं न
भवति । तुग्विधौ । अधीत्य प्रेत्येत्यत्रैकादेशस्यासिद्धत्वात् इत्यस्य पिति
कृति तुगिति तुग्भवति ॥ संप्रसारणडोटुसु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ संप्रसा-
रणे । ब्रह्महूषु । परित्रीषु । संप्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात्पठ्यं न प्राप्तिः ।
हौ । वृत्तेच्छत्रम् । वृत्ते कृत्रम् । इटि । अपचेच्छत्रम् । अपचे कृत्रम् ।
आनुणस्यासिद्धत्वाद् इत्यलक्षणो नित्योत्र तुक् प्राप्तिः, दीर्घात्पदान्ता-
देति तुग्विकल्प इष्यते ॥

आनुणः ॥ ८७ ॥

अचीत्यनुवर्तते । अवर्णात्परो य एच् एचि च पूर्वो यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने एका गुण आदेशो भवति । तवेदम् । खट्वेन्द्रः ।
मालेन्द्रः । तवेहते । खट्वेहते । तवोदकम् । खट्वोदकम् । तवश्यः । खट्वश्यः ।
तवल्कारः । खट्वल्कारः । लकारस्य स्थाने यो ऽण तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्तते । अवर्णात्परो य एच् एचि च पूर्वो यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आनुणस्यापवादः ।
ब्रह्मैडका । खट्वैडका । ब्रह्मैतिकायनः । खट्वैतिकायनः । ब्रह्मैदनः ।
खट्वैदनः । ब्रह्मैपगवः । खट्वैपगवः ॥

एत्येधत्तुसु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेवीति वर्तते, आदिति च । तदेतदेज्यहणमेतेरेव विशेषणं
न पुनरेधतेरव्यभिचारादूठश्चासंभवात् । इण गतावित्येतस्मिन्धातावर्ध-
ण्ध वृद्धावित्येतस्मिन् कठि च पूर्वे यद्वर्णं ततश्च परो योच् तयोः पूर्व-
परयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । उपैति । उपैषि । उपैमि ।
उपैधते । प्रैधते । प्रष्टाहः । प्रष्टौहा । गष्टौहे । ऊठ्यानुणापवादो
वृद्धिर्विधीयते । एत्येधत्त्यास्वेडिपररूपापवादः । ओमाङोश्चेत्येतत्तु

पररूपं न बाध्यते, यैनं नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भव-
तीति, पुरस्तादपवादः अनन्तरान्विधीन्बाधन्तइति वा । तेनेह न भव-
ति । उप आ इत उपेत इति । एचीत्येव । उप इत, उपेतः ॥ अत्रादूहि-
न्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ अत्रौहिणी ॥ स्वादीरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥
स्वैरम् । स्वैरिणी * ॥ प्रादूढोऽप्येष्येण वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्रौढः । प्रौढिः ।
प्रेषः । प्रेष्यः † ॥ अते च तृतीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥
मुखेन अतः । मुखार्तः । दुःखेन अतो, दुःखार्तः । अत इति किम् । मुखेन
इतः मुखेतः । तृतीयेति किम् । परमर्तः । समासइति किम् । मुखेनर्तः ॥
प्रवत्सतकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्र । प्रार्णम् । वत्स-
तर । वत्सतरार्णम् । कम्बल । कम्बलार्णम् । वसन । वसनार्णम् ॥ अण-
दशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ अणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ८० ॥

एचीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्त्तते । आटः परो यो ऽच् अचि च
पूर्वा य आट तयोः पूर्वपरयोराडवोः स्याने वृद्धिरेकादेशो भवति ।
एतिष्ठ । ऐतत । ऐतिष्यत । औभीत् । आड्वात् । औज्जीत् । चकारो
ऽधिकविधानार्थं ऽस्योमाडोश्च पररूपबाधनार्थः । औसीयत् । औका-
रीयत् । आ ऊठा औठा, तामैच्छत्, औठीयत् ॥

उपसर्गादिति धातौ ॥ ८१ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादकारौद्धौ धातौ परतः पूर्वपरयोः
स्याने वृद्धिरेकादेशो भवति । अनुणापवादः । उपाच्छति । प्राच्छति ।
उपाध्नाति । उपसर्गादिति किम् । खट्वच्छति । मालच्छति । प्रगता
अच्छका अस्माद्वेशात्, प्रच्छको देशः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्यु-
पसर्गसंज्ञका इति । अतीति किम् । उप इत, उपेतः । तपरकरणं किम् ।
उप अकारीर्यति । उपकारीयति । वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः

* स्वादीरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ स्वैरः । स्वैरी । पा० २ ।

† अत्र वार्तिके ऊहप्राणं प्राड इति तदुदाहरणं च पुस्तकान्तरे ऽधिके ।

स्यात् । उपसर्गग्रहणदेव धातुग्रहणे सिद्धे धातुग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम् ।
अत्यक्त इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

वा सुष्यापिशलेः ॥ ८२ ॥

आदित्येव । उपसर्गादृति धाताविति च । सुबन्तावयवे धाता-
वृकारादौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा
वृद्धिरकादेशो भवति । उपर्षभीयति । उपार्षभीयति । उपत्कारीयति ।
उपात्कारीयति । अकारलकारयोः सावर्ण्यविधिरिति अतीति लकारोपि
गृह्यते । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । वेति ह्युच्यतएव ॥

औतो ऽमशसोः ॥ ८३ ॥

औतो ऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति । गां पश्य ।
गाः पश्य । क्वां पश्य । क्वाः पश्य । क्वाशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोपि
परं सर्वनामस्थानं णिदिष्यते, तेन नामान्तायां वृद्धावयमाकारो विधी-
यमानस्ती बाधते । अमिति द्वितीयैकवचनं गृह्यते, शमा साहचर्यात्
क्षुपीति आधिकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र न भवति ॥

एडि पररूपम् ॥ ८४ ॥

आदित्येव, उपसर्गादृताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेडादौ
धातौ पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति । धृद्धिरेचोत्यस्यापवादः ।
उपेलयति । प्रेलयति । उपोषति । प्रोषति । केचिद्वा सुष्यापिशनेरित्य-
नुवर्त्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुब्रधातौ विकल्पं करोति । उपेडकीयति ।
उपैडकीयति । उपोदनीयति । उपैदनीयति ॥ शकन्धादिषु पररूपं
वक्तव्यम् ॥ * ॥ शक अन्युः, शकन्धुः । कुल अटा, कुलटा ॥ सीमन्तः
केशेषु ॥ सीम्वा ऽन्तः, सीमन्तः । अन्यत्र सीमान्तः ॥ एवे चानिर्योगे
पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह एव, इहेव । अत्र एव, अत्रेव । अनि-
योगइति किम् । इहैव भव मा ऽन्यत्र गाः ॥ औत्वाष्टयोः समासे क
पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थूल औतुः, स्थूलौतुः । स्थूलौतुः । बिम्बौष्टी ।
बिम्बौष्टी । समासइति किम् । तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य ॥ एम्बादिषु

कन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपां त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां
त्वा ओद्वन्, अपां त्वोद्वन् ॥

ओमाडोश्च ॥ ८५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादामि आडि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने
पररूपमेकादेशो भवति । का ओमित्यवोचत्, कोमित्यवोचत् । योमित्य-
वोचत् । आडि खल्वपि । आ ऊठा, ओठा । अअ ओठा, अओठा ।
कदा ओठा, कदोठा । तदा ओठा, तदोठा । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः ।
इह तु आ अश्यात् अश्यात् अअ अश्यात् अअश्यादिति अकः सवर्णे
दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ८६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोरानुणासवादः पर-
रूपमेकादेशो भवति । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । छिन्द्या उस्, छिन्द्युः ।
अदा उस्, अदुः । अया उस्, अयुः । अपदान्तादिति किम् । का उसा,
कोसा । का उषिता, कोषिता । आदित्येव । चक्रुः । अबिभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ८७ ॥

अपदान्तादिति वर्तते । अकारादपदान्तादुणे परतः पूर्वपरयोः
स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घ-
स्यापवादः । पचे यजे इत्यत्र वृद्धिरेचीति र्वाटुः प्राप्नोति । अत इति
किम् । यान्ति । वान्ति । गुणइति किम् । अपचे । अयजे । अपदान्ता-
दित्येव । दण्डायम् । यूपायम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ८८ ॥

अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केन चित्सा-
दृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने
पररूपमेकादेशो भवति । पठत् इति, पठिति । घटत् इति, घटिति ।
भटत् इति, भटिति । कृमिन् इति, कृमिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् ।
जगत् इति, जगदिति । अत इति किम् । मरट् इति, मरडिति । इता-

विति किम् । पठत् अत्र, पठदत्र ॥ अनेकाच इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
मा भूत् । सत् इति, स्रदिति । कथं घटदिति गम्भीरमम्बुदेनैदितमिति ।
दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ८८ ॥

अव्यक्तानुकरणस्याम्नेडितस्य यो ऽच्छब्द इति तस्य पररूपं न भवति
तस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पठत्पटदिति । पठत्पटेति करोति ।
नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण
पररूपं पठत्पटेति करोति ॥

नित्यमाम्नेडिते डाचि ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातो ऽन्यस्येति चानुवर्त्तते । डारूपं यदाम्नेडितं
तस्मिन्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य
चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पठपटा करोति । दम-
दमा करीति * । पठदित्यस्मादव्यक्तानुकरणादिति डाचि विहिते डाचि
बहुलमिति द्विवचनं तच्च टिलोपात्पूर्वमेवेष्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णे ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति ।
दण्डायम् । दधोन्द्रः । मधूदके । होतृशयः । अकं इति किम् । अग्नये ।
सवर्णइति किम् । दध्यत्र । अवीत्येव । कुमारी शेति । नाडकलावित्यत्र
यदजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वृत्तत्वात्सवर्णा न-
गृह्यन्त इति सवर्णत्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् ॥ सवर्णदीर्घत्वे अति
छ वा वचनम् ॥ * ॥ अति सवर्णे परभूते तत्र छ वा भवतीति वक्तव्यम् ।
होतृ अकारः, होतृछकारः । यदा न छ तदा दीर्घ एव होतृकारः ॥ लृति
ल्लृ वा वचनम् ॥ * ॥ लृति सवर्णे परतो ल्लृ वा भवतीति वक्तव्यम् ।
होतृ लकारः । होतृल्लकारः । होतृकारः । अकारलकारयोः सवर्णविधिरुक्ता
दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य लृवर्णस्य दीर्घस्याभावात् अकारः क्रियते ॥

* मटमटाकरोतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्तते । प्रथमाशब्दे विभक्तिविशेषे कृत्स्न-
त्साहनयात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च
विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी ।
वायू । वृत्ताः । प्लुताः । वृत्तान् । प्लुतान् । अतो गुण इति यदकारे पर-
रूपं तदकः सवर्णं दीर्घत्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वं, पुस्त्यादप-
वादा अनन्तरान्विधेर्बाधन्तइति । अचीत्येव । वृत्तः । प्लुतः । अक
इत्येव । नावौ । पूर्वसवर्णग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परमवर्णो मा
भूत् । दीर्घग्रहणं किम् । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसो ऽवयवस्य सकारस्य पुंसि
नकारादेशो भवति । वृत्तान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् ।
पण्डकान् । सूरान् । अरकान्यस्य । सर्वएते पुल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रति-
पादयन्ति । इह तु चञ्चेव चञ्चा । लुम्मनुष्यइति कनो लुपि कृते लुपि
युक्तवद् व्यक्तित्वचनइति पुंसोपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति, चञ्चाः
पश्य, वधिकाः पश्येति । तस्मादिति किम् । एतांश्चरतो गाः पश्य । शस
इति किम् । वृत्ताः । प्लुताः । पुंसोति किम् । धेनुः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घा न भवति । वृत्तौ । प्लुतौ । खट्वे ।
कुण्डे । आदिति किम् । अग्नी । इचीति किम् । वृत्ताः ॥

दीर्घाज्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घा न भवति । कुमार्यौ ।
कुमार्यः । ब्रह्मबन्धौ । ब्रह्मबन्धवः ॥

वा कन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाकन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घा
न भवति । मासतीश्चतस्रः । पिण्डाः । मास्यश्चतस्रः । पिण्डाः । वारा-
ही । उपानही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतो ऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । वृत्तम् । प्लुतम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वग्रहणं किम् । पूर्व एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णो ऽन्तस्तमो मा भूदिति । कुमारोमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा कृन्दसीत्येव । शर्मो च । शर्म्यं च । गौरीं च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्व इत्येव । संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । यजि । इष्टम् । वपि । उप्तम् । ग्रहि । ग्रहीतम् । संप्रसारणविधानसामर्थ्याद्विग्रहीतस्य अवर्णे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा कृन्दसीत्येव । मित्रावरुणौ यज्यमानौ । पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्संप्रसारणविधानमिति इष्ट इत्येवमादिषु पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविकृतायां वचनमिति बह्व्ये पश्चात्सन्निपतिति पूर्वत्वं न भवति । शकृद्वौ । शकृद्वर्थम् ॥

एङः पदान्तादति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेत्र । वायोत्र । अयवादेशयोः रयमपवादः । एङ् इति किम् । दध्यत्र । मध्यत्र । पदान्तादिति किम् । चयनम् । लवनम् । अतीति किम् । वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् । वायव्यायाहि ॥

डसिङ्सोश्च ॥ ११० ॥

एङ् इति वर्त्तने, अतीतिच । एङ् उत्तरयोर्डसिङ्सोरिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

कृत उत् ॥ १११ ॥

डसिङ्सोरित्येव । अकारान्तादुत्तरयोर्डसिङ्सोरिति पूर्वपरयोः एकादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्रुयोः षष्ठीनिर्दिष्ट-

योः स्थाने यः स लभते ऽन्यतरव्यपदेशमिति उरण् एपर इति एपरत्वमत्र
कृत्वा रात्सस्थिति सलोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥

डसिङ्सोरिति वर्त्तते, उदिति च । ख्यत्यादिति खिशब्दखीशब्द-
योस्तिशब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणं, ताभ्यां परस्य डसि-
ङ्सोरत उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युराग-
च्छति । पत्युः स्वम् । खीशब्दस्योदाहरणम् । सह खेन वर्त्ततइति
सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति । सखीयतेः क्किप् सखीस्तस्य डसि-
ङ्सोः सख्युरिति । तीशब्दस्यापि । लूनमिच्छति, लूनीयति । लूनीयतेः
क्किप् लुप्ते लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानत्वं पूर्वत्रासिद्धमि-
त्यसिद्धम् । विहृतनिर्द्वंशादेषह न भवति, अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरा-
गच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरसुतादसुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वर्त्तते । अकारादुपुतादुत्तरस्य रोरफस्य उकारानु-
बन्धविशिष्टस्य अकारे ऽपुते परत उकारादेशो भवति । वृत्तात्र । पूत्तात्र ।
भोभगोअघोअपूर्वस्य योशोत्यस्मिन्प्राप्ते उत्वं विधीयते । रूत्वमस्याश्रय-
त्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धं न भवति । अत इति किम् । अग्निरत्र । तप-
रकरणं किम् । वृत्ता अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् । स्वरत्र । प्रातरत्र ।
अतीत्येव । वृत्त इह । तस्यापि तपरत्वाद् अत्र न भवति । वृत्त आश्रितः ।
अपुतादिति किम् । सुसोताइ अत्र न्वसि । अपुतइति किम् । तिष्ठतु पय
आश्विन् । अत्र पुतस्यासिद्धत्वादुत्वं प्राप्नोतीत्यपुतादपुतइत्युच्यते ॥

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतो ऽत उत्तरस्य रोहकारादेशो भवति । पुरुषो
याति । पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्या ऽन्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एङो ऽतीत्येव । एङ इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्थोद्विह

प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वा ऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोकपादस्य । अवकारयकारपरे ऽति परत ण्ड प्रकृत्या भवति । स्वभावेन कारणात्मना वा न विकारमापद्यते । तौ चेन्निमित्तकार्यिणावन्तःपादमृक्पादमध्ये भवतः । ते अघे अश्वमायुज्जन् । ते अस्मिन् जवमादधुः । उपप्रयन्तो अध्वरम् । शिरो अपश्यम् । सुजाते अश्वसूनृते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । अन्तःपादमिति किम् । कया मती कुत एतास एते ऽर्चन्ति । अयपरइति किम् । ते ऽवदन् । ते ऽयस्मयम् । एडिति किम् । अन्वग्निरूपसामयमख्यत् । के चिदिदं सूत्रं नान्तः पादमयपरइति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अव्यादवद्यादवकमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् अवद्यात् अवक्रमुः अव्रत अयम् अवन्तु अवस्यु इत्येतेषु यकारवकारपरेष्यति परतो ऽन्तःपादमेड् प्रकृत्या भवति । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासे अवक्रमुः । ते नो अव्रताः । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासे अवस्यवः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः शब्द एदन्तो यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरितम् ॥ अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति । उकारान्तमुदशब्दं संबुध्यन्तमधीयते तद्वदमुदाहरन्ति, उरो अन्तरितं सजूरिति । यजुषि पादानामभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे स्वेम्बाले म्बिके पूर्वे ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च यावम्बिकेशब्दात्पूर्वौ यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्यन्तु । जुषाणो अपुराज्यस्य ।

वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिभिः । वर्षिष्ठे अधिनाके । अश्वे अश्वान्ते अश्वि-
के । यजुषीदंम्रीवृशमेव पठ्यते । अस्मादेव निपातनादम्यार्थनक्रोर्ह्रस्व
इति ह्रस्वत्वं न भवति ॥

अङ्गइत्यादौ च ॥ ११८ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषये ऽति
प्रकृत्या भवति । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे
निदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे अशोचिषम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि
विषये एङ् प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदा-
त्तइति किम् । अधेये । अयशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपरइति
किम् । सोयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्तइति दशब्देनानुक्रुष्यते । अवपथाःशब्दे
ऽनुदात्ते ऽकारादौ परतो यजुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति । त्री रुद्रेभ्यो
अवपथाः । वपेलङि थासि तिङुतिङ् इति निघातेनानुदात्तत्वम् ।
अनुदात्तइत्येव । यदुद्रेभ्येवपथाः । निपातैर्ध्वादिहन्तेति निघातः प्रति-
विध्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, छन्दसि भाषायां चाति परतो गोरङ् प्रकृत्या भवति
विभाषा । गोयम् । गो अयम् । छन्दसि । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः
पशवो गोश्वाः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचीत्येतत्स्वनुवर्त्ततएव । अचि परतो गोः
स्फोटायनस्याचार्यस्य मत्तेनावह्नादेशो भवति । गवायम् । गोयम् । गव-
जिनम् । गोजिनम् । गवौदनम् । गवौदनम् । गवौष्टम् । गवुष्टम् । आद्युदा-

तश्चायमादेशो निपात्यते स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गावो अयमस्य, गवाय इति । अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं, विभाषेत्येव हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयं, तेन गवात्तदित्यत्र नित्यमवङ् भवति ॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्य ऽचि परतो गोर्नित्यमवङादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञस्वरः* ॥

सुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

सुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ताः अत्र न्वसि । यज्ञदत्ताः इदमानय । आश्रयादत्र पुनः सिद्धः । प्रगृह्याः । अग्नी इति । वायू इति । खट्वे इति । माले इति । अक्कीत्यनुवर्त्तमाने पुनरज्यग्रहणमादेशनिमित्तस्याचः परियहार्यम् । तेनेह न भवति । जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति । प्रगृह्यादुकारात्परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वात्तत्र प्रकृतिभावो न भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । पुनःप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोसवर्णं शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आडो ऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आडो ऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषये ऽनुनासिकादेशो भवति स च प्रकृत्या भवति । अभ्रञ्चो अपः । गभीरञ्चो उग्रपुत्रे जिघांसत । केचिदाडोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति । इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥

इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इको ऽसवर्णं ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्यत्र ।

कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् ।
खट्वेन्द्रः । असंवर्णइति किम् । कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् ।
आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ॥ सचिव्यसमा-
सयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिति । अयं ते योनिर्हृत्त्वियः ।
नित्यसमासे । व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् ॥ ईषाअनादिषु कृन्दसि प्रकृति-
भावमात्रं वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषा अतः । का ईमारे पिशङ्गिला । पथा
अगमन् ॥

चतुर्थकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्तते । अकारे परतः शाकल्यस्याचा-
र्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्याकः स्थाने भवति । खट्व
अश्यः । माल अश्यः । कुमारि अश्यः । होतृ अश्यः * । अतीति किम् ।
खट्वेन्द्रः । अक इति किम् । वृत्तावश्यः । सर्वार्थमनिर्गर्थं च वचनम् ॥

अस्तुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामानार्थ इति करणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन
स्वरूपे ऽवस्थाप्यते तस्मिन्यरतो ऽप्लुतवद्ववति । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न
करोति । सुश्लोका३ इति, सुश्लोकेति । सुमङ्गला३ इति, सुमङ्गलेति ।
वत्करणं किम् । अप्लुतइत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्यते । तत्र को दोषः ।
प्रवृत्त्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य अवर्णं न स्यात् । अग्नी३ इति । वायू३
इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई३ कारः प्लुतो ऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्ववति ।
अस्तु हीत्यब्रवीत् । अस्तु ही३ इत्यब्रवीत् । चिनु हीदम् । चिनु ही३ इदम् ।
चाक्रवर्मणग्रहणं विकल्पार्थं तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमि-
त्युभयत्र विभाज्यम् । इकारादन्यत्राप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशा३
इयम् । वशेयम् ॥

* पोतु अश्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

दिव उत् ॥ १३१ ॥

एङ्ः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्राति-
पदिकं एङ्यते न धातुः, सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो
भवति । दिवि कामो यस्य, द्युक्कामः । द्युमान् । विमलद्यु दिनम् । द्युभ्याम् ।
द्युभिः । निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति । अतद्व्युभ्याम्, अतद्व्युभिरिति ।
तत्परंकरणमूढो निवृत्त्यर्थे व्युभ्यां व्युभिरिति । अत्र हि परत्वादूढं प्राप्नोति ।
पदस्येति किम् । दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सु लोपो ऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावत्कारौ नञ्समासे न वर्तते तयोर्थः सुशब्दः कश्च
तयोः सुशब्दो यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो
लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्के । स भुङ्के । एत-
त्तदारिति किम् । यो ददाति । यो भुङ्के । सुग्रहणं किम् । एतौ गावौ
चरतः । अकोरिति किम् । एषको ददाति । सको ददाति । तन्मध्य-
तितस्तद्ग्रहणेन एङ्यतइति रूपभेदेऽपि साकच्कावेतत्तदावेव भवतः ।
अनञ्समासइति किम् । अनेषो ददाति । असेो ददाति । उत्तरपदार्थ-
प्रधानत्वाच्चञ्समासस्येतत्तदारेवात्र संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् ।
एषोत्र । सोत्र ॥

स्यङ्कृन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य कृन्दसि हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति । एष स्य
वाञ्जी क्षिपणिं तुरण्यति यीवायां बद्धो अपिकृत्वआसनि । एष स्य ते
मधुमा इन्द्र सोमः । न च भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सो ऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्यादः
पूर्यते । सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् । सैरधरीरनुहृद्यसे । लोपे चेत्या-
दपूरणमिति किम् । सइव व्याघ्रो भवेत् । अचीति विस्मयार्थम् ।

पादयहणेनान् श्लोकापादस्यापि ग्रहणं के विदिव्यन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति ।

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यद्व्यामस्तत्र सुडिति कात्पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति । संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । संस्कृता । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । कात्पूर्व-ग्रहणं सुटो ऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तथाहि संस्कर्षीष्ट संस्क्रियतइति संयोगादिलक्षणाविङ्गुणौ न भवतः । तिङ्गुतिङ इति निघातोपिः तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वचनावास्ति व्यवधानम् । संचस्कारतुः संचस्करुरिति गुणः कथं, तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति । संयोगोपधग्रहणं च चतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टित्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामित्यत्र विशेषणार्थम् ॥

अडभ्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥

अङ्घ्र्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुट् कात्पूर्वो भवति । समस्कारोत् । समस्कारोत् । संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । पूर्वं धातु-रुपसर्गेण युज्यतइति तत्र धातुपसर्गेयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादडभ्यासौ । अभक्तश्च सुडित्युक्तं ततः सकारादुत्तराग्रडभ्या-सवानिष्टे देशे स्याताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोः ऽडभ्या-सयोस्तद्व्यवायेपि सुट् कात्पूर्वः क्रियतइति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणार्थं करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वो भवति । संस्कृता । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । अत्र संपुंक्तानां सत्यमिति समो मकारस्य सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्ता । परिष्कर्तुम् । परिष्कर्तव्यम् । सुट्स्तुस्वञ्जामिति वक्ष्यम् । उपस्कर्ता । उप-

स्कर्तुम् । उपस्कर्तुम्यम् । भूषणइति किम् । उपकरोति । संपूर्वस्य क
चिदभूषणेपि सुडिष्यते संस्कृतमत्रमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिंश्चार्थं करोतौ संपर्युपेभ्यः कात्पूर्वः सुडा-
गमो भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिष्कृतम् । तत्र न उपस्क-
तम् । समुदितमित्यर्थः ॥

उपात्प्रतियन्त्रवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा
प्रतियन्त्रः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वादणु । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य
स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ
परत् । उपात् सुट् कात्पूर्वा भवति । प्रतियन्त्रे तावत् । एधोदकस्योपस्कु-
रते । काण्डगुणस्योपस्कुरते । वैकृते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति ।
वाक्याध्याहारे । उपस्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीते । एतेष्विति किम् ।
उपकरोति ॥

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुट्
कात्पूर्वा भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरका
लुनन्ति । विविष्य लुनन्तीत्यर्थः ॥ णमुलत्र वक्तव्यः ॥ * ॥ लवनइति
किम् । उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव । उपात्प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किरतौ विषये सुट् कात्पूर्वा
भवति । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । प्रतिसकीर्णं हं ते वृषल भूयात् ।
तथा ते वृषल विज्ञेयो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति
किम् । प्रतिकीर्णम् ॥

अपाचतप्याच्छकनिघालेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येष । अपादुत्तरस्मिन्किरतो चतुष्पाच्छकुनिषु यदाले-
खनं तस्मिन् विषये सुट् कापूर्वा भवति । अपस्किरते वृषभो दृष्टः ।
अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । आलिख्य
विविधपतीत्यर्थः । चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम् । अपकिरति देवदत्तः ॥
हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अपकिरति
श्वा आदनपिण्डमाशितः ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेप-
दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्वदति । कुस्तुम्बुरुणा-
मौषधिजातिः । धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि । सूत्रनिर्देशे
नपुंसकलिङ्गमविवक्षितम् । जातिरिति किम् । कुत्सितानि तुम्बुरुणि कुतु-
म्बुरुणि तुम्बुरुशब्देनात्र तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्प-
राः सार्था गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्यइति
किम् । अपरपराः सार्था गच्छन्ति । अपरे परे च सङ्गदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।
नात्र गमनस्य सातत्यं प्रबन्धो विवक्षितः । किमिदं सातत्यमिति ।
सततस्य भावः सातत्यम् । कथं सततम्, समस्तते विकल्पेन प्रकारलोपो
विधीयते ।

लुप्तेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुद्धजोः ॥

गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्यदमिति सुट् निपात्यते तस्य च यत्वं सेविते ऽसेविते प्रमाणे
च विषये । गोष्यदो देशः । गावः पश्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो
देशो गोष्यद इत्युच्यते । असेविते । अगोष्यदान्यरण्यानि । असेविते
गोष्यदशब्दो न संभवतीत्यगोष्यदशब्दार्थं निपातनम् । यद्येवं नार्थं

एतेन, गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदं भविष्यति । सत्यमेतत् । यत्र तु सेवित-
प्रसङ्गेऽस्ति तत्रैव स्यादगोष्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासंभव एव तत्र न
स्यादगोष्पदान्वरण्यानीति । असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति । यानि हि
महान्तरण्यानि येषु गधामत्यन्तासंभवस्तान्येवमुच्यन्ते । प्रमाणे । गोष्प-
दमात्रं क्षेत्रम् । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थ-
मुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमित्यत्ताम् । सेवितासेवि-
तप्रमाणेष्विति किम् । गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मवापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते ।
आस्पदमननं लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतया ऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं
निपात्यते । चरेराडि चागुराविति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् । आश्चर्यं
यदि स भुज्जीत । आश्चर्यं यदि सो ऽधीयीत । चित्रमद्भुतमित्यर्थः ।
अनित्यइति किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वर्चा, वर्चस्कमचमलं, तस्मिन्निमित्ते ऽवस्कर इति निपा-
त्यते । अत्रपूर्वस्य किरतेः कर्मणि ऋदोरप् इत्यप्, निपातनात्सुट् । अव-
कीर्यतइत्यवस्करो ऽचमलम् । तत्संबन्धाद्वेशोपि तयोच्यते । वर्चस्क-
इति किम् । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्ववति । अपपूर्वोत्किरतेः ऋदोर-
ब्रित्यप्, निपातनात् सुट् । अपस्करो रथाक्षयः । रथाङ्गमिति किम् ।
अपकरः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥

विकिर इति किरतोर्बिपूर्वस्येगुपधन्नापीकिरः कः इति आपत्यते

विहिते सुट् निपात्यते शंकुनिश्चेद्वधति । विकिरणश्चाभिधेयो वा शकु-
निर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भत्या विष्किराः कुक्कुटादृते । ।

विष्किरो वा शकुनाविति वायहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे
विकिरणहणमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्दउत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये ।
सुश्वन्द्रो युष्मान् । ह्रस्वादिति किम् । सूर्याचन्द्रमसाविव । मन्त्रइति
किम् । सुचन्द्रा पौर्णमासी । उत्तरपदं समासएव भवतीति प्रसिद्धं, तत
इह न भवति । शुक्लमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते
सुट् निपात्यते, तस्यैव षत्वम् ॥

याममद्या प्रवेत्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः । ॥

वार्त्तापुरुषः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते ।
कशेरिति किम् । प्रतिगतः कशां, प्रतिकशो ऽश्वः । अत्र यद्यपि कशेरिव
कशाशब्दस्तथापि कशेरिति धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्य-
र्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गाच्च भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रारुषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋषी चेदभिधेयो
भवतुः । प्रस्कण्व ऋषिः । हरिश्चन्द्र ऋषिः । हरिश्चन्द्रयहणममन्त्रार्थम् ।
ऋषी इति किम् । प्रस्कण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजकौ च निपा-
त्यते । मस्करशब्देऽप्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेणावभिधेये सुट् निपा-

त्यते परिव्राजके त्विनिरिति । मस्करो वेणुः । मस्करौ परिव्राजकः । वेणुपरिव्राजकयोरिति किम् । मकरो याहः । मकरी समुद्रः । के चित्पुनरत्र माङ्गुपपदे करोतिः करणे ऽत्प्रत्ययमपि निपातयन्ति माङ्गश्च ह्रस्वत्वं सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिषिध्यते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति मस्करो दण्ड इति । परिव्राजकेपि माङ्गुपपदे करोतिस्ताच्छील्यङ्निर्निपात्यते । माङ्गे ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करो कर्मापवादित्वात्परिव्राजक उच्यते । स त्वेवमाह । मा कुत कर्पाणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्यते नगरे ऽभिधेये । ईप्सीरमस्य अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरइति किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

कारस्करो वृत्तः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृत्तश्चेद्व्रति । कारं करोतीति दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तेति टप्रत्ययः । कारस्करो वृत्तः । वृत्त इति किम् । कारकरः । के विदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृत्त इति पठान्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये । पारस्करो देशः । कारस्करो वृत्तः । रथस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा ॥ तद्बृहतोः करपत्येश्वरदेवतयोः सुट् तलोपशब्दः ॥ तस्करेश्वरः । बृहस्पतिर्देवता । चारदेवतयोरिति किम् । तस्करः । बृहस्पतिः । संज्ञायहणादुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चारदेवतःग्रहणं प्रपञ्चार्यम् ॥ प्राप्सुम्यतौ गवि कर्तरि ॥ तुम्यतौ धातौ प्रशब्दात्परस्सुट् भवति गवि कर्तरि । प्रस्तुम्यति गौः । गवीति किम् । प्रतुम्यति वनस्पतिः । पारस्करप्रभृ-

तिराकृतिगणः । अविहितलक्षणः सुट् पारस्कारप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्राय-
श्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तं प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुट्स्कारो वेति,
तत्संगृहीतं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरिते वा
विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् ।
अनुदात्तात्क्रमनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते, यस्यासौ स्वरो विधीयते ।
वक्ष्यति । धातोरन्त उदात्तो भवतीति । गोपायति । धूपायति । धातोर-
न्त्यमचं वर्जयित्वा परशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नास्वरो बाधते ।
लुनाति । श्नास्वरं तस्स्वरः । लुनीतः । पुनीतः । तस्स्वरमाम्स्वरः । लुनी-
तस्तराम् । पुनीतस्तराम् ।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिश्चयर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य । चतुरनडुहोरामुदात्तः । चत्वारः । अनड्वाहः ।
आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य । अस्यानि दधनीत्यनडस्वरः
प्रकृतेः । गोपायति । धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्तव्यम् ।
हर्तव्यम् । प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परानित्यान्तरङ्गाप-
वादैः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते
स तस्य बाधको भवति । तथाहि । गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्यय-
स्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते ।
•कार्णाभरासङ्गपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन
समासान्तादात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोपि सार्वधा-
तुक्स्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्तिस्व-
राच्चस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतिस इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति
सतिशिष्टोपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च
नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अचत्वारः । अनड्वाह इति ।
यस्य विभक्तिनिमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तच्चञ्स्वरेण बाध्यते । पदग्रहणं

किम् । देवदत्त गाम्भ्यान्न शुक्लं दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथक् भवति । ^{परमाणां} परमाणां चेदं पदग्रहणं पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुबल्या विकारः कौबलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणो ऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणस्याञ् । बाधनार्थं भिन्नादिषु पठ्यते । कुबलगर्भशब्दावाद्युदात्तौ ॥

कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५८ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । पाकः । त्यागः । रागः । दायः । धायः । ज्नित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादः । कर्ष इति विहृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

उञ्कादीनां च ॥ १६० ॥

उञ्क इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उञ्कः । खेक्कः । जञ्जः । जल्पः । एते घञन्ता इति जित्स्वरः प्राप्ः । जप छय इत्यन्तौ, तयोर्द्वौतुस्वरः प्राप्ः । के चित्तु वध इति पठन्ति । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोन्यत्र हि योग एव भवति ॥ गरो दूष्ये ऽबन्तः ॥ गरशब्दे ऽबन्तः स दूष्यएवान्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ॥ वेगवेदचेष्टबन्धाः करणे ॥ हलश्चेति घञन्ता एते करणे ऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव ॥ स्तुयुद्बुवश्चन्दसि ॥ उपसमस्तार्थमेतत् । परिप्लुत् । संयुत् । परिद्रुत् ॥ वर्त्तनिः स्तोत्रे ॥ स्तोत्रं साम । तस्यो वर्त्तनिशब्देऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ॥ श्वभेदरः ॥ श्वभे ऽभिधेये दशब्देऽन्तोदात्तो ऽन्यत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः ॥ साम्बतापौ भावगर्हायाम् ॥ अन्तोदात्ता, अन्यत्राद्युदात्तौ ॥ उत्तमशस्वत्तमशब्दौ सर्वत्र ॥ के चित्तु भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति ॥ भूतमन्यभोगदेहाः ॥ एते घञन्ता भविष्यन्तोऽपि घञन्त एव । शरजण्यन्तानामिति वचनात् ॥

अनुदात्तस्य च यषोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्तते । यस्मिन्नुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्या-
नुदात्तस्यादिश्च उदात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दान्तोदात्तस्तस्य
ङीप्पनुदात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो ङीष् उदात्तः । भस्य टेलोपः ।
पथः । पथा । पथे । पथिन्शब्दान्तोदात्तः । कुमुदनद्वेतेभ्यो ह्रतुप् ।
कुमुद्वान् । नद्वान् । वेतस्वान् । कुमुदादयोन्तोदात्ताः । ह्रतुश्चनुदात्तः ।
अनुदात्तस्येति किम् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रासङ्गशब्दस्याथादिस्व-
रेणान्तोदात्तः । तस्य यति तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते ।
नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं तत् कुत उदात्तलोप-
स्तदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वाद्-
न्तस्य स्यात् । मा हि धुताताम् । मा हि धुतायाम् । यत्रेति किम् ।
भार्गवः । भार्गवौ । भृगवः । प्राक् सुबुत्पत्तेर्गात्रप्रत्ययस्य लुक् । उदात्त-
ग्रहणं किम् । बैदी । और्वी * ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोर्न्त उदात्तो भवति । पवति । पठति ।
ऊर्णाति । गोपार्यति । याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितो ऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् ।
भासुरम् । मेदुरम् । आगस्त्यकैण्डिन्ययोर्गस्तिकुण्डिनच् । कुण्डिनाः ॥
चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्त इष्यते ॥ बहुपठवः ।
उच्चकैः ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादि-
भ्यश्चफञ् । कौञ्जायनाः । मौञ्जायनाः । किमर्थमिदं, परमपि त्रित्स्वरं
बाधित्वा ऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

* मौञ्जायनेत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

कितः ॥ १६५ ॥

तद्वितस्येव । तद्वितस्य कितोन्त उदात्तो भवति । नडादिभ्यः
फक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्वहतेष्टक । आत्तिकः । शालात्तिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसेन्त उदात्तो भवति । तिसृस्तिष्ठन्ति ।
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो
हल्युवादिस्तिष्ठे ऽन्यत्र बहुवचने षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरिति विधाना-
ज्जसेव लभ्यत इति जस्यहणमुपसमस्तार्थमेकदृच्छन्ति । अतितिस्रावित्यत्र
स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य * । चत-
सादेशे आद्युदात्तनिपातनाद्यणादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादयं
स्वरो न भवति चतस्रः पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच्
तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाभ्याम् । वाग्भिः ।
वाग्भ्यः । याता । याद्व्याम् । याद्विः । साविति किम् । राज्ञा । राज्ञे । एकाच
इति किम् । हरिणा । गिरिणा । राजसु । तृतीयादिरिति किम् । वाचौ ।
वाचः । विभक्तिरिति किम् । वाक्तरा । वाक्तरमा । सप्तमीबहुवचनस्य
ग्रहणादिह न भवति त्वया त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच इति वतन्ते, तृतीयादिर्विभक्तिमिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते ।
तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रनि-
त्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्य-

* चतुरो देहीत्यपि पुस्तकान्तरे ।

तरस्यामुदात्ता भवति । परमवाचा । २ । परमवाचे । ३ । परमत्ववा । २ । परमत्वचे । २ । यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति किम् । अवाचा । सुवाचा । सुत्ववा । तत्पुरुषोऽयम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदग्रहणमेकाच्त्वनेत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषणमेतस्यात् । तत्र शुन ऊर्क् श्वोर्ज्जित्यत्रैवायं विधिः स्यात् । अनित्यसमास इति किम् । अग्निचिता । सोमसुता । उपपदमतिङ् इत्ययं नित्याधिकारे समासो विधीयते तत्र गतिकारकोपपदात् छदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः । यस्तु वियहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः । अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नऽमुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्चञ्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अञ्चः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो अस्यभिः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरिति वर्त्तमाने शसोऽपि परियहार्यमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् प्रतीचो बाहून्प्रतिभङ्ग्येषामिति ॥

ऊङिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊङ् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्यो ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊङ् । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । ऊङ्युपधायग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत् । अक्षयुवा । अक्षयुवे । इदम् । आभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति । अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः पद्वचोमासित्येवमादयो निश्पर्यन्ता इह गृह्यन्ते । निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति यीवायां बहुो अपि क्तअसनि । मत्स्यं न दीनउदनि त्रियन्तम् । अप् । अपः पश्य । अद्विः । अद्ध्यः । पुम् । पुंसः । पुम्याम् । पुम्यः । पुंसा ।

पुंसे । दै । रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः । दिव् । दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । घृतादिपाठादष्टनशब्देन्तोदात्तस्तत्र भक्त्युपोत्तममित्यस्यापवादो विभक्तेरेवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् । अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोपनिषदाधीत । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति कृतात्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशो ऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधियतइति किं दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्यानमुदात्ता भवति । तुदती । नुदती । लुनती । पुनती । तुदता । नुदता । लुनता । पुनता । अनुम इति किम् । तुदन्ती । नुदन्ती । अत्राप्यदुपदेशादिति लसार्धधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यतइति शत्रन्तमन्तोदात्तं भवति । नद्यजादी इति किम् । तुदद्वाम् । नुदद्वाम् । तुदद्विः । अन्तोदात्तादित्येव । ददती । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तावेतौ ॥ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बृहती । महती । बृहता । महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्या ऽसर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा । प्रलवित्रा । प्रसवित्रा । तुजन्ता एते ऽन्तोदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् । कर्त्री । हर्त्री । कर्त्रा । हर्त्रा । तुजन्तोयमाद्युदात्ताः ।

हलपूर्वादिति किम् । षहन्ति नावा ब्रह्मण्या । नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्पवीयं कन्या ॥

नोङ् धात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण हलपूर्वस्तस्मात्परा ऽजाग्रसर्वनाम-
स्यानविभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मबन्धा । ब्रह्मबन्धे । वीरबन्धा ।
वीरबन्धे । ऊङ् प्रत्ययस्वरणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त
इति उदात्तयणवकारस्तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरि-
तोऽनुदात्तस्येति विभक्तिः स्वर्यते । धातुयणः खल्वपि । सङ्कल्वा । सङ्क-
लत्वे । खल्वपि । क्तिबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणान्तोदात्तस्य ञोः सुपि
यणादेशः ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताबुटश्च परो मनुब् उदात्तो
भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तुमान् । हर्तुमान् । नुटः खल्वपि ।
अतएवता । शीर्षण्वता । अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदा-
त्तस्तस्मान्मनुब् अनुदात्त एव भवति । अत्र च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्य-
मानवदित्येषा परिभाषा नाश्रीयते नुङ्ग्रहणात् तेन मरुत्वानित्यत्र न
भवति ॥ रेशब्दाच्च मनुप् उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरेवान् ॥ त्रेश्च
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ त्रिबतीर्याज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

• ह्रस्वग्रहणमनुवर्त्तते मनुब्ग्रहणं च । तेन मनुपा ह्रस्वो विशेष्यते ।
मनुषि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति ।
अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । मनुपा ह्रस्वविशेषको किम् । भूत-
पूर्वेपि ह्रस्वे यथा स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिकह्रस्व स्यात् तिसृणां चत्त-
सृणामिति । सनुट्कस्य ग्रहणे किम् । धेन्वाम् । शक्रव्याम् । उदात्तयणो
हलपूर्वादित्यथमन्तोदात्ताः । ह्रस्वादित्येव । कुमारीणाम् । अन्तोदात्ता-
दित्येव । त्रपूणाम् । वसूनाम् ॥

उद्याच्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद्विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवमेनाना-
मभिभञ्जतीनाम् । बहूनां पिता । न च भवति नदीनां पारं जयन्तीनां
महतः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद्विषये षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां
च परा हलादिर्विभक्तिस्तदाता भवति । पणाम् । षड्भिः । षड्भ्यः । पञ्चा-
नाम् । सप्तानाम् । त्रि । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर । चतुर्भ्यः ।
चतुर्णाम् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पश्य ॥

भल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे यदुपोत्तममुदात्तं
भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्त-
पस्तपति । सप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च बहमे त्रिंशता । चतुर्भिः ।
भलीति किम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् । षड्भिः ।
षड्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं
भवति विभाषा भाषायां विषये । पञ्चभिः । २ । सप्तभिः । २ । तिसृ-
भिः । २ । चतसृभिः । २ ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुङ्गाः ॥ १८२ ॥

नो श्वन् साववर्णं सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् अङ् कुङ्
कुङ् इत्येतेभ्यो यदुक्तं तच्च भवति । गवाः । गवे । गोभ्यामिति । सावे-
कावस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । सुगुना । सुगवे ।
सुगुभ्याम् । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति प्राप्तिः । श्वन् । शुना । शुने ।
श्वभ्याम् । परमशुना । परमशुने । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत्प्राप्तिः । सा-

ववर्णः । सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्य यहणम् । येभ्यः । तेभ्यः ।
 केभ्यः । राट् । राजतिः क्विबन्तः । राजा । परमराजः । अङ् । अञ्चतिः
 क्विबन्तस्तस्य सनकरस्य यहणं विषयावधारणार्थं यत्रास्य नलोपो नास्ति
 तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाञ्चैः पूजयामिति प्रतिषिध्यते नलोपः ।
 प्राञ्च । प्राङ्भ्यम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तिरुदात्तत्वम् । प्राचो ।
 प्राचे । प्राच्याम् । कृङ् क्विबन्त एव । कृञ्च । परमकृञ्च । कृत् ।
 करातिः कृतर्वा क्विबन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवा भल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा भलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । द्युभ्याम् । द्युभिः ।
 सावेकाच इति ऊडिदम्पदाद्यप्युद्भूय इति वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ।
 भलीति किम् । दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात्परा भलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति ।
 नृभ्याम् । नृभिः । नृभ्यः । नृषु । भनित्येव । न्रा । न्रे ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सवन्ताद्यत् । विकीर्णम् । जिह्वीर्णम् ।
 अहलोर्ण्यत् । कार्यम् । हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशास्त्रसार्वधातुकमनुदात्तम-

ह्रन्विडोः ॥ १८६ ॥

तासेरनुदात्तेनो डितो ऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात्परं लसार्वधा-
 तुकमनुदात्तं च भवति इङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्ता-
 वत् । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तरः । प्रत्ययस्वरापवादेयम् । अनुदात्तेतः ।
 आस । आस्ते । वस । वस्ते । डित् । षूङ् । सूते । शीङ् । शेते ।
 अदुपदेशात् । तुदतः । नुदतः । पद्यतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिक-
 त्वादकारान्तोपदेशश्च शष् । पद्यमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकार-

मात्रस्य स्यात् तदा लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धे निघातः ।
 अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गत्वा-
 दसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोप्यनेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वा-
 द्बाध्यते । तास्यादिभ्य इति किम् । चिनुतः । चिन्वन्ति । डिदयं श्नुः
 पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात्
 पचाधः पचाम इति । इह च मा भूत् हतो हय इति । लयग्रहणं किम् ।
 कतीह पचमानाः । सार्वधातुकमिति किम् । गिश्ये । शिष्याते ।
 शिशियरे । अहन्विडोरिति किम् । हुते । यदधीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति ।
 मा हि कार्टाम् । मा हि कार्टाम् । एकोत्राद्युदात्तः । अपरोऽन्तोदा-
 त्तः । मा हि लाविष्टाम् । २ । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः ।
 सिचश्चित्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ॥ सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः
 पितः पठे उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा हि कार्ष्णम् । २ । अनिट इति
 किम् । मा हि लाविष्टम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपत्ते भवति ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिह सङ्ग-
 म्यन्तं भवति । स्वपादिरा वृत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि
 लसार्वधातुके परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ ।
 श्वसन्ति । २ । हिंसेः खल्वपि । हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पठे मध्ये-
 दात्तः । अचीति किम् । स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् । स्वपितः ।
 श्वसितः ॥ डित्यजादावयं विधिरिष्यते ॥ इह न भवति । स्वपानि ।
 हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो
 भवति । ददति । ददतु । दधति । दधतु । जजति । जजतु । जायति ।

जायतु । अचीत्येव । दद्यात् । अनिटीत्येव । ज्वितः । आदिरिति
वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च ॥ १८० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतो ऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो
भवति । अनजाद्यर्थ आरम्भः * । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते ।
मिमीते । अनुदात्तइति बहुव्रीहिनित्देशो लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म
दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १८१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वैः । सर्वे ।
सुपीति किम् । सर्वतरः । सर्वतमः ॥ प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्व-
स्त्वाम इति ॥ सर्वस्वरो ऽनकचकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वकः । चित्स्व-
रेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं

पिति ॥ १८२ ॥

भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जाय इत्येतेषामभ्यस्तानां
लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । बिभेति । जिह्नेति ।
बिभर्त्ति । जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं कन्दसीति विक्र-
णस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् । जन जननइत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । धन
धान्यइत्यस्य पञ्चमे लकारे दधन्त् । दरिद्राति । जागर्ति । भ्यादीना-
मिति किम् । ददाति । पितीति किम् । दरिद्रति ॥

लिति ॥ १८३ ॥

लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः ।
भैरिक्किविधम् । भैलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् ॥

* अनजाद्यर्थ आरम्भ इति पदमञ्जरीं दर्शनादत्राप्रपाठः ।

अदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

णमुलि परतो ऽन्यतरस्यामादिहदात्तो भवति । लोलूयंलोलू-
यम् । आमेडितानुदात्तत्वे कृते पूर्वा लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः । अप-
रत्र लिट्स्वरेण मध्येदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १८५ ॥

उपदेशइति वर्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि
अन्यतरस्यामादिहदात्तो भवति । लूयते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीयते
केदारः स्वयमेव । २ । यदा ऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा लमार्धधातुकनि
घाते कृते यक एव स्वरो भवति । जनादीनामुपदेशणत्वात् द्रष्टव्यम् ।
तत्राप्ययं स्वर इष्यते । जायते स्वयमेव । सायते स्वयमेव । खायते
स्वयमेव । २ । अच इति किम् । भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् ।
लूयते केदारो देवदत्तन ॥

थलि च सेटीउन्तो वा ॥ १८६ ॥

सेटि थलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वा ऽन्यतर-
स्याम् । लुलविथ । ३ । यदानैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं
भवति । तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् । यथाथ ।
लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमित्ययमेवात्र स्वरो भवति ॥

अनित्यादिर्नित्यम् ॥ १८७ ॥

जिति निति च नित्यमादिहदात्तो भवति । गर्गादिभ्यो यञ् ।
गार्ग्यः । वात्स्यः । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । प्रत्य-
यस्वरापवादोयं योगः । प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते । तेन गर्गाः बिदाः चञ्वा
इत्यत्र यञि अञि कनि च लुत्ते न भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १८८ ॥

आमन्त्रितस्यादिहदात्तो भवति । देवदत्त । देवदत्तै । देवदत्ताः ।
अत्र कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्बाध्यते ॥ लुमतापि लुप्ते प्रत्य-
यलक्षणमत्रेष्यते ॥ सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १८६ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो
तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ ।
पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । सर्वनामस्थानइति किम् । पथः
पथ्य । मथः पथ्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्ष-
णमत्रापि नेष्यते । पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पथि
शब्दः ॥

अन्तश्च तत्रै युगपत् ॥ २०० ॥

तत्रैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तो भवतः । कर्त्त-
वै । हर्तवै । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्वहणं पयायनिवृत्त्यर्थम् ।
एकवर्जमिति वचनाद्वैगपद्व्यं न स्यात् ॥

क्षये निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासे ऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षियन्ति निवस-
न्त्यस्मिन्निति क्षयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्य-
यस्वरः प्राप्तः । क्षये जायहि प्रपश्यन् । निवासइति किम् । क्षयो वर्त्तते
दस्युनाम् । एरजित्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः ।
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोश्चः ।
करणमिति किम् । जयो वर्त्तते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । क्षरः ।
यज्ञः । हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्व्यप्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायते-
निपातनादेत्वम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । दधः । एते ऽपि
तथैवाव्यप्रत्ययान्ताः । सूद व्युपधादिति कप्रत्ययान्तः । गुहा भिदादिर-
व्यप्रत्ययान्तः ॥ शमरव्यो संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः ॥ शमो भावे रणः ।

कर्मणि अजन्तावेतौ निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः । कामः । यामः । घजन्तावेतौ । आराधाराकारा भिदादयः । वहे गोचरादिषु घप्रत्ययान्तः । कल्पः । अजन्तः । पादो घजन्तः । तत्र क् चित्प्रत्ययस्वरः प्राप्नोः क् चित्कर्षात्त्वतो घञान्त उदात्त इति । वृषादिराज्जतिगणः । अविहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चर्च्वा । घद्भिका । खर-कुटी । दासी । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र इवे प्रतिकृताविति यः कन् हस्य लुम्मनुष्यइति लुप् । यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणं सिद्धमाद्युदात्तत्वम् । एतदेव ज्ञापयति क् चिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् । संज्ञायामिति किम् । अग्निर्मा-णवकः । उपमानमिति किम् । देवदत्तः ॥

निष्ठा च ह्यजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्वच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादि-राकारो न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धुः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् । देवः । भीमः । द्युजिति किम् । चिन्तितः । रत्नितः । अनादिति किम् । ज्ञातः । आप्नः । संज्ञायामिति किम् । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । धृष्टः । असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृधाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशेरयमाङ्पूर्वादविषयिते कर्मणि कर्तरि क्तः । तत्र यावद्व्यजिति प्राप्तः स्वरो बाध्यते । कर्तरीति किम् । आशितमन्त्रम् । आशितं देवदत्तेन । पूर्वञ्च कर्मणि क्त, उत्तरञ्च भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां
निष्ठा च द्वजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते
भवतः । जुष्टः । २ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् । भाषायां प्रत्ययस्य-
रणान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्तं भवतः ।
जुष्टं देवानां, अर्पितं पितॄणाम् । पूर्वणात्र विकल्पः प्राप्तः । के चिदत्र
जुष्टेत्येतदेवानुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेपीच्छन्ति । अन्तो-
दात्तोपि ह्ययं मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्साकं त्रिशता न शंक्वोर्णिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदो मदिक्प्रत्ययान्ते ऽन्तोदात्ते तयोर्ङसि परत आदि-
रुदात्तो भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

ङयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । ङे इत्येतस्मिंश्च
परतो युष्मदस्मदोरारुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मय्यम् । पृथग्योगकरणं
यथासंख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतो नावः ॥ २१३ ॥

निष्ठां च द्वजनादित्यतो द्वजग्रहणमनुवर्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य
द्वज आदिरुदात्तो भवति न खेचौशब्दात्परो भवति । अचो यत् । वेयम् ।
जेयम् । शरीरवयवाद्वात् । कय्यम् ॥ औष्ठ्यम् । तिस्त्वरितमित्यस्याप-
वादः । अनाव इति किम् । नाव्यम् । द्वज इत्येव । विकीर्ष्यम् । लला-
त्यम् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहां गयतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषां यो गयत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति ।
ईडम् । वन्दम् । वार्यम् । शस्यम् । दोह्या धेनुः । दूनुबन्धकत्वाद्
गयतो यदुहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप् । वार्यमिति
वृह् संभक्तावित्यस्यायं गयत् । क्यञ्चिधौ हि वृज एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा देण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः ।
इन्धानः । इन्धानः । वेणुशब्दायमत्रिवृतीभ्यो निदिति गुप्रत्ययान्तो
नित्वात्रिव्यमाद्युदात्तः प्राप् । इन्धानशब्दापि यदा चानशन्तस्तदा
चित्त्वादन्तोदात्तः । अथ शानजन्तस्तदा सार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदा-
त्तनिवृत्तिस्वरेण मध्येदात्तः । तदेवमिन्धाने सर्वथा उपान्तमाद्युदात्तत्वं
पक्षे विधीयते । वेणुरिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञा-
यामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वठ क्रय इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो
भवति । त्यागः । २ । रागः । २ । हासः । २ । पक्षे घञन्तास्तेषां पक्षे कर्षात्वतो
घञन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ । श्वठः । २ । क्रयः । २ ।
एते पञ्चाद्यजन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्यमुत्तमं तस्य
समीपे यत्तदुपोत्तमम् । करणीयम् । हरणीयम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः ।
प्रत्ययस्वरापवादायम् ॥

चङ्गन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङन्ते अन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् । २ ।
न माङ्योगइत्यटि प्रतिषिद्धे हि चेति निघाते ऽदुपदेशादिति तत्सार्वधातु-

कानुदात्तत्वे कृते षडं एवं स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति ।
उपेक्षमयहणौट्टयोर्न भवति । मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१८ ॥

मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीनिङ्गे संज्ञा
भवति । उदुम्बरावती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शरा-
दीनां चेतिदीर्घः । आदिति किम् । इत्तुमती । द्रुमवती । संज्ञायामिति
किम् । खट्वावती । स्त्रियामिति किम् । शरावान् । मतोरिति किम् ।
गवादिनी ॥

अन्तो ऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति
अजिरवती । खदिरवती । हंसवती । कारण्डवती * । डोपः पिच्छाद-
नुदात्तत्वं प्राप्तम् । अवत्या इति किमुच्यते न वत्या इत्येवमुच्येत् ।
नैवं शक्यमिहापि स्यात् । राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्वा-
यमवतीशब्दः । वत्व पुनराश्रयात्सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये ।
अहीवती । कृषीवती । मुनीवती † ॥

चौ ॥ २२२ ॥

• चात्रित्यञ्चतिर्लुप्तप्रकारो दृश्यते । तस्मिन्यरतः पूर्वस्यान्त उदात्तो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा ।
मधूचे । उदात्तनिवृत्तिस्वरापकाद्रेयम् ॥ चावतद्रुतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥
दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

* क्षेत्रवतीत्यधिकं पुस्तिकान्तरे ।

† कपीवतीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः ।
कन्यास्वनः । पटहशब्दः । नदीघोषः । राजपृषत् । ब्राह्मणसमित् ।
स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति हलन्तेऽप्यन्तोदात्तत्वं भवति । नाना-
पदस्वरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्ये स्वर उदात्ते स्वरिते वा वर्त्तते । बहु-
व्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते,
न विकारमनुदात्तत्वमापद्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्त-
पदमेकवर्जमिति सोऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोयमा-
रभ्यते । कार्णात्तरासङ्गाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्णः । प्राणिरज-
तादिभ्योजित्यञ्प्रत्ययान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवलजः । यूपशब्द-
उणादिषु कुसुयुभ्यश्चेति प्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिष्टि च
वर्त्तते तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स्नातकपुत्रः । स्नातशब्दः कल्पप्रत्ययान्तो
नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः । नित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः ।
श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्स्वादाद्युदात्तः । मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्द-
स्तिस्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं धात्रानुवर्त्तते,
तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं भवति ।
समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना-

व्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासि तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं
 द्वितीयान्तं 'कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थं ।
 तुल्यश्वेतः । तुल्यलोहितः । तुल्यमहान् । सदृक्कृच्छेतः । सदृग्लोहितः ।
 सदृगमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशलोहितः । सदृशमहान् । एते कृत्यतु-
 ल्याख्या अज्ञात्येति कर्मधारयाः । तत्र तुल्यशब्दे यतो ऽनाव इत्या-
 द्युदात्तः । सदृक्शब्दः समानान्ययोश्चेति क्तिन्यत्ययान्तः कृदुत्तरपदप्रकृ-
 तिस्वरैरान्तोदात्तः । सदृशशब्देऽपि कजन्तो मध्योदात्तः । तुल्यार्थं ।
 तृतीया । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः ।
 शङ्कुपूर्वाल्लान्तेर्धञर्थं कविधानमिति वा कप्रत्ययान्तः शङ्कुलाशब्देऽन्तो-
 दात्तः । किरिशब्देऽपि किरतेः कृगृगृकृटिभिदिच्छिदिभ्यश्चेतीकारप्रत्ययः
 किटौणादिकस्तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया । सप्तमी । अनेषु शौण्डो,
 ऽतशौण्डः । पानशौण्डः । अशेर्देवनइति सप्रत्ययान्तोऽतशब्देऽन्तोदात्तः ।
 पानशब्दे ल्युङन्तो लिट्स्वरैरान्तोदात्तः । सप्तमी । उपमान । शस्त्री-
 श्यामा । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्ययोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्ड-
 श्यामा । शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः ।
 शस्त्रीशब्दे ङीप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुमुदशब्देऽपि कौ मोदतइति
 मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययान्तो नञ्विषयस्यानिसन्त्येति वा ऽऽद्युदात्तः ।
 हंसशब्दे वृत्तृवदिहनिक्कमिकपिभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः । न्ययोहतीति
 न्ययोधः । पचादित्वादसप्रत्ययान्तस्तस्य 'न्ययोधस्य च केवलस्येति निपा-
 तनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्तत्वं च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दे
 षठीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान । अव्यय । अब्राह्मणः । अ-
 पलः । कुब्राह्मणः । कुवृषलः । निष्कौशाम्बिः । निर्वाणसिः । अति-
 खट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि ॥ अव्यये नञ्कुनिपा-
 तानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्नात्वाकालक इति । अव्यय ।
 द्वितीया । मुहूर्त्तसुखम् । मुहूर्त्तैरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्र-
 शोभना । अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादि-
 रन्तोदात्तः । सर्वरात्रशब्दे ऽप्यसप्रत्ययान्तः । द्वितीया । कृत्य । भोज्यो-

णाम् । गोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । हरणीयनूतम् । भोज्यशब्दे एयद-
न्तान्तस्वरितः । पानीयहरणीयशब्दयोरुपेतमं रीतिरिति ईकार उदात्तः ॥

वर्णो वर्णोऽनेने ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं, तत्पुरुषइति च वर्तते । वर्णो वर्णोवाचि पूर्वपदं
वर्णोवाचिष्वेवोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समामे प्रकृतिस्वरं
भवति । कृष्णमारुहो, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषो, लोहितकल्माषः ।
कृषेर्वर्णइति कृष्णशब्दे नक्प्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । लोहितशब्देऽपि
रुहेरश्च लो वेतीतन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । वर्ण इति किम् । परमकृष्णः ।
वर्णोऽपि किम् । कृष्णतिलाः । अनेतइति किम् । कृष्णैतः । लोहितैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समामे गाध लवण इत्येतयोस्तत्तरपदयोः
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । शम्बगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् ।
तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदि-
त्यर्थः । षष्ठीममासा एते । तत्र शमेर्बेत्तिरिति वग्नप्रत्यया तत्त्वाच्छम्बशब्द
आद्युदात्तः । अरित्रशब्दे ऽत्तिलूधूसू इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्यादात्तः ।
गोशब्दे होप्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । अश्वशब्दे ऽशूमुर्ष इति वग्नप्रत्ययान्त
आद्युदात्तः । प्रमाणमित्यत्तपरिच्छेदमात्रमिह द्रष्टव्यं, न पुनरायाम एव ।
स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमाणइति किम् । परमगा-
धम् । परमलवणम् ॥

दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समामे दायादशब्दोत्तरपदे दायादवाचि पूर्वपदं प्रकृ-
तिस्वरं भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजतिष्वेति
विद्याशब्दः क्यप्प्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्तते, तेनायमन्तो-
दात्तः । कृपृज्जिमन्दिनिधाग्रभ्यः क्युति बहुलवचनात् केवलादपि धाजः
क्यप्प्रत्ययान्तं धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति
केन षष्ठी, स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । यद्येवं प्रतिपदविधाना च

पठ्ठी न समस्यतः इति समासप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि शेषेन सत्तैवात्र पठ्ठी तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनु-
ज्ञायते । दायाद्वर्माति किम् । परमदायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव
भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छयोः उत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । गमनचिम् । गमनकृच्छम् । व्याहरणचिम् । व्याह-
रणकृच्छम् । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ तयोर्लट्स्वरः । गमनं च यच्चिरं
चेति विशेषणसमासेयं मयूरव्यंसकादिवो द्रष्टव्यः । गमनं हि कारण-
विकलतया चिरकालभावि कृच्छयोगि वा प्रातिबन्धि जायते । प्रातिबन्धीति
किम् । मूत्रकृच्छम् ॥

पदे ऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वृत्तिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्दउत्तापदे पूर्व-
पदं प्रकृतिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः ।
मूत्रशब्दः सिविमुच्चाष्टेरुच्चेति घृन्प्रत्ययान्तो मूत्रपतेर्वा घञन्त आद्यु-
दात्तः । उच्चारशब्दो प घञन्तस्यायघञ्ज्ञातविचक्राणामित्यन्तोदात्तः ।
विशेषणसमासेयं मयूरव्यंसकादिवो । अपदेश इति किम् । विष्णोः पदं,
विष्णुपदम् ॥

निवाते वातचाणे ॥ ८ ॥

निवातशब्दउत्तरपदे वातचाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । कुट्येव निवातं, कुटीनिवातम् । शर्मीनिवातम् ।
कुड्निवातम् । वातस्याभावो निवातमर्थभाव इत्यश्रयीभावः । निरुद्धो
वातोऽस्मिन्निति वा निवातमिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते
कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते ।
कुटीशमीशब्दा गौरादिङीषन्तावन्तेदात्तौ । कुड्यशब्दोऽप्य कवतेर्यत्
ङिक्लृप्तेति घृन्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके । ङक् प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः

इत्यपरे । धातत्राण्येति किम् । राजनिवाति वसति । सुखं मातृनिवातम् ।
निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रुढिशब्दस्तत्रोभयत्र षष्ठीसमासः ॥

शारदे ऽनार्तवे ॥ ९ ॥

अतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । दृष्टत्शारदाः
सक्तवः । शारदशब्दोऽयं प्रत्ययवाची तस्य नित्यसमासे ऽस्त्वपदवियह
इष्यते । सद्यो रज्जुदृतमुदकं प्रत्ययमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः
सृजेरसुम् चेति उपत्ययान्त आदिलोपश्च । धान्ये निदिति च तत्र वसति
तेनाद्युदात्तः । दृष्टत्शब्दो दृष्टातेः षुग् ह्रस्वश्चेति अदिक्प्रत्ययान्तोऽन्तो-
दात्तः । अनार्तवइति किम् । परमशारदम् । उत्तमशारदम् । शरदि
अतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ॥

अध्वर्युकषायथोर्जातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्याध्वर्युः । कठाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते
समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविषयास्तत्र प्राच्यशब्दो
यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कठशब्दः पचाद्यच्, व्युत्पादितस्ततः कठेन
प्राक्तमिति वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनिस्तस्य कठचरकालुगिति
लुक् । कलापिन्धं प्राक्तमिति कलापिनाण तस्मिन्निर्णयनपत्यइति प्रकृति-
भावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नस्वचारिणीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजा-
जलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्गुपर्वणामुपसंख्यानमिति टिलोपः ।
तदेवं कलापशब्दोऽन्तोदात्तः । सर्पिर्मण्डकषायम् । उमापुष्पकषायम् ।
दौवारिककषायम् । षष्ठीसमासव्युत्पादिता रुढिशब्दा एते । तत्र
सर्पिर्मण्डशब्द उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकश-
ब्दोऽपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव । जाताविति किम् ।
परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृशं प्रतिरूप इत्येतयोस्तत्परपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमा-
तृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तो निपातितौ । षष्ठीसमासार्थे च सदृशग्रहण-
मिह तदनुक्तिं षष्ठ्याः प्रयोजयति दास्याः सदृशी वृत्त्याः सदृश इति ।
अत्र दासीवृषलीशब्दयोरन्तोदात्तत्वादुदात्तपयो हल्पूर्वादिति विभक्ति-
रन्तोदात्ता । पितृप्रतिरूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्यइति किम् । परम-
सदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थान्न पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगवुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । प्राच्यसप्तसमः । गान्धारिसप्तसमः । सप्तसमाः प्रमाणमस्येति
मात्रं उत्यत्रस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नैत्यमिति लुक् । प्राच्यश्चासौ षष्ठस-
मश्चेति, प्राच्यसप्तसमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमा-
दित्वादाद्युदात्तो मध्यादात्तो वा । द्विगोर्वाति किम् । त्रीद्विप्रस्थः ।
प्रमाणइति किम् । परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारि-
वाणिजः । मद्रादिषु गत्वा व्यग्रहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र
मद्रशब्दे रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । काश्मीरशब्देऽपि एषोदरादिषु
मध्यादात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पद्मते तत्र कर्दवादीनां वेति
पते आद्युदात्तो भवति द्वितीये वा । प्रथमः । गोधाकिजः । कश्चवाकिजः ।
गोशब्देऽन्तोदात्तः । कश्चवाकिजः आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् ।
परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपप्लोपप्रत्ययान्तयोः नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपप्लोपप्रत्ययान्तयोः नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे

रूपे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भिन्नार्मात्रं न ददाति याचितः । समुद्रमात्रं न सरो ऽस्ति किं घन । मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषयस्य तुल्यप्रमाणे वर्तते । तत्र भिन्नायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीसमासः । तत्र भिन्नाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । समुद्रशब्दोऽपि फिणि षष्ठलापालङ्कारासागरार्थानामित्यन्तोदात्त एव । उपज्ञा । पाणि-
नोपज्ञकालकं व्याकरणम् । व्याघ्रपञ्चं दुष्करणम् । आपिशत्युपञ्चं
गुहलाघवम् । षष्ठीसमासा एते । तत्र पाणिनोपत्यमित्यणन्तः पाणिन-
 शब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिरिजन्तत्वादाद्युदात्तः । तदुदापि-
 शलिः । उपक्रम । आद्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोपक्रमम् । सुकुमारो-
 पक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेपि षष्ठीसमासा एव । तत्रैत्येनं
 ध्यायन्तीत्याद्यः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्यय आङ्पूर्वाद् ध्यायतेः
 पृषोदरादित्वादुस्य ठत्वम् । तदयमाद्यशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः ।
 दर्शनीयशब्दो रिच्वादुपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो नञ्सुभ्यामित्यन्तो-
 दात्तः । नन्दशब्दः पचाद्वाचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य
 नपुंसकलिङ्गोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिव्यासायामिति । ह्याया । इषु-
 च्छायम् । इषुशब्द इषेः क्विच्चेत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति वर्तते
 तेनाद्युदात्तः । धनुःशब्दोऽपि नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्त एव ।
 इषूणां ह्यायेति षष्ठीसमासः । ह्यायाबाहुल्यइति नपुंसकलिङ्गता । नपुं-
 सकइति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुखं प्रियं इत्येतयोस्तत्परपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्व-
 पदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् ।
 सुख । प्रिय । गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिक-
 रणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दो तद्धेतावायत्यां प्रीतिकरे वर्तते ।
 तद्विहितं यदायत्यां प्रीतिं करोति । गमनादिषु ल्युङन्तेषु लिट्स्वरः ।
 हितइति किम् । परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुखं प्रिय इत्येतयोस्तत्परपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ब्राह्मणसुखं पायसम् । क्वाक्षप्रियो ऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः । सुखप्रियोः प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः स्वरितान्तः । प्रीताविति किम् । राजसुखम् । राजप्रियम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित एव स्वरः । स्वमिति किम् । परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गृहपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । गेहे क इति प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ गृहशब्दः । सह इनेन वर्त्तत इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्युदात्तः । नृ नये एतस्माद् चोदोरविति अत्रत्ययान्त आद्युदात्तौ नरशब्दः । धान्यमन्तःस्वरितम् । ऐश्वर्यमिति किम् । ब्राह्मणो वृषलीपतिः । वृषल्या भर्तृत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिदिधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चिन् दिधिषू इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेण प्रातः स्वरः प्रतिषिध्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । षष्ठीसमासा एते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः । २ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपदे आदि-रुदात्तः । रज्जेः क्युञ्जिति वर्त्तमाने भूसूक्ष्मस्त्रिभ्यश्चन्द्रसीति क्युन्प्रत्य-

यान्तो भुवनेशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भुवनेपतिरादित्य इति ।
उणादये बहुलमिति बहुलवचनाद्वाषायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयसु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति वर्त्तते । आशङ्क आबाध नेदीयस्
इत्येतेषुत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । अस्तिस्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कं वर्त्तते । गमसमा-
शङ्क्यतइति संभाव्यते । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आबाध । गमना-
बाधम् । वचनाबाधम् । व्याहरणाबाधम् । गमनं बाध्यतइति संभाव्यते ।
नेदीयस् । गमननेदीयः * । व्याहरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरमिति
संभाव्यते । संभावनइति किम् । परमनेदीयः । पूर्वपदानि लुङन्तान्यु-
क्तस्वराणि ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वेशब्द उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । आद्यो भूतपूर्व आत्मपूर्वः । पूर्वेशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्व
वर्त्तते । तत्र विशेषणं विशेष्येति समासः । मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः ।
दर्शनीयपूर्वः । सुकुमारपूर्वः । भूतपूर्वइति किम् । परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः ।
अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि
सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्थादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्थाद सवेश सदेश इत्येतेषुत्तरपदेषु सामीप्य-
वाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् ।
गान्धारिसविधम् । काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् ।
काश्मीरसनीडम् । मद्रसमर्थादम् । गान्धारिसमर्थादम् । काश्मीरसमर्था-
दम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् ।

* वचननेदीय इति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

† अन्तिकतम-पा० २ ।

गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां
सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समु-
दायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः । समीप्यदिति किम् । सह मर्यादया
वर्तते समर्यादं चेन्नम् । देवदत्तस्य समर्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधा-
दिष्विति किम् । देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेष्वस्वरपदैषु प्रकृतिस्वराणि भव-
न्ति । विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् ।
विचित्रलवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विष्टष्टः सुप्सुपेति
समासः । विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् * । कटुकादि-
भिश्च शब्दैर्गुणवद्भूत्यमभिधीयतइत्यसामानाधिकरण्यमते नान्ति
कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दो
ऽप्यव्ययस्वरेण । विचित्तशब्दमन्ये पठन्ति । सो ऽपि बहुव्रीहिसूत्रेणाद्यु-
दात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्द्वयः स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्यादिस्व-
रितः । ये चात्रापरे पठन्ते तत्र संपञ्चशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः ।
पटुपण्डितशब्दो प्रत्ययस्वरेण । कुशलशब्दः कृतस्वरेणान्तोदात्तः । चपल-
शब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । क्षुपेरञ्चोपधाया इत्यत्र हि चिदिति
वर्तते । निपुणशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलत्वणः कप्र-
त्ययोयम् । विस्पष्टादीनीति किम् । परमलवणम् । उत्तमलवणम् ।
गुणवचनेष्विति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्टः । विचित्रः । व्यक्तः ।
संपञ्चः । कटुः । पण्डितः । कुशलः । चपलः । निपुणः ॥

अज्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

अ ज्य अवम कन् इत्येतेषु पापशब्दवति ज्ञोत्तरपदे कर्मधारये
समासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः ।
ज्य । वचनश्रेष्ठम् । वचनज्यायः । अज्यम । गमनावमम् । वचनावमम् ।

कन् । गमनकनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत् । गमनपापिष्ठम् । गम-
नपापीयः । ल्युङन्ताभ्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरैणाद्युदात्तानि । अज्य-
कनामादेशानां ग्रहणमिति सामर्थ्यात्तदुत्तरपदं गृह्यते । आदिष्विति
किम् । गमनशोभनम् । भावइति किम् । गम्यते ऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो
गमनश्रेयः । कर्मधारयइति किम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमा-
रश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्देऽन्तोदात्तः । अत्र के
चित्त्वचनप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वर-
मेतमिच्छन्ति । के चित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारयइति वर्त्तते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेने वा यस्य सः
प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिहदात्तो भवति । कुमार-
प्रत्येनाः । उदात्त इत्येतदत्र सामर्थ्याद्वेदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव
ह्ययमादेशरूपदिश्यते ॥

पूगेधन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये सम्प्रासे कुमारस्यान्यतरस्या-
मादिहदात्तो भवति । कुमारचातकाः । २ । कुमारलोहध्वजाः । २ । कुमार-
बलाहकाः । २ । कुमारजीमूताः । २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगा-
ज्ज्यो यामणीपूर्वादिति ज्यः प्रत्ययस्तस्य तद्वाजस्य बहुष्विति लुक् ।
अत्र यदा ऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समा-
सात्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतिषु च
द्विगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त । पञ्चवारिभिः । दशा-

रत्निः । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य दशारत्नयः प्रमाणमस्मेति तद्वित्तार्थे द्विगुः
प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । इगन्त । काल । पञ्चमास्यः ।
दशमास्यः । पञ्च मासान्भूतो भूतो भावी वेति तद्वित्तार्थे द्विगोर्यप् ।
पञ्चवर्षः । दशवर्षः । वर्षाल्लुक् चेति ठञो लुक् । काल । कपाल । पञ्च-
कपालः । दशकपालः । कपाल । भगाल । पञ्चभगालः । दशभगालः ।
भगाल । शराव । पञ्चशरावः । दशशरावः । संस्कृतं भक्षा इति तद्वित्तार्थे एते
समासा द्विगोर्लुगनपत्यइति कृताद्यप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति
किम् । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः दशाश्वः । द्विगाविति किम् ।
परमारत्निः । परमशरावम् । पञ्चारत्न्यो दशारत्नय इति च यणुगुणयो-
र्वहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः
प्रवर्तते ॥

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषुत्तरपदेषु द्विगौ समासे ऽन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुरत्निः । २ । बहु-
मास्यः । २ । बहुकपालः । २ । बहुभगालः । २ । बहुशरावः । २ । बहु-
शब्देऽन्तोदात्तस्तस्य प्रकृतिस्वरं कृते यत्र यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोर्त्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यत-
रस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चवितस्तिः । २ । दिष्टि-
वितस्ती प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्षबन्धेष्वाकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्ष बन्ध इत्येतेषुत्तरपदेषु प्रकृति-
स्वरं भवति सा चेत्सप्तमी कालाव भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्य-
सिद्धः । सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ एयप्रत्ययान्तावनन्तोदात्तौ । किञ्च तु
सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्चद्वाघाठानामन्तः पूर्वं वेति पठ्यते । तत्र पठे

मध्येदाज्ञावपि भवतः । शुष्क । ककशुष्कः । निधनशुष्कः । ककशब्दे
बहुलवचनादवतेः ककप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । निधनशब्दे निधाप्रः क्युप्र-
त्यये मध्येदात्तः । पक्क । कुम्भीपक्कः । विलासीपक्कः * । भाष्ट्रपक्कः ।
कुम्भीविलासीशब्दौ द्वीपन्तावन्तोदात्तौ । भाष्ट्रशब्दप्रत्ययान्त आद्यु-
दात्तः । बन्ध । चक्रबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्देन्तोदात्तः । चारक-
शब्दे ण्वुलन्त आद्युदात्तः । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । अप-
राह्णसिद्धः । सप्तमीस्वरः कृत्स्नरेण बाधितः पुनरयं विधीयते † ॥

परिग्रथ्यपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३६ ॥

परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहरव-
यववाचिनि राज्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परित्रि-
गत्तं वृष्टे देवः । परिसौखीरम् । परिसार्वसेनि । प्रति । प्रतिपूर्वाह्णम् ।
प्रत्यपराह्णम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् । उप । उपपूर्वाह्णम् ।
उपापरराह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अप । अपत्रिगत्तं वृष्टे
देवः । अपसौखीरम् । अपसार्वसेनि । निधाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चा-
भिषर्जन्मिति आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वा-
द्व्यधीभावाद्यायमारम्भः । तत्रापपरी वर्जने वर्ज्यते इति तयोरेव वर्ज्यमा-
नमुत्तरपदं नेतरयोः । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति
न पृथग्दाह्रियते । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम् । प्रत्यग्नि शलभाः
पतन्ति । परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येतद्व्यति ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्यकटृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यौ द्वन्द्वौ ऽन्यकटृष्णिषु वर्ज्यते तत्र
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः ।
श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च अण्यन्यकटृष्णिकुसभ्यश्चेति अणन्तावन्तो-
दात्तौ । शिनिशब्द आद्युदात्तः स तदन्त्येधभेदेन वर्ज्यते । राजन्यरति
किम् । द्वैष्यहेमायनाः ‡ । द्वीपे भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यज् । हेमै-

* कलश्रीपर्व्व इति पा० २ । अयमेव पदमङ्गलैः समतः ।

† इतिग्रथयते । पा० ३ ।

‡ द्वैष्यहेमायनाः पा० ४ ।

पत्यं युवा हेमायनाः । अन्धकवृणाय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहण-
मिहाभिषिक्तवश्यानां सन्निपाणां ग्रहणार्थम् । एते च नाभिषिक्तवश्याः ।
बहुवचनग्रहणं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्व इति किम् । वृष्णीनां
कुमारा, वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिश्चिति किम् । कुक्षपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश ।
द्वादश । त्रयोदश । ईष्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः क्वचिति निस्वादाद्युदात्त
एकशब्दः । ज्ञेस्त्रयस् आदेशोन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ :

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
आपिशलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयकाशकृत्स्नाः । आपि-
शलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः । अत इज् । तेन प्रोक्तमापिशलम् । 'रज-
श्चेत्यण् । तदधीयते ये ऽन्तेवासिनस्तेष्वपिशलाः, प्रोक्ताङ्गुगिति तस्य
तद्वितस्याभ्येतरि विहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेर्बा क्वाच । आपिशला-
इत्युभयथाप्यध्वार्योपसर्जनश्चान्तेवासी भवति । आचार्योपसर्जनग्रहणं
द्वन्द्वविशेषणार्थं सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायते । इह
मा भूत् । पाणिनीयदेवदूतौ । आचार्योपसर्जन इति किम् । कान्दसवैया-
करणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकैजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तिकैजपादयो ये द्वन्द्वस्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृ-
तिस्वरपूर्वपदाः कार्तिकैजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचन-
विवक्षार्थः । चकारो द्वन्द्वधिकारानुवृत्त्यर्थः । कार्तिकैजपौ । कृतस्यापत्यं
कुजपस्यापत्यम् इत्यन्तत्वाच्चेति । सावर्धिमाणदूक्यौ । सावर्धिभिर्जन्तः ।
आवन्त्यश्मकाः । आवन्तेरपत्यानि क्लूनि तन्निवासो जनपदो ऽवन्त्यः ।
तथा ऽश्मकाः । पैलशायण्यौयाः । युक्द्वन्द्वोपम् । पीलाय । अपत्यं पैल-
स्तस्यापत्यं युजति अलो कृष इति विहितस्य फिजः पैलादिभ्यश्चेति

लुक् । श्यापणेशब्दे । बिदादिस्तस्यापत्यं स्त्री श्यापणी, तदपत्यं युवा
 श्यापणीयः । बहुवचनमतन्त्रं, तेन पैलश्यापणीयावित्यत्रापि भवति ।
 कपिश्यापणीयाः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं बहुत्वे कपिबोधादाङ्गिर-
 सदत्युत्पन्नस्य यजो यजजोश्चेति लुक्, तेनात्र बहुत्वमाश्रीयतएव ।
 शैतिकात्तपाञ्चालेयाः । शितिकातो नाम अविस्तस्यापत्यमिति अध्य-
 तदपत्ये यूनि य इज् तस्य एयत्तन्निवारजितो यूनीति लुक् । पाञ्चाल-
 स्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचन-
 मविवक्षितमिति शैतिकात्तपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति । कटुकस्याप-
 त्यमिति अत इज् तस्य बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्च-
 लाया अर्पत्यं वार्चलेयः । शाकलशुनकाः । शकलस्यापत्यं शाकल्यस्तस्य
 क्वात्राः शाकलाः । कण्वादिभ्यो गोचरित्यण् । शुनकस्यापत्यमिति बिदा-
 दिभ्योऽ् तस्य बहुषु लुक् । शाकलसणका इति के चित्यठन्ति । तेषां
 सणकशब्दादुत्पन्नस्यजो बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । शुनक-
 धात्रेयाः । धात्र्या अपत्यं, धात्रेयाः । सणकबाधवाः । अधोरपत्यं बाधवः ।
 आर्चाभिर्मौद्गलाः । अचाभेन प्रोक्तमधीयते आर्चाभिनः । वैशम्पायनान्ते-
 वासित्वाद् णिनिः । मुद्गलः कण्वादिस्तदपत्यस्य क्वात्रा मौद्गलाः ।
 कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तत्रिवासे वा जनपदे
 द्वन्द्वे ऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्तौ । चिन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तिसुरा-
 ष्ट्रवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावेति गर्गादिषु
 पठ्यते । तत्रापत्यबहुत्वे यजो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः । अत्रापि अप-
 त्यबहुत्वे यजो लुक् । अविमत्तकामविद्राः । अविमत्तशब्दो नञ्स्वरेणा-
 व्युदात्तः । द्रुयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इजो बहुच इजः प्राच्यभरतेष्विति
 लुक् क्रियते । बाधवशालङ्कायनाः । अधोरपत्यं बाधवः । शलकुशल-
 चेति शालङ्कायनः । बाधवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिजो बहुच इति
 लुक् । कठकालापाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनानीका-
 सित्वाद् णिनिः । तस्य कठचरकालुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते
 कालापाः । कलापिनेण इत्यण्प्रत्ययस्तस्मिन् इनण्यनपत्यइति भवति-

भावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नस्ववारिपीठसर्पीत्यादिनोपसंख्याननेन
 टिलोपः । कठकौथुमाः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति प्राग्दीव्यतो ऽण् ।
 तत्र पूर्ववत् टिलोपः । कौथुमलौकात्ताः । लोकाक्षेण प्रोक्तमधीयते लौका-
 ताः । लौकाक्षस्य वा ऽपत्यं लौकाक्षिः । तस्य ह्यक्षा लौकात्ताः । स्त्री-
 कुमारम् । स्त्रीशब्देऽन्तोदात्तः । मौदपैष्यलादाः । मुदस्योपत्यं मौदिः ।
 तस्य ह्यक्षा मौदाः । तथा पैष्यलादाः । मौदपैष्यलादा इति द्विः पठ्यते
 तस्य प्रयोजनं पठे सप्तासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सजरत् ।
 वत्सश्च जरच्च, वत्सशब्देऽन्तोदात्तः । सौश्रुतपार्थवाः । सुश्रुतस्य पृथो-
 श्च ह्यक्षाः । प्राग्दीव्यतो ऽण् । जरामृत्यु । याज्यानुवाक्ये । यज्ञैर्ण्यत् ।
 यज्ञयाचेति कुत्वाभावः । तित्स्वरितमित्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचेरनु-
 पूर्वाद् एणत् । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

महान् ब्रीह्यपराङ्मुखगृहीषासजाबालभारभारत-

हैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्त्तते, द्वन्द्वइति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्व-
 पदं ब्रीहि अपराङ्मुखगृष्टि इष्यास जाबाल भार भारत हैलिहिल रौरव
 प्रवृद्ध इत्येतेष्वक्षरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाब्रीहिः । महापराङ्मुखः ।
 महागृष्टिः । महेष्यासः । महाजाबालः । महाभारः । महाभारतः ।
 महाहैलिहिलः । महारौरवः । महाप्रवृद्धः । महच्छब्देऽन्तोदात्तः । तस्य
 प्रतिपदोक्तो यः समासः सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां
 पैठीसमासे ऽन्तोदात्त एव भवति । महतो ब्रीहिः, महद्व्रीहिरिति ।
 कर्मधारये निष्ठेत्ययमपि श्रेण्यादिसमासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

तुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

तुल्लक इत्येतत्पूर्वपदं महाश्च वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भव-
 ति । तुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । तुल्लं ज्ञातीति तुल्लः । तस्मा-
 दज्ञातादिषु प्रागिवाक्ये ऽन्तोदात्तः तुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिषाम्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिषाम्योः सारपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति ।
उष्ट्रमादि । उष्ट्रवामि । उष्ट्रशब्द उष्ट्रेः घृन्मत्ययान्त आद्युदात्तः । कर्मधार-
योऽयं षष्ठीसमासो वा ॥

गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गौशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेषु सारपदेषु प्रकृतिस्वरं
भवति । गोः सादः, गोसादः । गां सादयतीति वा गोसादः । गोः सादिः,
गोसादिः । गोसारथिः ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैति-
लकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा
तैतिलकद्रू पण्यकम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । कुरुणां गार्हपतं, कुरुगार्हपतम् । कुर्योरुच्चेति
कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृजी-
नां गार्हपतं, वृजिगार्हपतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः, रिक्तगुरुः ।
रिक्ते विभाषेति पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा । असूता जरती, असूतज-
रती । अश्लीला दृढरूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दे नऽसमास-
त्वादाद्युदात्तः । शीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिध्मादेराकृतिगणत्कान्त्व ।
कपिलकादित्वाच्च लत्वम् । अश्लीलदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण
शोभना निःश्रीका लाघण्यविरहितोच्यते । पारेवडवेव, पारेवडवा ।
निपातनादिषार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दे घृतादित्वाद्न्तोदा-
त्तः । तैतिलानां कद्रूः, तैतिलकद्रूः । तितिलिनोपत्यं द्वाभौ वा तैतिल
इत्यणन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दे यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यक-
म्बलः ॥ संश्रवामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितये कम्बले समासा-
न्तोदात्तत्वमेव प्रतिपद्येति हि कम्बलानां समासे द्वितीया कम्बला इत्येव
विहितः स्वरितः । दास्या भारो, दासीभारः । देवपूतिः । देवपूतिः ।

देवसूतिः । देवनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः । वसुशब्द
आद्युदात्तः । शृङ्खलित्विचित्रसिधसीत्यत्र हि धान्ये निदिति वर्त्तते ।
श्रावधिः । श्रावो धीयते ऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः ।
श्रावशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रे मोसिरित्यसिप्रत्यया-
न्तोऽयम् । चन्द्रशब्दस्तुरकप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषस्य
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न च विहितं स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थे उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे
प्रकृतिस्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदाह ।
कुण्डलहिरण्यम् । यूपशब्द आद्युदात्तः । कुसुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिति वर्त्तते ।
कुण्डलशब्देऽपि वृषादिभ्यश्चिदिति कलप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । रथदाह ।
वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द आद्युदात्तः । हनिकुषीत्यादिना क्यन्त्यप्रत्ययः ।
वल्लीशब्दो ङीष्ः स्वरेणान्तोदात्तः । तदर्थेदिति किम् । कुक्षेरवालः ।
प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्त्तते । अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । मात्रे इदं, मात्रर्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मातृपितृश-
ब्दावन्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ । देवताशब्दो लिट्स्वरेण मध्येऽदात्तः ।
अतिथिरित्येतिरिचिन्तीथिन्त्ययान्तः । तदर्थे विशेषा एव दाहहिरण्या-
दयो भवन्ति न त्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यतदर्थार्थोऽयमारम्भः । के-
चित्पुनराहुः । ज्ञापकार्थमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते पूर्वा विधिः प्रकृतिविकृत्याः
समप्ते भवति । अश्वघासः । श्वश्रूंसुरमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्यं न भवति ॥

क्तेच ॥ ४५ ॥

क्तेचोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मोहितम् ।
अश्वहितम् । मनुष्यहितम् । शेरहितम् । अश्वरहितम् । क्वं तापहर-
त्तम् । अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यशब्दोऽन्तःस्वरितः । परिशिष्टपूर्वप-
दमन्तोदात्तम् । गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे क्तान्तउत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्रेणिशब्दाः । ऊककृताः । पूगकृताः । निधनकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । ऊकपूगशब्दावन्तोदात्तो । निधनशब्दोऽयं मध्यादात्तः । कर्मधारयइति किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठेति किम् । कृताकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्तान्तउत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कष्टश्रितः । त्रिशकलपतितः । यामगतः । कष्टशब्दे ऽन्तोदात्तः । 'जीणि शकलान्यस्येति, त्रिशकलः । बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । यामशब्दे निस्वरेणाद्युदात्तः । अहीनइति किम् । कान्तारातीतः । योजनातीतः * ॥ द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सुखप्राप्तः । दुःखप्राप्तः । सुखापन्नो दुःखापन्नः । अन्तस्थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहिहतः । वज्रहतः † । महाराजहतः । नखनिर्भञ्जः । दात्रलूना । आहिः श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः । के चित्त्वाद्युदात्तमिच्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजशृङ्प्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तीति बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दे निपातितः । तेन नऽसुभ्यामित्यन्तोदात्तः । दात्रशब्दे दात्रीशसेति शृङ्प्रत्ययान्तः । कर्मणीति किम् । रथेन यातो रथयातः । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

के कर्मणीति वर्त्तते । कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रकृतः । अन्तर इति किम् ।

* हीनं त्यक्तं विभक्तमित्यनर्थान्तरमित्यधिकं, पुस्तकान्तरे ।

† वज्रहतः । पा० २ ।

अभ्युद्धतः । समुद्धतः । समुदाहृतः । व्यवहितस्य गतिरयं स्वरो न भवति ।
अनन्तरे पुनरिष्यते । कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् थायादिस्वर एव
भवति दूरादागत इति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादेव छद्ग्रहणे गतिकार-
कपूर्वस्यापीत्येतन्नाश्रीयते । कर्मणीत्येव । प्रकृतः कटं देवदत्तः । थाया-
दिस्वरापवादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृ-
तिस्वरो भवति । प्रकर्त्ता । प्रकर्त्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तैति वृजन्तः । कृत्स्व-
रजाधनार्थं वचनम् । तादाविति किम् । प्रजल्पाकः । नितोति किम् ।
प्रकर्त्ता । वृजन्तः । छद्ग्रहणमुपदेशे तादर्थ्यम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता
प्रनपितुमिति । अताविति किम् । आगन्तुः ॥

तत्रै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तत्रैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति
एतदुभयं युगपद्व्यति । अन्वेतवै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात्पिता
नाभिचरितवै । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरनोदात्तः । कृत्स्व-
रापवादो योगः ॥

अनिगन्तोच्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः, प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् ।
प्राञ्चै । प्राञ्चः । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः
स्वरितो वा । पराङ् । पराञ्चै । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् ।
प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चै । प्रत्यञ्चः । छद्ग्रहणपदप्रकृतिस्वर इह भवति ।
वप्रत्ययइति किम् । उदञ्चनः । चोरनिगन्तोच्चतौ वप्रत्ययइत्येव स्वरो
भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ आञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः ।
न्यङ् । न्यञ्चै । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्गणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यञ्चतेर-
कारः स्वरितः । आध्यङ् । आध्यञ्चै । आध्यञ्चः । आधीचः । आधीचा ॥

ईषदम्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्कडारः । २ । ईषत्पिङ्गलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्वैव इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्द उत्तरपदे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णे तदेव धनमिति कर्मधारयः । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव भवति । द्विसुवर्णधनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् । प्रस्यधनम् । परिमाणग्रहणं किम् । क्राञ्चनधनम् । धनइति किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमो ऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषो ऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । अभिनववैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमज्जति चित्त्वादनन्तोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् । प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरक्तमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । कतरकठः । २ । कतमकठः * । २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्धमिह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासे अन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । ३ ।

आर्यशब्दे गयदन्तोन्तस्वरितः । आर्य इति किम् । परमब्राह्मणः । परम-
कुमारः । ब्राह्मणकुमारयोरिति किम् । आर्यवृत्तियः । कर्मधारयइत्येव ।
आर्यस्य ब्राह्मण, आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५८ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोश्चरपदयोः कर्मधारये समासे
ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ ।
कर्मधारयइत्येव । राज्ञा ब्राह्मणो, राजब्राह्मणः । राजकुमारः । पृथग्योग-
करणमुत्तरार्थम् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजेति वर्त्तते, ऽन्यतरस्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राजशब्दः पूर्वपदं
प्रत्येनस्युत्तरे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राज्ञः प्रत्येनाः, राज्ञप्रत्येनाः ।
षष्ठीति किम् । राजा चासौ प्रत्येनाश्च, राज्ञप्रत्येनाः ॥

क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्लान्तउत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । नित्यप्रहसितः । २ । सततप्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयास-
मासेयम् । नित्यशब्दस्त्यङ्गेर्ध्रुवइति त्यञन्त आद्युदात्तः । सतत इति
यदा भावे क्तस्तदा धायादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थइति किम् । मुह-
र्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । ग्रामनापितः । २ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम
इति किम् । परमनापितः । शिल्पिनीति किम् । ग्रामरक्षा ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानाया
मन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजनापितः । २ । राजकुलालः । २ । कर्म

धारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । वष्ट्रीसमासे च राजये
भ्यतया तस्य । राजेति किम् । परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् ।
राजनापितः । शिल्पिनीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिखदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिखदात्त इत्येतदधिकृतमिति उत्तरं यदुक्त्यामस्तत्र पूर्वपद-
स्यादिखदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति सप्तमीहारिणौ धर्म्य-
ऽहरणे इति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । याज्ञिकाश्वः । वैया-
करणहस्ती । दृषदिमाषकः । आदिरिति प्रागन्ताधिकारात् । उदात्त
इति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्ये ऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्य-
स्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं भवति । हारीति देयं यः स्वीकरोति सो-
भिधीयते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयमुच्यते, धर्मा ह्यनुवृत्त आचारस्त-
स्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति । स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । हस्ते-
द्विपदिका । हस्तेत्रिपदिका । दृषदिमाषकः । संज्ञायामिति सप्तमी-
समासः, कारनानि चेति विभक्तेरलुक् । हारिणि । याज्ञिकाश्वः । वैया-
करणहस्ती । मातुलाश्वः । पितृव्यगवः । क्व चिदयमाचारो व्यवस्थित-
स्तूपादिषु शाणादि दातव्यं याज्ञिकादीनामश्वादीति । धर्म्यइति किम् ।
स्तम्बेरमः । कर्मकरवार्द्धितकः * । अहरणइति किम् । वाडवहरणम् ।
वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्वीर्यते
हरणमिति तदुच्यते । परापि कृत्स्नरो हारिस्वरं वाध्यते विप्रतिषेधेन-
त्येतद्वहरणइत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडवधार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो
भवति ॥

* वर्द्धितको नाम मूले स्थूलो ऽपे सूक्ष्म ओदकपिण्डः स कर्मकराय दीयते त्वया
कर्म न कुर्यादिति न त्वयं धर्म इति पदमञ्जरी ।

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोबल्लवः ।
अश्वबल्लवः । गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः ।
युक्त इति समाहितः कर्तव्ये तस्यो यः स उच्यते ॥

विभाषा ऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्दउत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गवा-
ध्यक्षः । २ । अश्वाध्यक्षः । २ ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषा ऽऽद्युदात्तं भवति
पापनापितः । २ । पापकुलालः । २ । पापाणके कुत्सितैरिति प्रतिप-
देक्तः पापशब्दस्य समानाधिकरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति ।
पापस्य नापितः, पापनापित इति ॥

गोचान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेप-
वाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जड्घावास्यः । यो जड्घा-
दानं ददान्यहमिति ब्राह्म्यः संपद्यते स जड्घावास्य इति सिध्यते ।
भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । वशाब्राह्मणकृतेयः ।
वत्सकृतशब्दः शुभादिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि । कुमारीदाताः ।
कम्बलन्नारायणीयाः । घृतरौढीयाः । योदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिला-
भकामा ये दातादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यता वा प्रति-
पद्यन्ते तेषां सिध्यन्ते । माणव । भित्तामाणवः । भित्तां तस्ये ऽह-
मिति माणवो भवति । माखव । ब्राह्मण । दासीब्राह्मणः । वृक्षलेखा-
ह्मणः । भयब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । अत्र यस्यान्यत्
समासलक्षणं नास्ति सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्तव्यः । गोत्रादिष्विति
किम् । दासीश्रोत्रियः । क्षेप इति किम् । महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्दउत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ।
गुडमैरेयः । मधुमैरेयः । मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य कुडविकारस्य गुडोक्तं
भवति मधुनो मधु । अङ्गानीति किम् । परममैरेयः । मैरेयइति किम् ।
पुष्पासवः । फलसवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्शेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमवं तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्शेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता
भवन्ति । भिक्ताकंसः । आणाकंसः । भाजीकंसः । भिक्तादयोऽववचनाः ।
भक्ताख्या इति किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्र-
मुच्यते न द्वयम् । तदर्शेष्विति किम् । भिक्ताप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र
पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेष्पमाने ॥ ७२ ॥

गवादिष्पमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्य-
गवः । हिरण्यगवः । भिक्ताविडालः । तृणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तुसे-
त्थवः । पानसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहस्य व्याघ्रादेरुक्तिगणत्वाद-
उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानार्थोपि यथासंभवं यथाप्रसिद्धं
च योजयितव्यः । गवाङ्गत्या ऽवस्थितं * धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमान-
इति किम् । परमसिंहः ॥

अन्ते जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अन्तत्पदान्तउत्तरपदे जीविकार्थेवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं
भवति । दन्तलेखकः । मखलेखकः । अक्षरस्वरशोधकः । रमणीयकारकः ।
दक्षलेखनादिभिर्वेषां जीविका तद्वत्मुच्यन्ते * नित्यं क्रीडाजीविकानेति
समासः । अस्मरति किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थेति किम् । रक्षु-
क्षिकां मे धारयति ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्रादेशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका । संज्ञायामिति यदुल, नित्यं क्रीडाजीवि-
कपेरिति षष्ठीसमासः । प्राचामिति किम् । जीवपुष्पप्रचायिका । रयमु-
दीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् । तत्र पुष्पप्रचायिका । पर्याये यदुच-
त्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणान्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति
कुत्रधारः । तूणीधारः । कमण्डलुयाहः । भृङ्गारधारः । नियुक्ते ऽधि-
कृतः स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्तइत्यनेन सिध्य-
ति * । नियुक्तइति किम् । काण्डलावः । शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे ऽणान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स-
चेदण कृजो न भवति । तन्तुवायः । तुचवायः । वालवायः । शिल्पि-
नीति किम् । काण्डलावः । अकृज इति किम् । कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विषये ऽणान्तउत्तरपदे ऽकृजः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
तन्तुवायो नाम कीटः । वालवायो नाम पर्जन्यः । अकृज इत्येव ।

* रयकायो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्त्रियं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्त्रिय इत्येतानि पूर्वपदानि पाजशब्दउत्तरपदे आद्युदा-
त्तानि भवन्ति । गोपालः । तन्त्रिपालः । यवपालः । अमियुक्ताद्य-
आरम्भः । गोतन्त्रियवमिति किम् । वत्सपालः । पालइति किम् ।
गोरतः ॥

* नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यस्य स्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति पा० २ ।

णिनि ॥ ७८ ॥

खिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । कलहारी । पर्यहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानमपि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव खिनन्तउत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । पुष्पहारी । उपमानं नियम्यते । उष्ट्रकोशी । ध्वाङ्गरावी । खरनादी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् । वृकवल्ली । वृकप्रेती । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद् इह मा भूद् गर्दभोच्चग्री कोकिलाभिव्याहारीति । एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति । सिंहविनर्दी । पुष्कलजस्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगतयोधी । आगतवल्ली । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते खिनन्ता खिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद् युक्तारोही युक्ताध्यायीति । आगतमस्या स्तीरहोता । भगिनीभर्ता । याजकादिस्वात् षष्ठीसमासावेतौ । शमगोधुक । अश्वचिरात्रः । गर्गचिरात्रः । व्युष्टचिरात्रः । शणपादः । सम्पादः । षष्ठीसमासा एते । एकशितिपात् । एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैकशितिशब्दस्तद्वितार्थोत्तरपदइति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदात्तत्वं प्राप्तिमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, रगन्ते द्विगविति सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापका चेत्, एतज् ज्ञापयति शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्यापि कशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वक्ष्यन्ति । पात्रेसंमितादयश्च युक्तारोह्यादयस्तस्तेष्वुदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकांशतुषभाष्टवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भाष्ट वट इत्येतानि च जउत्तरपदे
आद्युत्तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भाष्टजः ।
वटजः ॥

अन्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥

जउत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः ।
मन्दुरजः । आमलकीजः । घडवाजः । बह्वच इति किम् । दाधजानि
तृणानि ॥

ग्रामे ऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेन्निवसद्वाचि
भवति । मल्लग्रामः । घणिग्रामः । ग्रामशब्दोत्र समूहवाची । देव-
ग्रामः । देवस्वामिक इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् । दाक्षिग्रामः ।
माहकग्रामः । दाह्यादयो वसन्ति यस्मिन्ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः ।
दाक्षिकटः । दाक्षिपल्लवः * । दाक्षिद्वदः । दाक्षिबदरी । दाक्षिपङ्गलः ।
दाक्षिपिशङ्गः । दाक्षिशालः । दाक्षिरत्नः । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वत्थः ।
कुन्दतृणम् । दाक्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षिपुंसा ।
दाक्षिकूटः । यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वप-
दान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनिवसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति के वित् ।
अपरे पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

क्षात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे क्षात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । क्षात्रिशाला ।
ऐलिशाला । भाण्डिशाला । क्षात्रि । ऐलि । भाण्डि । व्याडि । आपि-

शलि । आलिण्ड । आपरि । गौमि । यदा शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसक-
लिङ्गो भवति तत्रापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसकइत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन
पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । क्वाञ्चिशालम् । ऐलिशालम् ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्थादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्दउत्तरपदे कर्थादिर्वर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
रन्प्रस्थः । कुयप्रस्थः । हुप्रस्थः । मुवर्णप्रस्थः । अवृद्धमिति किम् ।
दाक्षिप्रस्थः । माहकिप्रस्थः । अकर्थादीनामिति किम् । कर्कोप्रस्थः ।
मघीप्रस्थः । कर्को । मघी । मकरो । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक ।
कुरल * । बरर ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थइति वर्तते । प्रस्थउत्तरपदे मालादीनामादिहदात्तो भवति ।
मालागस्थः । शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । दाला । तौमा ।
चामा । काञ्ची । एक । काम । वृद्धार्थे आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेङ्
प्राचां देशरति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नधं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्दउत्तरपदे महन्नधशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति
तच्छेदुदीचां न भवति । सुखनगरम् । पुण्ड्रनगरम् † । अमहन्नधमिति
किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचामिति किम् । नान्दीनगरम् ।
कान्तीनगरम् ॥

अर्मे चावर्णे ह्यच्यच् ॥ ९० ॥

अर्मशब्दउत्तरपदे ट्वाच् च्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति ।
दत्तार्मम् । गुप्तार्मम् । कुकुटार्मम् । वायसार्मम् । अवर्णमिति किम् ।
वृहद्वर्मम् । ट्वाच्यजिति किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नधमित्येव ।
महार्मम् । नवार्मम् ॥

* कवल । पा. २ ।

† विराटनगरमिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

न भूनाधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ८१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्राश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि
अर्पणशब्दोत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्पणम् । अधिकार्पणम् ।
संजीवार्पणम् । मद्रार्पणम् । अश्मार्पणम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविग्रहीता-
र्थम् । मद्राश्मार्पणम् । कञ्जलार्पणम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥
आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदा-
साय गायत । वध्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ८२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यदुक्त्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो
भवतीत्येवं वेदितव्यम् । व्यत्यति सर्वं गुणकात्स्न्यं । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः ।
प्रागुत्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकात्स्न्यं ॥ ८३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकात्स्न्यं वर्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्वेतः ।
सर्वकृष्णः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं
श्वेतत्वस्येति गुणकात्स्न्यं वर्तते । गुणग्रहणं किम् । सर्वसौवर्णः । सर्व-
राजतः । कात्स्न्यं इति किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणात्तरेण
समासस्तरलोपश्च वक्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरबलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ८४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तो-
दात्तं भवति । भञ्जनागिरिः । भञ्जनागिरिः । निकाये । शाण्डिलिनि-
कायः । मैण्डिलनिकायः । चिखिलिनिकायः * । संज्ञायामिति किम् ।
परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्या वयसि ॥ ८५ ॥

कुमार्यभुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्ध-
कुमारी । जरात्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासप्रयोगमात्रमुपपद्युक्तो

* चिक्कलिनिकायः । पा० ३ ।

वृद्धादिभिर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह
वृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसीति किम् । परमकुमारी ॥

उदके ऽकेवले ॥ ८६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तो-
दात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम् । गुडोदकम् । तिलोदकम् * । स्वरे कृते
एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पदे स्वरितो भवति । अकेव-
लइति किम् । शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ८७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
गर्गजिरात्रः । चारकजिरात्रः । कुसुमविन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां जिरात्रः,
गर्गजिरात्रः । द्विगाविति किम् । अतिरात्रः । अचश्वित्वादन्तोदात्तः ।
क्रताविति किम् । बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो,
बिल्वसप्तरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ८८ ॥

सभाशब्दउत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
गोपालसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति
किम् । ब्राह्मणसभम् । नपुंसकमिति किम् । राजसभा । ब्राह्मणसभा ।
सभायां प्रतिपद्योक्तमिह नपुंसकलिङ्गं वृह्यतइति रमणीयसभं ब्राह्मण-
कुलमित्यत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ८९ ॥

पुरशब्दउत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाट-
पुरम् । काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्णिकपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचा-
मिति किम् । शिवपुरम् ॥

* तद्यदुलोदकमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥ .

अरिष्टं गौड इत्येवंपूर्वं समासे पुरशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्दयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्दय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्दउत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । हास्तिन-पुरम् । फलकपुरम् । मार्दयपुरम् । मृदोरपत्यं, मार्दयः । शुभ्रादित्वाद् टक् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दउत्तरपदे ऽन्तोदात्तानि भवन्ति । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालाबिलम् । कुसूलादियहणं किम् । सर्पबिलम् । बिलइति किम् । कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्या-नवाविषत्तरपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकृष्णमृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । अपर-पञ्चालाः । आख्यान । पूर्वाधिरामम् * । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य कृतो अन्य अधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट । पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिनोपि दिक्श-ब्दस्य परियहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता

भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । अपदपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपर-
काशकृत्स्नाः । आचार्योपसर्जन इति किम् । पूर्वशिष्याः । अन्तेवासिनीति
किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदम्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तदुत्तरपदे सर्वशब्दे
दिक्रशब्दाश्चान्तीदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः ।
उत्तरपाञ्चालकः । सुसर्वावृद्धिक्रशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना
जनपदलक्षणो वृजप्रत्ययः । सुसर्वावृद्धिजनपदस्य दिशो मद्राणामिति
चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकारलक्षणादिह न भवति सर्वमासः सर्वका-
रक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषये ऽन्तीदात्तं
भवति । विश्वदेवः । विश्वयशः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वात्वे-
नाद्गुदात्तत्वं प्राप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । विश्वे च ते देवाः, विश्व-
देवाः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो
विश्वाजिन इत्यत्र संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्वधति परत्वात् । बहुव्री-
हावित्येतदधिक्रियते प्राग्व्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये
पूर्वपदमन्तीदात्तं भवति । वृकोदरः । वामोदरः । हर्यश्वः । यौवनाश्वः ।
सुवर्णपुङ्खेषु । महेषु ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये
पूर्वपदमन्तीदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दि-
ताश्वः । अनिघातेशु । चलाचलेशु । अनुदरः । सूदर इत्यत्र मडसुभ्यामि-
त्येतद्वधति विपतिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०८ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आ-
ट्टुदात्तः । बन्धुनीति किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं
भवति । प्रधौतमुखः । २ । प्रतालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः, स्वा-
ङ्गवाची तदा पते मुखं स्वाङ्गमित्येतद्व्यति न चेत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
गतिरनन्तर इत्येतद्व्यति । निष्ठेति किम् । प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्व-
मिति किम् । शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित् कर्तुमनुक्रमिष्याम उत्तरप-
दस्यादिशदात्ता भवतीत्येवं तद्विदितव्यम् । वक्ष्यति कर्णो वर्णलक्षणात् ।
शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । उत्तरपदस्येत्येतदा पादपरिसमाप्तेः । आदिरिति
प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्द उत्तरप-
दमाद्युदात्तं भवति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात् । दात्राकर्णः ।
शङ्कुकर्णः । कर्णं लक्षणास्येति दीर्घत्वम् । पशूनां विभामन्नापनार्थं दात्र-
शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णोद्विषु चिन्हं यत् क्रियते तद्विह लक्षणं दृश्यते, तेन
स्यूलकर्ण इत्येव न भवति । कर्ण इति किम् । श्वेतपादः । कूटपृष्ठः ।
वर्णलक्षणादिति किम् । शोभनकर्णः ॥

संज्ञायामप्येव ॥ ११३ ॥

संज्ञायामप्येव यो बहुव्रीहिवर्तेते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्य-

दासं भवति संज्ञायाम् । कुञ्चिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः ।
खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठयीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ यीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे
संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम् । शितिकण्ठः । नील-
कण्ठः । औपम्ये । खरकण्ठः । उद्रकण्ठः । पृष्ठः संज्ञायाम् । काण्डपृष्ठः ।
नाकपृष्ठः । औपम्ये । गोपृष्ठः । अजपृष्ठः । यीवा संज्ञायाम् । सुयीवः ।
नीलर्यावः । दशयीवः । औपम्ये । गोयीवः । अश्वयीवः । जङ्घा संज्ञा-
याम् । साङ्गीजङ्घः । तालजङ्घः । औपम्ये । गोजङ्घः । अश्वजङ्घः ।
एणीजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं
भवति । उन्नतशृङ्गः । द्रुहलशृङ्गः । अहुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिभूते
गवादेर्वयोविशेषो ऽवस्था । संज्ञायाम् । अव्यशृङ्गः । औपम्ये । गोशृङ्गः ।
मेघशृङ्गः । अवस्थादिष्विति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो ऽजरमरमिच्छमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमिच्छमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।
अजरः । अमरः । अमिच्छः । अमृतः * । नञ इति किम् । ब्राह्मणमिच्छः ।
जरादय इति किम् । अशत्रुः । नऽसुभ्यामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र
भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोर्मनस्यनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति
लोमोषसीवर्जयित्वा । सुकर्मा । सुधर्मा । सुप्राथमा । असन्तम् ।
सुपथाः । सुयथाः । सुसोताः । सुश्रुत । सुध्वत् । सोरिति किम् । कृत-
कर्मा । कृतयथाः । मनसी इति किम् । सुहाजा । सुतता । अलोमोषसी

* मरशब्दो ऽप्रत्ययान्त इष्यते मरणं मरइति । पुस्तकान्तरे ऽधिकमत्र ।

इति किम् । सुलोमा । सूपा । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थकता ऽनर्थकेन चेत्य-
नर्थक्योरपि मनसोरिह ग्रहणम् । नऽसुभ्यामित्यस्यायमपवादः । कपि तु
परत्वात् कपि पूर्वमित्येतद्वचति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सोऽक्षरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुक-
तुः । सुदृशीकः । क्रतु । दृशीक । प्रतीक । प्रपूति । हृष्य । भग ॥

आद्युदात्तं छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं ट्वच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोऽक्षरं तदाद्युदा-
त्तमेव भवति छन्दसि विषये । स्वश्वास्त्वा सुरयामर्जयेम । निस्स्वरेणा-
श्वरयशब्दावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तमिति किम् । या सुबाहुः स्वहुरिः ।
बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः । ट्वजिति किम् । सुगुरसत् । सुहिर-
ण्यः । स्वश्वः । नऽसुभ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौच ॥ १२० ॥

वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सोऽक्षरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि
विषये आद्युदात्तौ भवतः । सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्य-
मिति यत्प्रत्ययान्तं तच्च यतो ऽनाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येत-
देव वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव सिद्धं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालासममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अत्र सम इत्येतानि उत्तरपदानि अ-
व्ययीभावसमासआद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परि-
तीरम् । उपतीरम् । परितूलम् । उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् ।
परिशालम् । उपशालम् । उपशालम् । पर्यत्तम् । सुषमम् । विषमम् ।
निषमम् । दुःषमम् । तिष्ठदुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्ते । कूलादिग्रहणं किम् । उप-
कुम्भम् । अव्ययीभावइति किम् । परमकूलम् । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः
कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन भवति । परिकूलम् । उपकूलम् ॥

कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्य शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समासश्चा-
द्युदात्तानि भवन्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्यः । त्रिमन्यः । द्विशू-
र्पः । त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः । त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगा-
विति किम् । परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं
भवति । ब्राह्मणशालम् । वस्त्रियशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशा-
लानिशाभामिति नपुंसकलिङ्गता । तत्पुरुष इति किम् । दृढशालं ब्रा-
ह्मणकुलम् । शालायामिति किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति किम् ।
ब्राह्मणशाला ॥

कन्या च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
सौशमिकन्यम् । आहूकन्यम् । वप्यन्यम् । संतायां कन्याशीनरेष्विति
नपुंसकलिङ्गता । षष्ठीसमासा एते । नपुंसक इत्येव । दासिकन्या ॥

आदिश्चिह्णादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्यान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिह्णादीनामादिश्चिह्नात्तो
भवति । विहणकन्यम् । महरकन्यम् । महर इति के चित् पठन्ति ।
महुरकन्यम् । विहण । महर । महुर । वैतुल । पटस्क । वैतालिकर्णः ।
वैतालिकर्णिरित्यन्ये पठन्ति । कुक्कुट । चित्कण । चिक्कण इत्यपरे पठन्ति ।
आदिरिति वर्तमाने पुनरादिश्चिह्णं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे
गर्हायां गम्यमानायामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुच्छचेलम् । भायचेलम् ।
उपानखेटम् । नमरखेटम् । अधिकटुकम् । उदक्षिप्तकटुकम् । भूतका-
ण्डम् । मकाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुच्छादीनां गर्हा । तत्र पुच्छश्चे-

लमिवेति विरुद्धं व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति
समासः । गह्वायामिति किम् । परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति ।
वस्त्रं चीरमिव, वस्त्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानमिति
किम् । परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे
आद्युदात्तानि भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलक-
सूपः । घृतशाकम् । मुद्गशाकम् । गुह्येन मिश्रं पललं, गुडपललम् । भक्ष्येण
मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्रइति किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां
विषये आद्युदात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् ।
भात्रीसूदम् । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । दाक्षिकर्षः । यामनामधेः
यान्येतानि । स्थलयहणेन लिङ्गविशिष्टत्वात्स्थलीशब्देऽपि एह्यते । ज्ञान-
पदकुण्डेत्यनेन ङीप् । संज्ञायामिति किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

अकर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं
भवति । ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारयइति किम् ।
परमराज्यम् । चेलराज्यादिस्वरान्वयस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचे-
लम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्यु-
दात्तानि भवन्ति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपत्न्यः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुन-

पत्यः । अक्रमधारणदत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठन्ते । द्विगादिषु तु वर्गं पूगं गणं पञ्च इत्येवमादयो ये पठितास्तत्रैव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटि-
पुत्रः । दामकपुत्रः । माहिषकपुत्रः । पुत्र इति क्रिम् । कौनटिमातुलः ।
पुम्भ्य इति क्रिम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । अत्विजो याजकाः । संयुक्ताः
स्त्रीसंबन्धिनः श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः ।
आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्रशब्दे नाद्युदात्तो भवति । आख्यायहणात्स्व-
रूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्या-
यपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । अत्विक्-
पुत्रः । याजकपुत्रः । होतृपुत्रः । संयुक्तपुत्रः । संबन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः ।
जातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । अतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति षष्ठ्या अलुक् ।
पुत्रस्यरे एतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

ब्रूणादीन्यप्राणिषद्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्त्तते तत्पुरुषइति च । ब्रूणादीन्युत्तरपदानि
अप्राणिषाचिनः षष्ठ्यन्तात्पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति ।
मुद्रब्रूणम् । मसूरब्रूणम् । अप्राणिषष्ठ्या इति क्रिम् । मत्स्यब्रूणम् । दष्ट्या
इति क्रिम् । परमब्रूणम् । ब्रूण । करिष । करिव । शाकिन । शाकट ।
कनका । तूस्त । कुन्दम । दलप । दमसी । चकन * । चैल ।
ब्रूणादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य याठान्तरम् । तत्रोपग्रह इति षष्ठ्यन्त-
मेव पूर्वोच्चार्योपचारेण दृश्यते ॥

* चकननेत्यस्ये पठन्ति । इति पदमञ्जरी ।

पटं च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट्पूर्वाक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ट्या आद्युदात्तानि भवन्ति । काण्डं गङ्गायामित्युक्तमगङ्गायामपि भवति । दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् । घोरमुपमानमित्युक्तमनुपमानमपि भवति । दर्भघोरम् । कुशवीरम् । पललसूपशाकं मिश्रइत्युक्तमिश्रेपि भवति । तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् । कूलं सञ्जायामित्युक्तमसञ्जायामपि भवति । नदीकूलम् । समुद्रकूलम् । षडिति किम् । राजसूदः * ॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्देन कुण्डसादृश्येन वने वर्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् । कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्यादात्ताः । प्रकृत्येत्येतदधिकृतमन्त इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबहुज् बहुव्रीह्यावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबहुज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्देन वृषादिस्वादाद्युदात्तः । असौष्ठशब्देन च प्रत्ययस्य निष्वात् । शितेरिति किम् । दर्शनीयपादः । नित्यग्रहणं किम् । शितिकृत् । ककुदस्यावस्यथां लोपो विधीयते । तत्रावस्याया अन्यत्र शितिकृत् इति बहुकृत्तरपदं भवतीति तेन न नित्याबहुच् । अबहुजिति किम् । शितिललाटः । बहुव्रीह्याविति किम् । शितेः पादः, शितिपादः । अबवदिति किम् । शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन योगः ॥

* अप्राणिषष्ट्या इति किम् । देवदत्तकाण्ड इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

गतिकारकोपपदादित् ॥ १३८ ॥

तत्पुष्पइति वर्त्तते न बहुव्रीहिविति । गतेः कारकादुपपदाच्च
 कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुष्पे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् ।
 प्रहारकः । प्रहरणम् । कारकात् । इध्मप्रश्चनः । पलाशशासनः । श्मशु-
 कल्पनः । उपपदात् । ईषत्करः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लिट्स्वरः ।
 गतिकारकोपपदादिति किम् । देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः ।
 देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठी । कृद्वहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचितराम् ।
 प्रपचितपाम् । इत्यत्र सरबाद्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम् । तत्र सति-
 शिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके । प्रपचति / देश्याद्यर्थं तु कृद्वहणं
 दृश्यते ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्त्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत्
 प्रकृतिस्वरं भवतः । वनस्पतिः । वनपतिशब्दावाक्यदासौ पारस्करप्रभृति-
 त्वात् सुट् । बृहस्पतिः । बृहतां पतिः । तद्बृहतेः करपत्योश्चोरदेव-
 तयोः सुट् तलोपश्चेति सुट् तकारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं नि-
 पातयन्ति । तस्य के चिदाक्यदासत्वं घर्णयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः
 कृद्विकारादस्तिन इति ङीबन्तत्वादन्तोदात्तः । ते चित्तु शाङ्गैरवादिषु
 पठन्ति तेषामाक्यदासः । तनूनपात् । तनोतिरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनू-
 शब्दोन्तोदात्तः । न पाति न पालयति वा नपात् क्लिबन्तः । नधाण-
 नपादित्वादिना ऽऽक्यदासो निपातितः । तन्वा नपात्, तनूनपात् । नरा-
 शंसः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नरा एवं शंसन्तीति वा नराशंसः ।
 नृ नये । शबन्तो नरशब्द आक्यदासः । शंसशब्दोपि घञन्तः । अश्वेवामपि
 बृध्यतइति दीर्घत्वम् । शुनःशेपः । शुनइव शेपो ऽस्येति बहुव्रीहिः ।
 तच्च शेपपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामिति वक्रा अलुक् । उभवाक्यदासौ ।
 शयङ्गामकौ । शयङ्गमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाक्यदासौ । तयोर्द्वन्द्वे ऽप्येवामपि
 दृश्यते इति दीर्घत्वम् । तुष्णावकची । तुष्णाशब्द आक्यदासः । वक्रशीशब्दौ

यमितादिसूत्रे निपातितोन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । अस्मा-
विश्वशब्दोन्तोदात्तः । विश्वशब्दोऽपि बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति विश्वशब्दोन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । मरुत्युः ।
मरिति मृजे विश्वप्रत्ययः । मृत्युशब्दोन्तोदात्तः । द्वन्द्वानामत्रेवताद्वन्द्वार्थो
ऽनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वर-
भवतः । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्रावृहस्पती । अग्निन्द्रावेति
इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः । सोम इति मन्यत्ययान्तः । वरुण
उनम्यत्ययान्तस्तेनाद्युदात्तः । वृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वावुदात्तौ,
तेनेन्द्रावृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति । देवताग्रहणं किम् ।
ग्रहण्येधौ । द्वन्द्वग्रहणं किम् । अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्येषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदे ऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्येष्वर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे-
युगपत्प्रकृतिस्वरं भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्निवायुश्चावन्तोदात्तौ ।
उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं
मा भूदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अपृ-
थिव्यादिष्विति किम् । आधापृथिव्यौ । आधाशब्द आद्युदात्तो निपा-
तितः । पृथिवीशब्दो दीर्घप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । रुद्र । सोमरुद्रौ ।
रोदेर्णिङ्कुक् चेति रुद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । पूषन् । इन्द्रावृषण्यौ ।
श्वस्रुतन्पूषन्निति पूषान्तोदात्तो निपात्यते । मन्यन् । शुक्रामन्यिनौ ।
मन्त्रोऽस्यास्तीति मन्यी । इक्षन्तत्वादन्तोदात्तः । पृथिव्यादिषु तु उभे
युगपत् प्रकृतिस्वरं भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारोऽयं कर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्त-

* नित्यादाद्युदात्त इत्यधिकमन्यत्र ।

रपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । याथघञ्क्ताज-
विचक्राणामिति । सुनीयः । अवभृथः ॥

याथघञ्क्ताजविचक्राणाम् ॥ १४४ ॥

य अथ घञ् क्त अञ् अप् इञ् क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां
गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीयः । अवभृथः ।
हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्यन् इति अघे भृञ् इति च क्यन्प्रत्ययान्ता-
वेतो । तत्र छुदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तमुत्तरपदं स्यात् । अथ ।
आवसथः । उपवसथः । उपसर्गे वसेरित्यथन्प्रत्ययः । घञ् । प्रभेदः ।
काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्त । दूरादागतः । विशुष्कः । आतपशुष्कः ।
अथ् । प्रलवः । प्रजयः । तयो निवासे जयः करणम् इति चाद्युदात्तो
तयजयशब्दौ प्रयोजयतः । अप् । प्रलवः । प्रसवः । इञ् । प्रलवित्रम् ।
प्रसवित्रम् । क । गोवृषः । खरीवृषः । गां वर्पति खरीं वर्पतीति मूलवि-
भुजादित्वात्कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपधादिति कप्रत्ययः । वृषा-
दीनां चेति वृषशब्द आद्युदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं
भवता । अतिस्तुतं भवता । कर्मप्रवचनीये ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानान् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति ।
सुकृतम् । सुभुक्तम् । सुपीतम् । उपमानात् । वृकावलुप्तम् । शशप्लुतम् ।
सिंहविनर्द्धितम् । सुशब्दाद् गतिरनन्तर इति प्राप्ते उपमानादपि वृत्ती-
या कर्मणीत्ययमपवादः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति
आचितादीन्वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपभूतः शाकल्यः ।
परिज्ञग्धः कौण्डिन्यः । संभूत इति प्राप्त्यर्थाद् भवति कर्मणि क्तः । गति-
रनन्तर इत्यत्र हि कर्मणीत्यनुवर्तते तद्वाधनार्थं चेदम् । धनुष्काता नदी ।

कुट्टालखातं नगरम् । हस्तिमृदिता भूमिः * । तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह
बाध्यते । अनाचितादीनामिति किम् । आचितम् । पर्याचितम् । आस्था-
पितम् । परिहृहीतम् । निरुक्तम् । प्रतिपद्यम् । प्रश्लिष्टम् । उपहतम् ।
उपस्थितम् ॥ संहिता ऽगच्छि ॥ संहिताशब्दो यदा गोरान्यस्य संज्ञा तदा
ऽन्तोदात्तो न भवति । यदा तु गोः संज्ञा तदा ऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च क्लान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् ।
प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुक्ताः सक्तवः । आकर्षे ऽवहितः । अवहितो भोगेषु ।
खट्वाकृतः । कविशस्तः । यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनायां
न विषयनियमार्थः । यानादिभ्योन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव ।
विषयनियमार्थ एवेत्येके । असंज्ञार्यायमारम्भः । आकृतिगणश्च 'प्रवृद्धा-
दिद्वन्द्व्यः । तेन पुनरुत्प्लूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येवमादि सिद्धं
भवति ॥

कारकादुत्तरपदयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्त्तने, क इति च । संज्ञायां विषये आशिषि गम्य-
मानायां कारकादुत्तरयोरेकश्रुतयोरेव क्लान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देव्यु-
एनं देवासुर्वेदवत्तः । विष्णुरेन श्रूयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् ।
कारकाच्चियमो मा भूत् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् ।
देवपालितः । एतस्माच्चियमादत्र संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं
न भवति तृतीया कर्मणीत्येवात्र भवति । एवकारकरणं किम् । कारका-
वधारणं यथा स्याद् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयो-
रन्तं उदात्तो भवति । संश्रुतः । विश्रुतः । आशिषीति किम् । अनाशिषि
नियमो मा भूत् । देवैः खाता देवखाता । कारकादुत्तरपदयोरेवाशिष्ये-
त्येवमत्र नियम रक्ष्यते । सिनादतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति ।
देवदत्त इति कस्य चित् शङ्क्य नाम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरस्वमेव भवति ॥

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४८ ॥

इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्वर्धे यः समासो वर्तते तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । विषमश्रुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिवर्तते नाभूतप्रादुर्भावएव तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । मृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः । भावे तु यदा प्रलपितादयस्तदा याथादिस्वरेणैव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं भवति । श्रोतृभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम् । कर्मवचन । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च येन संस्पर्शात्कृतं शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वर्ण्यते । कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् भवति । कर्मण्यभिधेये ल्युट्भवतीति । तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि । अन इति किम् । हस्तहार्यमुदशिवत् । भावकर्मवचन इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकादित्येव । निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

मन्क्तिव्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्क्त्तिवन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः क्रीतशब्दश्चेत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन् । रथवर्त्म । शकटवर्त्म । क्तिन् । पाणिनिक्त्तिः । आपिशलिक्त्तिः । व्याख्यान । अगयनव्याख्यानम् । छन्दोव्याख्यानम् । शयन । राजशयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन । राजासनम् । ब्राह्मणासनम् । स्थान । गोस्थानम् । अश्वस्थानम् । याजकादिः । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । क्षत्रियपूजकः । याजकादयो ये याजकादिभिश्चेति षष्ठीसमासार्थाः पठन्तै तद्वद् एव्यन्ते । क्रीत । गोक्रीतः । अश्वक्रीतः । कृत्स्वरापञ्चादौयं योगः ।

क्रीतशब्दे तु तृतीयां कर्मणीत्यस्यापवादः । व्याख्यानश्रयनासनेस्थानाना-
मभावकर्मार्थं ग्रहणम् । कारकादित्येव । प्रकृतिः । प्रकृतिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अध्ययने
पुण्यम्, अध्ययनपुण्यम् । वेदे पुण्यं, वेदपुण्यम् । सप्तमीति योगविभा-
गात्समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदा-
त्तत्वं विधीयते । उच्चादीनां तु व्युत्पत्तिपदे कृत्स्वरेणाद्युदात्तः पुण्यशब्दः
स्यादिति । सप्तम्या इति किम् । वेदेन पुण्यं, वेदपुण्यम् ॥

जनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

जनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्पराण्यन्तोदात्तानि
भवन्ति । माषोन्नम् । कार्षापणोन्नम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् ।
कलहः । असिकलहः । घाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे योगः ।
अत्र के विदधे इति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्येनार्था धान्यार्थः । जन-
शब्देनैव त्वर्थेनित्द्वैशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृती-
यासमासपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥

तृतीयेति वर्त्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयांतात्परा-
मन्तोदात्तं भवत्यसंधौ गम्यमाने । गुहमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः ।
मिश्रमिति किम् । गुहधानाः । अनुपसर्गमिति किम् । गुहसंमिश्राः । इहा-
नुपसर्गग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रशब्दो-
रिति सोपसर्गस्यापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासे भवति । असंधाविति
किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्यमापन्नः । संधि-
रिति हि पण्यबन्धनेकार्यमुच्यते । के चित्पुनराहुर्गृह्यमाणे विशेषाप्रत्या-
सक्तिः संधिरिति । तत्र राजा ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां
मूर्त्तिविभागे वृक्षतइति ब्राह्मणमिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहर-
णेष्टविभागावतिरेव गुहमिश्रा इति ॥

नञो गुणप्रतिषेधे संपादार्हहितालमर्थोऽस्ति हिताः ॥ १५५ ॥

संपादि अर्हं हितं अलम् इत्येवमर्था ये तद्वृत्तास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परायण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । संपादि । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि, मुखं कर्णवेष्टिकम्, न कर्णवेष्टिकम्, अकार्णवेष्टिकम् । अर्हं । केदमर्हति कैदिकः । न कैदिको ऽच्छैदिकः । हितं । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो, न वत्सीयो ऽवत्सीयः । अलमर्थः । संतापाय प्रभवति सांतापिकः । न सांतापिको ऽसांतापिकः । नञ इति किम् । गर्द्वभरथमर्हति गर्द्वभरथिकः । विगार्द्वभरथिकः । गुणप्रतिषेधइति किम् । गर्द्वभरथिकादन्यो ऽगार्द्वभरथिकः । गुण इति तद्वृत्तार्थप्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते समासे तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां, न संपादि मुखमिति । संपादार्हहितालमर्थो इति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयो न पाणिनीयो ऽपाणिनीयः । तद्वृत्ता इति किम् । कन्यां वोढुमर्हति कन्यावोढा न वोढा ऽवोढा । अर्हं कृत्यसृच-श्चेति सृच् ॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् इत्येतौ यौ तद्वृत्तावतदर्थं वर्तन्ते तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या अपाश्या । अतृण्या । यत् । दन्तेषु भवं दन्त्यं न दन्त्यमदन्त्यम् । अकर्ण्यम् । अतदर्थइति किम् । पादार्थमुदकं पादम् । न पादमपादम् । तद्वृत्ता इत्येव । अदेयम् । गुणप्रतिषेधइत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । निरनुबन्ध-कैकानुबन्धकयोरेयतोर्यहणादिह न भवति । वामदेवाद्दृष्ट्यौ । वामदेव्यं न वामदेव्यमवामदेव्यमिति ॥

अचकावशक्तौ ॥ १५७ ॥

अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदे नञः परमन्तो-दात्तं भवति । अपचो यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः खल्वपि ।

अवितिपः । अविलिखः । अशक्ताविति किम् । अपचोन्नीतितः । अपचः
परिप्राजकः * ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ् उत्तरमवकान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोयं
जाल्मः । अपठोयं जाल्मः । पक्तुं पठितुं शक्तोप्येवमाक्रुश्यते । अवि-
तिपः । अविलिखः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञ् परमुत्तरपदं संज्ञायां वर्त्तमानमन्तोदात्तं
भवति । अदेवदत्तः । अपन्नदत्तः । अविष्णुमित्रः ।

कृत्योक्तेषु चार्वाद्यश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक् इष्णुच् इत्येवमन्तार्वाद्यश्च नञ् उत्तरन्तोदात्ता
भवन्ति । कृत्य । अकर्त्तव्यम् । अकरणीयम् । उक् । अनीगामुकम् ।
अनपलापुकम् । इष्णुच् । अनलंकरिष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुज्यहणे
कर्त्तरि भुवः खिष्णुजित्यस्य द्युनुबन्धकस्यापि यहणमिकारादेर्विधानसा-
मर्थ्यादुच्यते । अनार्थभविष्णुः । असुभगंभविष्णुः । चार्वाद्यः । अचारः ।
असाधुः । अयोधिकः । अवदान्यः । चारु । साधु । यौधिकः । अनङ्गमे-
जय । अत्र द्वितीये नऽसमासेन्तोदात्तत्वम् । अननङ्गमेजयः । वदान्यः ।
अकस्मात् । अत्रापि द्वितीयेन समासेन्तोदात्तत्वम् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमा-
नत्वरमाणधिवमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमा-
नादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते ॥ अविकारः ।
असदृशः । अविकारसदृशः । गृहपतिः । गृहपतिकः ॥ राजाज्ञेयश्चन्द्रसि
अराज्ञा । अनहः । भाषायां नवस्वर एव भवति ॥

विभाषा तृन्मन्तीष्णुशुचिषु ॥ १६१ ॥

सृचन्त अत्र तीष्ण शुचि इत्येतेषु नञ् उत्तरेषु विभाषा ऽन्त उदात्तो
भवति । अकर्त्ता । २ । अच । अनचम् । २ । तीष्ण । अतीष्णम् । २ ।
शुचि । अशुचिः । २ । पक्षे ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

* गुणप्रतिषेधइत्येव, अन्यो यः पचादपच इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

बहुव्रीह्याविद्मेतत्तद्वाः प्रथमपूरणयोः

क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तदित्येतेभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा स इदंप्रथमः । इदं द्वितीयः । इदं तृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्वितीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः । तद्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीह्याविति किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्वा इति किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणनइति किम् । अयं प्रथम एषां तद्वदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमेतत् । गणनइति किम् । अयं प्रथम एषामिदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं भवति । इदंप्रथमकाः । बहुव्रीह्यावित्येतद्वनं समासइति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दे बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना । त्रिस्तना । चतुःस्तना । संख्याया इति किम् । दर्शनीयस्तना । स्तन इति किम् । द्विशिराः * ॥

विभाषा क्न्दसि ॥ १६४ ॥

क्न्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दे विभाषा ऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति द्वावापृथिव्योर्दोहाय चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहाय । चतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मिञ्जाजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मिञ् जाजिन इत्येतयोस्तत्परपदयोरन्त उदात्तो भवति । देवमिञ् । ब्रह्ममिञ् । युक्ताजिनः । कूला-

जिनः । कृष्णजिनः । संज्ञायामिति किम् । प्रियमिन्द्रः । महंजिनः ॥
अधिप्रतिषेधो मित्ते ॥ * ॥ विश्वामित्र अधिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाना । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तो-
दात्तं भवति । वस्त्रान्तरः । पटान्तरः । कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं
व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन
इति किम् । आत्मान्तरः । आत्मा स्वभावान्तरोन्या यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति ।
गौरमुखः । भद्रमुखः । स्वाङ्गमिति किम् । दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमङ्ग-
वादिलक्षणमिह एव्यते ॥

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं
मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय । उच्चै-
र्मुखः । नीचैर्मुखः । दिक्शब्द । प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखः । गो । गेवमुखः ।
महत् । महामुखः । स्थूल । स्थूलमुखः । मुष्टि । मुष्टिमुखः । पृथु ।
पृथुमुखः । वत्स । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति ।
गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्थाम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहु-
व्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । प्रकृतान्तमुखः । यदेतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं
न भवति तदा निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं
तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि
भवन्ति । उपमानात् । सिंहमुखः । २ । व्याघ्रमुखः ॥ २ ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् क्तो ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजग्धः । पलाण्डुभक्षितः । सुरापीतः । काल । मासजातः । संवत्सरजातः । द्युहजातः । ज्यहजातः । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः । तृप्तजातः । जात्यादिभ्य इति किम् । पुञ्जजातः । आहितान्यादित्वात्परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् । वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य * पूर्वनिपातो न भवत्येवास्मादेष जापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः । सुखादयस्तृतीयेध्याये पठ्यन्ते ॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्दउत्तरपदे वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः । दन्तजातः । २ । स्तनजातः । २ । कालात् । मासजातः । २ । संवत्सरजातः । २ । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । अथवा देशः । अग्नीहिः । अमावः । सुयवः । सुव्रीहिः । सुमावः । समासस्येतदन्तोदात्तत्वमिष्यते । समासान्ताश्चावयवा भवन्तीत्यनृचो बहुच इत्यत्र कृते समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं भवति ॥

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अश्वलीकः । अश्वस्तनूकः । सुकुमारीकः । सुश्वलीकः । सुश्वस्तनूकः ॥

* पूर्वनिपातो न भवतीत्यस्य स्थाने परनिपातो भवति । पा० ३ ।

ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वोऽन्तो यस्य तद्विदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासे वा, तत्रान्त्या-
त्पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नऽसुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अयवको
देशः । अग्रीहिकः । अमाषकः । सुयवकः । सुग्रीहिकः । समाषकः । पूर्व-
मिति वर्त्तमाने पुनः पूर्वयद्वणं प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्ते-
न्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न कपि पूर्वमिति । तेनाजकः सुजक इत्यत्र
कञन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वो यो बहुशब्दे वर्त्तते तस्माच्चरव स्वरोऽभवति ।
नऽसुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति । बहुयवो देशः । बहुग्रीहिः ।
बहुतिलः । कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुकुमारीको देशः ।
बहुवृषलीकः । बहुब्रह्मबन्धूकः । ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा
भवति । अयवको देशः । बहुग्रीहिकः । बहुमाषकः । नञो जडमरमि-
त्रमृता इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुजरः । बहुमरः । बहुमिश्रः ।
बहुमृतः । उत्तरपदभूमिर्वाति किम् । बहुषु मनो ऽस्य बहुमना अयम् ॥

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयो ऽवयववृत्तिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति ।
बहुगुणा रज्जुः । बहुतरं पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूतः । बहुधा-
यः । गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । अवयवा इति किम् । बहुगुणो आ-
ह्वयः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो ऽत्र गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुर्वर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे ।
प्रपृष्ठः । प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येककृपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति
यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः । उपसर्गादिति किम् ।
दर्शनीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवमिति किम् ।
उद्ग्राहः क्रीडति । अपर्शिवति किम् । उत्पर्शु । विपर्शु ॥

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रथमे षष्ठ्यम् । निर्वणे प्रणिधीयते । प्रनिरन्तरिति णत्वम् । समासग्रहणे समासमात्रपरिहार्यं बहुव्रीहावेव हि स्यात् ॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थे आरम्भः ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चादुत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासे वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरान्तश्शब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः । छान्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्गणः स्वरितोनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरुत्तरमभितोभाविब्रचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् । परितोरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासे ऽव्ययीभावे वा । अव्ययीभाषणेषु हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन वाच्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावे ऽस्यास्तीति तदभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन दृश्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् । प्रकुष्ठम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् । ग्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायामिति किम् । प्रपीठम् * ॥

निरुदंकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदंकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरुलपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मलिकम् । एषां प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । अय्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्कालकः । निष्कालन्तः कालकादिति कन्मत्ययान्तेन कालेशब्देन प्रादिसमासः । निष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्प्रेषः । दुस्तरिपः । अक्षितृस्तृत्त्रिभ्य ईः । तरीः । स्तां पातीति तरीपः । कुत्सितस्तरीपो दुस्तरिपः । निस्तरिप इति के चित्पठन्ति । अपरे निस्तरिक इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कर्षं कुर्वन्ति । निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् ॥ परेहस्तपादकेशकर्षाः ॥ परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभैर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभैस्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अय्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गाऽन्वाङ्गमिति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमन्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥

अपाच्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् । अय्ययीभावोप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्युक्तम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोर्ध्वकुक्षिसीरनाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामशब्दश्चापादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन् इति यदा समासान्तो नास्ति तदा ऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यस्य-

त्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । अनित्यश्च समासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् ।
अपकृतिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र
प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभावे वा । स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्री-
ह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधि-
कर्णः । अधिकेशः । अध्याकूठो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्याकूठो वा
दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः । दन्तस्योपरि योन्यो
दन्तो जायते स उच्यते ऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति किम् । अधिकर-
णम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्ये-
ष्ठ, मनुज्येष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः
कनीयान्, नुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानायम् । प्रत्ययार्थं च कनीयोऽ-
हणम् । अप्रधानकनीयसी इति किम् । अनुगता न । ऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दे ऽन्वादिष्टवाचो चानोरुत्तरोन्तोदात्तो भवति । चान्वा-
दिष्टः पुरुषो, ऽनुपुरुषः । चान्वादिष्टो ऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा ।
चान्वादिष्ट इति किम् । अनुगतः पुरुषो ऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्यदे ॥ १९१ ॥

अतेः परमहृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यकुशो नगः ।
अतिकशेश्वः । पदशब्दः खल्वपि । अतिपदा शक्नोती । अकृत्यदे इति
किम् । अतिकारकः ॥ अतेर्द्वातुनोपदति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
शोभने गार्थः । अतिगार्थः । इह च यथा स्यात् । अतिक्रान्तः कारका-
दतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १८२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । निधानमप्रकाशता । निमूलम् । न्यतम् । निवृणम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासे वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधानइति किम् । निवास्यलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्देन निधानार्थं ब्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविषये समाधानां क्रियामाहुः ॥

प्रतिरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १८३ ॥

प्रतिरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतां ऽशुः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्वा टञ् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन्दि सति चित्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अंशु । जन । राजन् । उट्टु । रोटक । अजिर । आर्द्रा । अवयव । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । अन्तः । किम् । प्रतिगता अंशवोस्य प्रत्यंशुरयमुष्टुः ॥

उपाद् हाज, मगौरादयः ॥ १८४ ॥

उपादुत्तरं टुजनि च नोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादी-
न्वर्जयित्वा । उपगता । उपगतेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोडः ।
अजिन । उपाजिनम् । मगौरादय इति किम् । उपगौरः । उपनेवः ।
गौर । नेव । तैल । लेट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुह । कल्प ।
पाद । तत्पुरुषइत्येव । उपगतः सोमोस्य, उपसोमः ॥

सौरवक्षेपणे ॥ १८५ ॥

सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे
गम्यमाने । अवक्षेपणं निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थितिने सुस्थित्यर्थं
सुप्रत्यवसितः । सुशब्देन पूजायामेव । वाक्यार्थस्तु अवक्षेपणमसूयया
तथाभिधानात् । सौरिति किम् । कुत्राह्वयः । अवक्षेपणइति किम् ।
शोभनेषु वृक्षेषु सुवृक्षेषु ॥

विभाषात्युच्छे ॥ १८६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुद्रस्यति उत्पुच्छयति उत्पुच्छयतेरच् उत्पुच्छस्तदा यायादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्र विभाषा भवति । तत्पुरुषइत्येव । उदस्तं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १८७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् दत्त मूर्धन् इत्येषूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । त्रिदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । पाद्विनि कृताकारलोपः पादशब्दो एह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्त-शब्दः । मूर्द्धचिति त्वकृतसमासान्तो नास्ति । मूर्धन्शब्दः । तस्यैतत्प-योजनमसत्यपि समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं नास्ति । एतदेव ज्ञापकम-नित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि मूर्धन् क्रियते तदापि बहु-व्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तो ऽन्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । द्विमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् । द्विहस्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । द्विमूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सक्यं चाक्रान्तात् ॥ १८८ ॥

सक्यमिति कृतसमासान्तः सक्यशब्दोऽत्र एह्यते सोक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरसक्यः । २ । श्लक्षासक्यः । २ । अक्रान्तादिति किम् । चक्रसक्यः । पचश्चित्वाचित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिक्कुन्दसि बहुलम् ॥ १८९ ॥

कुन्दसि विषये परादिक्कुदात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सक्यशब्द एव एह्यते । अजिसक्यमालभेत । त्वाष्ट्री लोमसक्यो । अजुंवाहुः । वाक्यतिः । वित्यतिः ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिर्बुदाहृतः । परान्तः ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां
ह्रस्वस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचक्रेण । त्रिचन्धुरेण । त्रिवृता रथेन ।
पूर्वान्तः ॥ पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृदादीनां ह्रस्वस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
मरुद्वृदुः । पूर्वादः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां ह्रस्वस्युप-
संख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वे संशुद्धीतं
भवति ॥

इति काशिकायां वृत्ता षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

३ ॥ १ ॥

अलुगिति च । एतदाधिकृतं वेदितव्यम् । यदित-
दुर्ध्वमनक्रमिष्याति । तद्वेदितव्यम् । यत्पति पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्यः । अल्पान्मुक्तः । उत्तरपद इति किम् ।
निष्क्रान्तः स्तोका । अन्यायमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्य-
लुको निवृत्तिं करोति । नतगप्रतिपदोक्तपरिभाषा नान्यथितव्या ।
अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोक्रान्तिकदूराण्यङ्गच्छाणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या
उत्तरपदे ऽलुभवति । स्तोक्रान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः ।
अभ्याशादागतः । दूरादागतः । त्रिप्रकृष्टादागतः । अङ्गान्मुक्तः । समासे
कृते प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुव-
चनान्तानां तु स्तोकादीनाम्नभिधानात्समास एव न भवति स्तोकाभ्यां
मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति । तेनात्र न कदा विद्वेष्येकपदमैकत्वर्थं न

भवति ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणादादाय शंसतीति, ब्राह्मणाच्छंसितीति अस्विग्विशेषस्य * कठिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता वावयवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुभभवति उत्तरपदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ्जभाकृतम् ॥ पुंसानुजो जनुषान्थ इति यत्तद्व्यम् ॥ * ॥ पुंसानुजः । पुंसा हेतुनानुजः । जनुषान्थः । जनुषा हेतुना ऽन्यः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । जनुरिति जन्मनो नामधेयम् † ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुभभवति । मनसादत्ता । मनसागुप्ता । मनसासंगता । संज्ञायामिति मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

आज्ञायिनि च ॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्या अलुभभवति । मनसा ऽऽज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययात् उत्तरपदे ऽलुभभवति । आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । तृतीयेति योगविभागात्समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चमः, आत्मनापञ्चमः । कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थे एवेति । बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थो ऽस्यासावात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणाख्याया वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया

* विशेषस्य कस्य चिदिति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नामधेयमित्यन्तोपपाठः पदमञ्जर्यां सत्वात् ।

वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्यां चतुर्थी भवति ।
आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागा-
त्समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामनुभवति । परस्मै-
पदम् । परस्मैभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामनुभवति । युधि-
ष्ठिरः । त्वचिसारः । गविष्ठिर इत्यत्र गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव
वचनादलुक् । अदन्तात् । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषकाः । घनेकिं-
शुकाः । घनेहरिद्रकाः । घनेबल्लजकाः । पूर्वाह्नेस्फोटकाः । कूपेपिशचकाः ।
हलदन्तादिति किम् । नद्यां कुकुटिका, नदीकुकुटिका । भूम्यां पाशाः,
भूमिपाशाः । संज्ञायामिति किम् । अतशौण्डः ॥ हृद्व्युभ्यां हेः ॥ * ॥ हृद्
दिव् इत्येताभ्यामुत्तरस्य वेदोक्तमवति । हृद्विस्पृक् । दिव्विस्पृक् ॥

कारनाम्नि णं हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम्नि हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः
सप्तम्या अलुभवति । मूलादौ । दृषदिमाषकाः । हलेद्विपुदिका ।
हलेत्रिपुदिका । कारविशेषस्य संज्ञा एताः, तत्र पूर्वणैश्च सिद्धे नियमार्थ-
मिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेष्ट्यन्ते । कारनाम्न्येव प्राचामेव
हलादावेवेति । कारनाम्नीति किम् । अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः ।
* कारादस्यस्यैतद्वेयस्य नाम । प्राचामिति किम् । यूथेपशुः, यूथपशुः ।
हलीदाविति किम् । अविकटे उरणः, अविकटोरणः । हलदन्तादित्येव ।
नद्यां देहादनी, नदीदेहादनी ॥

मध्यागुरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदे ऽलुभवति । मध्येगुहः ॥
अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तेगुहः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

* मुकुटेकाशेषमित्यधिकं युक्तकान्तरे ।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकवर्जितात्स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकामउत्तरपदे ऽलु-
भभवति । कण्ठे कालोऽस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अ-
मूर्द्धमस्तकादिति किम् । मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामइति किम् ।
मुखे कामो ऽस्य, मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् । अतशौण्डः । हलद-
न्तादित्येव । अङ्गुलित्राणः । जङ्घावलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

अन्य इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः
सप्तम्या विभाषा ऽलुभभवति । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्र-
बन्धः । उभयत्र विभाषेयम् । स्वाङ्गादुद्बुद्धौ पूर्वण नित्यमलुक् प्राप्नोति ।
तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च नेत्सिद्बुध्नातिपु चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः * ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समास कृदन्तउत्तरपदे बहुलमलुभभवति । स्त-
म्भेरमः । कर्णजपः । न च भवति कुरुचः । शरः ॥

प्राष्टशरत्कालदिवां अ ॥ १५ ॥

प्राष्ट शरत् काल दिव इत्येतेषां जउत्तरपदे सप्तम्या अलुभभवति ।
प्राष्टषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

विभाषा वर्षत्तरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्षे त्र शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या जउत्तरपदे विभाषा
ऽलुभभवति । वर्षजः । वर्षजः । तरेजः । तरजः । शरेजः । शरजः ।
घरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तर-

* कारिकाबन्ध इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

स्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुगभवति । घ । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्ण-
तमे । पूर्वाह्णतमे । काल । पूर्वाह्णकाले । पूर्वाह्णकाले । तन । पूर्वाह्णतने ।
पूर्वाह्णतने । कालनाम् इति किम् । शुक्लतरे । शुक्लतमे । हलदन्तादि-
त्येव । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नश्यति ।
हृदयस्य हृल्लेखेति लेखग्रहणाल्लिङ्गात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न
भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्ठकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेषु उत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या
विभाषा ऽलुगभवति । खशयः । खशयः । यामवासः । यामवासः । यामे-
वासी । यामवासी । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णशयः । हलन्तादिष्वेव ।
भूमिशयः ॥ अपो योनियन्मुतुषु सप्तम्या अलुगवक्तव्यः ॥ * ॥ अप्युयोनिः ।
अप्सव्यः । अप्सुमनौ । अप्सु भव इति दिगादित्वाद्वात्प्रत्ययः । सर्वत्र
सम्प्रतीति योगविभागात्समापः ॥

नेत्रिक्रमप्रातिषु च ॥ १९ ॥

इचन्ते सिद्धशब्दे यध्रातौ च परतः सप्तम्या अलुग्न भवति ।
स्यण्डिलशायी * । सिद्धः । साकार्यसिद्धः । काम्यन्यसिद्धः । यध्राति ।
चक्रबन्धकः । चक्रबन्धकः । सम्प्रतीति योगविभागात्समापः । चक्रबन्ध
इति के चिदुदाहरन्ति तत्पवाद्भजन्तं द्रष्टव्यम् । घत्रन्ते हि बन्धे च
विभाषेत्युक्तम् ॥

स्ये च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्ये चोत्तरपदे भाषायी सप्तम्या अलुग्न भवति । समस्यः । विप-
मस्यः । कूटस्थः । पर्वतस्थः । भाषायामिति किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ।
पूर्वपदादिति शब्दम् ॥

* स्यण्डिलवर्तीत्यधिकमन्यत्र पुस्तके ।

• षष्ठा आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठा अलुम्भवति । चौरस्यकुलम् ।
वृषलस्यकुलम् । आक्रोशइति किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वाग्-
दिकपश्यद्वो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुम्भवत्तयः ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः ।
दिशेदण्डः । पश्यतोहरः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालु-
म्भवत्तयः ॥ * ॥ अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् । अमुष्य-
पुत्रस्य भावः, आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वादुञ् । तथा आमुष्यकु-
लिकेति ॥ देवानां प्रिय इत्यत्र च षष्ठा अलुम्भवत्तयः ॥ * ॥ देवानां-
प्रियः ॥ शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायां षष्ठा अलुम्भवत्तयः ॥ * ॥ शुनः-
शेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ॥ दिवश्च दासे षष्ठा अलुम्भवत्तयः ॥ * ॥
दिवोदासाय गायति ॥

• पुत्रे अन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने अन्यतरस्यां षष्ठा अलुम्भवति ।
दाम्याः पुत्रः, दासीपुत्रः । वृषत्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोशइत्येव ।
ब्राह्मणीपुत्रः ॥

• ऋतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनिर्बन्धवाचिभ्यश्चेत्त-
रस्याः षष्ठा अलुम्भवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी ।
पितुःपुत्रः । ऋत इति किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ॥ विद्यायोनि-
संबन्धेभ्यस्तत्पूर्वात्तरपदयुद्धम् ॥ विद्यायोनिर्बन्धवाचिन्येतेतरपदे
यथा स्यादन्त्यत्र मा भूत् । होतृधनम् । पितृधनम् । होतृग्रहम् ।
पितृग्रहम् ॥

• विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ इति इत्येतयोस्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिर्बन्धवा-
चिभ्यो विभाषा लुम्भवति । मातुःस्वसा । मातुःस्वसा । मातृस्वसा । पितुः-
स्वसा । पितुःस्वसा । पितृस्वसा । यदा लुक् तदा मातृपितृभ्यां स्वसेति

नित्यं पत्न्यम् । यदा त्वलुक् तदा मातुःपितृभ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन
पत्न्यम् । दुहितुः पतिः । दुहितृपतिः । ननान्दुः पतिः । ननान्वृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारान्तानां विक्रायोनिर्बन्धश्चाविनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे
पूर्वपदस्यानङादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टाद्गातारौ । प्रशास्ताप्रति-
हर्तारौ । योनिर्बन्धेभ्यः । मातापितरौ । यानाननान्दरौ । नकारोच्चारणं
रपरत्वनिवृत्त्यर्थम् । ऋत इति किम् । पितृपितामहौ । पुत्रइत्यनुवर्त्तते
ऋत इति च । तेन पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे ऋकारान्तस्यानङादेशो भवति ।
पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाविनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति ।
इन्द्रावरुणौ । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावृहस्पतौ । द्वन्द्वइति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्व-
ग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वइति निपा-
त्यते । तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्ते-
षामिह ग्रहणं भवति । तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणादित्येवमादौ न
भवति ॥ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्निवायू । वाय्वग्नी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्द्वन्द्वताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नी-
सोमौ । अग्नीवरुणौ । अग्नेः स्तुतस्तोममोमा इति पत्न्यम् ॥

इदृक्षौ ॥ २८ ॥

ऋतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नि-
वारुणीमनङ्गाहोमालभेत । अग्निमारातं कर्म क्रियते । अग्नावरुणौ देवता
ऽस्य अग्नीमरुतो देवतास्येति तद्वृतः । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ
ऋतायामानङ् इत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते । वृद्धाविति किम् ।
अग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिध्यते ॥ इदृक्षौ विष्णोः
प्रतिषेधो । वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तर-
पदे । द्यावात्तामा । द्यावाभूमी * ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति
चकाराद् द्यावा च । दिवसपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारणं
सकारस्य विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन हत्वादीनि न भवन्ति । कथं
द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । कर्त्तव्योत्र यवः ॥

उपासोपसः ॥ ३१ ॥

उपस उपासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उपासा-
सूर्यम् । उपासानक्ता ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीचामाचार्याणां मतेनारुडादेशो मातृशब्दस्य
निपात्यते । मातरपितरौ । उदीचामिति किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरा-
मातरा च । पूर्वपदस्य अडादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु सुपां सुलुगिति
आकारादेशः । तत्र चेतो ङिसर्वनामस्यानयोरिति गुणः । छन्दसि किम् ।
मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवङ्गाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे

स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान्येन समानायामाकृताघेकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते स
भाषितपुंस्कः शब्दः, तदेतदेवं कथं भवति, भाषितः पुमान् यस्मिन्चर्षे प्रवृ-
त्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि

* द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भाषितपुंस्कः । ऊढो ऽभावो ऽनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ्, यस्मिन् स्त्रीशब्दे
म भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयमलुग निपातनात् पञ्चम्या-
स्तस्य भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति समानाधि-
करण उत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रियादिवर्जिते । दर्शनीयभार्यः । श्लक्ष्णचूडः ।
दीर्घजङ्घः । स्त्रिया इति किम् । यामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, यामणिदृष्टिः ।
भाषितपुंस्कादिति किम् । खट्वाभार्यः । समानायामाकृताविति किम् ।
द्रोणीभार्यः । कथं गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्त्तव्योत्र
यत्रः । अनूङ् इति किम् । ब्रह्मबन्धुभार्यः । समानाधिकरणइति किम् ।
कल्याण्या माता, कल्याणीमाता । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधान-
मेवां कल्याणीप्रधाना इमे । अपूरणीति किम् । कल्याणी पञ्चमौ यासां
ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमाः । प्रधानपूरणीग्रहणं
कर्त्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः पत्न इति । अप् पूरणीप्रमा-
ण्योरित्यत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्यप्रत्ययो न भवति । अप्रियादि-
ष्विति किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा ।
दुर्भगा । भक्तिः । सविवा । अम्बा । कान्ता । चान्ता । समा । चपला ।
दुहिता । वामा ॥ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्
सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिप्राकृतसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क-
न्वसृजिति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्व-
वति । तस्याः शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्या यतः । यस्यां यत्र ।
तसिलादिषु परिगणनं कर्त्तव्यम् । जतसौ । तरुमणौ । चरट्जातीयरौ ।
कल्पवृक्षदेश्यदेशीयरः । रूप्याशपौ । यम्थालौ । दाहिंलौ । तिलालौ ॥
शसि बहुल्यार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुभ्यो देहि । अल्पाभ्यो
देहि । बहुशो देहि । अल्पशो देहि ॥ त्वनलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो
वक्तव्यः ॥ * ॥ पट्ट्या भावः, पटुत्वम् । पटुता । गुणवचनस्येति किम् ।

कथा भावः कठीत्वं, कठीता ॥ भस्याडे तद्विते पुंश्वद्वावो वक्तव्यः ॥ * ॥
 हास्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् । अठइति किम् । श्येनेयः । रौहिणेयः ।
 कथमनायी देवता ऽस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति । कर्त्तव्योऽत्र यवः ॥
 ठक्कुमोश्च पुंश्वद्वावो वक्तव्यः ॥ * ॥ भवत्याश्वात्रा भावत्काः ।
 भवदीयाः ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥

क्यङि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनूङ् पुंश्वद्ववति ।
 एनी । एतायते । श्येनी । श्येनायते । मानिनि । दर्शनीयमानो अय-
 मस्याः । दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनो ग्रहणमस्त्यर्थमसमानाधिक-
 रणार्थं च । इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्व-
 णैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंश्वद्वावो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारि-
 काभार्यः । वृजिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । मद्रिकाकल्पा । मद्रिकायते ।
 वृजिकायते । मद्रिकामानिनी । वृजिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं
 विलेपिकम् ॥ कोपधप्रतिषेधे तु तद्वितयहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूतः
 पाकभार्यो भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरण्यश्च स्त्रियाः पुंश्वद्वावो न भवति । दत्ताभार्यः ।
 गुप्ताभार्यः । दत्तापाश । गुप्तापाश । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामा-
 निनी । गुप्तामानिनी । पूरण्याः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्च-
 मीपाश । दशमीपाश । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी ।
 दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स
 यदि रक्तेषु विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंश्वद्ववति ।

सौग्रीभार्यः । माथुरीभार्यः । सौग्रीपाशा । माथुरीपाशा । सौग्रीयते ।
माथुरीयते । सौग्रीमानिनी । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्येति किम् ।
मध्यमभार्यः । तद्वृत्तस्येति किम् । काण्डलावभार्यः । बहुव्रीहपरिग्रहः
किमर्थः । तावद्भार्यः । यावद्भार्यः । अरक्तविकारइति किम् । कषायेण
रक्ता काषायी, काषायी वृद्धतिका यस्य स काषायवृद्धतिकः । लोहस्य
विकारो लौही, लौही ईषा यस्य रथस्य स लौहेषः * ॥

स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंश्चद्ववति अमानिनि
परतः । दीर्घकेशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घ-
केशीयते । श्लक्ष्णकेशीयते । स्वाङ्गादिति किम् । पटुभार्यः । ईत इति
किम् । अकेशभार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंश्चद्ववति अमानिनि परतः । कठीभार्यः ।
बहुव्रीभार्यः । कठीपाशा । बहुव्रीपाशा । कठीयते । बहुव्रीयते । अमा-
निनीत्येव । कठमानिनी । बहुव्रीमानिनी ॥ अयं प्रतिषेध सौपसंख्यानिकस्य
पुंश्चद्ववस्य नेष्यते ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ।

पुंश्चत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषित-
पुंष्कादनुङ्स्त्रियाः पुंश्चद्ववति । प्रतिषेधार्थायमारम्भः । न कोपधाया
इत्युक्तं तत्रापि भवति । पाचकवृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचक-
देशीया । संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । दत्तवृन्दारिका । दत्त-
जातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः । पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया ।
पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वृत्तस्यारक्तविकारइत्युक्तं तत्रापि
भवति । सौघवृन्दारिका । सौघजातीया । सौघदेशीया । स्वाङ्गाच्चेतो

* खादिरेव इति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

ऽमानिनीत्युक्तं तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजा-
तीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातिश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । कठवृन्दारिका ।
कठजातीया । कठदेशीया । भाषितपुंस्कादित्येष । खट्वावृन्दारिका ।
अनूडित्येष । ब्रह्मबन्धवृन्दारिका ॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंष्वद्वावा
वक्तव्यः ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डं, कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं, मृगपदम् ।
मृग्याः तीरं, मृगतीरम् । काक्याः शावः, काकशावः । नवा ऽस्त्रीपू-
र्वपदस्य विवक्षितत्वात् । स्त्रीत्वेन विना पूर्वपदार्थेन जातिः सामान्येन
विवक्षितः । पुंष्वद्वावाद् ह्रस्वत्वं खित्धादिषु भवति विप्रतिषेधेन ।
खित् । कालिमन्या । हरिणीमन्या । घादि । पट्टितरा । पट्टितमा ।
पट्टिरूपा । पट्टिकल्या । क । पट्टिका । मृट्टिका । इहेडबिड् दरद् पृथु उशि-
जित्येते जनपदशब्दाः तत्रियवाचिनः । तत्र तद्वाजप्रत्ययस्य स्त्रियामत-
श्चेति लुकिङ्गते इडबिट् वृन्दारिकेति विग्रह्य समासः क्रियते । ततः
पुंष्वद्वावेन ऐडाबिडादयः पुंशब्दाः क्रियन्ते । ऐडाबिड् वृन्दारिका । औशिज-
वृन्दारिका * ॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतक्षतेषु ड्योनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

त रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत क्षत इत्येतेषु परतो भाषित-
पुंस्कात्परो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ । ब्राह्मणि-
तरा । ब्राह्मणितमा । रूप । ब्राह्मणिरूपा । कल्प । ब्राह्मणिकल्या ।
चेलट् । ब्राह्मणिचेली । ब्रुव । ब्राह्मणिब्रुवा । गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा ।
मत । ब्राह्मणिमता । क्षत । ब्राह्मणिक्षता । घरूपकल्पाः प्रत्यथाश्चेल-
डादीन्युत्तरपदानि । ब्रुवदति ब्रवीतीति ब्रुवः पचाग्रचि घञ्यादेशो
गुणश्च निपातनाच्च भवति । ड्य इति किम् । दत्तातरा । गुप्तातरा ।
अनेकाच इति किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति । भाषितपुं-
स्कादित्येष । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

* दारववृन्दारिका । पार्थववृन्दारिकेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् ।
कश्च शेषः । अही च या नदी ह्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मबन्धूतरा ।
ब्रह्मबन्धुतरा । वीरबन्धूतरा । वीरबन्धुतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा ।
स्त्रितमा । स्त्रीतमा ॥ कृत्रद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा ।
तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति ।
श्रेयसितरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विदुषितरा । विदुषीतरा । वि-
दुस्तरा । पुंषद्वारोप्यत्र पठे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात्माक् स्त्रीत्वस्याविश-
वितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महत्तः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरणवत्परपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत्त आका-
रादेशो भवति । महादेवः । महाबाह्वणः । महाबाहुः । मह्यबलः ।
जातीये । महाजातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् । महत्तः
पुत्रो महत्पुत्रः । लवणोक्तत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि
न स्याद् महाबाहुरिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान्
महान् संपद्यो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान् महदर्थस्य न भवत्या-
त्वम् ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंषद्वचनं आसमानाधिक-
रणार्थम् ॥ * ॥ महत्या घासः, महाघासः । महत्याः करः, महाकरः ।
महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः ॥ अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
अष्टकपालं चवं निर्वपेत् । हविषीति किम् । अष्टकपालं आस्रमश्याम् ॥
गवि च युक्ते ऽष्टन उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टागवेन शकटेन ।
युक्तरिति किम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । तपरकारवं विस्मष्टार्थम् ॥

द्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि द्यष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहु-
व्रीह्यशीत्योः । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविं-

शतिः । अष्टात्रिंशत् । द्वाष्टन इति किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति
किम् । द्वेमातुरः । अष्टमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किम् । द्वित्राः ।
त्रिदशाः । द्वाशीतिः ॥ प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
द्विशतम् । त्रिसहस्रम् । अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

चेत्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्य-
शीत्योः । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव ।
त्रेमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येव । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः । प्राक् शतादि-
त्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे ऽबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्वाष्ट-
न त्रि इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिं-
शत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् * ।
प्राक् शतादित्येव । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् † ॥

हृदयस्य हृत्लेखयदणलासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु पर-
तः । हृदयं लिखतीति, हृत्लेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं, हृदयम् । अण् ।
हृदयस्येवं, हार्दम् । लास । हृदयस्य लासो, हृत्लासः । लेख इत्यणन्तस्य
यदणमिष्यति । घञि तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेखयदणं
हृदयमुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययबहणे तदन्तायदणस्य ॥

वा श्लोकव्यञ्जरेगेषु ॥ ५१ ॥

श्लोक व्यञ्ज रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ।

* अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयचत्वारिंशत् ।
द्विपञ्चाशत् । द्वापञ्चाशत् । इत्यधिकं पुस्तकेषु कश्चिद् ।

† सर्वेषां यदणं त्रयाणामपि यथा व्याद् हृत्वाधिकमप्यस्मिन्पुस्तके ।

हृच्छोकः । हृदयशोकः । व्यञ्ज । सौहार्दम् । सौहृदयम् । ब्राह्मणादि-
त्वात् व्यञ्ज । हृदादेशपक्षे हृद्गगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृत्तिः ।
रोग । हृद्वेगः । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समानार्था हृत्शब्दः प्रकृत्य-
न्तरमस्ति तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यानिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आनि आति ग उपहृत इत्ये-
तेषुत्तरपदेषु । पादाभ्यामजतीति, पदाजिः । पादाभ्यामततीति, पदा-
तिः । अज्यतिभ्यां पादे चेत्यौणादिक इत्यन्त्ययः । तत्राज्येर्वाभावो न
भवत्यत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छतीति, पदगः । पादे-
नोपहृतः, पदोपहृतः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तस्य स्थाने पदा-
देश उपदेशश्चान्तोदात्तो निपात्यते, तेन पदोपहृत इति सूतीयां कर्म-
णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं भवति । पदाजिः पदातिः पदग
इत्येतेषु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वं ॥

पदात्यतदर्थे ॥ ५३ ॥

यस्मात्पदे परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे । पादौ वि-
ध्यन्ति, पद्याः शर्कराः । पद्याः कण्टकाः । अतदर्थ इति किम् । पादार्थ-
मुद्रकं पादम् ॥ पद्मावे-रके चरतावुपसंख्यानम् ॥ ॥ पादाभ्यां चरति,
पदिकः । पर्पादिभ्यः ष्विति पादशब्दात् ष्वन्त्ययः ॥ शरीरावयववच-
नस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिदं इष्यते ॥ तेन पणपादमात्रशताकाङ्क्ष इत्यत्र
पादादेशो न भवति । द्विपादम् । त्रिपादम् ॥

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम काषिन् इति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ।
हिम । पट्टिमम् । काषिन् । अथ पत्काषियो यान्ति । इति । पट्टितिः ॥

अथः श्रे ॥ ५५ ॥

अथसंस्थितः पादशब्दस्य च परतः पदित्ययमादेशो भवति ।

पञ्चो गायत्रीं शंसति । पादंपादं शंसतीति संख्यैकवचनाच्च वीप्साया-
मिति शस्त्रत्ययः । अथ इति किम् । पादशः कर्षापथं ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो
भवति । पदघोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पञ्चशब्दः ।
पादशब्दः ॥ निष्के चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पञ्चिष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे
परतः । उदमेघो नाम यस्य यौदमेघिः पुंशः । उदवाहो नाम यस्य
यौदवाहिः पुंशः । संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य
उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितोदः । नीलो-
दः । क्षीरोदः ॥

पेषवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेषं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमा-
देशो भवति । उदपेषं पिनष्टि । स्नेहने पिप इति यामुल् । वास ।
उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन । उदकस्य वाहनः, उदवाहनः ।
उदकं धीयते ऽस्मिन्नित्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्त्तते । एको, ऽसहायः तुल्यजातीयनान्त-
रेण हलादिना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्त्वस्मिन्नेकह-
लादौ पूरयितव्यवाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति ।
उदकुम्भः । उदककुम्भः । उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाविति
किम् । उदकस्थालम् । पूरयितव्य इति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्योदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्य योदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषु त-
त्पर्येष्वुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकोन मन्य,

उदमन्यः । उदकमन्यः । उदकेनोदन, उदोदनः । उदकोदनः । सक्तु
उदकेन सक्तुः, उदसक्तुः । उदकसक्तुः । विन्दु । उदकस्य विन्दुः, उद-
विन्दुः । उदकविन्दुः । वज्र । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः । उदकवज्रः ।
भार । उदकं विभृतीति, उदभारः । उदकभारः । हार । उदकं हरतीति,
उदहारः । उदकहारः । वीषध । उदकस्य वीषध, उदवीषधः । उदक-
वीषधः । गाह । उदकं गाहतइति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेना-
न्तरस्याम् । यामणिपुत्रः । यामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः ।
इक इति किम् । खट्वापादः । मातापादः । अङ्ग इति किम् । गार्गी-
पुत्रः । वात्सीपुत्रः । गालवयहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि चर्त्ते ।
व्यवस्थितविभाषा ज्ञेयम् । तेनेह न भवति । कारीरगन्धीपतिरिति ।
इयदुवड्भाविनामव्ययानां च न भवति । श्रीकुलम् । भूकुलम् । का-
ण्डीभूतम् । वृषलीभूतम् । भूकुंसादीनां तु भवत्येव । भूकुंसः । भूकुटिः ।
अपर आह ॥ भूकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भूकुंसः ।
भूकुटिः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेक-
क्यम् । एकमयम् । एकस्या भाव, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे । एकस्याः
सीरम्, एकसीरम् । एकदुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वस्य
प्रयोजयति । अचाहि ग्रहमाणमत्र विशेष्यते न पुनरच् ग्रहमाणेनेति ॥

व्यापोः संज्ञाकृन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्य च-संज्ञाकृन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । इगन्तस्य
संज्ञायाम् । रोवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति ।
नान्दीकरः । नान्दीघोषः । नान्दीविद्यालः । इगन्तस्य कृन्दसि ।
कुमारद्वारा । प्रदर्विदा । न च भवति । कालुमीपेर्यमाधी । कालुमी-

हृन्दः । आबन्तस्य संज्ञायाम् । शिलकहम् । शिलप्रस्थम् । न च भवति ।
लोमकाण्डम् । लोमकाण्डः । आबन्तस्य हृन्दति । अजसीरेण
जुहोति । ऊर्णसदा पृथिवीं विश्वधायसम् । न च भवति । ऊर्णासूत्रेण
कथयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

स्वप्रत्यये परतो व्यापारबहुलं ब्रूवो भवति । तदजाया भाव अज-
त्वम् । अजात्वम् । तद्वोद्दिष्टा भावो रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् ।
संज्ञायामिसंभवाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टकेशीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टकेशीकामालानां चित्त तूल भारिन् इत्येतेष्वन्तरपदेषु यथासंख्यं
ब्रूवो भवति । इष्टकचित्तम् । इष्टीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्ट-
कादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पक्षेष्टकचित्तम् । मुञ्जेशीकतूलम् ।
उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य ब्रूवो भवति । कालिमन्या । हरि-
णिमन्या । मुमा ब्रूवो न बाध्यते । अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं स्यात् ।
अनव्ययस्येति किम् । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अनव्ययस्ये-
त्येतदेवं ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुद्विषत् इत्येतयोराजन्तानां च खिदन्तउत्तरपदे मुमागमो भवति
अनव्ययस्य । अरुद्विषः । द्विषन्तपः । अजन्तानाम् । कालिमन्या । अरुद्वि-
षदजन्तस्येति किम् । विदुःकन्या । अनव्ययस्येत्येव । दोषामन्यमहः । दि-
वामन्या रात्रिः । अन्तग्रहणं किम् । कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो
ब्रूवो कृते मुम्भवति ॥

इच एकाचोऽम्पत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इकन्तस्य एकाचः खिदन्तउत्तरपदे ऽप्रागमो भवति अम्पत्यय-
वच्च द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्तते । गामन्यः ।
स्त्रीमन्यः । स्त्रियमन्यः । श्रियमन्यः । भुवमन्यः । अम्पत्ययवच्चैत्यतिदे-
शादात्पूर्वसवर्णगुण्येयदुवहादेशा भवन्ति । इच इति किम् । स्वन्मन्यः ।
एकाच इति किम् । लेखाभुमन्यः । यथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं
ब्राह्मणकुलं मन्यतस्त्युपक्रम्य श्रिमन्यमिति भाष्ये स्थितम् । तत्रेदं भाष्य-
कारस्य दर्शनमत्र विषये परित्यक्तस्वलङ्घः श्रीशब्दे ब्राह्मणकुले वर्तते
यथा प्रष्टादयः स्त्रियाम् । तत्र स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुभवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम अस्ते । पुरं दार-
यतीति पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्दउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्य
करोतीति सत्यस्य वा कारः सत्यकारः । एवमगदकारः ॥ अस्तुसत्याग-
दस्य कारइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्तुकारः ॥ भक्तस्य कृन्वसि कारे मुम्-
वक्तव्यः ॥ * ॥ भवं करोतीति भवस्य वा कारः, भवकारः । कृन्वसीति
किम् । भक्तकारः ॥ धेनेर्भक्ष्यायां मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥ धेनुंभक्ष्या ॥ लोकस्य
पृणे मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥ लोकपृणा ॥ इत्ये ऽनभ्याशस्य मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥
न्यनभ्याशमित्यः ॥ भ्राष्ट्रान्योरित्ये मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥ भ्राष्ट्रमित्यः । अग्नि-
मित्यः ॥ गिले ऽगिलस्य मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥ तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति
किम्-गिलगिलः ॥ गिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥
उष्णभक्षयोः करणे मुख्यक्तव्यः ॥ * ॥ उष्णकरणम् । भद्रंकरणम् । सूतो-
बराजभोजमेर्ज्ञेत्येत्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रहादेशो वा वक्तव्यः
॥ * ॥ सूतपुत्री । सूतदुहिता । उषपुत्री । उषदुहिता । राजपुत्री । राज-
दुहिता । भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । केचित्

शार्ङ्गैरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते ।
शैलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते अ ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्दउत्तरपदे अप्रत्यये मुमागमो भव-
ति । श्येनपातोऽस्यां क्रीडायां, श्येनपाता । तैलपाता । अदिति किम् ।
श्येनपातः ।

राचेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

राचेः कृदन्तउत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिचरः ।
रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । खिति कृति नित्यं
भवति । रात्रिमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अन्नात्मणः । अक्षुषलः ।
असुरापः । असौमयः ॥ नञो नलोपो ऽवलेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
अपचसि त्वं जालम् । अकरोषि त्वं जालम् ॥

तस्मान्मुडचि ॥ ७४ ॥

तस्मान्मुपतनकारावजः नुडागमो भवति अजाद्रावुत्तरपदे । अ-
नजः । अनश्वः । तस्मादिति किम् । नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि
ह्रमो ह्रस्वादचि डमुपिनत्यमिति प्राप्नोति ॥

नभ्राण्णनपान्नवेदानासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसकनल-
चनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभ्राट् नपात् नवेदाः नासत्याः नमुचि नकुल नख नपुंसक एतच्च
नक्र नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न भ्राजतइति, नभ्राट् । भ्राजते
क्लिबन्नास्य नञ्समासः । न पातीति, नपात् । पातिः शचन्तः । न वेसीति
नवेदाः । वेसिस्सुन्नात्ययान्तः । नासत्याः । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या,
असत्याः, न असत्याः नासत्याः । न मुञ्चतीति, नमुचिः । मुचेरौणादिकः
किंप्रत्ययः । नास्य कुलमस्ति, नकुलः । नख । नास्य खमस्तीति, नखम् ।

नपुंसक । न स्त्री न पुमांश्चपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभायो निपात्यते ।
नत्तत्र । न चरते क्षीयतइति वा, नत्तत्रम् । त्रियः चरतेर्वा सत्रमिति
निपात्यते । नक्र । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्दप्रत्ययो निपातनात् ।
नाक । नास्मिन्नकुमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नउप्रकृत्या भवति एकशब्दस्यादुगागमो भवति । ए-
केन न विंशतिः एकैचविंशतिः । एकाचत्रिंशत् । तृतीयेति योगविभा-
गात्समासः । पूर्वान्तोयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोत्रानुनासिको वि-
कल्पेन यथा स्याद् इति ॥

नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नउप्रकृत्या भवति । नगा वृत्ताः । अगा वृत्ताः । नयाः पर्वताः ।
अगाः पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः । गमेर्दप्रत्ययः । अप्राणिष्विति किम् ।
अगो वृषलः शीतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्वत्यम् ।
सपलाशम् । सशिशपम् । संज्ञायामिति किम् । सहयुध्या । सहस्रत्वा ।
सादेश उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तघतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः
स्वरितः स्यात् । स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र तत्र उप-
युज्यते । अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यतएव । सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्ते ऽधिके च वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो
भवति । सकलं ज्यैतिषमधीते । समुहूर्तम् । ससंयहं व्याकरणमधीयते ।
कलान्तं मुहूर्तान्तं संयहान्तमिति अन्तवचनइत्यव्ययीभावः समासः ।
तत्राव्ययीभावे चाकालइति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्य-
यमारम्भः । अधिके । सद्रोणा खारी । समावः कार्वाणः । सकृकि-
णीको माषः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरपधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यक्षत उपलभ्यते यः स उपाख्यः, उपाख्यादन्त्यो ऽनुपाख्यो ऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीये ऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । क्षाग्निः कपोतः । सर्पिशाचा वात्या । सराक्षसीका शाला । आग्न्यादयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीयमानास्तदुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । सचक्रं धेहि । सधुरं प्राज । अकाल इति किम् । सहपू-र्वाहम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनं, यस्य सर्वे ऽवयवा उपसर्जनीभूताः स सर्वावसर्जने बहुव्रीहिर्दृश्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्जनस्येति किम् । सहयुध्या । सहकृत्वा । सहकृत्यप्रियः प्रियसहकृत्वेति बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देवदत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्णि-किम् । स्वस्ति भवते सहगवे । सगवे । सहवत्साय । सवत्साय । सहलाय । सहहलाय । वोपसर्जनस्येति पक्षे भवत्येव सभावः ॥

समानस्य छन्दस्यर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ८४ ॥

स इति वर्तते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्द्धन् प्रभृति उदके इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा । अनुभासा

संगर्भ्यः । अनुसखा स्यूय्यः । यो नः सनुत्यः । सम्मनो गर्भः संगर्भः,
तत्र भवः संगर्भ्यः । संगर्भस्यूयसनुतादादिति यत् प्रत्ययः । समूर्तुप्रभृ-
त्युदकैष्विति किम् । समानमूर्तुः । समानप्रभृतयः । समानोदकाः ।
समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्धयर्थः क्रियते । तेन सपक्षः, साधर्म्यं,
सजातीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदराचिनाभिनामगोचरूपस्थानवर्णवयो-

• वचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद राचि नाभि नामन् गोच रूप स्थान वर्ण वयस्
वचन बन्धु इत्येतेषुत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्यो-
तिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोचः । सरूपः ।
सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो
भवति । समानो ब्रह्मचारी, सब्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्वृत्तं
तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वा-
दित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थशब्दउत्तरपदे यत्प्रत्ययपरे परतः समानस्य स इत्ययमा-
देशो भवति । सतीर्थः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषादरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्दउत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमा-
देशो भवति । सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयितो चोदास इति
यत् ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति ।
सदृक् । सदृशः । त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्चित्यत्र समानान्ययो-

श्चेति वक्तव्यमिति कञ्क्तिनौ प्रत्ययौ क्रियेते ॥ वृत्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
सवृत्तः ॥ वृत्तेः क्तप्रत्ययोपि तत्रैव वक्तव्यः ॥ * ॥ वतुयहणमुत्तरार्थम् ॥

इदं किमोरीशुकी ॥ ८० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीशु की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो
दृग्दृशवतुषु । ईदृक् । ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । क्रियान् ।
किमिदंभ्यां वो घ इति वतुषु ॥ वृत्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृत्तः ।
कीदृत्तः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ८१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवतुषु । तादृक् । तादृशः ।
तावान् । यादृक् । यादृशः । यावान् ॥ वृत्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
तादृत्तः । यादृशः ॥

विधग्देवयोश्च टेरद्व्यञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ८२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्वीत्ययमादेशो भवति
अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । विष्वगञ्चतीति विष्वद्गङ् । देवद्गङ् । सर्व-
नाम्नः । तद्गङ् । यद्गङ् । अत्रिसधोरन्तोदात्तनिपातनं क्तस्वरनिवृत्त्यर्थम् ।
तत्र यणुदेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्यैष स्वरो भवति ।
विष्वग्देवयोरिति किम् । अश्वाची । अञ्चताविति किम् । विष्वग्युक् । वप्रत्य-
यइति किम् । विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिवि-
धिप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृकमिकंसकुम्भपात्रेति
सत्त्वं भवति ॥ छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वाची
च घृताची चेत्यत्र न भवति । कद्वीचीत्यत्र तु भवत्येव * ॥

समः समि ॥ ८३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्त-
रपदे । सम्यक् । सम्यञ्चो । सम्यञ्चः ॥

* क्व चित्प्रत्ययादि भवति । विश्वद्वगशा । इत्यधिकमेकलिङ्गमुक्तम् ।

तिरंसस्तिर्यलोपे ॥ ८४ ॥

तिरंस इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तर-
पदे ऽलोपे । यदा ऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ।
अलोपइति किम् । तिरश्चा । तिरश्चे । अच इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ८५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
सध्यङ् । सध्यञ्चौ । सध्यञ्चः । सध्रीचः । सध्रीचा ॥

सध मादस्थयोऽकृन्दसि ॥ ८६ ॥

कृन्दसि विषये माद स्य इत्येतयोस्तत्तरपदयोः सहस्य सध इत्य-
यमादेशो भवति । सधमादो द्युभ्य एकास्ताः । सधस्थाः ॥

द्व्यन्तरूपसर्गभ्यो ऽप ईत् ॥ ८७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्यावित्येतस्य ईकारादेशो भव-
ति । द्वीपः । अन्तरीपः । उपसर्गात् । नीपम् । घीपम् । समीपम् ॥
समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ समापं नाम देवयजनम् । अपर
आह ॥ ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रापम् ।
परापम् । अप्शब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्ष्यार्थम् ।

ऊदनोद्देशे ॥ ८८ ॥

ऊनोत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । ऊनूपो देशः ।
देशइति किम् । ऊन्वीपम् । दीर्घाच्चारणमवग्रहार्थम् । ऊनु ऊपो ऽनूप इति ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्थान्यस्य दुगाशीराशास्थस्थि-

तोत्सुकोत्तिकारकरागच्छेषु ॥ ८९ ॥

अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति
आशिस् आशा आस्था आस्थित उत्सुक कति कारक राग छ इत्येतेषु
परतः । अन्या आशीः, अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्यदाशा । अन्या
आस्था, अन्यदास्था । अन्य आस्थितः । अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः,

अन्यदुत्सुकः । अन्या कृतिः, अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः ।
 अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्यस्मिन् भवः, अन्यदीयः गहादिष्व-
 न्यशब्दो द्रष्टव्यः । अषष्ठ्यतृतीयास्यस्येति किम् । अन्यस्य आशीः,
 अन्याशीः । अन्येन आस्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमो ऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

अन्यस्य कारक,मन्यत्कारकम् । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अस्य च
 द्विर्नञ्प्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्दउत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः ।
 अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽजाताबु-
 त्तरपदे । कदजः । कदश्वः । कदुष्टः । कदचम् । तत्पुरुषइति किम् ।
 कृष्टो राजा । अचीति किम् । कुब्राह्मणः । कुपुरुषः ॥ कदावे चावुपसं-
 ख्यानम् ॥ * ॥ कुत्सितास्त्रयः, कक्षयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति ।
 कद्वयः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्दउत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति ।
 कक्षुणा नाम जातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् अक्ष इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति ।
 कापथः । काक्षः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थं वर्षमनस्यं कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् ।
कालवणम् । काष्ठम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति ।
कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्दउत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । का-
पुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थं तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं
का भवति । ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कषच्चाणो ॥ १०७ ॥

उष्णशब्दउत्तरपदे कोः कवडित्ययमादेशो भवति का च विभाषा ।
कवोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कष का इत्येतावादेशौ
भवतो विभाषा । कषपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण
न विहिता दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि
यथोपदिष्टानि शिष्टैरुच्चारितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदरं
यस्य, पृषोदरम् । पृषद् उद्वानं यस्य, पृषोद्वानम् । अत्र तकारलोपो भवति ।
घारिवाहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य वशब्द आदेश उत्तरपदादेशच ल-
त्वम् । ज्वननस्य मूतो, जीमूतः । वनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं,
श्मशानम् । शवशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः ।
ऊर्ध्वं अमस्येति, उलूखलम् । ऊर्ध्वशब्दयोरूलू खल इत्येतावादेशौ भवतः ।
पिशिताशः, पिशाचः । पिशिताशशब्दयोर्यथायोगं पिशाचशब्दावादेशौ ।
ब्रुवन्तोस्यां सीदन्तीति, वृषी । सद्वरधिकरणे इह प्रत्ययः । ब्रुवच्छब्दस्य
चोपपदस्य वृशब्द आदेशो भवति । मह्यं रौतीति, मयूरः । रौतेरचि
टिलोपः । महीशब्दस्य मयूभावः । एवमन्येपि अश्वत्थकपित्थप्रभृतयो

यथायोगमनुगन्तव्याः ॥ दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति ॥
 दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् ॥ वाचो वादे
 इत्वं च लभावश्चेत्तरपदस्येति प्रत्यये भवति ॥ वाचं वदतीति, वाग्वाचः ।
 तस्यापत्यं वाङ्मालिः ॥ यष उत्वं दत्तुदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च भवति ॥
 षड् दन्ता अस्य षोडन् । षट् च दश च षोडश ॥ धासु वा यष उत्वं
 भवति उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् ॥ षोठा षड्धा कुरु । बहुवचननिर्देशो
 नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थः । इह मा भूत् । षट्
 दधाति, धयति वा षडधेति ॥ दुरो दाशनाशदभ्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदा-
 देश्च ष्टुत्वम् ॥ कृच्छ्रेण दाश्यते नाश्यते दभ्यते च यः स दूडाशः । दूणाशः ।
 दूडभः । दम्भेः खल्वनुनासिकलोपो निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीति, दूष्ः ।
 दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः ॥ स्वरो रोहतौ कृन्द-
 स्युत्वं वक्तव्यम् ॥ जायएहि स्वी रोहाव ॥ पीवोपवसनादीनां च लोपो
 वक्तव्यः ॥ पीवोपवसनानां पपोपवसनानाम् ॥

वर्णयोगो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
 धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याहस्यादनन्यतरस्यां डौ ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवंपूर्वस्याहशब्दस्य स्थाने अहानित्ययमादेशो
 भवत्यन्यतरस्यां डौ परतः । दुर्योर्द्वौर्भवः, दुरहः । अहः । दुरहि । दुरहनि ।
 अहि । अहनि । दुरहे । अहे । व्यपगतमहो, व्यन्हः । व्यहि । व्यहनि ।
 व्यहे । सायमन्हः सायान्हः । सायान्हि । सायाहनि । सायाहे । एक-
 देशिसमासः । पूर्वाद्विभ्यो ऽन्यस्यापि भवतीत्येतदेव विसायपूर्वस्याहस्य
 ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमद्वौ मध्याह्न इत्यपि भवति । संख्याविसाय-
 पूर्वस्येति किम् । पूर्वाह्णे । अपराह्णे ॥

द्रुलोपो पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ॥ १११ ॥

ठकाररेक्योलोपो यस्मिन् स द्रुलोपः, तच्च पूर्वस्याणो दीर्घो भ-
 वति । लीठम् । मीठम् । उपगूठम् । रलोपो । नीरक्तम् । अनीरथः ।

इन्द्रायः । पुनारक्तं वासं । प्रानाराजकयः । पूर्वयदुष्मनुसंरप्रवे-ऽपि
पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अण इति किम् । आठम् * ॥

सच्चिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वद्धि इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति क्लोपे । सोठा ।
सोठम् । सोठव्यम् । वोठा । वोठम् । वोठव्यम् । अवर्णस्येति किम् ॥
ऊठः । ऊठवान् । वर्णयहणं किम् । कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् ।
उदवोठम् । उदवोठम् । तादपि परस्परस्परत्वादाकारस्य ग्रहणं न
स्यात् ॥

साठ्यै साठ्वा साठेति निगमे ॥ ११३ ॥ :

साठ्यै साठ्वा साठा इति निगमे निपात्यन्ते । साठ्यै समन्तात् ।
साठ्वा शत्रून् । सहेः सत्वाप्रत्यये ओत्वाभावः । पत्ते सत्वाप्रत्ययस्य ध्रुभावः ।
साठेति वृद्धि रूपमेतत् । निगमइति किम् । साठ्वा साठेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ॥ ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः संहिताया-
मित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । दृष्टोतस्तिङ् इति । विद्वा हि स्वा सत्यतिं
शूर गोनाम् । संहितायामिति किम् । विद्वा, हि, स्वा, सत्यतिं, शूरं,
गोनाम् ॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्व-

स्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घो भवति विष्टु अष्टन् पञ्चन्
मणि, भिन्न छिन्न छिद्र सुव स्वस्तिक इत्येतान्वर्जयित्वा । दात्राकर्णः ।
द्विगुणाकर्णः । त्रिगुणाकर्णः । द्युहुलाकर्णः । अहुलाकर्णः । यत्पशूनां
स्वामिविशेषसंबन्धनापनार्थं दात्राकारादि क्रियते तद्विह लक्षणं दृश्यते ।
लक्षणस्येति किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनामिति किम् । विष्टकर्णः ।

* आठम् । आठमिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । द्विचकर्णः । द्विद्वकर्णः ।
सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु को ॥ ११६ ॥

नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु क्रियन्त्ययान्तेषु-
त्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घा भवति संहितायां विषये । नहि । उपानत् ।
परीणत् । वृति । नीवृत् । उपावृत् । वृषि । प्रावृट् । उपावृट् । व्यधि ।
मर्मावित् । हृदयावित् । श्वावित् । रुचि । नीरुक् । अभीरुक् । सहि ।
अतीषट् । तति । तरीतत् ॥ गमः क्वाविति गमादीनामिष्यते ॥ ततस्त-
नोतेरप्यनुनासिकलोपः । क्वाविति किम् । परिणहनम् ॥

वर्नागिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वर्नागिरि इत्येतयोस्तत्तरपदयोर्वथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलका-
दीनां च दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम् । कोटरा-
वणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुल-
कादीनाम् । किंशुलकागिरिः । अञ्जनागिरिः । कोटरकिंशुलकादीनामिति
किम् । असिपञ्चवनम् । कृष्णागिरिः । कोटर । मिश्रक । पुरक । सिधक ।
सारिक । कोटरादिः । किंशुलक । सार्वक । अञ्जन । भञ्जन ।
लोहित । कुक्कुट । किंशुलकादिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घा भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः ।
दन्तावलः । रजःकृष्णासुतिपर्वदोवलच् इति वलच्प्रत्यये षृङ्गते ॥ अनु-
त्साहभासृपितृणामित्येव ॥ उत्साहवलः । भासृवलः । पितृवलः ॥ *

मतौ बहुचो ऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बहुचो ऽनजिरादिवर्जितस्य दीर्घा भवति संज्ञायां
विषये । उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अम-
रावती । नद्यां मतुबिति मतुप्रत्ययः । संज्ञायामिति मतोर्वत्त्वम् । बहुच

* अनुत्साहेत्यादि पितृवल इत्यन्तमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

इति किम् । व्रीहिर्मती । अनजिगादीनामिति किम् । अजिरवती ॥
खदिरवती । पुलिनवती । हंसकारण्डवती । चक्रवाकवती । संज्ञाया-
मित्येव । वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । शरावती ।
वंशावती । शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि ।
हनु । संज्ञायामिति, मतोर्वत्वम् । यदादित्वाद् व्रीह्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वहे ऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य बहउत्तरपदे दीर्घा भवति ।
अपीवहम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् । पिण्डवहम् ।
अपीलारिति किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्लादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । दाहवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥ .

उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येभिधेये बहुलं दीर्घा भवति ।
नीक्रेदः । वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसेचः । प्रसारः ॥
सादकारयोः कृत्रिमे दं र्घा भवति ॥ प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिमदन्ति-
किम् । प्रसादः । प्रकारः ॥ वेशादिषु विभाषा दीर्घा भवति ॥ प्रतिवेशः ।
प्रतीवेशः । प्रतिरोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्यइति किम् । निषादे
मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्दउत्तरपदे दीर्घा भवति । नीकाशः ।
वीकाशः । अनूकाशः । पचाद्यचप्रत्ययान्तायं काशशब्दः । इक इति
किम् । प्रकाशः ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्न्यस्त इगन्तस्योपसर्गस्य
दीर्घा भवति । नीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अथ उपसर्गात् इत्यस्तस्य

यद्यपि लकारः क्षियते तथापि चत्वर्यस्याश्रयात्सिद्धत्वमिति लकारादि-
भवेति । एक इत्येव । प्रत्तम् । अवत्तम् । द रति किम् । वितीर्यम् ।
नितीर्यम् । तीति किम् । सुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनिव्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घा भवति । अष्टावक्रः ।
अष्टावन्धुरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषये ऽष्टन उत्तरपदे दीर्घा भवति । आग्नेयमष्टाकपालं
निर्घपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ
पादावस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते पादान्यतरस्यामिति ङीप् ॥
गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घा भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टागवं
शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घा भवति । एकचित्तीकः । द्विचि-
त्तीकः । चिचित्तीकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राहित्येतयोर्लुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति ।
विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव
यथा स्यात् । दृढ न भवति । विश्वराजौ । विश्वरानः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्दोत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वा-
नरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे नरा यस्य
स विश्वनरः ॥

मित्रे चर्यौ ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे अष्टावभिधये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वा-
मित्रौ नाम चरिः । अष्टाविति किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमांश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मनुष्यये परतो दीर्घा भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्र इति वर्त्तते । ओषधिश्च इत्यस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घा भवति । ओषधीर्भरपीपतत् । नमः एष्ये नम ओषधीभ्यः । विभक्ताविति किम् । ओषधिपते । अप्रथमायामिति किम् । स्थिरयमस्त्वोषधिः ॥

अचि तुनुघमत्तुतङ्कुचोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

अचि विषये तु नु घ मत्तु तङ् कु च उरुष्य इत्येषां दीर्घा भवति । आ तू न इन्द्र वृत्रहन् । नु । नू करणे । घ । उत वा घा स्यात् । मत्तु । मत्तू गोमन्तमीमहे । तङ् । भरता जातवेदसम् । तङिति थादेशस्य ह्रस्वपक्षे ग्रहणं, तेनेह न भवति । शृणोत यावाणः । कु । क्रूमनः । च । अत्रा गौः । उरुष्य । उरुष्या गोमनेः ॥

इकः सुजि ॥ १३४ ॥

सुज् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुजि परतो मन्त्रविषये दीर्घा भवति । अभी षु णः सखीनाम् । ऊर्द्ध ऊ षु ण ऊतये । सुज इति षत्वम् । नश्च धातुस्योरुष्य इति णत्वम् ॥

द्युचेतस्तिडः ॥ १३५ ॥

अचीति वर्त्तते । द्युचस्तिडन्तस्यात अविषये दीर्घा भवति । विद्वा हि त्वा सत्यति शूरगोनाम् । विद्वा स तस्य पितरम् । द्युच इति किम् । देवा भवत वाजिनः । अत इति किम् । आ देवान्यक्षि यक्षि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

अचीत्येव । निपातस्य च अविषये दीर्घा आदेशो भवति । एवा ते । अक्का ते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घा दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं
न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्त्तव्यम् । केशाकेशि । कचः कचि ।
जलाघाट । नारकः पूरुषः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपटेषु ॥ * ॥
श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः ।
श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घा भवति । चावि यञ्चतिर्लुप्तनका-
राकारो गृह्यते । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य ।
मधूचा । मधूचे । अन्तरङ्गेऽपि हि यणादेशो दीर्घविधानसामर्थ्यात्
प्रवर्त्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

उत्तरपदइति वर्त्तते । संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घा
भवति । कारीषगन्धीपुच्छः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुच्छः ।
कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य । अल्पा-
ख्यायामुपमानाच्चेति इकारः समासान्तः । करीषगन्धेरपत्यं कुमुदगन्धे-
रपत्यं, कौमुदगन्धीपुच्छः । कौमुदगन्धीपतिः । इको ह्रस्वो ऽङ्गो गालवस्ये-
त्येतच्च भवति । व्यवस्थितविभाषा हि सा । अकृतएव दीर्घत्वे ह्रस्वा-
भावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पक्षान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानं च न भवति । सङ्गद्वयौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोयमां सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मोऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । हलः । झूतः । जीनः । संवीतः ।

अङ्गस्येति किम् । निरुतम् । दुःखतम् । नामि दीर्घः । अग्नीनाम् । वायूनाम् ।
अङ्गस्येति किम् । क्रिमिणां पश्य । पामनां पश्य । अतो भिस ऐस् । वृष्टैः ।
प्लवैः । अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्सा । चोदनभिस्सा । अङ्गाधिकारः
कृतान्याथो नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्वहण-
परिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी यथा-
योगं विशेषेष्ववतिष्ठते । अथ वा प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्य-
र्थमधिक्रियते । तदुत्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यते । ततोकारान्तादङ्गाद्
भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् संपन्नं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्बुलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति ।
हूतः । जीनः । संवीतः । हल इति किम् । उतः । उतघान् । अङ्गाव-
यवादिति किम् । निरुतम् । तदन्तस्येति किम् । विदुः । विचितः ।
अण इत्येष । तृतीयः । तृतीयेति वा निपातनादत्र दीर्घाभावः । अङ्गवहण-
मावर्त्तयितव्यं, हलविशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येतत्पृष्टीषहुषचनमागतनुङ्कं गृह्यते । तस्मिन्परते अङ्गस्य दीर्घा
भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । हर्तृणाम् । अण इत्येतदत्र
निवृत्तम् । आगतनुङ्कवहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् ।
अन्यथा हि नुडेउ न स्यात् ।

- नामि दीर्घं आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घं न नुडं भवेत् ।
- वचनादत्र तत्रास्ति नापधायाश्च चर्मणाम् ॥

न. तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इत्येतेर्नामि दीर्घा न भवति । तिसृणाम् । चत-
सृणाम् । इदमेव नामीति दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकमचि र चत इत्येतस्मा-
त्पूर्वाविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ॥

कृन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

कृन्दसि विषये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चा-
दीर्घश्च । तिसृणां मध्यदिने तिसृणां मध्यदिने । चतसृणां मध्यदिने च-
तसृणां मध्यदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परयुभयथा भवति । त्वं नृणां नृपते । त्वं नृणां
नृपते । के विद्वज् कृन्दसीति नानुवर्त्तयन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो
भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घा भवति । पञ्चानाम् ।
सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । न इति किम् । चतुर्णाम् । नामी-
त्येव । चर्मणाम् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतो ऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घा भवति । राजा ।
राजाने । राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि
पश्य । सर्वनामस्थानइति किम् । राजनि । सामनि । असंबुद्धाविति
किम् । हे राजन् । हे तत्तन् ॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

षपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ
वा दीर्घा भवति । स तत्ताणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । स तत्तणं तिष्ठन्तमब्र-
वीत् । अभुत्ताणमिन्द्रम् । अभुत्तणमिन्द्रम् । निगमइति किम् । तत्ता ।
तत्ताणौ । तत्ताणः ॥

सान्तमच्चतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महत्तश्च तस्योपधाया दीर्घा
भवति सर्वनामस्थाने परतः संबुद्धौ । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसि ।

पयांसि । यशांसि । महंतः खल्वपि । महान् । महान्तैः । महान्तः । अस-
बुद्धाविति किम् । हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अप्तृन्तृत्वस्तृनप्तृनेष्टृत्वष्टृत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ॥११॥

अप् इत्येतस्य तृजन्तस्य स्वसु नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ त्तृ होतृ पो तृ
प्रशास्तृ इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसं-
बुद्धौ । अप् । आपः । बहुमि तडागानीति के चिदिच्छन्ति । तत्र समा-
सान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्लियते । नित्यमपि च नुमम-
कृत्वा दीर्घत्वमिष्यते । तृन् । कर्त्तारौ कटान् । वदितारौ जनापवादान् ।
कर्त्तारः । तृच् । कर्त्तारौ कटस्य । कर्त्तारः । हर्त्तारौ भारस्य, हर्त्तारः ।
स्वसु । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । नप्तृ । नप्ता । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टृ ।
नेष्टारौ । नेष्टारः । त्वष्टृ । त्वष्टारौ । त्वष्टारः । त्तृ । त्तसारौ । त्तसारः ।
होतृ । होतारौ । होतारः । पोतृ । पोतारौ । पोतारः । प्रशास्तृ । प्रशा-
स्तारौ । प्रशास्तारः । नप्तादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्प-
त्तिपक्षे नियमार्थम् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घा मा भूदिति ।
पितरौ । पितरः । मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्त्तः ।
हेस्वसः ॥

इन्धन्यूपार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया
दीर्घा भवति । बहुदण्डीनि । बहुच्छत्रीणि । बहुशूत्रहाणि । बहुभूषण-
हाणि । बहुपूषाणि । बहुर्यमाणि । सिद्धे सत्यारम्भा नियमार्थः । इन्ध-
न्यूपार्यम्णामुपधायाः शाखेव दीर्घा भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ ।
वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्यभूतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

शौ नियमं पुनरेव विद्वद्वाद् भूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥

शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाय्यसमीक्ष्य ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तिपिदीर्घविधौ च न दोषः ॥

सुत्यपि वा प्रकृते ऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्तेरनुनप्रसक्तस्य क्लिप्तलोः क्लृप्तीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमेन
 बाध्यते । वृत्रहणि । भूणहनीति । कथम् । योगविभागः क्रियते । इन्ह-
 न्पूर्वार्थस्याम् । सर्वनामस्थानस्य दीर्घा भवति, नान्यत्रेति । ततः शाबिति
 द्वितीयो नियमः, शाबेव सर्वनामस्थाने दीर्घा भवति नान्यत्रेति । सर्वस्यो
 पधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधालक्षणः, स
 भवत्येव । वृत्रहायते । भूणहायते । अथ वा ऽनुवर्त्तमानेषु सर्वनामस्था-
 नग्रहणे सामर्थ्यादयमविशेषण नियमः । शिशब्दे हि सर्वनामस्थानं
 नपुंसकस्य, न च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषण नियमः । तत्र
 तु नपुंसकस्येतन्नाश्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घा न भवति । सर्वना-
 मस्थानसंज्ञाविधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो
 नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इहन्पूर्वार्थस्यामुपधाया दीर्घा भवति । दण्डी ।
 वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असंबुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् । हे वृत्र-
 हन् । हे पूषन् । हे अर्यमन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोः उपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घा
 भवति । इवतु । भवान् । क्तवतु । क्तवान् । मतुप् । गोमान् । यवमान् ।
 अत्र कृते दीर्घे नुमागमः कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वावित्यत्वाच्च नुम्
 स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमनुपधा विहन्येत । असन्तस्य । सुपयाः ।
 सुयशाः । सुश्रोताः । अधातोः इति किम् । पिण्डं यस्य तदिति पिण्ड्यः ।
 चर्मं वस्तदिति चर्म्यः । अनर्थकोऽप्यस्य शब्दे गृह्यते । अनिनस्मन्यह-
 णानि अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहण-
 मुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहार्थम् । अन्यथा मतुपो ग्रहणं न
 स्याद् उपदेशे रूपनिर्ग्रहेतौ नायमत्वन्त इति । असंबुद्धावित्येव । हे
 गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य क्लिभलोः कृति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घा भवति क्लिप्रत्यये परतो
भलादौ च कृति । प्रशान् । प्रतान् । भलादौ किम् । शान्तः ।
शान्तवान् । शान्ता । शान्तिः । कृति खल्वपि । शंशान्तः । तन्तान्तः ।
यङ्लुगन्तादयं तस् । अनुनासिकस्येति किम् । ओदनपक् । पक्कः । पक्कवान् ।
क्लिभलोरिति किम् । गम्यते । रम्यते । कृतीति किम् । गन्ता । रन्ता ॥

अञ्जनगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि भलादौ परे वा दीर्घा
भवति । अजन्तानाम् । विव्रीषति । तुष्टूषति । विक्कीषति । जिह्रीषति ।
हन् । जिघांसति । गम् । अधिजिगांसते ॥ गमेरिङादेशस्येति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति । स्वर्ग, लोकं
समजिगांसदिति छन्दसि यदनिङादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्त्ये-
षामपि दृश्यतइत्यनेन भवति । अथ वा इहाज्यहणं न कर्त्तव्यम् । सनि
दीर्घा भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यं, तच्चाचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति
सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं, तत् क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अज-
न्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति । अजादेशस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एत-
द्गमेरिङादेशस्येति ॥

तनेतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनेतेरङ्गस्य सनि भलादौ विभाषा दीर्घा भवति । तितांसति ।
तितंसति । भलीत्येव । तितनिषति । सनीयन्तर्द्व्यत्र तनेतेरूपसंख्याना-
दिङ्गमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्लि ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घा भवति क्काप्रत्यये भलादौ परतः ।
क्रन्त्वा । क्रान्त्वा । भलीत्येव । क्रमित्वा । प्रक्रम्य उपक्रम्येति बहिरङ्गोपि
त्यबादेशान्तरङ्गानपि विधीन्वाधतइति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

ह्रोः शूडनुनासिके च ॥ १८ ॥

क इत्येतस्य सतुक्कस्य वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श ऊठ् इत्ये-
तावादेशो भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः कौ भलादौ च कृति ।
प्रश्नः । विनः । अन्तरङ्गत्वाच्-के चेति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः । वकारस्य
ऊठ् । स्थानः । सिखैरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूठ् क्रियते ।
तत्र कृतेन्तरङ्गत्वाद् यथादेशो नानाश्रयत्वात् च न वार्षादाङ्गं बलीयो
भवति । कौ कस्य । शब्दप्राट् । क्विब् वचीत्यादिभौणादिकः क्विप् दी-
र्घश्च । गोविट् । वकारस्य । असद्यः । हिरण्यदूः । असिद्धं बहिरङ्ग-
मन्तरङ्गहति नाजानन्तर्यइति प्रतिषिध्यते । भलादौ कस्य । पृष्ठः । पृष्ठ-
वात् । पृष्ठा । वकारस्य । द्यूतः । द्यूतवान् । द्यूत्वा । कृतीत्येव । द्युभ्याम् ।
द्युभिः । के चिदत्र कृतीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति,
ऊठि कृते दिव उदिति तपरत्वान् मात्राफलो भविष्यति । कथां ष
इत्यच्, कथहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊठ-
ष्ठित्करणमेत्येधत्पूठ्त्सु इति विशेषणार्थम् । बाह ऊडित्ययमपि ठिदेव ॥

ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर त्वर श्रिवि अश्रव मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च
स्थाने ऊडित्ययमादेशो भवति कौ परतो ऽनुनासिके भलादौ च
कृति । जूः । जूरो । जूरः । जूर्तिः । त्वर । तूः । तूरो । तूरः । तूर्तिः ।
श्रिवि । श्रूः । श्रूवौ । श्रुवः । श्रूतः । श्रूतवान् । श्रूतिः । अश्र् । ऊः ।
उवौ । उवः । ऊतिः । मव । मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः ।
ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, श्रिव्यवमवां पूर्वा ॥

रास्त्रोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोः स्त्रोर्लोपो भवति कौ परतो भलादौ कृति च परतः ।
मुह्ना । मूः । मूरो । मूरः । मूर्त्तिः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापृष्वर्द्धिमदा-
मिति निष्ठानत्वाभावः । हुह्ना । हूः । हूरो । हूरः । हूर्णः । हूर्णवान् ।
हूर्त्तिः । रास्त्रोपे सतुक्कस्य कस्याभावात्केवलो पृथक्ते । वकारस्य । सुर्वी ।

तूः । तुरी । तुरः । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः । धूर्वी । धूः । धुरी । धुरः ।
धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदच्चा भात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित् कर्तुमनुक्रमिष्याम आ अध्याय-
परिसमाप्तेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आ
भसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये, ऽत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् ।
तत्त्वेदञ्च यत्र भवति तदा भाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति ।
व्याश्रयं तु नासिद्धवद्वदतीत्यर्थः । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावात्तन्मादे-
शलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एधि शाधीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्भल्लक्षणं
धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्वति । अगहि लहीत्यत्रानुनासिकलोपे
जभावे च अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वाच्च भवति । आ भादिति
किम् । अभानि । रागः । अत उपधाया इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां न नोपो
नासिद्धो भवति । अत्रयहणं किम् । पपुषः पश्य । चिच्युषः, पश्य ।
लुलुषुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे उवडादेशे च कर्त्तव्ये
नासिद्धं भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति
समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति एतदप्यत्र न भवति ।
किं कारणम् । एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रवर्त्तमानायां
वसुसंप्रसारणादीनामा 'भाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोः
युगपत्समुपस्थापनं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्त्तते ॥ वुगुटावुवड्यणोः
सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वुग् उवडादेशे । बभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः । युट् यणादेशे । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । आ
भादित्ययमभिविधावाह । तेन भाधिकारे ऽप्यसिद्धवद्वति ॥

आन्त्रलोपः ॥ २३ ॥

इनादिति शनमयमुत्सृष्टमकारो रुह्यते । तत् उत्तरस्य नकारस्य
लोपो भवति । अनक्ति । भनक्ति । हिमस्ति । शकारवतो ग्रहणं किम् ।
यज्ञानाम् । यजानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृते ऽपि दीर्घत्वे स्थानिध-

द्वावाचलोपः स्याद्वेव । विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः कृति ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति कृति
प्रत्यये परतः । स्रस्तः । ध्वस्तः । स्रस्यते । ध्वस्यते । सनीस्रस्यते ।
दनीध्वस्यते । अनिदितामिति किम् । नन्द्यते । नानन्द्यते । हल इति
किम् । नीयते । नेनीयते । उपधाया इति किम् । नह्यते । नानह्यते ।
कृतीति किम् । स्रसिता । ध्वसिता ॥ अनिदितां नलोपे लङ्ङिकम्योह-
पतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ विलगितः । विकपितः ।
उपतापशरीरविकारयोरिति किम् । विलङ्गितः । विकम्पितः ॥ रञ्जयौ मृग-
रमणउपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रञ्जयति मृगान् । जनीजृषक्मुरञ्जो-
मन्ताश्चेति मिस्वादुपधाहस्वत्वम् । मृगरमणइति किम् । रञ्जयति
वस्त्राणि ॥ घिनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रागी । त्यजरज-
भजेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥ रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य
लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति ।
रजतः । रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपो
भवति । भावे । आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे । रज्यते ऽने-
नेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् । रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवे ऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्ध-
भावश्च । इक्षप्रकरणाच्च धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः ।
अश्वस्यदः । जवइति किम् । तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधोद्गप्रश्च हिमश्चथाः ॥ २९ ॥

अवोद एध ओद्ग प्रश्च हिमश्च इत्येते निपात्यन्ते । अवोद
इत्युन्देरघपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इन्धेर्घञि
नलोपो गुणश्च निपात्यते । न धातुलोप आर्द्धधातुकइति हि प्रतिषेधः
स्यात् । ओद्ग इति उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते ।
ओद्गः । प्रश्च इति प्रपूर्वस्य अन्येर्घञि नलोपो वृद्धभावश्च निपात्यते ।
हिमश्च इति हिमपूर्वस्य अन्येर्घञेयश्च निपातनम् । हिमश्चथः ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

नाञ्चेः पूजायामर्थं नकारस्य लोपो न भवति । अञ्चितं अस्य
गुरवः । अञ्चितमिव शिरो वहति । अञ्चेः पूजायामिति इडागमः ।
पूजायामिति किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । उदृतमित्यर्थः । यस्य विभा-
षेतीट्प्रतिषेधः ॥

क्लि स्क्वन्दिस्स्यन्दोः ॥ ३१ ॥

क्त्वाप्रत्यये परतः स्क्वन्दि स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति ।
स्क्वन्त्वा । स्यन्त्वा । स्यन्देकदित्वात्पक्षे इडागमः । स्यन्दिस्त्वा । तत्र यदा
इडागमस्तदा न क्त्वा सेडिति क्त्विप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेच्च क्त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो
न भवति । रक्त्वा । रत्त्वा । भङ्त्वा । भत्त्वा । नशः । नष्टा । नष्टा ।
इट्पक्षे नशित्वा * ॥

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३४ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभाञि ।
अभञ्जि । अभालोपः नलोपः षष्ठे विधीयते । ततो नेति नानुवर्तते ॥

शास इदङ्ङलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च कृ-
ति । अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । हलादौ किति । शिष्टः ।
शिष्टवान् । इति । तौ शिष्टः । वयं शिष्यः । इत्ये कृते शासिवसि-
घसीनां चेति षत्वम् । अङ्ङलोरिति किम् । शासति । शशासतुः । श-
शासुः * ॥ कौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आर्यान् शास्तीति,
आर्यशीः । मिच्छशीः ॥ यस्मात् शासेरङ्ङितः शासु अनुशिष्टाविति
तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते ॥ आङ्ङः शासु इच्छायामिति अस्य न भवति ।
आशस्ते । आशास्यमानः ॥ क्तिप्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
आशीः, आशिषौ । आशिषः । त्रियाशीःप्रैषे तु तिङाकाङ्क्षमिति निपात-
नाद्वा सिद्धम् ॥

शा चै ॥ ३५ ॥

शासो हो परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशा-
धि । उपधाया इति निवृत्तं ततः शास इति स्यानेयोगा षष्ठी भवति ।
क्वित्तीत्येतदपि निवृत्तम् । तेन यदा वा कृन्दसीति पितृत्वं हिशब्दस्य
तदाप्यादेशो भवत्येव । शाधीत्याद्युदात्तमपि कृन्दसि दृश्यते ॥

चन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

चन्तेर्जुतोर्ज इत्ययमादेशो भवति हो परतः । जङि शत्रून्, ॥
अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो,

भल्लि किति ॥ ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां चन्तेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो
भवति भल्लादौ किति प्रत्यये परतः । यमु । यत्वा । यतः । यतवान् ।

* क्वित्तीति किम् । शास्ति इत्यधिकनेकस्मिन्पुस्तके ।

यतिः । रम् । रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदासोपदेशा अनुना-
सिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः । वनति । वतिः । क्तिनो रूप-
मेतत् । क्तिचि तु न क्तिचि दीर्घश्चेति भवति । अन्यत्र भलादाविष्टा भवित-
व्यम् । तनोत्यादयः । ततः । ततवान् * । सनोतेरास्व घत्यति । तृणु । तृतः ।
तृतवान् । चणु । चतः । चतवान् । वृणु । वृतः । वृतवान् । घृणु ।
घृतः । घृतवान् । वनु । वतः । वतवान् । मनु । मतः । मतवान् । डिति ।
अतत् । अतथाः । अनुदासोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति किम् । शान्तः ।
शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः । दान्तवान् । अनुनासिकस्येति
किम् । पङ्क्तः । पङ्क्तवान् । भलीति किम् । गम्यते । रम्यते । द्वितीति
किम् । यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात् ।
गतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवानिति ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

त्यपि परतो ऽनुदासोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो
वा भवति । व्यर्थास्थितविभाषा चेयं, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति ।
अन्यत्र नित्यमेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य ।
प्रणम्य । आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रतत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतो ऽनुदासोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न
भवति । यन्तिः । घन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे ऽनुना-
सिकस्य क्तिभक्तोः द्वितीति दीर्घः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिध्यते ॥

गमः क्त्वा ॥ ४० ॥

गमः क्त्वा परतो ऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गुत् । कलिङ्गुत् ।
अध्वगतो हरयः ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् ।
संयत् । परीतत् ॥ अङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अथेगूः ।
अथेभूः ॥

* तत्वा ततिरित्यधिकमेकस्मिन्मुक्तके ।

विष्णुमोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतो ऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति । अङ्गाः । गोङाः । अतजाः । अट्टिजाः । गोषा इन्दो नृषा असि । कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्राः । अयेगा उचेतृणाम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति विट् प्रत्ययः । सनोतेरेन इति षत्वम् । गोषा इन्दो नृषा असीत्थच । खन् । विजावा । अयेजावा । अन्येभ्योपि दृश्यन्त- इति वनिप् प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वर्त्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनु- नासिकमात्रपरिग्रहार्थम् । अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सन्भलोः ॥ ४२ ॥

भलिति चामुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि भलादौ क्तिन् भलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन् । जातः । जातवान् । जातिः । सन् । सनि । सिषासति । सातः । सातवान् । सातिः । खन् । खातः । खातवान् । खातिः । भल्यग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनु- वर्त्तते, इह मा भूत् । निजनिषति । सिसनिषति । विखनिषति । सनोतेः सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम् । अत्र भलादौ क्तिन् सनोतेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते । घुमा- स्यागावाजहातिषां हलीति हल्यग्रहणं ज्ञापकमस्मिन्चसिद्धप्रकरणे विप्रति- षेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ क्तिन् प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा । जायते । जन्यते । जाजायते । जज्जन्यते । सायते । सन्यते । सासायते । संसन्यते । खायते । खन्यते । खाखायते । खङ्खन्यते । जनेः श्यनि ज्ञाननोर्जा इति नित्यं आदेशो भवति ॥

सनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

सनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । सायते । सन्यते । यकीति किम् । सन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनेतिरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चा-
स्यान्यतरस्याम् । सतिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्यायहणं विस्मृष्टा-
र्थम् । येसंबटुं हि विभाषायहणमिह निवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुककृत्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्माद्वदित ऊर्ध्वमनुक्त-
मिष्याम आर्द्धधातुकदत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । अतो लोपः । चि-
कीर्षिता । जिहीर्षिता । आर्द्धधातुकइति किम् । भवति । भवतः ।
अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुगचनं प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतच्च
ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः । बेभिदिता । बेभिदितुम् ।
बेभिदितव्यम् । आर्द्धधातुकइति किम् । बेभिद्यते । गेरनिटि । कारणा ।
हारणा । आर्द्धधातुकइति किम् । कारयति । हारयति । आतो लोपः ।
ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । आर्द्धधातुकइति किम् । यान्ति । वान्ति ।
घुमास्यागापानहातिसां हलि । दीयते । धीयते । आर्द्धधातुकइति
किम् । अदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयोगादेः । स्त्रियात् । स्त्रियात् ।
आर्द्धधातुकइति किम् । स्त्रियात् । आशीर्लिङोन्यत्र न भवति । स्यसि-
च्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽनभनयहृदृशां वा चिण्वटि च ।
कारिषीष्ट । हारिषीष्ट । आर्द्धधातुकइति किम् । क्रियेत । द्वियेत ।
यगन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आल्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

अस्त्रो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

अस्त्रो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्या-
नषष्ठीनिर्दृशादुपधा रेफश्च निर्वर्त्तते । मित्वाच्चायमचोक्त्यात्परो भवति ।
भष्टा । भर्ष्टा । भष्टम् । भर्ष्टम् । भष्टव्यम् । भर्ष्टव्यम् । भञ्जन्म् ।

भर्जनम् । भृष्टः भृष्टवान् इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति ।
उपदेशइत्येव । बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षि-
तम् । चिकीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् । चेता ।
होता । सपरकरणं किम् । याता । वाता । आर्द्धधातुकइति किम् ।
वृत्तव्यम् । वृत्तता ॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वि-
कीर्षकः । जिहीर्षकः । चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता ।
बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । यस्येति संघातग्रहणमेतत् । तत्रालोप-
स्येत्येनैव भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा
पञ्चमीनिर्देशस्तत्रादेः परस्येति यकारेणेन लुप्यते । संघातग्रहणं किम् ।
ईर्ष्यता । मय्यिता । हल इति किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समि-
धिता । समिधिता । दृषन्निता । दृषदिता । समिधमात्मन इच्छात,
समिधइवाचरति, इति वा क्यच्क्यङौ यथायोगं कर्तव्यौ ॥

णेरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिटादावार्द्धधातुके णेलोपो भवति । इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणां
मपवादः । अततत् । अररत् । आशिशत् । आटिटत् । कारथा ।
हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । ज्ञीप्सति । अनिटीति
किम् । कारयिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णेलोपो भवति । कारितम् । हारितम् ।
गणितम् । लक्षितम् । सेटीति किम् । संज्ञपितः पशुः । इह्यग्रहणसामर्थ्या-

दिह पूर्वणापि न भवति । सनीयन्तर्हति जपेरिद्धि विकल्पिते यस्य
विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्य-
मत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति । सेह्यहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधम-
थार्थम् इडागमे कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति
कारितमित्यत्र एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादित्येकः प्रतिषेधः असज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता
जनिता । मन्त्रइति किम् । जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । शतं हविः
शमितः । तृचि संबुद्धन्तमेतत् । यज्ञइति किम् । शतं हविः शमयितः ॥

अयामन्तास्त्राय्येत्स्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इलु इष्णु इत्येतेषु परतो गोरयादेशो
भवति । कारयांचकार । हारयांचकार । अन्त । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः ।
आलु । स्पृहयालुः । आय्य । स्पृहयाय्यः । स्पृहयाय्यः । इलु । स्तनयिषुः ।
इष्णु । पोषयिष्णवः * । नेति वक्तव्ये आयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य गोरयादेशो भवति । प्रशमय्य गतः ।
मंदमय्य गतः । प्रवेभिमय्य गतः । प्रवणय्य गतः । ह्रस्वयलोपात्तोपा-
नामसिद्धत्वं न भवत्वसमानाश्रयसत्तत् । ह्रस्वादयो हि यौ ल्यपि गोरया-
देशो भवति । लघुपूर्वादिति किम् । प्रपात्य गतः ॥

विभाषा ऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य ल्येति परतो विभाषा ऽयादेशो भवति । प्रापय्य
गतः । प्राप्य गतः । इडादेशस्य लङ्गणिकत्वाच्च भवति । अघ्याप्य गतः ॥

* पारयिष्णव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

युसुवोदीर्घश्चन्दसि ॥ ५८ ॥

युसु इत्येतयोर्ल्यपि परतश्चन्दसि विषये दीर्घा भवति । दान्त्य-
नूपवे धियूय । यच्चा यो दक्षिणा परिपूय । चन्दसीति किम् । संयुस्य ।
आपुत्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घा भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

अण्यतः कृत्यस्यार्था भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां
क्षियो दीर्घा भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात्
क्षियः कर्त्तरि क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति क्त्वा ऽधिकरणे च ध्रौव्यग-
तिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः । अण्यदर्थेइति किम् । अक्षितमसि
मामेक्षेष्टाः । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात् । क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्व-
मपि न भवति ॥

वा ऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

— आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घा
भवति । क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये । क्षितक्रः । क्षीणक्रः । क्षितोयं
तपस्वी । क्षीणोयं तपस्वी ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽचङ्गनग्रहदृशां

वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशे
ऽजन्तानामङ्गानां हन् ग्रह दृश इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा ।
यदा चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य । स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति
वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्यविरोधाच्च क्रियते । कानि
पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ॥

चिण्वद्दीर्घद्विर्युक्त्व हन्तेश्च घत्वं
दीर्घश्चेत्तो यो मितं वा विधीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णि-

नित्यश्चायं बलनिमित्तो विधाती ॥

अजन्तानां तावत् । चायिष्यते । चेष्यते । अचायिष्यत ।
अचेष्यत । दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते ।
शमिष्यते । शमयिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन् ।
घानिष्यते । हानिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । गह् । ग्राहिष्यते ।
ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत । अग्रहीष्यत । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ इति ब्रह्म-
स्येठो दीर्घत्वम् । दृश् । दर्शिष्यते । द्रव्यते । अदर्शिष्यत । अद्रव्यत ।
सिच्यजन्तानाम् । अचायिषाताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् ।
अदाषाताम् । अशामिषाताम् । अशमिषाताम् । हन् । अघानिषाताम् ।
अवधिषाताम् । अहसाताम् । गह् । अग्राहिषाताम् । अग्रहिषाताम् ।
अग्रहीषाताम् । दृश् । अदर्शिषाताम् । अदृत्ताताम् । सीयुटि । अजन्ता-
नाम् । चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषीष्ट । दासीष्ट । शामिषीष्ट । श्रुमि-
षीष्ट । हन् । घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । गह् । ग्राहिषीष्ट । ग्रहिषीष्ट । दृश् । दर्शि-
षीष्ट । दृत्तीष्ट । तासावजन्तानाम् । चायिता । चेत । दायिता । दाता ।
शामिता । शमिता । हन् । घानिता । हन्ता । गह् । ग्राहिता । ग्रहीता ।
दृश् । दर्शिता । दृष्टा । स्यसिच्सीयुटतासिष्विति किम् । चेतष्यम् ।
दातृष्यम् । भावकर्मणोरिति किम् । चेष्टति । दास्यति । उपदेशद्वय-
किम् । कारिष्यत इति गुणे कृते रपरस्ये च न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्
भवति । अवहनग्रहद्वयस्य किम् । पठिष्यते । अङ्गाधिकारविहितं
कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिषिङ्गामादेशा न भवन्ति । हनिष्यते ।
घानिष्यते । गृह्यते । ग्रायिष्यते । अग्रायिष्यते । अध्यायिष्यते । हनो वध
लिङि लुङि च इयो गा लुङि विभावा लुङ्कटकारित्येते विधयो न भवन्ति ॥

दीङो युङचि कृडिति ॥ ६३ ॥

दीङो युङावमो भवति अजादौ कृडिति प्रत्यये परतः । उपदि-
दीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । दीङ इति पञ्चमीनिर्द्वंशादजादेर्यु-
ङावमो भवति । विधानसामर्थ्याच्च एरनेकाच इति यणादेशे कर्त्तव्यं
तस्मात्सिद्धत्वं न भवति । अचीति किम् । उपदेदीयते । कृडितीति किम् ।
उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इडादावार्द्धधातुके कृडिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि ।
पपिथ । तस्थिथ । कृडिति । पपतुः । पपुः । तस्यतुः । तस्युः । गोदः ।
कम्बलदः । डिति । प्रदा । प्रधा । आर्द्धधातुकइत्येव । यान्ति । वान्ति
व्यस्यरे । व्यत्यले । रातेर्लातेश्च लङि इटि रूपम् । अचीत्येव । म्नायते ।
दासीय ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् ।
धेयम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

घुमास्यागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्या गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ
कृडिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते ।
देधीयते । मीयते । मेमीयते । स्वीयते । तिष्ठीयते । गीयते । जेगीयते ।
अध्यगीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । पीयते । पेपीयते । पांतिरिह
यद्वह्यं नास्ति लुग्विकरणत्वात् । पायतइत्येव तस्य भवति । ह्रीयते ।
जेहीयते । जहातेरिह निर्द्वंशाद् जिहीतेर्यद्वह्यं न भवति । हायते ।
षो ऽन्तकर्मणि । अवसीयते । अवसेसीयते । हलीति किम् । दवतुः ।
दवुः । आतो लोपाद्वि परत्वादीत्वं स्यात् । एतदेव सत्त्वह्यं ज्ञापकम-
स्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेनासिद्धत्वं भवति । कृडितीत्येव । दाता । धाता ॥

एलिङि ॥ ६७ ॥

घुमास्यागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति ।
देयात् । मेयात् । धेयात् । स्वेयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् ।
कडित्तीत्येव । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वा ऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

घ्वादिभ्यो ऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति
लिङि परतः । ग्लेयीत् । ग्लेयात् । स्वेयात् । स्त्रायात् । अन्यस्येति
किम् । स्वेयात् । संयोगादेरिति किम् । यायात् । कडित्तीत्येव । ग्लेसीष्ट ।
अङ्गस्येत्येव । निर्वायात् ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

ल्यपि प्रत्यये परतो घुमास्यागापाजहातिसां यदुक्तं तच्च । प्रदा-
य । प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्यात् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो भवति ल्यपि परतः । अपमित्य । अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्त्वङुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोङ्गस्याडागमो भवति, उदात्तश्च स
भवति । लुङ् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । लङ् । अकरोत् । अहरत् । लृङ् ।
अकरिष्यत् । अहरिष्यत् ॥

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्षु परत उदात्तश्च स भवति ।
ऐतिष्ट । ऐहिष्ट । औज्जीत् । औम्भीत् । लङ् । ऐतत् । ऐहत । औज्जत् ।
औम्भत् । लृङ् । ऐक्षिष्यत् । ऐक्षिष्यत् । औज्जिष्यत् । औम्भिष्यत् । इह
ऐज्यत् औष्यत् औष्यतेति लिङि कृते लावस्थायामडागमादन्तरङ्गत्वाल्ला-
देशः क्रियते तत्र कृते विकरणो नित्यस्यादडागमं बाधते शब्दान्तरपा-

प्लेराडागमस्यानित्यत्वं, कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्,
अकृते तु धातुमात्रस्य शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । ननु
शब्दान्तरादिति विकरणो ऽनित्यः । विकरणे कृते संप्रसारणमडागमाचि-
त्यत्वादेव भवति संप्रसारणे च कृते ऽज्ञाद्यङ्गं जातमिति आडजादीना-
मित्याडागमः ॥

कन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

कन्दसि विषये आडागमो दृश्यते । यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते । आडजादीनामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते । सुरुचो वेन
आवः । आनक् । आयुनक् । आवइति वृजो लुङि मन्त्रे घसहुरेति
लेर्लुकि कृते च भवति । तथा आनगिति नशेः । आयुनगिति युञ्जेर्लुङि ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङ्लङ्लङ्तु यदुक्तं तत्र भवति । मा भवान् कार्षीत् ।
मा भवान् हार्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट ।
मा भवानीक्षिष्ट । मा स्म भवानीहत । मा स्म भवानीक्षत ॥

बहुलं कन्दस्यमाङ्योगे ऽपि ॥ ७५ ॥

कन्दसि विषये माङ्योगे ऽपि बहुलमडाटो भवतः । अमाङ्योगेपि
न भवतः । अमाङ्योगे तावत् । जनिष्टा उयः । काममूनयीत् । काम-
मर्द्वयीत् । माङ्योगेपि भवतः । मा वः त्रेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । मा
अभित्याः । मा आवः ॥

दूरयो रे ॥ ७६ ॥

दूरे इत्येतस्य कन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति ।
गर्भं प्रथमं दधन्नापः । या ऽस्य परिदधे । धाजो रेभावस्यासिद्धत्वादातो
लोपो भवति । न च भवति । परमाया धियोऽग्निर्कर्मोऽग्निं चक्रिरे ।
अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिति कृते पुनरभावः क्रियते तदर्थमिरयोरि-
त्ययं द्विवचननिर्देशः ॥

अचि श्रुधातुंभुवां ख्योरियडुवडौ ॥ ७७ ॥

श्रुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातेरिवर्णोवर्णान्तस्य भु इत्येतस्य इयङ्
उवङ् इत्येतावादेशौ भवतो ऽचि परतः । आप्रवन्ति । राध्रवन्ति ।
शक्नुवन्ति । धातेः । चित्तिवतुः । चित्तिवतुः । लुलुवतुः । लुलुवः । नियै ।
नियः । लुवै । लुवः । भुवै । भुवः । अचीति किम् । आप्रयात् ।
शक्नुयात् । राध्रयात् । श्रुधातुभुवामिति किम् । लत्व्ये । वध्यै । ख्योरिति
किम् । चक्रतुः । चक्रुः । इयङ्उवङ्भ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन ।
चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः ॥ इयङ्उवङ्प्रकरणे तन्यादीनां
कृन्तमि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तत्त्वं पुषेम । तनुत्वं पुषेम ।
विषुषं पुषेम । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो लोकः । अम्बकं यजामहे । त्रिय-
म्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णे ऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येता-
वादेशौ भवतः । इयेष । उवोष । इयर्त्ति । असवर्णइति किम् । ईषतुः ।
ईषुः । ऊषतुः । ऊषुः । अचीत्येव । इयाय । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङ्वादेशो भवति । स्त्री । स्त्रियौ ।
स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वाच्चुडागमः । पृथयोगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वा ऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः स्त्रिया वा इयङ्वादेशो भवति । स्त्रीं पश्य ।
स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

दूष्णो यण् ॥ ८१ ॥

दूष्णोङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् ।
इयङ्वादेशापवादोयम् । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्तइति गुणवृद्धिभ्यां
परत्वाद् बाध्यते । अयनम् । आयकः ॥

परनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्त्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः
पूर्वो यस्माद्विवर्णाच्च भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽचि
परतो यणादेशो भवति । निन्यतुः । निन्युः । उच्यौ । उच्यः । वामण्यौ ।
वामण्यः । हरिति किम् । असंयोगपूर्ववद्गमिवर्णविशेषणं यथा स्याद्
अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः । इत्येतयोः सुपीति नियमा-
दपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् । नियौ । नियः । असंयोगपूर्वस्येति
किम् । यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम् । इहापि
स्याद् । उच्यौ । उच्य इति ॥ गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते ॥ परम-
नियौ । परमनिय इति ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्माद्विवर्णाच्च भवति तदन्तस्याङ्गस्या-
नेकाचो ऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । खलप्यौ । खलप्यः ।
शतस्यौ । शतस्यः । सकृल्ल्वौ । सकृल्ल्वः । सुपीति किम् । लुलुवतुः ।
लुलुवुः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ ।
कटप्रुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यत इत्येव । परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्यश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्यौ ।
वर्षाभ्यः ॥ पुनर्भ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनर्भ्यौ । पुनर्भ्यः ॥ कारापूर्-
वस्यापीष्यते ॥ काराभ्यौ । काराभ्यः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः ।
सुधियौ । सुधियः ॥

कन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

कृन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोः भयथा दृश्यते । वनेषु विचं
विभं विशे । विशे विभुवम् । सुधो हव्यमने । सुधियो हव्यमने ॥

हुश्रुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य शुप्रत्ययान्तस्यानेकाच्चेऽसंयोगपूर्वस्याजादौ
सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति । जुहति । जुहुतु । जुहुन् । सुन्-
न्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुश्रुवोरिति किम् । योयुवति । रोहति ।
इदमेव हुश्रुयंहणं ज्ञापकं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । कृन्दसि कृन्दस्य-
भयथेत्याहुं धातुत्वादेव यणादेशस्याप्रमङ्गः । न च यङ्लुगन्तादन्यत्
प्रत्युदाहरणमुषर्णान्तमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके विद्यते । सार्वधा-
तुक इति किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्नुवन्ति ।
राभूवन्ति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः । अभूवन् ।
अभूवम् । लिट् । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहो ऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः ।
निगूहति । निगूहकः । साधुनिगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो
वर्तते । उपधाया इति किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृत-
यहणं विषयार्थम् * । यत्रास्येतद्रूपं तत्रैव यथा स्याद्विह मा भूत् ।
निजुगूहतुः । निजुगुहुः । अयादेशप्रतिषेधार्थं च के विदिच्छन्ति । निगूह्य
गत इत्येत्वस्यासिद्धत्वाद् अपि लघुपूर्वादित्ययादेशः स्यात् । व्याश्रय
त्वादेवासिद्धत्वमत्र नास्ति । शास्त्रं एतन्तस्य च व्यप्ययादेश इति ।
अवीत्येव । निगोठा । निगोहुम् ॥

* विषयनियमार्थमिति क्व कित्पाठः ।

दोषो णौ ॥ ८० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति णौ परतः । दूषयति । दूषयतः । दूषयन्ति । विज्ञतग्रहणं प्रक्रमभावेदार्थम् । पूर्वत्र हि गोहृत्युक्तम् * । णाविति किम् । दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ८१ ॥

चित्तविकारार्थे दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति णौ परतः । चित्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञां दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ८२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः । घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति । शमयति । जपयति । केचिदत्र घेत्यनुवर्त्तयन्ति सा च व्यस्थिततिभाषा, तेन उत्क्रामयति संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

चिस्मुलोद्धीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ८३ ॥

चिणपरे णमुत्परे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम् । अशमि । अशामि । अतमि । अतामि । शमंशमम् । शमंशामम् । तमंतमम् । तामंतामम् । दीर्घग्रहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधीयते । नैवं शक्यं, शमयन्तं प्रयुङ्कुरति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात् । णिलोपस्य स्थानिवद्भावा, दीर्घविधौ स्वत्रादेशो न स्थानिवत् । शमयन्तं प्रयुक्तवान् । अशमि । अशामि । शमंशमम् । शमंशामम् । शंशमयते, अशंशमि । अशंशामि । शंशमम् । शंशामम् । योसौ णौ णिलुंयते यङ्कारश्च तयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति आस्थानिवद्भावादीर्घः सिद्धो भवति, ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात् । णिण्यन्ते यङ्ग्यन्ते त्वसिद्धिरेव । आश्रयत्वादसिद्धत्वं नपि नास्ति । णौ हि णियङ्गोलोपः चिण्यमुत्परे णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

* णावीदृशस्यैव संभवादित्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

खचि ह्रस्वः ॥ ८४ ॥

खचरं यौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विषंतपः । पर-
तपः । पुरंदरः ॥

• ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ८५ ॥

ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रहूचः ।
प्रहूचवान् । निष्ठायामिति किम् । प्रह्लादयति । ह्लाद इति योगविभागः
क्रियते । क्तित्यपि यथा स्यात् । प्रहूत्तिरिति * ॥

कादेर्धे ऽद्युपसर्गस्य ॥ ८६ ॥

कादेरङ्गस्योपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति ।
उरश्छदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावे वा
वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभावित्युपधा भवति । अद्युपसर्गस्येति
किम् । समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समुपाति-
च्छादः । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्त्तयति । नहि
त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्रन्किषु च ॥ ८७ ॥

इस् मन् त्रन् कि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति ।
कदि । कद् । कक्षम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः कित्यनङि ॥ ८८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्य-
जादौ प्रत्यये क्तिङ्त्वनङि परतः । जगमत् । जग्मुः । जग्नतुः । जग्नुः ।
जजे । जजाते । जजिरे । जजस्तुः । जजुः । जजतुः । जजुः । अजजमी-
मदन्त पितरः । क्तिङ्तीति किम् । गमनम् । हननम् । अनङीति किम् ।
अगमत् । अजसत् । अजीव्येव । गम्यते । हन्यते ॥

* ह्लाद इति योगविभागं इत्याख्ये प्रहूत्तिरित्यन्तः पाठो जनुषु पुंस्तेषु
नास्ति ।

तनिपत्योऽकृन्दसि ॥ ८९ ॥

तनि पति इत्येतयोऽकृन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति
अजादौ किङ्कति प्रत्यये परतः । वितन्निरे कवयः । शकुना इव पत्तिम ।
कृन्दसीति किम् । वितेनिरे पेत्तिम् ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोऽकृन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादाव-
जादौ च किङ्कति प्रत्यये परतः । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धा ते
हरी धानाः । सग्धिरित्यदेः क्तिनि बहुलं कृन्दसीति घस्नादेशे उपधाया
लोपे च कृते भलो भलीति सकारलोपः । धत्स्वन्तकारस्य जश्त्वं घका-
रस्य ततः समाना गियः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य सभावः ।
बब्धामिति भसोर्लाटि तामि श्लौ द्विवचने कृते उपधालोपसलोपघत्वज-
श्त्वानि कर्त्तव्यानि । द्विवचनात्परत्वाच्चित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति
कृन्दसत्त्वात् स तथा न क्रियते । अजादौ । वप्सति । किङ्कसीत्येव ।
अशून् वभस्ति ॥

हुभक्त्यो हेर्द्धिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् भलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हः स्थाने धिरादेशो
भवति । जुहुधि । भलन्तेभ्यः । भिन्दु । किन्दु । हुभक्त्य इति किम् ।
क्रीणीहि । प्रीणीहि । हेरिति किम् । जुहुताम् । हलीत्येव । हदिहि ।
स्वपिहि । इह जुहुतात्, भिन्नात् त्वमिति परत्वात् तातडि कृते सकृ-
द्वृत्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति पुनर्द्विभावे न भवति ।
भिन्दुकि किन्दुकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकश्
क्रियते ॥

अशृणुपृक्तवभ्यःकृन्दसि ॥ १०२ ॥

अ शृणु पृ क व इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्द्धिरादेशो भवति कृन्दसि
लिङ्ये । अशु इवमिन्द्र । शृणुधौ गिरः । पूष्टि । उदयस्काधि । जपावधि ।

शृणुधीत्यत्र धिभावविधामसामर्थ्यादुतश्च प्रत्ययादिति हेतुर्लभ्यते । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुलं कृन्दसीति लुक् ॥

अङितश्च ॥ १०३ ॥

अङितश्च' हेतुविरादेशो भवति । वा कृन्दसीति पितृनास्याङित्वम् । सोम रारन्धि । अस्मभ्यं तद्व्यंश्च प्रयन्धि । युयोध्यंस्मज्जुपुराणं-मेनः । अङित इति किम् । हव्यं प्रीणीहि । रारन्धीति रमेव्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घत्वं कृन्दसत्वात् । मलोपाभावश्च अङित्वादेव । प्रयन्धीति यमेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अकारिं । अहारि । अलावि । अपाचि । अकारितराम्, अहारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तस्मिन्मपोर्न लुग्भवति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाद्विद्यते ॥

अनो ह्येः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेतुर्लभ्यते । पच । पठ । गच्छ । धाव । अत इति किम् । युहि । इहि । तपरकरणं किम् । लुनीहि । पुनीहि । ईत्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेतुर्लभ्यते । चिनु । सुनु । कुव । उत इति किम् । लुनीहि । सुनीहि । प्रत्ययादिति किम् । इहि । युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् । प्राप्नुहि । राप्नुहि । तप्नुहि ॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम् ॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र कृन्दसिधेति व्रतव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यन्नपतिम् । तेन मा भामिन् कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्योः ॥ १०७ ॥

योऽप्रमुंकारो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः ।

तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः ।
असंयोगपूर्वस्येत्येव । शकुवः । शकुमः । लुगिति वत्तमाने लोपग्रहण-
मन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतिहत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परते
नित्यं लोपो भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्या-
निषद्वाधाद् हलिचेति दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्दुरामिति प्रतिषिध्यते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

वकारादौ च प्रत्यये परतः करोतिहत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं
लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतिहत्तरस्य स्थाने उकार आदेशो भवति
सार्वधातुके कृति परतः । कुतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुकग्रहणं किम् ।
भूतपूर्वेषु सार्वधातुके यथा स्यात् । कुह । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनि-
वृत्त्यर्थम् । कृतीत्येव । करोति । करोषि । करोमि ॥

असोरस्योपः ॥ १११ ॥

शनस्यास्तेश्चाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कृति परतः ।
हन्थः । हन्थन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः । स्तः । सन्ति । कृतीत्येव ।
भिन्नन्ति । अस्ति । शनसोरिति पररूपं शकन्श्चादिषु द्रष्टव्यम् ॥

आभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

शना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्व-
धातुके कृति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत * । अभ्यस्तानाम् ।
मिमते । मिमताम् । अमिमत । संजिहते । संजिहताम् । समजिहत ।

* पुनते पुनताम् । अपुनत । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

शनाभ्यस्तयोरिति किम् । 'यान्ति । वान्ति । आत इति किम् । विभति ।
कृतीत्येव । अलुनात् । अजहात् ॥

ई चत्थघोः ॥ ११३ ॥

शनान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुर्बर्जितानामात ईकारादेशो
भवति हलादौ सार्वधातुके कृति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः ।
पुनीथः । लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम् । मिमीते । मिमीथे । मिमीध्वे ।
संजिहीते । संजिहीध्वे । संजिहीध्वे । हलीति किम् । लुनन्ति । मिमन्ते ।
अघोरिति किम् । दत्तः । धत्तः । कृतीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इदरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके कृति परत इकारादेशो भवति ।
दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । हलीत्येव । दरिद्रति ।
कृतीत्येव । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ निद्रश्च
प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारा-
न्तलक्षणे णप्रत्ययो न भवति पचादित्वादजेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

अश्रतन्यां * वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अदरिद्रात् । अदरिद्रासीत् ।
दरिद्रस्येति निर्देशे ह्रस्वसं द्रष्टव्यम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ कृति
सार्वधातुके परतः । बिभितः । बिभीतः । बिभिथः । बिभीथः । बिभिवः ।
बिभीध्वः । बिभिमः । बिभीमः । हलीत्येव । बिभ्यति । कृतीत्येव ।
बिभेति । सार्वधातुकरत्येव । भीयते † ॥

* लुक् एवा पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥

† हलीत्येवेत्यारभ्य भीयतु इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । युक्तं चैतत्, पदमङ्गयं
हलादौ कृति सार्वधातुकरत्येवेति नात्रोपयोग इत्युक्तत्वात् ।

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्य हलादौ कृति सार्व-
धातुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादावि-
त्येव । जहति । कृतीत्येव । जहाति । सार्वधातुकइत्येव । हीयते ।
जेहीयते * । पृथयोगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च हौ ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्य हौ परतः ।
जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ कृति सार्वधातुके परतः ।
जह्यात् । जह्याताम् । जह्युः ॥

ध्वसोरेच्चावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

धुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्च एकारादेशो भवति हौ परतौ ऽभ्या-
सलोपश्च । देहि । धेहि । अस्तेः । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । एधि ।
शिद्रयं लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिङि ॥ १२० ॥

लिङि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये अस-
हाययोर्हलोर्मध्ये यो ऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिङि
कृति परतः । रेणुतुः । रेणुः । येमनुतुः । येमनुः । पेचनुतुः । पेचनुः । देभनुतुः । देभनुः ।
अत इति किम् । दिद्रिषनुतुः । दिद्रिषनुः । तपरकरणं किम् । ररासे ।
ररासातुः । ररासिरे । एकहल्मध्यइति किम् । ररत्तनुतुः । ररत्तनुः † । तत्स-
रनुतुः । तत्सरः । अनादेशादेरिति किम् । चकणुतुः । चकणुः । जगणुतुः ।

* सार्वधातुके इत्येव हीयते जेहीयते, इत्येतत्पुस्तकेषु जनुषु नास्ति । पदमञ्जर्यां
नास्योपयोग इत्युक्ततेयेदमेव युक्तम् ।

† इदमयुक्तं संयोगात्पक्षेण लिङः कित्वाभावात् ॥

बभणुः । जगणुः । बभणुः । लिट् आदेशविशेषणं किम् । इहोपि यथा
 स्यात् । नेमनुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहरे । अनेमिक्तिके नत्व-
 सत्वे तदादिलित्यादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजन्यत्वत्त्वादिभिरसिद्धत्वं
 नास्ति । तेन तदादिरप्यादेशादिर्भवति । तथा च फलिभजोरेत्वं विधी-
 यते । रूपाभेदे त्वादेशादिर्नाश्रीयत इति शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनं ज्ञाप-
 कम् । अन्यथा हि पेचतुः पेचुः, देमतुः देमुरित्येवमादीनामपि प्रकृति-
 जश्चरादीनामेत्वं न स्यात् । कृतीत्येव । अहं पपच । अहं पपठ ॥
 दम्भरेत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ देमतुः । देभुः । नलोपस्यासिद्धत्वाच्च
 प्राप्नोति ॥ नशिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनेशम् । मेनका ।
 अनेशमिति नशेलुङि पुषादित्वादङ् । मेनकेति मनेराशिषि चेति ध्रुन् ।
 तिपकादिषु प्रतेपादित्वं न क्रियते ॥ कृन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं
 वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्येमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुक्'न क्रियते ।
 लिङि पेचिरन् । पेचिरन्त्रित्येतस्य कृान्दसं द्वस्त्वम् ॥ यजिर्वप्योश्च ॥ * ॥
 आयेजे । आवेपे । यजेर्वपेश्च लङि इटि कृन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादे-
 रप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतो ऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः
 स्याने एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । शेकिथ ।
 सेटीति किम् । पपक्ष्य । थल्यहणं विस्यष्टार्थम् । अक्रिदर्थमेतदुचनमित्य-
 न्यस्येदो ऽसंभवात् । अत इत्येव । दिदेविथ । एकहल्मध्यगतस्येत्येव ।
 ततत्विथ । ररक्षिथ । अनादेशादेरित्येव । चकणिथ । बभणिथ ॥

तृफलभजचपश्च ॥ १२२ ॥

तृ फल भज चप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्या-
 सलोपश्च लिटि कृति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेरः । तेरिथ । फेलतुः ।
 फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । जेपे । जेपाते । जेपिरे । तेरते-

गुणार्थं वचनम् । फलिभजोरादेशाद्वार्थम् । अपरेनेकहल्मध्यार्थम् ॥ अन्ये-
रचेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्रेयतुः । श्रेयुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्धेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलो-
पश्च लिटि कृति परतस्यलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरे-
धिथ । हिंसायामिति किम् । रराधतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्ये-
तदिहोपस्थितं तपरत्वकृतमपास्य कालविशेषमसंभवादवर्णमात्रं प्रतिपा-
दयति । अथ वा रनाभ्यस्तयोरात इत्यनुवर्त्ततइति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये
वा यः सः स्थानी भविष्यति ॥

वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ भ्रमुत्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकार आदेशो भवति
अभ्यासलोपश्च लिटि कृति परतस्यलि च सेटि । जेतुः । जेहः ।
जेरिथ । जजतुः । जजहः । जजरिथ । भ्रेमतुः । भ्रेमुः । भ्रेमिथ । बभ्र-
मतुः । बभ्रमुः । बभ्रमिथ । जेसतुः । जेसुः । जेसिथ । तत्रसतुः । तत्र-
सुः । तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो
भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि कृति परतस्यलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः ।
फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । ररा-
जतुः । रराजुः । रराजिथ । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजा-
ते । बभ्राजिरे । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजाते । बभ्रा-
जिरे । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजाते । बभ्राजिरे ।
स्येमतुः । स्येमुः । स्येमिथ । सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः ।
स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् ।
बध्वनतुः । बध्वनुः । बध्वनिथ ॥

न शंसदंद्वादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृ-
त्तस्य च योकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च ।
विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ । दददे । दददाति । ददद्विरे । वादी
नाम् । ववमतुः । ववमुः । ववमिथ । गुणस्य । विशशरतुः । विशशरः ।
विशशरिथ । लुलविथ । पुपविथ । गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्थशब्दस्योका-
रस्य चायमकार इति एत्वं प्रतिषिध्यते ॥

अर्वणस्त्रसावनजः ॥ १२७ ॥

अर्वन्त्रित्येतस्याङ्गस्य तृ इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत्तत् परो न
भवति, स च नज उत्तरो न भवति । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् ।
अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्ता । अर्वद्भ्याम् । अर्वन्ति । अर्वन्ती । अर्वन्तम् ।
असाविति किम् । अर्वा । अनज इति किम् । अनर्वाणौ । अनर्वाणः ।
अनर्वाणं वृषभं मन्द्रनिहृम् ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवन्त्रित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तृ इत्ययमादेशो भवति । मघवान् ।
मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्ता ।
मघवन्ती । माघवन्तम् । न च भवति । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघ-
वानम् । मघवानौ । मघवानः । मघवाना । मघवद्भ्याम् । मघवभिः ।
मघवानी । माघवन्तम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार, आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक-
मिष्यामो भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । पादः पत् । द्विपदः पश्य ।
द्विपदा कृतम् । भस्येति किम् । द्विपादौ । द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो दृश्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पवि-
त्ययमादेशो भवति । स च निर्विश्यमानस्यादेशो भवन्तीति पादशब्दस्यैव

भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां
ददाति । त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपदाः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वसन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा ।
विदुषे । पेषुषः पश्य । पेषुषा । पेषुषे । ययुषः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये
वसुसंप्रसारणस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न भवति ॥ वसुसंप्रसारणे कसोरपि
ग्रहणमिष्यते ॥

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत्संप्रसारणं भवति । प्रष्टोहः ।
प्रष्टोहा । प्रष्टोहे । दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । एत्येधत्यू-
ठ्सु इति वृद्धिः । अथ किमर्थमूठ् क्रियते । संप्रसारणएव कृते गुणे च
वृद्धिरेवीति वृद्धौ सत्यां सिद्धं रूपं भवति प्रष्टोह इति । अनकारान्ते चोप-
पदे बह्वेर्षिर्न दृश्यते । ज्ञापकार्यम् । एतज् ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारण-
स्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गे गुणो न स्यात् ॥

अयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसार-
णं भवति । शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनः । मघोना ।
मघोने । अतद्धितइति किम् । शौवनं मांसम् । यौवनं वर्त्तते । माघवनः
स्थालीपाकः । शुनो विकारे प्राणिरजतादिभ्योऽ, द्वारादित्वाद्वैजागमः ॥
शवादीनामेतत्संप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति । युवतीः
पश्य । मघवतः । मघवता । मघवते । तदर्थमुत्तरत्र योगविभागं कुर्वन्ति ।
अज्ञोपः । अमः । अम इत्युभयोः शेष इति ॥

अज्ञोपोनः ॥ १३४ ॥

अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा ।
राज्ञे । तल्लः पश्य । तल्ल्या । तल्ल्ये ॥ अनेो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते ॥
इह न भवति । राजकीयमिति ॥

षपूर्वहन्धृतराज्जामणि ॥ १३५ ॥

षकारपूर्वा यो ऽन् हनो धृतराजश्च तस्याकारलोपो भवति अणि परतः । औत्पः । तात्पः । भौणघ्नः * । धार्तराजः । षपूर्वहन्धृतराजामिति किम् । सामनः । वैमनः । अचिति प्रकृतिभावेनालोपटिलोपावुभावपि न भवतः । अणीति किम् । तात्पण्यः ॥

विभाषा डिश्योः ॥ १३६ ॥

डौ परतः श्रीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्नि । राजनि । साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥

षकारमकारान्तात्संयोगादुत्तरस्यानो ऽकारस्य लोपो न भवति । पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे † । संयोगादिति किम् । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । साम्ना । साम्ने । वमन्तादिति किम् । तद्वणा । तद्वणे ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमश्रुतिर्लुप्तनकारो दृश्यते । तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीलालपा । कीलालपे । शुभंयः पश्य । शुभंया । शुभंये । आत इति किम् । निया । निये । धातोरिति किम् । खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । आत इति योगविभागः । तेन त्वो ल्यप् हलः शनः शानजिति सिद्धं भवति ॥

* धार्तराज इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† अर्मणा । अर्मणे । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

मन्त्रेषाड्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आडि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना द्वेभ्यः । त्मना सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् । आत्मना हतम् । आडीति किम् । यदात्मनस्सो वरिष्ठा ॥ आडोन्यत्रापि कृन्दसि लोपो, दृश्यते ॥ * ॥ त्मन्यासमञ्जल मह्यम् ॥

ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्या क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकाविंशः । डितीति किम् । विंशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥

टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । उपसरजो, मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्मिः । औडुलोभिः । बाह्वादित्वादिप्रत्ययः । न इति किम् । सात्वतः । तद्धितइति किम् । शर्मणा । शर्मणे ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठ-सर्पिकलापिकुशुमितैतिलिजाजलिनाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुप-र्वणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अत्र ये इवन्तास्तेषामिनयनपत्यइति प्रकृतिभाशः प्राप्ते, ये त्वचन्तास्तेषामचिति । सब्रह्मचारिण इमे, सा-ब्रह्मचाराः । पीठसर्पिणः । पीठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कुशुमिनः, कौशुमाः । तैतिलिजाजलिनावाचार्द्धा तत्कृता अन्य उपचारात् तैतिलिजाजलिशब्दाभ्यामभिधीयते । तं अन्यमधीयते तैतिलाः । जा-जलाः । शेषिकेष्वर्थेषु वृद्धत्वाच्च छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः । सूकरसद्वनः, सौकरसद्वान् । सुपर्वणः, सौपर्वः ॥

अश्मनो विकारउपसंख्यानम् ॥ * ॥ अश्मनो विकारः अश्मः । अश्मनो
ऽन्यः ॥ चर्मणः कोशउपसंख्यानम् ॥ * ॥ चर्मः कोशः । चार्मणोन्यः ॥ शुनः
संकोचउपसंख्यानम् ॥ * ॥ शौचः संकोचः । शौचनो ऽन्यः ॥ अव्ययानां च
सायंप्रातिकादर्थमुपसंख्यानम् ॥ * ॥ के पुनः सायंप्रातिकादयः । येषा-
मव्ययानामविहितलिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते सायंप्रातिकप्रकाश-
यहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । बाह्यः ।
कौतस्कुतः । कालाद् ठज्जितं ठक्प्रत्ययः ॥ व्युत्पुलौ तु नेष्येते ॥ आराती-
यः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अहृष्टखोरेव ॥ १४५ ॥

अहचित्येतस्य टखोरेव परतटिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते,
द्वहः । अहः । द्वे अहनी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्वाहनीनः ।
अहीनः । अह्नां समूहः क्रतुः, अहीनः ॥ अहः समूहे खो वक्तव्यः ॥ * ॥
सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इह मा भूत् । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ।
एवकारकरणं विस्पष्टार्थम् । अह एव टखोरित्येवं नियमो न भविष्यति,
आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओगुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्वृत्ते परतः । बाभ्रव्यः । माण्ड-
व्यः । शङ्खव्यं दाह । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परश-
व्यमयः । ओपगवः । कापटवः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्व-
को विधिरनित्यो यथा स्यात् तेन स्वायंभुव इति सिद्धं भवति ॥

ढे लोपो ऽकट्वाः ॥ १४७ ॥

ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकट्वा लोपो भवति । कामण्डलेयः ।
शैतिवाहेयः । जाम्बेयः । माद्रवाहेयः । अकट्वा इति किम् । काट्वावेयो
मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्धिते च लोपो भवति ।
इवर्णान्तस्य ईकारे । दाही । प्लाही । सखी । सवर्णदीर्घत्वे हि सत्य-
तिसखेरागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति घिसंज्ञायाः प्रति-
षेधः स्यात् । इवर्णान्तस्य तद्धिते । दुलि । दौलेयः । बलि । बालेयः ।
अत्रि । अत्रेयः । अवर्णान्तस्य ईकारे । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गखी ।
अवर्णान्तस्य तद्धिते । दाहिः । प्लाहिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः ॥
यस्येत्यौडः इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ काण्डे । कुञ्जे । सौर्यं हिमवतः
शङ्गे । चौडः शीभावे कृते यस्येति चेति सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया
इति च लोपः प्राप्नोति ॥ इयदुवड्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥
वत्साभ्रीणाति, वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्गो ढञ्
इति ढञ् प्रत्ययः । लेखाभूः शुभादिः । तस्या अपत्यं लेखाभ्येयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो
भवति इति परतस्तद्धिते च । सूर्येणैकदिक् । सौरी । बलाका । अणि यो
यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासि-
द्धत्वाद् उपधायकारो भस्याणन्तस्य सूर्यस्य संबन्धीति लुप्यते । तिष्य ।
तैषमहः । तैषी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री अर्षित्वादणि कृते आगस्ती ।
आगस्तीयः । मत्स्य । गौरादित्वान् ङीष् । मत्सी । उपधाया इति
किम् । मत्स्यचरी । ययहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्तव्यम् ।
मत्स्यस्य व्यामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । मत्स्यस्येदं मांसं मा-
त्स्यम् ॥ सूर्यागस्त्ययोश्चैव इयां च ॥ * ॥ सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः ।
आगस्ती । इह मा भूत् । सौर्यं चक्षुं निर्वदेत् । आगस्त्यः ॥ तिष्यपुष्य-
योर्नञ्त्राणि ॥ * ॥ तिष्येण नञ्त्रेण युक्तः कालः । तैषः । पौषः ॥ अन्ति-
कस्य तसि कादिलोप आकुदात्तं च ॥ * ॥ अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये
परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आकुदात्तं च । अन्तितो न दूरात् ॥

तमे तादेश्व ॥ * ॥ तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारपुंवेः कंभरादेश्व
लोपो वक्तव्यः । तच्च तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तितमः ॥ कादिलोपे
बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्रापि हि वृश्यते । अन्तिके सीदतीति,
अन्तिषत् । पूर्वपदादिति षत्वम् ॥ ये च ॥ * ॥ अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया इति परतो लोपो भवति ।
गार्गी । वात्सी । हलं इति किम् । कारिकेयी । तद्धितस्येति किम् ।
वैद्यस्य भार्या वैद्यी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति ॥ १५१ ॥ :

आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति ।
गर्गाणां समूहो, गार्गकम् । वात्सकम् । आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः ।
काम्पित्यकः । तद्धितग्रहणमौत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम् । सौमी इतिः ।
अनातीति किम् । गार्गायणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्या-
पत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यच्चेयोश्च ॥ १५२ ॥

क्य च्चि इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो
भवति । वात्सीयति । गार्गीयति । वात्सीयते । गार्गीयते । च्चौ । गार्गी-
भूतः । वात्सीभूतः । आपत्यस्येत्येव । सांकाश्यायते । सांकाश्याभूतः ।
हल इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

बिल्वकादिभ्यश्च लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठन्ते । नडादीनां कुक्वेति कृतकुगागमा
बिल्वकादयो भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य ह्रस्व भस्य तद्धिते परतो लुक्
भवति । बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्यां भधाः, बिल्वकाः ।
वैष्णकीयाः । वैष्णकाः । वैजकीयाः । वैजकाः । वैतसकीयाः । वैतसकाः ।
वृणकीयाः । वृणकाः । इतुकीयाः । इतुकाः । काष्ठकीयाः । काष्ठकाः ।

कपोतकीयाः । कापोतकाः ॥ कृञ्वा इत्थत्वं च ॥ कृञ्चकीयाः ।
कृञ्चकाः । कृग्रहणं किम् । कृमात्रस्य लुग्रथा स्याद् कृका निवृत्तिर्मा
भूदिति । अन्यथा हि संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति
कुगपि निवर्त्तते । लुग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति ।
आसुतिं करिष्ठः । विजयिष्ठः । बहिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य तृश-
ब्दस्य लोपार्थं वचनम् । अन्यस्य हि टेरित्येव सिद्धः । लुगित्येतदत्र
नानुवर्त्तते । तथाहि सति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् ।
इमनिज्यग्रहणमुत्तरार्थम् । इतरौ तु तुश्चन्दसीति भवतः ॥

टेः ॥ १५५ ॥

भस्य टेलोपो भवति इष्टेमेयस्सु परतः । पटु । पटिष्ठः । पटि-
मा । पंटीयान् । लघु । लघिष्ठः । लघिमा । लघीयान् ॥ णाविष्ठवत्प्रा-
तिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । पुंवद्वाव-
रभावटिलोपयणादिपरार्थम् । पुंवद्वावः । एनीमाचष्टे, एतयति । श्येत्-
यति । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति इष्टे पुंवद्वाव उक्तः । रभावः । पृथु-
माचष्टे, प्रथयति । म्रदयति । टिलोपः । पटुमाचष्टे पटयति । लघयति ।
यणादिपरम् । स्थूलमाचष्टे, स्थवयति * । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति ।
णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्वावरभावटिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुक्कन-
र्थमिति । स्त्रियणमाचष्टे, स्त्रजयति । वसुमन्तमाचष्टे, वसयति । युवान-
माचष्टे, यवयति । कनयति । एतदुभयमप्युदाहरणमात्रं न परिगणनम् ।
प्रादयोपि हीयन्ते । प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलदूरयुवङ्गस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ङ्गस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टे-

* दवयतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

मेयस्सु परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल । स्थिष्ठः । स्थीयान् ।
दुर । दविष्ठः । दवीयान् । युवन् । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व । ह्रसि-
ष्ठः । ह्रसीयान् । ह्रसिमा । त्विप्र । त्वेपिष्ठः । त्वेपीयान् । त्वेपिमा ।
ह्रस्वत्विप्रतुद्रशब्दाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । बुद्र । त्वोदिष्ठः । त्वोदीयान् ।
त्वोदिमा । परग्रहणं किम् । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् ।
इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत् । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां

प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षिचवृद्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध तृप्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां
प्र स्थ स्फ वर् बंहि गर् वर्षि चप् द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा
भवन्ति इष्टमेयस्सु परतः । प्रिय । प्रेष्ठः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर । स्थेष्ठः ।
स्थेयान् । स्थेमा । स्फिर । स्फेष्ठः । स्फेयान् । उरु । वरिष्ठः । वरिमा ।
वरीयान् । बहुल । बंहिष्ठः । बंहीयान् । बंहिमा । गुरु । गरिष्ठः ।
गरीयान् । गरिमा । वृद्ध । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । तृप्र । त्रपिष्ठः । त्रपी-
यान् । दीर्घ । द्राघिष्ठः । द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक । वृन्दिष्ठः ।
वृन्दीयान् । प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । तेनान्येषामिम-
निञ् न भवतीति नाद्युह्यते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोरुत्तराणिमिष्टमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्यय-
मादेशो भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृथ्वादिषु पठ्यते । बहोरिति
पुनर्ग्रहणं स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः
स्यात् ॥

बृहस्पतिश्च यिद् च ॥ १५९ ॥

बहोरुत्तरस्य बृहस्पतिश्च यिद्वागमो भवति बहोरुत्तर भूरादेशो भवति ।
भूयिष्ठः । लोपापवादो यिद्वागमः तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य
यिटा व्यवहितत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अङ्गकार इति दीर्घ-
त्वेन ज्यायानिति सिध्यति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टमेयस्सु परतः ।
प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । प्रथिमा । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् । म्रदिमा । ऋत
इति किम् । पठिष्ठः । पठिमा । पठीयान् । हलादेरिति किम् । अजिष्ठः ।
अजिमा । अजीयान् । लघोरिति किम् । ऋणिष्ठः । ऋणीयान् । ऋणिमा ।
परिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥

एयुं मृदुं भृशं चैव ऋशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति । ऋतमाचष्टे ऋतयति । मातरमाचष्टे, मात-
यति । भ्रातयति ॥

विभाषर्जोऽश्नुन्दसि ॥ १६२ ॥

ऋनु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति षष्ठेमेयस्सु
परतश्छन्दसि विषये । रजिष्ठमेति पन्थानम् । त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकान् यद्वसन्नकं तद्विष्टमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति । सुविचि-
त्येतस्य विचिन्तस्य सजिष्ठः । सजीयान् । सजयति । सुवदित्येतस्य मत्व-
न्तस्य सुचिष्ठः । सुचीयान् । सुचयति । एकान्निति किम् । वसुमद्विष्के-
तस्य वसिष्ठः ॥ प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ अके प्रत्यये
परतो राजन्य मनुष्य युवचित्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो,
राजन्यकम् । मनुष्याणां समूहो, मनुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्वितेनासी-

ति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । यूनेः भावः, योऽनुनिका । मनोज्ञा-
दित्वाद् युञ् । सन् नस्तद्वित्तवति टिलोपो न भवति ॥

इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इक्षन्तमनपत्यार्थेण परतः प्रकृत्या भवति । सांकुटिनम् । सारा-
विणम् । सामार्जिनम् । अभिविधौ भावइनण् अण्णिनो इत्यण् * ।
स्रग्विण इदं, साग्विणम् । अणीति किम् । दण्डिनां समूहो, दाण्डम् ।
अनुदात्ताद्वेराजित्युपस्थितः । अनपत्यइति किम् । मेधाविनो उपत्यं, मेधावः ॥

गाथिविदथिकेशिगणपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणिं प्रकृत्या
भवन्ति । गाथिनो उपत्यं, गाथिनः । वैदथिनः । केशिनः । गणिनः ।
पाणिनः । अपत्यार्थोऽयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनो उपत्यं, शाङ्खिनः ।
माद्विणः । वाज्जिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अचन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामानः । वैमनः ।
सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्वित्ते ऽभावकर्मणोरर्थेयोरन् प्रकृत्या भवति ।
सामसु साधुः, सामन्यः । ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो
भावः, कर्म वा, राज्यम् । राज्ञिति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोऽयं
यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानी खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् आध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हित,

* अभिविधिविद्यारम्भ इत्यण् इत्यन्तः पाठो बहुवृत्तिः ।

आत्मनीनः । अध्वानमलङ्कामी, अध्वनीनः । अरति किम् । प्रत्यात्मम् ।
प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावे ऽनश्चेति समासान्तष्टप्रत्ययः ।
प्राध्वमित्युपसर्गादध्वन इति अष्टप्रत्ययः ॥

न मूर्ध्वा ऽपत्ये ऽवर्मेणः ॥ १७० ॥

मूर्ध्वा ऽन् अवर्मेणोणि परतो ऽपत्येर्ध्वं न प्रकृत्या भवति । सुषा-
म्नो ऽपत्यं, सौषामः । चान्द्रसामः । मूर्ध्व इति किम् । सौत्वनः । अप-
त्यइति किम् । वर्मेणा परिवृत्तो रथः, चार्मेणः । अवर्मेण इति किम् ।
चक्रवर्मेणो ऽपत्यं, चाक्रवर्मेणः ॥ मूर्ध्ववृत्तिवेषे वा हितनाम्न इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितनाम्नोपत्यं, हैतनामः । हैतनामनः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥

योऽविभागोऽत्र क्रियते । ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेणि सामर्थ्या-
दपत्यादन्यत्राणि टिलोपायं निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् ।
ब्राह्मं हविः । ततो जातौ । अपत्यइत्येव । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टि-
लोपो न भवति । ब्रह्मणोपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्यइत्येव । ब्राह्मी औषधिः ॥

कार्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कार्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः, कार्मः ।
शीलं कृत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । यद्वेषं, किमर्थमिदं, नस्तद्वृत्तइत्येव
टिलोपः सिद्धः । सत्यमेतत् । ज्ञापकार्थं तु । एतज् ज्ञापयति ताच्छी-
लिके णे ऽणकृतानि भवन्तीति । तेन चोरी तापसीति णान्तादपीकारः
सिद्धो भवति । ताच्छील्यइति किम् । कर्मेण इदं, कार्मेणम् ॥

औत्तमनपत्ये ॥ १७३ ॥

औत्तमित्यनपत्येणि टिलोपो निपात्यते । औत्तं अदम् । अनपत्य-
इति किम् । उष्णो ऽपत्य, मैत्तः । अपूर्वहन्धृतराज्ञामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिकजैह्याग्निनेयवासिनाय-
निधौणइत्यधैवत्यसारवैष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्याग्निनेय वासिनायनि
 भौणहृत्य धैवत्य सारव ऐत्वाक मैत्रेय हिरण्य इत्येतानि निपात्यन्ते ।
 दण्डिन् हस्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्यन्ते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावा
 निपात्यते । केषां चित्सु हस्तिचित्ति नडादिषु न पठ्यते । तेषामत एव निपात-
 नात् फगपि भवति । दण्डिनोपत्यं, दाण्डिनायनः । हस्तिनेभ्यस्त्वं, हास्ति-
 नायनः । आथर्वचित्ति वसन्तादिषु पठ्यते । आथर्वणा प्रोक्तो यन्यापि उप-
 चाराद् आथर्वचित्युच्यते । तमधीते यः स, आथर्वणिकः । इके प्रकृतिभावा
 निपात्यते । जिह्याशिनिति शुभादिषु पठ्यते । तस्य एवे परतः प्रकृति-
 भावा निपात्यते । जिह्याशिनेो ऽपत्यं, जैह्याग्निनेयः । वासिनेो ऽपत्यम्,
 उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिज् । तत्र प्रकृतिभावा निपात्यते । वासि-
 नायनिः । भूणहन् धीवन् इत्येतयोः घ्यञि तपरस्तकारादेशो निपात्यते ।
 भूणघ्नो भावः, भौणहृत्यम् । धीव्नो भावो, धैवत्यम् । हनस्तोचिणल्लेभ्ररिति
 यत्तत्त्वं तद्वातुप्रत्ययएवेति भौणघ्नो वार्चघ्न इत्यत्र न भवत्यन्ते । भौण-
 हृत्ये तत्त्वं निपात्यते । सारव इति सरयू इत्येतस्य अणि परतो ऽयुशब्द-
 लोपो निपात्यते । सरय्वां भवं, सारवमुदकम् । ऐत्वाक इति स्वरसर्व-
 नात्वा एकश्रुत्या पठ्यते । ततोयमाद्युदात्तोन्तोदात्तश्च निपात्यते ।
 इत्वाकोरपत्यं, जनपदशब्दात्तन्त्रियादजित्यञ् । तत्र उकारलोपो निपात्यते ।
 ऐत्वाकः । इत्वाकृषु जनपदेषु भवः कोपधादणित्यण् । ऐत्वाकः ।
 मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृह्यादिषु पठ्यते, ततो ठञि कृते यादेरियादेशा-
 धैवादेशो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यं, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्र-
 युशब्दो बिदादिष्वेव न पठ्यते तत्राञि कृते यादेरिति दयादेशेनैव
 सिद्धमेवं च लेभ्यार्थं निपातनं कर्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु
 लुगर्थः पाठो न कर्तव्यो भवति, मित्रयव इत्यञ् इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात् ।
 नैतदस्ति । मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रवरणादुभं बाधित्वा मैत्रयकः
 संघ इत्यत्र संघाङ्गलक्षणेष्वप्यञिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्यमयमिति
 हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारः, हिरण्यमयः ॥

अस्त्यवास्त्यनास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥

अस्त्य वास्त्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते
छन्दसि विषये । अस्तु वास्तु इत्येतयोरेति यणादेशो निपात्यते । अतौ भवम्,
अस्त्यम् । वास्तौ भवम्, वास्त्यम् । वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते
वस्तुनि भवो, वास्त्वः । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते ।
माध्वीर्नः सन्त्वोऽधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो
निपात्यते । हिरण्ययम् ॥

इत्युपाध्यायश्रीधामनकृतायां काशिकायां षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ समाप्तश्चायं षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोस्तत्पठविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोरेहणं,
तयोः स्थाने यथासङ्गमन अक इत्येतावादेशो भवतः । योरनः ।
वोरकः । नन्द्यादिभ्यो ल्युः । नन्दनः । रमणः । सायमादिभ्यस्त्युलौ
तुट् । सायंतनः । विरंतनः । एवुल्लुचौ । कारकः । हारकः । वासुदेवार्जु-
नाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अनुनासिकयणोरिति किम् ।
ऊर्णाया युस् । ऊर्णायुः । भुजिमृद्भ्यां युत्युको । भुज्युर्मृत्युरिति । एव-
मादीनां हि यणोऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-
नीयाः । युवोरिति निर्देशाद् वृन्दैकवद्भावपक्षे ऽनित्यमागमशासभमिति
नुम् न क्रियते । नपुंसकलिङ्गता वा लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति
न भवति । इतरेतरयोगपक्षे तु छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यशु प्रसज्यते ।

अथ सेद्वैकवद्भावः कथं पुंस्त्ववेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमपित्यता ।

अशिष्यत्वाद्वि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फटस्च्छर्घा प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय ईन् ईय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ट ख क
घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः
फक् । नाडायनः । चारायणः । ठस्य एपादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ठक् ।
सौपर्ण्यः । वैनतेयः । खस्य ईनादेशो भवति । कुलात्खः । आठ्यकुलीनः ।
श्रात्रियकुलीनः । क्स्य ईपादेशो भवति । वृद्धाच्छः । गर्गीयः । वारसीयः ।
घ इत्येतस्येयादेशो भवति । तत्राद्घः । तत्रियः । प्रत्ययग्रहणं किम् ।
फक्कति । ठैकते । खनति । क्खनति । घूर्णते । आदियग्रहणं ईकम् ।
ऊरुदघ्नम् । जानुदघ्नम् । एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकालेष्व भवन्ति ।
कृतेष्वेतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च घञ्चौ चेति घञश्चिक्त्वर-
णमर्थवद्भवति । शङ्खः । षण्ठः * , इत्येवमादीनां हि उणादयो बहु-
लमिति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति । अतेरीयङिति वा वचनं ज्ञापकं
धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य † । एजेः खश् पदसञ्जविशस्युशो, घाञ-
त्येवमादिषु तु इत्संज्ञया भवितव्यम् । तद्विधेषु हि खकारघकारयोरादे-
शवचनमवकाशवदितोत्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते । आयनीनोत्संज्ञास्येत्सं-
ज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यं नित्कार्ये हि संभवति ॥

भोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदियग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य भस्य
अन्त इत्ययमादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । अद्य श्वो
विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते । जूविशिभ्यां भव् । जरन्तो, वेशन्तः ।
प्रत्ययस्येत्येव । उज्जिता । उज्जितुम् । उज्जितव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशो
कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च भवश्चिक्त्वरणमर्थवद्भवति ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य भकारस्य आदित्ययमादेशो भवति । ददति ।

* शमेः खः षणो ठः शङ्खः वयठः, इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

† धातुविहितप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति कुत्र चित्पाठः ।

दधत् । दधति । दधत् । जजति । जजत् । जायति । जायत् । अन्ता-
देशापवादोयं सुसादेशेन तु बाध्यते । अददुः । अदधुः * । अजाप्यादेशे
कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

• आत्मनेपदेषु यो भकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमा-
देशो भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् ।
अलुनत । आत्मनेपदेष्विति किम् । चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् ।
व्यवन्ते । पूवन्ते । नित्यत्वादत्र विकरणे कृते भोन्तादेशेन भवितव्यमि-
त्यदादेशो न भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन भकारविशेषणं किम् । इह
मा भूत् । अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्ते ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

• शीङोङ्गादुत्तरस्य ऋदेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेर-
ताम् । अशेरत । रुडयं परादिः क्रियते । स यदि भकारस्यैव स्याददा-
देशो न स्यादित्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते । सानुबन्धग्रहणमयङ्लु-
गर्थम् । तेनेह न भवति । व्यतिशेष्यते ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य ऋदेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । संवि-
दते । संविदते । संविदताम् । संविदताम् । समविदत । समविदत ।
वेत्तिरिति लुग्विकरणस्येवं ग्रहणम् । इह मा भूत् । विन्दते । विन्दते ।
विन्दते इति ॥

बहुलं कन्दसि ॥ ८ ॥

• कन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति । दंवा अदुह । गन्धर्वा
अप्सरसो अदुह । दुर्हेर्लङि भकारस्यादादेशे कृते बह् । लोपस्त आत्मनेप-
देष्विति सकारलोपः । न च भवति । अदुहत् । बहुलवचनाद्वन्यत्रापि

• अजसुरजागरित्वाधिकं पुस्तकान्तरे ।

भवति । अदृशमस्य केतवः । अदृशोऽङ्गि गुण इत्येतदपि बहुलवचना-
देवाच्च न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ८ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृत्तेः ।
प्लुतेः । अतिजरसैः । जरामतिक्लान्तेरिति विग्रह्य समासे ह्रस्वे ह्रस्वत्वे-च
भिस ऐसादेशो भवति । एकदेशविकृतमनन्यवद्व्यतीति जरशब्दस्य जर-
सादेशः । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयम-
नित्या कष्टाय क्रमणइति निर्देशात् । अत इति किम् । अग्निभिः ।
वायुभिः । तपरकरणं किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क् भविष्यति ।

कृतेष्येत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो जसः शीति यावत् ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ १० ॥

कृन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनन्तापि
भवति नद्वैरिति । अतो न भवति । देवेभिः सर्वेभिः पोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरेककारयोर्भिस ऐस् भवति । एभिः । अ-
मीभिः । अकोरिति किम् । इमकेः । अमुकेः । अकोरित्येतदेव प्रतिषे-
धवचनं ज्ञापकं तन्मध्यपतितस्तद्व्यहण्येन एह्यतइति । इदमदसोः कादि-
ति मोक्तं, विपरीतोऽपि नियमः संभाव्यते इदमदसोरेव कादिति । ततश्चैह
न स्यात् । सर्वेकेः । विश्वकेः । इह च स्यादेव । एभिः । अमीभिः ।
प्रतिषेधकरणं विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थम् * ॥

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरेषां टाङ्सिङ्साम् इन आत् स्य इत्येते आदे-

* ततश्चेहेत्यारभ्य निवृत्त्यर्थमित्यन्तः पाठः क्व चित्युक्तको नास्ति ।

शा भवन्ति यथासंख्यम् । टा इत्येतस्येनादेशो भवति । वृत्तेषु । वृत्तेषु ।
 ङसीत्येतस्य आत् । वृत्तात् । वृत्तात् । ङसीत्येतस्य स्यादेशो भवति ।
 वृत्तस्य । वृत्तस्य । अत इति किम् । सख्या । पत्या । अतिजरसिन अति-
 जरसादिति के विदिच्छन्ति । यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यतइति ल-
 ख्यते ॥

डेर्यः ॥ १३ ॥

डेरिति चतुर्थ्यैकवचनस्य यद्वयम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य डे इत्ये-
 तस्य य, इत्ययमादेशो भवति । वृत्ताय । वृत्ताय । अत इत्येव । सख्ये । पत्ये ।
 संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन
 दीर्घा भवति ॥

सर्वनामः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम् उत्तरस्य डेः स्मै इत्ययमादेशो भवति ।
 सर्वस्मै । विश्वस्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येव । भवते । अ-
 थोत्रास्मै इत्यन्वादेशे ऽशादेशे एकादेशः प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेका-
 देशात्पूर्वं स्मैभावः क्लिपते पश्चादेकादेश इति ॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिन् ॥ १५ ॥

ङसि ङि इत्येतयोरकारान्तात्सर्वनाम् उत्तरयोः स्मात् स्मिन्
 इत्येतावादेशौ भवतः । ङसीत्येतस्य स्मात् । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् ।
 यस्मात् । तस्मात् । कस्मात् । ङीत्येतस्य स्मिन् । सर्वस्मिन् । विश्व-
 स्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् । अन्यस्मिन् । अत इत्येव । भवतः । भवति ।
 सर्वनाम् इत्येव । वृत्तात् । वृत्ते ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम् उत्तरयोर्ङसिङ्योः स्मात् स्मिन् इत्ये-
 तावादेशौ वा भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । परस्मा-
 त् । परात् । परस्मिन् । परे । अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अ-

धरे । दक्षिणस्मात् । दक्षिणात् । दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे । उत्तरस्मात् ।
उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे । अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् ।
अपरे । अधरस्मात् । अधरात् । अधरस्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् ।
स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् । अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवम्य
इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम् उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे ।
विश्वे । ये । के । ते । दीर्घाच्चारणमुत्तरार्थम् । ऋपुणी । जतुनी ॥

औड आपः ॥ १८ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौडः शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे निष्ठतः ।
खट्वे पश्य । बहुराजे । कारीषगन्धे । डकारः सामान्यग्रहणार्थः । औटोपि
ग्रहणं यथा स्यात् ।

औकारोऽयं शीविधौ डिद्रुहीतो
डिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।
सामान्यार्थस्तस्य चासंज्ञनेस्मि-
न्डित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥
डित्वे विद्वद्गुणनिर्देशमात्रं
घर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यालदादौ ।
घर्णेऽत्रायं तेन डित्वेऽप्यदोषो
निर्देशायं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औडः शी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे
तिष्ठतः । कुण्डे पश्य । यस्येति लोपः प्राप्तः ॥ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
इति न भवति । दधिनी । मधुनी । ऋपुणी । जतुनी ॥

जशसाः शिः ॥ २० ॥

नपुंसकादङ्गदुत्तरयोर्जशशसोः शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । जूपणि । जतूनि । जसा सहचरितस्य शसो यहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति । वनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोष्ठशब्दो यद्भ्यते । तस्मादुत्तरयोर्जशशसोरो-
शित्ययमादेशो भवति । अष्टो तिष्ठन्ति । अष्टो पश्य । कृताकारस्य यहणं
किम् । अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव कृतात्वस्य यहणं ज्ञापकम-
ष्टन आ विभक्तावित्यात्वविकल्पस्य । षड्यो लुगित्यस्यायमपवादे ना-
प्राप्ते तांस्मिन्निदमारभ्यते । यस्तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तस्मि-
न्प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न बाध्यते । अष्टपुष्पः । अष्टभार्यः इति ।
तदन्त्ययहणमन्त्रेण्यते । परमाष्टो । उत्तमाष्टो । प्रियाष्टान इत्यत्रात्व-
स्याभावादौश्वं न भवति ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जशशसोर्लुग्भवति । षट् तिष्ठन्ति । षट्
पश्य । पञ्च । सप्त । नव । दश । षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति ।
परमषट् । उत्तमषट् । यत्र तूपसर्जनं षट् ततो न भवति । प्रियषष्पः, प्रि-
यपञ्चान इति ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुग्भवति । दधि तिष्ठति । दधि
पश्य । मधु तिष्ठति । मधु पश्य । जपु । जतु । तद्वास्मणकुलमित्यत्र
लुका त्यदादात्वं बाध्यते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यत्वाद्वा । लुको हि नि-
मित्तमतीमिति लक्षणान्तरेण विहन्यते न पुनस्त्यदादात्वेनैव, यस्य च
लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं भवति ॥

अतो ऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्तात्तूपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । कुण्डं

तिष्ठति । कुण्डं पश्य । वनम् । पीठम् । मकारः कस्माच्च क्रियते । दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्ङ् इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्ङ् इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डित्करणं किम् । कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घा मा भूत् । इह तु कतरत्पश्येति स्यानिषद्वादादिमि पूर्वत्वेनापि सिद्ध्यति । एवं तर्हि तत्परादेश एव कस्माच्च विधीयते, हे कतरदिति संशुद्धेर्लोपो मा भूत् ।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते इतरादिषु ।

अद्ङित्स्वाहुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्ङादेशो न भवति । इतरमितरमण्डमजायत । वाचंघ्नमितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् । इतरत्कुडम् । अतोमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति घक्तव्यं नेतराच्छन्दसीति घचनं योगविभागार्थम् ॥ एकतेराद्भि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते ॥ एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्येति ॥

युष्मदस्मद्भाङ्ङाङ्ङो ङ्ङो ङ्ङ् ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङ्ङो ङ्ङित्ययमादेशो भवति । तत्र स्वम् । मम स्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यदेशव्यपदेशप्रकृत्यर्थमादेरेव स्यात् ततश्च योच्येत्यतश्च स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः । ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मय्यं दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान्कुलानि * ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अस्मभ्यं दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने भक्त्ये दित्येत्वं प्राप्नोति । तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधिधिर्निष्ठितस्येति न भवति । केचित्पुनरभ्यमादेशमेत्वनिवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपष्टिलोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चादेव भवति ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति । युष्मद्गच्छन्ति । अस्मद्गच्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । त्वद्गच्छन्ति । मद्गच्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुद्धं गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुद्धो गृह्यते । नह्यदेशविधानकाले सुद्विद्यते । तस्यैव तु भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम् । आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मद्वारत्तारान्तत्वात्सुट प्राप्नोति । स स्यान्नित्यन्तर्भूतत्वाच्चिवर्तते । दीर्घाच्चारणं सवर्णोदीर्घार्थम् । अकमि तु सति वृत्त्यकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णोदी-

* तस्माच्छसो नः पुंसीति सिद्धे स्त्रीनपुंसकायै वचनम् । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदौ । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

घत्वं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति । अकारंकरणमेत्व-
निवृत्त्यर्थमिति । अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । त-
स्यौ । जलौ । मसौ । अत्रौत्वमेकादेशः स्यानिवद्वावो द्विवचनमित्य-
नेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वादौत्वं द्विवचनादपि
परत्वादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तातडादेशो भवत्यन्यतरस्याम् ।
जीवताद्वान् । जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । डित्करणं
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वादेशस्तातङ्गुवति । डित्त्वाच्चास्य स्यानिव-
द्वावाव्यत्यिष्वं प्राप्नोति तद्विवर्त्तते, डित्त्व पित्त भवति । तेन ब्रुव ईडिति
ब्रूताद्ववानितीण न भवति । आशिषीति किम् । यामं गच्छतु भवान् ।
गच्छ त्वम् ।

तातडि डित्वं संक्रमकृत्स्यादन्यविधिश्वेतत्त्व तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥

तातडो डित्वसामर्थ्याच्चायमन्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वदनडादीनां तेन तेऽन्यविकारजाः ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥

विद ज्ञानइत्येतस्माद्वृत्तांतरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति । विद्वान् ।
विद्वसौ । विद्वंसः । स्यानिवद्वावादुगित्कार्ये सिद्धे वसेरुकारकरणं
वसेः संप्रसारणमित्यत्र कसेरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकय-
हणे न द्वानुबन्धकस्येत्यतदपि न भवति । तथा सत्युकारकरणमनर्थकं
स्यात् । अन्यतरस्याग्रहणं के चिदनुवर्त्तयन्ति । विदन् । विदन्तौ ।
विदन्तः ॥

समासे ऽनङ्पूर्वे क्तो ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासे ऽनङ्पूर्वं त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति । प्रहृत्य । प्रहृत्य । पार्श्वतःकृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समास इति किम् । कृत्वा । कृत्वा । अनङ्पूर्व इति किम् । अकृत्वा । अकृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अनङ्गिति हि नञ् । ऽन्यदनञ् नञ्सदृशमव्ययं परिहृयते । तेन नञ् अव्ययं चानञ् न भवति । स्थात्वाकालकादिषु मयूरव्यंसकादिषु निपातनाल्यवादेशो न भवति । अथ वा समास इति निर्द्धारणे सप्तमी । तेन त्वान्तः समास एव परिहृयते । स च येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु कृद्गुहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । तथा चानङ्पूर्वं इत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नङ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् गतिर्न च कारकमिति । प्रधाय प्रस्थायेत्यादिषु हि प्रभृतीनन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गे ल्यब्बाधतएवेति ज्ञापितम् ॥

क्वापि कृन्दसि ॥ ३८ ॥

समासे ऽनङ्पूर्वं त्वा इत्येतस्य त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिशब्दाल्यबपि भवति कृन्दसि विषये । कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्थयित्वा । ल्यबपि भवति । उद्धृत्य जुहोति । वा कृन्दसीति नाक्तं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेनासमासे ल्यबभवति । अर्थं तान् देवान् गतः । कृन्दोधिकार आज्ञासेरसुगिति यावत् * ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाझायाजालः ॥ ३९ ॥

कृन्दसि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्णे आ आत् शे या डा झ याच् आल् इत्येते आदेशा भवन्ति । सु । अनृतरा अजघः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङ्गां तिङ्गो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चबालं ये अश्वयूपाय तस्यति । तस्यन्तीति प्राप्ते । लुक् । आर्द्रं चर्मन् । जोहिते चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते । हविर्ह्वाने † यत्सु-

* वा कृन्दसीत्याख्य यावदित्यन्तः पाठः कुत्र चित्पुस्तके स्ति ।

† हविर्धानायेति पाठान्तरम् ।

नृन्ति तस्मामिधेनीरन्वाहं । यस्मिन्नुन्वन्ति तस्मिन्सामिधेनीरिति प्राप्ते ।
 पूर्वसबन्धः । 'धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते ।
 आ । उभा यन्तारौ । उभौ यन्तारौ इति प्राप्ते । आत् । न तादृक्प्राप्ते
 निन्दामि । न तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते । शे । न युष्मे वाजबन्धवः ।
 अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूयादेशे, वयादेशश्च
 क्कान्दसत्वाच्च भवति । या । उरया । धृष्ण्या । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते ।
 हा । नाभा पृथिव्याम् । नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । ह्या । अनुष्टुप्ता व्या-
 वयतात् । अनुष्टुभेति प्राप्ते । याच् । साधुया । साध्विति सौर्लुकि
 प्राप्ते । आल् । वसन्ता यजेत । वसन्तइति प्राप्ते ॥ इयाडियाजौकाराणा-
 मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ इया । उर्विया परिधानम् । दार्विया । उरुणा दारु-
 णेति प्राप्ते । डियाच् । सुतेत्रिया । सुगात्रिया । सुतेत्रिणा सुगात्रियेति
 प्राप्ते । ईकारः । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । सरसि शयानमिति प्राप्ते ॥
 आड्याजयारामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आड् । प्रबाहवा । प्रबाहुनेति प्राप्ते ।
 अयाच् । स्वप्नया सच सेवनम् । स्वप्नेनेति प्राप्ते । अयार् । सिन्धुमिव
 नावया । नावेति प्राप्ते * ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मित्रादेशो गृह्यते । तस्य क्कान्दसि विषये मशादेशो
 भवति । वधीं वृत्रम् । क्रमो वृत्रस्य शाखाम् । लुङि बहुलं क्कान्दस्य-
 माह्योगेपीत्यङागमाभावः । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हि
 मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य क्कान्दसि विषये लोपो भवति । देवा
 अदुह । गन्धर्वाप्सरसा अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दुहामश्विभ्यां पयो

* अयारिति रेफ उपोत्तमं रितीत्युपोत्तमस्योदात्तार्थः । अधिकोऽयं पाठ एव
 स्मिन् पुस्तके ।

† अथधिवमक्रममिति प्राप्ते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अध्वन्येयम् । दुग्धमिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेतइति प्राप्ते । अपीत्य-
धिकाराव भवति । तत्र आत्मानमनृतं कुरुते । आत्मनेपदेध्विति किम् ।
वत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलम् ॥

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

कुन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेवोष्माणं
वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन्यरतो मकारलोपो निपात्यते
वकारस्य च यकारश्चकुन्दसि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्वमेन-
मिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

‘त’शब्दस्य लोणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो
भवति । गात्रंगात्रमस्या नूनं ऋणुतात् । ऋणुतेति प्राप्ते । ऊवध्ये गोहं
पार्थिवं खनतात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारत्तः संसृजतात् । संसृजतेति
प्राप्ते । सूर्यं चतुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । कुन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन
इत्येते आदेशा भवन्ति । तप् । शृणोत यावाणः । शृणुतेति प्राप्ते ।
सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप् । संवरत्रा दधातन । धत्तेति प्राप्ते ।
तन । जुजुष्टन । जुषतेति प्राप्ते । क्कान्दसंत्वात् श्लुः । थन । यदिष्टन ।
यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करणमडिस्वार्थम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

कुन्दसि विषये मसित्वयर्थं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सका-
रान्तस्य इकारागमो भवति स च तस्यान्तो भवति, तदुद्घोनेन श्लेषतद-

त्यर्थः । पुनस्त्वां दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । श्लभं भञ्जयामसि । भञ्जयाम इति प्राप्ते । त्वयि रात्रिं वासयामसि । वासयाम इति प्राप्ते ॥

क्तो यक् ॥ ४७ ॥

त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति कृन्दसि विषये । दत्वाय सञ्ज्ञिता धियः । दत्वेति प्राप्ते । त्वापि कृन्दसीत्यस्यानन्तरमिदं कस्मान्नोच्यते । समासइति तत्रानुवर्तते ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्ययं शब्दो निपात्यते कृन्दसि विषये । यज्ञेः त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशोऽन्त्यस्य निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत्वीनमित्यपीष्यते ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धम् ॥

स्नात्वाद्यश्च ॥ ४९ ॥

स्नात्वी इत्येवमादयः शब्दो निपात्यन्ते कृन्दसि विषये । स्नात्वी मलादिव । स्नात्वेति प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीत्वेति प्राप्ते । उकारार्थोऽयमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति कृन्दसि विषये । ब्राह्मणासः पितरः सोम्यामः । ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वासेऽङ्गपरस इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः प्राप्तः । सकृदुतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न भवति ॥

अश्वत्तीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्वचि ॥ ५१ ॥

कृन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्वत्तीरवृषलवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्वचि परतो ऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति वडवा । तीरस्यति माणवकः । वृषस्यति गौः । लवणस्यत्युट् । आत्मप्रीताविति किम् । अश्वीयति । तीरीयति । वृषीयति । लवणीयति ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरलवणयोर्लालसाया-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तृष्णातिरेको लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न
भवति । अपर आह ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुवक्तव्यः ॥ * ॥
दध्यस्यति, मध्यस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् । अपर आह ॥ सुवक्तव्यः ॥ * ॥
दधिस्यति, मधुस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते । अत्रर्णात्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति ।
सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वासाम् । यासाम् । तासा-
म् । आदित्येव । भवताम् । आमीति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न डेराम्
नद्यामीभ्य इति, तस्य हि परत्वादाड्याट्स्याटो भवन्ति । यश्च घादाम्,
आमश्च लिटि न तौ सर्वनाम्नः स्तः । सानुबन्धकाविति वा न गृह्येते ।
आमीरेति सप्रमीनिद्वंश उत्तरार्थः । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिद्वंश-
त्तस्यादित्युत्तरस्येति षष्ठीप्रकृतिर्भविष्यति ॥

चेस्त्वयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥
त्रीणामित्यपि कृन्दसीष्यते ॥ त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्ताच्चदन्तादाबन्ताच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वा-
न्ताक्तावत् । वृक्षाणाम् । प्लवाणाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । *
नदन्तात् । कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गेरवीणाम् ।
लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । धीरबन्धूनाम् । आबन्तात् । खट्वानाम् ।
मालानाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्ध्यानाम् ॥

षट्चतुर्थ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । षण्णाम् ।

• त्र्यंणामित्यपि बहुषु पुस्तकेष्वस्ति ।

पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्तायाः
संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता । षड्भ्यो लुगिति लुग् मा भूत् । बहुव-
चननिर्देशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति । परमपण्याम् । परमपञ्चा-
नाम् । परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया
न भवति । प्रियपण्याम् । प्रियपञ्चाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योऽश्वत्थसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोऽश्वत्थसि त्रिषये ग्रामो नुडागमो भवति ।
श्रीणामुद्गारो धरुणो रयीणाम् । अयत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य
वार्ताति विकल्पेन नदीसंज्ञा तत्र नित्यार्थे वचनम् । सूतग्रामणीनामिति
यदा सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम् ।
यदा तु सूतश्च ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च
सूतग्रामणि चेति सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादृक्यादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति ।
विद्वाहि त्वा सत्यति शूरगोनाम् । पादान्तइति किम् । गवां गोत्रमुद-
सृजो यदङ्गिरः । सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्प्यन्तइति पादान्तेऽपि क
चिन्न भवति । हन्तारं शत्रूणां क्रुधि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातुर्नुमागमो भवति । कुडि । कुण्डिता । कुण्डितुम् ।
कुण्डितुम्यम् । हुडि । हुण्डिता । हुण्डितुम् । हुण्डितुम्यम् । कुण्डा ।
हुण्डा । इदित इति किम् । पचति । पठति । अयं धातूपदेशावस्थाया-
मेव नुमागमो भवति, कुण्डा हुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययो यथा
स्यात् । तथाहि धिन्विक्कणञ्चोर चेति प्रत्ययविधावेव नुमनुष्क्तयोर्ग्रह-
णम् । धातुग्रहणं चेह क्रियते धातूपदेशकालस्य नुमागमो यथा स्यादि-
त्येवमर्थम् । तासिसिचोदिदित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक
इकारः पठ्यते । अमंस्तेत्येवमादौ हि हनः सिजिति किञ्चविधानसामर्थ्या-

चकारलोपो न भवति । मन्तेत्यत्राप्यसिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्ध-
त्वाचलोपो न भवति इह कस्माच्च भवति । भेत्ता ह्येतेति । इरितां
समुदायस्येत्संज्ञेतीदित्त्वं नास्ति । अथयवशो पीत्संज्ञायां सत्यां गोः पादा-
न्तइतोन्तयहणमनुवर्त्तयितव्यम् । तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५८ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुञ्च । मुञ्चति ।
लुप् । लुप्ति । विद्रु । विन्दति । लिपि । लिप्ति । सिच् । सिञ्चति ।
कृत् । कृन्ति । खिद । खिन्दति । पिश । पिंशति । शे इति किम् ।
मोक्ता । मोक्तुम् । मोक्तव्यम् । मुचादीनामिति किम् । तुदति । नुदति ॥
शे तृम्फादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ के पुनस्तृम्फादयः । तृफ तृम्फ
तृप्तौ । दृफ दृम्फ उल्लिखे । गुफ गुम्फ ग्रन्थे । उभ उम्भ पूरणे । शुभ
शुम्भ शोभार्थे, इत्यत्र ये सानुषङ्गास्तृम्फादयः स्तेषामनिदितां हल उपधायाः
क्रितीत्यनुनासिकलोपे कृते सुविधीयते । स च विधानसामर्थ्याच्च लुप्यते ।
तृम्फति । दृम्फति । गुम्फति । उम्भति । शुम्भति । ये तु निरनुषङ्गा-
स्तेषां तृफति दृफति गुफति उभति शुभतीत्येवं भवति ॥

मस्जिनशोर्भलि ॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्भलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति ।
मङ्गा । मङ्गुम् । मङ्गुयम् । नंटा । नंटुम् । नंटव्यम् । भलीति किम् ।
मज्जनम् । नशिता ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम् ॥
मग्नः । मग्नवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरङ्गादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति ।
रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धो वर्त्तते । जम्भयति । जम्भकः । साधुजम्भी ।
जम्भजम्भम् । जम्भो वर्त्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा बाध्यते नित्यत्वात् ।
ग्रहीति किम् । रट्वा । जभ्यम् ॥

नेर्गलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् ।
रधितव्यम् । इटीति किम् । रन्धनम् । रन्धकः । अलिटीति किम् ।
ररन्धिव । ररन्धुम् । नुमि कृते संयोगान्तत्वाद्संयोगान्लिट्कृदिति किञ्च
नास्तीति नलोपो न भवति । अथ कसौ कथं भवितव्यं, रधिवानिति ।
कथमेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते ततो नुमागमस्तस्योप-
शिक्रिकित्वाश्रयो लोपः । अथ इटि लिटीत्येवं नियमः कस्माच्च क्रियते
लिट्येवेति नान्यत्रेति । विपरीतमप्यवधारणं संभाव्यते इत्येव लिटि ना-
न्यत्रेति । तथा हि सति ररन्धेत्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

रभेरशब्लितोः ॥ ६३ ॥

रभेरङ्गप्य शब्लिङ्वर्जिते ऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति ।
आरम्भयति । आरम्भकः । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्त्त-
ते । अशब्लितोरिति किम् । आरभते । आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्लिङ्वर्जिते नुमागमो भवति । लम्भयति ।
लम्भकः । साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशब्लितोरित्येव ।
लभते । लभे । अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

आङ् उत्तरप्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति ।
आलम्भ्या गौः । आलम्भ्या वडवा । प्राक्प्रत्ययोत्यक्तेर्नुमि कृते विहृतर्मदु-
पधत्वमिति अहलोर्ण्यदिति एतत्प्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेना-
न्तस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं भवति । यति तु पुनस्तत्पदाद्गुदात्तत्वं स्यात् ।
आङ् इति किम् । लभ्यः* । कथमग्निष्टोम आलभ्य इति । सर्वे विध-

* अदुपधत्वाद्यास्त्ययान्तमेतत् । यीति किम् । आलब्धा । इत्यधिकमेकस्मि-
न्युक्तके ।

यश्छन्दसि विकल्प्यन्ते । अथ वा आलभ्य इत्यत्र नुमि कृते ऽनुषङ्गलोपः
क्रियते ॥

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये
नुमागमो भवति । उपलभ्या भवता विद्या । उपलभ्यानि धनानि ।
एतत्प्रत्ययान्तत्वादन्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति किम् । उपलभ्यम-
स्मादुपलान्तिं चित् । पोरदुपधत्वाद्यात्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपसर्गात्खल्वजोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्वजोः परतो नुमागमो भवति । ईष-
त्यलम्भः । सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । घञि । प्रलम्भो, विप्रलम्भः । सिद्धे
सत्यारम्भो नियमार्थः । उपसर्गादेव लभेः खल्वजोः परतो नुमागमो
भवति, नान्यत्र । ईषल्लभः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सुदुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः
खल्वजोः परतो नुमागमो भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि । सुलाभे-
दुलाभः । केवलाभ्यामिति किम् । सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुदुर्भ्यामिति
तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः ।
अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वादतेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति
भवति प्रतिषेधः । यदा त्वतिशब्दे न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येषा-
तिसुलम्भ इति । पञ्चमीनिर्देशपक्षेऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विभाषा चिह्नमुलोः ॥ ६९ ॥

चिह्नं णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । आलाभि । आलम्भि ।
लाभम् २ । लम्भम् २ । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेनानुपसृष्टस्य विकल्प,
उपसृष्टस्य नित्यं नुम्भवति । प्रालम्भि । प्रलम्भम् ॥

उगिद्वां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो
नुमागमो भवति । भवतु । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन् ।
श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । शतृ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्चते ।
प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । उगिदचामिति किम् । वृषत् । वृषदौ ।
वृषदः । सर्वनामस्थानइति किम् । भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य । अञ्च-
तिग्रहणं नियमार्थम्, अञ्चतेरेव धातोरन्यस्य मा भूत् । उखासत् ।
पर्यध्वत् । अधातेरिति किम् । अधातुभूतपूर्वस्य यथा स्यात् । गोमन्तमि-
च्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः, गोमान् । अत्र हि धातुत्वादञ्च-
तिग्रहणाच्च स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ ।
युञ्जः । असमासइति किम् । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजे-
रितीकारनिर्द्देशाद् युज समाधावित्यस्य ग्रहणं न भवति । युजमापचा
सप्रयः ॥

नपुंसकस्य भलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य भलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो
भवति । उदश्विन्ति । शङ्गन्ति । यशांसि । पर्यांसि । अजन्तस्य । कु-
ण्डानि । वनानि । त्रूर्पाणि । जतूनि । नपुंसकस्येति किम् । अग्निचिद्वा-
ह्मणः । भलच इति किम् । बहुपुरि । बहुधुरि । विमलदिवि । चत्वा-
रि । अहानि । उगितो भलन्तस्य नपुंसकस्य परत्वाद्गनेनैव नुम्भवति ।
श्रेयांसि भूयांसि कुर्वन्ति कृण्वन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥ बहूर्जि प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥ अन्त्यात्पूर्वं नुममेकइच्छन्ति ॥
बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इको ऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । त्र-
पुणी । जतुनी । तुम्बुरुणी । त्रपुणे । जतुने । तुम्बुरुणे । इक इति किम् ।

कुण्डे । पीठे । अयहणमुत्तरार्थम् । यद्येवं, तत्रैवं कर्त्तव्यम् । इह तु
कारणे एतत्प्रयोजनं हे त्रयो इत्यत्र नुम् मा भूदिति, न हि संबुद्धोरिति
नलोपप्रतिषेधः स्यात् । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षण प्रतिषिद्धे
विभक्तिरेव नास्ति । एतदेवायहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोत्र न भव-
तीति । तथा च संबुद्धिगुणः क्रियते । विभक्ताविति किम् । तौम्बुरवं
चूर्णम् ।

इकोचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणोऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानाच्चमा अपि ।

ननु वाच्य उत्तरार्थं तु इह किं विज्ञेयं इति ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवङ्गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गमिगन्तं
गालवङ्गाचार्यस्य मतेन पुंवद्ववति । यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्व-
दत्रापि न भवत इत्यर्थः । यामणीर्ब्राह्मणः । यामणि ब्राह्मणकुलम् ।
यामण्या ब्राह्मणकुलेन । यामणिना ब्राह्मणकुलेन । यामण्ये ब्राह्मण-
कुलाय । यामणिने ब्राह्मणकुलाय । यामण्ये ब्राह्मणकुलात् । यामणिनो
ब्राह्मणकुलात् । यामण्यो ब्राह्मणकुलस्य । यामणिनो ब्राह्मणकुलस्य ।
यामण्योर्ब्राह्मणकुलयोः । यामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । यामण्यां ब्राह्मण-
कुलानाम् । नुमचि रिति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । यामणीनां ब्राह्मणकुला-
नाम् । यामण्यां ब्राह्मणकुले । यामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मणः ।
शुचि ब्राह्मणकुलम् । शुचिना ब्राह्मणकुलेन २ । शुच्ये ब्राह्मणकुलाय ।
शुचिने ब्राह्मणकुलाय । शुचेर्ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो ब्राह्मणकुलात् ।
शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य । शुचिनो ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योर्ब्राह्मणकुलयोः ।
शुचिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मणकुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृती-
यादिष्विति किम् । यामणिनी ब्राह्मणकुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले ।
भाषितपुंस्कमिति किम् । त्रपुणे । जतुने । इह कस्माच्च भवति । पीलु-

वृत्तः पीलु फलं, पीलुने फलायेति । समानायामाकृतैः यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्तं तस्य पुंशद्भावः । इह तु वृत्ताकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि शब्दस्य । फलाकृतिर्नपुंसके । तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुंस्कमिति । भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते । तद्योगादभिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम् । तस्य प्रतिपादकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालपा ब्राह्मणः । कीलालपं ब्राह्मणकुलम् । कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन । अचीत्येव । यामणिभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनडुदात्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सक्थि अस्ति इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्व-
जादिषु विभक्तिषु परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति, स घोदात्तो भवति ।
अस्थ्या । अस्थे । दध्ना । दध्ने । सक्थ्या । सक्थे । अक्ष्या । अक्षे ।
अस्थ्यादय आद्युदात्तास्तेषामनडादेशः स्यानिवद्वावादनुदात्तः स्यादित्यु-
दात्तवचनम् । तत्र भसंज्ञायामल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्ति-
रुदात्ता भवति ॥ एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य तदन्तयहण-
मिष्यते ॥ प्रियास्थ्या ब्राह्मणेन । प्रियदध्ना * । तृतीयादिष्विति किम् ।
अस्थिनी । दधिनी । अचीत्येव । अस्थिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

कन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनड् कन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्त-
तान्यत्रापि दृश्यते । अचीत्युक्तमनडावापि दृश्यते । इन्द्रो दधीचो
अस्थभिः । भद्रं पश्येमातभिः । तृतीयादिष्वित्युक्तमतृतीयादिषु दृश्यते ।
अस्यान्युत्कृत्य जुहोति । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि दृश्यते । अत-
एवता लाङ्गुलेन । अस्यन्वन्तं यदनस्या विभर्ति ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

* प्रियास्थे । प्रियदध्ने । प्रियसक्थ्या । प्रियसक्थे । प्रियाक्ष्या । प्रियाक्षे । एता-
न्युदाहरणान्यधिकान्येकस्मिन् पुस्तके ।

द्विवचने परतश्चन्दसि विषये ऽस्यादीनामीकारादेशो भवति,
स चोदात्तः । अती ते इन्द्रपिङ्गले कपेरिव । अतीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ।
अती इत्यत्र नुम्परत्वादीकारेण बाहुयते । तत्र कृते सङ्गद्वतौ विप्रतिषेधे
यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति पुनर्नञ्च क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नञ्च भवति । ददत् । ददतौ । ददतः ।
दधत् । दधतौ । दधतः । जतत् । जततौ । जततः । जायत् । जाय-
तौ । जायतः । शतुरनन्तर ईकारो न विहित इति व्यग्रहितस्यापि नुमः
प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमा-
गमो भवति । ददति ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि ।
जतति जतन्ति कुलानि । जायति जायन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः ।
तुदन्ती कुले । तुदन्ती कुले । तुदन्ती ब्राह्मणी । तुदती ब्राह्मणी । याती
कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले ।
करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्रान्त-
रङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न
युज्यते वक्तुम् । उभयत आश्रये नान्तादिवदित्यन्तादिवद्वावोपि नास्ति ।
भूतपूर्वगत्याश्रये वा ऽदती घृतीत्येवमादिष्वितिप्रसङ्ग इति । अत्र स-
माधिं के चिदाहुः । शतुरवयवे शतृशब्दो वर्तते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो
यः शत्रवयव इति * । अपरे पुनराहुः । आदित्येतेन शीनव्याधेव विशेष्यते ।
अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्यौ तयोः परतः शत्रन्तस्य नुम्भवतीति ।

* यथा घामो दग्ध इति घामिकदेशे घामशब्दे निर्दिश्यत इत्यधिकमेकस्मिन्पु-
स्तके ।

तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति तकारेणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिरिति किम् । कुर्वतो । सुन्वतो । शीनद्योरिति किम् । तुदताम् । नुदताम् ॥

शपश्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप् श्यन् इत्येतयोः शतुः शीनद्योः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यग्रहणं वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्यादित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येत् ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतो ऽनडुहोङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन् । अत्र के चिदादित्याधिकाराद्राममोः कृतयोर्नुमं कुर्वन्ति । तेन नुमा-
मामागमौ न बाध्येते, आमम्भ्यां च नुमिति । अपरे तु ल्यपि सामा-
न्यविशेषत्वे आममोर्नुमश्च समावेशमिच्छन्ति न बाध्यबाधकभावं, यथा
चिचोषत्यादिषु दीर्घत्वद्विवचनयोरिति ॥

दृक् स्ववरस्वतवसां कन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति क-
न्दसि विषये । ईदृङ् । तादृङ् । यादृङ् । सदृङ् । स्ववान् । स्वतवा-
न्यायुरागे ॥

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परतो औदित्ययमादेशो भवति । द्योः । दिवि-
ति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः स इह न
एह्यते । अतद्व्युत्पत्तिः ॥

पथिमथ्यभुक्षामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् अभुविन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो
भवति । पन्थाः । मन्थाः । अभुवाः । स्थानिन्यनुनासिके ऽपि आकारो

ऽनुनासिको न भवति । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवतीति * शुद्धो
ह्ययमुच्चार्यते ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति । सर्वनामस्थाने
परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ।
मन्थानम् । मन्थानौ । पन्थानम् । पन्थानौ । ऋभुताः । ऋभुताणौ ।
ऋभुताणः । ऋभुताणम् । ऋभुताणौ । आदिति, वर्त्तमाने पुनरद्वचनं
पूर्वार्थम् । ऋभुताणमित्यत्र वा पूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पः ॥

थोन्यः ॥ ८७ ॥

पथिमथोऽस्यकारस्य स्थाने न्य इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने
परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥

भस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेलोपो भवति । पथः । पथा । पथे ।
मथः । मथा । मथे । ऋभुतः । ऋभुता । ऋभुते । सर्वनामस्थानइत्यनु-
वर्त्तमानमपि विरोधादिह न संबद्ध्यते ॥

पुंसो ऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतो ऽसुङित्ययमादेशो भवति ।
पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः † । इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः
समासान्तादात्तत्वमुत्पत्त्यायां विभक्तौ असुङित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति ।
तदर्थमसुङ्युपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तादात्तो भवति ।
पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त एव ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिट्भवति । णित्कार्याणि तत्र भव-
न्तीत्यर्थः । गौः । गावौ । गावः । तपरकरणं किम् । चित्रगुः । शबलगुः ।

* भाव्यमानो ऽण सवर्णान् न गृह्णातीति पा० २ ।

† सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः पश्येत्याधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

कथं हे चित्रगो हे शबलगव * इति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताद्यविधिनिष्ठितस्येति
संबुद्धिजसोर्गुणि कृते णित्त्वं न भवति । अथ वा गीत इति संबन्धलक्षणा
षष्ठी । गीतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वाद्विषु
सर्वनामस्थानं तद्गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दानु सर्वना-
मस्थानं तदन्त्यपदार्थस्यैकत्वादीनाह । तपरकरणं तु निर्देशार्थमेव । के
चिद्वेति णिदिति पठन्ति । द्योशब्दादपि विद्यते तदर्थम् । द्योः । द्यावौ ।
द्यावः । गीत इत्येव तपरकरणनिर्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् ।
वर्णनिर्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

णलुत्तमो वा ॥ ८१ ॥

उत्तमो णत्वा णिद् भवति । णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः ।
अहं चकार । अहं चकार । अहं पपच । अहं पपाच ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ८२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । स-
खायौ । सखायः । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ८३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः
संबुद्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अटुशनस्पुरदंशोनेहसां च ॥ ८४ ॥

अकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरदंशस् अनेहस् इत्येतेषां चासंबुद्धौ
सौ परतो ऽनङादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता । पिता । भ्राता ।
उशना । पुसदंशा । अनेहा । असंबुद्धावित्येष । हे कर्त्तः । हे मातः । हे
पितः । हे पुसदंशः । हे अनेहः । हे उशनः ॥ उशनसः संबुद्धावपि पते
ऽनङ् इष्यते ॥ हे उशनन् ॥ न ङिसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधोपि पत-
इष्यते ॥ हे उशन । तथा चोक्तम् ।

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
 माध्यादिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वारिष्ठः ॥
 इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ८५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुप्रत्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंखुट्टो परतः
 तृज्वद्ववति । तृजन्तस्य यदूपं तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिदेशायम् ।
 प्रत्यासत्तेश्च कुशरेव तृजन्तस्य यदूपं तदतिदिश्यते । तच्च क्रोष्टु इत्ये-
 तदन्तोदात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ ।
 सर्वनामस्थानइत्येव । क्रोष्टून् । असंखुट्टावित्येव । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ८६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्ववति ।
 क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्दं के चिन्नारादिषु पठन्ति । ते
 ङीषि प्रत्यये तृज्वद्वाचं कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रान्तैः पञ्च-
 क्रोष्टृभीरथैरिति स्त्रीशब्दस्य * लुकि कृते न सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधे
 यम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति । तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां
 वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दः तृज्वद्ववति । कृते ऽतिदेशे चन्नेभ्यो ङीबिति ङीष्प्र-
 त्ययः । तत्रोदात्तयणो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ८७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्वद्ववति । क्रोष्टुः ।
 क्रोष्टुना । क्रोष्टु । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टरि । क्रोष्टो । क्रोष्टोः ।
 क्रोष्टोः । तृतीयादिष्विति किम् । क्रोष्टून् । अचीति किम् । क्रोष्टुभ्याम् ।
 क्रोष्टुभिः ॥ तृज्वद्वाचात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमनुटौ भवतः ॥ * ॥ प्रियक्रो-
 ष्टवे ऽरण्याय । प्रियक्रोष्टुने वृषलाय । नुट । क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनुटुहोरामुदात्तः ॥ ८८ ॥

चतुर अनडुह इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमे भवति,
स चोदात्तः । चत्वारः । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् ॥
तदन्तविधिरत्रेज्यते ॥ प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रिया-
नड्वान् । प्रियानड्वाहौ । प्रियानड्वाहः ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अनडुही । अनड्वाही । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अस्संबुद्धौ ॥ ८८ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः ।
हे प्रियचत्वारः । हे प्रियानड्वन् ॥

कृत इद्धतोः ॥ १०० ॥

कृकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशो भवति । किरति । गिरति ।
आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । धातोरिति किम् । पितृणाम् । मातृणाम् ॥
लाक्षणिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते ॥ चिकीर्षतीत्यत्रापि यथास्यादिति धा-
तुग्रहणं क्रियते * ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च कृकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्त-
यतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदाद्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

आष्टः पूर्वा यस्माद् कृकारादसावोष्टपूर्वस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य
इकारादेशो भवति । पूर्त्ताः पिण्डाः । पुपूर्षति । मुपूर्षति । दन्त्योष्ट-
पूर्वाप्योष्टपूर्वा भवतीत्यत्रापि भवति । वुपूर्षति चर्त्तव्यम् । प्रावुपूर्षति
कम्बलम् । आष्टोत्र प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव ग्रह्यते । तेन कृ गतावित्यस्य
संपूर्वस्य समीर्णमिति भवति † ॥ इत्येताव्याभ्यां गुणवृद्धौ भवतो भवति-

* तपरकरणमसंदेहार्थमित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† तेनेह न भवति । समीर्णमिति । कृ गतावित्यस्य संपूर्वस्य यद्यपि समो मकार
आष्टः पूर्वा स्ति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवतीति पाठान्त-
रमेकस्मिन् पुस्तके ।

वेधेन ॥ * ॥ आम्तरणम् । आस्तारकः । निपरणम् । निपारकः । नि-
गरणम् । निगारकः ॥

बहुलं कन्दसि ॥ १०३ ॥

कन्दसि विषये अकारान्तस्य धातोर्ङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भ-
वति । ओष्ठपूर्वस्येत्युक्तमनेष्टपूर्वस्यापि भवति । मित्रावरुणौ तत्पुरिः ।
दूरे ह्यध्वा जगुरिः । ओष्ठपूर्वस्यापि न भवति । पप्रितमम् । क्व चिद्
भवति पपुरिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैषीत् ।
अनैषीत् । अलावीत् । अपाठीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अन्तरङ्गमपि
गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद्वाधते । न्यनुषीद् न्यधुषीद् इत्यत्र कुटादित्वाद्
ङिप्त्वे सति प्रतिषिद्धायां वृद्धावुवडादेशः क्रियते । परस्मैपदेष्विति
किम् । अच्योष्ट । अष्टोष्ट ॥

अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धि-
र्भवति । त्र । अत्रारीत् । त्सर । अत्सारीत् । ज्वल । अज्वालीत् ।
ह्रल । अह्रालीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्यायमपवादः । अत
इति किम् । न्यत्रारीत् । न्यमीलीत् । ज्ञान्तस्येति किम् । मा भयान-
शीत् । मा भवानटीत् । अन्तयहणं किम् । अश्वभीत् । अश्वल्लीत् ।
अत्र यौ रेफलकारावङ्गस्यान्तौ न तावतः समीपौ ॥

वद्व्रजचलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वद्व्रजेर्हलन्तानां वाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मै-
पदे परतः । अवादीत् । अव्राजीत् । विकल्पबाधनार्थं वद्व्रजजिह्वहणम् ।

हलन्तानाम् । अपावीत् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । अरौत्सीत् । अत्र
योगविभागे सति हलन्तपद्वयमन्तरेणापि सिद्धयति । कथं, वदिव्रज्योरि-
त्यत्र प्रथमयोगे अत इति स्थानी अनुवर्तते । ततो यदक्ष इति सूत्रं तत्रा-
ङ्गेनाङ्गि शेष्यते । अङ्गस्याचः सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतद्वृत्त्यहणं
हलममुदायपरिवहार्थम् । इहापि स्यात् । अराङ्गीत् । अभाङ्गीत् ।
अन्यथा हि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन
वर्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात् । उदघोठामुदघोठमित्यत्र
वहेः सिचि ठत्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धिमित्यसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलुप्तत्वा
वृद्धिः क्रियते पश्चाद् ठलोपनिमित्तमेतत्त्वम् । तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति,
कृतत्वात् । यत्र त्वकृता वृद्धिरोकारस्यैव तत्र भवति । सौठामिच्चस्याप-
त्यं सौठामिच्चिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असे-
वीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । हलन्तस्येत्येष । अलावीत् । ननु च एत-
दप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तं भवति । नैतदेवम् । अन्तर-
ङ्गमपि गुणं वचनारम्भसामर्थ्यात्सिचि वृद्धिर्बाधते इत्युक्तम् ॥

हलन्तलक्षणश्रुसजागृणिश्रुयेदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां लक्षणश्रुतं जागृ-
णि शिव इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न
भवति । बह । अयहीत् । स्यम् । अस्यमीत् । व्यय । अव्ययीत् । दुश्म् ।
अवमीत् । लयम् । अलयीत् । श्वस् । अश्वसीत् । जाय । अजागरीत् ।
णि । अजनीत् । ऐलयीत् । शिव । अश्वयीत् । इदिताम् । रगे ।
अरगीत् । कले । अकलीत् । हलन्तलक्षणश्रुसामेदितां च अतो हलादेर्लघोरिति
विकल्पे प्राप्तेः प्रतिषेधः । जागृणिश्रुतीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च
नेटीति च प्रतिषिध्यते । न, वान्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं गुणो भवति सिचि
वृद्धेरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वे गुणः स्यादिव णिशिवपद्वयमनर्थकं स्यात् ।

गुणायादेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तस्माद्विदमेव णिश्चिद्वहणं ज्ञापकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति । अथ जाण्यहणं किमर्थम् । जाणे विविण्णरिङित्सु इति जागर्त्तुगुणो वृद्धेरपवादे विधीयते । स यथा अचो णिणतीति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि वृद्धिमपि बाधिष्यते । नैतदस्ति । कृते गुणे ऽतो ज्ञान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषेध्यते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते । यथा जागरयतीत्यत्रात उपधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति । तथा चिण्णलोः प्रतिषेधोर्थवान्भवति इति शक्यमिह जाण्यहणमकर्तुम् । तत्तु क्लियते विस्पष्टार्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥

ऊर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्नभवति । प्रौर्णोवीत् । प्रौर्णोवीत् । विभाषोर्णोरित्यङित्त्वपत्ते वृद्धिर्विकल्पोऽयम् । ङित्त्वपत्ते तु गुणवृद्धोरभावे उच्यते भवति । प्रौर्णोवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । अकणीत् । अकणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत इति किम् । अदेवीत् । असेवीत् । न्यकुटीत् न्यपुटीत् इत्यत्रात इत्यस्मिन्नसति स्थानिनिर्वृणार्थमत्र इत्येतदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र अकलक्षणा वृद्धिरिक्लक्षणा न भवतीति क्लृप्ति चेति प्रतिषेधो न स्यात् । हलादेरिति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । लघोरिति किम् । अतक्षीत् । अरक्षीत् । अथेह कस्माच्च भवति अचकाक्षीदिति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति हला व्यवधानमाश्रितं न पुनरत्रापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति । अथ पुनरेकेन वर्णनं व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमकर्तुं लघोरिति, अतक्षीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति तु भविष्यति, तत्क्लियते विस्पष्टार्थम् । इटीत्येव । अपक्षीत् ॥

नेङ्गशि कृति ॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । वरमनादौ
प्रयोजनम् । ईशिता । ईशितुम् । ईश्वरः । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तः ।
भसिता । भसितुम् । भस्म । याचिता । याचितुम् । यात्रा । वरम-
नादौ इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थम् । न परिगणनम् । तेन जमन्नाडु इत्येव-
मादावपि हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्राणादयो बहुलमिति समाधी-
यते । संभवादाहरणप्रदर्शनमेतत् । कृतीति किम् । रुदिव । रुदिम ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति तु त्र त थ सि सु सर कस इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति ।
तीति क्तिन्किचोः सामान्यग्रहणम् । क्तिच् । तनिता । तनितुम् ।
तन्तिः । क्तिन् । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तिः । तु ॥ सितनिजमिमसि-
स्यविधाज्जुशिव्यस्तुन् ॥ सचिता । सचितुम् । सक्तुः । त्र । दाम्नीशंसयु-
यजेति घृन् । पतिता । पतितुम् । पत्रं वाहनम् । उणादिविषयि सर्वधा-
तुभ्यः घृन् । तनिता । तनितुम् । तन्त्रम् । त ॥ हसिमृगण्वमिदमित-
मिन्तूपधुर्विभ्यस्तन् ॥ हसिता । हसितुम् । हस्तः । लविता । लवितुम् ।
लातः । पविता । पवितुम् । पोतः । धूर्विता । धूर्वितुम् । धूर्तः ॥ चोणाद्
दिक्कस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न पुनः क्तस्य ॥ हसितमित्येव हि तत्र
भवति । थ । हनिकुषिनीरमिकाशिव्यः क्यन् । कोषिता । कोषितुम् ।
कुष्ठम् । काशिता । काशितुम् । काष्ठम् । सि । उषिशुषिकुषिव्यः
क्तिः । कोषिता । कोषितुम् । कुत्तिः ॥ मुक् च इषेः ॥ एषिता । एषि-
तुम् । इक्षुः । सर ॥ आशेः क्तरन् ॥ अशिता । अशितुम् । अक्षरम् ।
क ॥ इणभीकभ्याशल्पतिमर्चिभ्यः कन् ॥ शलिता । शलितुम् । शल्कः ।
स ॥ वृत्तवदिहनिक्कमिक्कपियुमुचिभ्यः सः ॥ वदिता । वदितुम् । वत्सः ॥
तितुत्रेष्वग्रहणीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः । येषा-
मिष्ट क्तिनि दृश्यते । विष्टहीतिः । उपस्थिद्धितिः । निक्षुचितिः । निषटि-
तिः । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशे ऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुः अनुदात्तश्च तस्मादिहागमो न भवति ।
प्रकृत्याश्रयो ऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशेनुदात्ता, ये तथा दृश्यन्ते । त-
एव विस्पष्टार्थमनिद्वारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्शयन्ते ।

अनिद्वारान्तो भवतीति दृश्यतामिमंस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्तमृदन्तमुतां च वृङ्वञौ श्विडीडिवर्णेष्वथ शीङ्शिवावपि ॥ १ ॥
गणस्यमृदन्तमुतां च रुवुवौ तुवन्तयोर्णांतिमथो युगुत्णवः ।
इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सचिबोधत ॥ २ ॥

दृष्टे एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च । तत्र सर्वे स्वरान्ता
एकाचो ऽनुदात्ता अदन्तादीन्वर्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता ।
कृता । हता । अदन्तादय उदात्ताः । अवधिष्ट । अदन्तम् । तरिता ।
तरीता । अतां च वृङ्वञौ । निर्वरिता । निर्वरीता । प्रवरिता । प्रव-
रीता । श्विडीडिवर्णेष्वथ शीङ्शिवावपि । श्वयिता । उडुयिता । शयि-
ता । श्रयिता । गणस्यमृदन्तम् । लविता । पविता । उतां च रुवुवौ
तुवन्तयोर्णांतिमथो युगुत्णवः । रविता । प्ररुविता । त्रुविता । प्रोर्ण-
विता । वाच्य ऊर्णाणुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनमित्यदिदेशादेकाचत्वं
प्रोर्णातेरस्तीति उदात्त उपदिश्यते । यविता । नविता । त्णविता ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सचिबोधत ।

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिङ्के इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥

घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । घस्ता । वसिः प्रसारणी । वस्ता ।
प्रसारणीति किम् । वसिता वस्त्राणाम् । वसनिवास इत्यस्य यज्ञादित्वा-
त्संप्रसारणं विहितं, न तु वस आच्छादन इत्यस्य ।

रभिस्तु कान्तेष्वथ मैथुने यमिस्तत्सुमीयो लभिरिव नेतरे ।
आरब्धा । यब्धा । लब्धा ।

यमिर्यमन्तेष्वनिङ्के इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।

नमिश्चतुर्था हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । तन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् । मनुनेर्मनिते-
त्येव भवति । नन्ता । हन्ता । गन्ता ।

दिहिर्हर्महतिरोहती वहिर्नेहिस्तु षष्ठो दहतस्तथा लिहिः ।

इमे ऽनिटोऽप्यविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्त्तिताः ॥ ८ ॥

देधा । दोग्धा । मोढा । रोढा । वोढा । नद्धा । दग्धा । लेढा ।
मुक्तसंशया इति किम् । तत्रान्तरे चत्वारो ऽपरे पठन्ते । सहिमुहिरि-
हिलुहयस्तत्र सहेरिद्विकल्पस्तकारादौ । मुहिरपि रधादौ । तेन तौ
संशयौ सविकल्पौ । इतरौ तु धातुषु न पठ्यते । कैश्चिदभ्युपगम्यते इति
स्वरूपेणैव संशयौ ॥

दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ९ ॥

देष्टा । द्रष्टा । दंष्टा । आस्रष्टा । आमर्ष्टा । स्मष्टा । स्पृष्टा । च्छु-
पधानामुदात्तोपदेशानां मृजिदृशौ वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यत-
स्यामिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रौष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः कृधितुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्धातिरेव नेतरं ॥ १० ॥

रोढा । राढा । योढा । बंढा । साढा । क्रोढा । सोढा ।
शोढा । बाढा । व्यढा । सेढा । बुध्यतिसिद्धात्याः श्यमा निर्दृशादन्यधिक-
रणयोर्बुद्धिसिद्धोरिवत्वेव । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रति-
पेधाभावात् बुधितं सिधितमित्येव भवति ॥

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।

इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिद्विधौ गणेषु शान्तान्कषिकर्षती तथा ॥ ११ ॥

शेष्टा । मेष्टा । जोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा ।
दोष्टा । कुष्टा । कृकष्टा । आकष्टा । कृषेत्सीदादिकस्य औषादिकस्य
कषिकर्षती इति निर्द्वयः ।

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं वृष्यतिवृष्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं कुपिं लिपिं प्रतीहि पान्तान्यठितांस्त्रयोदश ॥

तप्ता । त्रेप्ता । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता ।
तृष्यतिवृष्यत्योरनुदात्तत्वमगमार्थमेव । इट् च तयोरधादिपाठाद्वि-
कल्पेन भवति । त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु
तु यौ वृषिदृषी तावुदात्तावेव । सप्ता । सर्प्ता । शप्ता । छेप्ता । छेप्ता ॥

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिस्तुदीन्

शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती विदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि

प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥ २०

अप्ता । हप्ता । स्कन्ता । भेप्ता । छेप्ता । वेप्ता । शप्ता । सप्ता ।
स्वेप्ता । स्विद्यतीति श्यना निर्द्वेशो जिष्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदात्त
एवायम् । पप्ता । वेप्ता । तोप्ता । नोप्ता । वेप्ता । विद्यतिविन्त इत्यपि
श्यना 'शनमा च निर्द्वेशोन्यविकरणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्दती उदात्तावेव ।
वेदिता विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

पचिं वचिं विचिरिचिरिञ्जिष्टृच्छतीन्

निजिं सिचिं मुचिभञ्जिभञ्जिभृञ्जतीन् ।

त्यजिं यजिं युजिश्जिस्जिस्जिमञ्जतीन्

भुजिं स्वजिं स्तजिष्टृञ्जी विद्वानिट्स्वरान् ॥ २१

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रक्ता । प्रष्टा । निर्णक्ता । सेक्ता ।
मोक्ता । भक्ता । भङ्गा । भृष्टा । भर्ष्टा । त्यक्ता । यष्टा । येक्ता । रेक्ता ।
सङ्गा । मङ्गा । भोक्ता । परिष्वक्ता । स्रष्टा । मार्ष्टा । मृजिरयमूदित्यद्य-
ते । ततोऽस्य विकल्पेनेटा भवतिष्यम् । मार्ष्टा, मर्जिता इति । अमाग-
मोऽप्यस्य न दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । केचिदस्य स्थाने
विजिं पठन्ति । सृजिं विजिं विद्वानिट्स्वरानिति । निजादिषु यो वि-

जिरसावनिडिष्यते । 'तर्था च ग्रन्थान्तरे * निजिविजिष्वज्जिर्वर्जमित्यु-
क्तम् । एकाच इति किम् । अवधीत् । वृट्ठिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरूप-
दिश्यते । उपदेशग्रहणं किम् । इह हि यथा स्यात् लविष्यति पचि-
ष्यति । इह च मा भूत् । कर्त्ता कटाक्कर्त्तुमिति ॥

श्र्युकः किति ॥ ११ ॥

अत्र इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति ।
श्रित्वा । श्रितः । श्रितवान् । उगन्तानां च । युत्वा । युतः । युतवान् ।
लूत्वा । लूनः । लूनवान् । वृत्वा । वृतः । वृतवान् । तीर्त्वा । तीर्थः ।
तीर्थवान् । श्र्युक इति किम् । विदितः । कितोति किम् । अयित्वा । अयि-
तुम् । अयितव्यम् । के विदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति ।
भूष्णुरित्येषं यथा स्यात् । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य श्र्युकः कितोत्यत्र चत्वे
स्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोरुत्वं न कृतं विसर्जनीयश्च कृत इति । ग्लानिस्थश्च
भ्रुरित्यत्र स्या आ इत्याकारप्रश्लेषेण स्यान्नोः सिद्धत्वाच्च किं विदेतत् ।
उपदेशइत्येव । तीर्थ इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्वे हि कृते रपरत्वे च न
स्यात् । मा भूदेवम् । इट् सनि वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति
निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति । कस्य पुनः सा विभाषा, कृतः, यद्येव-
मित्वे कृते नायमृकारान्तो भविष्यति । स्यानिवद्वाद्वाविष्यति । अन-
त्विधौ स्यानिवद्भावः । अत्विधिश्चायम् । तस्मादनुवर्त्तयितव्यमुपदेश-
इति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थ-
मेकाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । उर्णातिस्तु ।

वाच्य उर्णानुवद्वावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

प्रार्णुतः । प्रार्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

यह गुह इत्येतयोःगन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न

भवति । जिघृक्षति । लुघुक्षति । उगन्तानां च । हर्षयति । लूलवति ।
सनीयन्तर्धभस्जदम्भुमिस्वयूर्धुभरजपिसनामिति विकल्पविधानात् अयति-
रत्र नानुक्रियते । यद्देनित्यं प्राप्तः । गुह्येति त्वादिकल्पः ॥

कृत्स्नभृत्स्तुद्रुमुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

कृत्स्न भृत् स्तु द्रु सु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यये इडागमो न भ-
वति । कृ । चकृव । चकृम । सु । ससृव । ससृम । भृ । लभृव । लभृम ।
वृज् । ववृव । ववृम । वृङ् । ववृवहे । ववृमहे । स्तु । तुष्टुव । तुष्टुम ।
द्रु । द्रुष्टुव । द्रुष्टुम । सु । सुसृव । सुसृम । श्रु । शुश्रुव । शुश्रुम । सिद्धे
सत्यारम्भो नियमार्थः । क्तादय एव लिट्यनिटस्ततोऽन्ये सेट इति ।
बिभिदिषं । बिभिदिम । ललुविष । ललुविम । अनुदासोपदेशानामच
प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः । वृज् वृङ्कोस्तु प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्ययं नियमः ।
वृज्वा हि यत्नं ववृष्यति निपातनाट्टावस्था, स्तुद्रुसुश्रुवां तु ऋतो भारद्वाज-
स्येत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सापि नेष्यते । तुष्टोथ ।
द्रुष्टोथ । सुस्रोथ । शुश्रोथ ॥ कृज्जोसुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ससृङ्कस्य
इडागमो यथा स्यात् । संवस्करिष । संवस्करिम ॥ ऋतो भारद्वाजस्ये-
त्येतदप्यसुट एवेष्यते ॥ संवस्करिष ॥

श्रीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

श्रयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शून-
वान् । ईदितः । ओलजी । लगनः । लगवान् । ओविजी । उद्विभनः ।
उद्विगवान् । ओदितश्चेति निष्ठातकारस्य नकारः । द्वीपी । द्वीप्तः ।
द्वीप्तवान् । द्वीङ्स्थोदितं मध्ये पाठो ज्ञापको निष्ठायामनिटत्वस्य ।
स हि नत्थार्थो, नत्थं च निष्ठातो ऽनन्तरस्य विधीयते । उड्डीनः ।
उड्डीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्हुं धातुकस्येङ्गलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्वचिदिङ्कस्तस्य निष्ठायां परंत इडागमो
न भवति । वक्ष्यति । स्वरतिसूतिसूयतिधूज्जदितो वा । विधूतः ।

विधूतवान् । गूहू । गूठः । गूठवान् । उदितो वा । वृद्धः । वृद्धवान् ।
तानपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति पतेर्विभाषितेदृश्यापि द्वितीयाश्रिता-
तीतपतितेति निपातनादिहागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिहागमो न भवति ।, जिमिदा ।
मित्रः । मित्रवान् । जित्विदा । त्विणः । त्विणवान् । जित्विदा ।
स्वित्रः । स्वित्रवान् । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । वान्तः ।
योगविभागकरणं किम् । आदितश्च विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवं
पाठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मण्यं यस्य विभाषेति, प्रतिषेधो
भविष्यति । ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः
प्रतिषेध इति, तेन विभाषा गमहनविद्विशामित्यत्र विद्वेर्लोभार्थस्य
विभाषेति ज्ञापनार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भाषे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिहागमो
न भवति । मित्रमनेन । मेदितमनेन । प्रमित्रः । प्रमेदितः ॥ सौनागाः
कर्मणि निष्ठायां शक्तेरितिच्छन्ति विकल्पेन ॥ शक्तेः घटः कर्तुम् ।
शक्तेः घटः कर्तुम् । भाषे न भवत्येव । शक्तमनेन । अस्यतेभावे । असि-
तमनेन । आदिकर्मणि च न भवत्येव । अस्तः काण्डः ।

सुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्त्रिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि

मन्यमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानाया-

सम्प्रेषु ॥ १८ ॥

सुब्ध स्वान्त ध्वान्त लग्न स्त्रिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येते
निपात्यन्ते यथासंख्यं मन्य मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायास भूय इत्ये-
तेष्वर्थेषु । सुब्ध इति भवति मन्याभिधानं चेत् । सुब्धो मन्यः । सुभित-
मन्यत् । सुभितं मन्येन सुब्धो गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्विधेति । स्वास्त-

मिति मनोभिधानं चेत् । स्वनितमन्यत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा ।
ध्वान्तमिति भवति तमोभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः ।
ध्वनितं मनसा । लग्नमिति भवति सक्तं चेत् । लग्नितमन्यत् । स्निह-
मिति भवति । अविस्पष्टं चेत् । स्नेहितमन्यत् । इत्थमप्येकारस्य निपा-
तनादेव । विरिब्धमिति स्वरश्चेत् । विरिभितमन्यत् । रैभृ शब्दइत्यस्यै-
तन्निपातनम् । अन्ये तु विरिभितमन्यदिति पठन्ति । रिभिं सौचं धातुं
पठन्ति । ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति । फाण्टमिति भवत्यनाया-
सश्चेत् । फाणितमन्यत् । यदश्रुतमपिष्टं च कषायमुदकसंपर्कमात्राद्
विभक्तसमीपदुष्णं तत्फाण्टम् । तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वादनायासेन लभ्यते ।
बाठमिति भवति भृशं चेत् । बाहितमन्यत् । बाहू प्रयत्नइत्यस्य धातोरैत-
न्निपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥

वियातस्य भावो वैयात्यम् । प्रागल्भ्यमविनीतता । तत्र धृष् शस
इत्येतयोर्नैष्ठ्यायामिडागमो न भवति । धृष्टायम् । विशस्तोयम् । धृषे-
रादितश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव शसेरप्युदितो वा यस्य विभाषेति, निय-
मार्थं वचनम् । धृषिशस्योवैयात्ये एवेड् न भवति भावादिकर्मणोरपि वैयात्ये
धृषिर्नास्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्यइति किम् । धर्षितः । विशसितः ॥

दृढस्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे । दृढः स्थूलः । दृढो
बलवान् । किमत्र निपात्यते । दृंहिः क्तप्रत्यये दडभावः । हकारनकारयो-
र्लोपः । परस्य ठत्वम् । अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्राप्येतदेव सर्वं
नलोपवर्जम् । नकारस्याभावात् । हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्य-
र्थम् । ठलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् द्रढिर्मा द्रढीयान्
द्रढपतीत्यत्र र ऋतो हलादेर्लघोरिति न स्यात् । इह च परिद्रढय्या
गत इति ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न स्यात् । इह च परिद्रढस्यापत्यं
पारिद्रढी कन्येति गुरुपोत्तमलक्षणः ष्यङ् च प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति
किम् । दृंहिम् । दृहितम् ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्ववति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वेषां तुल्यमेतत् । वृहोर्निपातनम् । वृहश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिवृढयति । परिवृढ्य गतः । परिवृढी कन्येति । परिवृढमाचष्टे इति विशुद्धं वृढशब्दादेव शिञ्जुत्पद्यते । संधामयतेरेव सोपसर्गाणि शिञ्जुत्पत्तिरिष्यते नान्यस्मादिति । तथा सति परिवृढप्रतीतिरिति तिङुतिङ् इति निघातः । परिवृढयेत्यत्र परिवृढस्य त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यबादेशः सिद्धो भवति । प्रभाविमि किम् । परिवृढितम् । परिवृढितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्द्वेतिर्निष्ठायामिडागमो न भवति । कष्टाग्निः । कष्टं व्याकरणम् । ततोपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं तत्कारणमप्यन्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने । कष्टानि वनानि । कष्टाः पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषेर्द्वेतिरविशब्दनेर्धे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टो पादौ । अविशब्दने इति किम् । अवघुषितं वाक्यमाह । विशब्दने प्रतिज्ञानम् । घुषिरशब्दार्थे इति भूवादेषु पठ्यते । घुषिरविशब्दने इति घुरादिषु तयोरिह सामान्येन ग्रहणम् । विशब्दने प्रतिषेधश्च ज्ञापकश्चुरादिणिञ् विशब्दनार्थस्यानित्य इति, तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति । महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्पमाणावा इति । स्वार्भिप्रायं, शब्दनेन विष्कतवन्त इत्यर्थः ॥

अर्द्धैः सन्निविभ्यः ॥ २४ ॥

सं नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यार्द्धैर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्थः । न्यर्थः । व्यर्थः । अर्द्धैरिति किम् । समेधितः । सन्निविभ्य इति किम् । अर्द्धितः ॥

अभेद्याविदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिश्चादुत्तरस्यादेराविदूर्यर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति ।
अभ्यर्णो सेना । अभ्यर्णो शरत् । आविदूर्येति किम् । अभ्यर्णिते वृषलः ।
शीतेन पीडित इत्यर्थः । विदूरं विप्रकृष्टं ततोऽन्यदविदूरं, तस्य
भात आविदूर्यम् । एतस्मादेव निपातनाच्च नऽपूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरस्य
भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

णैरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

अयन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थे वृत्तमितीडभाषो णिलुक्च निपा-
त्यते । वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन । अध्ययन इति
किम् । वर्त्तितमन्यत् । वृत्तिरयमकर्मकः, स एवर्थं वर्त्तमानः सकर्मको
भवति । तेन निवृत्त इति हि प्रकृतेरेव कर्मणि क्तप्रत्यये दृश्यते ।
तद्वदिहोपि एवर्थवृत्तेरेव च वृत्तेर्ज्ञेयो गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपा-
तनमनर्थकं, तत्क्रियते यदापि णिवैव एवार्थो ऽभिधीयते तदा वर्त्तितमि-
त्यध्ययने मा भूदिति केचित् । अपरे तु वर्त्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपी-
च्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टक्वञ्जप्ताः ॥ २७ ॥

येरित्यनुवर्त्तते । दम् शम् पूरो दस् स्पश् क्वञ् जप् इत्येतेषां
अयन्तानां धातूनां वा अनिट्त्वं निपात्यते * । दान्तः । दमितः । शान्तः ।
शमितः । पूर्णः । पूरितः । दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः ।
क्वञ् । क्वादितः । जप्तः । जपितः । इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यते ।
जपेस्तु भरजपिसनामिति विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति नित्ये प्रति-
षेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम् ॥

रुध्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

वेति वर्त्तते । रुषि अम स्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां

* दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट क्वञ् जप् इत्येतेषां निपात्यते । दयादीनां
धातूनां अयन्तानां निष्ठायां वा इडागमो निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके वाक्यः ।

वा इडागमो न भवति । हृष्टः । हृषितः । तीक्ष्णहृषितः इति विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । अम् । अभ्यान्तः । अभ्यमितः । त्वर । तूर्यः । त्वरितः । आदितश्चेति प्रतिषेधे प्राप्तिं वचनम् । संघुष । संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । संघुष्टौ वाक्यमाह । संघुषितं वाक्यमाह । संघुष्टौ दम्भौ । संघुषितौ दम्भौ । संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेपि परत्वादयमेव विकल्पो भवति । आस्वन् । आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनितो देवदत्तः । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मनः । आङ्पूर्वस्य स्वनैर्मनोभिधाने ऽपि परत्वादयं विकल्पः तुल्यस्वान्तेति निपातनं बाधते ॥

हृषेलोमसु ॥ २९ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टानि लोमानि । हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः । हृषितं केशैः । हृषु अलीकृत्युदित्वानिष्ठायामनिट् । हृष तुष्टावित्ययं सेट् । तयोहभयोरिह ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम् । लोमानि मूर्च्छजानि अङ्गजानि च सामान्येन गृह्यन्ते । यथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्त्तव्यमिति । तद्विषये च हर्षं वर्त्तमानो लोमसु वर्त्ततइत्युच्यते । लोमस्त्विति किम् । हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्थस्य, हृषितो देवदत्त इति तुल्यर्थस्य ॥ विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायतेर्निष्ठायामनिट्त्वं विभावश्च निपात्यते । अपचितेनेन गुरुः । अपचायितेनेन गुरुः ॥ क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्तिनि नित्यं विभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

हु हरेऽकन्दसि ॥ ३१ ॥

हुरतेर्द्वितेर्निष्ठायां कन्दसि हु इत्ययमादेशो भवति । हुतस्य चाहुतस्य च । अहुतमसि हविर्द्वानम् । कन्दसीति किम् । हुम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिहृता इति निपात्यते कन्दसि विषये । हु इत्येतस्यादेशस्याभावा निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे हुरितः ॥ ३३ ॥

हुरित इति हुरतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते कन्दसि विषये, सोमश्चेद्वचति । मानः सोमो हुरितो, विहुरितस्त्वम् ॥

यसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशा-
स्तृतस्तृतस्तृतवस्तृतवस्तृचीरुज्ज्वलितिचरिति-
क्षमिति वमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥

यसित स्कभित स्तभित उत्तभित चत्त विकस्त विशस्तृ शंस्तृ शास्तृ तस्तृत तस्तृत वस्तृत वस्तृत वस्तृचीः उज्ज्वलिति चरिति क्षमिति वमित्यमिति इत्येतानि कन्दसि निपात्यन्ते । तत्र यसितस्कभितस्तभितोत्तभितेति यत्तु स्कम्भु स्तम्भु इत्येतेषामुदित्वा निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडागमो निपात्यते । यसितं वा एतत्सोमस्य । यस्तमिति भाषायाम् । स्कभित । विष्कभिते अजरे । विष्कभ्येति भाषायाम् । स्तभित । येन स्वस्तभितम् । स्तब्धमिति भाषायाम् । उत्तभित । सत्येनोत्तभिता भूमिः । उत्तब्धेति भाषायाम् । उत्तभितेति उत्पूर्वस्य निपातनसामर्थ्यादन्यापसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवति । चत्त विकस्तेति चतेः कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिडभावा निपात्यते । चत्ता वर्षेण विद्युत् । चतितेति भाषायाम् । विकस्त । उत्तानाया हृदयं यद् विकस्तम् । विकसितमिति भाषायाम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं विकस्ता इति बहुवचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं

विभक्तिनिर्देशः । विशस्तु शंस्तु शास्त्विति शसेर्विपूर्वस्य शंसेः शासेश्च वृचि
इडभावो निपात्यते । विशस्तु । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । विशसि-
तेति भाषायाम् । शंस्तु उत शंस्ता सुविप्रः । शंसितेति भाषायाम् ।
शास्त्वु प्रशास्ता । प्रशासितमिति भाषायाम् । तद्वृत्तद्वृत्तवृत्तवृत्तवृ-
त्तरीरिति तरतेष्टुष्टुजोश्च वृचि उट् कट् इत्येतावागमौ निपात्येते ।
तद्वृत्तारं रथानाम् । तद्वृत्तारम् । तरितारं तरीतारमिति भाषायाम् । वरु-
तारं रथानाम् । वरुतारं रथानाम् । वरितारं वरीतारमिति भाषायाम् ।
वरुत्तरीया देवीर्विश्वदेव्यावती । जसि पूर्वसवर्णेऽच्चारणं प्रयोगदर्शनार्थम् ।
अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति अहोरात्राणि वै वरुत्रय इति । क्कान्द-
सिकमत्र ब्रह्मत्वम् । प्रपञ्चार्थमेव च ङीबन्तम्य निपातनम् । वरुतृशब्दे
हि निपातितस्तत एव ङीपि सति सिद्धे वरुत्तरीशब्दः । उज्ज्वलिति
तरिति तमिति वमित्यमितीति च ज्वलतेरुत्पूर्वस्य तर क्षम वेमश्च इत्येतेषां
च तिपि शप इकारादेशो निपात्यते । शपो लुगो इडागमः । अग्निर्हज्ज्व-
लिति । उज्ज्वलतीति भाषायाम् । तरिति । स्तोत्रं तरिति । तरतीति
भाषायाम् । तमिति । स्तोमं तमिति । तमतीति भाषायाम् ।
वमिति । यः सोमं वमिति । वमतीति भाषायाम् । अमिति । अभ्यमिति
वरुणः । अभ्यमतीति भाषायाम् । इति करणः प्रदर्शनार्थस्तेन क्व चिदी-
कारो भवति । रविमभ्यमीति वरुण इत्यपि हि वेदे पठ्यते ॥

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ३५ ॥

कृन्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति ।
लब्धिता । लब्धितुम् । लब्धितव्यम् । पविता । पवित्रुम् । पवितव्यम् ।
आर्द्धधातुकस्येति किम् । आस्ते । वस्ते । रुदादिभ्यः सार्धधातुकरत्येत-
स्मिन्निधमार्थं विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्द्धधातुकग्रहणं
क्रियते । वलादेरिति किम् । लब्धम् । पव्यम् । लवनीयम् । पवनीयम्
इडिति वर्त्तमाने पुनरिङग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सूक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । कुक्रमोराद्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति,
 न चेत्कुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । कृ च तावात्मनेपदस्य नि-
 मित्तं, यचात्मनेपदं तदाश्रयं भवति । भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः ।
 क्रमेर्वृत्त्यादयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो नास्तीति प्रतिषेधफलं
 घेदं सूत्रम् । कुक्रमोरादित्वादिट् सिद्ध एव । प्रक्ष्वित्ता । प्रक्ष्वितुम् ।
 प्रक्ष्वितव्यम् । प्रक्रमिता । प्रक्रमितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् ।
 प्रक्षोषीष्ट । प्रक्रमीष्ट । प्रक्षोष्यते । प्रक्रम्यते । प्रमुखिष्यते । प्रचिक्रंसिष्यते ।
 सर्वत्रैवात्र सौतिः क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम् । सनन्तादपि हि पूर्वव-
 त्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते । निमित्तग्रहणं किम् । सीयुडादेस्तत्परपरस्य
 च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रक्ष्वितेवावरतीति प्रक्ष्विच्रीयतरति क्यङन्त-
 मात्मनेपदस्य निमित्तं न सौतिः ॥ क्रमेस्तु कर्त्तव्यात्मनेपदविषयादसत्या-
 त्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । कर्त्तरीति
 किम् । प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । आत्मनेपदविषयादिति किम् ।
 निष्क्रमिता । सौतिः सनि किति च प्रत्यये श्युकः किति सनि यहगुहोश्च
 इत्येव प्रतिषेधो भवति । प्रमुखूषति । प्रक्षुतः । प्रक्षुतवान् ॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् ।
 ग्रहीतव्यम् । अलिटीति किम् । जहृहिव । जहृहिम । प्रकृतस्येटो दीर्घत्व-
 मिदं चिण्वदिटो न भवति । ग्राहिता । ग्राह्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृङ्मुखोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य, चकारान्ते-
 भ्यश्चेतो वा दीर्घो भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता ।
 चकारान्तेभ्यः । तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरिता । वृत्त
 इति किम् । करिष्यति । हरिष्यति । अलिटीत्येव । अवरिध । तेरिध ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृत् उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घा न भवति । विवरिषीष्ट ।
प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । विस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत् उत्तरस्य इटो दीर्घा न भवति । प्राश-
रिष्टाम् । प्राशारिषुः । अतारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिषुः * ।
परस्मैपदेष्विति किम् । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृत्तः सनो वा इडागमो भवति । वृवूर्षति । विवरिषति । विव-
रीषति । प्राववूर्षति । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । ऋकारान्तेभ्यः ।
तितीर्षति । तितरिषति । तितरीषति । आतिस्तीर्षति । आतिस्तरिषति ।
आतिस्तरिषति । सनि ग्रहगुहोश्चेति इट्प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इडागमो
विधीयते । इटश्च वृत्तो वेति पक्षे दीर्घः । चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यत्रो-
पदेशाधिकाराल्लाक्षणात् इडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृत्तो लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति ।
वृषीष्ट । वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आस्ती-
षीष्ट । सिचि खल्वपि । अवृत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत् । प्रावरि-
ष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीष्ट । आस्तरिष्ट । आस्तरिष्ट । आत्मनेपदेष्विति
किम् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिषुः । लिङः प्रत्युदाहरणं न दर्शितमसंभ-
वादिटो ऽबलादित्यादिति ॥

कृतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

अदन्ताद्वातोः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडा-
गमो भवति । ध्वृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट । स्पृषीष्ट । स्परिषीष्ट । अध्वृषा-

* व्यशारिष्टाम् । व्यशारिषुः इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ताम् । अधरिषाताम् । असृषाताम् । अस्मेरिषाताम् । अत इति
 क्रिम् । ज्योषीष्टु । ज्योषीष्टु । अज्योष्टु । अज्योष्टु । संयोगादेरिति क्रिम् ।
 कृषीष्टु । कृषीष्टु । कृकृत । कृकृत । आत्मनेपदेष्वित्येव । अध्वरिषीत् ।
 अस्मरिषीत् । संस्कृषीष्टु समस्कृतेत्यत्रापदेशाधिकारादभक्तत्वाच्च सुट्
 इडागमो न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जदितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊद्विद्वाश्चेत्तरस्य बलादेरा-
 दुं धातुकस्य वा इडागमो भवति । स्वर्त्ता । स्वरिता । सूति । प्रसेता ।
 प्रमविता । सूयति । सेता । सविता । धूञ् । धोता । धविता । ऊद्विद्वाः
 खल्वपि । गाङ् । विगाढा । विगाहिता । गुप् । गोप्ता । गोपिता । वेति
 वर्त्तमाने पुनर्वाच्यत्वं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्देशः
 पू प्रोधादित्यस्य निवृत्त्यर्थः । धूञ्जिति सानुबन्धकस्य निर्देशो धू विधूनन-
 त्वस्य निवृत्त्यर्थः । सविता धवितेत्येव नित्यमेतयोर्भवति । स्वरतेरेत-
 स्माद्विकल्पादुद्बुद्धोः स्यदित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वरिष्यति । किति
 तु प्रत्यये श्युक् । किति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।
 स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध हिंसासंसिद्धोरित्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्य उत्तरस्य बलादेरादुं-
 धातुकस्य वा इडागमो भवति । रधिता । रद्धा । नष्टा । नशिता ।
 त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । द्रोग्धा । द्रोष्ठा ।
 द्रोहिता । मोग्धा । मोठा । मोहिता । खोठा । खोहिता । खोग्धा ।
 खोष्ठा । खोहिता । क्रादिनियमाल्लिटि रधादिभ्यः परत्वाद्वि-
 कल्पं के विद्वन्ति । अपरे पुनराहुः । पूर्वविधेरिङ्निषेधविधानसा-
 मर्थ्यादुलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्यति नित्यमिडा भवितव्यम् । ररन्धिष,
 ररन्धिमिति भवति ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥

निरः इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य घलादेराहुं धातुकस्य वा इडा-
गमो भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टम् । निष्कोषितुम् ।
निष्कोष्ट्यम् । निष्कोषितव्यम् । निर इति किम् । कोषिता । कोषि-
तुम् । कोषितव्यम् । निर इति वक्तव्ये निर इति निर्देशेन रेफान्तमुरस-
गोत्तरमस्तीति ज्ञाप्यते । तस्य हि निलयनमत्युत्तरगस्यायताविति ज्ञत्वं
भवति । निरो हि रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वं न स्यात् ॥

इग्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति । निष्कुषितवात् । नि-
ष्कुषितः । इड्यहणं नित्यार्थं, मारम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधको
ऽन्यथा हि विकल्पार्थ एव स्याद् अत्रैव नित्यमिडागम-वत्तरत्र विकल्प
एवेति ॥

तीपसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥

तकारादावाहुं धातुके इषु सह लुभ रुष रिष इत्येतेभ्यो वा
इडागमो भवति । इषु । एष्टा । एषिता ॥ इषु इच्छायामित्यस्यायं विकल्प
इष्यते ॥ यस्तु इष गताविति दैवादिकस्तस्य प्रेषिता प्रेषितुं प्रेषितव्यमिति
नित्यं भवति । योपि रुष आभीक्ष्येय इति क्र्यादौ पठ्यते तस्याप्येवमेव ।
तदर्थमेव तीपसहेति सूत्रे के चिदुदितमिषं पठन्ति । सह । सौठा ।
सुहिता । लुभ । लोभिता । लोब्धा । रुष । रोष्टा । रोषिता । रिष ।
रेष्टा । रेषिता । तीति किम् । एषिष्यति ॥

सनीवन्तुर्धभ्रजदम्भुश्चिस्त्वृणुभरज्जपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूनाम् चधु भ्रज दम्भुश्चिस्त्वृणु जणु भर ज्जपि
सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम् । दिद्विषति ।
दुद्विषति । सिसेविषति । सुस्युषति । चध् । चाद्विधिषति । ईत्सति ।
भ्रज । बिभ्रज्जिषति । बिभ्रतति । बिभ्रज्जिषति । बिभ्रत्ति । दम्भु ।

दिदम्बिषति । धिप्सति । धीप्सति । मि । उच्छिन्नायिषति । उच्छिन्नी-
षति । स्वरु । सिस्वरिषति । सुस्वरुषति । यु । यियविषति । युयूषति ।
ऊर्णु । प्रार्णुनविषति । प्रार्णुनविषति । प्रार्णुनूषति । भर इति मृजित्येतस्य
भौवादिकस्य ग्रहणं शपा निर्देशात् । बिभरिषति । बुभूषति । अपि ।
जिन्नपयिषति । ज्नीप्सति । सन् । सिसनिषति । सिषासति । के चिदत्र
भरज्जपिसनितनिषतिदरिद्राणामिति पठन्ति । तितनिषति । तितंसति ।
तितासति । पिपतिषति । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति ।
सनीति किम् । देविता । भृष्टा ॥

क्लिशः क्लानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

क्लिशः क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्टा । क्लिशित्वा ।
क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशू विबाधनइत्यस्य
क्त्वायां विकल्पः सिद्ध एव निष्ठायां तु यस्य विभाषेति प्रतिषेधः
प्राप्नोति । क्लिश उपतापइत्येतस्य तु क्ल्वायां निष्ठायां च नित्यमिडागमः
प्राप्नोति तदर्थं क्ल्वाग्रहणं क्लियते ॥

पूडश्च ॥ ५१ ॥

पूडश्च क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । पूत्वा । पवित्वा ।
सोमोत्पूतः । सोमोत्पवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्युकः कितीति
प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

वसन्तिधोरिट् ॥ ५२ ॥

वसन्तेः लुधश्च क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । उषित्वा । उषितः ।
उषितवान् । लुधित्वा । लुधितः । लुधितवान् । वसतीति विकरणो
निर्देशार्थ एव । वस्तेस्तूदात्तत्वादेव भवितव्यमिडा । पुनरिडग्रहणं
नित्यार्थम् ॥

अश्वेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥

अश्वेः पूजायामर्थं क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । अश्वित्वा जानु
लुहोति । अश्विता अस्य गुरुवः । उदितो वेति क्ल्वाग्रहणं विकल्पः

अनर्त्तयत् । निनर्त्तयति । सदति किम् । कर्त्तता । असिचीति किम् ।
अकर्त्तात् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्द्धातोः सकारादेराट्धातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवेति ।
गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । गमेरिति किम् । चेष्यति ।
इड्यहणं नित्यार्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् । संगसीष्ट । संगसीष्ट ।
मंगंयते । संजिगंसते । संजिगंसिष्यते । अधिजिगंसते । अधिजिगंसिष्यते ।
गमेरिडादेशस्याऽङ्कनगमां सतीति दीर्घत्वम् । सदत्येव । गन्तास्मि ।
गन्तास्वः । गन्तास्मः ॥ आत्मनेपदेन समानपदस्यस्य गमेरयमिडागमो
नेष्यते ॥ अन्यत्र सर्वत्रेवेष्यते । कृत्यपि भवति, परस्मैपदलुकि च ।
संजिगमिषिता । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । जिगमिष त्वमिति ।
पदशेषकारस्य * पुनरिदं दर्शनं गम्युपलक्षणार्थे परस्मैपदग्रहणम् ।
परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षितस्तस्मात्सकारादेराट्धातुकस्येद्वयति ।
तन्मतेन संजिगंसिता अधिजिगंसिता व्याकरणस्य इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्धाश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥

वृतादिभ्यश्चतुर्भ्य उत्तरस्य सकारादेराट्धातुकस्य परस्मैपदेषु
इडागमो न भवति । वृत् । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । वृधू ।
वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । शूधू । शत्स्यति । अशत्स्यत् ।
शिशत्सति । स्यन्दू । स्यन्त्सति । अस्यन्त्स्यत् । सिस्त्स्यति । चतुर्भ्य
इति न वक्तव्यम् । वृद्धग्रहणं हि तत्र व्युतादिरसमाप्त्यर्थं क्रियते
कूप सामर्थ्यं वृद्धिः, तदेव यदि व्युतादिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञायते न किं-
चिदनिष्टं प्राप्नोति, तत्क्रियते स्यन्देहदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं
प्रतिषेधो यथा बाधेनेति । चतुर्थग्रहणे हि सति तात्पर्येण स्यन्दिः संनिधा-
यितो भवति । परस्मैपदेष्वित्येव । वत्सिषीष्ट । वत्सिष्यते । अवत्सिष्यत् ।
विवत्सिष्यते । अथात्रात्मनेपदेन समानपदस्येभ्यो व्युतादिभ्य इडागम

* पदशेषो गम्यविशेष इति पदमञ्जरी ।

इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । विवृत्तिता । विवृत्स त्वमिति * ॥

तासि च कृपः ॥ ६० ॥

• कृप उत्तरस्य तासिः सकारादेश्चाटुधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमे न भवति । कल्पता । श्वः कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । चिकृप्सति । परस्मैपदेष्वित्यत्र । कल्पितासे । कल्पिषीष्ट । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत् । चिकल्पिषते । कृपेरथात्मनेपदेन समानपदस्यस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । चिकृप्सिता । चिकृप्स त्वमिति ॥

अचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवो ऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव थलीडागमे न भवति । याता । ययाथ । चेता । चिचेथ । नेता । निनेथ । होता । जुहोथ । अच इति किम् । भेता । विभेदिय । तास्वदिति किम् । लूत्वा । लुलविथ । थलीति किम् । याता । ययिथ । ययिम । अनिङ्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् । नित्यग्रहणं किम् । विधेता । विधविता । विदुधविथ । तासि विभाषितेऽस्यलि नित्यमिडागमे भवति । तास्वदिति वृत्तिनिर्देशः किमर्थः । तासौ सतस्यलि प्रतिषेधार्थः । यो हि तासावसन्नसत्वाच्च नित्यानिट् तस्य थलि प्रतिषेधो न भवति । नघसिथ । उवयिथ । उत्तरसूत्रेपि तास्वदिति वर्त्तते आदादेशो हि घसि-र्वञ्जादेशश्च वयिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशेत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारधान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाविव थलीडागमे न भवति । पक्ता । पपक्य । यष्टा । इयष्ट । शक्ता । शशक्य । उपदेशइति किम् । कष्टा । अकर्विथ । अत्वत इति किम् । भेता । विभे-

दिथ । तपरकरणं किम् । राट् । रराधिय । तास्यदित्येव । जिघृक्षति ।
जघहिय । नित्यमनिट इत्येव । अङ्गा । अजिता । आनञ्चिथ ॥

कृतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

अकारान्ताद्वातोभारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासांविष नित्यानि-
टस्थलि इडागमो न भवति । स्मर्त्त । सम्मर्थ । ध्वत्ता । दध्वर्थ * ।
सिद्धे सन्धारम्भो नियमार्थः । अत एव भारद्वाजस्य नान्येषां धातूनाम् ।
ययिथ । वयिथ । पेचिथ । शेकिथ । तदयमर्थोऽप्यर्थोऽयं योर्विकल्पः ।
तपरकरणमृकारान्तस्य निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत्स्यात् ॥

बभूथानतन्यजगृभभवर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

बभूथ आनतन्य जगृभ ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये ।
निगमो वेदः । बभूथ । त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । बभूविथेति भाषा-
याम् । आनतन्य । येनान्तरितमुवातन्य । आतेनिथेति भाषायाम् ।
जगृभ । जगृभ्राते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । जगृहिमेति भाषायाम् । ववर्थ ।
ववर्थ त्वं हि ज्योतिषा । ववरिथेति भाषायाम् । क्रादिसूत्रादेवास्य प्रति-
षेधे सिद्धे नियमार्थे वचनं निगमएव न भाषायामिति ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि दृशि इत्येतयोस्यलि विभाषा इडागमो न भवति । ससृष्ट ।
ससर्जिथ । ददृष्ट । ददर्शिथ ॥

इडत्थर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अति अर्त्ति व्ययति इत्येतेषां यलीडागमो भवति । आदृथ ।
आरिथ । संविध्ययिथ । व्येजो न व्यो लिटीत्यात्वप्रतिषेधः । अत्तिव्ययत्या-
अर्त्ति भारद्वाजस्येति नियमाद्विकल्पः । अर्त्तेरपि नित्यः प्रतिषेधः । अनेइयवृणं
विस्पष्टार्थम् । विकल्पाविधाने हि सति अत्तिव्ययतियहसमनर्थकं, प्रति-

* कर्त्तृ अकथेति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

बोधविधाने चार्त्तयहणमिति निस्थायं विधिरिड्यहणमन्तरेणापि शक्यते
विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजादघसाम् ॥ ६७ ॥

• कृतद्विवचनानामेकाचां धातूनाम् आकारान्तानां घसेश्च वसा-
विडागमो भवति । आदिवान् । आशिवान् । पेचिवान् । शेकिवान् ।
धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विवचना
एते एकाचो भवन्ति । आत् । ययिवान् । तस्थिवान् । घस् । जति-
वान् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एकाजादघसामेव वसाविडागमो
भवति नान्येषाम् । बिभिद्वान् । विच्छिद्वान् । बभूवान् । शिशिवान् ।
क्रादिनियमात्प्रतिषेधाभावाच्च य इट् प्रसक्तः स नियम्यते । आद्वहणमने-
काजयं द्विवचने हि कृते इटि हि सति आतो लोपेन भवितव्यं, दरिद्रा-
तेस्तु कास्यनेकाजयहणं चुलुम्पाद्वर्थमित्यामा भवितव्यम् । दरिद्राचंकार ।
अथाप्याम् क्रियते तथापि च दरिद्रातेराद्वधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययवि-
धाविति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुप्ते इडागमस्य निमित्तं विहत-
मिति न इडागमो भवति । ददरिद्रानिति भवितव्यम् । घमेरपि यदि
यहणमिह न क्रियते तदा द्विवचनात् परत्वाद् घसिभसोर्हलि चेति उप-
धालोपे कृते द्विवचनेष न स्यादनच्कत्वाद्, इह तु घसियहणाद् उपधा-
लोपमपि परत्वाद्विडागमो बाधते । तत्र कृते गमहनजनजनघसामित्युप-
धालोपः । स च द्विवचनेचीति द्विवचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति, तेन अति-
वानिति सिध्यति ॥

• विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥

गम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इडागमो
भवति । गम् । जग्मिवान् । जगन्वान् । मो नो धातेरिति नकारः ।
हन । जग्मिवान् । जघन्वान् । विद । विविदिवान् । विविद्वान् । विश ।
विविशिवान् । विविश्वान् । विक्षिप्ता साहचर्यादिह विदस्त्वौदादि-

कस्य लाभार्थस्य क्लृप्तम् । ज्ञानार्थस्य तु नित्यं विविट्त्वानित्येव भवति ॥
दृशेत्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

सन्सिंसनिवांसम् ॥ ६८ ॥

सनेतेः सनेतेर्वा धातोः सन्सिंसनिवांसमिति निपात्यते * ।
अज्जित्वान्ते सन्सिंसनिवांसम् । इडागम एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपा-
त्यते । सनिङ्पूर्वोदयञ्च सेनिवांसमित्येव भवति । छन्दसीदं निपातनं
विज्ञायते † । भाषायां सेनिवांसमिति भवति ॥

वृद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥

अकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इडागमो भवति । करिष्यति ।
हनिष्यति । हरिष्यति । स्वरतेर्वेट्त्वाद्वृद्धनोः स्यइत्येतद्व्यति विप्रतिषे-
धेन । स्वरिष्यति । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

अज्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अज्जेः सिचि इडागमो भवति । अज्जीत् । अज्जिष्टम् । अज्जिषुः ।
सिचीति किम् । अज्जा । अज्जिता । ऊदित्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे यात इडागमो भवति ।
अस्तावीत् । असावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेऽप्यिति किम् । अस्तोष्ट ।
असोष्ट । अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सञ्ज ॥ ७३ ॥

(यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगुगमो भवति
परस्मैपदे सिचि इडागमश्च । यम् । अयंसीत् । अयंसिष्टम् । अयं-
सिषुः । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टान् । व्यरंसिषुः । अनंसीत् । अनंसिष्टम् ।

* सन्पूर्वस्य सनेतेः सनेतेर्वा सन्सिंसनिवांसमिति निपात्यते इत्येकस्मिन्पु-
स्तके पाठः ।

† इयं चानुपूर्वी छन्दस्येव नियतेति छन्दस्येव निपातनं विज्ञायते इति पा० २ ।

अनसिषुः । आकारान्तानाम् । अयासीत् । अयानिष्टम् । अयासिषुः ।
यमादीनां ईलन्तलवणा वृद्धिः प्राप्ता सा नेटीति प्रतिषिध्यते । परस्मैप-
देष्वित्येव । अयंस्त । अरंस्त । अनंस्त ॥

स्मिपूडरञ्जशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिड् पूड् च अञ्ज् अशू इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति ।
सिस्मयिषते । पिपयिषते । अरिषति । अरिञ्जयिषति । अरिशिषते ।
डमायहणं पूजो मां भूत् । पुपूयति इत्येव तस्य भवति । अशेरुदितो
ग्रहणादश्नेतिर्नित्यमिडागमोऽस्येव ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति । कृ । विकृष्यति ।
गृ । जिगृषति । दृङ् । दृढरिषते । धृङ् । दिधरिषते । प्रेक्ष् । पिप्रक्षि-
यति । पञ्चभ्य इति क्रिम् । सिस्वति । क्रितिगिरत्या ईट् सनि वेति
विकल्पः प्राप्तः वृत्तो वेति चास्येष्टो दीघत्वं नेच्छन्ति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । रुद् ।
रोदिति । स्वप् । स्वपिति । श्वस् । श्वसिति । अन् । प्राणिति । जन् ।
जति । पञ्चभ्य इत्येव । जागर्ति । सार्वधातुकइति क्रिम् । स्वप्ता ।
वलादेरित्येव । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति ।
ईशिषे । ईक्षिष्ये ॥

ईडजनोर्द्ध्वे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्व-
धातुकस्य इडागमो भवति । ईडध्वे । ईडिध्वम् । ईडिषे । ईडिष्य ।
जनिध्वे । जनिध्वम् । जनिषे । जनिष्य । जनी प्रादुर्भावइत्यस्य क्तात्-

सत्त्वात् श्यनो लुक् उपधालोपाभावश्च ॥ जन जननइत्यस्यापि श्लु-
विकरणस्य ग्रहणमत्रेष्यते ॥ तस्य कर्मव्यतिहारे व्यतिजज्ञिषे । व्यतिज-
ज्ञिष्व । व्यतिजज्ञिष्वे व्यतिजज्ञिष्वम्, इति च भवति ॥ ध्वशब्दे ईशेरपि
इडागम इष्यते ॥ ईशिध्वमिति, तदर्थं के चिदीडिजनोः सध्वे चेति सूत्रं
पठन्ति । तत्र सकारादेः सेशब्दस्य सूत्रव्योपादानाच्छब्दे भिन्नक्रम
ईशेरनुकर्षणार्थं विज्ञायते । ईडिशिजनोः सध्वयोरित्येकमेव सूत्रं न पठितं,
विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति । ध्वे इति कृतटोरेत्वस्य ग्रहणात्
लङि, ध्वमि न भवितव्यमिटा । लोटि पुनरेकदेशविभक्तस्यानन्यत्वाद्
भवितव्यमिटा ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

" सार्वधातुकइति वर्तते * । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य
सकारस्य लोपो भवति । कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः । यो यासुट्मुट्-
सीयुटाम् । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् ।
अनन्त्यस्येति किम् । कुर्युः । कुर्याः । सार्वधातुकइत्येव । क्रियास्ताम् ।
क्रियासुः । कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्यय-
मादेशो भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुरित्यत्रोस्यपदान्तादिति
पररूपं बाधितम् । अत इति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । तपरकरणं
किम् । यायात् । सार्वधातुकइत्येव । चिकीर्ष्यात् । ननु चातो लोपेनीत्रं
भवितव्यम् । पचेदित्यत्रापि हि तर्हि अतो दीर्घो यजीति दीर्घत्वेन
भवितव्यम् । तदनेनावश्यं विध्यन्तरं बाधितव्यम् । संधैव दीर्घस्य
बाधक एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यात् । स्यादेतदेवं यदि दीर्घः
सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तदा येन नप्राप्तिन्या-
येन दीर्घस्यैव बाधकः स्यान्न पुनरतो लोपस्य । येय इत्यविभक्तिको

* सार्वधातुकइति वर्ततइत्येकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

निर्द्वंशः, य इति वां षष्ठीनिर्द्वंशे यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्यप्युक्तः
सौत्रत्वाच्चिर्द्वंशस्येति । के चिद् अत्रातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति ।
तेषां सकारान्तः स्थानी षष्ठीसमासश्च ॥

आतो डितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य द्विद्वयवस्य आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य
इय इत्ययमादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । यजेते ।
यजेथे । यजेथाम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र न डितीव द्विद्वयवमङ्गी-
क्रियते ऽपितु डित इव द्विद्वयवमङ्गीक्रियते पूर्वसूत्रेण उच्चकुटिपतीतिप्रसिद्धये
तथाङ्गीकरणम् । यदि गाङ्गुटादिसूत्रे द्विद्वयवमङ्गीक्रियते तदा
अनुदात्तडित आत्मनेपदमिति आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत इति किम् ।
पचन्ति । यजन्ति । पचन्ते । यजन्ते । डित इति किम् । पचावहे ।
पचामहे । अत इत्येव । चिन्वाते । सुन्वाते । तपरकरणं किम् । मि-
माते । मिमाथे ॥

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोङ्गस्यातो मुगागमो भवति । पचमानो, यजमानः ।
अकारमात्रभक्तायं मुक् अदुपदेशग्रहणेन गृह्यतइति अदुपदेशादिति लैसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वं भवति । यद्येवमातो डित इत्ययमपि विधिः प्राप्नो-
ति, तपरनिर्द्वंशाच्च भविष्यति । मुकि सत्यध्यर्तुमात्रो भवति । लैसार्व-
धातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशग्रहणं तत्र
क्रियते । तेन उपदेशादूर्ध्वं सत्यपि कालभेदे भवितव्यम् । तथा च पचावः
पचाम इत्यत्रापि भवति ॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र
पञ्चम्या परस्य षष्ठी कल्प्यते ॥

अष्टनं आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टने विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः ।
 अष्टानाम् । अष्टासु । विभक्ताविति किम् । अष्टत्वं । अष्टता । आ
 इति व्यक्तिनिर्देशायमाकृतिनिर्देशे तु नकारस्थाने ऽनुनासिकाकारः स्यात् ।
 विकल्पेनायमाकारो भवत्येतज्जापितमष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणाद-
 ष्टाभ्य औशिति च कृतात्वस्य निर्द्वंशत्तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति ।
 तदन्तविधिश्चात्रेष्यते । प्रिया अष्टा येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टो ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् ।
 राभिः । हलीति किम् । रायौ । रायः । विभक्ताविति किम् । रैत्वम् ।
 रैता । मृदेर्द्विरित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरेनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ।
 युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । अनादेश इति किम् ।
 युष्मत् । अस्मत् । हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यात् । उत्तरत्र त्वनादेश-
 ग्रहणेन प्रयोजनं योवीति तदिदं क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम् ।
 माम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् । आदेशार्थं वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराका-
 रादेशो भवति । युवाम् । आवाम् । प्रथमाया इति किम् । युवयोः ।
 आवयोः । द्विवचन इति किम् । त्वम्, महं, यूयं, वयम् । भाषायामिति
 किम् । युधं वस्त्राणि पीवसा वसाये ॥

योचि ॥ ८९ ॥

अज्ञादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति । त्वया ।

मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । अवीति किम् युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । युष्मदस्मदोरनदेशात्पञ्च यदि हलीत्यनुवर्तते शक्यम-
कर्तुमचीत्येतत् तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । अनादेशात्पञ्च । त्वद्गच्छति ।
मद्गच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ८० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोलोपो भवति । कश्च शेषः, यत्राकारो
यकारश्च न विहितः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु * लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मङ्गम् । युष्मद्भ्यम् ।
अस्मभ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । ममे । युष्माकम् ।
अस्माकम् । शेषग्रहणं विस्पष्टार्थम् । शेषे लोपे कृते स्त्रियो टाप् कस्माच्च
भवति, त्वं ब्राह्मणी । अहं ब्राह्मणी । संनिपातलक्षणे विधिरनिमित्तं
तद्विधातस्य । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति । केचित्तु शेषे लोपं टिलो-
पमिच्छन्ति । कथं वक्ष्यमाणादेशापेतः शेषः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य विधी-
यन्ते । तेन मपर्यन्ताद् योन्यः स शेष इति । तत्रायं लोप इति टिलोपो
भवति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ८१ ॥

मपर्यन्तस्यत्ययमधिकारो, यद्विदुः कर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्ये-
त्येवं तद्विदितव्यम् । वक्ष्यति । युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् ।
मपर्यन्तस्येति किम् । युवकामावकामिति साकृच्छकस्य मा भूत् । त्वमा-
वेकवचने । त्वया । मया । मपर्यन्तस्येति किम् । सर्वस्य मा भूत् । तथा च
सति त्वमयोरकारस्य योवीति यकारे कृते ऽनिष्टं रूपं स्यात् । मान्तस्ये-
त्येष सिद्धे ऽस्मिन् यत्परिग्रहणं कृतमधिष्ठोतनाथं तन्मान्ते मा भूत्,

* शेषे इति बहुषु पुलकेषु पाठः ।

कदा, यदा ॥ अयन्तयोः क्विपि मान्तत्वं विद्वते, युष्मदस्मदोः स्थानिवत्त्वं च षोरत्र कौ लुप्त्वाच्च विद्वते ॥ २५ ॥

युवावौ द्विवचने ॥ ८२ ॥

द्विवचनइत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी, द्वार्थाभिधानविषये तयोर्मर्पर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवभ्याम् । युवयोः । आवयोः । यदा समासे द्वर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि द्वर्थेयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न बाध्येते । अतिक्रान्तं युवा, मतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् युवा, मतियुवान् । अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवा, मतियुवया । आवावया । अतिक्रान्तेर्युवा, मतियुवाभिरत्यावाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवा, मतियुवभ्यमत्यावभ्यम् । अतिक्रान्ताद् युवा, मतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तानां युवा, मतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते युवा, मतियुवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवा, मतियुवासु । अत्यावासु । त्वाहादीनां तु विषये परत्वात्तत्रैव भवन्ति । अतिक्रान्तौ युवा, मतिवत् । अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम्, अतियुयम् । अतिवयम् । अतिक्रान्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् । अतिमहम् । अतिक्रान्तस्य युवा, मतिर्त्वं । अतिमम । यदा तु युष्मदस्मदी एकत्वबहुत्वयोर्वर्त्तते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तौ त्वाम्, अतिव्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

यूयवयौ जसि ॥ ८३ ॥

युष्मदस्मदोर्मर्पर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । तद-

न्तविधिरत्र भवति । अङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति ॥ १ ॥

त्वाहौ सौ ॥ ८४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमहौ डयि ॥ ८५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मद् इत्येतावादेशौ भवतो डयि परतः । तुभ्यम् । मद् । परमतुभ्यम् । परममद् । अतितुभ्यम् । अतिमद् ॥

तवममौ डसि ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो डसि परतः । तव । मम । परमतव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमात्रेकवचने ॥ ८७ ॥

एकवचनइत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि । यदा समामे एकार्थं युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसंख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमावादेशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु विषये त्वाहौ सावित्येवमादीनां पूर्वविप्रतिषेधेन तएवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वामति-त्वात् । अतिमात् । अतिक्रान्ताभ्यां त्वामतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वाभिः । अतिमाभिः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ८८ ॥

एकवचनइत्यनुवर्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्तमा-

• अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य छेत्वादि बहुषु पुस्तकेषु नोस्ति । तदेव तु युक्तम् । पदमञ्जरी दर्शनात् ।

नयोर्युष्मदस्मदीन्पर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । तद्यायं, त्व-
दीयः । मदीयः । अतिशयेन त्वं, त्वत्तरः । मत्तरः । त्वामिच्छति, त्वय्यति ।
मय्यति । त्वमिवाचरति, त्वय्यते । मय्यते । उत्तरपदे । तव पुत्र, स्त्वत्पुत्रः ।
मत्पुत्रः । त्वं नाथोस्य, त्वन्नाथो, मन्नाथः । एकवचनइत्येव । युष्माकमिदं
युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । युष्माकं पुत्रो ऽस्माकं पुत्रो युष्मत्पुत्रो ऽस्म-
त्पुत्रः । विभक्तावित्यधिकारात् पूर्वयोगो विभक्ताविव । ततोऽन्यत्रापि प्र-
त्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमारम्भः । ननु चाकप्यन्तर्वर्तिनी विभ-
क्तिरस्ति तस्यामेवादेशौ भविष्यतः । नैवं शक्यं, लुका तस्या भवितव्यम् ।
बहिरङ्गो लुक् अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तौ भविष्यतः । एतदेव तर्ह्यादे-
शवचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोऽपि लुक् बाधते इति । तेन
गोमार्नियोस्य गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुका बाध्यते । एवं च
सति त्वाहौ सावित्येवमादयोऽपि प्रत्ययोत्तरपदयोरादेशो न भवन्ति । त्वं
प्रधानं मेऽं त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रो ऽस्मत्पु-
त्रः । तुभ्यं हितं त्वद्वितं मद्वितम् । तव पुत्रस्त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः । अथ
किमर्थमेऽं त्वाहादीनां बाधनार्थमेतच्च विज्ञायते । लक्ष्यस्थित्यपेक्षया ।
'ज्ञापकार्थं ह्येतस्मिन्बहुतरमिष्टं संरक्षते ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ८८ ॥

'त्रि चतुर इत्येतयोः स्त्रियां वर्त्तमानयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ
भवतो विभक्तौ परतः । तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रियाः
मिति किम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति चैतत्
त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं तु
लिङ्गान्तरे तथाप्यादेशौ भवत एव । प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योस्य ब्रीह-
णस्य प्रियतिसा ब्राह्मण इति । प्रियतिस्रो । प्रियतिस्रः । प्रियतिसृ ब्रा-
ह्मणकुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसा । प्रियचतसौ ।
प्रियचतस्रः । प्रियचतसृ । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । नवृतश्चेति स-
मासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षण-

त्वात् * । यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गं तदा आदेशो न
भवतः । प्रियास्त्रयोः स्याः प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियन्निः ।
प्रियन्नी । प्रियन्नयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥ तिसृभावे
संज्ञायां कन्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृका नाम यामः ॥ चतस्र्यो-
दुदात्तनिपातनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्येव स्वरो
मा भूत् । चतसृणामित्यत्र तु षट्चतुर्भ्यां हलादिरित्येव स्वरो भवति ।
हलादियहणसामर्थ्योच्चिपातनस्वरो बाध्यते ॥

अचि र चतः ॥ १०० ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्चतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ
परतः । तिसृस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य ।
प्रियतिस्र आनय । प्रियचतस्र आनय । प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् ।
प्रियतिस्रि निधेहि प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्णात्पङ्क्तिसर्वनामस्थान-
गुणानामपवादः । परमपि ङिसर्वनामस्थानगुणं पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ।
अचीति किम् । तिसृभिः । चतसृभिः । चत इति तिसृचतस्रोः प्रतिप-
त्यर्थमन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजरादौ वि-
भक्तौ परतः । जरसा दन्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे त्वा
परिद्व्युः । जरायै त्वा परिद्व्युः । अचीत्येव । जराभ्याम् । जराभिः । नुमो
जरसादेशो विप्रतिषेधेन । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । इहातिजरसं
ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग्नं भवति आनुपूर्व्यां सिद्धत्वात् । अतिजर इमिति
स्थिते लुगम्भावो जरसभाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति । तत्र
लुक्तावदपवादत्वादम्भावेन बाध्यते । अम्भावोपि परत्वाज्जरसादिशेन, न च
पुनर्लुक्शास्त्रं, प्रवर्त्तते भ्रष्टावसरत्वाद् इत्येवमेव भवति अतिजरसं ब्रा-
ह्मणकुलं पश्येति, प्रथमैकवचने तृतीयाबहुवचने च अतिजरं ब्राह्मणकुलं

तिष्ठति, कर्तिर्करैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम् । किं कारणं, सं-
निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातव्येति । अन्ये त्वनित्वात्वादस्याः
परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवित-
व्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादीनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद् । स्यः ।
त्यौ । त्ये । तद् । सः । तौ । ते । यद् । यः । यौ । ये । एतद् । एषः । एतौ ।
एते । इदम् । अयम् । इमौ । इमे । अदस् । असौ । अमू । अमी । द्वि ।
द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति ।
भवत् । भधात् । संज्ञापसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह
न भवति । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः ।
त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवत्येव । परमसः । परमतौ । परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः ।
कौ । के । साकृत्कस्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधी-
यते किमोदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्यय-
मादेशो भवति । कुतः । कुत्र । कुह । तिहोरिति कार उच्चारणार्थः ॥

क्वाति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो
भवति । क्व गमिष्यसि । क्व भोक्ष्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् ।
क्विमो द्वीदिति च प्रत्ययान्तरं न विधीयते साकृत्कार्यम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः संकारादेशो भवति सौ पर-
तः । त्यद् । स्यः । तद् । सः । एतद् । एषः । अदस् । असौ । अनन्त्य-
योरिति किम् । हे स । सा ॥

अदसं औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकच्काट्टा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ यदा औत्वप्रतिषेधः तदा सकारादुत्तरस्य उत्वं भवति । असुकः । असकौ ॥ उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामकृतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ परमाहम् । परमायम् । परमानेन ।

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

इत्स्वाङ्गुप्येत संवृद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥

आप एत्वं भवेत्सस्मिन् भलीत्यनुवर्त्तनात् ।

प्रत्ययस्याच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वव्याधनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो वकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् * ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात्स्थियामयं यकारः ॥

इदो ज्य पुंसि ॥ १११ ॥

इदम् इद्रूपस्य पुंसि सौ परतो ज्य इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः पुंसीति किम् । इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

* इह साधिति न संवृत्ते, उत्तरसूत्रे साधिति वचनादित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

इदमो ऽङ्कारस्य इदूपस्य स्थाने अन इत्ययमादेशो भवति आपि विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति किम् । इमकेन । इमकयोः । आपीति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनात्मभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमो ऽङ्कारस्य इदूपस्य लोपो भवति । आभ्याम् । एभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थके ऽलान्त्यविधिरिति सर्वस्यापमिदूपस्य लोपः । अथ वा नायमिज्ञोपः । अनाप्यक इति अन्व-हणमनुवर्त्तते * ॥

मृजेर्द्विः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । माष्टं । माष्टम् । माष्ट्यम् । मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुग्रन्थयश्च वेदितव्यम् । कंसपरिमृद्ध्यां कंसपरिमृद्धिरित्यत्र न भवति ॥

अचो ज्ञिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य जिति णिति च वृद्धिर्भवति । जिति । एकस्त-
ण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पेनिष्ठावौ । कारः । हारः । णिति । गौः । गावौ ।
गावः । सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यौत्रम् । ज्यौषः । जयतेयैतिश्च
उणादयो बहुलमिति घृण् प्रत्ययः । व्यवतेरपि ऋण् ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने जिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति ।
पाक, स्तगो, यागः । पाचयति । पाचकः । पाठयति । पाठकः । अत
इति क्रिभ् । भेदयति, भेदकः । उपधाया इति किम् । चकासयति तचकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते जिति णिति च प्रत्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भ-

* अथ वा ऽनयमलान्त्यलोप इति पा० २ पुस्तकान्तरे ।

वति । गार्ग्यः । वात्स्यः । दाक्षिः । प्राप्तिः । णिति । औपत्यः । कापटवः ।
स्वाष्टा ज्ञात इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालतयां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्विते परतोङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । नडा-
दिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्वहतेष्टक् । आत्तिकः ।
शालाकिकः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसचश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिंशपा दित्यवाङ् दीर्घसच श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादेरचः स्थाने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति जिति णिति किति तद्विते परतः ।
देविकायां भवमुदकं, दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवाः शालयः, दावि-
काकूलाः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां यामः । तत्र भवः पूर्वदा-
विकः । प्राचां यामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साप्याकार एव भवति ।
शिंशपा । शिंशपाया विकारश्चमसः, शांशपश्चमसः । पलाशाद्विरयं तेन
पते अण् अनुदात्तादिलक्षणो वा अञ् । शिंशपास्थले भवाः, शांशपा-
स्थलाः । पूर्वशिंशपा नाम प्राचां यामः तत्र भवः पूर्वशांशपः । दित्यवा-
ङ् । दित्यैह इदं, दात्यैहम् । दीर्घसच भवं, दार्घसचम् । श्रेयसि भवं,
श्रामसम् ॥ वहीनरस्येद्वचनम् ॥ * ॥ वृद्धिविषये ऽचामादेरचः स्थाने वहीनर
स्य इकारादेशो भवति । वहीनरस्यापत्यं, वैहीनरिः । केचित्तु विहीनरस्यैव
वैहीनरिमिच्छन्ति ॥

केकयमिच्छयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥

केकय मिच्छयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति
तद्विते जिति णिति किति च परतः । केकयस्यापत्यं केकेयः । जनप-

दशब्दात्तन्निष्पन्नप्रत्ययः । मिश्रयभावेन श्लाघते, मैत्रेयिकया श्लाघते । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेष्विति युञ् । लौकिकं हि तत्र गोत्रं दृश्यते । लोके च प्रशब्दे गोत्रमित्यभिधीयते । प्रलय । प्रलयादागतं, प्रालेयमुदकम् ॥

न ख्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वा तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकारभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैचागमौ भवतो जिति णिति किति च तद्धिते परतः । यकारादौकारः । वकारादौकारः । व्यसने भवं, वैयासनम् । व्याकरणमधीते; वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवश्वः । ख्याभ्यामिति किम् । त्रर्थस्यापत्यं त्रार्थः । पदान्ताभ्यामिति किम् । यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतेश्चक्रा याताः । प्रतिषेधवचनमैवो विषयप्रकृत्यर्थ, मिह मा भूद्वाध्मशिवः । साध्वशिवरिति । नह्यत्र ख्याभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोक्तिः । वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोपि नास्तीत्यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वञ्चलिन्दे भवः, पूर्वत्रैयलिन्दः । यत्र तूत्तरपदसंबन्धी यण न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेधः । द्वे अशीती भूतो भूतो भावी वा द्वाशी-
तिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां ख्याभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति पूर्वा तु ताभ्यामैचागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपालस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वरमधिगृत्य कृतो गन्धः, सौवरः । सौवरोध्यायः । सौवर्यः सप्तम्य इति । व्यत्कशे भवः, वैत्कशः । स्वस्तीत्याह, सौवस्तिकः । स्वर्भवः, सौवः ॥ अश्वं धानं भमात्रे टिलोपः ॥ * ॥ स्वर्गमनमाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति केचित्पठन्ति, तदनर्थकम् । शोभने ऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वैव सिद्धम् । अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्लियते । स्वाध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वर्गव्यस्यैव पाठात्सिद्धम् । तदात्रापि हि वृद्धिरियं भव-

त्येव । स्फ्यकृतस्यापत्यं, स्फ्यैकृतः । स्वादुमृदुन इदं, सैधिमृदुवम् ।
श्वन् । शुन् इदं, शौवनम् । अत्रणि इति प्रकृतिभावः । शुने विकारो
मांसं, शौवम् । प्राणिरजतादिभ्योजित्यञ् । श्वादंष्ट्रायां भवः, शौवादंष्ट्रो
मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वयामे भवः, सौवशामिकः । अध्यात्मादि-
त्वाट्टञ् । अपदांन्तार्यायमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यल्कश ।
स्वस्ति । स्वर । स्फ्यकृत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व ॥

न्ययोधस्य च केवलस्य ॥.५ ॥

न्ययोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरत्रः स्थाने वृद्धिर्न
भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्ययोधस्य विकारः, नैययो-
धश्चमसः । केवलस्येति किम् । न्ययोधमूले भवाः शालयः, न्ययोधमूलाः
शालयः । न्ययोहयतीति न्ययोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं, न्युत्प-
त्तिपक्षे विध्यर्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तत्र भवति । प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः ।
व्यावक्राशी व्यावलेखी व्याववर्ती व्यावहासी वर्त्तने । कर्मव्यतिहारे
णच् स्त्रियामिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताण्यत्रः स्त्रियामञ् * ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तत्र भवति । स्वागतप्रित्याह,
स्वागतिकः । स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं, स्वाङ्गः ।
व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गः । व्यवहारेण चरति, व्या-
वहारिकः । व्यवहारशब्दाय लौकिके वृत्ते वर्त्तते न तु कर्मव्यतिहारे ।
स्वमूले साधुः, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्दपाठादत्र प्राप्तिः । स्वा-
गत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यङ्ग । व्यवहार । स्वपति ॥

श्वादेरिञ्जि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इञ्जि परतो यदुक्तं तत्र भवति । श्वभस्त्रस्यापत्यं,

* तदन्ताद् टिष्ठाणञिति ङीप् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

श्वाभस्त्रिः । स्वशब्दे द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवती-
त्येतदेव वचनं ज्ञापकम् ॥ इकारादिग्रहणं कर्त्तव्यं श्वागणिकाप्रथम् ॥ * ॥
श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्वृत्ते
प्रतिषेध इष्यते ॥ श्वाभस्त्रेरितं, श्वाभस्त्रम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तच्च भवति । श्वाप-
दस्येदं, श्वापदम् । शौकापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तोचिणलोरिति प्रागेतस्मात् ।
यदित, ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वृत्तित्यम् । वत्यत्पयवधा-
द्वृत्तोः । पूर्ववार्षिकम् । अपरवार्षिकम् । पूर्वहेमनम् । अपरहेमनम् । यत्र
पञ्चमीनिर्द्देशो नास्ति ते प्रोष्ठपदानामित्येषमादौ तदर्थमुत्तरपदा-
धिकारः । पञ्चमीनिर्द्देशेष्वपि त्रिस्पष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । उत्तर-
पदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारे वै या वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

अवयवाद्दतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति, तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । पूर्ववार्षिकम् । पूर्वहे-
मनम् । अपरवार्षिकम् । अपरहेमनम् । पूर्व वर्षाणामपरं वर्षाणामित्ये-
कदेशिसमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे वर्षाभ्यष्टकं हेमन्ताच्च सर्वत्राणं च
तलोपश्च इत्यण् प्रत्ययः, तत्र ऋतोर्द्धमनुक्रमिष्यामद्विधावयववादिति * तदन्त-
विधिः । अवयवादिति किम् । पूर्वोसु वर्षोसु भवं पौर्ववार्षिकम् । का-
लाद्वृत् इति ठञ् । अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाङ्गाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥

* क चिरवयवानामिति षष्ठीबहुवचनान्तः पाठः । सो युक्तः । अर्थासंगते-
रिति यदमञ्जरी ।

सु सर्वं चर्तुं इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन् उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । चर्तुपाञ्चालकः । जनपदतदवधोश्च चर्तुतादपि बहुवचनविषयादिति वुञ् । सुसर्वाचर्तुदिव्यब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशो ऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः । पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिश इति किम् । पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र भवः, पौर्वपञ्चालकः । आपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । मद्रेभ्यो ऽजित्यऽप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेणामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । ग्रामाणाम् । पूर्वेषु कामशम्यां भवः, पूर्वेषुकामशमः । अपरैषुकामशमः । पूर्वकार्यमृत्तिकः । अपरकार्यमृत्तिकः । नगराणाम् । पूर्वस्मिन्याटलिपुच्छे भवः, पूर्वपाटलिपुच्छकः । अपरपाटलिपुच्छकः । पूर्वकान्यकुञ्जः । अपरकान्यकुञ्जः । ग्रामत्वादेव नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोरुपादानं तत्संबन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्वपदो हि समुदायः पूर्वेषुकामशम्यादिः ग्रामनामधेयम् । पाटलिपुच्छादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह । तत्र ग्रामवाचिनमाङ्गानामप्यवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते । इतरत्र तु दिश उत्तरेणां नगराणामित्येव । पूर्वेषु कामशम इत्येवमादिषु कृतायांमुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः
स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । द्वौ संवत्सरा-
वधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्विसंवत्सरिकः । संख्यायाः । द्वे षष्ठी
अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा, द्विषाष्टिकः । द्विसाप्रातिकः । द्विषष्ट्यादि-
शब्दे वर्षेषु संख्येषु वर्त्तमानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति ।
परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्या-
ग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः त्रैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । द्विवर्षा
त्रिवर्षा, माणविकेत्यपरिमाणविस्तारितेति पर्युदासो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते
जिति णिति किति च परतः, स चेत्तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति ।
द्विवर्षे अधीष्टो भूतो भूतो वा, द्विवार्षिकः । त्रिवार्षिकः । अभविष्य-
तीति किम् । “यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये । अधिकं वापि
विद्येत स सोमं पातुमर्हति” ॥ त्रीणि वर्षाणि भावीति त्रैवार्षिकम् ।
अधीष्टभृत्योऽभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते हि तत्र भवि-
ष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति,
द्विवार्षिकौ मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो
वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे
चोत्तरपदे न भवति । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य, द्विकौडविक्रुः । द्वाभ्यां
सुवर्णाभ्यां क्रीतं, द्विसौवर्णिकम् । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यामिन्त्यत्र
सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति लुको विकल्पः । द्वाभ्यां निष्काभ्यां
क्रीतं, द्वित्रिपूर्वाविष्काद्, द्विनैष्किकम् । असंज्ञाशाणयोरिति किम् ।
पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालिकम् । पाञ्च लोहित्यः परिमाणमस्य
पाञ्च कपालानि परिमाणमस्येति विग्रहस्तदस्य परिमाणमिति योगवि-

भागात्म्ययस्तद्वितान्तश्चायं समुदायः संज्ञा । द्वाभ्यां शाखाभ्यां क्रीतं,
द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । शाखाद्वा, द्वित्रिपूर्वादयचेत्यण् प्रत्ययः । असंज्ञा-
शाणकुलिजानामिति केचित्पठान्त । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकु-
लिजिकः ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥

जइति जातार्थो निर्दिश्यते । तत्र यस्तद्वितो विहितस्तस्मिन्
जिति णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भ-
वति । प्रोष्ठपदा नाम नत्तत्र ताभिर्युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुब्रविशे-
षइति लुप् । प्रोष्ठपदासु जातः । चतुनत्तत्रेभ्योणित्यण् । प्रोष्ठपदो माण-
वकः । जइति किम् । यदा प्रोष्ठपदो मेघो धरणीमभिवर्षति । प्रोष्ठप-
दासु भवः प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदानामिति बहुवचननिर्देशात्पर्यायोपि
गृह्यते भद्रपाद इति ॥

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्विते जिति णिति किति च परतः । सुहृदयस्येदं, सौहार्दम् ।
सुहृदयस्य भावः, सौहार्दम् । सुभगस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् ।
सुभगाया अपत्यं, सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । कल्याणादिषु सुभगदु-
र्भगेति पठ्यते । सुभग मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पठ्यते । तत्रोत्तरपदवृद्धिर्न-
प्यते । महते सौभगाय । हृन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् ।
सक्तुधोभैः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, सक्तुसिन्धुषु भवः, साक्तुसैन्धवः । पा-
नसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्य-
णप्रत्ययः ॥

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चा-
चामादेरचः स्यान्ने वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः ।

अनुशतिकस्येदम्, अनुशातिकम् । अनुहोडेन चरति, अनुहोडिकः ।
 अनुसंवरणे दीयते, अनुसांवरणम् । अनुसंवत्सरेण दीयते, अनुसांवत्स-
 रिकः । अङ्गारवेणुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यम्, आङ्गारवेणवः । असिहत्य ।
 तत्र भवं, आसिहात्यम् । अस्यहत्य इति के चित्पठन्ति ततोपि विमुक्ता-
 दित्वाद्वा । अस्यहत्यशब्देऽस्मिन्वाध्यायेस्ति, आस्यहात्यः । अस्यहेतिरि-
 त्येवमपरे पठन्ति । अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य, आस्यहेतिकः । अत एव वच-
 नादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्चालुक् । 'वध्याग इति बिदा-
 दिरयं, तस्यापत्यं वाध्यागः । पुष्करसत्, अनुहरत्, एतौ बाह्यादिषु पठ्येते ।
 पौष्करसद्दिः । अनुहारतिः । कुरुकत गर्गादिः, कौरुकात्यः । कुरुपञ्चाल ।
 कुरुपञ्चालेषु भवः, कौरुपाञ्चालः । जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृ-
 ह्यते इति वृज् न भवति । उदकशुद्ध्यापत्यम्, औदकशौद्धिः । इह-
 लोकः । परलोकः । तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्त-
 रपदस्येति ठञ् । सर्वलोकः । तत्र विदितः, सार्वलौकिकः । सर्वपुरुषस्येदं,
 सार्वपौरुषम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग ।
 तत्र भवः, प्रायोगिकः । परस्त्री । पारस्त्रेण्यः । कुलटाया घेतीनङ् * ॥
 राजपुरुषात् व्यञ्जि ॥ राजपौरुष्यम् । व्यञ्जीति किम् । राजपुरुषस्यापत्यं
 राजपुरुषायणिः । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । शतकुम्भसुखशय-
 नादयः । शतकुम्भे भवः, शातकुम्भः । सौखशायनिकः । पारदारिकः † ।
 सूत्रनहस्यापत्यं सौत्रनाडिः । आकृतिगणश्चायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं
 भवति । अभिगममर्हति, आभिगामिकः । अधिदेवे भवमाधिदैविकम् । आ-
 धिभौतिकम् । चतस्र एव विद्याः, चातुर्वैद्यम् । स्वार्थं व्यञ्ज् । अनुशतिक ।
 अनुहोडः । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य । वध्यागः पुष्करसत् ।
 अनुहरत् । कुरुकत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्धि । इहलोक । परलोक ।

* अपपाठोऽयम् । तत्र हि स्वरूपग्रहणम् । कल्याणयादिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते
 तस्मात्कल्याणयादीनामिनङिति पाठ इति पदमञ्जरी ।

† शतकुम्भेत्यारभ्य पारदारिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात् ष्याजि ॥
सूत्रनङ् ॥ ।

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति वा परतः । आग्निमासुतीभनङ्वाहीमालभेत । आग्निमासुतं कर्म । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तहविःसंबन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति । स्कन्दविशाखौ देवति अस्य, स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती । ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तत्र भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति किम् । ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । इन्द्रशब्दे द्वावचौ तत्र तद्वृत्ते एकस्य यस्येति लोपो ऽपरस्य पूर्वण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेदं प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चादेकादेश इति, तेन पूर्वैषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तत्र भवति । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् । दीर्घादिति किम् । आग्निवारुणीमनङ्वाहीमालभेत । अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणयोरित्यस्यानङ्पवादस्य इदृश्वृत्त्विति प्रतिषेधो विधीयते तेन दीर्घात्परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽपि पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । सुह्यनगरे भवः, सौह्यनगरः । पौण्ड्रनागरः । प्राचामिति किम् । मद्रनगरमुदत्तु, तत्र भवः । माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनवलजान्तस्य विभाषितमत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु बलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो
वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तर, उत्तरपदस्य विभाषितं तद्धिते जिति णिति
किति वा परतः । कुरुजङ्गलेषु भवं, कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्व-
धेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्ण्यबलजः । सौवर्ण्यबालजः ॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्याने वृद्धि-
र्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते जिति णिति किति वा परतः ।
अर्द्धद्वैण्येन क्रीतमार्द्धद्वैण्यकम् । अर्द्धद्वैण्यकम् । अर्द्धकौडविक, मार्द्धकौ-
डविकम् । परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकम् * ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति पूर्वस्य तु वा भवति
तद्धिते, जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धप्रस्थिकः ।
अर्द्धकंसिकः । अर्द्धकंसिकः । अत इति किम् । अर्द्धकौडविकः । तपरक-
रणं किम् । इह मा भूत् । अर्द्धवार्या भवा अर्द्धवारी, किं च स्यात् अर्द्ध-
वारी भार्या यस्य अर्द्धवारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याक्त-
विकारकृति पुंवद्वावप्रतिषेधो न स्यात्, यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिषि-
ध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्वावो न प्रतिषिध्यते । यथा वैया-
करणी भार्या अस्य, वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ठे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ठे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वप-
दस्य वा भवति । प्रवाहणस्यापत्यं, प्रावाहण्येयः । प्रवाहण्येयः । शुभा-
दिभ्यश्चेति ठक् प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

* परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकमिति बहुषु पुस्त-
केषु नास्ति ।

ठक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्धितेषु परत उत्तरपटस्यात्रा-
मादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः ।
प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयकम् । प्रवाहणेयकम् । बाह्यतद्धितनिमित्ता
वृद्धिर्वाच्येण विकल्पेन बाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नञः शु वीश्वरत्वेचक्षुकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर तेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामा-
देरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति तद्धिते जिति णिति किति वा
परतः । शुचि । अशौचम् । आशौचम् । ईश्वर । आनेश्वर्यम्, मनैश्वर्यम् ।
तेत्रज्ञ । आतैत्रज्यम् । अतैत्रज्यम् । कुशल । आकौशलम् । अकौशलम् ।
निपुण । आनेपुणम्, मनैपुणम् । अत्र के चिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव
विभाषा विधीयते । नऽपूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते तत्र
शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते परत्वावस्यसामे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचना-
द्ववतीति । तदपरे न मृष्यन्ते । भाववचनादन्योपि हि तद्धितो वृद्धिनि-
मित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नऽसमासादेव विद्यते बहुव्रीहेश्च नऽसमासाद्भाव-
वचनेऽप्यस्ति तत्राङ्गाधिकारोपमर्द्धनं न युज्यत इति । अतेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पु-
रुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्यन्ते, ततस्ताभ्यां भावे ण्यऽभवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । आयथातथ्यम् । अयाथा-
तथ्यम् । आयथापुर्णम्, मयाथापुर्णम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु
नऽसमासावेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथा ऽसादृश्य इति
अव्ययीभावसमासौ तथा नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं कृतम् । भाष्ये तु यथाद-
र्शितम् अयथातथाभाव इति तथा सुप्सुपेति समासो लक्ष्यते ॥

हनस्ते ऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥

तद्धितेष्विति निवृत्तम् । तत्संबन्धुं किनीत्यपि । णिणीतीति धर्त्स-

ते । हनेस्कारादेशो भवति ङिति प्रत्यये परतः चिणलौ वर्जयित्वा ।
घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वर्जते । च-
चिणलोरिति किम् । अघानि । जघान । धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः
प्रत्यये विज्ञायते । इह न भवति वार्ध्वागमितरदिति ॥

आतो युक्चिणकृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ङिति युगागमो भवति । अ-
दायि । अधायि । कृति । दाये, दायकः । धाये, धायकः । चिण-
तोरिति किम् । दधौ । दधौ । चौहिः । बालाकिः । बाह्वादित्वादित् ।
ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिर्वाजंतस्य चिणि कृति च
ङिति यदुक्तं तत्र भवति । किं चोक्तं, मत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि ।
अतमि । अदमि । कृति खल्वपि । शमकः । तमकः । दमकः । शम-
स्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । यामको, रामकः । कथमुद्य-
मोपरमौ । अह उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदे-
शग्रहणं किम् । शमी दमी तमीत्यत्र यथा स्याद्विह मा भूत्, यामकः,
रामक इति । मान्तस्येति किम् । चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति
किम् । आचामकः ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वामः ।
कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र
हि शिखं नास्ति । नान्ये मितो ऽहेताविति । सूर्यविश्रामा भूमिरिषि-
मादिकं प्रयोगमन्याय्यमेव मन्यन्ते । चिणकृतोरित्येव । शशाम तंतम् ॥

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तत्र भवति ।
अजनि । जर्जकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः प्रजन्य-
न्तरं व्यञ्जनान्तास्ति तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते । भक्तकश्चेव विद्यते

वधकोपि न विद्यते इति हि प्रयोगो दृश्यते । वधादेशस्यादन्तत्वा-
देव वृद्धेरभावः । चिह्नतोऽस्त्येव । जज्ञान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिह्रीन्नीरीकूयीस्माय्यानां पुगणौ ॥ ३६ ॥

• सर्वे निर्वृत्तमङ्गस्येति वर्त्तते । अर्त्ति ह्री न्नी री कूयी स्मायी इ-
त्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः । अर्त्ति ।
अर्पयति । ह्री । ह्रेपयति । न्नी । न्नेपयति । री । रेपयति । कूयी ।
क्कापयति । स्मायी । स्मापयति । आकारान्तानाम् । दापयति । धाप-
यति । अर्त्तीति च गतिप्रापणयोः, च गताविति द्वयोरपि धात्वोर्बह-
णम् । रीत्यपि री गतिरेपणयोरीड् श्रवणइति । पुकः पूर्वान्तकरणमदी-
दपदित्यत्रोपधाह्रस्वो यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा छा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति
णौ परतः । शा । निशाययति । छा । अश्वाययति । सा । अवसाय-
यति । ह्वा । ह्वाययति । व्या । संव्याययति । वे । वाययति । पा ।
पाययति । पायहणे पै आवै शेषणइत्यस्यापीह यहणमिच्छन्ति । पा
रत्तणइत्यस्य लुग्विकरणत्वाच्च भवति ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ * ॥
पालयति ॥ धुःप्रीजोर्नुवक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । प्रीणयति । एते
पूर्वान्ता एव क्रियन्ते । तेन न्यशीशयत् । अपीपलत् । अदूधुनत् । अपि-
प्रिणत् । इत्युपधाह्रस्वस्य भवति । शाच्छासाह्वाव्यावेपां कृतात्त्वानां
यहणं पैकः प्राप्तिमाख्यातुम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् । एतस्मिन्
प्रकरणे लक्षणेप्रतिपक्षोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यययति
जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेर्थं वर्त्तमानस्य लुगागमो भवति णौ परतः ।
पत्तेणोपधाजयति । विधूननइति किम् । आवापयति केशान् । किमर्थं

सूत्रं वज गतौ एत्यन्तस्य सिद्धत्वात् । वार्तेर्युग्मा भूदित्येवमर्थम् । पै ओ-
वै शोषणे इत्यस्येतद्रूपम् ॥

लीलोर्नुलुक्कान्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोर्द्वयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भव-
तो यौ परतः स्नेहविपातनेर्थः । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतं, वि-
लालयति । विलापयति । ली ई इतीकारः प्रश्लिष्यते तत ईकारान्तस्यैव
नुभवति, न तु कृतात्वस्य विभाषा लीयतेरिति । स्नेहविपातनइति
किम् । जतु विलापयति । कटाभिरालापयते । ली इति लीलीडोर्यहणम् ।
ला इति लातेः कृतात्वस्य च लीयतेः ॥

भियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेर्यं षुगागमो भवति यौ परतः । मुण्डो भीष-
यते । जूटिलो भीषयते । अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य षु-
ग्नित्वत्पर्यः । मुण्डो भाषयते इत्येवं हि तत्र भवति । हेतुभयइति किम् ।
कुञ्चिकयैनं भाषयति । नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणं किं तर्हि
कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति यौ परतः । स्फाव-
यति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदे रङ्गस्यागतावर्थं वर्त्तमानस्य तकारादेशो भवति यौ परतः ।
पुष्पाणि ज्ञातयति * । अगताविति किम् । गाः शादयति गौपालकः ॥

रुहः पौन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति यौ परतः । व्रीहीन्
रोपयति । व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्यात्कारपूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्यात्कारस्य इकारादेशो भवति अपि परतः,
स चेदाप्सुपः परो न भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हारिका ।
एतिकाश्चरन्ति । प्रत्ययग्रहणं किम् । शक्नोतीति शका । स्यग्रहणं विस्-
ष्टार्थे ककारमात्रं प्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात्प्रत्ययस्य ग्रहणं शक्यंते
विज्ञातुम् । कादिति किम् । नन्दना । रमणा । पूर्वत्येति किम् * ।
पटुका । मृदुका । अत इति किम् । गोका । नौका । तपरकरणं किम् ।
राका । धाका । आपीति किम् । कारका, धारकः । अथापीत्यनेन
विशिष्यते ककारः । यद्येवं, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति, अकारेण
व्यवहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ
स्यानिवृत्तवतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमीदृशं यत्स्यानिवृत्ता-
वकृतमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते रथकट्यादिषु तु श्रुतिक्रमनेकेन वर्णेन
व्यवधानमिति इत्वं न भवति । असुप इति किम् । बहवः परिव्राजका
अस्यां मथुरायां बहुपरिव्राजका मथुरा । सुबन्तादयं बहुपरिव्राजकशब्दात्पर
आविति प्रतिषेधो भवति । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं न पर्युदासः । पर्युदासे
हि सति समुदायादसुबन्तात्पर आवितीत्वमत्र स्यादेशः । आविद्यमानः
सुप् अस्मिन् सोऽयमसुबुति । एवमपि नाश्रीयते । तथा हि सति बहुच-
र्मिकेत्यत्रापि न स्यात् ॥ मामकरकयोः पसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्य-
त्वात् ॥ * ॥ मम इयं मामिका । नरिका । अणि ममकादेशः । केवल-
मामकेति नियमात् संज्ञाकृन्तसोरीकारो नान्यत्र । तेनाणप्रत्ययान्ति-
दिपि टाप् भवति । नरान् कायतीति नरिका । आतेनपसर्गे क इति कः
प्रत्ययः ॥ प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चेत्पसंख्यानम् ॥ * ॥ उदीचामाह स्याने
यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका । इहल्यिका ॥

न यास्योः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरीकारादेशो न भवति । यका । सका । यो सा

इति निर्देशो न तन्त्रं यत्तदोपपन्नमेतत् । इहापि प्रतिषेध इष्यते ।
 यकायकामधीमहे । तकांतकां पचाम इति ॥ यत्तदोः प्रतिषेधे त्य-
 कन उससंख्यानम् ॥ * ॥ उपत्यका । अधित्यका ॥ पावकादीनां कुन्द-
 स्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । यासु अलोमकाः ।
 कुन्दसीति किम् । पाचिका ॥ आशिषि चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ जीवताद्
 जीवका । नन्दताद् नन्दका । भवताद् भवका ॥ उत्तरपदलोपे चोप-
 संख्यानम् ॥ * ॥ देवदत्तिका । देवका । यज्ञदत्तिका । यज्ञका ॥ क्षिप-
 कादीनां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका ॥ तारका ज्यातिष्युपसं-
 ख्यानम् ॥ * ॥ तारका । ज्यातिषीति किम् । तारिका दासी ॥ वर्णका
 तान्तवउपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्णका प्रावरणभेदः । तान्तवदति किम् ।
 वर्णिका भागुरी लोकायते ॥ वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
 वर्त्तका शकुनिः । प्राचामन्यत्र उदीनां तु वर्त्तिका । शकुनाविति
 किम् । वर्त्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥ अष्टका पितृदैवत्ये ॥ * ॥
 अष्टका । पितृदैवत्यदति किम् । अष्टिका खारी ॥ वा सूतकापुत्रकावृन्दा-
 रकाणां मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सूतिका । सूतका । पुत्रिका । पुत्रका ।
 वृन्दारिका । वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचायाणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः
 स्थाने याऽकारस्तस्यातः स्थाने इकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विक-
 ल्यार्थम् । इभ्यका । इभ्यिका । चत्रियका । चत्रियिका । ककारपूर्वायाः ।
 चटका । चटकिका । मूषिकका । मूषिकिका । आत इति किम् । सां-
 काश्ये प्रैवा सांकाश्यिका । स्थानग्रहणमनुवादेपि स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम् ।
 आत इत्यनेन ह्यत इति स्थानी विशिष्यते । यकपूर्वाया इति किम् । अ-
 श्वा । अश्विका । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देश आतः स्त्रीप्रत्ययस्य
 प्रतिपत्त्यर्थे, इह न भवति । शुभं यातीति शुभंयाः । शुभंयिका ॥ यकपूर्वस्व
 धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ * ॥ धात्वन्तयोर्धकारककारयोरेव प्रतिषेधस्य प्रति-
 षेधो वक्तव्यः । सुनयिका । सुशयिका । सुपाजिका । आशोजिका ॥

भस्त्रैषां जाज्ञां द्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

आतः स्याने योकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां
मतेन । भस्त्रा । भस्त्रिका । भस्त्रका । अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एष-
का । एषिका । अजका । अजिका । अनजिका । अनजका । जका ।
जिका । अजका । अजिका । टुके । टुके । स्वका । स्विका । अस्वि-
का । अस्वका । एषाद्वे नञ्पूर्वं न प्रयोजयत् । किं कारणम् । तत्र हि
सति यदि साकच्काभ्यां नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चाद्वक्च,
उभयथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पद्यते तस्यां त्यदाद्यत्वे सति, टापा
भवितव्यं सोऽन्तर्वातेत्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति इत्थस्य प्राप्तिरेव
नास्ति । तेन अनेषका अटुके इत्येव नित्यं भवितव्यम् । स्वशब्दस्तु ज्ञातिध-
नाख्यायां नञ्पूर्वापि प्रयोजयति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्कात्स्याभाषितपुं-
स्काच्चेत्येव सिद्धे यदिह बहुणं तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमानां भस्त्रा, यस्या
अभस्त्रा । साल्या, अभस्त्रका । अभस्त्रिका । अत्रोपसर्जनद्वयत्वे कृते पुन-
र्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद्व्याप्त्युत्पद्यते तस्य के ऽण इति यो द्वस्वो
नामावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने भवति । नञ्पूर्वाणामपीत्यपि-
शब्दादन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रिका । निर्भ-
स्त्रका । बहुभस्त्रका । बहुभस्त्रिका, इत्येवमनयोऽपीष्यते । तत्र नञ्-
पूर्वाणामिति वचनमनुवाद एव मन्दबुद्धिमतिफल्यर्थः ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने योकारस्तस्योदीचामाचार्याणां
मतेन इकारदेशे न भवति । खट्विका । खट्टका । अखट्टका । अख-
ट्टिका । परमखट्टिका । परमखट्टका । बहुव्रीहौ यदा कपि द्वस्वः क्लियते
तदा भवितव्यमनेन विधिना । तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने
भवत्यकार इति । यदा तु अविद्यमाना खट्टा अस्याः अखट्टा, अल्पा
अखट्टा, अखट्टिकेति सदा न भवति । तथा अतिकाला, खट्टामतिखट्टा,
अल्पा अतिखट्टा, अतिखट्टिका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्याने यो ऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति । खट्वाका । अखट्वाका । परमखट्वाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्टः, कश्चाङ्गस्य निमित्तं, प्रत्यय, स्तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्ययमादेशो भवति । प्राग्वहतेष्टकः । आतिकः । शालाक्रिकः । लवणाटुञ् । लाघणिकः । ठगादिषु यदि घर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोकारस्तदा इहाप्यकार उच्चारणार्थः । घर्णमात्रं तु स्यानिष्वेनोपादीयते । संघाते तु प्रत्यये ऽत्रापि संघातग्रहणमेव । तत्र कण्ठः, कण्ठ इत्येवमादीनामुणादीनामुणादयो बहुलमिति न भवति । मयितं पण्यमस्य मार्यातिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे कृते इसुसुक्तान्तात्क इति स्यानिष्वद्वावादिक्कस्य कादेशः प्राप्नोति सचिपातलक्षणा विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्यानिष्वद्वावाद्वा । पूर्वस्मादपि हि विधौ स्यानिष्वद्वावः ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क इत्ययमादेशो भवति । इस् । सर्पिष्कः । उस् । धानुष्कः । याजुष्कः । उक् । नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात् । औदश्विक्कः । शाकृत्कः । याकृत्कः । इसुसोः प्रतिपदेोक्तयोर्ग्रहणादिक न भवति । आशिषा चरति । आशिषिकः । उषा चरति औषिका ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ * ॥ दोभ्यां चरति दौष्कः ॥

चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ ५२ ॥

चकाराङ्गकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति एयति च प्रत्यये परतः । घिति । पाकः । त्यागः । रागः । एयति । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्कादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्कु इत्येवमादीनां कवगादेशो भवति । न्यङ्कुः । नावञ्चतेरिति
 उपन्ययः । मद्गुः । मिमस्त्रिभ्य उरिति मस्त्रेरुपन्ययः । भृगुः । प्रथिमुदि-
 भ्रञ्जा सप्रसारणं सलोपश्चेत्युपन्ययः । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते
 स्वयमेव । फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् निपातनाद्वृद्धिः । तत्पुरुषे
 कृति बहुलमिति सप्रम्या अलुक् । लणेपाकः इत्यपि हि केचित्पठन्ति ।
 दूरेपाका फलेपाका इति टाबन्तमपरेधीयते । उकारान्तावपरे । दूरेपाकः
 फलेपाकुरिति । तेषामुपन्ययो निपातनादेव । तक्रं वक्रमिति । तचते-
 वञ्चतेश्च स्फायितञ्चवञ्चीत्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिषङ्गः । व्यतिषज-
 तीति पचाद्यच् । अनुषङ्गः । अवसर्गः । उपसर्गः । मेघः । शवपाकः । मांस-
 पाकः । कपोतपाकः । उलूकपाक इति । कर्मापदादुपन्ययः । संज्ञाया-
 मर्घः । अवदाघः । निदाघः । अहन्तेर्घञ् । अर्घः । अवपूर्वस्य निपूर्वस्य
 च दहेरवदाघः । निदाघः । संज्ञाया अन्यत्र अर्हः । अवदाहः ।
 निदाहः । न्यषोऽधः, वीरुदित्यत्र न्यक्पूर्वस्य रुहेः पचाद्यचि विपूर्वस्य
 क्पिधकारो विधीयते । न्यषोहयतीति न्यषोऽधः । विरोहयतीति वीरुत् ॥

हो हन्तेर्गिन्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवगादेशो भवति जिति णिति प्रत्यये परतो
 नकारे च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो
 वृत्ते । नकारे । घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । ह इति किम् । अनान्त्यस्य मा
 भूत् । हन्तेरिति किम् । प्रहारः । प्रहारकः । जिणित्प्रत्ययो हन्तेर्विशेष-
 णम् । नकारो हकारस्य नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चान-
 न्तर्धे श्रुतिकृतं संनिपातकृतमाश्रीयते । स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं तु यदना-
 नन्तर्धे तद्विघातकं वचनसामर्थ्यात् । यदापि सर्वैरेव जिणैर्हन्तिहकारो
 विशिष्यते तदापि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति
 विणिति धात्ववयवेन व्यवहितेपि सति भवति । इह भुत् न भवति ।
 हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्षुल, हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति । जिघांसति । जङ्घन्यते । अहं जघान । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योभ्यास-
स्तस्मादेवैतत्कुत्वम् । इह न भवति । हननीयितुमिच्छति । जिहननी-
यिषति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनेतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचङि । प्रजिघीषति । प्रजेघीयते । प्रजिघाय । अचङीति किम् । प्राजीहयद्
दूतम् । अचङीति शक्यमकर्तुं, कथं चङ्यभ्यासनिमित्ते णौ हिनेतिरङ्गं
भवति । तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव
नास्ति । तर्हि तज् ज्ञापकार्यम् । एतज्ज्ञायते । हेरचङीति चङोऽन्यत्र
हेरङ्गोऽधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो
भवति । जिगीषति । जिगीय । सन्लिटोरिति किम् । जेजीयते । जिना-
तेः संप्रसारणे कृते यद्यपि जिर्भवति तथापि लाक्षणिकत्वात्तस्य ग्रहणं
न भवति । जिज्युः । जिज्युः । इत्येव भवति ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिनेतेरङ्गस्य सन्लिटोर्भ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति ।
चिचीषति । चिचीषति । चिकाय । चिचाय । सन्लिटोरित्येव । चिची-
यते ॥

न क्रादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेर्वृत्तिश्चक्रोः कवर्गादेशो न भवति । कूजो वर्त्तते ।
खर्ज । गर्जः । कूज्यं भवति । खर्ज्यं, गर्ज्यं, भवता ॥

अजिब्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि ब्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति । समाजः ।
उदाजः । व्रजि । यरिव्राजः । परिव्राज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यघजपोरिति
वीभावस्य विधानाण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युञ्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युञ्ज इत्येतौ शब्दैः निपात्येतं पाण्युपतापे च । भुज्यते-
नेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभाषो गुणाभावश्च
निपात्यते । उञ्ज अ. जेवे, न्युञ्जिताः शेरतेस्मिचिति न्युञ्जः । उपतापो
रोगस्तथैव घञि कुत्वाभाषो निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् ।
भोगः । समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गौ ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गौ । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चा-
नुयाजाः । त्वमाने प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात् । यज्ञाङ्ग इति किम् ।
प्रयागः । अनुयागः । प्रयाजानुयाजयद्गणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंपकारे
कुत्वं न भवति । एकादशेऽपयाजाः । उपांगुयाजमन्तरा यजति ।
अष्टौ पक्षीसंयाजा भवन्ति । अतुयाजैश्चरन्ति । इत्येवमादि सिद्धं
भवति ।

वञ्चेर्गतौ ॥ ६३ ॥

वञ्चेर्ङ्गस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति । वञ्च्यं
वञ्चन्ति वणिजः । गताविति किम् । वङ्ग्यं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

ओक् उचः के ॥ ६४ ॥

उच्चेर्ङ्गताः के प्रत्यये ओक् इति निपात्यते । किं पुनश्च निपा-
त्यति । कुत्वं गुणश्च । न्येक् शकुन्तः । न्योको वृक्षः । कर्त्तरि इगुपध-
लक्षणः कः प्रत्ययः । अधिकरणादौ तु कारकान्तरे घञर्थे कर्त्तवधानमिति ।
किमर्थे पुनरयं घञ्येव न व्युत्पाद्यते स्वरार्थमन्तोदात्तोऽयमिष्यते घञि

सत्याद्गुदासः स्यात् । दिवौकसः । जलौकसः । इत्येवमादावप्यसुनि
प्रत्यये उणादयो बहुलमिति कुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

एयञ्चावश्यके ॥ ६५ ॥

एये परत आवश्यक्ये कवर्गा न भवति । आवश्यपाच्यम् । आव-
श्यवाच्यम् । आवश्यरेच्यम् । आवश्यकइति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् ।
रेक्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज्ञ याच रुच प्रवच च्च इत्येतेषां एये परतः कवर्गादेशो न
भवति । यज्ञ । याज्यम् । याच । याच्यम् । रुच । रोच्यम् । प्रवच । प्रवा-
च्यम् । च्च । अच्यम् । अदुपधादपि च्चेरत एव निपातनाण्यद्वय-
ति । प्रवचग्रहणं शब्दसंज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो
यन्योरिति । अपरे पुनराहुरपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव च्चेरश-
ब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति ।
अविवाक्यमहरिति पठन्ति । एतत्तु विशेषणेष्यते । दशरात्रस्य यदृशम-
महः । अन्यत्राविवाच्यमेव भवति ॥ एयति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम्
॥ * ॥ त्याज्यम् ॥

वचोशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोशब्दसंज्ञायां एयति परतः कवर्गा न भवति । वाच्यमाह ।
अवाच्यमाह । अशब्दसंज्ञायामिति किम् । अवधुषितं वाक्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थं निपान्येते । शक्यः
प्रयोक्तुं प्रयोन्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोन्यः । शक्यार्थेति किम् ।
प्रयोक्ष्यो, नियोज्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येभिधेये । भोज्य औदनः । भोज्या यवागूः
इह भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् । भक्ष्यइति किम् । भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रवानि दाशुषे ।
सोमो ददद्रन्त्यर्थाय । न च भवति । यदग्निग्नये ददात्, आडागमि
सति लोपेपि ददादिति सिद्धं भवति । छत्र वाचनं विस्पष्टार्थम् ।
एषा हि कस्य चिदशिङ्गा स्याद्ददादित्येष नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्य-
माणो बाधतश्चैतद्रूपमिति ॥

औतः श्यनि ॥ ७१ ॥

औकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो, निश्यति ।
हो, अशच्छ्यति । दो, अशद्यति । सो, अशस्यति ॥

क्वस्याचि ॥ ७२ ॥

क्वस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुताताम् । अधुतायाम् ।
अधुत्ति । अचीति किम् । अधुतत् । अधुतताम् । ककारवत उपादानं
किम् । इह मा भूत् । उत्सौ । उत्साः । वत्सौ । वत्साः ॥

लुगवा दुहृदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुहृदिह लिहगुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः क्वस्य
वा लुगभवति । अदुग्ध । अधुतत । अदुग्धाः । अधुतयाः । अदुग्धम् ।
अधुतध्वम् । अदुहृदि । अधुतावहि । दिह । अदिग्ध । अधितत ।
लिहृ । अलीठ । अलितत । गुह । न्यगूठ । न्यघुतत । दुहादीनामिति
किम् । व्यस्यहृतत । आत्मनेपदइति किम् । अधुतत् । दन्त्यइति । किम् ।
अधुतामहि । लोप इति वर्त्तमाने लुगग्रहणं सर्वादेशार्थं तच्च वक्ष्येम् ।
अन्यत्र ह्यन्त्यस्यैव लोपे कृते भ्रूलो भ्रूलीति सकारलोपेन सिद्ध्यति ।
स्यानिवद्भ्रूवोपि अकारलोपस्य नास्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदिति ।
दन्त्याग्रेषांपि वकारो दन्त्य इति गृह्यते । यदि स न गृह्येत ततस्त्वौ-
हणमेवात्र कृतं स्यात् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घा भवति श्यनि परतः । शम् । शाम्यति । तम् । ताम्यति । दम् । दाम्यति । धम् । धाम्यति । तम् । ताम्यति । क्रम् । क्राम्यति । मदी । माद्यति । अष्टानामिति क्रिम् । अत्यति । श्यनीति क्रिम् । धमति । बधाम । वा धाशेति श्यनो विकल्पः ॥

ष्टिवृक्कृम्याचमां शिति ॥ ७५ ॥

ष्टिवृ क्रमु आचम् इत्येतेषां दीर्घा भवति शिति परतः । ष्टीवति । क्रमु क्रामति । आचामति । क्रमि ग्रहणं शबर्गम् । चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणं इह मा भूत् । चमति । विचमति ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घा भवति । क्रामति । क्रामतः । क्रामन्ति । परस्मैपदेष्विति क्रिम् । आक्रमते आदित्यः । इह उत्क्राम संक्रामेति हेर्लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्वीर्घा न प्राप्नोति । नैष दोषः । लुमता शब्देन लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्यं स प्रतिषेधः । न च हो क्रमिरङ्गं किं तर्हि शपि ॥

इषुगमियमां कः ॥ ७७ ॥

इषु गमि यम इत्येतेषां शितिपरतश्चकारादेशो भवति । इच्छति । गच्छति । यच्छति । इषेरुदिता ग्रहणं इह मा भूत् । इष्यति । इष्णातीति । ये इषिमुद्रितं नाधीयते तेचीत्यनुवर्तयन्ति । तत्र प्रधानमङ्यग्रहणं शितीत्यनेन विशेष्यतइति वर्णयन्ति । तथा च सति तदाविधिर्धने भवति । यस्मिन्विधिस्तदादावत्यग्रहणइत्येतदपि विशेषणेनैवेष्टं । तेन इषाणेत्यत्र कृत्स्नं न भवति । नह्ययमज्ञेव शिदिति ॥

पाम्राध्मास्थान्नादाण्डश्रुत्तिसृत्तिश्रुसदां
पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्कधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पा घ्रा ध्मा स्या न्वा दाण् दृशि अर्त्ति सर्त्ति शब्द सद इत्येतेषां
 पिब जिघ्र-धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य च्छ धौ शीय सीद इत्येते
 आदेशा भवन्ति शिति परतः । पा । पिबति । घ्रा । जिघ्रति । ध्मा ।
 धमति । स्या । तिष्ठति । न्वा । मनति । दाण् । यच्छति । दृशि ।
 पश्यति । अर्त्ति । च्छति । सर्त्ति । धावति । शब्द । शीयते । सद् ।
 सीदति । पिबतेर्लघूपधगुणः प्राप्नोति सोढवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठित-
 स्येति न भवति । अथ वा अकारान्तायमादेश आद्युदात्तो निपात्यते ।
 सतेर्वेगितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति । अन्यत्र सरति अनुसरतीत्येव
 भवति ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥

ज्ञा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परतः । जानाति ।
 जायते । जनैर्द्वैवादिकस्य ग्रहणम् ॥

ष्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः । प्वादयः ऋयादिषु
 पठ्यन्ते । पूञ् पवनइत्यतः प्रभृति ज्ञौ गतौ वृद्धिं यावत्के चिदिच्छन्ति,
 वृत्करणमेतत्स्वादीनां ष्वादीनां च परिसमाप्प्यर्थमिति । अर्पे तु
 स्वादीनामेव परिसमाप्प्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति । आगणान्ताः प्वादय
 इति । पूञ् । पुनाति । लूञ् । लुनाति । स्तूञ् । स्तूणाति । येषामागणा-
 न्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । ज्ञाजनोर्जा इति
 दीर्घैर्करणसामर्थ्याच्च भवति । जनैरपि हि ज्ञादेशे सति अतो दीर्घा
 यञीति दीर्घस्त्वेन जायतइति सिद्ध्यति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये ।
 प्रमिणन्ति व्रतानि । निगूमइति किम् । प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिद्रेङ्गस्यैको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेदति ।
मेदतः । मेदन्ति । शितित्येष । मिदते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुह्वः ।
अबिभयुः । अबिभरः । अथ चिन्युः सुनयुरित्यत्र कस्माच्च भवति ।
अत्र द्वे डित्वे सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च । तत्र नाप्राप्ते सार्वधातु-
काश्रयडित्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते ।
यासुडाश्रयडित्वनिमित्तं तु न बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चार-
भ्यतइति ॥

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो
भवति । तरति । नयति । भवति । आर्द्धधातुके । कर्त्ता । चेता । स्तोता ।
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति किम् । अग्नित्वम् । अग्निकाप्यति । यदि
हि प्रत्यये सङीति बोध्येत, इहापि स्यात् ॥

जाग्रो ऽविचिण्णलडित्सु ॥ ८५ ॥

जाग्र इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिण्णलडित्सु परतः ।
जागरयति । जागरकः । साधुजागरी । जागरंजागरम् । जागरो वर्त्तते ।
जागरितः । जागरितवान् । वृद्धविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति
जागर्त्तरथं गुण आरभ्यते । तस्मिन्कृते यात उपधाया वृद्धिः प्रदप्नोति
सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिण्णलोश्च प्रति-
षेधवचनमनर्थकम् । अविचिण्णलडित्सुति किम् । जृस्तुजाग्रभ्यो षिन् ।
जाग्रुषिः । चिण् । अजागारि । णल् । जजागार । डित् । जाग्रतः ।
जाग्रथः । षीति के चिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति कस्यचपि वका-
रादौ गुणो न भवति । जजाग्रवान् । अजागरः । अहं जजागर इत्यत्र
प्रतिषेधः प्राप्नोति, नाप्रतिषेधात् । अविचिण्णलडित्सुति पर्युदासोऽयम् ।

अथ वा जाय इति प्राप्तिरस्य नान्तर्गते विविधलङ्घित्सु प्रतिविध्यते ।
या तु कुम्भि च सार्वधातुकादृधातुक्योरिति च प्राप्तिः सा न प्रतिवि-
ध्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकादृधातुक्योर्गुणो भवति ।
पुगन्तस्य । द्वेपयति । द्वेपयति । क्वापयति । लघूपधस्य । भेदेनम् । छेद-
नम् । भेत्ता । छेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघू-
पधगुणो न व्यावर्त्यते इति ज्ञापितमेतत् कुसुनोः कित्करणेन । चसि-
रुधिधृषिन्तिपेः कृः । हलन्ताच्चेति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न मिध्यति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न द्रव्यति ॥

धातोर्हिनुम् कथं रक्षजेः स्यद्विश्रब्धोर्निपातनात् ॥

अनञ्जापशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यताम् ॥

आभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्घ्यं तत्कृतं भवेत् ॥

कुसुनो यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्यान्लघोर्गुणे ॥

उपधाच्च इगेव दृश्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपरे
पुकि अन्तः पुगन्तः । लघ्वी उपधा-लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा
च पुगन्तलघूपधमिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

आभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौ पिति सार्वधातुके गुणो
न भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् । परिवेविषाणि । पर्यवेविषम् ।
आभ्यस्तस्येति किम् । वेदानि । अचीति किम् । नेनेक्ति । पिद्वहणभेत्तरा-
र्थम् । सार्वधातुक इति किम् । नेनेज । लघूपधस्येत्येव । जुहवानि ।
अजुहवम् । बहुलं हन्तसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ जुजोषदिति यथा स्यात् ।
पस्पशाते । च्वाकशीति । वावशीति । यद्वलुकि हान्दसमुपधाद्भवत्वं
द्रष्टव्यम् । पस्पशातइत्यत्राभ्योसङ्गस्येत्वं च । प्रकृत्यन्तराणां वा स्वशि-
कशिबशीनामेतानि रूपाणि ॥

भूसुवोस्तिङ् ॥ ८८ ॥

भू सू इत्येतयोस्तिङ् सार्वधातुके गुणो न भवति । अभूत् । अभूः । अभूवम् । सुवे । सुवावहे । सुवामहे । सूतेर्लुक्प्रकरणस्येदं ग्रहणम् । सुवतिसूयत्योर्विकरणेन तिङो व्यञ्जानम् । विकरणस्येव हि त्वाङ्गुणाभावः सिद्धः । तिङीति किम् । भवति । सार्वधातुकरस्येव । व्यतिभविषीष्ट । अथ बोभवीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्माच्च भवति । ज्ञापकात् । यदयं बोभूत्विति गुणाभावाद्यं निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितृति वर्त्तते । उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके । यौति । यौषि । यौमि । नौति । नौषि । नौमि । स्तौति । स्तौषि । स्तौमि । उत इति किम् । एति । एषि । एमि । लुकीति किम् । सुनौति । सुनौषि । सुनौमि । हलीति किम् । यवानि । रवाणि । पितृत्येव । युतः । इतः । अपि स्तुयाद्वाजानमित्यत्र हि हिङ् पितृ भवतीति पितृप्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः । नाभ्यस्तस्येवेतिद्विहानुवर्त्तते । योयोति, नौनौति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति । प्रोर्णोषि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ॥

गुणो ऽष्टक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्द्वितोरष्टक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रोर्णात् । प्रोर्णोः । हलीति वर्त्तमाने यदष्टक्यद्वयं क्रियते तेनैव ज्ञायते भवत्येषा परिभाषा यस्मिन्विधिस्तदाद्यावत्यद्वये इति ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातु-

तु ॥ अपृक्त इति किम् । अस्ति । अकार्षम् । अस्तित्वभूतारिष्टं प्रतिषेध
रतिं स्थानिषद्भावप्रतिषेधादिह न भवति । आत्थ । अभूदिति ॥

बहुलं कन्दसि ॥ ८७ ॥

अस्तिसिवोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं कन्द-
सि विषये । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रिया-
पदम् । अहरेवासीत् । शशिः । सिधः कत्वयि । गोभिरताः प्रत्यक्षम-
त्साः । अभेदीर्मा पुच्छेति च भवति क्कान्तत्वात् । माहुर्योग्यङागमो
भवति । अताः । आत्सा इति । सिध इडभाषः ॥

हृदश्च पञ्चभ्यः ॥ ८८ ॥

हृदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हृदादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति ।
अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः ।
प्राणीत् । प्राणीः । अजतीत् । अजतीः । पञ्चभ्य इति किम् । अजा-
गर्भवान् । अपृक्तस्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गार्थगालवयोः ॥ ८९ ॥

हृदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याङागमो भ-
वति गार्थगालवयोर्मतेन । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः ।
अश्वसत् । अश्वसः । प्राणत् । प्राणः । अजत् । अजः । गार्थगाल-
वयोर्ब्रह्मं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ ९० ॥

अदः भवत्येव अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याङागमो भवति
सर्वेषामाचार्याणां मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अति । अति ॥

अतो दीर्घा यञि ॥ ९१ ॥

अकारान्तस्याङस्य दीर्घा भवति यञादौ सार्वधातुके परतः ।
पद्यामि । पद्यावः । पद्यामः । पद्यामि । पद्यावः । पद्यामः । अत इति

• अगावीत् । अलावीत् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

किम् । चिनुवः । चिनुमः । यजीति किम् । पचनः । पचयः । सार्वधा-
तुकरत्येव । यङ्ना, केशवः । के चिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां अववा-
निति कश्चै सार्वधातुकदीर्घा न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घा यजीत्यनुवर्त्तते । सुपि च यत्रादौ परतो ऽकारान्त-
स्याङ्गस्य दीर्घा भवति । वृत्ताय । प्रताप । वृत्ताभ्याम् । प्रताभ्याम् ।
अत इत्येव । अग्निभ्याम् * । यजीत्येव । वृत्तस्य । प्रतस्य ॥

बहुवचने भक्त्येत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने भलादौ सुपि परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो
भवति । वृत्तेभ्यः । प्रतेभ्यः । वृत्तेषु । प्रतेषु । बहुवचनरति किम् । वृत्ता-
भ्याम् । प्रताभ्याम् । भक्तीति किम् । वृत्ताणाम् । सुपीत्येव । यजध्व-
म् । पचध्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

ओसि परतोकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृत्तयोः
स्वम् । प्रवयोः स्वम् । वृत्तयोर्निधेहि । प्रवयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥

आङिति पूर्वोच्चार्येनर्द्धेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्नाङि
परतश्चकारादोसि च आबन्तस्याङ्गस्येकारादेशो भवति । खट्वया । माल-
या । खट्वयोः । मालयोः । बहुराजया । कारीषगन्धया । बहुराजयोः ।
कारीषगन्धयोः । आप इति पिता ग्रहणं किम् । कीलालपा ब्राह्मणेन ।
कीलापोऽङ्गिह्मणकुलयोः । व्याख्येयहणे ऽदीर्घग्रहणमिति वचनादिह न भव-
ति । अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति ।
हे खट्वे । हे बहुराजे । हे कारीषगन्धे ॥

अस्वार्थनद्यो ह्रस्वः ॥ १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । अस्वार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः । हे अम्ब । हे अङ्ग । हे अन्त । नद्याः अल्पवि । हे कुमारी । हे शार्ङ्गरवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे वीरबन्धु ॥ हलकवर्तीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । कन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे अम्बाड । हे अम्बाडे । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे अम्बिके ॥ तलो ह्रस्वो वा हि संबुद्धोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे देवत । हे देवते ॥ कन्दस्यैव ह्रस्वत्वमिष्यते ॥ मातृणां मातृषु पुत्रार्थमर्हते ॥ * ॥ मातृणां मातृकादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुं । कीदृशाय, अर्हते । माता व्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाद्वाः पुत्रस्तदर्थम् । हे मार्गमात । नद्यन्तश्चेति समासान्तापवादो मातृकादेशः, चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अने । हे बायो । हे पटो । हे कुमारी, हे ब्रह्मबन्धु, इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न भवति । यदि गुण इष्टः स्यात् । अस्वार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोगुण इत्येवं ज्ञेयात् ॥

ज.सि च ॥ १०९ ॥

ज.सि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अग्नयः । वायवः । पटवः । धेनवः । बुधयः ॥ जसादिषु कन्दसि वाच्यत्वं प्राक् णौ चक्षुःपधार्था ह्रस्व इत्यतस्मात् ॥ * ॥ इतः प्रकरणः प्रभृति कन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पश्ये भृत्यः किकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णो दर्वि । पूर्णोदर्वी । अथा शतक्रत्वः । शतक्रत्वः । पश्ये भृत्यः । पश्ये भृत्यः । किकिदीव्या । किकिदीविका ॥

अतो डिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्त्तते । अकारान्तस्याङ्गस्य ह्रस्वो परतः सर्वनामस्थाने च

गुणो भवति । हो । मातरि । जितरि । भ्रातरि । कर्त्तोरि । सर्वनामस्थाने ।
कर्त्तोरौ । कर्त्तारः । मातरौ । पितरौ । भ्रातरौ * ॥

घेर्ङिति ॥ १११ ॥

घ्यन्तादङ्गादुत्तरस्य द्वितः प्रत्यये परतो गुणो भवति । आग्ने-
वायवे । आग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । आग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् ।
घेरिति किम् । सख्ये । पत्ये । द्वितीति किम् । अग्निभ्याम् । सुपोत्येव ।
पट्टी । कुसुतः ॥

आण नद्याः ॥ ११२ ॥

नद्यान्तादङ्गादुत्तरस्य द्वितः प्रत्ययस्याङागमो भवति । कुमर्ये ।
ब्रह्मबन्ध्वे । कुमायाः । ब्रह्मबन्ध्वाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य द्वितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति । खट्-
वायै । बहुराजायै । कारीषगन्धायै । खट्वायाः । कारीषगन्ध्यायाः ।
बहुराजायाः । अतिखट्वायेत्यत्राहते दीर्घे व्याख्यहणे ऽदीर्घे इति वच-
नाद्याङागमो न भवति । हते तु लाघणिकत्वात् ॥

सर्वनाम्नः स्याद्रसुवश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न आबन्तादङ्गादुत्तरस्य द्वितः प्रत्ययस्य स्याङागमो द्रसुवश्च
भवति । सर्वस्यै । विश्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै । सर्वस्याः । विश्वस्याः ।
यस्याः । तस्याः । कस्याः । अन्यस्यै । अन्यस्याः । आप इत्येव । भवति ।
भवति ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य द्वितः प्रत्ययस्य विभाषा
स्याङागमो भवति । द्वितीयातृतीययोश्च द्वयोः भवति । द्वितीयस्यै ।
द्वितीयायै । तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥

हेरामद्याक्षीभ्यः ॥ ११६ ॥

नद्यान्तादाबन्तावीथेतस्माच्छीतरस्य हेरामित्ययमदेशो भवति ।
कुमार्याम् । गौर्याम् । ब्रह्मबन्त्याम् । धीमन्त्याम् । आपः । खट्वायाम् ।
बभ्रुराज्ञायाम् । कारीषगन्त्यायाम् । नी । राजन्याम् । धेनान्याम् * ॥

इदुङ्गाम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य हेरामादेशो भवति ।
कृत्याम् । धेन्वाम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥

इदुङ्गामुत्तरस्य हेरौकारादेशो भवति । यच्च नदीसंज्ञं नापि घि-
संज्ञमिकारान्तं तद्विहोदाहरणम् । सख्यौ । पत्यौ ॥

अच्च घेः ॥ ११९ ॥

औदिति वर्त्तते । घिसंज्ञकादुत्तरस्य हेरौकारादेशो भवति तस्य
च घेरकारादेशो भवति । अनेौ । वायौ । कृतौ । धेनौ । पटौ । औदिति
तपरकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम् । औदच्च घेरिति येषामेकमेवेदं सूत्रं
ते प्रधानशिष्टमिदुङ्गामौत्त्व वर्णयन्ति । अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आडे नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेत्तरस्याडे नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना ।
पटुना । पुमि इति नाक्तममुना ब्राह्मणकुलिन । अस्त्रियामिति किम् ।
कृत्या । धेन्वा ॥

॥ इति काशिकायां कृता सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

गौ चङ्गुपभाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

चङ्गुस्येति वर्त्तते । चङ्गुस्यौ यदङ्गु तस्योपधाया ह्रस्वो भवति ।
अवीकरत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अवीपठत् । अत्र द्विवचनोपधा-

* ग्रामयणमिति युक्तकान्तरे अधिकम् ॥

ह्रस्वत्वयोः प्राप्तिरिति परस्वदुपधाह्रस्वत्वे सत्त्व इति द्विर्वचनम् । इह तु
मा भवानटिठिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति सत्त्वा
मति ह्रस्वभाविनाङ्गुयाकारस्योपधात्वं विहितमिति ह्रस्वो न स्यात् ।
नैव दोषः । श्लोके च्छेदित्करणं ज्ञापकं नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन
बाध्यतइति । गाविनि किम् । चट्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमाने ऽनील-
वदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गामपि सृष्टिमादिशं च बाधित्वा ह्रस्वः
स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुनो बाधः स्यात् । अपीपवदित्ये-
वमादौ तु नैव स्यात् । चङीनि किम् । कारयति । हारयति ।
उपधाया इति किम् । अचकाहुत् । अववाहुत् । तदेददुपधायाहणमु-
त्तरार्थमवश्यं कर्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थे येन नाव्यव-
धानमित्येववाश्रयितव्यमिति ॥ उपधाह्रस्वत्वे श्लोकेऽप्युपसंख्यानम् * ॥ * ॥
वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवदद्वीणां परिव्रादकेत् । योसौ यो
शिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावेनाभोपित्वाद्वाङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति ।
एयाकृतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नागलोपिशासृदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासृदितां च यो चट्युपधाया ह्रस्वो न
भवति । अग्लोपिनां ज्ञावत् ॥ मालामाख्यत् । अममानत् । मातरमा-
ख्यत् । अममातरत् । राजानमतिक्रान्तवान् । अत्यरराजत् । लोमान्यनु-
पृष्टवान् । अन्वलुलोमत् । अगिव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्भावा-
दपि सिद्धम् । हलचारादिभेदे तु न सिद्धतीति तदर्थमेतद्वचनम् । अशशा-
सत् । छेदिताम् । बाधृ । अबबाधत् । याचृ । अययाचत् । ङैङ्ग ।
अशुङ्गैकत् ॥

आजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

आज. भास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां यो च-
ट्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् * आज । अविभजत् । अबभजत् ।

* यो शिलोपसंख्यानमिति पाठान्तरम् । यो परतो यो णिस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

भास । अत्रभासत् । अवीभसत् । भाव । अत्रभावत् । अवीभवत् । दीप ।
अद्विदीपत् । अदीद्विपत् । जीव । अजीजिवत् । अजिजीवत् । मील ।
अमिमीलत् । अमीमिलत् । पीड । अपिपीडत् । अपीपिडत् । आजभा-
सोर्द्धिस्करणमपाणिनीयम् ॥ काय्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ * अच-
कणत् । अवीकणत् । अचकाणत् । अवीचणत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य ङौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारादेशो
भवति । अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते ङोः पुष्य-
वचनं ज्ञापकं ङौ स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावाद् द्विवचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य ङौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठि-
पत् । अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य ङौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजि-
घ्रिपत् । अजिघ्रिपताम् । अजिघ्रिपन् । अजिघ्रपत् । अजिघ्रपताम् ।
अजिघ्रपन् ॥

उच्यते ॥ ७ ॥

ङौ चङ्युपधाया चवर्णस्य स्थाने वा अकारादेशो भवति । इर-
रारामपवादः । इर् । अचिकीर्त्तत् । अचीकृतत् । अर् । अववर्त्तत् ।
अवीवृतत् । आर् । अममार्जत् । अमीमृजत् । वचनमाध्याह्न्यन्तरङ्गा
अपि इररारो आध्यन्ते । तपरकरणं दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व ईव यथा
स्यात् । अचीकृतद्विति । न चायं भाव्यमानः किं तु आदेशान्तरनिवृ-
त्त्यर्थं स्वरूपमेवेतदभ्यनुज्ञापने ॥

नित्यं कन्दसि ॥ ८ ॥

कन्दसि विषये ङौ चङ्युपधाया चवर्णस्य स्थाने अकारादेशो
भवति नित्यम् । अवीवृथपुरोडाशेन । अवीवृथताम् । अवीवृथन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ८ ॥

दयतेर्दिगस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति । अयद्विधे । अय-
द्विधाते । अयद्विधिर । दयतेरिति दीङो यङ्गं न तु दय दानरत्यस्य ।
तस्य हि लिट्याभ्यहितः ॥ दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यते ॥

अतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः । स् ।
सस्वरतुः । सस्वरः । धृ । दध्वरतुः । दध्वरः । स्मृ । सम्मरतुः ।
सम्मरः । अत इति किम् । चित्तियतुः । चित्तियुः । संयोगादेरिति किम् ।
चक्रतुः । चक्रः । प्रतिषेधविषयेपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः । वृद्धिवि-
षये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेत्यते । सस्वार । सम्मार । लिटीत्येव ।
स्मृतः । स्मृतवान् ॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगेपधयङ्गं कृज्जर्थं कर्त्तव्यम् ॥
* ॥ संवस्कारतुः । संवस्करः । इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते
पश्चादुपसर्गोऽप्यत्र दर्शने लिटि कृते तदाश्रये च द्विर्वचने पश्चादुप-
सर्गयोगे सत्यङ्भ्यासव्यवायेपीति सुट् क्रियते । एवं च कृत्वा संस्फुषीष्ट
उपस्फुषीष्टेत्यत्र सुटो ब्रह्मरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादृतश्च संयोगादेरिति
इहागमो न भवति ॥

अच्छत्युताम् ॥ ११ ॥

अच्छतेरङ्गस्य अत्येतस्य अकारान्तानां च लिटि परतो गुणी
भवति । अच्छ । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । अ । आरतुः ।
आरः । अकारान्तानाम् । निचकरतुः । निचकरः । निजगरतुः । निज-
गरः । अच्छेर्लघूपधत्वात्प्राप्ते युगो विधीयते । अतां तु प्रतिषिद्धुः ।
वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेत्यते । निचकार । निजगार ॥

शुद्धमां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शुद्धं पुं शब्देतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति । विश-
अतुः । विशअः । विशअरतुः । विशअरः । विददतुः । विददुः । विद-

दरतुः । विददरुः । निपप्रतुः । निपप्रः । निपपरतुः । निपपरः । इत्य-
वचनमित्येत्थनिदृश्यम् । के चिदेतत्सूत्रं प्रत्याचक्षते । आ. पाके द्रा-
कुत्सायां प्रा. पूरणे इत्येतेषामनेकार्था धातव इति श्रुद्वयमर्थे वर्तमानानां
विशश्रुतुः विशश्रुः विददतुः विददतुः निपप्रतुः निपप्रः इत्येतानि रूपाणि
संशयन्ति । तथा च सति कसौ विशश्रुवानित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

के. ऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो भवति । जका । कुमारिका ।
किशोरिका । अण इति किम् । गौका । नौका । राका धाकेत्यत्र उणा-
दयो बहुलमिति ह्रस्वो न भवति । न कपीतिप्रतिषेधसामर्थ्यात्कनोपि
सानुबन्धकस्य ग्रहणमिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुकुमारीकः ।
बहुवधूकः । बहुलक्ष्मीकः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न
भवति । समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति
स्त्रीप्रत्ययात्समासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कवि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुवदवाकः ।
बहुवदवाकः । बहुमालकः । बहुमानकः ॥

कटुश्लो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥

अवयवोक्तानां कटुश्लो अङि परतो गुणो भवति । शत्रूलाहुहुको
ऽकरत् । अहं तेभ्योकरं नमः । असरत् । आरत् । बरा । वृशे ।
अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शनं ॥

अस्यमेत्यङ् ॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्गस्य युगागमो भवत्यङि परतो अस्यत् । आस्यताम् ।
आस्यन् ॥

श्वयतेरः ॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वत् । अश्वताम् ।
अश्वत् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपम् । अपप्ताम् ।
अपप्ताम् ॥

वचे उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य अङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् ।
अवोचत् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङो ङ्ङस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेते । शयाते ।
शेरते । सार्वधातुक इति किम् । शिष्ये ॥

अयङि कङिति ॥ २२ ॥

यकारादौ कृति प्रत्यये परतः शीङोङ्गस्यायङित्ययमादेशो भव-
ति । शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् । शिष्ये ।
कृतीति किम् । शयम् ॥

उपसर्गाङ्गस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

उपसर्गाङ्गस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ कृति
प्रत्यये परतः । समुह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः ।
उपसर्गाङ्ग इति किम् । ऊह्यते । ऊहतेरिति किम् । समोह्यते । यीत्येव ।
समूहितम् । कृतीत्येव । अभ्युह्योयमर्थः । अण रत्येव । आ ऊहते । आ-
ह्यते । समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गाङ्गस्य लिङि यकारादौ कृति परतो ह्रस्वो
भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । आशिषि लिङि अङ्गात्सा-

वर्धातुकयोरिति । दीर्घत्वे कृते द्वस्वो ऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव ।
इयात् । अथ इत्येव वा इयात् । एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अकृत्कारे असार्वधातुकयकारे च कृति परतोऽजन्तस्याङ्गस्य
दीर्घो भवति । भृशायते । सुशायते । दुःशायते । चीयते । चेचीयते ।
स्तूयते । तोष्टूयते । शोयात् । स्तूयात् । अकृदिति किम् । प्रकृत्य । प्रकृत्य ।
परत्वाद्दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात् । असार्वधातुक इति किम् । विनुयात् ।
सुनुयात् । कृतीत्येव । उहया । धृषणुया ॥

चौ च ॥ २६ ॥

चिप्रत्यये परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । शुचीकरोति ।
शुचीभवति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् ॥

रीङ् कृतः ॥ २७ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य अकृत्कारे ऽसार्वधातुके यकारे चोऽच परतो
रीङित्ययमादेशो भवति । माचीयति । माचीयते । पिचीयते । चेकी-
यते । माचीभूतः । कृतीत्येतच्चिदृत्तं, तेनेहापि भवति । पितुरागतं
पिच्यम् । अत इति तपरकरणं किम् । चेकीयते । निजेगित्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ्चु ॥ २८ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य श यङ् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्व-
धातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति । श । आद्रियते । आधिरते ।
यङ् । क्रियते । द्वियते । लिङ् । क्रियात् । द्वियात् । असार्वधातुक-
इत्येव । बिभृयात् । यीत्येव । कृषीष्ट । कृषीष्ट ॥

गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥

अतेऽयकि लिङि इति वसते । शस्यचासंभवाच्चानुवसते । गुणो-
भक्त्यर्त्तः संयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादौ-

सार्वधातुके । अर्यते । अर्यत् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह संस्क्रियते,
संस्क्रयादिति सुटो अहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्व-
मङ्गस्य नास्तीति गुणो न प्रवर्त्तते । यीत्येव । स्वीष्ट । ध्वषीष्ट । अ-
सार्वधातुक इत्येव । इय्यात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतो अर्त्तः संयोगादेश्च अतो गुणो भवति । अरार्यते ।
सास्वर्यते । दाध्यर्त्यते । सास्वर्यते । अर्त्तरत्यर्त्तेशूणातीनामुपसंख्यान-
मिति यङ् ॥ न न्द्राः संयोगादय इति द्विवचनप्रतिषेधो यकारपरस्य
नेष्यते । हन्नेहिसायां यङि घ्रीभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ जेघ्रीयते । हिं-
सायामिति किम् । जङ्गन्यते ॥

ई घ्राभ्योः ॥ ३१ ॥

घ्रा भ्या इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्रीयते । दे-
धीयते ॥

अस्य च्चौ ॥ ३२ ॥

ई इति वर्त्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्चौ परत ईकारादेशो भव-
ति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वर्त्तते । क्यचि परतोवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भव-
ति । पुष्पीयति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अङ्गत्सार्वधातु-
कयोर्द्वौ इत्यस्यापवादः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्हेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा
गर्ह इत्येतेष्वर्षेषु । अशनाद्येत्यशनशब्दस्यात्वं क्यचि निपात्यते । अशना-
यतीति भवति बुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्येवान्यच्च । उदन्येति उदकस-
ब्दस्य उदकादेशो निपात्यते । उदन्यमीति भवति पिपासा चेत् । उद-

कीयतीत्येवान्यत्र । धनायेति । धनशब्दस्यास्य निपात्यते । धनायतीति
भवति । गद्वर्चस् । धनीयतीत्येवान्यत्र ॥

नच्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णास्तस्याङ्गस्य क्वचि यदुक्तं तच्च
भवति । किं चोक्तं, दीर्घत्वमीत्वं च । मित्रयुः । पुत्रयुः । संस्वेदयुः ।
देवाज्जिगाति सुत्रयुः । अपुत्रस्येति किम् । पुत्रीयन्तः सूदानवः ॥ अ-
पुत्रदीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ जनोयन्तेऽन्वयवः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्यवृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि छन्दसि निपात्य-
न्ते । द्रष्टृशब्दस्य क्वचि दुरस्भावे निपात्यते । अविद्योना दुरस्युः । द्रुष्टी-
यतीति प्राप्ते । द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावे निपात्यते । द्रविणस्युर्वि-
पन्यया । द्रतिणीयतीति प्राप्ते । वृषण्यति रिषण्यति एतानि छन्दसि निपात्य-
न्ते । वृषण्यति रिषण्यति एतानि छन्दसि निपात्यन्ते । वृषण्यति रिषण्यति
रिषण्यति । रिषीयतीति प्राप्ते ॥

अश्वघ्नस्यात् ॥ ३७ ॥

अश्वघ्न इत्येतयोः क्वचि परतः छन्दसि विषये आकारादेशो
भवति । अश्वघ्नन्तो मघघन् । मो स्या वृका अघायवो विदन् । एत-
देवास्त्रघनं ज्ञापकं नच्छन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुमनोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुम इत्येतयोः क्वचि परतः आकारादेशो भवति । यजुषि
काठके । देवायन्तो यजमानाय । सुमन्यन्ता हवामहे । यजुषीति किम् ।
देवाज्जिगातय सुमयुः । काठक इति किम् ॥ सुमयुरिदमासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि अध्वरपृतना इत्येतवामङ्गानां क्वचि परतो लोपो भवति
क्वचि विषये । कव्यन्तः सुमनसः । अध्वर । अध्वर्यन्तः । पृतन्यस्तसि-
ष्ठन्ति ॥

द्यतिस्थितिमास्थामिति किति ॥ ४० ॥

द्यति स्थिति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । द्यति । निर्दिनः । निर्दिनवान् । स्थिति । अवस्थितः । अवस्थितवान् । मा । मितः । मितवान् । स्था । स्थितः । स्थितवान् । तीति किम् । अवदाय । कृतीति किम् । अवदाता ॥

शाक्कोरन्यतरस्यम् ॥ ४१ ॥

शा क्वा इत्येतेषोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति । शा । निशितम् । निशातम् । निशितवान् । निशातवान् । अवच्छितम् । अवच्छातम् । अवच्छितवान् । अवच्छातवान् ॥ श्यतेरित्त्वं कृते नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संशितो ब्राह्मणः । संशितव्रत इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् ।

देवत्रातो गन्धो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।

मिथस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । दितः । दितवान् । हित्वा ॥

जहातेश्च क्ति ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति तत्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्यं वनं गतः । हित्वा गच्छति । जहातेर्निर्द्वंशाज्जहातेर्न भवति । हात्वा ॥

विभाषा क्न्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति क्न्दसि विषये त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा शरीरं यातव्यम् । हात्वा * ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्ठाधिषीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्ण धिषीय इत्येतानि क्न्दसि विषये निषान्यन्ते । तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य

* क्न्दसत्वादीत्वाभाव इति पदमञ्जरी ।

दधातेः कृत्प्रत्यये इत्स्मिङ्गमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । गर्भं माता
सुधितम् । सुहितमिति प्राप्ते । वसुधितमनौ जुहोति । वसुहितमिति
प्राप्ते । नेमधिता बाधन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते । धिष्येति ले.ण्मध्य-
मैकवचने दधातेरित्स्मिङ्गमो वा प्रत्ययस्य द्विवचनाभावश्च निपा-
त्यते । धिष्य सोमम् । धत्स्वेति प्राप्ते । धिषीयेति आशीर्लङ्यात्म-
नेपदेशमैकवचने दधातेरित्स्मिङ्गमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । धिषी-
येति । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद् घोः ॥ ४६ ॥

द्व इत्येतस्य घुमंजकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति
प्रत्यये परतः । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । द इति किम् । धीतः । धीत-
वान् । धेट एतद्रूपम् । घोषिति किम् । दाप् लवने । दातं बहिः । दैप्
शोधने । अवदातं मुखम् ॥ अयमादेशः स्यादप्यते ॥ एवं ह्युक्तम् । तान्ते
दोषो हीर्घत्वं स्याद्दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वप्राप्त्यन्ते
ऽदोषस्तस्मात्स्यान्तम् ॥ यदि तु दस्ताति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेष्व-
दोषः । दान्तान्तयोरेपि सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्ततद्विधातस्येति
नत्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥

अथ उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा एते अवाद्यः
क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ॥

अथ उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुमंजकस्य त इत्ययमादे-
शो भवति तकारादौ किति । प्रत्तमवत्तं नीत्तं परीत्तम् । अथ इति किम् ।
निर्द्वत्तम् । दुर्वत्तम् । उपसर्गादिति किम् । दधि दत्तम् । मधु दत्तम् ।
घोरित्येव । अवदात्तं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशादादेरस-
प्राप्तेति । तच्च समाधिमाहुः । अथ इत्येतदावर्त्यते । तत्रैकं पञ्चम्य-

न्तमुऽसगत्रिशेषणार्थं, यपरमपि पष्ठान्तं स्यानि निर्देशार्थमप्याकारस्य स्थाने
तकारो भवति । द्वितकारो वा सयोगोऽयमादिश्यते । सोनेकाराभ्या-
त्सर्वस्य भविष्यति । अपो भौत्यत्र पञ्चम्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन पका-
रमात्रस्य भविष्यति ॥ अतरेत्वाद्यस्त इत्येतद्वति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥
अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो
भवति । अद्भिः । अद्भ्यः । भीति किम् । अप्सु ॥ स्ववः स्वतथसोर्मास
उपसश्च तकारादेश इष्यते छन्दमिभकारादौ ॥ स्ववद्भिः । स्वतवद्भिः ।
माद्विष्ट इन्द्रो वृत्रहा । समुषद्वाजाययाः ॥

सः स्याद्धातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावाहुं धातुके परतस्तकारादेशो भवति ।
वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् । वत्य-
नि । सांति किम् । घासः । वासः । आहुं धातुक इति किम् । आस्ते ।
वस्ते ॥

तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः ।
कर्त्तामि । कर्त्तासे । अस्तेः । त्वममि । व्यतिमे । अस्तेरकारसकार्येभ्य-
र्लोपोः से इति प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सात्पदाद्योरिति पत्व न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति ।
कर्त्तारौ । कर्त्तारः । अध्येतारौ । अध्येतारः । अस्तोर्लोपः । व्यतिरे ॥

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कर्त्ताहे ।
अस्तेः । व्यतिहे ॥

गीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधीवेव्योर्लोपो भवति । यकारादौ ।
आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । आदीध्यते । आवेव्यते । इवर्णादौ ।
आदीधिता । आवेविता । लिङि । आदीधीत । आवेवीत । यीवर्णयो-
रिति किम् । आदीध्यनम् । आवेव्यनम् ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु र भ लभ शक पत पद
इत्येतेषामङ्गानामचः स्थाने इमित्ययमादेशो भवति । मी इति मीना-
तिमिनोत्यङ्गुथोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति । मा इति
गामादाग्रहणेष्वविशेषः । मित्सते । अप्रमित्सते । घु । दित्सति ।
धित्सति । रभ । आरित्सते । लभ । आलित्सते । शक । शित्सति ।
पत । पित्सति । पद । प्रपित्सते । सनीति किम् । दाप्यति । सीत्येव ।
पिपतिषति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति पतिरिडागमविकल्पः ॥
सनि राधो हिंसायामच इस्त्वयः ॥ * ॥ प्रतिरित्सति । हिंसायामिति
किम् । आरिरात्सति ॥

आप्ज्ञपृधामिन् ॥ ५५ ॥

आप् ज्ञपि ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि
सकारादौ परतः । आप् । ईप्सति । ज्ञपि । ज्ञोप्सति । ऋध् । ईर्त्सति ।
ज्ञपेर्द्धावचौ तत्रणोः पूर्वविप्रतिषेधेन लोप इतरस्य स्वीत्यम् । सनीत्येव ।
प्राप्स्यति । सीत्येव । जिज्ञपयिषति । आर्द्धिषति । सनीवन्तर्द्धुति ज्ञपेर्द्ध-
धेरचेर्द्धा विकल्पः ॥

दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः ।
धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव । द्विदम्भिषति ॥

मुचोर्कर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोर्कर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हल-

नाञ्चेति किञ्चप्रतिषेधा विकल्प्यते । मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्येति किम् । मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः । कर्मकर्त्तरि मुञ्चिरकर्मको भवति कर्मविशेषस्य वा विवक्षायाम् ॥

अथ लोपोभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचोःकर्मकस्येति यावत् । अत्राभ्यासलोपो भवति । तथैवादाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यमाध्यायपरिसमाप्तेः । इत उत्तरं यद्व्यामोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । ह्रस्वः । हुडैकिषते । तुत्रैकिषते । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यासलोपश्चेत्येवं मिद्वे यदत्रयहणमिह क्रियते तद्विषयावधारणार्थमत्रैवाभ्यासलोपो भवति । सन्वद्वावृषिये न भवति । अमीमपत् । अदीदपत् । सन्वल्लघुनि वृहपरइति सन्वद्वावात्प्रप्रेति । सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते । तदर्थमेव केविदत्रयहणं वर्णयन्ति । नानर्थकेलान्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । हुडैकिषते । तुत्रैकिषते । हुडैकि । तुत्रैकि । अहुडैकत् । अतुत्रैकत् ॥ अभ्यासस्यानचि ॥ * ॥ अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि तद्वर्तते वक्तव्यम् । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हलादिः शेषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिलुप्यते । जलौ । मलौ । पपांच । पपाठ । आट । आटतुः । आटुः । आदिशेषनिमित्तायमनादिलोपो विधीयते । तत्राभ्यासजातेराश्रयणात्कचिदपि वर्त्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति । अपरे तु ब्रुवते । शेषशब्देयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह । तदवस्थानमुक्तिता यद्यपि प्रधानमविधेयत्वात् तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधेयत्वात्प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य जायते । अ-

भ्यासस्यानादेहंनो निवृत्तिर्भवतीति । सा किमित्यादेरविधेयां सतीमनि-
वृत्तिमपेक्षित्यत इति ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

आभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । अन्ये ह्यनो लुप्यन्ते । चुरष्टो-
तिषति । तिष्ठति । तिष्ठति । पिष्यन्तिषति । शर्पूर्वा इति किम् । पपाच ।
खय इति किम् । सखो ॥ खपूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उविच्छि-
यतीत्यत्र उच्छेदन्तरङ्गत्वात्तुकि कृते द्विवचनं तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे
तकारः श्रूयते ॥

कुहोऽश्रुः ॥ ६२ ॥

आभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चखान ।
जगाम । जघाम । हकारस्य । जहार । जिहोर्पति । जहौ ॥

न कवतेर्यडि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यडि परतश्चुर्न भवति । कोकूयते उष्टुः । को-
कूयते खरः । कवतेरिति विकरणनिर्देशः कौतेः कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः ।
तयोश्चुत्वमेव भवति । चोक्कूयते । यडोति किम् । चुक्कूवे ॥

कृषेऽकृन्दसि ॥ ६४ ॥

कृषेऽकृन्दसि विषये यडि परतोभ्यासस्य चुर्न भवति । करोकृष्यते
यज्जृणपः । कृन्दसीति किम् । करोकृष्यते कृषीवलः ॥

दाधर्त्तिर्दधर्त्तिर्दधर्त्तिर्बोभूनुतेतिक्तेलर्थापनीफणत्संनिः ।

ष्यदत्कारिक्त्वनिक्रदद्गरिभ्रद्विध्वते दविद्यु-

तत्तरिचतः सरीसृपतंवरीरजन्मभृज्या-

गनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधर्त्तिर्दधर्त्तिर्दधर्त्तिर्बोभूनुतेतिक्ते अलर्षि आपनीफणत् संमनि-
ष्यदत् कारिक्त्वनिक्रदत् भ्रिभ्रत् दविध्वतः दविद्युतत् तरिचतः सरीसृपत्

वरीवृज्जन् ममृज्य आगनीगन्ति इत्येतानि अष्टादश कृत्वमि विषये निपा-
त्यन्ते । दाधर्षि ददुर्षीति ददुर्षीति धारयतेधुंजो वा श्लो यङ्लुकि वा
अभ्यासस्य दं घञ्त्वं णिनेपश्च । दाधर्षि । एवं ददुर्षीति । श्लो रुगभ्या-
सस्य निपात्यते । तथा ददुर्षीति । अत्र च यल्लक्षणानुपपन्नं तत्सर्वे नि-
पातनात्सिद्धम् । बोभूत्विति । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपा-
त्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र भूसुपेतिङीति गुणाभावः सिद्धः ।
ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति । अस्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुण-
प्रतिषेधो न भवतीति । बोभोति । बोभवीति । तैत्तिके । तिजेर्यङ्लु-
गन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । यङो ङित्वात्प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं सिद्धमेव ।
ज्ञापनार्थं त्वात्मनेपदानिपातनमन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं न भवति ।
अलर्षीति । इयत्तर्लेटि सिपि अभ्यासस्य हनादिः शेषापवादे रेफस्य लत्वं
निपात्यते । सिपा निद्वं गो ऽतन्त्रं तिष्यपि दृश्यते अजर्षि दत्तः । अपनी-
फणदिति । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्थेऽभ्यासस्य न निपात्यते । संस-
निष्यदिति । स्पन्देः संपूर्वस्य यङ्लुक् शतर्धेवाभ्यासस्य निष् धातुसकारस्य
एत्वं निपात्यते । न चास्य संपूर्वता तन्त्रं, अन्यत्रापि हि दृश्यते । आस-
निष्यददिति । करिक्लदिति करानेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि चुत्वाभावोऽभ्यासक-
कारस्य रिगागमो निपात्यते । कनिक्लददिति । कन्देलुङ् ज्ञेरादेशो द्विर्-
चनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निवागमश्च निपात्यते । तथा चास्य र्वधवरणं
कृतम् । अकन्दीदिति भाषायाम् । भरिदिति त्रिभक्त्येर्यङ्लुगन्तस्य शतरि
भृज्मिदिति इत्वाभावो जश्त्वाभावोऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते ।
दविध्यते इति ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि जसि रूपमेतत् । अत्राभ्यास-
स्य त्रिगागमश्चकारणोपश्च निपात्यते । दविध्यतो रश्मयः सूर्यस्य । दवि-
द्युतदिति द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावो अत्वं
विगागमश्च निपात्यते । तरिबत इति तरतेः शतरि श्लो षष्ठ्येकवचने
ऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरेसुपतमिति सुपेः शतरि श्लो द्वि-
तायैकवचने ऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । वरीवृज्जदिति वृजेः शतरि

श्लौ रीगागमो निपात्यते ऽभ्यासस्य । ममृजेति मृजेर्लिटि णलि अभ्या-
सस्य रगागमो धातिश्च युगागमो निपात्यते । ततो मृजेर्धृद्विर्न भवत्यल-
घूयधत्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । आगनीगन्तीति आङ्पूर्-
वस्य गमेर्लिटि श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते ।
वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् । इतिकरणमेवंविधानामन्येषामप्युपसं-
यहार्यम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

° ष्वर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । वृते । ष्वृधे । न-
नेति । नरिनर्ति । नरीनर्ति । इत्येवमादावभ्यासविकारेषु अपवादेो नो-
त्सर्गान्विधीन्बाधतइत्युरदत्वे कृते रगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

° द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोरभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विद्विद्युते ।
विद्विद्योतिषते । विद्विद्युतिषते । विद्विद्युत्यते । स्वापेः । सुष्वापयिषति ।
स्वापिष्यन्तो वृद्धते तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्यं सति संप्रसारणं
मिष्यते । इह न भवति । स्वापयतेर्षुत् । स्वापकः । तस्मात्क्यचि
स्वापकीयति । स्वापकीयतेः सन् । सिष्वापकीयिषति ॥

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथेर्लिटि परतोभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्य-
थाति । विव्यथिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां संप्रसारणं
क्रियते । वकारस्य न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिध्यते । लिटौति
किम् । वाव्यथ्यते ॥

दीर्घं इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोङ्स्य योभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः ।
ईयुतुः । ईयुः । इणो यणिति यणादेशे कृते स्थानिवद्भावाट्टिवचनम् ।
कितौति किम् । इयाय । इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घा भवति लिटि परतः । अतो गुणे
पररूपत्वस्यापवादः । आट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् ।
पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुङ् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोभ्यासादीर्घाभूतादुत्तरस्य द्विहलोङ्गस्य नुडागमो
भवति । आनङ्ग । आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः ।
आनञ्जुः । द्विहल इति किम् । आट । आटतुः । आटुः । चकारैकदेशो
रफो हल्यहणेन गृह्यते । तेनेहापि द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति ।
आनुधतुः । आनुधुः ॥

अश्नेतेश्च ॥ ७२ ॥

अश्नेतेश्च दीर्घाभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । आन-
शे । व्यानशति । व्यानशिरे । अश्नेतेरिति विकरणनिर्देशो अश्नातेर्मा
भूदिति । आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । बभूव, बभूव-
तुः । बभूवुः । बभूवे । भवतेरिति कर्तृनिर्देशादिह न भवति । अनुब-
भूवे कम्बलो देवदत्तेन । लिटीत्येव । बुभूषति । बोभूषते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमो ऽभ्यासस्य
चात्वं निपात्यते । ससूव स्यविरं विपश्चिताम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

निजां चयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजाद्वीनां चयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजिर,
नेनेक्ति । विजिर, वेवेक्ति । विश, वेवेष्टि । त्रिवहणमुत्तरार्थम् । एषां
हि वृत्करणं समाप्यते पठ्यतश्चेति । श्लाविति किम् । निनेज ॥

भृज्जमित् ॥ ७६ ॥

भृजादीनां जगणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लो सति ।
भृज् । विभर्त्ति । माङ् । मिमीते । आहाङ् । जिह्वाते । जगणामित्येष ।
जहाति । श्लाघित्येष । बभार ॥

अर्त्तिपिपत्योश्च ॥ ७७ ॥

अर्त्ति पिपत्ति इत्येतयोराभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लो । इय-
र्त्ति धूमम् । पिपत्ति सोमम् ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ७८ ॥

कृन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लो बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णो
विषष्टि । वशेरतद्रूपम् । तथा वचेः । जनिमा विवक्ति । सचेः । वत्सं न
माना सिषक्ति । जिघर्त्ति सोमम् । न च भवति । ददातीत्येवं ब्रूयात् ।
जजर्नमिन्द्रं माता यद्वीरं दधनदृनिष्टा ॥

सन्दतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोक्तरान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपत्तति । यिय-
च्चनि । तिष्ठामति । पिपासति । सनीति किम् । पपाच । अत इति किम् ।
लुलूषति । तपरकरणं किम् । पापचिषते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति चर्त्तते इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पक्षे यणि
जकारे चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्ण
परे । पिपविषति । पिपाव्यिषति । विभाव्यिषति । यण्यपरे । यियवि-
षति । यियाव्यिषति । रिराव्यिषति । लिनाव्यिषति । जपरे । जु
इति सौत्रेयं धातुः । जिजाव्यिषति । एतदेव पुयण्ज्यपरइति वचनं
आपञ्चमद्विष्वचनमिमेकेपि यौ स्थानिवद्भवतीति । आरित्ति किम् ।
पापच्यते । सन् । पापचिषति । पुयण्ज्तीति किम् । अवनुनाव्यिषति ।
जुहाव्यिषति । अपरइति किम् । बुभूषति ॥

स्ववतिशृणोतिद्ववतिप्रवतिप्रवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥

स्ववति शृणोति द्ववति प्रवति प्रवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य
ओरवर्णपरे यणि वा इकारादेशो भवति सति परतः । सिस्ववतिषति ।
सुस्ववतिषति । शृणोति । शिश्रावतिषति । शुश्रावतिषति । द्ववति ।
द्विद्रावतिषति । दुद्रावतिषति । प्रवति । पिप्रावतिषति । पुप्रावतिषति ।
प्रावति । पिप्रावतिषति । पुप्रावतिषति । च्यवति । चिच्यवतिषति ।
तुच्यवतिषति । वचनैम मर्त्यादिकेन वर्णेन यणोऽव्यवधानमाश्रीयते । पूर्व-
सूत्रे त्वनन्तरण्य यणि भवितव्यमित्यप्राप्तविभाषेऽम् । अपरइत्येव । सुसू-
षति । शुश्रूषति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेच्चीयते ।
नोलूयते । यङ् लुकि । जाह्वीति । यङोवेतोद्विकल्पः । षोऽकुशीति ॥

दीर्घाकितः ॥ ८३ ॥

अकितेभ्यामस्य दीर्घा भवति यङि यङ्लुकि च । पापच्यते ।
पापचीति । यायज्यते । यायजीति । अकित इति किम् । यंयम्यते ।
यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । ननु चात्रापवादत्वाच्चकि कृते ऽभ्यास
स्यानजन्तत्वादेव दीर्घत्वं न भविष्यति । एवं तर्ह्यकित इत्यनेनैतज्
ज्ञायते, अभ्यासविकारेष्वपवादो नात्सर्गान् विधीन्बाधन्तइति । कि-
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, डोढौक्यतइत्यत्र दीर्घाकित इत्यनेन संध-
त्तरङ्गस्य न बाध्यते । अचोकरइत्यत्र दीर्घो लघोरित्यनेन सन्त्यदित्वं
न बाध्यते । मीमप्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते मीमांसते । ई च
गण इतीत्वेन हलादिःशेषो न बाध्यते अजीगणत् ॥

नीम्रक्षुम्भं पुध्वंसुभं मुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु क्षुम्भं पुध्वंसुभं मुकस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य
नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च । वञ्चु । वनीवच्यते, वनीवञ्ची-

ति । संसु । सनीस्यते । सनीसंसीति । ध्वंसु । दनीध्वस्यते । दनी-
ध्वंसीति । भंसु । बनीभ्रस्यते । बनीभ्रंसीति । कस । चनीकस्यते । चनी-
कसीति । पत । पनीपस्यते । पनीपतीति । पद । पनीपद्यते । पनीप-
दीति । स्कन्द । चनीस्कन्दते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति
यङ्यङ्लुकोः परतः । तंतन्यते । तंतनीति । जंगम्यते । जंगमीति । यं-
यम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । नुगित्येतदनुस्वारोपनक्षणाथं
द्रष्टव्यम् । म्यानिना ह्यादेशो ल्यप्ते । तेन यंयम्यतइत्येवमादावक्ष्यत्पर-
त्वेयनुस्वारो भवति ॥ पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति
परसवर्णविकल्पो यथा स्यादिति । अत इति किम् । तेतिम्यते । तपरक-
रं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । बांभास्यते । अनुनासिकान्त-
स्येति किम् । पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति
यङ्यङ्लुकोः परतः । जंजयते । जंजयीति । जंजभ्यते । जंजभीति ।
दंदश्यते । दंदहीति । दंदश्यते । दंदशीति । दश इति दंशिरथं नकार-
लोपार्थमेव निर्वृष्टः । तेन यङ्लुक्पि नकारलोपो भवति । भञ्ज ।
बंभज्यते । बंभजीति । पश इति सौत्रो धातुः । पंपश्यते । पंपशीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः पर-
तः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः ।
चंचूर्यते । चंचूरीति । पंफुल्यते । पंफुलीति । परस्येति किम् । अभ्यासस्य
मा भूत् । अत इति किम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् । उदिति तपरकरणं चंचूर्ति

पुंफुनीति, यच्च लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं
न निवर्त्तते ।

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफलोत्कारस्य उकारादेशो भवति ।
चरणं चूर्तिः । ब्रह्मणश्चूर्तिः । प्रफुल्लिः । प्रफुल्लाः सुमनसः । यङ्लुको-
भ्यासस्येति चानुवर्त्तमानमपि वचनसामर्थ्यादिह नाभिसंबध्यते ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्लुकोः पर-
तः । वरीवृत्त्यते । वरीवृद्धते । वरीवृतीति । वरीवृधीति । नरीवृत्त्यते ।
नीनृतीति ॥ रीशृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् । वरी-
वृश्यते । वरीवृश्चीति ॥

रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवत-
श्चकारादौक्य । नर्नर्ति । नरिनर्ति । नरीनर्ति । वर्वर्ति । वरिवर्ति ।
वीवीति । उकार उच्चारणार्थः ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ मर्मृज्यते । मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ९२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतो रीक्यं
यङ्लुकि चर्कति । चरिर्कति । चरीर्कति । जर्हति । जरिर्हति । जरीर्हति ।
तपरकरणं र्कम् । किरतिश्चार्कति ।

किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।

प्राप्तिञ्च तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः * ॥

* किरतिमिति ऋकारान्तोपलक्षणं, चर्करीतमिति यङ्लुकः पूर्वाचार्यमंज्ञा, पच-
तीति लट् उपनक्षणम् । तेन चर्करीत्यादांनि कृपाणि किरतेषां नयेदित्यर्थः । प्राप्तिञ्च उ-
गादीनां विषयविभागेन या प्राप्तिस्तञ्च, संग्रहः साधुशब्दसंग्रहः । इति पदमञ्जरी ।

तत्रेयं गान्तिस्तपरकाणसामर्थ्यादङ्गविशेषणमृतइत्येतत्तथा चा-
प्राप्तिः किरतिरगादीनामिति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परिगलोपे ॥ ८३ ॥

लघुनि धात्वक्षरे परतो योभ्यासस्तस्य चङ्परिगो परतः सनीव
कार्यं भवति अनलोपे । सन्यत इत्युक्तं चङ्परिगो तथा । अचीकरत् ।
अपीपवत् । ओः पुयण्यपरइत्युक्तं चङ्परिगो तथा । अपीपवत् । अली-
लवत् । अजीजवत् । स्रवतिशृणोतिद्रवतिपवतिप्लवतिच्यवतीनां वेत्युक्तं
चङ्परिगो तथा । अमिस्रवत् । असुस्रवत् । अशिश्रवत् । अशुश्रवत् ।
अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिप्लवत् । अपुप्लवत् ।
अचिच्रवत् । अचुच्यवत् । लघुनीति किम् । अततत्तत् । अररत्तत् ।
जागरयते । अजजागरत् । अत्र केचिद्गणशब्दं लघुमाश्रित्य सन्वद्भावमि-
च्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन न स्तीति व्यवधानेपि वचनप्रामा-
ण्याद्विचित्रं, तदसत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामा-
ण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रयते न पुनरनेकेन । यद्वैषं, कथमचित्तणदिति,
आचार्यप्रदत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति । यदयं तद्वाधनार्थं
स्मरत्यादीनामत्वविदधाति । चङ्परिगो इति किम् । अहं पपच । परग्रहणं
किम् । चङ्परिगो केवले मा भूत् । अचक्रमत् । अनलोपइति किम् । अन-
कथत् । दृष्टमाख्यातवत् न अददृष्टत् । वादितवन्तं प्रयोजितवन्तं प्रयो-
जितवान् अवावददित्यत्र योसौ यो येल्लोपो नासावगलोप इत्याश्रीयते
किं कारणं चङ्परिगो गिजातेर्निमित्तत्वेनाज्ञेयत्वात्तान्यस्याको लोपः परि-
गृह्यते । मीमादिनामत्रग्रहणात्सन्वद्भावेनाभ्यासलोपो न भवतीत्युक्तम् ।
किं च सन्वदिति सनाश्रयं कार्यमितिदिश्यते न च लोपः सनमेवापेक्षते
किं तर्हि इसभावाद्यापि तदभावादमीमर्कद्वयादावभ्यासलोपो न भवि-
ष्यति ॥

दीर्घा लघोः ॥ ८४ ॥

दीर्घा भवति लघोराभ्यासस्य लघुनि यो चङ्परिगो अनलोपे । अची-

करत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपचत् । लघोरिति किम् । अवि-
भजत् । लघुनात्येव । अतततत् । अरररत् । चङीत्येव । अहं पपच ।
परइत्येव । अचक्रमत् । अनभोपइत्येव । अचकथत् ॥

अस्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशम् ॥ ८५ ॥

स्मृ दृ त्वर प्रथ मद स्तृ स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यादित्ययमा-
देशो भवति चङ्परं णौ परतः । स्मृ । अस्मरत् । दृ । अददरत् । त्वर ।
अतत्वरत् । प्रथ । अपप्रथत् । मद । अममदत् । स्तृ । अतस्तरत् ।
स्पश । अपस्पशत् । सत्त्वद्वाद्यादित्त्वं प्राप्तमनेन आध्यते । तपरंकरण-
सामर्थ्यादिति कृते दाघौ लघोरित्येतदपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ ८६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति
चङ्परं णौ परतः । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् ।
अभ्यासद्वयत्वे कृते अत्वं पठे भवति ॥

ई च गणः ॥ ८७ ॥

गणेरभ्यामस्य ईकारादेशो भवति चङ्परं णौ परतः । वृकारा-
दञ्च । अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमस्याध्या-
यस्य चतुर्थः पादः

समाप्ताध्यायश्च सप्तमः ॥

॥ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदु-
क्त्यामः प्राक् पदस्येत्यतः सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति ।
नित्यधीप्सर्योरिति तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवतः । ये

शब्दतश्चार्थतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पक्षतिशब्दस्य द्वौ पक्षतिशब्दौ भवतः । पक्षति २ । यामो २ रमणीयः । यदा तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं तदा स एव पक्षतिशब्दो द्विरावर्तते तस्य द्वे आवृत्ती भवतः । सर्वस्येति विस्मृष्टार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्माच्चाच्यते । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् प्रपक्षति प्रपक्षतीति । इह द्रोग्धा द्रोठा इति घत्वठत्वयोरसिद्धत्वादङ्गनयोरेव तयोर्द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र पश्चाद्विबल्ये सत्यनिष्टमपि स्यात् । द्रोग्धा द्रोठा । द्रोठा द्रोधेति । तस्मादुक्तञ्चमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति । सर्वस्येत्येतदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमाद्धेडितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदामेडितसंज्ञं भवति । चौरचौर ३ । वृषलवृषल ३ । दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा । आमेडितप्रदेशा आमेडितं भर्त्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्वदति यदामेडितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पशून् २ ॥

नित्यवीक्षयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीक्षायां च यद्वर्तते तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता । तिङ्बु-अव्यये कृत्सु च । कुत एतत् । आभीक्षर्यामह नित्यता । आभीक्षर्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपामन्करोति तत्रित्यम् । पक्षति २ । जल्पति २ । भुक्त्वा २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनी-हिलुनीहीत्येवायं लुनाति । त्वाणमुलोल्लेष्टश्च द्विर्वचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । यङ् तु तत्रिरपेक्षः प्रकाशयति । पुनः २ पक्षति पाप-च्यतइति । यदा तु तत्र द्विर्वचनं तदा क्रियासमभिव्यक्तिः पौनःपुन्यं द्रष्ट-व्यं पापच्यतेपापच्यतइति । अथ केषु वीक्षा । सुप्सु वीक्षा, का पुनः सा । व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीक्षा । का पुनरसौ । नानावा-चिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्ययोक्तव्यान्तुमिच्छा वीक्षा । नाना-

भूतार्थवाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां
युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा । यामो २ रमणीयः । जनपदो २ रमणीयः ।
पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः
कृतद्विर्वचनात्मकप्रत्यय इष्यते पचति २ तरामिति । इह तु आत्मतर-
मात्रतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परेर्वर्जने ॥ ५० ॥

परीत्येतस्य वर्जनेयं द्वे भवतः । परि २ त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः ।
परि २ सौवीरेभ्यः । परि २ सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जनइति
किम् । आदत्तं परिषिञ्चति ॥ परेर्वर्जने ऽसमासे वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
परि २ त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । परि त्रिगर्तभ्यः । समासे तु तेनैवोक्तत्वा-
द्वर्जनस्य नैव भवति । परित्रिगर्तं वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्पादः
पूर्यते । प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । संसमिद्युवसे वृषन् । उपोप मे परा-
मृश । किं नोदुदुहर्षसे दातवाउ * । पादपूरणइति किम् । प्रदेवं
देव्या धिया । सामर्थ्याच्छन्दस्यैतद्विधानम् । भाषायामनर्थकं स्या-
त्प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवर्तिते ।
सामीप्यं प्रत्यासत्तिः कालकृता देशकृता च । उपर्युपरि दुःखम् । उपर्यु-
परि यामम् । अध्यधि यामम् । अधोधो नगरम् । सामीप्यइति किम् ।
उपरि चन्द्रमाः । इह कस्माच्च भवति । उपरि शिरसो घटं धारयति ।
औत्तरार्धर्यमेव विवर्तितं न सामीप्यमिति द्विर्वचनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः षट्समूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः असूया-
संमति कोप कुत्सन भर्त्सन इत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति । तत्र परमुखा-
सामसहनमसूया । पूजा संमतिः । कोपः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकार-
शब्दैर्भयोत्पादकं भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा नाभिधेयधर्माः । असूयायां
तावत् । माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रित्तं ते अभिरूप्यम् ।
संमते । माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि ।
कोपे । माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि
जालम् । कुत्सने । शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रित्ता ते शक्तिः ।
भर्त्सने । चौरचौर ३ वृषलवृषल ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि
त्वा । असूयादिषु स्वरितमाश्लेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वप-
दस्य प्लुतः । भर्त्सने त्वाश्लेडितं भर्त्सने इत्याश्लेडितस्यैव प्लुतः । वाक्या-
देरिति किम् । अन्तस्य मध्यस्य च मा भूत् । शोभनः खल्वसि माणवक ।
आमन्त्रितस्येति किम् । उदारो देवदत्तः । असूयादिष्विति किम् । देव-
दत्त नामभ्यास शुक्लाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ८ ॥

‘एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति * । बहुव्रीहिवत्त्वे
प्रयोजनं सुबोपपुंष्वद्वावौ । एकैकमन्तरं पठति । एकैकयाहुत्या जुहोति ।
सर्पनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वसमासान्ताः समासाधिकाराविहिते बहुव्रीहौ
विज्ञावन्ते । तेषातिदेशिके बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै । न बहुव्री-
होऽस्मिन् प्रतिषेधो न भवति । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिरिति विज्ञानात् ।
नन । सुसु । नऽसुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति । चकुचकु । पूःपूः ।
चकूरिति समासान्तो न भवति ॥

आवाधेय ॥ १० ॥

‘आवाधेयमावाधः । षोडशप्रयोक्तृधर्मैः । तत्र कर्त्तमानस्य द्वे भवतः

* द्विर्वचनस्य पूर्वसूत्रेणैवेति पुस्तकान्तरे अधिकम् ,

बहुग्रीहिश्चास्य कार्यं भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः ।
गतगता । नष्टनष्टा । पतितपतिता । प्रियस्य छिरगमनादिना पीड्यमानः
कश्चिदेवं प्रमुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् ।
कर्मधारयत्वे प्रयोचनं सुबोधोपपुंवद्वावान्तोदात्तत्वादि । सुबोधः । पटुपटुः ।
मृदुमृदुः । पण्डितपण्डितः । पुंवद्भावः । पटुपट्वी । मुदुमृद्वी । कालक-
कालिका । कोपधाया अपि हि कर्मधारयवद्भावात्पुंवत्कर्मधारयेति
पुंवद्भावो भवति । अन्तोदात्तत्वम् । पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तो-
दात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादाग्नेडितानुदात्तत्वं बाध्यते । अधिकार-
ण्यैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते । प्रकारे
वर्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरि-
पूर्णगुण इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्वीपमाने सत्येवं प्रमुञ्ज्यते ॥ जाती-
यरोनेन द्विवचनेन बाधने नेष्यते ॥ पटुजातीयः । मृदुजातीयः । इत्यपि हि
भवति । तत्कथं वक्ष्यमाणमन्यतरस्यायहणमुभयोः शेषो विज्ञायते । प्रकार-
इति किम् । पटुर्देवदत्तः । गुणवचनस्येति किम् । अग्रिमोणवकः । गौर्वा-
हीकः । यद्यप्यत्राग्निशब्दे गोशब्दश्च मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं तेन्य-
जाद्यादिकमर्थान्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुण-
वचनो न भवतीति न द्विवच्यते ॥ आनुपूर्व्यं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
मूले २ स्थूनाः । अये २ सूक्ष्माः । ज्येष्ठं २ प्रवेशय ॥ स्वार्थं अवधार्यमाणो-
नेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भावं माषं २
देहि । स्वार्थेणतद् द्विवचनं न वीक्ष्यायाम् । अत्र हि द्वावैव माषौ दी-
येते न सर्वं कार्षापणसंबन्धिना माषाः । तेन वीक्षा न विद्यते ।

अवधार्यमाण इति किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वा माषमेकं देहि ।
 द्वा माषौ देहि । त्रीन्या माषान्देहि । अनेकस्मिन्निति किम् । अस्मा-
 त्कार्षापणादिह भवद्वा माषमेकं देहि ॥ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिरहिः बुध्यस्व २ । नावश्यं द्वावेव शब्दैः
 प्रयोक्तव्यौ किं तर्हि यावद्भिः शब्दैः सौर्थावगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः ।
 अहिः ३ । बुध्यस्व ३ इति ॥ क्रियासमभिवहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 स भक्षान् लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति ॥ आभीक्ष्ये द्वे भवत इति
 वक्तव्यम् ॥ * ॥ भुत्वाभुत्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्यइत्येव
 सिद्धमिति तत्रोक्तम् ॥ डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पटपटा करोति ।
 पटपटायति ॥ अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्य द्विवचनमिष्यते ॥ इह न भवति ।
 द्वितीया करोति । तृतीया करोति । तदर्थं केचिद्वाचि बहुलमिति पठन्ति ॥
 पूर्वप्रश्नभयोरर्थान्तिशयविषयतायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्व २
 पुण्यन्ति । प्रथमं २ पच्यन्ते । अतिशयिकोपि दृश्यते । पूर्वतरं पुण्यन्ति ।
 प्रथमतरं पच्यन्त इति ॥ इतरइतमयोः समसंप्रधारणयोः स्त्रीनिगदे भावे
 द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उभाविमावाद्यौ । कतराकतरा अनयो-
 राद्यता । सर्वेऽमे आद्याः । कतमाकतमा एषामाद्यता । इतरइतमाभ्याम-
 न्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाद्यौ । कीदृशी २ अनयोराद्यता । तथा
 स्त्रीनिगदाद्भावादप्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाद्यौ कतरःकतरो-
 नयोर्विभवे इति ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 सामासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य ।
 अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति ।
 अन्योन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ स्त्रीनपुंसक-
 योरुत्तरपदस्य चाभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ
 भोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । इतरेतरं भोजयतः ।
 अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोज-
 यतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अकृच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छे द्वौत्ये ।
कृच्छं दुःखं, तदभावो ऽकृच्छम् । प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेन ददाति ।
प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अखिद्यमानो ददातीत्यर्थः । अकृच्छ-
इति किम् । प्रियः पुत्तः । सुखो रथः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यदादात्मीयं तत्तद्व्याप्तं तस्मिन् यथायथमिति
निपात्यते । यथाशब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञाताः
सर्वे पदार्था यथायथं, यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथयथं यथा-
त्मीयमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र-
प्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरप-
दस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्र प्रयोग अभि-
व्यक्ति एतेषु अर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विषयभूताः ।
द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । मर्यादावचने, मर्यादास्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं
हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण
तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणे, द्वन्द्वं व्युक्रान्ताः । व्युक्रमणं भेदः ।
पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युक्रान्ता इत्युच्यन्ते ।
यज्ञपात्रप्रयोगे । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं
नष्टपर्वतौ । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः ।
अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतदृश्यते तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । द्वन्द्वं युद्धं
वर्त्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । चार्थं द्वन्द्व इति ॥

• पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्ताः ।

मिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् ।
यजन् । पदस्येति किम् । पचन्तौ । यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पद-
स्येत्यधिकृतस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या । क्व चित्स्यानपठौ क्व चिदवय-
वषष्ठी ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राकृतस्ने च सुष्यगोत्रादावित्येतस्माद्वदित
उर्ध्वमर्धकमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आमन्त्रितस्य ।
आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति देवदत्त । पदा-
दिति किम् । देवदत्त पचसि ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च एतत्त्रयमधि-
कृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेरिति उत्तरं यद्वक्ष्यामः अनुदात्तं सर्वम-
पादादावित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यामन्त्रितस्य चेति । पचसि देव-
दत्त । अपादादाविति किम् । यत्ते नियतं रजसं मृत्यो अनवधृष्यम् । बहु-
वचनस्य स्वसौ । यमो वः स्वं, जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ।

सद्वा विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दनः ॥

पादयहणेनात्र चक्ष्यादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्व-
मनूयमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशा-
नामपि वाक्यभेदेनानुदात्तत्वं विधीयते । युष्मदस्माददेशाश्च सर्वस्य
सुबन्तस्य पदस्य यथा स्युः । यद्यपि स्वादिषु पदसंज्ञं भवति । यमो
वा दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानु-
दात्तादेशो भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यजदत्त । आमन्त्रितादनुदा-

तत्त्वे प्राप्ते वचनम् ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥
इह मा भूवन् । अयं दण्डो हरानेन औदनं पच तव भविष्यति । औदनं
पच मम भविष्यति * । इदं च यथा स्यात् । इह देवदत्त माता ते
कथयति । नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां ते औदनं दास्यामि इति ।
आमन्त्रितान्तं तिङन्तं युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात्पराणि न तेषां साम-
र्थ्यमिति तदाश्रया निघातयुष्मदस्मदादेशा न स्युः समर्थः पदविधिरिति
वचनात् ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वाचौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वाचौ
इत्येतावादेशौ भवतस्ते चानुदात्तौ । पदस्य पदानुदात्तं सर्वमप्रदादा-
विति सर्वमिह संबध्यते । यामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । यामो
वां दीयते । जनपदो नौ दीयते । यामो वां पश्यति । जनपदो नौ प-
श्यति । एकवचनबहुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेता-
वादेशौ विज्ञायेते । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किम् । यामे युवाभ्यां
कृतम् । स्यग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थम् । इह मा भूत् इति युष्मत्पुत्र-
इति ॥

बहुवचनस्य वस्त्रसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोः युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं
घस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः । यामो घः स्वम् । जनपदो नः स्वम् ।
यामो वो दीयते । जनपदो नो दीयते । यामो घः पश्यति । जनपदो
नः पश्यति ॥

तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्थयोर्यथासंख्यं ते मे
इत्येतावादेशौ भवतः । यामस्ते स्वम् । यामो मे स्वम् । यामस्ते

दीयते । यामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधानसामर्थ्यात्ष-
ष्ठीचतुर्थ्योरेवायं योगः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वर्तते । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मद्-
स्मदोर्यथासंख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । यामस्तवा पश्यति ।
यामो मा पश्यति ॥

न चवाहचैवयुक्ते ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव अभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वाचावादयो न भवन्ति । पूर्व-
ण प्रकरणेन प्राप्ताः प्रतिषिद्धान्ते । यामस्तव च स्वम् । यामो मम च
स्वम् । युवयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं
च स्वम् । यामस्तुभ्यं च दीयते । यामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च
दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते ।
यामस्त्वां च पश्यति । यामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां
च पश्यति । युष्मांश्च पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा । यामस्तव वा
स्वम् । यामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं
वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । यामस्तुभ्यं वा दीयते । यामो मह्यं वा
दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दी-
यते । अस्मभ्यं वा दीयते । यामस्त्वां वा पश्यति । यामो वा मां पश्य-
ति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा पश्यति ।
अस्मान्वा पश्यति । ह । यामस्तव ह स्वम् । यामो मम ह स्वम् ।
युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् ।
यामस्तुभ्यं ह दीयते । यामो मह्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते ।
आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । यामस्त्वां
ह पश्यति । यामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति ।
युष्मान् ह पश्यति । अस्मान् ह पश्यति । अह । यामस्तवाह स्वम् । यामो
ममाह स्वम् । युवयोराह स्वम् । आवयोराह स्वम् । युष्माकमाह स्वम् ।

अस्माकमह स्वम् । यामस्तुभ्यमह दीयते । यामोमहमह दीयते ।
युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अ-
स्मभ्यमह दीयते । यामस्त्वामह पश्यति । यामो मामह पश्यति । युवा-
मह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति ।
एवं । यामस्तवैव स्वम् । यामोममेव स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवबो-
रेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । यामस्तुभ्यमेव दीयते ।
यामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते ।
युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । यामस्त्वामेव पश्यति । यामो
मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति ।
अस्मानेव पश्यति । युक्त्यहणं साक्षाद्भोगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्त्युक्ते प्रति-
षेधो न भवति । यामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्यार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चतुर्विज्ञानम् । तैः
पश्यार्थैरनालोचने वर्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वाचावादयो न भवन्ति ।
यामस्तव स्वं समीत्यागतः । यामो मम स्वं समीत्यागतः । यामस्तुभ्यं
दीयमानं समीत्यागतः । यामो मह्यं दीयमानं समीत्यागतः । यामस्त्वां
समीत्यागतः । यामो मां समीत्यागतः । अनालोचनइति किम् । यामस्त्वा
पश्यति । यामो मा पश्यति ॥ पश्यार्थैर्युक्त्युक्तेपि च प्रतिषेध इष्यते ॥
तथा चैवादाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विक्रमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वाचा-
वादयो न भवन्ति । यामे कम्बलस्ते स्वम् । यामे कम्बलस्तव स्वम् ।
यामे कम्बलो मे स्वम् । यामे कम्बलो मम स्वम् । यामे कम्बलस्ते
दीयते । यामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते । यामे कम्बलो मे दीयते । यामे
कम्बलो मह्यं दीयते । यामे क्वाचास्त्वा पश्यन्ति । यामे क्वाचास्त्वां
पश्यन्ति । यामे क्वाचा मा पश्यन्ति । यामे क्वाचा मां पश्यन्ति ।

सपूर्वाया इति किम् । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया
इति किम् । कम्बलो यामे ते स्वम् । कम्बलो यामे मे स्वम् ॥
युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
अथो यामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो यामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह ॥
सर्वेष्व वाचावाद्योऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः ॥ * ॥ कम्बलस्ते स्वम् ।
कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेश-
इति किम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदा-
नीमिदं वक्तव्यं सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोज-
नम् । अनन्वादेशार्थमन्वादेशे हि विभाषा यथा स्यात् । अथो यामे कम्बलस्ते
स्वम् । अथो यामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो यामे कम्बलो मे स्वम् ।
अथो यामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्णयोः ॥ २७ ॥

तिङन्तात्पदात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्त-
मानानि अनुदात्तानि भवन्ति । पचति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् ।
आभीक्ष्ण्ये । पचतिपचति गोत्रम् । जल्पति २ गोत्रम् । ब्रुव । पचति
ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् । जल्पति २ ब्रुवम् । पचति २ ब्रुवम् । ब्रुव
इति ब्रुवः कविपातनाद् वच्यादेशाभावश्च । गोत्र । ब्रुव । प्रवचन ।
प्रहसन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रवृत्तय । प्राय । विवृत्तय । अवचतय ।
स्वाध्याय । भूयिष्ठ । नाम वा * । नामेत्येतद्वा निहन्यते । पते आद्यु-
दात्तमेव भवति । पचति नाम । पठति नाम । तिङ इति किम् ।
कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् । पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्णयो-
रिति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् । कुत्सनाभीक्ष्णयोरिति पाठ-
विशेषणं द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणेन कुत्सनाभीक्ष्णयोरिव
कार्यं भवति ॥

तिङ्ङितिङः ॥ २८ ॥

तिङ्ङन्तं पदमतिङ्ङन्तात्पदमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति ।
यज्ञदत्तः पचति । तिङ्ङिति किम् । नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ्ङ
इति किम् । भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वणातिप्रसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुङ्ङन्तं तिङ्ङन्तं नानुदात्तं
भवति । श्वः कर्त्तारः । श्वः कर्त्तारौ । मासेन कर्त्तारः । तासेः परस्य लसा-
वंधातुकस्यानुदात्तत्वे सति सर्वतासिरवोदात्तः । यत्र तु टिलोपस्तत्रो-
दात्तनिवृत्तिस्त्वरो भवति ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेचेचणकच्चिद्यचयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्त्तते । यत् यदि हन्त कुविन् नेत् चेत् चण कच्चित् यत्र इत्येतै-
र्निपातैर्युक्तं तिङ्ङन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि
करोति । यदि पचति । हन्त करोति । हन्त पचति । कुवित्करोति ।
क्रुवित्पचति । नेत् । नेज्जिह्वायन्तो नरकं पताम । चेत् । स चेदुङ्ङुक्ते ।
स चेदधीते । चण् णिट्ठिशिष्टेयं चेदर्थे वर्त्तते । अयं च मरिष्यति । अयं
चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । समुच्चयादिषु तु यच्छशब्दस्तेन योगेन विधिरयं न
भवति । कच्चित् । कच्चिदुङ्ङुक्ते । कच्चिदधीते । यत्र । यत्र भुङ्क्ते । यत्रा-
धीते । निपातैरिति किम् । यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकटमि-
त्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् । युक्तमिति किम् । यत्र क्व च ते मनो दत्तं
दधत् उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङ्ङन्तं नानुदात्तं भवति । चोदि-
तस्यावधीरणे उपालिप्सया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोक्तृसे ।
नहाध्येष्यसे । प्रत्यारम्भ इति किम् । नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणा-
मिच्छन्ति ॥

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्त-
से । सत्यमध्येष्यसे । प्रश्नदति किम् । सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भव-
ति । अङ्ग कुरु । अङ्ग पच । अङ्ग पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् ।
अङ्ग कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन्-
तिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि
कुरु । स हि पच । स हि पठ । अप्रातिलोम्य इत्येव । स हि कूज वृषल
इदानीं ज्ञास्यसि जालम् ॥

कन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्त्तते । कन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षं
मनेकमपि नानुदात्तं भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमि-
त्यर्थः । तत्रानेकं तावत् । अनृतं हि मत्तो वदति । पाप्मा एनं विपु-
नाति । तिङन्तद्वयमप्येतच्च निहन्यते । एकं खल्वपि । अगिर्नहि अग्ने
उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्दयुक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादि-
रुदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ठ गर्भम् । सा वा अपश्यज्जनिता रमये । अज-
निष्टेत्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्वु-
क्ते । यथा भुङ्क्ते । यावदधीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् ।
देवदत्तः पचति यथा । परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्व्या इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानु-
दात्तं न भवति । किं तर्हि अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा
पचति शोभनम् । यावत् करोति चारु । पूजायामिति किम् । यावद्भु-
ङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । अनन्तरमिति किम् । यावद्वेवदत्तः पचति शोभ-
नम् । यथा देवदत्तः करोति चारु । पूर्वणाञ्च निघातः प्रतिषिध्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्व्याभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न
भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधा-
नार्थायमारम्भः । यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । याव-
त्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरमित्येव । यावद्वेवदत्तः
प्रपचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

तु पश्य पश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां
विषये । तु । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य । पश्य माणवको
भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत । पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह ।
अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायामिति किम् । पश्य मृगो धावति ।
पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि
प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये ।
अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । पृथ-
ग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । अहो

शेषः यदन्यत्पूजायाः । कटमहो करिष्यसि । मम गेहमेष्यसि । असूयाव-
चनमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुष्ठप्त्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं
विस्पष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं
भवति । परीप्सा त्वरा । अशीष्य माणवक । पुरा विद्योतते विद्युत् ।
पुरा स्तनयति स्तनयिषुः । पुराशब्देन भविष्यदासक्तिं द्योतयति । परी-
प्सायामिति किम् । नडेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्षे पुराशब्दे
द्योतयति । कर्णया स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये ।
अनुज्ञाया एषणा प्रार्थना, अनुज्ञैषणा । अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । ननु करोमि
भोः । अनुजानीष्व मां, गमनं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैषणायामिति किम् ।
अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचनमेतच्चानुज्ञैषणा ॥

किं क्रियाप्रश्नेनपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपस-
र्गमप्रतिषिद्धं नानुदात्तं भवति । किं देवदत्तः पचति आहोस्विदुक्ते ।
किं देवदत्तः श्रुते आहोस्विदधीते । अत्र केचिदाहुः । पूर्वं कियुक्त-
मिति तत्र निहन्यते । उत्तरं तु न कियुक्तमिति तच्चिहन्यतएवेति ।
अपरे त्वाहुः । यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि
सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति ।
क्रियाग्रहणं किम् । प्रश्ने मा भूत् । किं देवदत्त आदनंपचति आहोस्विच्छा-
कमिति । प्रश्नइति किम् । किमधीते देवदत्तः । तेषे किंशब्दाय न प्रश्ने ।
अनुपसर्गमिति किम् । किं देवदत्तः प्रपचति, आहो स्विन्न करोति ।
अप्रतिषिद्धमिति किम् । किं देवदत्तो न पठति आहो स्विन्न करोति ॥

आहोउताहो चानन्तरम् ॥ ४८ ॥

निघातप्रतिषेधोनुवर्तते । अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्ये-
ताभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो भुङ्क्ते ।
उताहो भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति * । अनन्तरमिति किम् ।
शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वमित्येव । देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त
उताहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

० आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा
भवति । कश्च शेषः यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पचति २ । उताहो
देवदत्तः पचति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

गत्यर्थलोटा लृण्णचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

० गतिना समानार्था गत्यर्थाः गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट् तेन
गत्यर्थलोटा युक्तं लङन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्य-
द्वयति । यत्रैव कारके कर्त्तरि कर्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लङ्पि
भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणी एवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन गृह्यते ।
न करणादि कारकान्तरम् । आगच्छ देवदत्त यामं द्रव्यस्येनम् । आगच्छ
देवदत्त याममोदनं भोक्ष्यसे । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः तेनैव भोक्ष्यन्ते ।
उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् ।
पच देवदत्तौदवं भोक्ष्यसेनम् । लोटिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं
द्रव्यस्येनम् । लङिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं पश्यस्येनम् । न
चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं पिता ते ओदनं
भोक्ष्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः सक्तवस्तेन पास्यन्ते । सर्वग्रहणं
किम् । आगच्छ देवदत्त यामं त्वं चाहं च द्रव्याव एनमित्यत्रापि
निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लङन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन्कारके ऽन्यस्मिन्
भवितव्यम् । इह तु यल्लोङन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लङन्तेनोच्यते इति ॥

० आहो अधीते । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

लोटा च ॥ ५२ ॥

लोडन्तं तिडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कार-
रकं सर्वान्यद्ववति । लोडन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ
देवदत्त यामं पश्य । आत्रज विष्णुमिच्छ यामं शाधि । आगम्यतां देव-
दत्तेन यामो दृश्यतां यज्ञदत्तेन । गत्यर्थानामित्येव । पक्ष देवदत्तौदात्तं
भुङ्क्तेनम् । लोटेत्येव । आगच्छेद्देवदत्त यामं पश्येनम् । न चेत्कारकं
सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देवदत्त यामं पश्यत्वनेन यज्ञदत्तः । सर्वगृहणा-
नुवृत्तेस्त्वह भवत्येव । आगच्छ देवदत्त यामं त्वं चाहं च पश्याव ।
पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वे पूर्वमनुवर्त्तते । प्राप्तविभाषेयं, लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं
गत्यर्थलोटा युक्तं तिडन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं
सर्वान्यद्ववति । आगच्छ देवदत्त यामं प्रविश । २ । आगच्छ देवदत्त
यामं प्रशाधि । २ । सोपसर्गमिति किम् । आगच्छ देवदत्त यामं पश्य ।
अनुत्तममिति किम् । आगच्छानि देवदत्त यामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वे सर्वमनुवर्त्तते गत्यर्थलोटे वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लो-
डन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश २ ।
हन्त प्रशाधि २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुह । निपातैर्येऽदिहन्तेति
नित्यमत्र निघातप्रतिषेधो भवति । अनुत्तममित्येव । हन्त प्रभुनजामहे ।
हन्त प्रभुनजामहे ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति ।
आम् पचसि देवदत्तः । आम् भो देवदत्तः । भो इत्यामन्त्रितान्त-
मपि नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति साविद्व्यमानवद्व-
वति । आम इति किम् । शाकं पचसि देवदत्तः । एकान्तरमिति किम् ।

आम् प्रपचसि देवदत्तः । आम् नित्तमिति किम् । आम् चति देवदत्तः ।
 अनन्तिकइति किम् । आम् देवदत्तः ॥ आम् एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य
 एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते ॥ तदुभयमनेन क्रियतइति के चि-
 दाहुः । प्रुतोदात्तः पुनरसिदुल्यात्र प्रतिषिध्यते । अपरेषां दर्शनमनन्ति-
 कइत्यनेन यत्र दूरं न संनिष्ठं तत्परिगृह्यते । तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्रा-
 प्तिरेव नास्ति । प्रुतोदात्तोऽपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥

आम् नित्तमित्येतदस्वरितत्वाननुवर्त्तते । तिङिति वर्त्ततएव । य-
 त्परं हिपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति । यत्परं तावत् ।
 गवां गोत्रमुदसृजो यमङ्गिरः । हिपरम् । इन्द्रवो वामुगन्ति हि । तुपरम् ।
 आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यद्वादिहन्तेति हि त्वेति तुपश्यपश्यतादिरिति
 च निघातप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्, एभिरेव परैर्योगे प्रतिषेधो
 भवति नान्यैरिति । इह न भवति । ज्ञये स्वारोहावै हि । एहीत्यनेन
 गत्यर्थलोटा युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोडन्तास्य निघातो भवत्येव ॥

चनचिद्विगोत्रादितद्धितास्त्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चनचिद् इव गोत्रादि तद्धित आम्नेडित 'इत्येतेषु परतः अगतेरु-
 त्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चन । देवदत्तः पचति चन । चित् ।
 देवदत्तः पचति चित् । इव । देवदत्तः पचनीव । गोत्रादि । देवदत्तः
 पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति ब्रुवम् । देवदत्तः प्रपचति प्रवचनम् ।
 इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्येरेव गृह्यन्ते । तद्धित । देवदत्तः प-
 चतिकल्पम् । देवदत्तः पचतिरूपम् । अनुदात्तस्तद्धित इहोदाहरणमन्यत्र
 तद्धितस्वरणं तिङ्स्यरो बाध्यते । पचतिदेश्यः । आम्नेडित । देवदत्तः प-
 चति २ । अगतेरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति चन । अत्रागतियहणे सग-
 तिरपि तिङित्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीक-
 रोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवाहाहैवयुक्ते इत्यत्र ये निर्द्विष्टाः तद्वह परिहृयन्ते । चगच्छे तावत् । देवदत्तः पचति च खादति च । वा । देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह । देवदत्तः पचति ह खादति ह । अह । देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव । देवदत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येष । देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिध्यते, एवपरं तु निहन्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुक्रुष्टमित्यत्र नानुवर्त्तते । च वा द्वित्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गर्दभाश्च कालयति । वीणां च वादयति । गर्दभान्वा कालयति । वीणां वा वादयति । योग-यहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथमायहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूदिति । चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति । स चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानायाम् । क्षिया धर्मव्यतिक्रमः आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । स्वयं हौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्याययति । प्रथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिध्यते । क्षियाशीःप्रेषेण तिङाकाङ्क्षमिति च सूत्रो भवति ॥

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चशब्दात् क्षियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वमहयामं गच्छ । त्वमहारण्यं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमह रथेन

याति ३ उपाध्यायं पदातिं वमयति । स्वयमहौदमं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं
सक्तुमपययति । पूर्ववच्चिवातप्रतिषेधः प्रुतश्च ॥

चादिलोपश्वेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्ये-
तच्चेदवधारणार्थं प्रयुज्यते । क्व चास्य लोपो यत्र गम्यते चार्थो न च
प्रयुज्यते तत्र लोपः । तत्र 'च'शब्दः समुच्चयार्थः अहशब्दः केवलार्थः
इति समानकर्तृके चलोपः नामाकर्तृके अहलोपः । चलोपे । देवदत्त
एव ग्रामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं चारण्यं च गच्छ-
त्वित्यर्थः । अहलोपे । देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु यज्ञदत्त एवारण्यं
गच्छतु । ग्रामं केवलमारण्यं केवलमित्यर्थः । अवधारणमिति किम् ।
देवदत्तः क्लृप्तो भवत्येते । देवदत्तः क्लृप्तो वाध्येत्येते । अनवकृप्तावप्यमेव शब्दः ।
न क्व चिद्वेद्यतइत्यर्थः । एवे चानियोगइति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नववाहाहैवयुक्ता इति सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्ते तेषां लोपे
प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे । शुक्ला ग्रीहयो
भवन्ति २ । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति २ । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न
निहन्यते । वःलोपे । ग्रीहिभिर्यजेत २ । यवैर्यजेत । एवं शेषेष्वपि यथा-
द्वयनमुदाहार्यम् ॥

वैवेति च छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता
भवति छन्दसि विषये । अहर्वे देवानामासीत् २ । रात्रिसुराणामा-
सीत् । बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ । शण्डामर्कावसुराणां ।
वाय । अयं वाव हस्त आसीत् २ । नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा

नानुदात्ता भवति कृन्दसि विषये । प्रजामेका जित्वति २ । ऊर्जमेका रत्तति २ । जित्वतीत्येतत्पत्ते न निहत्यते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्ति । अनशनवत्यो अभिचारकशीति । अतीत्येतत्पत्ते न निहत्यते । समर्थाभ्यामिति किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यार्थः न वर्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थग्रहणं व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

यद्वृत्तानित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा कृन्दसीति निवृत्तं, निधातप्रतिषेध इत्येव । यदो वृत्तं यद्वृत्तं, यत्र पदे यद्वृत्तं तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । इतरदन्तौ च प्रत्ययौ इत्येतच्चाश्रीयते । तस्माद्वृत्तादुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्कामास्ते जुहुमः । यद्वाह वायुर्वाति । यद्वायुः पवते ॥ पञ्चमीनिर्देशेयत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र क्व चन यजन्ते * ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठः । काष्ठाध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दारुण । दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः । अमातापुत्र । अमातापुत्राध्यापकः । अयुत । अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अदुत । अदुताध्यापकः । अनुक्त । अनुक्ताध्यापकः । भृश । भृशाध्यापकः । घोर । घोराध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्वध्यापकः । अति । अत्यध्यापकः । * ॥ मलोपश्च * ॥ इति वार्तिककारमन्तम् ॥ मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । समासे चैतदनुदात्तत्वं ॥ समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते ॥ दारुणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आख्यायते । 'यत्र विभ-

* एकस्मिन्पुस्तके यथाकाम्ये इत्यारभ्य यजन्ते इत्यन्तं नास्ति ।

† अनुज्ञात । अनुज्ञाताध्यापकः । कल्याण । कल्याणाध्यापकः । वेश । वेशाध्यापकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

क्तेरभावान्मकारो च श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो नैवेष्यते । दाक्ष्णमधीते दाक्ष्णमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिह प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेषु नानन्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यदृत्ताचित्यमित्यत्रोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति । यत्काष्ठं पचति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्दाक्ष्णं पचति । यद्दाक्ष्णं प्रपचति । तिङुत्तिङ् इति निघातस्य निघातैर्यद्वादिहन्तेति प्रतिषेधे प्रान्ते पुनर्विधानम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्रहणे तत्र उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ इह न भवति । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिर्वर्जन्ते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्सनेति किम् । पचति शोभनम् । सुपीति किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादाविति किम् । पचति गोत्रम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् ॥ क्रियाकुत्सनेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूति-देववत्तः । प्रपचति पूतिः ॥ पूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धकत्वादन्तोदात्तो भवति ॥ विभाषितं चापि बहुर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ।

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टो ऽतिङीति चोक्तार्थः ।

पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बहुर्थम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतो ऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्वरति । समुदानयति ।
अभिसंपर्याहरति । गतिरिति क्रिम् । देवदत्तः प्रपचति । गताविति
क्रिम् । आ मन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूरोमभिः ॥ याहीत्येतत्प्रति क्रिया-
योगादाडित्येष गतिः । तस्य गतावित्येतस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रित-
रनिमित्तकमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति घर्त्तते । तिङन्ते ऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो
भवति । यत्प्रपचति । यत्करोति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् ।
अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्रानुदात्तो भवतीति धानावेवोदात्तवति
स्यात् । प्रत्यये न स्यात् । यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुकाः प्राद्व्यस्तेषां तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भयत इति तिङन्ते धातुमेव प्रति गतिर्मेज्ञा । आमन्ते
तर्हि न प्राप्नोति । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमामिति । अत्र केचिदा-
मन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । तेषामप्यपूर्वदप्रकृतिस्वरत्वे सत्य-
क्रियमाणेपि तिङ्ग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिघातो नैव सिद्ध्यति ।
अथ तखन्तस्य गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरं सति
गतेरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवानुदात्तत्वं सिद्धम् । येषां गतिकारकोप्यदानां
कृद्धिः समासवचनं प्रकृत्युत्पत्तेरित्यनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्रकर्तुं शक्यः
समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव
भङ्गितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामनेन निघातेन प्रयोजनमस्ति ।
तदर्थं यवः कर्त्तव्यः । उदात्तवतीति क्रिम् । प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तत्र
भवति । असति यत्तद्भवति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि ।
आमन्त्रिततिङ्ग्रहात्तुष्मदस्मदादेशाभावाः । देवदत्त यजुदत्तेत्यत्रामन्त्र-

तस्य पदात्यरस्येति निघातो न भवति । षाष्टिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति ।
 देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्कुतिङ् इति निघातो न भवति । देवदत्त तत्र यामः
 स्वम्, देवदत्त मम यामः स्वमित्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति ।
 पूजायामन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां
 नाज्ञान्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति । ज्ञात्वपूर्वमित्येतद् देवदत्तं ज्ञातुं पंच-
 सीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तरमिति आहो देवदत्त पचसि
 उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति । आम् एतान्तरमामन्त्रितम-
 नन्तिकइति आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति । आमन्त्रि-
 तमिति किम् । देवदत्तः पचति । पूर्वमिति किम् । देवदत्त इत्येतस्या-
 मन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाधिक्यमानवद्भवति । पूर्वत्वं च परापेतं भव-
 तीति परस्यैव कार्यं स्वनिमित्ते ऽन्यनिमित्ते वा तदधिक्यमानवद्भवति, न
 तु स्वकार्यं । देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । इह
 इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गे शब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुनेशब्द-
 स्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयमधिक्यमानवत्त्वाच्चिमितं न भवति । मेशब्दस्य
 निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अधिक्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे
 परतः पूर्वमामन्त्रितानां सामान्यवचनं नाधिक्यमानवद्भवति । किं तर्हि
 विद्वमानवदेव । आने गृहपते । माणवक जटिलकाध्यापक । पूर्वस्य वि-
 द्वमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्त
 पचसि । समानाधिकरणइति किम् । देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त । अत्र
 यज्ञदत्त विशेषणं पण्डितशब्दः । न पूर्वेण समानाधिकरणः । सामान्यव-
 चनमिति किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अष्टौ देवि सरस्वति ईडे काव्ये
 विहृष्ये । पर्यायशब्दा एते । एवं ह्युक्तमेतानि ह्यष्टौ नामानीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वणाविद्यमानवत्त्वे प्रतिबिम्बे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समा-
नाधिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषि-
तमविद्यमानवद्भवति । देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैयाकरणाः २ ।
सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचन इति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्म-
यार्थम् । बहुवचनमिति किम् । माणवक जटिलक । नित्यमेतद्विद्य-
मानवदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ *

अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्याधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । श्रुतं ऊर्द्धमनु-
क्रमिष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्तार्धायनु-
क्रान्ता एतस्यामयं पादोऽनो ऽध्यायो ऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्त-
रोत्तरो योगः पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्भवति * । सिद्धकार्यं
न करोतीत्यर्थः । तदेतदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्ग-
लक्षणभावार्थं च । अस्माददूर । द्वाञ्च । द्वाञ्चानय । असाञ्चादित्यः ।
इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद् आद्रुण इत्यकः सर्वणं दीर्घ इति च न भ-
वति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् । इति उत्त्वस्यासिद्धत्वात् स्मा-
यादयो भवन्ति ।

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजठतया ।

मतेर्वत्वे भलां जश्त्वं गुडलिप्पमाचिदर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुष्कः क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदीचामातः स्थाने यक-
पूर्वाया इत्येतन्न भवति । शुष्कजङ्घा इति न कोपधाया इति पुंवद्भावप्र-

* असिद्धवद्भवतीति पुलकास्तरे नास्ति ।

तिषेधो न भवति । क्षामिमानिति क्षामस्यापत्यं क्षामिः, क्षामो वा अस्या-
स्तीति क्षामी । क्षामिः क्षामी वा यस्यास्तीति क्षामिमान् । क्षायो म-
द्व्यस्यामिद्वत्वात्मादुपधायाश्चेति वत्त्वं न भवति । औजठदिति वर्धने-
ष्टायामूठस्तमाख्यदिति णिच् तदन्ताल्लङ् । चङीति द्विर्वचने कर्त्तव्ये ठ-
त्वध्रत्वष्टुत्वठनोपानामसिद्धत्वाण्यो च यष्टिनोपस्तस्य स्यानिषद्वाङ्
हूनइत्येतद् द्विरुच्यते । अतलोपइति प्रतिषेधात्सन्धदित्वं नास्ति । तेन
औजठदिति भवति । औजठदित्येतत् क्तिन्नन्तस्य ऊठिशब्दस्य भवति ।
गुडलिप्पानिति गुडलिहोस्य सन्ति इति मनुष्यं तत्र ठत्वव्रशत्वयोरसिद्ध-
त्वाद् भय इति वत्त्वं न भवति । यत्र षष्ठोनिर्द्देशः सप्तमीनिर्द्देशः
पञ्चमीनिर्द्देशश्च तेषां षष्ठौ स्यानेयोगा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य
तस्मादित्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नामिद्वत्त्वं भवति । कार्यकालं हि संज्ञा
परिभाषमिति पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतिषेधे परमि-
त्येगात् परिभाषा येन पूर्वज्ञ लक्षणैः सह स्पष्टं ते परं लक्षणं तत्प्रति
तस्यासिद्धत्वाच्च प्रवर्त्तते । तथा च सति विस्फेयंमवगौर्यमिति गुणः परेण
हलचेति दीर्घत्वेन न बाध्यते । अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गं कर्त्तव्ये
प्रचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति । तेन दोषा दोषधुमित्यत्र घत्वस्यासि-
द्धत्वाद् 'होठ इति न भवति ॥

॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तु-
ग्विधौ च कृति । विधिशब्देऽयं प्रत्येकमभिसंबन्धमानः स्वरसंज्ञातुकां
विधेयत्वात्तैः कर्मषष्ठीयुक्तैर्भाषसाधनो ऽभिसंबन्धयते । सुप् तु संबन्ध-
सामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन कर्मसाधनः । तेन सुपः स्याने यो विधिः सुप्पिच
परभूते सर्वोसौ सुब्विधिरिति सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुब्विधौ तावत् ।
राजभिः, तत्तभिरित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादतोभिस ऐसिति न भवति ।
राजभ्याम्, तत्तभ्याम्, राजसु, तत्तस्विति, सुप्पि चेति बहुवचने भ्रत्ये-
दिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति । स्वरविधौ । राजघतीत्यत्र नलोपस्या-

सिद्धत्वादन्तोवत्या इति न भवति । पञ्चमं, दशममिति । अत्र न-
लोपस्यासिद्धत्वाद् अमं चावर्णं द्वाजिति पूर्वपदस्याऽनुदात्तत्वं न भवति ।
पञ्चमीजीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो
न भवति । संज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्यो दश ब्राह्मण्य इति नलोप-
स्यासिद्धत्वाद् षण्णान्तापडिति षट्संज्ञा भवति । ततश्च न षट्स्वसि-
द्धिभ्य इति टापः प्रतिषेधो भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति । यदि
प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतद्दर्शनम् । या हि जशशसौर्लुगर्था यदुसंज्ञा
प्रवृत्ता तथा स्वीप्रत्ययप्रतिषेधो न क्रियतइति सा पुनः प्रवर्त्तयितव्येति ।
तुग्विधौ । वृत्रहभ्यां, वृत्रहभिरिति नलोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वस्य पिति
कृति तुगिति तुग्न भवति । अत्र के चित्सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं त-
द्विधातस्येति तुकं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वाद्द्विरङ्गलक्षणेन वा ऽसिद्धत्वा-
त्तुग्विधियहणमनर्थकमिति प्रतिपत्ताः, तत्तु क्रियतेपरिभाषाद्वयस्यानित्यत्वं
ज्ञापयितुम् । कृतीति किम् । वृत्रहच्छ्रम् । वृत्रहच्छ्राया । के चेति
तुभवति । अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एतेष्वेव नलोपो ऽसिद्धो
भवति नान्यत्र । तेन राजीयति राजायते राजाश्व इति ईत्वं दीर्घत्व-
मेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध एव ।
अमुना । मुभावस्यासिद्धत्वात् घिलक्षणे नाभावो न स्यात् । कृते तु
नाभावे मुभावस्यासिद्धत्वात्सुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्ति तत्सन्निपातल-
क्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न भवति । अथ वा योगद्वयमिदमु-
भयार्थे तन्त्रेणोच्चारितम् । अथ वा ने परतो यत्प्राप्ति तस्मिन्कर्त्तव्ये
मुभावो नासिद्ध इत्येष एवात्र सूत्रार्थः । ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सि-
द्धत्वं तदर्थतो गृहीतम् । तेनात्र मुभावस्य सिद्धत्वाच्चाभावश्च भवति ।
दीर्घत्वं च न भवति ॥ एकादेशस्वरान्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं
प्रयोजनम् । अयायावेकादेशशतस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम् । वृत्रहदं,

ब्रह्म इदम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोः उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः
 स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्त-
 र्यतः अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । आय् । कुमार्या इदम् । कथमिद-
 मुदाहरणम् । यदि उदात्तयणो हल्पूर्वादिभ्योदात्तत्वे कृते विभक्तेराटश्चे-
 कदेशेऽस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेशे उदात्तयणो हल्पूर्-
 वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आय् । वृत्ताविदं, प्लुता-
 विदम् । एकादेशस्वरः । गाङ्गे ऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश
 उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेङः पदान्तादसीति एका-
 देशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति,
 एतद्वति । शतृस्वरः । तुदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वधातु-
 कानुदात्तत्वे कृते एकादेशः तदुदात्तस्य सिद्धत्वात् शतृनुमोन्मज्जादी
 अन्तोदात्तादिति एष स्वरो भवति । अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः ।
 एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति । नहि सनुं कं शत्रन्तं किं घिवेकादे-
 शस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः । तुदन्ति । लिखन्ति ।
 एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता भवति ।
 'सर्वानुदात्तः । ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य
 सिद्धत्वाद् कृते तस्मिंस्तिङुतिङ् इति निघातो भवति । अन्तरङ्गं इति
 वचनाद्वहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव । पचतीति । प्रपचतीति ॥ संयोगान्तस्य लोपो
 र्हास्त्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिनं स्या । हरिव
 इति मतुवन्तमेतत् । तत्र छन्दसीर इति वत्से संयोगान्तस्य लोपे च कृते
 मतुवसे स संवृट्ते छन्दसीति इत्यम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्ध-
 त्वादुशिचेत्युत्वं न प्राप्नोति ॥ सिकलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥
 अलाघीत् । अपाघीत् । इट ईटीति सिकलोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घत्वं
 भवति ॥ निष्ठादेशः पत्यस्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ घृक्काः ।
 वृष्णकान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् क्लीति पत्यं न भवति । कुत्वं प्रत्य-
 सिद्ध एवेति तद्वति । स्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु वीचशब्द उदाहर्यते । तत्र च

निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा क्षीबेर्निष्ठापामिटि कृते ईत्शब्दलोपो
 निपात्यते । तदा क्षीब इति संज्ञायामोत्शब्दलोपस्यासिद्धत्वाविष्टा च
 द्युजनदित्येष स्वरो न प्राप्नोति । क्षीबेन तरति क्षीबिक इति द्युजलक्षणवृत्तं
 प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादिङागमः
 प्राप्नोति ॥ मूलविकारस्तुग्विधौ के सिद्धौ वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्राश्च-
 च्छत्रम् । पटाश्चच्छत्रम् । मूलविकारस्यासिद्धत्वाच्चे चेति ह्रस्वलक्षणस्तु-
 ग्नित्यं न प्राप्नोति ॥ श्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्चुत्तिर क्षरणे इत्ययं
 धातुः सकारादिः पठ्यते तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अट्श्र्यातमि रट्-
 श्र्यातमि इति डः सि धुट् इति प्राप्नोति । अट्तीत्यड् । रट्तीति रड् ।
 क्विबन्तोयम् । किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते । इह मधु श्र्यातमीति
 मधुश्च्युत् क्विबन्तः । मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिच् । मधुश्च्युयति । मधु-
 श्र्ययतेः पुनः क्विपि कृते संयोगादित्वात्सलोपः संयोगान्तात्वाद् यलोपः
 चकारस्य कृत्वं मधुगति सिद्धम् । शकारादौ पुनरेतस्मिन्संयोगान्तलोपे-
 न यकारचकारयोर्लुप्योः शकारस्य षत्वे सति मधुडिति स्यात् ॥ अभ्या-
 सजश्चत्वर्थे षत्वतुकोः सिद्धे वक्तव्ये ॥ * ॥ बभणतुः । बभणुः । अभ्या-
 सजश्चत्वस्यासिद्धत्वाद्नादेशादेरित्येत्वं प्राप्नोति । छिदेः, चिच्छित्सति,
 उच्छेः, उचिच्छिपतीति अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वात् के चेति तुक् प्राप्नोति ।
 द्विवचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ सय्ययन्ता, सव्ययत्सरः प्रल्लो-
 कम्, तल्लोकाकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद्द्वय इति द्विवचनं न स्यात् ॥
 पदाधिकारश्चेल्लत्वटत्वं यत्वनत्वस्त्वषत्वणत्वानुनासिकत्वा^१नि सिद्धा-
 नि वक्तव्यानि ॥ * ॥ लत्वम् । गलो गलः । गरो गरः । घत्वं, द्रोधा २ ।
 ठत्वं, द्रोठा २ । मत्वं, नुमे नुतः । हत्वम्, अभिनोभिनः । अभिनदभि-
 नत् । षत्वम् । मातुष्षत्ता २ । मातुःस्वसा २ । णत्वं माषडापाणि २ ।
 माषडापाणि २ । अनुनासिक । घाडनयनम् २ । वागनयनम् २ । ह्रत्वं ।
 वाक्कुचयनम् २ । वाक्कुशयनम् २ । लत्वादीनां विकल्पतानामसिद्ध-
 त्वात् कृते द्विवचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरोगलः गलोगरः इत्येकं

रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत्सर्वं न मु ने इति योगविभागेन साध्यते ।
न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् । ततो मु ने इति ।
नेत्येतदनुवर्त्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भव-
ति । उदात्तयणः । कुमार्यै । कुमार्यः । उदात्तनिष्ठस्वरेणायमीकार
उदात्तः, तस्य स्थाने यणादेशः स उदात्तयण, तस्मात्परस्यानुदात्तस्य
स्वरित आदेशो भवति । स्वरितयणः । सकृल्लयाशा । खलप्याशा ।
सकृल्लूः, खलपूरिति कृत्स्वरेणान्तोदात्तो, तयो रोः सुपीति यणादेशः
स उदात्तयणः ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः
स्वरितयण, तस्मात्स्वरितयणः परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो
भवति । ननु च सप्तम्येकवचनस्य यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं
यणादेशे । तत्कथमयं स्वरितयण भवति । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति ।
यद्येवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति ।
ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् । तस्मादयमेव यणस्वरो यणादेशे
सिद्धो वक्तव्यः । केचित्तु ब्रूयते उदात्तात्स्वरितयणोपि परस्यानुदात्तस्य स्वरि-
तत्वं दृश्यते । तथा च तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते । यास्ते विश्वाः समिधः
सन्त्यने इति । अग्ने इत्ययमकारः स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेपि
दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति । यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च
तथा उदात्तात्स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्थानेन स्वरितत्वं न भवतीति
स्थितम् । तथा च भाष्ये स्वरितयणग्रहणमिदं प्रत्याख्यायते । सकृल्ल-
याशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयणव्यवधानमव्य-
वधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तत्तु क्रियते, पूर्वस्मा-
दपि विधौ स्थानिवद्वावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घलोपेषु च लोपा-
न्नादेशस्य स्थानिवद्वावः प्रतिषिध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम्,

बेदी आशा, बैद्याशा । शार्ङ्गख्याशा । अनुदात्तयणादेशेभ्यम् । अनुदात्तस्ये-
ति किम् । कुमार्यञ् । क्रिशांर्यञ् । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लित्स्वरेण ॥

एकादेश उदात्तेऽनुदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदा-
त्तस्येति वर्त्तते । अग्नी । वायू । वृत्तैः । प्लुतैः । उदात्तेनेति किम् ।
पचन्ति । यजन्ति । लसार्धधानुमानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरप्येका-
देशः । परद्वये कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भ-
वत्युदात्तो वा । सुउत्थितः । सूत्थितः । विईतते । वीतते । वसुकः
असि । वसुकोसि । सूत्थित इति सुशब्दः सुः पूजायामिति कर्मवच-
नीयः, तस्य प्रादित्वात्समासे सति अत्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः,
शेषमनुदात्तमिति चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति । वीतते । वसुको-
सीति । अत्रापि तिङुत्तङ् इति निघाते कृते ऽनुदात्ते पदादावेका-
देशः । स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थम् । उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्स-
त्यन्तर्यत एव स्वरितो भविष्यतीति । अनुदात्तइति किम् । देवदत्तोत्र ।
पदादाविति किम् । वृत्तो । वृत्ताः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य येन्यो नकारस्तस्य
लोपो भवति । राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजता । राजतरः ।
राजतमः । प्रातिपदिकग्रहणं किम् । अहचहिम् । अन्तग्रहणं किम् ।
राजा । राजानौ । राजानः । प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव सुपां सुलु-
गिति षष्ठां लुका निद्विष्टम् ॥ अहो नलोपप्रतिषेधेः वक्तव्यः ॥ * ॥
अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । अहन् रोसुपीति रेफस्त्वयोरसिद्धत्वाद्

नलोपः प्राप्नोति । सावकाशं तदुभयं संबुद्धौ । हे ऽहः । हे दीर्घाहो
निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः । अहन्निति खिधौ यदुपादीयते प्रथमै-
कवचनान्तमकृतनलोपं तदावत्त्यंते, तत्रैकया ऽऽवृत्त्या तदेवंरूपं नलोपा-
भावार्यमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य सर्विधीयते ॥

न डिःसंबुद्ध्याः ॥ ८ ॥

‘हो परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् ।
लोहितं चर्मन् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । संबुद्धौ । हे राजन् । हे तत्तन् ।
अस्मादेवं नलोपप्रतिषेधश्च नादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा
न प्रतिषिध्यते इति ज्ञायते । भसंज्ञा च न भवतीति । तथा हि राज्ञः पुरुषो
राज्ञपुरुष इति । अत्र नलोपश्च भवति । अल्लोपश्च न भवति ॥ डावुत्त-
रपट्टे, प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः ।
हे राक्षसवृन्दारक्ष इत्यत्र समुदायार्थं संबोधनं न पूर्वपदार्थसंबोधनं
प्रतीयत इति संबुद्ध्यन्तं पूर्वपदं नैव समस्यते ॥ वा नपुंसकानामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वी ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

प्रतेरिह कार्यत्वेनोपादानात् सामर्थ्यं लब्धं प्रातिपदिकं सन्मा-
दिति मकारावर्णाभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इ-
त्ययमर्थो भवति । मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चे-
त्तस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति ।
मकारान्तात् । किंवान् । शंवान् । मकारोपधात् । शमीवान् । दाडि-
मीवान् । अवर्णान्तात् । घृतवान् । प्लुतवान् । खट्वावान् । मालावान् ।
अवर्णोपधात् । पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् । मादुपधायाश्चेति
किम् । अग्निमान् । वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् ।
दल्लिमान् । ऊर्मिमान् । यव । दल्लि । उर्मि । भूमि । कृमि । कुत्वा ।

प्रत्ययान्तः कृत्वा ऽऽवृत्त्यैव यवमिति न कृतवन्ति । नानाद्वयमिति
अथवा “ अदिच्छन्ते मन्वायं इति प्रत्ययान्तादिति उक्तं ॥

वशा । द्राक्षा * एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति । धञि । ध्वञि ।
सञ्जि † इत्येतेषां कृन्दसीर इति । हरित् । ककुत् । गरत् इत्येतेषां
भय इति । इत्तु मधु द्रुम मण्ड धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृति-
गणश्च यवादिः । अकृतवत्त्वा मनुष्य यवादिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति नि-
मित्ते मनुषो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः ‡ । इह नृमत इदं ना-
मृतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णापधस्य मनुषो वत्त्वं न भवति ।

भयः ॥ १० ॥

भयन्तादुत्तरस्य मतेर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्त्वान्
यामः । उदश्वत्त्वान्घोषः । विद्युत्त्वान्बलाहकः । इन्द्रो मरुत्त्वान् । दृ-
षद्वान्देशः ॥ १० ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतेर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपी-
वती । अशीवती । मुनीवती ।

आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कत्तीवद्रमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रीवत् कत्तीवद् रमण्वत् चर्मण्वती
इत्येतानि संज्ञायां निपात्यन्ते । वत्त्वं पूर्वणैव सिद्धमादेशार्थानि निपा-
तनानि । आसन्दीवीदिति । आसनशब्दम्यासन्दीभावो निपात्यते ।
आसन्दीवान् यामः । आसन्दीवद्रहस्यलम् । आसनवानित्येवान्यत्र ।
अपरे त्वाहुः । आसन्दीशब्देऽपि प्रकृत्यन्तरमेवास्ति । तथा चोक्तमौदु-
म्बुरी राजासन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति वत्त्वेन सिद्धं आसन्दीव-
दित्येतत्प्रपञ्चार्थमिह पठ्यते । अष्टीवदिति । अस्थोऽष्टीभावः । अष्टी-
वानिति शरीरैकदेशसंज्ञा । अस्यमानित्येवान्यत्र । चक्रीवदिति । चक्र-

* वृक्षा । वेशा । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† धञि । ध्वञि । शञ्जि । सिञ्जि । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

‡ यस्य सति निमित्ते मनुषो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्ये-
कस्मिन्पुस्तके ।

शब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते । चक्रीवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र ।
चक्रीवन्ति सदेहविद्वानानि भवन्तीत्येतत् क्वान्दसत्वाद् अनुगन्तव्यम् ।
कक्षीवदिति । कक्ष्यायाः संप्रसारणं निपात्यते । कक्षीवाचाम ऋषिः ।
कक्ष्यावानित्येवान्यत्र । रुमणवदिति लक्षणशब्दस्य रुमणभावो निपा-
त्यते । लक्षणवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति
तस्यैतच्चिपातने नकारलोपाभावाद्यै र्णत्वाद्यै च । मतोर्वा नुडर्थमिति ।
चर्मणवतीति । चर्मणो नलोपाभावाद्यै र्णत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडा-
गमः । चर्मणवती नाम नदी । चर्मवतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मतावुदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे
संज्ञायां विषये । उदन्वाचाम ऋषियस्यौदन्वतः पुत्रः । उदधौ उद-
न्वान् । यस्मिन्दुकं धीयते स एवमुच्यते । उदधाविति किम् । उदक-
वान् घट इत्यत्र तु दधात्यर्थो न विवक्ष्यते किं तर्हि उदकसत्तासंबन्ध-
सामान्यम् ॥

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभनो राजा यस्मि-
न्निति सं राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

कुन्दसीरः ॥ १५ ॥

कुन्दसि विषये इवर्णान्ताद्वेफान्ताच्चात्तरस्य मतोर्वत्वं भवति ।
इवर्णान्तात्तावत् । त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति । हरिवो मेदिनंत्वा
अधिपतिवती जुहोति । चरुग्नित्वानिब । आरेवानेतु मा विशत् । रथैर्-
ताविति संप्रसारणम् । सरस्वतीवान् । भारतीवान् । दधीवांश्चरुः ।
कुन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्तइतीह न भवति । सप्तार्धमन्तम् ।
अथेमान् । अतीमान् । सूर्ये ते व्याघ्रापृथिवीमन्तमिति । रेफान्तात् ।
गीर्वाण् । धूर्वाण् । आशीर्वाण् ॥

अनो नुद् ॥ १६ ॥

कन्दसीति वतंते ऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति कन्दसि विषये । अक्षयन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्यन्वन्तं यदनस्या विभर्त्ति । अक्षयन्ता लाङ्गलेन । शीर्षयन्ती । मूर्ध्निन्वती । नुटोसिद्धत्वात्तस्य च वस्त्वं न भवति । ततः परस्य च भवति ॥

नाद् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसञ्जकस्य नुडागमो भवति कन्दसि विषये । सुपथितरः । दस्युहन्तमः ॥ भूरिदाब्रम्तुड्वक्तव्यः ॥ * ॥ भूरिदावर्तरः ॥ ईद्वयिनः ॥ * ॥ रथिन ईकारान्तादेशे घे परतः । रथीतरः । रथशब्दादेव वा मत्वर्थीयायमीकारः कन्दसीवनिपाविति ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपेर्द्वौतो रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते । तेन यः केवलो रेफो यश्च अकारस्यस्तयोर्द्वयोरपि यद्वयम् । ल इत्यपि सामान्यमेवोपादीयते । ततोयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते अकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लकारस्तथा लुटि च कृप इत्येवमादयो निर्वृशा उपपद्यन्ते । कल्पा । कल्पारौ । कल्पारः । कृतः । कृपवान् । कृपा इत्येतत्कृपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु माठाद्ववति तस्य हि कृतसंप्रसारणस्य लातणिकत्वात् इह कृप इति ग्रहणं नास्ति । कृपणकृपाणकृपीठकृपेगादयेऽपि कृपेरेव द्रष्टव्याः । उणादयो कहुलमिति वा कृपेरेव लत्वाभावः ॥ बालमूललघ्वसुरालमहुलीनां वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बालः । बारः । मूलम् । मूरम् । लघ्वी रघु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम् । अहुलिः । अहुरिः ॥ कपिलकादीनां संज्ञाकन्दसर्वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कपिरकः । कपिलकः । तिल्लिलीकम् । तिल्लिरीकम् । लोमानि । रोमाणि । पांशुरम् । पांशुलम् । कर्म । कलम् । रलयारेकत्वस्मरणमिति के चित् । किमिदमेकत्वस्मरणमिति । समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यतइत्यर्थः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्य लकार आदेशो भवति ।
प्रायते । पलायते । अत्र च यो ऽयमेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादयतेरूप-
सर्गस्य च विभागे सति यद्व्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा येन नाव्य-
वधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेपि सति
लक्षणं भवति । तथा च पल्ययते इत्यात्रापि भवति । उपसर्गस्य विशे-
षणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत्सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेपि प्राप्नोति । तत्र
केषां चिद्वर्णनं भवितव्यमेव प्लुत्ययतइति । प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्तु
प्रत्ययनन्त्येष भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रतिशब्दापसृष्टस्यायतेः प्रयो-
गमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लक्ष्येन नैव
भवितव्यम् । निरणम् । दुरयणम् ।

ग्रो यङि ॥ २० ॥

“गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः ।
निजेगित्येते । निजेगित्येते । निजेगित्यन्ते । भावगर्हायां यो यङ्निहितः * ।
के चित् य इति गिरतेर्गुणातिशय सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु
गिरतेरेव न गृणातेः । गृणातेहि यङेव नास्ति अनभिधानादिति । यङी-
ति किम् । निगीर्यते ।

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो यो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति ।
निगिरति । निगिलति । निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगालः*
कः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेन गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं लक्षणं
भवति । गर इति विषे नित्यं न भवति । निगार्यते । निगाल्यतइति
णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे
न स्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः संयोगादिलोपल-
त्वात्प्राप्यति । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति ।

* इत्ये कते रपरत्ये च दीर्घस्यासिद्धत्वाच्चित्यत्वाच्च लत्वे कते तविमितत्वा-
भावाक्रीघृत्यं न भवति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानमिति लत्वं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधावधिकृतो गृणातिरेतद्रूपम् ॥

॥ परेश्व घाङ्कयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्दे ऽङ्कशब्दे च परतो विभङ्गा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिघः । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्यते, न तरप्तमपौ इति ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परियोगः । पलियोगः ॥

॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् । हतवान् । इह श्रेयान् भूयानिति लृत्वं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं न बाधते । जश्त्वे तु नामाप्ते तदारभ्यतइति तस्य बांधकं भवति । यशः पय इति । दध्यत्र मध्यत्रेत्यत्र तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् । गोमन्तौ गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति । गोभिरत्ताः । प्रत्यञ्चमत्साः । सरतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्छा-
न्दसत्वादीडभावो बहुलं कृन्दसीति वचनाद्वीर्यं सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति । अत उदिति उत्वे कृते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिङ्गे सत्यारम्भो नियमार्थः । रात्सस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जः क्पि । ऊर्क् । मृजेलङि अमार्ट् ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अलविद्वम् । अपविध्वम् । अपविद्वम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात् । सिचः पत्वे जश्त्वे च विभाषेष्ट इति मूर्धन्याभावपक्षेपि न धकारः श्रूयते ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति । च

काट्टि पलितं शिर इति । तथा पयो धावतीत्येवमादौनामपि न भवति ।
सगिधर्वधामिति क्कान्दसो वर्णलोपः । भाष्यकारस्त्वाह । चकाधीत्येव
भवितव्यमिति । तेन पयो धावतीत्येवमादौ यवान्तरमास्येयम् ।

धि सकारे सिचो लोपश्चकाट्टीति प्रयोजनम् ।

आशाध्वं तु कथं जश्वं सकारस्य भविष्यति ॥

सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।

लुङश्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥

यसिभसोर्न सिध्येत तस्मान्तिङ्यग्रहणं न तत् ।

क्कान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥

निष्कर्त्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

भ्रूलो भ्रूलि ॥ २६ ॥

भ्रूल उत्तरस्य सकारस्य भ्रूलि परतो लोपो भवति । अभ्रित् ।
अभ्रित्थाः । अर्च्छित् । अर्च्छित्थाः । अवात्ताम् । अवात्तेत्यत्र वा सिचः
सकारलोपस्यासिद्धत्वात्सप्त्यादुधातुकइति सकारस्य तकारः । भ्रूल इति
किम् । अमंस्त । अमंस्याः । भ्रूलीति किम् । अभ्रित्साताम् । अभ्रित्सत ।
अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति, सोमसुत् स्तोता । दृषत् स्या-
नमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति भ्रूलि परतः । अङ्गत । अङ्गथाः ।
अङ्गत । अङ्गथाः । ह्रस्वादिति किम् । अच्योष्ट । अङ्गोष्ट । अङ्गादिति ।
किम् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः । भ्रूलीत्येव । अङ्गपाताम् । अङ्गदत् ।
अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति । द्विष्टरां द्विष्टमामिति । सुज-
न्ताद् द्विशब्दात्तरप्तमपौ अद्रव्यप्रकर्षे आतिशयिकः आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । आदावीत् ।
असेवीत् । अक्रोषीत् । अमोषीत् । इट इति किम् । अकाषीत् । अहा-
वीत् । ईटीति किम् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगः भलि परतो वा संयोगस्तदाद्योः सकारक-
कारयोर्लोपो भवति । लस्जेः । लग्नः । लग्नवान् । साधुलक् । ककार-
स्य । तत्तेः, तट् । तष्ट्वान् । काष्ठतट् ॥ भलि सङीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
किमिदं सङीति । सनः सप्रभृति महिडो ङकारेण प्रत्याहारः । इहं मा
भूत् । काष्ठशक्स्यातेति यकारे भलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति ।
तदत्र शक्तेः क्विबन्तस्य प्रयोग एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुतो
ऽयं काष्ठशकि तिष्ठेदिति । वास्यथे, काक्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्ष-
णस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादिलोपो न भवति । स्कारिति किम् ।
नर्नात्ते । वर्धतेति । संयोगाद्योरिति किम् । पयःशक् । अन्ते चेति किम् ।
तत्तिता । तत्तकः ॥

चाः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । पक्ता ।
पक्तुम् । पक्तव्यम् । ओदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । कुञ्चे-
त्यत्र सङीति वचनाद् अकारस्य चकारे भलि कुत्वं न भवति । युजिकुञ्च-
चेति निपातनाद्वा । नकारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च कुञ्चकौटिल्या-
ल्योभावयोरिति पठ्यते । नकारलोपे हि निकुञ्चितिरिति दृश्यते । युजि-
कुञ्चां चेति तस्यैव रेफोधिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते ।
तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासिद्धत्वात् अकार एव नास्तीति कुत्वं न
भविष्यति ॥

हो ङः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ङकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । सोढा ।
सोढुम् । सोढव्यम् । तुराषाट् । वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । प्रष्टवाट् ।
दित्यवाट् ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते

च । दग्धा । दग्धम् । दग्धव्यम् । काष्ठधक् । दोग्धा । दोग्धम् । दोग्ध-
व्यम् । गोधुक् । दादेरिति किम् । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । गुडलिट् ।
धातेरिति दादिसमानाधिकरणमेतच्च, किं तर्हि तद्विशेषणमवयवषष्ठ्यन्तं
धातोरावयवो यो दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकारस्येति । किमेवं कृतं
भवति । अधोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवति । कथं दोग्धा दोग्धु-
मिति, व्यपदेशिवद्वावात् । अथ वा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विना-
यते । तथा च दामलिहमिच्छति दामलिहति । दामलिहतिः क्तिप्-
त्ययः । दामलिडित्यत्रापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहणुहृष्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह णुह णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो
भवति भलि परतः पदान्ते च । द्रुह् । द्रोग्धा । द्रोठा । मिचधुक् । मि-
चधुट् । मुह । उन्मोधा । उन्मोठा । उन्मुक् । उन्मुट् । खुह । उत्-
खोधा । उत्खोठा । उत्खुक् । उत्खुट् । खिह । खेधा । खेठा । खिक् ।
खिट् । द्रुहेर्दादित्वाद् घत्वं नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तेव घत्वं विक-
ल्प्यते ॥

नहो धः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति भलि परं पदान्ते च । नहु-
म् । नहुम् । नहुव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

आहस्यः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य यकारादेशो भवति भलि परतः । इदमात्य ।
किमात्य । आदेशान्तरकरणं भवस्तथोर्द्धो ऽथ इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । भली-
त्येष । आह । आहतुः । आहुः ॥ द्रुहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गर्दभेन संभरति । यभीता जधिरे । उद्गामं च निगामं च ब्रह्मदेवाः
अवीवृधन् ॥

ब्रह्मभस्जस्तृजमृजयजराजस्राजच्छर्मा घः ॥ ३६ ॥

व्रश्च भ्रश्ज सृज मृज यज राज भ्राज इत्येतेषां ककारान्तानां
शकारान्तानां च षकार आदेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । व्रश्च ।
व्रष्टा । व्रष्टुम् । व्रष्टव्यम् । मूलवृट् । भ्रश्ज । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् ।
धानाभृट् । सृज् । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । रज्जुसृट् । मृज ।
मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्ष्टव्यम् । कंसपरिमृट् । यज । यष्टा । यष्टुम् ।
यष्टव्यम् । उपयष्ट । राज् । सम्राट् । स्वराट् । विराट् । राजभ्राजोः
पदान्ताथे यद्वहणं कलादिराभ्यामिटा पर्यवपद्यते । केचित्तु राष्ट्रिरिति
क्विचन्तमिच्छन्ति । ककारान्तानाम् । प्रच्छ । प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् ।
शष्टप्राट् । कुः । शूडनुनासिके चेत्यत्र कृतीत्यनुवर्त्तते इति क्वयहण-
मिह क्रियते । शकारान्तानाम् । लिश् । लिष्टा । लिष्टुम् । लिष्टव्यम् ।
लिट् । विश् । वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विट् ॥

एकाचो वशो भष् भ्रष्टन्तस्य रध्वोः ॥ ३७ ॥

धातोर्वयवो य एकाच् भ्रष्टन्तः तद्वयवस्य वशः स्थाने भष् आ-
देशो भवति भलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध् । भोत्स्यन्ते ।
अभुध्वम् । अर्थभुत् । गुह । निघोत्स्यते । न्यघुद्धम् । पर्णघुट् । दुह ।
घोत्स्यते । अधुध्वम् । गोधुक् । अजर्घाः । एधेयङ्लुगन्तस्य लङि सिद्धि
लघूपधगुणे कृते सिपो हलङ्यादिलोपे च धातोर्वयवस्यैकाचो वशः
स्थाने भ्रष्टावस्ततो धकारस्य जश्त्वं दश्चेति क्त्वं रो रीति पूर्वरेफस्य
लोपः क्लोपे पूर्वस्य दीर्घाण इति दीर्घत्वम् । गर्दभयतेरप्रत्ययः । गर्दुष्प ।
एकाच इति किम् । दामलिहमिच्छति दामलिह्यति, दामलिह्यतेर-
प्रत्ययः । दामलिट् । असति ह्येकाज्यहणे धातोर्ल्येतदुशो विशेषणं
स्यात् । वश इति किम् । क्रुध । क्रोत्स्यति । भ्रष्टन्तस्येति किम् ।
दाप्स्यति । रध्वोरिति किम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । धकारस्य
वकारोपसृष्टस्य यद्वहणं किम् । दादद्धि । दध धारणइत्येतस्य यङ्लुकि
लोठि हुक्लभ्यो हेर्द्विरिति धिभावे सत्येतद्व्रति । अत्र चत्वारो वशः
स्थानिनो भषादेशाश्चत्वार एव । तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते ङकारस्य
स्थानिनो ऽभावाद् ङकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यस्यया विज्ञाप्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

३

दध इति दधातिः कृतद्विवचनो निर्दिश्यते । तस्य भ्रजन्तस्य
बशः स्याने भष् आदेशो भवति तकारश्चकारयोः परतश्चकारात् रध्वोश्च
परतः । धत्तः । धत्त्यः । धत्से । धरस्व । धध्वम् । वचनसामर्थ्यादातो
लोपस्य स्यान्निष्ठावो न भवति । अभ्यासजश्चस्य चासिदृत्वम् । तथोरिति
किम् । आनन्तर्यात्स्वारेण विज्ञायेत । चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । भ्रजन्त-
स्येत्येव । दधाति ॥

भ्रलां जशान्ते ॥ ३९ ॥

भ्रलां जश आदेशो भवन्ति पदस्यान्ते वर्तमानानाम् । वागत्र ।
श्वलिङ्गत् । अग्निचिदत्र । त्रिष्टुबत्र । अन्तयहणं भ्रलीत्येतस्य निवृत्त्य-
र्थम् । वस्ता १ वस्तव्यम् ॥

भ्रषस्तथोर्द्धो ऽधः ॥ ४० ॥

भ्रष उत्तरयोस्तकारश्चकारयोः स्याने धकार आदेशो भवति ।
दधाति वर्जयित्वा । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः ।
दुह । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह ।
लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । अलीठ । अलीठाः । बुध् । बोद्धा । बोद्धुम् ।
बोद्धव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धाः । अध इति किम् । धत्तः । धत्त्यः ॥

षढोः कः सि ॥ ४१ ॥

षकारठकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । षकारस्य ।
विष् । विवेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् । विवक्षति । ठकारस्य । लिह । लेक्ष्यति ।
अलेक्ष्यत् । लिलिखति । सीति किम् । पिनष्टि । लेठि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफटकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति
पूर्वस्य च दकारस्य । रेफान्तात्तावत् । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशी-
र्णम् । ज्ञिगीर्णम् । अघगूर्णम् । दकारात् । भिन्नः । भिन्नवान् । द्विजः । द्वि-

यवान् । रदाभ्यामिति किम् । कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्रुतिसामान्यं
नोपादीयते किं तर्हि व्यञ्जनमात्रम् । रेफसामान्यनिर्देशेपि सति रेफात्परा
याज्भक्तिस्तद्व्यवधानाच्चत्वं न भवति । निष्ठेति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता ।
त इति किम् । चरितम् । मुदितम् । पूर्वस्येति किम् । परस्य मा भूत् । भिन्नव-
द्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । इह कृतस्यापत्यं कार्तिरिति वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणायां
असिद्धत्वाच्चत्वं कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ४३ ॥

संयोगादिर्या धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठात-
कारस्य नकारादेशो भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लान-
वान् । संयोगादेरिति किम् । यातः । यातवान् । आत इति किम् ।
च्युतः । च्युतवान् । प्लुतः । प्लुतवान् । धातोरिति किम् । निर्यातः ।
निर्वातः । यण्वत इति किम् । स्वातः । स्वातवान् ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लूञ् छेदने इत्येतत्प्रभृति वीक्षणो इति यावत् वृत्करणेन समा-
पिता ल्वादयो गृह्यन्ते । तेषां उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भव-
ति । लूनः । लूनवान् । धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनवान् ॥ चकार-
न्वादिभ्यः क्तिञ्चिष्टावद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कीर्णिः । गीर्णिः । शी-
र्णिः । लूनिः । पूनिः ॥ दुग्धोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दुः । आदूनः ।
गुः । विगूनः ॥ पूजो विनाश इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूना यवाः । विनष्टा
इत्यर्थः । विनाश इति किम् । पूतं धान्यम् ॥ सिनेतेर्यासकर्मकर्तृक-
स्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सिनो यासः स्वयमेव । यासकर्मकर्तृकस्येति
किम् । सितां पाशेन सूकरी । यासेपि यदा कर्मैव भवति न कर्मक-
र्त्ता तदा न भवति । सिता यासो देवदत्तेनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेता धातोहत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ।
ओलसजी । लग्नः । लग्नवान् । ओविजी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् ॥

ओप्यायी वृद्धौ । आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः ।
 षूङ् । सूनः । सूनवान् । दूङ् । दूनः । दूनवान् । दीङ् । दीनः । दीन-
 वान् । डीङ् । डीनः । डीनवान् । धीङ् । धीनः । धीनवान् । मीङ् ।
 मीनः । मीनवान् । रीङ् । रीणः । रीणवान् । लीङ् । लीनः । लीनवा-
 न् । वीङ् । वीणः । वीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति ।
 क्षीणाः क्लेशाः । क्षीणो जाल्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो निष्ठायामण्य-
 दर्थं वा क्लेशदैव्ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् । अक्षि-
 तमसि मामेतेष्टाः । अक्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे । भावश्च एयदर्थ इति
 दीर्घाभावः । ह्रस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्य इष्ट इयडा निर्वृशः । क्षियो
 निष्ठायामण्यदर्थइत्यत्र दीर्घग्रहणं क्रियते विपराभ्यां जेरित्येवमादौ
 तु धातुत्वमनुकार्यगतं सदप्यविवक्षितत्वाद् निरूपसामान्यानुकरणं द्रष्ट-
 व्यम् ॥

श्या ऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

श्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शे नकार आदेशो भवति ।
 शीनं घृतम् । शीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्शेर्दात किम् । शीतं वर्त्त-
 ते । शीतो वायुः । शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतोपि स्पर्शो नत्वप्रतिषेधस्य
 संप्रसारणस्य च निमित्तं भवति । गुणे च स्पर्शे प्रतिषेधोयं न रोगे, तेन
 प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

अञ्चो ऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपा-
 दानं तत्र भवति । समकौ शकुनेः पादौ । तस्मात्पशवो न्यकाः ।
 अनपादान इति किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिषो ऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषा-
यामर्थे । आग्नेः । परिधूनः । अविजिगीषायामिति किम् । व्यूतं वर्त्तते ।
विजिगीषया हि तत्रात्तपातनादि क्रियते ॥

निर्वाणो ऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निस्पृषाद्वातेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारो निर्वा-
त्यते । न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः
प्रदीपः । निर्वाणो भित्तुः । अवातइति किम् । निर्वातो वातः । निर्वातं
वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो
वातस्तु तस्य करणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेर्द्धातोऽरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः ।
शुष्कवान् ॥

पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेर्द्धातोऽरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति । पक्वः ।
पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षेधातोऽरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः ।
क्षामवान् ॥

प्रस्त्योन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यापतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो
भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा
मत्वं नास्ति तदा संयोगादेरातो धातोर्यणवत् इत्यस्य पूर्वत्रासिदुत्थात्
संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र कृते निमित्तव्याघाताच्चत्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्ष्मीबद्धशोक्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीब कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गदुत्तरः

भवन्ति । फुल्ल इति त्रिफला विशरणइत्येतस्माद्वातोत्तरस्य निष्ठात-
कारस्य लकारो निपात्यते । उत्त्वमिडभावश्च सिद्ध एव ॥ क्तवत्वन्तस्या-
प्येतल्लत्वमिष्यते ॥ फुल्लः । फुल्लवान् इति । लोबकृशोल्लाघा इति
लोबकृशिभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्तप्रत्ययस्य तलोप इडागमाभावश्च निपा-
त्यते । कृते वा इटि इच्छञ्जलोपः । लोबः । कृशः । उल्लाघः । अनुपसर्गा-
दिति क्रिम् । प्रफुल्लाः सुमनसः । प्रलोबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः ।
लाघेऽदोन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यते ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
उत्फुल्लः । संफुल्लः । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयोगा-
त्कृशं प्रत्यनुपसर्ग एव । परिगतः कृशः । परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दचाग्राहोभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्द चा ग्रा ह्री इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य
नकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद । नुचः । नुत्तः । विद । विचः ।
वित्तः । उन्द । समुचः । समुत्तः । चा । चाणः । चातः । घ्रा । घ्राणः ।
घ्रातः । ह्री । ह्रीणः । ह्रीतः । ह्री इत्येतस्मादप्राप्तं नत्वमितरेषां नित्यं
प्राप्तं विकल्प्यते ॥ विदविचारणइत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिष्यते ॥ एव-
मुक्तम् ॥

• वित्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विव इष्यते ।

वित्तेर्विवश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापूम्पूर्द्धिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पू मूर्द्धि मद् इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न
भवति । ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूतः । पूतवान् ।
मूर्तः । मूर्तवान् । मत्तः । मत्तवान् । रदाभ्यां संयोगादिरिति च प्राप्तः
प्रतिषिध्यते ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

• वित्त इति विदितोभार्यादुत्तरस्य क्तस्य, नत्वाभावो निपात्यते
भोगे प्रत्यये चाभिधेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बहुत्वर्थः । धनं हि

भुज्यतइति भोगोभिधीयते । प्रत्यये । वित्तायं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः ।
प्रतीयतइति प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् । विचः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ५८ ॥

भित्तुमिति निपात्यते शकलं चेत्तद्वति । भित्तुं तिष्ठति । भित्तुं
प्रपतति । शकलपर्यायोयम् । अत्र भिदिः क्रिया शब्दव्यत्यक्तेरेव निर्मि-
तम् । भिदिक्रियाविवक्षायां हि शकलचिह्नमे भित्तुमित्येव भवति ॥

चणमाधमर्ण्य ॥ ६० ॥

चणमिति चइत्येतस्मादुतात्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपा-
त्यते आधमर्ण्यविषये । अधम चणे अधमर्णः । एतस्मादेव निपातनात्स-
प्तप्यन्तेनोत्तरपदेन समासः । तद्वाच्य आधमर्ण्यम् । यद्वेद्यमुत्तमर्ण इति
न सिध्यति । नैष दोषः । कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपा-
त्तम् । तेन उत्तमर्ण इत्यपि हि भवति । चणं ददाति । चणं धारयति ।
आधमर्ण्यइति किम् । अतं वत्यामि नानृतम् ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूत्तगूर्त्तानि कृन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूत्त गूर्त्त इत्येतानि कृन्दसि विषये
निपात्यन्ते । नसत्तनिषत्तेति सदेनेऽपूर्वाविपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते ।
नसत्तमञ्जसा । नसत्तमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषण्ण इति भाषा-
याम् । अनुत्तमित्युन्देनेऽपूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मघवन् । अमुत्र-
मिति भाषायाम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तूर्त्ति इत्येतस्य वा निपातनम् ।
प्रतूर्त्तं वाजिनम् । प्रतूर्णमिति भाषायाम् । सूत्तमिति सुइत्येतस्य उत्वं
निपात्यते । सूत्ता गावः । सुता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी
इत्येतस्य नत्वाभावो निपात्यते । गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्णमिति भाषायाम् ।

क्विन्नप्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वृत्ते । क्विन्नप्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ।
क्विन्नप्रत्ययो यस्मादुताः स क्विन्नप्रत्ययः । तस्य पदस्याज्ञान्यस्य कवर्गाः

देशो भवति । स्पृशेऽनुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् ।
 'क्तिन्ः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानार्थं, क्तिन्प्रत्ययो
 यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कृत्वं यथा स्यात् । मा नो अ-
 खाक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां हि क्तिन्विहितः तयोर्लुङि कृत्वमे-
 तत् । माङ्योगेपि क्कान्दसत्त्वादडागमः ईडपि न भवति । 'बहुलं क्कन्द-
 सीति । तथा दृग्भ्यां दृग्भिरिति क्तिबन्तस्यापि दृशेः कृत्वं भवति । एवं
 च सति रज्जुसुद्धामित्यत्रापि कृत्वं प्राप्नोति । अथ तु नेष्यते । ततस्त-
 त्प्रतिविधातव्यमिति ॥

नशेवौ ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्त्तते । नशेः पदस्य वा कर्षणदेशो भवति । सा वै
 जीवनगाहुतिः । सा वै जीवनडाहुतिः । नशेरयं संपदादित्वाद् भावे
 क्तिप् । जीवस्य नाशो जीवनक् । जीवनट् । षट्त्वं प्राप्ते कृत्वविकल्पः ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादेशो भवति । पशान् । प्रतान् ।
 प्रदान् । शमिनमिदमादीनां क्तिप् । अनुनासिकस्य क्तिभ्रनोऽङ्गिनीति
 दीर्घत्वम्* । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति । स इति किम् । भित् ।
 दित् । धातोरिति किम् । इदम् । किम् । पदस्येत्येव । प्रतामौ ।
 प्रतामः ॥

म्येऽश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातेर्नकारादेशो भवति ।
 अगन्म तमसः पारम् । अगन्म । गमेर्लुङि बहुलं क्कन्दसीति शपो लुक् ।
 जगन्वान् । विभाषा गमहनजनविदविशामिति क्कसाविडागमस्याभावः ।
 अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

* शमितमादीनामित्यारभ्य दीर्घत्वमित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुर् इत्येतस्य च रुर्भवति । सकारान्तस्य ।
अग्निरत्र । वायुरत्र । सजुषः । सजुर्हविभिः । सजुर्द्वैविभिः । जुषेः क्विपि
सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेः
श्वेतपूर्वस्य वहेः पुःसूर्वस्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवनेऽव्यशस्युरोडाशो शिवन् ।
अवे यज इति शिवनि कृते श्वेतवहादीनां इस्मदस्येति इस्मत्यथे निपा-
तनान्येतानि । किमर्थे तर्हि निपातनं यावता पूर्वणैव रुः सिद्धः । दीर्घ-
त्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातेरिति । संबुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते । अत्व-
सन्तस्य चाधातेरित्यत्र हि असंबुद्धाविति वर्त्तते । हे अवयो । हे श्वेत-
वाः । हे पुरोडाः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । हे उक्थशाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अहचित्येतस्य पदस्य रुर्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । नलो-
पमङ्गत्वा निर्द्विशो ज्ञापकः नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाहा नि-
दाघः । हे दीर्घाहोत्रेति । अहचित्यत्र तु लातणिकत्वादहन्शब्दस्य
रुर्भवति ॥ अहो रविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
अहो रूपम् । अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । रोसुपीत्यस्यापवादो हत्व-
मुपसंख्यायते । अपर आह । सामान्येन रेफादौ हत्व भवति । अहो रम्यम् ।
अहो स्त्वानीति ॥

रोसुपि ॥ ६९ ॥

अहनित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः । अहर्द्वेदाति । अह-
र्भुङ्क्ते । असुपीति क्रिम् । अहोभ्याम् । अहोभिः । ननु चात्रापि प्रत्यय-
लक्षणं सुबक्षितम् । अहर्द्वेदाति । अहर्भुङ्क्तेति । नैतदस्ति । उक्त-
मेतत् । अहो रविधौ लुपेता लुपे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमह-
शब्दः सुप्परो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भव-

त्येव । यथा हे दीर्घाहोत्र दीर्घाह निद्राघ इति । अत्र हि हल्ङ्यावि-
ति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अमरुधरवरित्युभयथा कृन्दसि ॥ ७० ॥

अमस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां कृन्दसि विषये उभयथा भवति ।
रुवो रेफो वा । अमस् । अम एव । अमरेव । ऊधस् । ऊधरेव । ऊध
एव । अवस् । अवरेव । अव एव । यदा कृत्वं तदा भोभगोअघोअपूर्वस्य
योशीति यकारः ॥ कृन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्यपसं-
ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचेतः राजन् । प्रचेतो राजन् ॥ अहरादीनां पत्या-
दिपूषसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अहर्षतिः । अहःपतिः । गीर्षतिः ।
गीर्षतिः । धूर्षतिः । धूःपतिः । विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पत्ते रेफस्यैव रेफो
विधीयते ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेः कृन्दसि विषये उभयथा भवति ।
रुवो रेफो वा । भुवरित्यन्तरितम् । भुव इत्यन्तरितम् । महाव्याहृतेरिति
किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्ञियः * । भुवरित्येतदध्ययमन्तरित्वाच्च
महाव्याहृतिः ॥

वसुसं सुध्वंसनडुहं दः ॥ ७२ ॥

ससजुषोरित्यतः स इति वर्त्तते । तेन संभवाद्याभिचाराच्च वसुरेव
विशेष्यते । न संसुध्वंसू व्यभिचाराभावाद्, संभवाच्चानडुहशब्दः । धस्य-
न्तस्य पदस्य सकृरान्तस्य संसु ध्वंसु अनडुह इत्येतेषां च दकारादेशो
भवति । वसु । विट्टद्वाम् । विट्टद्विः । पपिवद्वाम् । पपिवद्विः । संसु ।
उखासद्वाम् । उखासद्विः । ध्वंसु । पर्यध्वद्वाम् । पर्यध्वद्विः । अनडुह ।
अनडुद्वाम् । अनडुद्विः । स इत्येव । विट्टान् । पपिवान् । नकारस्य न
भवति । इत्वे नाप्राप्ति इदमारभ्यत इति तद्व्याध्यते । संयोगान्तलोपस्तु
नैशमिति तेनेतदेव दत्त्वं व्याध्यते । अनडुहोपि ठत्वमनेन व्याध्यते ।

* भुवो मध्यम् । भुव इदम् । पुस्तकान्तरे एतदधिकम् ।

नुमस्तु विधानसामर्थ्याच्च भवति । अनङ्गान् । हे अनङ्गचिति । पदस्येत्येव । विद्वांसौ । विद्वांसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्देकार आदेशो भवति । अचकाङ्गवान् । अन्यथाद् भवान् । तिपीति किम् । चकास्तेः क्तिप् । चकाः । अनस्तेरिति किम् । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लङि तिपि बहुलं कुन्दसीति ईङ् कृतः ॥

सिपि धातो रूवा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो रूः इत्ययमादेशो भवति दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् । अन्यथास्त्वम् । अन्यथात्त्वम् । धातुग्रहणं चोत्तरार्थे रुग्रहणं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो रुभवति दकारो वा । अभिनस्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अचिन्स्त्वम् । अचिन्स्त्वम् ॥

वोरूपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः । आशीः । अग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाग्रहणं किम् । अङ्गिभर्भवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम् । अत्रैव प्रत्युदाहरणे भण्डाकारस्य मा भूत् । धातोरित्येव । अग्निः । घ्रायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति । आंस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य । दीव्यति । सीव्यति । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । चतुर इच्छति चतुर्यति । इक इत्येव । स्मर्यते । भव्यम् । अपदान्तार्थार्थमारम्भः ॥

उपधादां च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्त्तते । धातोरुपधाभूतो यो रेफकारो हल्यसौ तयो-
रुपधाया इको दीर्घा भवति । हुर्द्धा । हूर्द्धिता । मुर्द्धा । मूर्द्धिता । उर्वी ।
ऊर्विता । धुर्वी । धूर्विता । हलीत्येष । चिरि, जिरि । चिरिखोति । जिरि-
खोति । इह कस्माच्च भवति । री गतौ । रियंतुः । रियुः । वी गत्यादिषु ।
विव्यतुः । विव्युति । यणादेशस्य स्यानिवत्त्वाद् अमिदृत्वाच्च बहिर-
ङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफकारौ न भवतः । चतुर्थित्यत्रापि बहिरङ्ग-
लक्षणत्वाद्वातो लोपस्य धातोरुपधाभूतो रेफो न भवति । प्रतिदीवनेत्यत्र
तु हलि चेति दीर्घत्वम् । दीर्घवधौ लोपाज्जादेशस्य स्यानिवद्भावप्रतिषे-
धात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् । उणादयो
ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिह्विः क्रियागौरवमिदेषु दीर्घा
न भवति ॥

न भकुर्कुराम् ॥ ७९ ॥

रेफकारान्तस्य भस्य कुर कुर इत्येतयोश्च दीर्घा न भवति ।
धुरं बृहति धुर्यः । धुरि माधुर्धुर्यः । कुर । कुर्यात् । कुर । कुयात् ।
दिध्यम् । रेफकाराभ्यां भविशेषणं किम् । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने ॥

अदसो ऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसो ऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दक-
रस्य च मकारः । अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । भाज्य-
मानेनाप्युकारेण सवर्णानां यहणमिष्यतइत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमा-
त्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति । असेरिति किम् । अद इच्छति,
अदस्यति ॥ अदसो ऽनेस इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ओकाररेफयोरपि
प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोच । अदः । तदर्थं के चित्सूत्रं वर्णयन्ति ।
अः सेर्यस्य सोयमसिः यत्र सकारस्य अकारः कृपितइति तेन त्यदाद्य-
स्थविधाने एतद्ध्वन्यत्र न भवितव्यमेवेति । अत्रादेशो कथम् ।

अदमोद्रेः पृथङ् मत्वं के धिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

के चिदन्यसदेशस्य नेत्येके ऽसौर्ह दृश्यते ॥

यैरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते अनन्त्यधिकारान्त्यसदेशस्येति च परिभाषा नाश्रीयते तेषामुभयोरपि ह्रस्वेन भवितव्यम् । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीकृष्यनइति लत्वम् । ये तु परिभाषामाश्रयन्ति तेषामन्त्यसदेशस्यैव भवितव्यम् । अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च इति । येषां तु त्यदाश्रयविषय एव मत्वेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न भवितव्यम् । अदद्वयङ् । अदद्वयञ्चौ । अदद्वयञ्च इति । दादिति किम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् । अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद्वहुवचने ॥ ८१ ॥

अदमो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारश्च च मकारः बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचनइत्यर्थेनिर्देशाय, परिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणे ऽमी इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः स्तुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोयम् । वाक्यस्य टेरिति पून इति च उदात्त इति च एतन्नयमप्यधिकृतं वेदिन्यमापादपसिमाप्तेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः पून उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे । अभिवादये देवदत्ताहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । पदाधिका-
रानुवर्त्ततएव । वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य स्तुतनिवृत्त्यर्थम् । टियहणं व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः स्तुतो यथा स्यात् । अग्निचि ३ इति ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादेो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्रा-
शूद्रविषये यदुक्तं वर्त्तने तस्य टेः स्तुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्ताहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । आशूद्रइति किम् । अभिवादये

तुषजकोहं, भो आयुष्मानेधि तुषजक ॥ स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ अभिवादये गार्ग्यहं, भो आयुष्मती भवं गार्गि । असू-
यकेपि के चित् प्रतिषेधमिच्छन्ति । अभिवादये स्यात्पहं भोः । आयुष्मा-
नेधि स्थालिन् । यावच्च तस्यासूयकत्वं न ज्ञायते तावदेव प्रत्यभि-
वादवाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन निर्ज्ञाति प्रत्यभिवाद एव नास्ति
कुतः प्राप्तः । तथा ह्युक्तम्, असूयकत्वं ज्ञात्वा न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि ।
भिदस्व वृषल स्थालिचिन्ति ॥ अभिवादवाक्ये यत् संकीर्तनं नाम गोत्रं
वा तद्ध यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्राप्त इष्यते ॥ इह न भवति ।
देवदत्त ऋण्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति ॥ भो राजन्यविशं वेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भो अभिवादये देवदत्ताहम्, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ ।
आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य । अभिवादये इन्द्रवर्महं भोः ।
आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् । विश् । अभिवादये
इन्द्रपालिताहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्र-
पालित ॥

दूराद्वृत्ते च ॥ ८४ ॥

दूराद्वृत्ते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्रुतो भवति स चोदात्तः ।
आह्वानं हूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो, माणवक देवदत्त ३ ।
आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरं यद्यप्यपेताभेदादनवस्यतं तथापि
हूतापेत्वं यत्तदाश्रीयते इति यत्र प्राकृतात्मयत्वाद्यवशिष्टे आश्रीयमाणे
शब्दः श्रूयते तदूरम् । हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलवणार्थं द्रष्टव्यम् ।
तेन यत्राप्याह्वानं नास्ति तत्रापि प्रुतिर्भवति । सक्तून्येव देवदत्त ३ ।
पलायत्वं देवदत्त ३ इति ॥ अस्याश्च प्रुतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥
दूरादिति किम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते
यत्र सम्बोधनपदं भवति तत्रायं प्रुत इष्यते ॥ तेनेह न भवति । देवदत्त
आगच्छ * ॥

* दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्रेत्यारभ्य देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुस्तकान्तरे
नास्ति ।

हैह्येप्रयोगे हैह्ययोः ॥ ८५ ॥

हैह्येप्रयोगे दूरादुते यद्वाक्यं वर्तते तत्र हैह्योरेव प्रुतो भवति ।
है ३ देवदत्त । देवदत्त है ३ । है ३ देवदत्त । देवदत्त है ३ । पुनर्है
हयोर्यहणमन्त्ययोरपि यथा स्यात् ॥

गुरोरन्तोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादे, ऽशूद्रइत्येवमादिना यः प्रुतो विहितस्तस्यैवायं स्या-
निविशेष उच्यते । अकारवर्जितस्य गुरोरन्त्यस्यापिशब्दादन्यस्यापि
टेरेकैकस्य सम्बोधने वर्तमानस्य प्रुतो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन ।
देवदत्त । देवदत्त । देवदत्त ३ । यज्ञदत्त । यज्ञदत्त ३ । यज्ञ-
दत्त ३ । गुरोरिति किम् । अकारात्परस्य मा भूत् । अनृत इति किम् ।
कृष्णमिञ्च । कृष्णमिञ्च ३ । एकैकयहणं पर्यायार्थम् । प्राचर्त्तमिति यहणं
विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते सर्व एव प्रुतः
साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति तदुपपन्नं भवति ॥

आमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

आभ्यादानं प्रारम्भः । तत्र य आमशब्दः तस्य प्रुतो भवति । आ-
३म् अग्निमीळि पुरोहितम् । आभ्यादानइति किम् । आमित्येतद्वरमु-
द्गीथमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्रुतो भवति । ये ३ यज्ञामहे । यज्ञक-
र्मणीति किम् । ये यज्ञामहइति पञ्चावरमिति स्वाध्यायकाले मा
भूत् ॥ ये यज्ञामहइत्यत्रैवायं प्रुत इष्यते ॥ इह हि न भवति । ये देवा-
सां दिव्येकादशस्य इति ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति ।
क एष प्रणवो नाम पादस्य वार्द्धस्य वान्त्यमन्तरमुपसंहृत्य तदावर-
शेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोङ्कारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते ।

अपां रतांसि जिन्वति३म् । देवान् जिगाति सुन्वयो३म् । टियहणं सर्वो-
देशार्थम् * । ओकारः सर्वदेशो यथा स्यात् । व्यञ्जनान्ते अन्त्यस्य
मा भूदिति । यज्ञकर्मणीत्येव । अपां रतांसि जिन्वति ॥

याज्यान्तः ॥ ८० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स
पूवते यज्ञकर्मणि । स्तोमैर्विधेमाग्नये३ । जिह्वामग्ने चक्षुषे हव्यवा-
हाम् ५ । अन्त्यग्रहणं किम् । याज्या नाम अक्षः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपा-
सूत्रं यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः पूतः प्राप्नोति । सर्वान्त्यस्यैवे-
ष्यते तदर्थमन्त्यग्रहणम् ॥

ब्रूहि प्रेष्य औषट् वैषट् आवह इत्येतेषामादेः ॥ ८१ ॥

ब्रूहि प्रेष्य औषट् वैषट् आवह इत्येतेषामादेः पूतो भवति यज्ञ-
कर्मणि । आग्नये ऽनुब्रूहि । प्रेष्य । आग्नये गोमयान् प्रेष्य । औषट् ।
अस्तु औषट् । वैषट् । सोमस्याग्ने वीही३वौषट् । आवह । अग्निमा३
वह । आवह देवान्यजमानायेत्येवमादावयं पूतो न भवति । सर्वं विध-
यश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ८२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् । तत्रादेः पूतो भवति परस्य च । आ-
३श्रावय । ओ३श्रावय ॥ अत्रैवायं पूत इष्यते ॥ तेनेह न भवति ।
अग्नीदग्नीन्विहर ब्रूहन्तृणीहीति । तदर्थं के चिद्व्युत्पन्ना विभाषेत्य-
भिसंश्रयन्ति । सा च व्यवस्थिनविभाषेति । अपर आह । सर्व एव पूतः
साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेय इति । इह तु ऽद्वार३उद्वारं अभिहर३ ।
अभिहरेति । छान्दसः पूतव्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव । ओ श्रावय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ १३ ॥

* पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः पूतो भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त ।

* टेरिति वर्तमाने इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अकार्षे हि३ । अकार्षे हि । अलाशीः केदारं देवदत्त । अलाशिषं हि३ । अलाशिषं हि । पृष्टप्रतिवचनइति किम् । कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ८४ ॥

स्वमतात्प्रत्यावर्तनं नियहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् । तत्र निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्रुतो भवति विभाषः । अनित्यः शब्द इति केन चित्प्रतिज्ञातं तमुपालिप्सुरूपपत्तिभिर्निगृह्य साध्यसूयमनुयुङ्गे । अनित्यः शब्द इत्यात्य ३ । अनित्यः शब्द इत्यात्य । अद्य आद्यमित्यात्य ३ । अद्य आद्यमित्यात्य । अद्यामावास्येत्यात्य ३ । अद्यामावास्येत्यात्य । अद्य अमावास्येत्येवं वादी युक्त्या प्रच्याय स्वमतादेवमनुयुज्यते ॥

आग्नेडितं भर्त्सने ॥ ८५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्विवचनमुक्तं तस्याग्नेडितं प्रवृत्ते । चौरचौर ३, वृषलवृषल ३, दस्योदस्यो ३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा ॥ भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौर ३ चौर । चौर चौर ३ । तदर्थमाग्नेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलवणार्थं वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ८६ ॥

अङ्गइत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्रवृत्ते । अङ्ग कूज ३ । अङ्ग न्याहर ३ । इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्सु । तिङति किम् । अङ्ग, देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं मति किम् । अङ्ग पत्रं । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सनेइत्येव । अङ्गाधीष्व आदत्तं ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ८७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्रुतो भवति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । हेतव्यं वे

तव्यमिति विचार्यते । तिष्ठेदूप ३ इ । अनुप्रहरेदूप ३ इ । यूपे
छेदूपे अनुप्रहरेदिति विचार्यते ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ८८ ॥

भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्रवर्ते । 'अहिर्नु ३' ।
जुर्नु । लोष्टो नु ३ । कपोतो नु * । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषा-
णात्पूर्वयोगशब्दसि विज्ञायते ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ ८९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषा-
वस्य ग्रहणम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्रुतो भवति ।
देहि भोः, 'अहं ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त
: किमात्य ३ ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ ९० ॥

अनुदात्तः प्रुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च † । अगम ३ः पूर्वा-
यामाश्नु अग्निभूत ३ इ । पटा ३ उ । अग्निभूते पटो इत्येतयोः
नान्ते 'वर्त्तमानयोरनुदात्तः प्रुतो भवति । अगम इत्येवमादीनां तु
ऽन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्वरितः प्रुतो भवति । अभिपूजिते ।
भनः खल्वसि, माणवक ३ ॥

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ ९१ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने
क्यस्य टेः अनुदात्तः प्रुतो भवति । प्रुतोऽप्यत्र विधीयते न गुणमात्रम् । अग्नि-
द्वाया ३ त् । राजचिद्वायात् ३ । अग्निरिव भायात् । राजेव भायादि-

* स्थानुर्नु ३ । पुरुषो नु ३ । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† नानेन प्रुतो विधीयते किं तु दूराद्धृतादिषु विहितस्यानन्त्यस्यापि प्रश्ना-
नयोरिति स्वरितप्रुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयते इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

त्यर्थः । उपमार्थ इति किम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमान इति किम् ।
अग्निर्माणवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । उपरिस्विदासीत्येतस्य टेनुदात्तः प्लुतो
भवति । अथः स्विदासीत् । उपरि स्विदासीत् । अथः स्विदासी-
दित्यत्र विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अने-
नानुदात्तः ॥

स्वरितमाग्नेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्लुतो भवति आग्नेडिते परतः असूयायां संमतौ कोपे
कुत्सने च गम्यमाने । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्स-
नेष्विति द्विवचनमुक्तं तत्रायं प्लुतविधिः । असूयायां तावत् । माणवक ३
माणवक । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं तत्राभिरूप्यम् । संमतौ ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे ।
माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्म ।
कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक याष्टीक ३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ असूया-
दिषु वावचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ माणवक माणवकेत्येवमाद्यापि यद्य स्यात् ॥

क्षियाशीः प्रेषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनावि-
शेषः । शब्देन व्यापारणं प्रेषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य
स्वरितः प्लुतो भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षती-
त्यर्थः । क्षियायां तावत् । स्वयं रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमय-
तीति । स्वयं आदत्तं ह भुङ्क्ते उपाध्यायं सक्तून्याययति । पूर्वमत्र तिङ-
न्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं भवति । आशिषि । सुतांश्च लप्सीष्ट ३
धनं च तात । कृन्दोध्येपीष्ट ३ व्याकरणं च, भद्र । प्रेषे । कटं कुरु ३
यामं च गच्छ । यवान् लुनीहि ३ सक्तूंश्च पिब । आकाङ्क्षमिति किम् ।
दीर्घं ते आयुरस्तु । अमीन्विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्त्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अन्यस्यापि पद-
स्य टेः प्रुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । आगमः ३ः पूर्वा ३ न्यामा ३ न् ।
अग्निभूतः ३ इ । पटः ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः प्रुतः । अन्यस्या
अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति । अनुदात्तापि पदे भवति । आख्याने ।
अगमः ३ः पूर्वा ३ न्यामा ३ नोः ३ ॥

सुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूरादुतादिषु प्रुतो विहितः तत्र ऐचः प्रुतप्रसङ्गे तदवयवभूतावि-
दुतौ प्रुतौ । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । अत्र यदेवर्णवर्णयोरव-
र्णस्य च समविभागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन प्रुतौ क्रियेते । प्रुताविंति
हि क्रियानिमित्तेष्वप्यपदेशः इदुतौ प्रुवेते वृद्धि गच्छत इत्यर्थः । तावती
च स प्रुतिर्भवति । यथा तावचौ त्रिमात्रौ संपद्येते । यदा त्वद्विमात्रा-
वर्णस्याध्यर्द्धमात्रा इवर्णावर्णयोस्तदा तावद्वृत्ततीयमात्रौ क्रियेते इति ।
भाष्ये तूक्तमिष्यते चतुर्मात्रः प्रुत इति । तत्कथं, समप्रविभागपक्षे इदु-
त्तारनेन त्रिमात्रः प्रुतो विधीयते ॥

एचोप्रगृह्यस्यादूरादुते पूर्वस्याङ्गस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एधा ऽप्रगृह्यस्यादूरादुते प्रुतविषयस्याहुंस्याकार आदेगे भवति
स च प्रुतः उत्तरस्यकारोकारावादेशौ भवतः । विषयपरिगणनं कर्त्तव्यम् ॥
प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादाद्याज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥
प्रश्नान्ते । आगमः ३ः पूर्वा ३ न्यामा ३ न् अग्निभूतः ३ इ । पटः ३ उ । अभिपूजिते ।
भद्रं करोषि माणवकः ३ अग्निभूतः ३ इ । पटः ३ उ । विचार्यमाणे । हो-
तव्यं दीक्षितस्य गृहः ३ इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूतः ३ इ ।
पटः ३ उ । याज्यान्ते । उक्तानाय वशाचाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधे-
मानयः ३ इ । सोयमाकारः प्रुतो यथाविषयमुदात्तो ऽनुदात्तः स्वरितो
वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावेष भवतौ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते

विष्णुभूतेऽघातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो माणवक विष्णुभूते । परिग-
णने च सत्यदूरादृतइति न वक्तव्यम् । पदात्ययहणं तु कर्त्तव्यम् । इह
मा भूत् । भद्रं करोमि गौरिति । अग्रष्टस्येति किम् । शाभने खलु
स्यःखद्वेऽ ॥ आमन्त्रिते कन्दसि पुनर्विकारोऽयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्नः, इ
पर्वोवः ॥

तयोर्ध्वावचि संहितायोम् ॥ १०८ ॥

तयोरिदुंतोयकारवकारादेशौ भवतो ऽचि संहितायां विषये ।
संहितायामित्येतच्चाधिष्ठासि उत्तरमाध्यायपरिसमाप्तेर्यदुक्त्यामः संहि-
तायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । अग्नोवाशा । पटावाशा । अग्नो-
यिन्द्रम् । पटावुदक्रम् । अवीति किम् । अग्नोऽइ । पटाऽउ । संहिता-
यामिति किम् । अग्नोऽइ इन्द्रम् । पटाऽउ उदक्रम् । इदुंतोरसिदुत्वा-
दिको यणचीनि न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अथापि कथं चित्तयोः सिद्धत्वं
स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृत्त्यर्थं शाकलदीर्घत्वार्थं च वक्तव्यमेतत् ।
अथापि तच्चिवृत्त्यर्थं यवान्तरमस्ति तथापि यणस्वरनिवृत्त्यर्थमिदमार-
भ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येव
स्वरोऽन भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुंतोर्यदयं विदधानि ।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥
इत्तु यदा भवति पुनर्पूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥
॥ इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मनुवसो रु संवुद्धो कन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामिति वर्त्तते । मत्वन्तस्य वस्त्वन्तस्य च पदस्य रुदि-

त्ययमादेशो भवति सम्बुद्धौ परतः कृन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत् ।
 इन्द्र मस्त्व इह पाहि सोमम् । हरियो मेदिनं त्वा । मरुतोस्य सन्ति,
 हरयोस्य सन्ति, इति मतुप् । सुप्रमोहं ह्य्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च
 कृते नकारस्य र्भवति । वस्वन्तस्य खल्वपि । मीद्वस्तोक्काय तनयाय ।
 इन्द्र साहुः । कसेर्निपातनं दाश्वान् साव्हानिति । मतुवसोरिति किम् ।
 ब्रह्मन्स्तोष्यामः । संबुद्धाविति, किम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । कृन्द-
 सीति किम् । हे गोमन् । हे पपिवन् ॥ वन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
 यस्त्वायभत् वसुना प्रातरित्वः । इणः प्रातः पूर्वस्य कृन्दसि कृनिप् ॥ वि-
 भाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य ॥ * ॥ कृन्दसि भाषायां च भवद्
 भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा र्वक्तव्यो ऽवशब्दस्य च ओकारादेशः ।
 सामान्येन कृन्दसि भाषायां चेदं वचनम् । भवत् । हे भोः । हे भवन् ।
 भगवद् । हे भगोः । हे भगवन् । अघवत् । हे अघोः । हे अघवन् ।
 निपातन्विज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथ वा भोइत्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः ।
 असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते । भो देवदत्तयज्ञदत्तौ ।
 भो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः । तथा स्त्रियामपि च दृश्यन्ते । भो ब्रा-
 ह्मणि । संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्यौ निमित्तनिमि-
 त्तनौ । नश्कव्यप्रशानिति * ॥

अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने र्विधीयते ततः पूर्वस्य
 तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वम-
 नुक्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्त-
 व्यम् । अत्रयद्वयं ह्येता सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणा-
 परिग्रहे हि सति ठो ठे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्येत ॥

* संहिताधिकार उत्तरत्रेत्यत आरभ्य नश्कव्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे
 नीति ।

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

आटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति । दीर्घादटि समानपाद इति स्त्वं वक्ष्यति । ततः पूर्वस्यातो ऽनुनासिकविकल्पो प्राप्ते नित्यार्थे वचनम् । महं असि । महं इन्द्रे य आजसा । देवां अच्चादीव्यत् । के चिदनुस्वारमधीयते । स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः । आत इति किम् । ये वा घनस्यतोरनु । अटीति किम् । भवांश्चरति । भवांश्छादयति । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् * ॥

अनुनासिकात्परो ऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्देनाध्याहर्त्तव्यः । तदपेक्षया चेत्यनुनासिकादिति पञ्चमी । अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परो ऽनुस्वार आगमो भवति । वक्ष्यति । 'समः सुटि । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तव्यम् । पुमः खय्यम्परे । पुंस्कामा । नश्छव्यप्रशान् । भवांश्चरति । के चित्तु परशब्दमेवान्यार्थे वर्णयन्ति । अनुनासिकात्परो ऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति । यस्मिन्यत्वे ऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो भवति रोः पूर्वस्यैवेति वर्त्तते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

हर्त्तते । सम इत्येतस्य रुभ्रवति सुटि परतः संहितायां विषये । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् । अत्र रोर्विसर्जनीये कृते वा शरीति पठे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा निर्दिश्यते । समः सुटीति द्विसकारको निर्द्देशः । सम इति किम् । उपस्कर्त्ता । सुटीति किम् । संकृतिः । कश्चिदाह ॥ संपुंक्तानां सो वक्तव्यः ॥ * ॥ हविषो ह्यनिष्टप्रसङ्गः । संस्कर्त्ता । पुंस्कामा । कांस्कानिति ॥

* नित्यग्रहणं नियमाशङ्कापरिहारार्थमिति पाठः पुस्तकाक्षरे ।

• पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमित्येतस्य र्भञ्जति अम्परे खयि परतः । पुँस्कामा । पुँस्कामा ।
पुँस्युत्रः । पुँसुत्रः । पुँस्फलम् । पुँस्फलम् । पुँश्चली । पुँश्चली । पुँस्का-
मेत्यत्र विसर्जनीयस्य कुप्वाः ४क४पौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र मकार एवा-
देशो वक्तव्यः । द्विसकारकनिर्देशपत्रे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात्स इत्यनुव-
र्त्तते । इत्वं त्वनुवर्त्तमानमपि तात्राभिसंघट्यते । संघन्यानुवृत्तिस्तस्येति ।
खयीमि किम् । पुँदामः । पुँगवः । अम्परइति किम् । पुँतारः । पुँतुरः ।
परयहणं किम् । पुमाख्यः । पुमाचरः ॥

नञ्ख्यप्रश्नान् ॥ ७ ॥

अम्परइति वर्त्तते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्वर्जितस्य र्भञ्जत्य-
म्परे क्वि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनेति २ । भवष्टीकते
२ । भवांस्तर्गति २ । क्वीनि किम् । भवान्करेति । अग्रश निति किम् ।
प्रशाञ्छादयति । प्रशान् चिनेति । अम्परइत्येव । भवान्त्सरकः ॥

उभयथर्त्तु ॥ ८ ॥

पूर्वेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य क्वि
परतः अम्परे उभयथा ऋतु भवति । र्वा नकरो वा । तस्मिंस्त्वा
दधाति । तस्मिन्त्वा दधाति । ऋत्विति किम् । तांस्त्वं खाद सुखा-
दितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्त्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य र्भञ्जत्यटि
परतस्तौ चेविमित्तिनिमित्तिनौ समानपदे भवतः । ऋत्विति प्रकृतत्वाद्
ऋक्याद् इह ण्यते । परिधी रति । देवा अञ्छादीव्यत् । महा इन्द्रो
य ओजसा दीर्घादिति किम् । अहन्नहिम् । अटीति किम् । इभ्यान्व-
यान् । समानपादइति किम् । यातुधानानुपसृगः । उभयथेत्येव । आ-
दित्यान् हवामहे ॥

नृन्पे ॥ १० ॥

नृनित्येतस्य नकारस्य र्भवति पशब्दे परतः । अकारउच्चार-
णार्थः । नृःपाहि । नृःपाहि । नृःप्रीणीहि । नृःप्रणीहि । पइति किम् ।
नृःभोजयति । उभयथेत्यपि के चिदनुवर्त्तयन्ति । नृन्याहीत्यपि यथा-
स्यात् ॥

स्वतवान्यायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य र्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाः
पायुरग्रे ॥

कानाम्नेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य र्भवति आम्नेडिते परतः । कांस्कानाम-
न्त्रयते । कांस्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन
कुप्याः कृष्णौ चेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारोऽनुवर्त्तते स
एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संवन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिप्रायः ।
अम्नेडितइति किम् । कान् कान्पश्यति । एकोत्र कुत्सायाम् ॥

ढे ढे लोपः ॥ १३ ॥

ठकारस्य ठकारे लोपो भवति । सत्यपि यदाधिकारे तस्यासं-
भवादपदान्तस्य ठकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीठम् । उपगूठम् ।
ष्टुत्वस्यात्र सिद्धुत्वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् । खलिढ्वाकृतइत्यत्र तु जश्चवे कृते
काये नास्तीति लोपाभावः । न च ठलोपो जश्चवापवादो विज्ञातुं
शक्यते । तस्य हि लीठादिर्विषयः संभवति । तत्र हि श्रुतिकृतमानन्त-
र्यमस्ति शास्त्रकृतं तु यदा नानन्तर्यं ष्टुत्वस्यासिद्धुत्वेन प्राप्तं तर्हि सूत्र-
करणासामर्थ्याद्वाध्यते । खलिढ्वाकृतइत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्यं न शा-
स्त्रकृतमिति अविषयोऽयं ठलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । दूरक्तम् । आनीरयः ।
इन्दूरयः । पुनरक्तं वासः । प्राप्ता राजक्रयः । पदस्येत्यत्र विशेषणे

षष्ठी तेन पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । जर्घधेरजर्घाः । पास्यद्वैर-
पास्याः इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि परतो ऽवसाने च विसर्ज-
नीयादेशो भवति । वृत्तश्चादयति । वृत्तश्चादयति । वृत्तस्तरति । वृत्त-
स्तरति * । अवसाने । वृत्तः । वृत्तः । खरवसानयोरिति किम् । अग्निर्न-
यति । वायुर्नयति । इह नृकुट्यां भवः, नार्कुटः । नृपतेरपत्यं नार्पत्य इति ।
वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्विसर्ज-
नीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

र इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयः-
सु । सर्षिःषु । यशःसु । सुपीति सप्तमीबहुवचनं गृह्यते । सिद्धे सत्या-
रम्भो नियमार्थः । रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो नात्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि ॥ १७ ॥

भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो
भवति अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति ।
भगो ददाति । अघो ददाति । अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते । क्य आस्ते ।
ब्राह्मणा ददति । पुरुषा ददति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम् । अ-
ग्निरत्र । वायुरत्र । अश्वयहणं किम् । वृत्तः । वृत्तः । नैतदस्ति । संहिता
यामित्यनुवर्त्तते । तर्हि अश्वयहणमुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपो ऽर्शि
हलि यथा स्यात् । इह मा भूत् । वृत्तं वृश्चतीति वृत्तवृट्, तमाचष्टे यः स
वृत्तवयति । वृत्तवयतेरप्रत्ययः, वृत्तव् करोति । अथ तत्रैव अश्वयहणं कस्मान्
न कृतम् । उत्तरार्थम् । मोनुस्वार इति हल्मात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रत्ययतः
शाकटायनस्य लोपः शाकल्यस्येत्येतच्च वृत्तव् करोतीत्यत्र मा भूदित्य-
श्वयहणम् । रोरित्येष । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

* वृत्तश्चिनोति । वृत्तश्चिनोति । वृत्तष्टीकते । वृत्तष्टीकते । इत्यधिकं पुस्त-
कान्तरे ।

“अन्तर्गतः अन्तर्गतो नान्यत्र भूयादिति ॥
“अन्तर्गतः अन्तर्गतो नान्यत्र भूयादिति ॥” ॥ ३ ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोगोऽघोऽवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो भवति अशि परतः शकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । अघोयत्र । क आस्ते । कयास्ते । अस्मायुदुर । अस्मा उदुर । असावादित्यः । असा आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आमय । लघुप्रयत्नतरत्वमुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थानं ताल्वादि । करणं जिह्वामूलादि । तयोर्ह्रस्वकारणे शैथिल्यं मन्दप्रयत्नता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोर्घर्णपूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा उदुर । अस्मायुदुर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तदापि व्योः पठे अवगणं भवति ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । योयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोऽनेन निवर्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । केचित्सु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञि च पठे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पादान्तयोर्लोपो भवति उञि च पठे परतः । स उ एकविंशतिः । स उ एकाग्निः । पठ इति किम् । तन्त्र उतं, तन्त्रयुतम् । वेजः संप्रसारणे कृते उञिति भूतपूर्वेषु जकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ उञित्येवंरूपो निपातः प्रतिपदोक्तो ऽस्ति तदा लाघविकत्वाद्देशादेशस्य ग्रहणमिह नास्ति उत्तरार्थे पठयहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोऽघोऽपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो याति । भगो याति । अघो याति । वृत्ता हसन्ति । सर्वेषां यङ्गणं शक्तिटाद्यनस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

भो अनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति । घनं हसति । कुण्डं याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव । गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य भलि ॥ २४ ॥

नाकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति भलि परतः । पर्यासि । यशांसि । सर्पांसि । धनूंषि । मकारस्य । आक्रंस्यते । आत्रिक्रंस्यते । अधिजिगांसते । अपदान्तस्येति किम् । राजन्मुङ्त्व । भलीति किम् । रम्यते । गम्यते ॥

भो राजि समः कौ ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजितौ क्षिप्रत्ययान्ते परतः । सम्राट् । साम्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति किम् । संयत् । सम इति किम् । किं राट् । क्वाविति किम् । संराजिता । संराजितुम् । संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं हलयति । किम् हलयति । कथं हलयति । कथम् हलयति ॥ यवलपरे यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं ह्यः । किं ह्यः । किम् हलयति । किं हलयति । किम् ह्लादयति । किं ह्लादयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरे हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् हुते । किं हुते । कथं हुते । कथन् हुते ॥

ङ्णोः कुक्कुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् टुक् इत्येतावगमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क् शेते । प्राङ् शेते । प्राङ्क् षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क् साये । प्राङ् साये । णकारस्य । वण्ट् शेते । वण्ट् शेते । पूर्वान्तरकरणं प्राङ्क् क्तेते इत्यत्र क्त्वार्थम् । शङ्कोटीति हि पदान्ताङ्ग्य इति तद्विज्ञापते । इह मा भूत् । पुराङ्कारस्य त्रिष्टुपो विरपशिन् । प्राङ्क् साय- इत्यत्रापि सात्यदाङ्गोरिति पत्वप्रतिषेधार्थं च । वण्ट् साय इत्यत्र च न पदान्ताट्टोरनामिति प्लुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

डः सि धुट् ॥ २९ ॥

ङकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति । श्वलिट्साये । मधुलिट्साये । श्वलिट् साये । मधुलिट् साये । परा- दिकरणं न पदान्ताट्टोरनामिति प्लुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति । भवा- न्साये । महान्साये । भवान्साये । महान्साये । धुट्स्वस्वस्य चासिद्ध- त्वाच्चञ्चप्रशानिति स्त्वं न भवति ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति । भवाञ्- च्छेते । पूर्वान्तरकरणं क्त्वार्थम् । यद्वेवं कुर्वञ्छेते इत्यत्र नकारस्यापदा- स्तत्वाण्यत्वं प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्र योग- विभागः क्रियते णत्वप्रतिषेधार्थं, स्तोः श्चुना णकारो न भवतीति । ततः श्चुरिति ॥

डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यम् ॥ ३२ ॥

इत्स्वात्परो यो डम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो डमुडागमो भवति
नित्यम् । ङणनेभ्यो यथासंख्यं ङणना भवन्ति । ङकारान्तान् ङुट् ।
प्रत्यङ्ङास्ते । णकारान्ताण्युट् । वण्णास्ते । वण्णवोचत् । नकारान्ताच्चुट् ।
कुर्व्वास्ते । कुर्व्ववोचत् । ऋषच्चास्ते । ऋषचवोचत् । डम् इति किम् ।
त्वमास्ते । इत्स्वादिति किम् । प्राडास्ते । भवानास्ते । अचीति किम् ।
प्रत्यङ्ङुरीति । इह परमदण्डिनौ परमदण्डिनेति उत्तरपदत्वे चापदा-
दिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति डमुण-
भवति । अथ वा उञि च पदइत्यतः सप्तम्यन्तं पदइत्यनुवर्त्तते । तेन
अजादौ पदे डमुङ् भवति ॥

१ मय उजो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उजो वा घकारादेशो भवति अचि परतः । शमु-
अस्तु वेदिः । शम्बस्तु वेदिः । तदु अस्य परेतः । तद्वस्य परेतः । किमु
आवपनम् । किम्वावपनम् । प्रगृह्यत्वादुजः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो
विधीयते । तस्यासिद्धत्वादुनीति मेो ऽनुस्वारो न भवति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

खरीत्यनुवर्त्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः ।
वृत्तश्चादयति । प्लुतश्चादयति । वृत्तष्टकारः । प्लुतष्टकारः । वृत्तस्यकारः ।
प्लुतस्यकारः । वृत्तश्चिनोति । प्लुतश्चिनोति । वृत्तष्टीकते । प्लुतष्टीकते ।
वृत्तस्तरति । प्लुतस्तरति ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

शर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशाः
क्षुरम् । पुरुषः क्षुरम् । अद्विः प्लातम् । वासः क्षौमम् । पुरुषः त्सरः ।
घनाघनः क्षौभाश्वर्षणीनाम् । नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनी-
यादेशविधानं विकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलीयोपध्मानीयो न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृत्तः
शेते । प्लुतः शेते । प्लुतश्शेते । वृत्तः षण्डे । वृत्तषण्डे । वृत्तः साये ।
वृत्तुस्साये ॥ खर्परे शरि वा जोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृत्ता स्यातारः । वृत्ताः
स्यातारः । वृत्तास्यातारः ॥

कुप्खो ःकःपौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं ःकःप इत्यादेशो
देशो भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च । वृत्तः करोति । वृत्तः करोति ।
वृत्तः खनति । वृत्तः खनति । वृत्तः पचति । वृत्तः पचति । वृत्तः
फलति । वृत्तः फलति । कपावुच्चारणार्थः । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेता-
वादेशौ । विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्नाप्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं,
शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्तु न बाध्यते । वासः तौमम् । अद्विः प्सातेम् ।
पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येति शर्परे विसर्जनीय इत्ये-
तदेव भवति । के चित्तु एतदर्थे योगविभागं कुर्वन्ति । कुप्खोः । शर्प-
रयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भवति । किमर्थमिदम् । ःकः-
पौ चेति वक्ष्यति तद्बाधनार्थमिति ॥

सोपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्खोरपदादौः परतः ।
पाशकल्पककाम्येषु । याप्ये पाशप् । पयस्याशम् * । इषदपरिसमाप्तौ ।
कल्पप् । पयस्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्राग्विवात्कः । पयस्कम् । यशस्कम् ।
काम्यच्च । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् । पयः
कामयते । पयः पिबति ॥ सोपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । प्रातःकल्पम् । पुनःकल्पमिति । रोः काम्ये नियमार्थम् ॥ * ॥
रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्का-

म्यति । इह मा भूत् । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति । उपध्यानीयस्य कर्षणे
परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनमुज्झिरूप-
ध्यानीयोपधः पठ्यतइति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इणः षः ॥ ३८ ॥

अपदादाविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो
भवति कुष्वारपदाभ्योः परतः । पाशकल्पककाम्येषु । पाश । सर्पिष्पाशम् ।
यजुष्पाशम् । कल्प । सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क । सर्पिष्कम् ।
यजुष्कम् । क म्य । सर्पिष्काम्यति । यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव ।
अग्निः करोति । वायुः करोति । अग्निः पचति । वायुः पचति । कुष्वा-
रित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं स इति इणः ष इति च वर्त्तते
तत्र य इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारो भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्परसोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्परसु इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति
कुष्वाः परतः । नमस्कृत् । नमस्कृत्म् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्यारिति
किम् । पूः पुरौ पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकार
आदेशो भवति कुष्वाः परतः । निर्दुर्बहिर्वाविश्वतुरप्रादुस् । निस्
निष्कृतम् । निष्पीतम् । दुस् । दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस् । बहिष्कृतम् ।
बहिष्पीतम् । आविस् । आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुष्कृतम् । च-
तुष्कपालम् । चतुष्कन्दलम् । चतुष्कलम् । प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् ।
अप्रत्ययस्येति किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । मातुः करोति ।
पितुः करोति । अत्र रात्सस्येति सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयः
स्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् यत्वं प्राप्नोति । कस्कादिषु तु भ्रातृषु-
यहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात् यत्त्वप्रतिषेधस्य ॥ पुम्मुहुसोः प्रतिषेधो-

वक्तव्यः ॥ * ॥ पुंस्कामा । मुहुस् कामा । * नैष्कुल्यम् । दौष्कुल्यम् ।
नि ३ ष्कुलम् । दुःष्कुलम् । दुःष्यरूपः । बहिरङ्गलक्षणयोर्द्विभूतयोर-
सिद्धत्वात्पत्वं प्रवर्त्तते ॥

तिरसोन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुष्योः परतः ।
तिरस्कृता । तिरस्कृत्तव्यम् । तिरःकर्त्ता । तिरःकर्त्तुम् । तिरःकर्त्तव्यम् ।
गतेरित्येव । तिरः कृत्वा कण्डं गतः ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वर्थे ॥ ४३ ॥

य इति संबद्ध्यते । द्विस् त्रिस् चतुर इत्येतेषां कृत्वर्थे वृत्तमा-
नानां विसर्जनीयस्य प्रकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुष्योः परतः ।
द्विः करोति । द्विष्करोति । त्रिः करोति । त्रिष्करोति । चतुष्करोति ।
चतुः करोति । द्विः पचति । द्विष्पचति । त्रिः पचति । त्रिष्पचति । चतुः
पचति । चतुष्पचति । कृत्वर्थे इति किम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् ।
पूर्वेण नित्यं पत्वं भवति । इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वर्थविष-
येण च पदेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्त्तुम् ।

कृत्वमुज्जर्थं पत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

पत्वं विभाषया भूचनु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥ १॥

सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः पत्वं यदापि कृत्वर्थे ।

लुप्ते कृत्वर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २॥

एवं सति त्विदानो द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।

अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वर्थः कश्चिदप्यस्ति ॥ ३॥

अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्यते ।

चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ ४॥

* पुस्तकान्तरे मुहुःकामेति पाठः, स एव च युक्तः, अत इव पदमज्जयीं मुहुः
कामेति प्रतीकमुपादाय कुष्यो ऋकृष्या चेत्येव एव विधिर्भवति क्व चित् मुहुःकामेति
पठ्यते, सोपपाठः, नञ्च सत्यसंभवः सूत्रवार्तिकयोरानवच्छिन्नत्वात्किमुक्तम् ।

तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।

प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥८॥

एवं च क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्यहणे चतुःशब्दस्य कृत्वार्थे ऽपि
वर्त्तमानस्य पूर्वणैव नित्यं षत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधो
ऽभावादुत्तरस्य ॥

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

‘ष इति संबद्ध्यते’ । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां
षकारादेशो भवति सामर्थ्यं कुप्वाः परतः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति ।
यजुः करोति । यजुष्करोति । सामर्थ्यं इति किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब
त्वमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यपेता । न पुनरेकार्योभावः उभयं वा ॥

नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य ॥ ४५ ॥

‘इसुसोरिति वर्त्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपद-
स्यस्य नित्यं षत्वं भवति कुप्वाः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् ।
सर्पिष्पानम् । धनुष्फलम् । अनुत्तरपदस्यस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डि-
का । परमधनुःकपालम् । पूर्वमूत्रेण विकल्पोऽप्यत्र न भवति । एतदेवा-
नुत्तरपदस्यस्येति वचनं ज्ञापकमिसुसोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्त-
दादेरित्ययं नियमो न भवति । तेन वाक्येपि । परमसर्पिष्करोति । पर-
मसर्पिः करोति । इसुसोः सामर्थ्यइत्येतद्वचति । व्यपेता च तत्र साम-
र्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोऽनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य नित्यं
सकारादेशो भवति कृ कमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णो इत्येतेषु परतः ।
कृ । अयस्कारः । पयस्कारः । कमि । अयस्कामः । पयस्कामः । कंस ।
अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी
पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे सिद्धविशिष्टस्यापि ग्रहणं
भवतीति । पात्रम् । अयस्पात्रम् । पयस्पात्रम् । अयस्पात्री । पयस्पात्री ।

कुशा । अयस्कृशा । पयस्कृशा । कर्णी । अयस्कणी । पयस्कणी । शुन-
स्कृणी इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् । गोः कारः ।
धूःकारः । तपरकरणं किम् । भाःकरणम् । भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु
द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् । श्वःकारः । पुनःकारः । समासइत्येव ।
यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्येत्येव ।
परमपयःकारः । परमपयःकामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्यस्य सकार
आदेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्यदम् । शिरस्यदम् । अधस्यदो ।
शिरस्यदो । समासइत्येव । अधः पदम् । अनुत्तरपदस्येत्येव ।
परमशिरःपदम् । अधस्यदमिति मयूख्यंसकारादित्वात्समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः प्रकारो वा यथा-
योगमादेशो भवति कुषोः परतः । कस्कः । कौतस्कृतः । कुत आगत
इत्यण् । भ्रातृष्पुत्रः । शुनस्कृणः । सद्यस्कालः । सद्यस्क्रीः । क्रोणातिरयं
संपदादित्वात्किप्प्रत्ययः । तत्र भवः क्रतुः । साद्यस्कः । कांस्कान् ।
कानाम्नेडितइति सत्वमत्र । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्पूलम् ।
यजुष्पात्रमित्येषां पाठ उत्तरपदस्यस्यापि पत्वं यथा स्यादिति । परमसर्पिः
फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणादिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्ता च
नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्येत्यत्र परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहर-
णम् । अयस्काण्डः । मेदस्पिण्डः । अविहितलक्षणे उपचारः कस्कादिषु
द्रष्टव्यः ॥

कृन्दसि वा ऽग्राम्नेडितयोः ॥ ४९ ॥

कृन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुषोः
परतः प्रशब्दं ग्राम्नेडितं वर्जयित्वा । अयःपात्रम् । अयस्यात्रम् । वि-
श्वतः पात्रम् । विश्वतस्यात्रम् । उरणःकारः । उरणस्कृारः । अग्राम्नेडिः

तयोरिति किम् । अग्निः प्रविष्टान् । पुरुषः पुरुषः परि ॥ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः
पुरस्तात् । स नः पावक इत्येवमादिषु सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति
सत्त्वं न भवति ॥

कः करत्करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य

सकारादेशो भवति छन्दसि विषये । कः । विश्वतस्कः । करत् । विश्व-
तस्कारत् । करति । पयस्कारति । कृधि । उरुणस्कृधि । कृत । सदस्कृ-
तम् । अनदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ
परतः अध्यर्थे । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अग्निर्हिमवतस्परि । दिवस्परि ।
महस्परि । पञ्चम्या इति किम् । अहिरिव भोगैः पर्ययति बाहुम् । परा-
विति किम् । एभ्यो वा एतल्लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् । अद्वयं इति
किम् । दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्भूतम् । अत्र परिः सर्वतोभावेऽध्यर्थः
तदपरिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आ-
देशो भवति छन्दसि विषये । दिवस्पातु । राजस्पातु । न च भवति ।
परिपदः पातु ॥

षष्ठाः पतिपुच्छपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुच्छ पृष्ठ पार पद
पयस् पोष इत्येतेषु परतः छन्दसि विषये । षष्ठ्यति विश्वकर्माणभू-
तये । पुच्छ । दिवस्पुत्राय सूर्याय । पृष्ठ । दिवस्पृष्ठे धावमानं सुप-
र्यम् । पार । अग्न्यन्तमसस्परम् । पद । इहस्पदे समिध्यसे । पयस् ।
सूर्यं चतुर्दिवस्पयः । पोष । रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् । षष्ठा इति
किम् । अनेन पुच्छेभ्यो दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्या-
दिषु परतश्चन्दसि विषये । इडायास्यतिः । इडायाः पतिः । इडाया-
स्पृत्रः । इडायाः पुत्रः । इडायास्पृष्टम् । इडायाः पृष्टम् । इडायास्पा-
रम् । इडायाः पारम् । इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पथः ।
इडायाः पथः । इडायाः पोषम् । इडायास्पोषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं
वेदितव्यम् । आपादपरिसमाप्तेः । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव ।
सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु । अपदान्तस्येति किम् । अग्निस्तत्र । आयु-
स्तत्र । य इत्येवं मिद्वे मूर्द्धन्यग्रहणं ठकारार्थम् । अङ्गद्वम् । चङ्गद्वे ॥

सहेः स.ठः सः ॥ ५६ ॥

सहेद्वन्तोः साद्रूपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति ।
जलापाट् । तुरापाट् । पृतनापाट् । सहेरिति किम् । सह डेन वर्त्तते
सङ्स्तस्यापत्यं सा डः । साद्रूपहणं किम् । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् ।
इह मा भूत् । जलासाहम् । तुरासाहम् । स इति किम् । आकारस्य
मा भूत् ॥

इणकोः ॥ ५७ ॥

इणकोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदुक्त्यामः इणः
कञ्जाञ्छेत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव ।
सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । गीर्षु । धूर्षु । वातु । त्वत्तु ।
इणकोरिति किम् । दास्यति । असौ ॥

नुम्विसर्जनीयशब्दवायेपि ॥ ५८ ॥

नुम्व्यवायेपि विसर्जनीयव्यवायेपि शब्दवायेपि इणकोस्तरस्य स-
कारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । नुम्व्य-
वाये तावत् । सर्पाणि । यज्ञाणि । हवींषि । विसर्जनीयव्यवाये । सर्पिःषु ।

यजुःषु । हविःषु । शर्व्यावाये । सर्पिष्यु । यजुष्यु । हविष्यु । नुमादिभिः
प्रत्येकं व्यवधे षत्वमिष्यते न समस्तेः ॥ तेनेह न भवति । निंस्से ।
निंस्व इति । शिसि चुम्बनइत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि नुमा सकारेण
च शरा व्यवधानम् ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते स इति च । आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन
संबद्धानि । आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इत्येकोरुत्तरस्तस्य
मूर्द्धन्या भवति आदेशः । आदेशस्य तावत् । सिषेव । सुष्वाप । प्रत्य-
यस्य । अग्निषु । वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । इन्द्रो मा वत्यत् । स देवा-
न्यन्नदिति व्यपदेशिवद्वातात्प्रत्ययस्येति षत्वं भवति । यजतेर्वहतेश्च
एवमलंकारे पास्यैपदप्रथमैकवचनइकारलोपः लेटोडाटाबित्यट् सिञ्चहुलं
लेटोति सिप्, तृतः सिट् यत्तत्, वत्तत्, इति ॥

॥ शासिवसिघसीनां च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इत्येकोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्या
भवति । अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । शिष्टः । शिष्ट-
वान् । वसि । उषितः । उषितवान् । उषित्वा । घसि । जत्तुः । जत्तुः ।
घसिभसोरित्युपधालोपः । अक्षचमीमदन्त पितरः । ज्ञनादेशाये वचनम् ।
घसिर्यद्व्यादेशः सकारस्त्वादेशो न भवति । इत्येकोरित्येव । शास्ति ।
वसति । जघास ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासान् ॥ ६१ ॥

स्तौतिण्यन्तानां च षण्यभूते सनि परतः अभ्यासादिण उत्तरस्य आदेश-
सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । तुष्टूषति । ण्यन्तानाम् । सिषेवयिषः
ति । सिषज्जयिषति । सुष्वापयिषति । सिट् सत्यारम्भो नियमार्थः स्तौ-
तिण्योरेव षण्यभ्यासाद्व्या स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसिन्नति । सुसूषति ।
एवकारकरणमिष्टतोवधारणार्थम् । स्तौतिण्याः ण्येवेति हि विज्ञायमाने
तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेव । सिसिन्नतीति । षणीति किम् ।

अन्यत्र नियमो मा भूत् । सिषेव । को विनतेनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सति । तिष्ठासति । कः सानुबन्धे ऽनुरोधः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुपिषइन्द्रम् । * अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्वृत्तोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । † । प्रतीषिषति । अधीषिषति ॥

सः स्विदिस्विदिसहीनां च ॥ ६२ ॥

स्विदि स्विदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतो ऽभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । स्विदि । सिस्विदिषिषति । स्वदि । सिस्वादियिषति । सहि । सिसाहियिषति । सकारस्य सकारवचनं मूर्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

प्राक्सितादङ्गव्याये ऽपि ॥ ६३ ॥

सेवसितेति वक्ष्यति प्राक्सितसंशब्दनादादित उक्तमनुक्रमिष्यामस्तत्राङ्गव्यायेपि मूर्धन्यो भवतीत्येवं वेदितव्यमपिशब्दानङ्गव्यायेपि । वक्ष्यति । उपसर्गात्सुनोतिसुवतीति षत्वम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । विषुणोति । निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषुणोत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सितादिति वर्त्तते उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र स्यासेनयसेधेति स्यादयस्तेषु स्यादिषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्याधये मूर्धन्यो भवत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्याधये परितष्ठौ । अषोपदेशार्थे च । अभिषिषेणियिषति । परिषिषेणियिषति । अर्बणान्ताभ्यासार्थं च । अभितष्ठौ । णि प्रतिषेधार्थं च । अभिषिषितति । परिषिषितति । अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थं स्यादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्धन्यो भवति नान्यत्र । अभिसुसूषति । अभिसिषासति ॥

* स्वपेर्निटि शासः श्रुतिरूपमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† धातोरीत्यत्र द्वितीयेति पाठान्तरम् ।

॥ उपसर्गात्सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्यासेनय-

सेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते स इति घ । उपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य
सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्या सेनय सेध सिच सञ्ज
स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुनोति । अभिषुणोति ।
परिषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । सुवति । अभिषुवति । परिषुवति ।
अभ्यषुवत् । पर्यषुवत् । स्यति । अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् ।
पर्यष्यत् । स्तौति । अभिष्टौति । परिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्तोभति ।
अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्यष्टोभत । पर्यष्टोभत । स्या । अभिष्टा-
स्यति । परिष्टास्यति । अभ्यष्टात् । पर्यष्टात् । अभितष्टौ । परितष्टौ ।
सेनय । अभिषेणयति । परिषेणयति । अभ्यषेणयत् । पर्यषेणयत् । अभि-
षिषेणयति । परिषिषेणयति । सेध । अभिसेधति । परिसेधति ।
अभ्यसेधत् । पर्यसेधत् । सिच । अभिषिञ्चति । परिषिञ्चति । अभ्यषि-
ञ्चत् । पर्यषिञ्चत् । अभिषिषिञ्चति । परिषिषिञ्चति । सञ्ज । अभि-
षजति । परिषजति । अभ्यषजत् । पर्यषजत् । अभिषिषजति । परिषिषजति ।
ष्वञ्ज । अभिष्वजते । परिष्वजते । अभ्यष्वजत । पर्य-
ष्वजत । अभिषिष्वजते । परिषिष्वजते । सेध इति शब्दिकरणनिर्देशः
सिध्यति निवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति किम् । दधि सिञ्चति । मधु
सिञ्चति । निर्गताः सेचका अस्माद्वेशाच्चिःसेचको देश इति । नायं
सिचरूपसर्गः अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोति प्रति क्रियायोगः
किं तर्हि सावकीयं प्रति । अभिषावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रिया-
योगो न सावयतिमिति पत्व भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सदेः सकारस्य उपसर्गस्याविमितादप्रतेदुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो
भवति । निषीदति । विषीदति । त्यषीदत् । व्यषीदत् । निषसाद ।
विषसाद । अप्रतेरिति किम् । प्रतिषीदति ॥

स्तम्भे ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । स्तम्भेः सकारस्य उपसर्गस्यान्विमत्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । अभिष्टभाति । परिष्टभाति । अभ्यष्टभात् । पर्यष्टभात् । अभितष्टम्भ । परितष्टम्भ । अप्रतिरित्येतदिह नानुवर्तते तेनैतदपि भवति । प्रतिष्टभाति । प्रत्यष्टभात् । प्रत्यतितष्टम्भ ॥

अवाच्चालम्बनाविदूर्यब्धोः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तम्भेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । आलम्बनेर्थे आविदूर्य च । आलम्बनमाश्रयणम् । अविष्टूरस्य भाव आविदूर्यम् । आलम्बने तावत् । अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठन्ति । आविदूर्ये । अवष्टभ्या सेना । अवष्टभ्या शरत् । आलम्बनाविदूर्ययोरेति किम् । अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । अनिर्णय आरम्भः ॥ * ॥

वंश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वैरूपसर्गादवाच्चात्तरस्य भोजनार्थं स्वनतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्वणति । व्यष्वणत् । विषष्वाण । अवष्वणति । अवाष्वणत् । अवषष्वाण । अभ्यवहारक्रियाविशेषोभिधीयते । यत्र स्वननमस्ति । भोजने इति किम् । विस्वनति मृदङ्गः * ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्सुखञ्जाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिबु सह सुटु स्तु स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । परिषेवते । निषेवते । विषेवते । पर्यषेवत । व्यषेवत । न्यषेवत । परिषिषेविषते । विषिषेविषते । निषिषेविषते । सित । परिषितो, विषितो, निषितः । सय । परिषयो, निषयो, विषयः । सिबु । परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । पर्यषीव्यत् । न्यषीव्यत् । व्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यसीव्यत् । सह । परिषहते । निषहते । विषहते । पर्यषहत । न्यषहत ।

* अवस्वनति वीणेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

व्यसहत । पर्यसहत । न्यसहत । व्यसहत । सुट् । परिष्करोति । पर्यस्क-
रोत् । स्तु । परिष्टौति । निष्टौति । विष्टौति । पर्यष्टौत् । न्यष्टौत् ।
व्यष्टौत् । पर्यस्तौत् । न्यस्तौत् । व्यस्तौत् । ष्वञ्ज । दंशसञ्जस्वञ्जामिति
नलोपः । परिष्वजते । विष्वजते । निष्वजते । पर्यष्वजत । पर्यस्वजत ।
पूर्वण्व सिद्धे स्तुस्वञ्जयहणमुत्तार्यम् । अङ्गव्याये विभाषा यथा
स्यात् ॥

सिवादीनां वाङ्म्यवायेपि ॥ ७१ ॥

‘अनन्तरसूत्रे सिव्सहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः । सिवादी-
नामङ्गव्यायेपि परिनिविभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्या भवति ।
तथा चैवोदाहृतम् * ॥

अभिविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

‘अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सका-
रस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते ।
अभिष्यन्दते तैलम् । निष्यन्दते । अनुस्यन्दते । विस्यन्दते । परिस्य-
न्दते । अभिस्यन्दते । निस्यन्दते । अप्राणिष्विति किम् । अनुस्यन्दते
मत्स्य उदके । प्राण्यप्राणिविषयस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति । अनु-
ष्यन्दते मत्स्योदके । अनुस्यन्दते । अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्य
प्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

‘वेहसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्द्धन्या वा भवति अनिष्ठा-
याम् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् ।
विस्कन्तव्यम् । अनिष्ठायामिति किम् । विस्कन्नः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

‘परिशब्दाच्चात्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्द्धन्या भवति । परि-

* क्व चित्पुस्तके पूर्वसुत्रोदाहृतान्यङ्घटितानि कृपायचैवोदाहृतानि ।

ष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परि-
ष्कन्तव्यम् । पृथयोगकरणसामर्थ्यादनिष्टायामित्येतवानुवर्त्तते । परि-
ष्कणः । परिष्कनः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविष-
येषु । पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परि-
ष्कन्दः । अचि निपातनम् । अथ वा निष्ठातकारस्य लोपः, भरतियहणं
प्राच्यविशेषणम् ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्विभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा
मूर्धन्यादेशो भवति । स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुरति ।
निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति । स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति ।
निस्फुलति । निष्फुलति । विस्फुलति । विष्फुलति ॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वेरुत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्धन्यादेशो भवति । विष्क-
भ्नाति । विष्कम्भता । विष्कम्भितुम् । विष्कम्भितव्यम् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्धन्य इति वर्त्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धका-
रस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति । च्यापीद्वम् । ग्लोपीद्वम् । लुङ् । अच्योद्वम् ।
अग्लोद्वम् । लिट् । चङ् । इणकोरिति वर्त्तमाने पुनरिणग्रहणं, कवर्ग-
निवृत्त्यर्थम् । पत्नीध्वं । यत्नीध्वं । षीध्वंलुङ्लिटांमिति किम् । स्तुध्वे ।
अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् । परिवेविषीध्वम् । अयंवद्वयहणादपि
सिद्धं तत्तु नाश्रितम् ॥

विभाषेतः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादिट् उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्धन्या-
देशो भवति विभाषा । लविषीद्वम् । लविषीध्वम् । पविषीद्वम् ॥

पविषीध्वम् । लुङ् । अलविध्वम् । अलविध्वम् । लिट् । लुलुविध्वे ।
लुलुविध्वे । इण इत्येव । आसिषीध्वम् । अथेह कथं भवितव्यम् उपदि-
दीयिष्वे । के चिदाहुः । इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट आनन्तर्ये युटा व्यवहित-
मिति न भवितव्यं ठत्वेनेति । अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिण
इत्यनुवर्तते ततश्च यकारादेव इणः परोनन्तर इडिति पत्ते भवितव्यं मूर्द्ध-
न्येनेति ॥

समासेङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुलेरुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । अङ्गुलेः
सङ्गः अङ्गुलिषङ्गः । अङ्गुलिषङ्गा यवागूः । अङ्गुलिषङ्गे गाः सादयति ।
समासइति किम् । अङ्गुले सङ्गं पश्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोरुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । भीरुष्ठा-
नम् । स्थासइत्येव । भीरो स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो
भवति समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्द्विर्घात्सो-
मस्येष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्निसोमौ माणवकौ । तथा च ज्योति-
रग्निः सोमो लताविशेषः । अग्निसोमौ तिष्ठतः । समासइत्येव । अग्ने
सोमः ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो
भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासइत्येव । ज्योतिः
स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो
भवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर पितुर इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्या-
देशो भवति समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःस्वसा । पितुः
ष्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्गुहणम् । संकदेशविकृतस्यान्य-
त्वाद्विसर्जनीयान्तात्सकारान्ताच्च पठ्यं भवति । समासइत्येव । वाक्ये
मा भूत् । मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निम् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति
अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्ठानो वर्णः । अभि-
निष्ठानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो, विसर्ज-
नीयः * । शब्दसंज्ञायामिति किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः † । समास-
इत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्यरः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्याविमितात्प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्यरस्य यकारपरस्यात्परस्य चा-
स्तिसकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अभिषन्ति । निषन्ति । विषन्ति । प्रादु-
षन्ति । अभिष्यात् । निष्यात् । विष्यात् । प्रादुःष्यात् । उपसर्गादिति
किम् । दधि स्यात् । मधु स्यात् । अस्तीति किम् । अनुसृतम् । विसृ-
तम् । अथासत्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते ।
प्रादुः शब्दस्य च कृभ्यस्तिष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्रापसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्यु-
दाहर्तव्यम् । अनुसूते अनुसूः । अनुस्वोपत्यं आनुसेयः शुभादित्वा-
द्भुक् । ठे, लोपे कट्वा इत्युवर्णलोपः । यच्यर इति किम् । तिस्तः । विस्तः ।
प्रादुस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर्दुर इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य

* विसर्जनीयत्वेना संज्ञेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कचिदिदं नास्ति ।

मूर्धन्यादेशो भवति । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यते । सुषुप्तः ।
निःषुप्तः । दुःषुप्तः । सृतिरिति स्वरूपग्रहणम् । सुषूतिः । विषूतिः । निः-
षूतिः । दुःषूतिः । सम । सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ।

सुपेः षत्व स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न ।

हलादिशेषाच्च सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥

स्यादीनां नियमो नात्र प्राक्कितादुत्तरः सुपिः ।

अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति कृते षत्वे ततो द्विर्वचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ६८ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति
कौशले गम्यमाने । निष्णातः कठकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां
स्नातोति नदीष्णः । सुपि स्य इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः ।
कौशलइति किम् । निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः इति ॥

सूचं प्रतिष्णातम् ॥ ६९ ॥

प्रतिष्णातमिति निपात्यते । सूचं चेद्ववति । प्रतिष्णातं सूचम् ।
शुद्धमित्यर्थः । प्रतिस्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ७१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य
स क्वापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रइति किम् । कपेः स्थलं कपिस्थलम् ॥

प्रष्टो ऽग्रगामिनि ॥ ७२ ॥

प्रष्ट इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठतइति प्रष्टो
ऽश्वः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रगामिनीति किम् । प्रस्ये हिमवतः
पुण्ये । प्रस्यो ग्रीहीणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ७३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृत्ते आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्मृणातेः
एत्वं निपात्यते । विष्टरो वृत्तः । विष्टरमासनम् । वृत्तासनयोरिति किम् ।
शैलपिवाक्यस्य विस्तारः * ॥

छन्देनान्नि च ॥ ८४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात्सृ इत्येतस्माद्वाताः छन्देनान्नि
चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टार इत्यत्र विज्ञायते । वि-
ष्टारपङ्क्तिः छन्दः । विष्टारो बृहतीछन्दः । छन्देनान्नीति किम् । पठस्य
विस्तारः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ८५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । गवि-
ष्टिरः । युधिष्टिरः । गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेव निपातनात्सप्त-
म्या अलुगभवति ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ८६ ॥

वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्धन्यादेशो
भवति । विष्टलम् । कुष्टलम् । शमिष्टलम् । परिष्टलम् ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्विचिकुशेकुशङ्कङ्कुमञ्जि-
पुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ८७ ॥

अम्ब अम्ब गो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु शेकुं शङ्कु अङ्कु मञ्जि
मुञ्जि परमे वर्हिस् दिवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्ध-
न्यादेशो भवति । अम्बष्टः । आम्बष्टः । गोष्टः । भूमिष्टः । सव्येष्टः ।
अपष्टः । द्विष्टः । त्रिष्टः । कुष्टः । शेकुष्टः । शङ्कुष्टः । अङ्कुष्टः । मञ्जिष्टः ।
पुञ्जिष्टः । परमेष्टः । वर्हिष्टः । दिविष्टः । अग्निष्टः ॥ स्यास्यिन्स्मृणा-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सव्येष्टाः । परमेष्टी । सव्येष्टा, सारथिः, ॥

• एतदुत्तरं विस्तरं वाक्यमाहृत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । शोभनं साम
यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः । निष्णामा । दुषेधः । सुशब्दस्य कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञकत्वान्निर्दुःशब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति पा-
ठोऽयम् । सेधतेर्मताविति वा प्रतिषेधबाधनार्थः । सुषन्धिः । दुःषन्धिः ।
निषन्धिः । सुष्टु । दुष्टु । तिष्ठतेरुणादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते । गौरिषक्यः
संज्ञायाम् । द्यापोः संज्ञाकन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । प्रतिष्णि-
का । प्रतिष्णाशब्दादयं कन्यत्ययः । जलापाहम् । नौषेवनम् । दुन्दुभिषे-
वनम् ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥

इकारपरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति इणकोत्तरस्यागकारा-
त्यरस्य संज्ञायां विषये । हरिषेणः । वारिषेणः । जानुषेणी । एतीति किम् ।
हरिसक्यम् । संज्ञायामिति किम् । पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेना राजा ।
अगादिति किम् । विष्वक्सेनः । इणकोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगका-
राद् मूर्द्धन्या भवति । रोहिणिषेणः । रोहिणिसेनः । भरणिषेणः । भरणि-
सेनः । अणकारादित्येव । शतभिषक्सेनः । आविहितलक्षणो मूर्द्धन्यः सुषा-
मादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते
परतः । तर तम तय त्व तल् तस् त्वप् एतानि प्रयोजयन्ति । तर ।
सर्पिष्टरम् । यजुष्टरम् । तम् । सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । तय ।
चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः । त्व । सर्पिष्टम् । यजुष्टम् । तल् । सर्पि-
ष्टा । यजुष्टा । तस् । सर्पिष्टो यजुष्टः । त्वप् । आविष्टो वद्धिते ।
ह्रस्वादिति किम् । गोस्तरा । भूस्तरा । तादाविति किम् । सर्पिस्ता-

द्ववति । प्रत्ययसकारस्य स्यात्पदाद्योरिति सत्यपि प्रतिषेधे प्रकृतिस-
कारस्य स्यात् । तद्वितइति किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ भिन्दुस्तराम् । छिन्दुस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निसः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तपतौ परतानासेवनेर्थे ।
आसेवनं पुनःपुनःकरणम् । निष्टपति सुवर्णम् । सङ्गदग्निं स्पर्शयती-
त्यर्थः । अनासेवनंइति किम् । निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः
पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टप्तं रतो निष्टप्ता अरातय इत्यत्र सदप्या-
सेवनं न विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णविकारः ॥

युष्मत्तत्तनुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् तत्तनुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्द्ध-
न्यादेशो भवति स चेंत्संकारोन्तःपादं भवति । युष्मदादेशास्त्वं त्वां ते
तव । अग्निष्टुं नामासीत् । त्वा । अग्निष्ट्वा वर्द्धयामसि । ते अग्निष्टे
विश्वमानय । तव । अप्सवग्ने सधिष्टव । तत् । अग्निष्टद्विश्वमापृणाति ।
तत्तनुस् । द्वावापृथिवी निष्टतनुःषु । अन्तःपादमिति किम् । नित्यमा-
त्मनो विदाभूदग्निस्तत्पुनराह जातवेदे विचर्षणिः ॥

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्तनुःषु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सका-
रस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । अर्चिर्भिषट्त्वम् । अर्चिर्भिस्त्वम् । अग्निष्टेयम् ।
अग्निस्तेयम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अर्चिर्भिष्टतनुः । अर्चिर्भिस्तत्तनुः ॥

स्तुतस्तेमयोऽह्नुदसि ॥ १०५ ॥

एकेषामिति वर्त्तते । स्तुत स्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि
विषये मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य ।
त्रिभिस्तुतस्य । गोष्टोमं षोडशिनम् । गोस्तोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादि-
त्येव सिद्धे प्रपञ्चार्यमिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

कृन्दसीति वर्तते एकेषामिति च । पूर्वपदस्याविमितादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति कृन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन ।
द्विषन्धिः । त्रिषन्धिः । द्विसन्धिः । त्रिसन्धिः । मधुष्ठानम् । मधुस्थानम् ।
द्विषाहसं चिन्वीत । द्विसाहसं चिन्वीत । असमासपि यत्पूर्वपदं तदपीह
गृह्यते । त्रिःषमृदुत्वाय । त्रिःसमृदुत्वाय ॥

सुजः ॥ १०७ ॥

सुजिति निपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्याविमितादुत्तरस्य मूर्धन्यादेशो भवति कृन्दसि विषये । अभीषुणः सखीनाम् । ऊढे कपुणः ।
इकः सुज्ञीति दीर्घः । नश्च धातुस्योरुभ्य इति शात्वम् * ॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । गोषाः ।
नृषाः । अन इति किम् । गोसनिं वाचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे
नियमार्थमिदम् । तत्र केचित्सवनानि पाठाद्वेगोसनिर्नियमस्य फलं न भव-
तीति सिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनिषतेरप्रत्ययः । सिसनीरि-
त्यपरे ॥

सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना अत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्धन्यादेशो भव-
ति । पृतनाषाहम् । अताषाहम् । के चित्रो गविभागं सहेरिति कुर्वन्ति ।
अतीषहमित्यत्रापि यथा स्यात् । अतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामित-
दीर्घत्वम् । अवयहे तु अतिसहमित्येव भवति । सकारानुक्तसमुच्चयार्थः ।
तेन अतीषहमिति सिद्धम् ॥

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

* इकः सुज्ञीति दीर्घः । नश्च धातुस्योरुभ्य इति शात्वमिति पुस्तकान्तरे
लासि ।

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि सृशि सृहि सुवनादीनां च मूर्द्ध-
न्या न भवति । रपर । विसंसिकायाः काण्डं जुहोति । विस्रब्धः कथ-
यति । सृपि । पुरा क्रूरस्य विसृपः । सृजि । वाचे विसर्जनात् । सृशि ।
दिविसृशम् । सृहि । निसृहं कथयति । सवनादीनाम् । सवने २ ।
सूते २ । सोमे २ । सवनमुखे २ । किं स्यतीति किंसः । अनुसवनम् २ ।
गोसनिम् । अश्वसनिम् । पूर्वपदादिति प्राप्येः प्रतिषेधः । अश्वसनिग्रह-
णमनिशोपि षत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलाषः ह्रमश्वषाहृषित्येत-
त्सिद्धं भवति । क्वचिदेवं गणपाठः । सवनेसवने । अनुसवने २ । संज्ञा-
यां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे २ । सूते २ । सर्वत्सरे २ ।
किंसम् २ । मुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् ॥

सात्यदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति चेतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति* । विभाषा सा-
ति कात्स्न्ये । प्रत्ययसकारत्वात्प्राप्तिः । पदादेश्चादेशसकारात् । सात् ।
अग्निसात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादेः । दधि सिञ्चति । मधु
सिञ्चति ॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । संसिच्यते ।
अभिसिच्यते । उपसर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेकं प्रतिषेधं
बाधते न सिचो यङीति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । यङीति
किम् । अभिषिचति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अ-
भिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः । गताविति किम् । शिष्यमकार्या-
त्प्रतिषेधयति ॥

* इतः कारभ्यादेशसकारादित्यस्य पुस्तकान्तरे नास्ति ।

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तम्भे-
रिति प्राप्तं शब्दं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सहित्यं सोढूभूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति ।
परिसोढः । परिसोढुम् । परिसोढव्यम् । सोढूतपहणं किम् । परिषहते ॥

स्तम्भसिवुसहं चङि ॥ ११६ ॥

स्तम्भ सिवु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न
भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविध्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते ।
स्तम्भु । पर्यतस्तम्भत् । अभ्यतस्तम्भत् । सिवु । पर्यसीषिवत् । न्यसीषि-
वत् । सह । पर्यसीषहत् । व्यसीषहत् ॥ स्तम्भसिवुसहं चङि उपसर्गा-
दिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् ।
आभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसुनोः ॥ ११७ ॥

सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः ।
अभिसोष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि किमुदा-
हरणम् । सुसूषति । नैतदस्ति प्रयोजनं तत्रस्तौतिग्येरेव पण्यभ्यासा-
दिति दियमाद् न भविष्यति । इदं तर्हि । अभिसुसूषते । एतदपि
नास्ति । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति नियमात् । इदंतर्ह्यभिसुसूषतेर-
प्रत्ययः अभिसुसूरित्युदाहरणमिति । अत्रहि सङ्गभूतेन भवतीत्यभ्यासा-
त्प्राप्तिरस्ति । स्यसुनोरिति किम् । सुपाव ॥

सदिष्वज्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वज्जि इत्येतयोर्द्वौत्वौलिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्ध-
न्यो न भवति । अभिषसाद । परिषसाद । निषसाद । विषसाद । परि-
षस्वजे । परिषस्वजाते । परिषस्वजिरे । अभिषस्वजे । स्वज्जेः संयोगा-
त्सादृशं विभाषा लिटः कित्त्वामिच्छन्तीति पठे ऽनुषङ्गलोपः ॥

नित्यभिभ्याङ्वाये वा क्न्दसि ॥ ११८ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरस्य सकारस्याङ्वाये
क्न्दसि विषये मूर्धन्यादेशो न भवति वा । न्यषीदत्पिता नः । व्यषी-
दत्पिता नः । न्यषीदत् । व्यषीदत् । अभ्यषीदत् । अभ्यषीदत् । सदि-
स्वञ्जोरिति तदिह नानुवर्त्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यस्तौत् । न्यष्टौत् ।
अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

॥ इति काशिकायां वृत्ताष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥

रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्यै
चेन्निमित्तनिमित्तिनौ भवतः । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् * । षकारात् ।
कुष्णाति । पुष्णाति । मुष्णाति । षयहणमुत्तरार्थं, षत्वेनैव हि सिद्धमेतत् ।
समानपदइति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति ॥ चवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ॥*॥
तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्देशा-
त्सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेपि णत्वं भवतीति तुभ्रादिषु नृनमनृ-
प्रातिशङ्खणं ज्ञापकम् । अथ वा चवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतद्वधानेन
ज्ञाप्यते ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुव्यवायेपि ॥ २ ॥

अङ् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेपि रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नका-
रस्य णकारादेशो भवति । अङ्वाये तावत् । करणम् । हर-
णम् । किरिणा । गिरिणा । कुरुणा । गुरुणा । कवर्गव्यवाये । अर्केण ।
मूर्खेण । गर्गेण । अर्धेण । पवर्गव्यवाये । दर्पेण । रेफेण । गर्भेण ।
वर्मणा । वर्म्मेणा । आङ्गुवाये । पर्याणद्वम् । निराणद्वम् । अङ्गुवायेदिति

* अवगूणीमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सिद्धे आह्वयणं पदध्ययीयइत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम्यवाये ।
 वृहणम् । वृहणीयम् । नुम्यहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन
 वृहणं वृहणीयमित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेऽपि णत्वं भवति । सत्यपि
 च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते तत्र न भवति । प्रेत्वनम् । प्रेत्वनीयमिति ।
 व्यवायोपलक्षणार्थत्वादडादीनामिह व्यस्तैः समस्तैश्च व्यवायेऽपि णत्वं
 भवति ॥

० पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार-
 आदेशो भवति संज्ञायां विषये । द्रुणसः । वाद्रीणसः । खरणसः * ।
 शूर्पणखा । संज्ञायामिति किम् । चर्मनासिकः । अग इति किम् । अग-
 यनम् । के चिदेतन्निमित्तार्थे वर्णयन्ति । पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्य-
 चेति । समासपदेऽपि हि समानपदे निमित्तनिमित्तनोर्भावादस्ति पूर्वण
 प्राप्तारिति । स च नियमः पूर्वपदसंबन्धादुत्तरपदस्यस्यैव णत्वं निव-
 र्त्तयति चर्मनासिक इति । न तद्विपूर्वपदस्यस्य । खारपायणः । मातृ-
 भागीणः । करणप्रिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधो न
 नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् नित्यं पदं तत्समा-
 नपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधी-
 यते । समासे हि पूर्वपदात्तत्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिधकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामिति वर्त्तते । पुरगा मिश्रका सिधका शारिका
 कोटरा अग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो
 भवति संज्ञायां विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् ।
 शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्रेवणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ।
 एतेभ्य एव परस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति ।
 कुबेरवनम् । शतधारवनम् । असिपत्रवनम् ॥ ०

प्रनिरन्तः शरेक्षुक्षत्ताम्रकार्थखदिरपीयूक्षाभ्यासं ज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर अन्तर शर इत्तु प्लव आम्र कार्थ खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र । प्रवणे यष्टव्यम् । निर । निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर । अन्तर्वणे । शर । शरवणम् । इत्तु । इत्तुवणम् । प्लव । प्लववणम् । आम्र । आम्रवणम् । कार्थ । कार्थवणम् । खदिर । खदिरवणम् । पीयूक्षा । पीयूक्षवणम् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । औषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्याचि-
मिन्नादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । औषधिवा-
चिभ्यस्तावत् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्वावणम् । मूर्वावनम् । वनस्प-
तिभ्यः । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् ॥ अदन्त-
अतरेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । देवदारुवनम् । भद्रदारुव-
नम् ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । तिमिरका-
वनम् । सत्यपि भेदे वृत्तवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

औषधः क्लृपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अहोदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्याचिमिन्नादुत्तरस्याहो नकारस्य णकार
आदेशो भवति । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । अदन्तादिति किम् । मिरहः ।
दुरहः । अहोह एतेभ्य इत्यहोदेशः । अन्ह इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घाहो
शरदित्यत्र न भवति ॥

वाहनमाचितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्याचिमिन्नादुत्तरस्य वाहननकारस्य
णकार आदेशो भवति । इत्तुवाहनम् । शरवाहनम् । दर्भवाहनम् ॥

वाहने यद् आरोमित्मुच्यते तदाहितमुच्यते । आदितादिति किम् ।
दाक्षिवाहनम् । दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ८ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार
आदेशो भवति । पीयतइति पानम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि
ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभिधानेपि देशा-
भिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सैवीरपाणा ब्राह्मीकाः । कषाय-
पाणा पान्थाराः । देशइति किम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः अत्रशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो
भवति वा पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्त्तते । क्षीरपानम् ।
कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापाणम् । सुरापानम् । करणे । क्षीर-
पाणाः कंसः । क्षीरपानः । वाक्करणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रनितम्बा । चक्रणि-
तम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुम्बिभक्तौ च यो नकारस्तस्य
पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते
तावत् । माषवापिणौ । माषवापिनौ । नुमि । माषवापाणि । माषवा-
पानि । ब्रीहिवापाणि । ब्रीहिवापानि । विभक्तौ । माषवापेण । माषवा-
पेन । ब्रीहिवापेण । ब्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदि-
कस्यो योन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति । गर्गाणां
भगिनी, गर्गभगिनी । यदा त्वेवं भवति । गर्गाणां भगो गर्गभगः । गर्गभ-
गोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति । तदा मातृभोगीणवचित्यमेव णत्वेन
भक्षितव्यम् । माषवापिणी माषवापिनीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां
ऋद्धिः संह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति कृदन्तेनैव समासे सति प्राति-

पदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो नकारो भवति * । तथा कुम्भहणं कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति ॥ युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि । † दीर्घाद्वी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु पूर्वपदस्याचिभित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि । क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ । क्षीरपेण । सुरापेण । ण इति वर्तमाने पुनर्ययहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु पूर्वपदस्याचिभित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्गकामिणौ । वृषगामिणौ । नुमि । वस्त्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ । वस्त्रयुगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ण उपदेशे यस्यासौ णोपदेशः । णोपदेशस्य धातोर्या नकारः तस्य उपसर्गस्याचिभित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेपि समासेपि । प्रणमति । परिणमति । † प्रणायकः । परिणायकः । उपसर्गादिति किम् । प्रगता नायका अस्माद्वेशात् प्रनायको देशः । असमासेपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात् समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्वारात्तर्कम् । णोपदेशस्येति किम् । प्रनर्दति । प्रनर्दकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

* क्व चित्तु प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यान्तो नकारो भवतीति पठः ।

† परिपक्वान्तीत्यधिकमन्यत्र ।

‡ प्रणयति । परिणयति । प्रणामकः । परिणामकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

हिनु मीनः इत्येतयोपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णका-
रादेशो भवति । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः ।
हीनुमीनायहणे विकृतस्यापि भवति । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

अभिन लोट् ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य ण-
कारादेशो भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि ।
लोडिति किम् । प्रवपाभि मांसानि ॥

नेर्गदन्तदपतपदघुमास्यतिहन्तिधातिवातिद्रातिप्सातिवपति-
वहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥

निरित्येतस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भ-
वति, गद नद प्रत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति
वपति*वहति शाम्यति चिनोति देग्धि इत्येतेषु परतः । गद । प्रणिगदति ।
परिणिगदति । नद । प्रणिनदति । परिणिनदति । पत । प्रणिपतति ।
परिणिपतति । पद । प्रणिपदति । परिणिपदति । घु । प्रणिददाति ।
परिणिददाति । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । माङ् । प्रणिमिमीते ।
परिणिमिमीते । मेङ् । प्रणिमयते । परिणिमयते ॥ मा इति माङ्गुडोर्ग-
हणमिष्यते ॥ स्यति । प्रणिष्यति । परिणिष्यति । हन्ति । प्रणिहन्ति ।
परिणिहन्ति । याति । प्रणियाति । परिणियाति । वाति । प्रणिवाति ।
परिणिवाति । द्राति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्साति । प्रणिप्साति ।
परिणिप्साति । वपति । प्रणिवपति । परिणिवपति । वहति । प्रणिव-
हति । परिणिवहति । शाम्यति । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति ।
चिनोति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि । प्रणिदेग्धि । परि-
णिदेग्धि ॥ अङ्गव्यायेपि नेर्गदादिषु णत्वमिष्यते ॥ प्रणयगदत् । परिणय-
गदत् ॥

शेषे विभाषाकखादावषान्तउपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्त्तते उपसर्गादिति च । अककारिणकारादिरणकारान्तश्च
उपदेशे यो धातुः शेषस्तस्मिन्परत उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य
विभाषा णकार आदेशो भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । प्रणिभि-
नत्ति । प्रनिभिनत्ति । अकखादाविति किम् । प्रनिकरोति । प्रनिखादति ।
अषान्तइति किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेशयहणं किम् । इह च प्रतिषेधा
यथा स्यात् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेत्यतीति । इह च मा
भूत् । विशेषः । प्रणिवेष्टा । प्रणिवेत्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति ।
प्राणिनि । पराणिनि ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्त्तते । उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य
पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण । हे पराण । पदान्त-
स्येति प्रतिषेधस्यापवादोद्यम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । के चित्तु पूर्व-
सूत्रवैतदन्तयहणं सामीप्यार्थमभिसंबध्नुन्ति । निमित्तसमीपस्यैकवर्ण-
व्यवहितस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात् ।
इह मा भूत् । पर्यनुतीति । तैर्द्वितीयमपि पदान्तस्य णत्वार्थमन्तयह-
णमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पर्यणितीति भवितव्यमिति दर्शनम् । तेषां
पूर्वसूत्रे नार्थान्तयहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्योभयोरनकारयोरुकार आ-
देशो भवति । प्राणिणिषति । प्राणिणत् । पराणिणिषति । पराणिणत्
पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतस्मिन्सति पूर्वणैव कृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते
सिद्धमेतदन्तरेणापि वचनं तत्तु नाश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते । तेन
चौजठदिति सिद्धं भवति * ॥

* तेनेत्यारभ्यतावत्पर्यन्तं क्व चित्युक्तके नास्ति ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्याचिन्तादुत्तरस्य एकारादेशो भवति । ग्रहण्यते । ग्रहण्यते । ग्रहणनम् । परिहणनम् । अत्पूर्वस्येति किम् । प्रवृत्तिः । परिहृतिः । तपरकरणं किम् । चिच्छि प्राधानि । पर्यधानि ॥

वसेर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वर्त्तते । वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्याचिन्तादुत्तरस्य वा एकारादेशो भवति । ग्रहण्यः । परिहण्यः । ग्रहण्यः । परिहण्यः । ग्रहण्यः । परिहण्यः । ग्रहण्यः । परिहण्यः * ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य एकारादेशो भवति अदेशाभिधाने । अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्त्तते । अदेशइति किम् । अन्तर्हणनो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्हृतिः । तपरकरणं किम् । अन्तरधानि ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेशइति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य एकारादेशो भवति अदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शोभनम् । अदेशइत्येव । अन्तरयणो देशः ॥

कृन्दस्यद्वयगृहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । अकारान्तादवयवात्पूर्वपदादुत्तरस्य एकारादेशो भवति कृन्दसि विषये । नृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि नृमणा पितृयाणमिति अकारोऽवगृह्यते । अवयवगृहणं किमर्थमुच्यते । यावता संहिताधिकार आध्यायपरिसमाप्तेरित्युक्तम् । विषयोपलक्षणार्थमवयवगृहणं, अवयवगृह्यमाणानां स्यादवयवगृह्यमाणानां भूत् । अपदान्ते चावयवो नास्ति ॥

* पूर्वोक्तं नित्ये प्राप्ते विकल्प इत्यधिक्रमस्य च ।

नश्च धातुस्थारूपभ्यः ॥ २७-॥

नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्योत्तरशब्दात्पुशब्दाच्च च्छन्दसि विषये । धातुस्थात्तावत् । अने रताणः । शिवाणो अस्मिन् । उरुशब्दात् । उरुशब्दस्य । पुशब्दात् । अभी पुणः सखीनाम् । ऊर्ध्व ऊ पु ण क्तये । अस्मदादेशोऽयं नस्शब्दो बहुवचनस्य वक्ष्यसाधिति ॥

उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रणः शूद्रः । प्रणसः प्रणो राजा । न च भवति । प्र नो मुञ्चतम् । बहुल्यहणाद्वाप्रायामपि भवति । प्रणसं मुखम् * । उपसर्गाच्चेति नासिकायाः नसादेशः ॥

• • कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्यो यो नकारो ऽव उत्तरस्तस्योपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति । अन । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान । प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनि । अप्रयाणिः । अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः । परिहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुग्नः । परिभुग्नः । भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । चोः कुरिति कुत्वे सिद्धं परिभुग्न इति † ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ निर्विण्णोऽस्मि खलसङ्केन । निर्विण्णोऽहमत्र वासेन ॥

णेर्विभाषा ॥ ३० ॥

ण्यन्ताद्यो विहितः कृत्यप्रत्ययः तत्स्यस्य नकारस्योपसर्गस्यान्नि-

* क कृत्युक्तके कृत्यस्येति निवृत्तं तेन भाषायामपि भवतीति पाठः ।

† क कृत्युक्तो कौटिल्यद्वयारभ्येत्यर्थान्तं नास्ति ।

मिक्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् ।
परियापणम् । परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् ।
प्रयापनीयम् । अप्रयापणः । अप्रयापनः । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ ।
विहितविशेषणं किम् । प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेपि यथा
स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्त्तते । हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः
कृत्यत्यङ्गः तत्स्यस्य नकारस्योपसर्गस्याचिमिक्तादुत्तरस्य विभा-
षा णकारादेशो भवति । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपणम् । परि-
कोपनम् । हल इति किम् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् ।
प्रवपणम् । परिवपणम् । कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच
इत्येव । परिभुनः । इजुपधस्य सर्वस्य हलन्तत्वादिव हल्यहणमादिवि-
शेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्त्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो
हलन्ताद्भातोर्विहितो यः कृत्यत्यस्य नकारस्योपसर्गस्याचिमिक्तादुत्तरस्य
णकारो भवति । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रोम्भणम् ।
परोम्भणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं इजादेरेव सनुमो नान्यस्मा-
दिति । प्रमङ्गणम् । परिमङ्गणम् । हल इत्यधिकाराद् एयन्ते नित्यं विद्वर्थ-
मेतच्च भवति ॥

ना निंसनिन्ननिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निंस. निन्न निन्द इत्येतेषां नकारस्योपस-
र्गस्याचिमिक्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रान्सनम् ।
प्रणिन्नणम् । प्रनिन्नणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषां
नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपक्रमिगमिष्याथिवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कर्म गमि प्यायि वेप इत्येतेकस्यसर्गस्याविमितादु-
त्तरस्य कृत्स्नस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । भा । प्रभानम् । परि-
भानम् । भू । प्रभवनम् । परिभवनम् । पू । प्रपवनम् । परिपवनम् ।
पूज्यहणं द्रष्टव्यम् । पूडो हि भवत्येव णत्वम् । प्रपवणं सोमस्येति ।
कर्म । प्रक्रमनम् । परिक्रमनम् । गमि । प्रगमनम् । परिगमनम् ।
प्यायि । प्रप्यायनम् । परिप्यायनम् । वेप । प्रवेपनम् । परिवेपनम् ॥
य्यन्तानां भादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

घात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

घकारात्पदान्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । निष्पा-
नम् । दुष्यानम् । सर्पिष्यानम् । यजुष्यानम् । पादिति किम् । निर्णयः ।
पदान्तादिति किम् । कुष्णाति । पुष्णाति । पदे अन्तः प्रदान्त इति
सप्तमीसमासोऽयं तेनेह न भवति । सुसर्पिष्केण । सुयजुष्केण । शेषादि-
भाषेति कप् ॥

नशेः पान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशेः घकारान्तस्य णकारादेशो न भवति । प्रनष्टः ।
परिनष्टः । पान्तस्येति किम् । प्रणश्यति । परिणश्यति । अस्त्यहणं
पान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात् । प्रनष्ट्यति । परिनष्ट्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्ता यो नकारस्तस्य णकारादेशो न भवति । वृक्षान् ।
प्लक्षान् । अरीन् । गिरीन् ॥

पदव्यवायेपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदेन व्यवायेपि सति
निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति । माषकुम्भवापेन ।
चतुरङ्गयोगेन । प्रावनद्वम् । पर्यवनद्वम् । प्रगाचयामः । परिगाचयामः ॥
पदव्यवाये ऽसद्वितइति वक्तव्यम् ॥ * इह मा भूत् । आर्द्रगेमयेण ।

शुष्कगोमयेण । गोमूत्रं पुरीषइति मयट् । स्वादौ पूर्वपदमिति गोशब्दः ।
पूर्वपदं तेन व्यवायः ॥

तुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । तुभ्ना इत्येषमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो
न भवति । तुभ्नाति । अजादेशस्य स्यानिबद्धावादिहापि प्रतिषेधो
भवति । तुभ्नीतः । तुभन्ति । नृनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः ।
कुन्दस्पृदवयहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन । नगर । एतान्यु-
त्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनग-
रम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति । नरीनृत्यते । वृष्टु । वृष्टोति । नर्तन ।
गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि
प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनं परिगहनमिति संज्ञायां पूर्वपदात्संज्ञायामिति
प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः ।
शरनिवासः । शराग्निः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः ॥ आचार्यादणत्वं
च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यानी * ॥ इरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः
संज्ञायाम् ॥ इरिका । तिमिर । समीर । कुबेर । हरि ॥ कर्म्मर इत्युत्तर-
पदवनशब्दस्य संज्ञायाम् ॥ तुभ्नादिराकृतिगणः । अविहितलक्षणो
यावत्प्रतिषेधः तुभ्नादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोःश्रुना श्रुः ॥ ४० ॥

सकारतर्जयोः शकारचवर्गाभ्यां सन्निपाते शकारचवर्गावादेशौ भ-
वतः । स्तोः श्रुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्या-
मपि सन्निपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च
सन्निपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शका-
रस्तर्गवस्य च चवर्ग इति । सकारस्य शकारेण सन्निपाते । वृत्तश्चेति ।
वृत्तश्चेति । तस्यैव चवर्गण । वृत्तश्चिनेति । वृत्तश्चिनेति । वृत्तश्चाद-

* तथा ज्ञायनस्य नेष्यते । त्रिज्ञायनः अनुज्ञायनः कर्म्मर इति चोत्तरपदस्य संज्ञायाम्
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

यति । प्रतश्चादयति । तवर्गस्य शकारेण । अग्निचिच्छेते । सोमसु-
च्छेते । तस्यैव चवर्गेण । अग्निचिच्चिनोति । सोमसुच्चिनोति । अग्नि-
चिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति । सोमसुज्जयति ।
अग्निचिञ्जकारम् । सोमसुञ्जकारम् । अग्निचिञ्जकारः । सोमसुञ्ज-
कारः । मस्जेः मज्जति । भस्जेः भृज्जति । व्रश्चेवृश्चति । यजः यजः ।
याचेर्याज्जा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोः
श्चाविति सप्तमीनिर्देशो न कृतः । पूर्वण परेण च श्चुना संनिपाते
श्चुत्वं यथा स्यादिति ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षका-
रटवर्गावादेशौ भवतः । अत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः । षकारेण
सकारस्य । वृत्तषण्डे । मृत्तषण्डे । तस्यैव टवर्गेण । वृत्तष्टीकते । प्रत-
ष्टीकते । वृत्तष्टकारः । प्रतष्टकारः । तवर्गस्य षकारेण । पेष्टा । पेष्टम् ।
पेष्टव्यम् । कृषीष्ट । कृषीष्टाः । तस्यैव टवर्गेण । अग्निचिट्टीकते । सोम-
सुट्टीकते । अग्निचिट्टकारः । सोमसुट्टकारः । अग्निचिड्डीनः । सोमसु-
ड्डीनः । अग्निचिट् ठौकते । सोमसुट् ठौकते । अग्निचिण्णकारः । सोमसु-
ण्णकारः । अत्ट । अट्टति । अदड् । अड्डति ॥

न पदान्तादोरनाम ॥ ४२ ॥

पदान्ताटवर्गादुत्तरस्य स्तोः षुत्वं न भवति । नामित्येतदुक्तं-
यित्वा । श्वलिट्साये । मधुलिट् तरति । पदान्तादिति किम् । ईड् स्तुतो ।
ईट्टे । टोरिति किम् । सर्पिष्टमम् । अनामिति किम् । षण्णाम् ।
अव्यत्यमिदमुच्यते ॥ अनामवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् ।
षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तच्च भवति । अग्निचि-
त्षण्डे । भवोत्षण्डे । महात्षण्डे ॥

शात ॥ ४४ ॥

तेरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तच्च भवति ।
प्रश्नः । विश्नः ॥

यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तयहणमनुवर्त्तते । यरः पदान्तस्यानुनासिके परतो वानुना-
सिकादेशो भवति । वाङ्मयति । वाङ्मयति । श्वलिणयति । श्वलिङ्मयति ।
अग्निधिद्वयति । अग्निचिद्वयति । त्रिष्टुभयति । त्रिष्टुभयति । पदान्त-
स्येत्येव । वेद्वि । तुभ्राति ॥ यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं
कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ वाङ्मात्रम् * । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञा-
नात्सङ्गम् ॥

अचो रक्षाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते । अच उत्तरी यो रक्षेदकारौ साध्यामुत्तरस्य
यरो द्वे भवतः । अङ्कः । मङ्कः । ब्रह्मन् । अपहृजते । अच इति किम् ।
हुते । ह्यलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्त्तते । यर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवतो
अनचि परतः । दद्व्यत्र । मद्व्यत्र । अच इत्येव । स्मितम् । स्मातम् ॥
यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ के चिदत्र यण इति पञ्चमी
मय इति षष्ठीति व्याचक्षते । तेषामुक्ता वान्मीक इत्युदाहरणम् ।
अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्यत्र मध्यत्रेत्युदा-
हरणम् ॥ शरः खरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रापि यदि शर-
इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्यात् स्यादित्युदाहरणम् । अथ वा खय
उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वत्सरः । अप्सराः । अवसाने च यरो द्वे
भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाङ् । वाक् । त्वङ् । त्वक् । षट् । षट् ।
तत् । तत् ॥

* वाङ्मयमिति क्व चित्पाठः ।

नादिन्वाक्राशे पुत्रस्य ॥ ४७ ॥

आदिनी परत आक्राशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः ।
अनचि चेति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्राश-
इति किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येवम् । पुत्रानतीति पुत्रादिनी ।
शिशुमारो व्याघ्री ॥ तत्परे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि
पापे ॥ वा हतजगधपरइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रहतो । पुत्रहती । पुत्र-
जग्धी । पुत्रजग्धी ॥ चयो द्वितीयाः शरि पैष्कारादेः ॥ * ॥ चयो
द्वितीया भवन्ति शरि परतः पैष्कारसादेराचार्यस्य मतेन । तत्कारस्य
यकारः । वयसः । ककारस्य खकारः । अखरम् । पकारस्य फकारः ।
अफस्सराः ॥

शरोचि ॥ ४८ ॥

नेति वर्तते । शरोचि परतो न द्वे भवतः । अचो रक्षाभ्यामिति
प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । कर्षति । वर्षति । आकर्षः । अचदर्थः । अचीति
किम् । दृश्यते ॥

चिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

चिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन न भवति ।
इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । आष्ट्रम् ॥

सर्वच शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्य्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विर्वचनं न भवति । अर्कः । मर्कः ।
अर्कः । अर्पहुते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पाच-
म् । मूत्रम् । सूत्रम् ॥

भला जप्रभृति ॥ ५३ ॥

भला स्थाने लशब्दादेशो भवति भक्षि परतः । लब्धा । लब्धुम् ॥

म् । दाघ्यान्-दाघुम् । दाघ्यथ्यम् । बाहु । बाहुम् । बाहु

अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्त्तमानानां भलां चरादेशो भवति चकाराज्ज-
 विक्षिपति । विच्छिन्त्यति । टिठकारयिषति । तिष्ठायति । पिपसार-
 यति । बुभूषति । निघत्सति । हुठैकिषते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरा-
 भवति । विचीयति । टिटीकिषते । तितनिषति । प्रकृतिजनां प्रकृति-
 जना भवन्ति । निजनिषति । बुबुधे । ददौ । दिड्ये ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो भलां चरादेशो भवति । भल्यग्रहणं नास्ति ।
 चतुर्गुणत्वात् । भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते ।
 भालिष्यते ॥

वावसाने ॥ ५६ ॥

भलां चरिति वर्त्तते । अथसाने वर्त्तमानानां भलां वा चरति ।
वाक् । वाग् । त्वक् । त्वग् । श्वलिट् । श्वलिङ् । नि ।
॥

अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्त्तमाने धानुनामिकादेशो भ
मधु २ । कुमारी २ । अण इति किम् । कर्तृ । हर्तृ । अप्रगृह्य
आनी । दायु ॥

अनुस्वारस्य यद्वि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्णो आदेशो भवति । शङ्खितस्यम् । शङ्खितस्यम् । उज्झिता । उज्झितम् । उज्झितस्यम् । कुण्डितस्यम् । कुण्डितस्यम् । नन्दिता । नन्दितम् । नन्दितस्यम् ।

सिद्धत्वात्पूर्वं नकारस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि परसवर्णान् पुनर्नकार
एव भवति । तस्याप्यसिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । एवमनुस्वारीभूतो
णत्वमतिक्रामतीति । यथीति किम् । आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५८ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति ।
तद् कथञ्चिच्चपत्तण्डयमानन् नभःस्यमुद्गो वधीत् । तं कथं चिच्चपत्तं
डयमानं नभःस्य पुरुषोवधीत् ॥

तोलि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिज्जुनाति ।
सोमसुज्जुनाति । भवज्जुनाति । महज्जुनाति ॥

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्त्तते । उद उत्तरयोः स्या स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसव-
र्णादेशो भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्थातकम् । स्तम्भेः खल्वपि ।
उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । उत्तम्भितव्यम् । स्यास्तम्भोरिति किम् ।
उत्त्वातः ॥ उदः पूर्वसवर्णत्वे स्कन्देशकन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अये
दूरमुत्कन्दः ॥ रोगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उत्कन्दको नाम रोगः । कन्द-
तेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

भूयो हान्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

भूय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् ।
वाग् हसति । श्वलिङ् ठसति । श्वलिङ् हसति । अग्नि-
चिद्रुसति । अग्निचिद् हसति । सोमसुद्रुसति । सोमसुद् हसति । चिष्टु-
ब्धसति । चिष्टुब् हसति । भूय इति किम् । प्राङ् हसति । भवान्दसति ॥

शङ्कोटि ॥ ६३ ॥

भूय इति वर्त्तते । अन्यतरस्यामिति च । भूय उत्तरस्य शङ्कार-
स्याटि परतश्चकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्कृति । वाक्कृते ।

पठति । पठति । अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्त-पदमेकवर्जमित्येतच्च
प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरितावुभावपि श्रूयते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

• उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति ।
पूर्वेण प्राप्तः प्रतिपिध्यते । अगार्ग्यकाश्यपगालवानां मतेन • । उदात्त
उदयो यस्मात्स उदात्तोदयः । उदात्तपर इत्यर्थः । एवं स्वरितोदयः ।
उदात्तोदयस्तावत् । गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्तः ।
तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदयः । गार्ग्यः
क् । वात्स्यः क् । क्गशब्दः स्वरितः तस्मिन्परतो अनुदात्तः स्वरितो न
भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति किम् । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः क् ।
ते हि मतेन स्वरितो भवत्यत्र । उदात्तपरस्यति वक्तव्य उदयग्रहणं
मङ्गलार्थम् । अनेकावर्ग्यसंकीर्तनं पूजार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोत्र विवृतो ऽपरः संवृतस्तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते । अकारो
विवृतः संवृतो भवति । वृतः । प्रतः । इह शास्त्रे कार्यार्थमकारो
विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्ति-
रियं क्रियते ॥ दीर्घप्रतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते ॥ तेन
तयोः संवृतो न भवति ॥ संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते ॥
तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

• इष्टुपसंख्यानवर्तो शुद्धगणा विवृतगूढमूत्राणां ॥ ६

• व्युत्पन्नसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ॥

• शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य अन्यकारेण ॥

• इति श्रीवामनकृतकाशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायो अन्यश्च ॥

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

• • • • •

THE NATIONAL SOCIETY

Vol. B 1416

Date 12/11/85

